

Reformáció Öröksége 10.

Reformáció Öröksége 10.

Sorozatszerkesztők:
Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

Reformáció Öröksége 10.

Hagyomány Identitás Történelem 2022

Szerkesztette:
Kiss Réka – Lányi Gábor

Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2023

Kiadó
KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet

Felelős kiadó
Literáty Zoltán dékán
Károli Gáspár Református Egyetem, 1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023

© Szerzők, szerkesztők, 2023

Nyelvi lektor
Drabon Zoltánné

Idegennyelvi lektor
dr. Gaál Izabella

Grafika
Jármy Noémi

A borítógrafika a gömörszőlősi református templom mennyezetkazettáinak felhasználásával, a fotók jogtulajdonosa, a Csömöri Református Egyházközség engedélyével készült: <https://magvetohaza.hu/festett-kazettak/gomorszolos/16/>

Technikai szerkesztő
Jármy Noémi

Nyomdai munka
Kapitális Nyomda - Debrecen
Felelős vezető
ifj. Kapusi József

Reformáció Öröksége: ISSN 2676-9824
HIT periodika: ISSN 2677-0334

TARTALOM

ELŐSZÓ	9
--------------	---

16–17. század

BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR A sárközi reformáció kezdetei	13
HELTAI JÁNOS Küzdelem az igaz egyház megtalálásáért. Ozorai Imre: Az Krisztusról és az ő egyházáról, esmét az Antikrisztusról és az ő egyházáról	27
ÓSZ SÁNDOR ELŐD Reformátorok művei a kolozsvári Királyi Líceum könyvtárában	45
SZABÓ ANDRÁS A református tanári hivatás Apáczai Csere János kolozsvári beköszöntő beszédében	57
SZABÓ ELŐD A két protestáns egyház viszonya a Dunántúlon a 17. század első kétharmadában	65

18–19. század

HEGYI ÁDÁM Elfelejtett szórványok. A történelmi ismeretek hiánya a református egyházigazgatásban a 18. század végén	75
BOZZAY RÉKA Cseh-Szombathy Sámuel utazása naplója és album amicorumai tükrében	89
BERECZ ÁGNES Peregrináció alulnézetben. Ungi Márton útja Göttingába	105
ZSIGMOND ATTILA „... mi ennekutánna az erdélyi püspökséghez fognánk tsattolódni ...” Adalékok a szilágy-szolnoki egyházmegye létrejöttéhez	113

HUDI JÓZSEF
Adalékok a Belsősomogyi Református Egyházmegye
Tudományos Olvasó Társaságának megalapításához (1829–1830) 125

SÁRAI SZABÓ KATALIN
Riválisokból szövetségesek és barátok.
Szász Károly és Szilády Áron kapcsolata 145

20. század

ABLONCZY BALÁZS
„A palástot nem hozhattam magammal” 163

KÖBEL SZILVIA
Kováts J. István a nemzetgyűlésben 175

SZÁSZ LAJOS
Konzervatív kálvinizmus a 20. század első harmadában.
Bernát István pályája 185

PETHEÓ ATTILA
Birtha József közéleti szerepvállalása a Felvidéken és Magyarországon . . . 197

SIPOS GÁBOR
A kolozsvári református egyházközség Rákóczi-kelyhének eladása 211

PUSZTAI GÁBOR
„Annyira csodálatos volt ott minden, hogy nem akartam haza menni”
Magyar gyermekek Hollandiában 1945 után 219

ERDŐS KRISTÓF
„Vegyük fel gondját az otthontalanná vált testvéreinknek”
Szabó Imre esperes szerepe a budapesti kitelepítettek támogatásában . . 233

MIRÁK KATALIN
Lila kötetek, zöld naplók. Szemelvények reformátusokról és
evangélikusokról Ordass Lajos püspök naplóiból (1948, 1956–1957) 249

SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY IBOLYA
Gencsy Béla egyházvezetői tevékenységének főbb irányvonalai
az államszocializmus idején 269

RIGÓ RÓBERT
Debrecenből Kosdra.
Szenes László (1910–2007) lelkészi pályájának vázlata 295

Kitekintő

KRÁNTZ MIHÁLY	
Ének és hitvallás	317
PETRÓCZI ÉVA	
Bernard Adams. Egy brit műfordító a magyar hitvalló irodalom világában	331
SZULOVSKY JÁNOS	
Református fiatalok Istenélményei a 20. század közepén	341
KIRÁLY LEVENTE ZOLTÁN	
A Rohonci kódex teológiai karaktere. Közismert és idioszinkratikus mozzanatok azonosításával egy rejtélyes szerző kiléte felé	363
FAZAKAS ZOLTÁN JÓZSEF	
A vallásszabadság és az államnacionalizmus kapcsolata a Román Királyság 1866. évi és 1923. évi Alkotmányaiban	377
DÖBRÖSSY LAJOS	
„Egyedül Istené a dicsőség” A Soli Deo Gloria Diákszövetség emlékezete	397
MARCO DE LEEUW VAN WEENEN	
Kuyper Ábrahám a református jogtudomány létjogosultságáról	413

Iskola

GÁRDONYI MÁTÉ	
Reformációértelmezések a katolikus egyháztörténeti oktatásban	425
CZEGLÉDI SÁNDOR	
Kísérlet Luther pedagógiai hatásának értelmezésére	439
GYULAI EDIT	
Nevelés nehéz időkben. Életképek a Hajdúböszörményi Református Bocskay István Főgimnázium történetéből a nagy háború alatt és után ...	453
LÉVAI ATTILA	
Adatok a 20. századi, felvidéki református lelkészképzés történetéhez ...	467
SIBA BALÁZS	
Mentális képek használata a gyakorlati teológiában. A Valláspedagógiai és Pasztorálpszichológiai Tanszék szakmai koncepciójának bemutatása ...	475

HIT Junior

TASNÁDI ISTVÁN	
Zágoni Aranka György püspöki tevékenysége	489
DEMINGER ORSOLYA	
Ahol a történetek összeérnek. Adalékok a Tisza-gyilkosság és a Bethesda diakonissza kórház kapcsolatának feltárásához	503
DEZSŐ KINGA JULIANNA	
Ifj. Révész Imre útja az egyházkormányzói székig (1889–1938)	517
VÁSÁRHELYI BÁLINT MÁRK	
A Péceli Kör és az egyházi egyesületek	533
PETŐ-VERES KATA	
Benkő István és Reichert Gyula vitája a gyermekkeresztségről	545
KOVÁCS BALÁZS	
Külföldről származó vallásos irodalom Borbély Béla venceselli lelkipásztor életében	559
BÍRÓ ÉVA	
Az egyházi földek elvesztése az 1945-ös földreform és a földfelajánlások következtében a Szeremlei Református Egyházközségben	573
BÁRÁNY ZOLTÁN	
AZ SDG utolsó évei és feloszlat(tat)ása	597
KÖTETÜNK SZERZŐI	607
A REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI	612

ELŐSZÓ

Ötödik kötetével jelentkezik idén a Hagyomány, Identitás, Történelem tanulmánykötetek sora. Fél évtized nem számít soknak még akár csak egy emberélet, de különösképpen nem az egyháztörténet távlatából nézve, ugyanakkor mégis hálásak vagyunk elsősorban Istennek – de anyagi és erkölcsi támogatóinknak, valamint konferenciáink hűséges előadóinak, szerzőinknek is –, hogy a Reformáció Emlékévében elkezdett, a „reformáció örökségét” minél több történeti megközelítésből feltáró és bemutató tudományos munka sok e világi kihívás ellenére is tovább folytatódhatott. A konferenciáinkra jelentkezők nagy száma, és ennek megfelelően az előadások kapcsán megszületett tanulmányok mutatják az igényt erre a megkülönböztetett fórumra, ami mellett évről évre adják-gazdagítják azt a tudományos közincset, ami ezen együttműködésből fakad.

A HIT-kötetek immár hagyományos jellegzetessége, hogy a 20. század, református közelmúltunk vizsgálata szerepel benne a legterjedelmesebben. Ablonczy Balázs és Köbel Szilvia tanulmányai a Trianon utáni nemzeti próbatételek szemléletes elemeit mutatják be, az első a menekültkérdés, a második Kovács J. István nemzetgyűlési munkássága révén. Két világháború közti életpályákat dolgoznak fel Szász Lajos (Bernát István) és Petheő Attila (Birtha József) tanulmányai, míg Sipos Gáboré a kolozsvári Rákóczi-kehely eladásának „kalandos” történetét mutatja be. A második világháború utáni segítő tevékenységeknek állítanak emléket Pusztai Gábor és Erdős Kristóf írásai: előbbi a hollandiai gyermeküdtetések második világháború utáni kérészetű történetét, utóbbi Szabó Imre budapesti esperesnek a kitelepítettekért végzett tevékenységét elemezve. A 20. századhoz tartozó utolsó három tanulmány lelkészi életutakhoz kötődik: Mirák Kataliné Ordass Lajos evangélikus püspök naplójából elemez reformátusokra vonatkozó, rendkívül őszinte hangvételű szemelvényeket; Szamorovszkyné Nagy Ibolya Gencsy Béla dilemmatikus kérdésektől sem mentes kárpátjai egyházvezetői tevékenységét, Rigó Róbert pedig Szenes László változatos lelkészi életpályáját mutatja be.

Idén ismét értékes anyaggal szerepelnek a 18–19. század kutatói is. Berecz Ágnes és Bozzay Réka által szerepet kap a peregrináció kutatás; Zsigmond Attila és Hegyi Ádám kevés figyelmet kapott egyházszerkezeti problémaköröket elemeznek. Sára Szabó Katalin folytatja a Szász Károly püspök tevékenységét bemutató tanulmányai sorát Szász és Szilády Áron fordultatos kapcsolatának elemzésével; Hudi József pedig egy egyházi téren eddig méltatlanul kevés figyelmet kapó témába, egy kora 19. századi lelkészi olvasótársaság belső életébe ad betekintést.

A 16–17. század témakörében összefoglaló igényű tanulmányok kaptak helyet Balázs Kovács Sándor (sárközi reformáció) és Szabó Előd tollából (protestáns felekezeti viszonyok a 17. századi Dunántúlon), míg Heltai János Ozorai Imre reformátori munkásságát elemzi. Ósz Sándor Előd külföldi reformátorok műveinek magyar teológiai könyvtárakban felkutató vizsgálódásaihoz szolgál újabb érdekes adalékokkal (a kolozsvári Királyi Líceum kapcsán), míg Szabó András a mai

közoktatási kérdésekhez is kapcsolhatóan mutatja be a református tanári hivatás eszményképét Apáczai kolozsvári beköszöntő beszédében.

Mivel 2022-es konferenciánkon nagy számban vettek részt doktorandusz hallgatók is, új eleme kötetünknek az ő tanulmányaikat egybefoglaló „HIT Junior” rész. Idén szintén külön egységbe szerkesztettük a református oktatással és iskolatörténettel kapcsolatos tanulmányokat. Ebben a részben kapott helyett konferenciánk egyik díszvendégének, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara (PPKE HTK) egyháztörténeti tanszékvezetőjének, Gárdonyi Máténak, a katolikus egyháztörténeti oktatás reformációértelmezéseit bemutató, református teológusok, egyháztörténészek számára rendkívül tanulságos írása.

Szintén új eleme az idei kötetnek a „Kitekintő” rész, amelyben a jogtudomány területéről származó tanulmányok (Fazakas Zoltán József, Marco de Leeuw van Weenen) mellett az inkább teoretikusabb, módszertani, esszéisztikus jellegű, konferenciánk multidiszciplináris sokszínűségét felmutató írások kaptak helyett. Ezek közül is ki szeretnénk emelni konferenciánk nyitó előadójának, a PPKE HTK tanszékvezető professzorának, Kránitz Mihálynak *Ének és Hitvallás* című írását, amelyben megcsillannak a felekezeti különbözőségeken átívelő, az egyházzene, a gyülekezeti éneklés terén megmutatkozó ősi kapcsolódási pontjaink.

A bőséges és sokszínű tanulmánycsokor szépen példázza annak az immáron felekezeti kereteken is egyre inkább átívelő, igényes kutatói munkásságnak a folyamatosan épülő megvalósulását, amely valóban minél több „szemüvegen” keresztül láttatja református életünk, kultúránk gazdagságát és összetettségét, közelít bennünket református identitásunk mibenlétének pontosabb körülírásához. Isten megerősítő kegyelmét kérjük munkatársaink, szerzőink további áldásos tevékenységére!

A szerkesztők nevében,
Lányi Gábor

16–17. század

Balázs Kovács Sándor

A SÁRKÖZI REFORMÁCIÓ KEZDETEI

A Duna mente – így a Sárköz lakossága is – a magyar területek közül az elsőként tért át a protestáns vallásra – ahogy Földváry László a Dunamelléki Református Egyházkerület historikusa írta: „A magyarföldi reformációnak kiindulási pontja az alsó-dunamelléken volt.”¹ Már az 1540-es években terjedt itt a reformáció, és Tolna mezővárosa vált a hódoltsági területek egyik szellemi központjává. Itt már a 16. században protestáns iskola működött, külföldet megjárt, művelt tanárokkal, kik közvetlen kapcsolatban álltak a hitújítókkal: Sztárai Mihály, Szegedi Kiss István, Skaricza Máté, Eszéki Zigerius Imre, Tövisi Mátyás, Thúri Farkas Pál, Tolnai Decsi Gáspár, Tolnai Fabricius Bálint.²

1548-ban már Tolna városának fele a reformáció tanait vallotta magáénak. Hirtelen gyorsasággal foglalták el először a kápolnát, majd a nagy templom felét, nem sokkal utána az egészet a protestáns hitet vallók. Természetesen itt is, mint a legtöbb helyen a reformáció evangélikus-lutheri tanításokra épülő iránya volt jellemző, csak később vették át a kálvini – valójában református hitelveket. A 16. században Skaricza Máté szerint: „A legnagyobb (protestáns) egyház egészen a Fekete-tengerig” a tolnai.³

A tolnai protestáns iskolát Eszéki Zigerius Imre alapította 1548-ban. Itt a protestáns felfogásnak köszönhetően latint, görögöt és hébert tanult több mint hatvan fiatal, jól képzett tanítók segítségével. Tolna mellett Decs községe a Sárközben is jelentős szerepet játszott a magyar reformáció terjesztésében. Eddig ismert forrásaink szerint a Sárközben először itt bukkan fel 1540-ben protestáns prédikátor, bizonyos Gergely pap (Szentantali Gergelyről van szó) személyében. Decs olyannyira jelentős szerepet játszott a korai magyar reformáció időszakában, hogy az 1560-as években Szegedi Kiss István szuperintendens békéltető összejövetelt tartott itt.⁴ A többi Duna menti település is ebben az időben fogadta be – több-kevesebb vita és harc árán – az új hitet. A földvári, a bölcskei, a paksi lelkészt már 1576-ból említik forrásaink. A rendelkezésre álló forrásokból nem állapítható meg, hogy mikor keletkezett az őcsényi protestáns gyülekezet. A néphagyomány úgy tudja:

¹ FÖLDVÁRY László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez I.*, Budapest, 1898, 102.

² KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Budapest, Akadémiai, 1974, 120–121.

³ Uo., 122.

⁴ Uo., 134.

„Hogy Rákóczy előtt már nagyobb részint, s tán az egész Ócsény kálvin hitet valla, kitetszik az 1741ik évben ide jött t. Szecsey Albert által vezetett anyakönyvi jegyzetekből, hól is szóról szóra ez áll: ’parancsolatot adott a méltóságos Trautson Pécsi püspök ó Excellentiájától, hogy az ócsényi Religio szabados exertitiuma egy esküdt és szolgabíró által investigáltassék. Az esküvés formát így adata Szecsey Albert praedicator eleibe Jeszenák János főgondviselő a szegzárdi várpalotában: igaz e? hogy török világban laktanak Ócsényben kálvinista lakosok, volt e praedikatoruk, templomjuk a sopronyi gyűlés alatt és következendőképpen Bécsnek megszállása előtt is, utána is?’”⁵

Pesty Frigyes jegyezte fel helységnévtárában Alsónyékről, hogy: „Ami a valásukat illeti a reformáció ideje óta a Helvét hitvallást követik, kivéve a Naman családot, kit a katolikusok szentnek mondanak. Kocsis János pedig evangélikus lutheránus és csak egy bizonyos ideje telepedett le.”⁶ Eddig ismert forrásaink szerint Sárpilis (akkor Pilis) község jobbgáj lakossága Iccsével (elpusztult sárközi település) egy időben fogadta be a protestáns hitet. Az áttérés pontos dátumát nem ismerjük, csak azt, hogy 1632-ben Kórógyi Mihály volt a papjuk, 1652-ben pedig Kevi Mihály. Kórógyi Mihály Tószegre ment, róluk a helyi egyházi iratok nem tudnak, de nem tudnak Szombathi Miklósról sem, aki pedig Pathai János püspök szerint 1631-ben Pilisen volt prédikátor.⁷

A török előtt a Sárköz ártér, de mégis sűrűn lakott táj volt. Csak a mai decsi határban öt-öt kilométer távolságban három olyan falut találunk, amelynek kőtemploma volt: Ete, Decs és Asszonyfalva. Ezeken kívül egész sora van a később elpusztult falvaknak és lakott helyeknek (Kesztölc, Nyírszó, Kürtös, Aszivágy, Kis-Decs, Irsán). Ete nagyon is közel volt a hegység alatt húzódó római hadiúthoz, a Buda és Eszék között fel-alá járó török hordáknak nagyon is kézre esett. Népe csakhamar elhagyta. Az 1557. évi török kincstári defterek még 190 házat tartanak nyilván itt. Pathai Sámuel tolnai esperes és lelkipásztor 1647-ben kelt leveléből azonban már azt olvashatjuk ki, hogy „A dunáninneni részeken a református gyülekezetek közül egykor a leghíresebbek voltak, sőt még ma is kiválóak: Tolna, Bölcske, Földvár, Dets; Ethe már elpusztult, de egykor híres eklézsia.”⁸

A három, valamikor virágzó település közül tehát egyedül Decs élte túl a török hódoltságot. A templomban ott a latin felírás – magyarul: „1516-ban, Ulászló király halála idejében, a keresztetek lázadásá és szétzavarása utáni harmadik esztendőben.” Ha ez a felirat valóban a templom építésének idejét akarja megörökíteni, akkor 1516-ban készült el. De az 1939-ben végzett felújítási munkálatok alkalmá-

⁵ GAÁL Attila – KÓHEGYI Mihály: *Tolna megye Pesty Frigyes Helységnévtárában III.*, in: Szilágyi Miklós (szerk.): *A székszárdi Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum Évkönyve 1975–1976. VI-VII.*, Székszárd, Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum, 1976, 279–360; 289.

⁶ Uo., 281.

⁷ BALÁZS KOVÁCS Sándor: *A Sárpilisi Református Egyház története*, Sárpilis, 1997, 14.

⁸ DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, s. a. rend., Dienes Dénes – Kovács Józsefné, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye, 2009, 487.

val a Történelmi Társulat itt járt kiküldöttjének véleménye szerint ez csak egy átalakítás évszáma lehet, mert a templom korábbi eredetre utal. A lebontott vakolat alatt világosan látható volt, hogy az idők során mennyi átalakításon ment át.

A templom, vagy helyesebben oratórium – mert tornya nem volt – eredetileg gótikus stílusban épült, mennyezete bolthajtásos volt. Egy török hódoltság utáni helyszíni szemle ezt mondja: „*Van egy szép, nagy, pompásan megépült temploma, de a bolthajtás már kezd beszakadni, mert nincs rajta tető.*” A török hódoltság végén tehát nagyon elhanyagolt állapotban volt. Jelenlegi formáját csak valamelyik későbbi átalakítás során nyerhette. Az 1516-ra utaló felirat hiányos mondat, s így gondolhatták ezt az építés évének is. A Történelmi Társulat kiküldöttjének véleménye beigazolódtott – a templom korábbi eredetű. 1402 márciusában kelt levelében IX. Bonifác pápa engedélyt adott a váci egyház prépostjának, hogy Decs nevű birtokán templomot vagy kápolnát alapítson és építhessen. Mindebből kitűnik, hogy az 1516-os évszám csak az átépítés, bővítés éveére utalhat. A templom belső terének építészeti képe is azt a gyanút kelti, hogy egy korábbi kápolna bővítésével alakíthatták ki az épületet. Templomról, nem pedig oratóriumról kell beszélni. A tornyot ugyan jelen formájában csak 1788-ben építették fel, de azt megelőzően is volt torony – csak fából.⁹

Decsen, Pilisen és Nyéken a 17. században folyamatosan működtek prédikátorok és iskolamesterek, a nagyszámú „*Decsi*” előnevű református értelmiségi pedig a sárközi központ művelődéstörténeti jelentőségét mutatja. Persze meg kell említenünk azt is, hogy már Mohács előtt is találunk decsi származású értelmiségieket. Például a padovai egyetemre járt Decsi János 1505-ben egy ügyíraton tanúként szerepel.

A már említettek mellett tudunk még a következőkről:

Decsi András: énekszerzőnek állítja Tóth Ferenc, azzal a hozzáadással, hogy nem tudja rektor vagy pap volt-e, azt hagyja emlékezetben, hogy 1549 körül élehetett.

Decsi András: 1583 őszén gyöngyösi lelkészként említik.

Decsi Gáspár: 1579-ben a Tiszáninnyi Református Egyházkerületben, Lében lelkész.

Decsi Kristóf: 1607-ben Tarcalon írt be Miskolci Csulyak István emlékkönyvébe, 1610 és 1612 között nagytoronyai lelkész, 1620-ban pedig a Tiszáninnyi Református egyházkerületben lévő Bodzásújlak lelkésze, 1623-ban halt meg.

Decsi Márton: Fraknói említi a tübingeni egyetem hallgatói között 1590-ben.

Decsi Mihály: 1579–1588 énekszerző.¹⁰

⁹ ARANY Dénes: *A decsi református egyház története*, Szekszárd, 1940, 3.

¹⁰ BALÁZS KOVÁCS Sándor: Az Alsó-Dunamellék reformációja, in: Gaál Zsuzsanna – K. Németh András (szerk.): *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve XXXIX.*, Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 2017, 443–502, 488, 491.

A Decsi névvel élők mellett még találkozunk egyéb sárközi településről elnevezett értelmiségiekkel is, ők feltehetőleg szülőfalujuk nevét vették fel vezetéknev-ként. A hercegszöllősi zsinaton részt vett három, Ete mezővárosból származó tanult ember: Ethey Ádám, István és János. A hercegszöllősi kánonokat aláírta Laky Márton (Lak sárközi település volt, a török alatt pusztult el). Több Bártai nevű értelmiségiről megemlékeznek forrásaink: Debreceni Ember Pál szerint a hercegszöllősi zsinaton részt vett Bártai Benedek. Találkoztunk egy Bártai Jánossal, aki Pathai Istvánnak a tolnai iskolában Dombroői (Dombi) Péter rektorsága idejében tanuló társa volt. 1615-ben Mátyókon volt lelkész. Bártai István 1570-ben kőszegi, 1584 és 1596 között kőszegi, 1596 és 1599 között rohonci lelkész, 1599-ig kőszegi esperes, ebben az évben halt meg.¹¹

A decsi református egyház történetét illetően legkorábbi feljegyzések a legrégebbi anyakönyv első lapján olvashatóak, ez az 1773. évvel kezdődik. Nagy Dömsödi József akkori lelképásztor írta ezeket a sorokat. 1759-ben egy egyházkerületi határozat kötelességévé teszi a lelképásztoroknak, hogy amit tudnak gyülekezeteik múltjából, azt jegyezzék fel. Decsen, ha voltak is ilyen feljegyzések, az 1773. évi tűzvész alkalmával az anyakönyvekkel együtt elpusztultak, tehát Nagy Dömsödi Józsefnek kellett a hiányzó vagy elpusztult feljegyzéseket pótolnia. Adatait általában a forrás megjelölésével együtt közli. Több helyen hivatkozik Skaricza Máténak, a tudós ráckevei lelképásztornak Szegedi Kis Istvánról írt monográfiájára.¹²

E feljegyzésekben említi Nagy Dömsödi József, hogy Decs népe már 1540-ben befogadta a reformációt, s hogy első papja egy bizonyos „Gergely pap” lett volna, aki később temesvári pásztor lett. Skaricza adata arról számol be, hogy Losontzy István, akit mint Temesvár védőjét ismerünk „nem sok idő múltán sok egyéb igazhívókkal és Gergellyel, ki egykor decsi pásztor volt, Szegedit is kiűzte Temesvárról”.¹³

A magyar reformátorok között a korai időszakban nem volt más Gergely nevű, mint a Dráva-vidék reformátora: Szentantali Gergely, aki 1521-ben Wittenbergben Melanchthon tanítványa volt. Pathai P. Sámuel, aki 1617-ben laskói iskola-mester, a következőket írja róla 1647-ben:

„A Dráva folyó melletti északi tájakon Tordafalván Sztárai után a második reformátor – Laskón a reformáció munkájában Szerémi Illés lett az utóda Szentantali Gergely volt, egykor Melanchthon Fülöp tanítványa Wittenbergben 1521-ben. Ennek fia névszerint Antali István követte az atyját a szolgálatban. Őt személyesen ismertem, mint öregségtől igen megtört és már a sír szélén álló embert. Gergely Szentantali mezővárosában súlyos üldöztetést szenvedett saját atyjafiatól és saját tagjaitól olyannyira, hogy testének egyes részein csonkává lett, mindazonáltal a megkezdett reformációt Isten vezetésével mégis befejezte. Hogy ő volt a Dráva folyón túl fekvő gyülekezetek kiváló reformátora, az ab-

¹¹ Debreceni Ember: *A magyarországi*, 487, 492, 686.

¹² Kathona: *Fejezetek*, 117–144.

¹³ Uo., 121.

ból is kitűnik, hogy nyilvános tanácskozásokon ma is sokat beszélgetnek róla mindenfelé nemcsak a szlávok – Tordafalva ugyan is szlavón egyház –, hanem a magyarok, a szomszéd falvak lakói között is. Egy könyve is megvan nekem, amelyben igen sokat lejegyzett Wittenbergben Melanchthon Fülöp előadásából. Az ő kéziratai is tanúsítják, hogy jelesen képzett férfi volt.”¹⁴

A decsi református egyháztörténet kutatója, Arany Dénes lelkész szerint a második lelkipásztor Eszéki István volt, 1555 és 1558 között. Arany Debreceni Ember Pálra hivatkozik, kissé pontatlanul.¹⁵ Ebben az összefoglaló munkában nem szerepel az 1555-ös dátum, annyi van mindössze a baranyai szuperintendensek felsorolásában, hogy 1554-ben szuperintendens és laskói lelkész Szegedi Kis István, majd következik Eszéki István, a decsi egyház lelkipásztora és szuperintendens, de itt évszám nem szerepel. A következő szuperintendens 1566-ban Veresmarti Illés hercegszöllősi lelkész, utána csak 1608-tól jegyzik Laskai Sándort.¹⁶ Hogy ezt a két dátumot (1555 és 1558) honnan vehette Arany, nem tudjuk. Debreceni Ember kötetében olvashatjuk még Eszékiről Pathai P. Sámuel tolnai lelkész és esperes levele alapján 1647. szeptember 10-i kelettel Tolna mezőváros reformációja kapcsán:

„[...] Az Úr 1560. évében Eszéki István volt a lelkipásztor, hivataltársa pedig egy Márk nevű lelkész. Úgy gondolom, hogy ebben az időben volt Dombi Péter az iskola igazgatója, hiszen az iskolarektorok, akik Szegedi István örökébe lépnek, hosszú évek múltán következtek Dombi Péter után. Dombi egy kiválóan képzett, kegyes és szent életű férfiú volt, de ugyanakkor haragos és szigorú ember, különösen a keményebb iskolai fegyelmezés tekintetében, aki huszonkét évig kormányozta a tolnai iskolát. Az ő keze alól igen sok ifjú tanult ember kikerült, akik úgy a tudásra, mint a kegyességre nézve kiválóak voltak, és e huszonkét év alatt a külföldi tájakat is felkeresték, amint hírül adja azt egy bizonyos tiszteletes úr, Foktői Máté, aki maga is tanítványa volt Dombinak. Ugyanakkor komolyan bizonyítja, hogy 1613-ban itt Tolnán tisztelendő Földvári Ambrus úr, e gyülekezet akkori lelkipásztorának asztalánál együtt ültünk. Foktői tiszteletes úr komolyan tanúsítja azt is, hogy ő negyvenegy évet töltött el a szent szolgálatban, és a boldog emlékezetű Pathai Istvánnal, a dunántúli szuperintendenssel együtt vállalta magára a szent szolgálat rendjét. Az Úr 1565. évében Eszéki István következett, majd ismét Eszéki Mihály. Az Úr 1575. évébe Decsről Decsi Gáspárt hozták ide Tolnára. [...]”¹⁷

Ebből az idézetből nehéz kihámozni, hogy mely időponttól meddig szolgálhattott Decsen Eszéki. A kötet szerkesztői által összeállított névmutatóból már többre következtethetünk, e szerint Eszéki 1557-ben a wittenbergi egyetemen tanult, Sztárai Mihály utóda volt Tolnán 1558 és 1565 között, majd Decsen volt lelkész,

¹⁴ Balázs Kovács: *Az Alsó-Dunamellék*, 465.

¹⁵ Arany: *A decsi*, 6.

¹⁶ Debreceni Ember: *A magyarországi*, 491.

¹⁷ Uo., 484.

pontos időpont itt sem szerepel. A felsőbaranyai református egyházmege esperese 1566-ban. Baranyai püspök 1553 és 1566 között valamikor. Zoványi Jenő csak Eszéki esperességéről tud, arról, hogy püspök lett volna, nem.¹⁸

A kutatók azt is megállapították, hogy valószínűleg – neve alapján – baranyai, eszéki származású, és valószínűsíthető tolnai tanulása is. 1557. december 5. és 1559. április 19. között a wittenbergi egyetemen a magyar coetus nyolcadik seniora. Hazatérése után Tolna vezető lelkésze lett, majd legkésőbb 1566-tól a tolnai egyházmege esperese, s itt még 1573-ban is élt. 1563-ban Szegedi Gergelyt vagy őt akarták Kolozsvárra hívni magyar prédikátornak.¹⁹

A decsi református egyház harmadik lelképásztora Tolnai Decsi Gáspár. Nevéből arra következtethetünk, hogy decsi születésű volt, születési évét nem ismerjük. Először Tolnán tanult Dombroői (Dombi) Péter rektorsága alatt, majd 1565-ben Kolozsvárott Szikszai Fabricius Balázs tanítványa lett. Két diáktársával, Tolnai Fabricius Bálinttal és Paksi Cormaeus Mihállyal ment át Kolozsvárra, hogy ott Szikszai Fabricius Balázst hallgathassa. Ez utóbbi helyen latin verset írt Heltai Gáspár Bonfini kiadásába. 1566. május 20-tól fogva a wittenbergi egyetemet látogatta. 1567-ben történt hazatérte után Decsen, 1575-től haláláig, 1597. szeptember 21-ig pedig Tolnán lelkészkedett, ahol hamarosan a felső-baranyai egyházmege esperese is lett. Mint ilyen volt jelen az 1576. évi hercegszöllősi zsinaton, s Veresmarti Illés püspöknek az antitrinitáriusok ellen kiadott, ma már ismeretlen művéhez ő írta az előszót. Kezdetben munkaenergiájának jelentős részét lekötötte az egyházat szüntelenül ostromló antitrinitárizmus elleni védekezés. Az unitáriusokkal 1588-ban Pécsett tartott hitvitán a visszahúzódó Decsi helyett Skaricza Máté ráckevei lelkész képviselte az egyházat. Tolnán végül is sikerült neki az egyház egységét helyreállítani. Tudományosan képzett és dolgozni szerető személy volt. Tudományos híréért már kortársai is nagyra becsülték, de a kockázatos sikraszállás nem tartozott tulajdonságai közé.²⁰

Tolnai Decsi sokoldalú irodalmi munkásságot fejtett ki. 1565-ben üdvözlő latin elégiát írt Heltai Gáspár művéhez.²¹ 1567-ben Szikszai Fabricius Balázs és Balsaráti Vitus Margit esküvőjére gratuláló sorokat nyomtatattott, illetve latin nyelvű verset pártfogójához, Csáky Mihályhoz (1568).²² Előszóval látta el Veresmarti Illésnek az antitrinitárizmus ellen összeállított vitairatát.²³

¹⁸ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, Magyarországi Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977, 40.

¹⁹ Balázs Kovács: *Az Alsó-Dunamellék*, 471.

²⁰ SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. (Humanizmus és reformáció 37.), Budapest, Akadémiai, 2017, 128; Balázs Kovács: *Az Alsó-Dunamellék*, 446.

²¹ *Historia in chlyti Mattiae Hunyadiis, regis Hungariae augustissimi*, Kolozsvár, 1585.

²² Szabó: *Coetus Ungaricus*, 128.

²³ „A Fiú-Isten megoltalmazására” írta. A könyv nem maradt fenn. Sem nyomtatási helyét, sem nyomtatási idejét nem ismerjük.

Versben énekelte meg Dávid király esetét Uriás feleségével.²⁴ A históriás ének utolsó versszakának tanúsága szerint 1579-ben írta, Tolnán és Kolozsvárott jelentette meg.²⁵

A magyar református prédikáció-irodalomban is megörökítette nevét a következő művel: „Az utolsó időben egynehány regnáló bűnről való prédikációk, tudniillik, Első a bűnről, Második a részegségről, Harmadik a paráznaságról, Negyedik a táncról. Debrecen 1582.” Török területen élvén, erkölcsprédikátori hevét nem fordíthatta a magyar földesurak ellen, hanem a kisemberek hétköznapi bűneit ostorozta, ezt azonban kortársainál is nagyobb szigorral tette. Nem polemizált százada nagy teológiai problémái felett sem, hanem a keresztyén élet tisztaságáért szállt síkra: a jó erkölcs az igaz hit gyümölcse. Az élő szónak és az írásnak egyaránt művésze volt. Igehirdetéseit előre átgondolt szabályok alapján építette fel; ezért valamennyi beszéde világosan tagolt, könnyen érthető. A textus mondanivalóját egy tételbe foglalta össze és arra egybefüggő gondolatrendszer épül fel. Igehirdetése merő logika, hangja ostoroz. Megindító vagy ellágyulásra alkalmas megnyilatkozások távol álltak tőle. Élénk képzeletű, nagy tudású, nyelvezete csiszolt, világos észjárása gördülékeny stílust eredményezett.²⁶

A profán élet kínálta kárhóztatandó cselekedetek feddése, a kipredikálás a reformáció századában egyáltalán nem volt szokatlan. Jellemző volt, hogy a prédikátorok a táncot, annak szokáskörnyezetével – például lakodalom –, illetve kísérőjelenségeivel – például alkoholos ital fogyasztása – együtt, lényegében komplex erkölcsi kihágásként, a test bűneként értelmezték. Az egyik legrégebbi ránk maradt ilyen jellegű kiadvány Tolnai Decsi műve, a négy főbűnt tárgyalja. Ha a súlyos erkölcsi ítéletek gyökerét keressük, annak oka egyrészt a vallás teologikus céljában érhető tetten, a keresztyén ember a túlvilági létre koncentrálna világi életének színtereit is erkölcsi értékrend szerint alakítja.

Tolnai Decsi munkája jellegzetes szüzséjét adja egy a hódoltság területén működő prédikátor gondolkodásmódjának, aki számára különösen lényeges volt az általa megromlottként értékelt erkölcsi állapotok helyreállítása. Az első beszéd száraz dogmatikai előadás a bűn lényegéről, osztályozásáról, okairól, s kizárólag elvont, elméleti fejtegetésekben merül ki. A bűn tettekben való megnyilvánulásairól szóló beszédek sem túlságosan konkrétak, de ezek egyike-másika már kapcsolatban áll kora társadalmával és sok művelődéstörténeti vonatkozással bír. Előszá-

²⁴ *Historia a Dávid királynak Uriásnak feleségével való vétkeiről, miképpen Dávid Uriást a hadban Joab által Rába városának vívásakor megölette, Náthán próphétának megfeddéséről, emellett szép intésekkel mostanában ijónabban versekben szereztetett*, Sicz, 1592: A 16. század folyamán három kiadást ért meg – SZABÓ Károly: XV. és XVI. századbéli magyar nyomtatványok, melyeknek jelenleg egy példánya sem ismeretes, *Magyar Könyv Szemle* 1(1876), 68–83, 81.; SZABÓ Géza: Decsi Gáspár prédikációi, in: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya 1973, 579–590, 581.

²⁵ Ács Pál (s. a. rend.): *XVI. századbéli magyar költők művei 1579–1588* (Régi Magyar Költők Tára, új folyam, 11), Budapest, Akadémiai–Orex, 1999, 45–61, 400–402.

²⁶ Szabó: *Decsi Gáspár*, 582.

vában és egyik prédikációja elején bizonyosnak mondja, hogy mikor Pál apostol az „*utolsó idők*” állapotáról és erkölceiről jövendölt, a mostani időnkéről szolt, mert soha ennyi cégéres bűn a mi nemzetünkben nem találtatott. A bűnlajstromokból ismert bűnök (magukat szeretők, fösvények, kérkedők, kevélyek, átkozódók, szüleikhez engedetlenek, hálátlanok, istentelenek, szeretet nélkül élők, mértéktelenek, kegyetlenek, jóknak nem kedvelői, árulók, vakmerők, felfuvalkodottak) következében az emberek inkább szeretik a testi gyönyöröket, mint Istent.²⁷

A bűn nemeit (eredet és cselekedet szerint valókat) meghatározva módot talál katolikusok és némely eretnység támadására. Mi jó, mi gonosz, azt a törvény (az írás) mondja meg; azt azonban nem mondja (mint a katolikusok), hogy pénteken húst enni, meg hogy házasodni bűn. Csak ördögi tudomány tilthat ettől. Bűnünkért nem menthetjük magunkat sem a csillagokkal, sem az ördöggel, sem azzal az eretnek káromlással, hogy Isten az oka a bűnnek. Hibáztatja kortársai hanyagságát a nevelésben: a mostani atyáknak és anyáknak tanításában, hogy semmint magzatjukéban.²⁸

Tolnai Decsi elveti ugyan a sulykot a nagy nemzeti bűnök ostorozása során, hisz a táncolást legalább akkora bűnnek tartja, mint a tobzódást, de ezen közben megint csak értékes művelődéstörténeti adatokat közöl, akárcsak társai. S ezek az adatok szépen, irodalmi színvonalon megfogalmazott megfigyelések. Látszik, hogy az írók érdeklődése az egyházi téma, az erkölcsi oktatás ürügyén a mindennapi élet apró eseményei felé fordul. Tolnai Decsi leírja a duskaital átkos szokását, csaknem úgy, mint Bornemisza Péter is teszi. Ivás közben „gyakorta üstökvonásra, gyakorta fegyverre is kelnek”. Bornemisza: „Végül üstökvonások, zsitkok, gyolkosságok.” Tolnai Decsi rigmust is tud, leírja a poharát fény felé fordító, s a csillogó nedűben élvezettel gyönyörködő polgárt, amint így szol:

„Vinum de Baronya
Sicut Isten aranya.”

Tolnai Decsi Gáspár humoros, gúnyos, de eleven jellemzése nem annyira a korabeli erkölcsöket festik fekete-sötétben, mint amennyire a korabeli anyagi pusztulást – amely miatt az igényekről, örömökről való lemondást prédikálja. „Az egész nép a fejedelmekkel... egyetemben részegeskedik” – azért panaszkodik ez ellen, mert az egész nép, a fejedelmekkel együtt elszegényedett.²⁹

A decsi református egyház negyedik ismert lelkésze Tolnai Fabricius Bálint, akit a helyi iratok és a hagyomány nem ismer. Tolnán született. Alsóbb tanulmányait Dombóri (Dombi) Péter rektor keze alatt a tolnai iskolában végezte, majd 1565-ben több tolnai diáktársával a kolozsvári gimnáziumban a tudós Szikszai Fabricius Balázs tanítványa lett. Heltai művét ő is latin verssel üdvözölte. A wittenbergi egye-

²⁷ TOLNAI DECSI Gáspár: *Az utolsó időkben egynebány regnáló bűnökről való prédikációk*, Várad, 1584, 1.

²⁸ HORVÁTH János: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalom története*, Budapest, Akadémiai, 1953, 338.

²⁹ CZÓBEL Ernő: *Heltai Gáspár dialógusa a részegségről és tobzódásról. A magyar társadalom lelki és anyagi válsága a reformáció korában*, Budapest, 1911, 28.

temre csak 1573. június 15-én iratkozott be. A peregrinációból visszatérve 1575 novemberétől a tolnai iskola rektora lett. Korának legkiválóbb magyar hebraistája volt, akit maguk a zsidók is született zsidónak vélték. Pathai P. Sámuel levelében elbeszéli, hogy Földvári Ambrus azt mondta róla, hogy a zsidók biztosra vették és állították, hogy ő nem magyar, hanem zsidó, annyira jártas volt a zsidó nyelvben. Ehhez még hozzátoldotta: „Tiszt. Laskai uramtól szinte hallom, hogy ő két kitűnően tanult embert ismer Magyarországon, u. m. Derecskei Ambrust és Tolnai Bálintot.”³⁰ Az iskolában tanítványai között volt Baranyai Decsi János is.

Ezután 1578-tól fogva Decsen, majd az alsóbaranyai egyházmegye valamelyik gyülekezetében, alkalmasint a laskóiban lelkészi tisztet, 1589-től kezdődően pedig nevezett egyházmegyében esperességet viselt. Családjáról semmit sem tudunk. Egyik versében egy zselici szólást idéz, ebből talán Pécs környéki működésre következtethetünk. Halálának helye és ideje ismeretlen.³¹

A hagyomány és a szakirodalom teljes egyetértésben úgy véli, hogy három magyar nyelvű verset szerzett. Az első a 363 strófából álló Szent János látása, amely János Jelenéseinek 12. része alapján íródott, s Debrecenben jelent meg nyomtatásban 1581 körül. A második költemény a kéziratban maradt (azóta megjelent) *Historia de moribus in convivio* (Az erkölcsök históriája a lakodalomban) közköltészeti elemekből építkező tréfás alkotás.³² A harmadik vers a 43. zsoltár parafrázisa, amely George Buchanan nyomán készült, tehát nem önálló alkotás, hanem fordítás, az 1590-es debreceni énekeskönyvben bukkan fel először. A „Lásd meg Uram, én igyemet” kezdetű 25 versszakos kétsoros egyházi éneke első ízben az 1590. évi debreceni énekeskönyvben jelent meg, majd hozta Újfalvi Imre 1602. évi, a Gönci György-féle 1620. évi debreceni és a lutheri jellegű, 1675. évi lőcsei énekeskönyv, sőt helyet foglalt e közkedvelt ének 1736-tól fogva 1806-ig az összes debreceni típusú régebbi református énekeskönyvekben is. A gyakorlatban a gyülekezetek Tolnai versszövegét két dallammal is énekeltek.³³

A Szent János Látásának 12. részéből való éneket 1579-ben szerezte Tolnai Fabricius Bálint, mely 1581-ben Debrecenben meg is jelent. Ez az ének nem ölel fel semmiféle históriát, hanem sokkal inkább tekinthető verses bibliamagyarázatnak, Apokalipszis-kommentárnak.³⁴

³⁰ LÁBADI Károly: *Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában*, Eszék, 2000, 280.

³¹ Földváry: *Adalékok*, 52.; Kathona: *Fejezetek*, 40–41.; Balázs Kovács: *Az Alsó-Dunamellék*, 446.; Szabó: *Coetus Ungaricus*, 269.

³² TOLNAI FABRICIUS Bálint: Az erkölcsök históriája a lakodalomban. *Historia de moribus in convivio*, in: Töttös Gábor (szerk.): *Boros hármás história*, Szekszárd–Decs, 2007, 7–39.

³³ KATHONA Géza – BELICZAY Angéla: *Tolnai Bálint verses bibliakommentárja*, in: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya 1973, 679–707, 681–682.; Kathona: *Fejezetek*, 40–41.; Balázs Kovács: *Az Alsó-Dunamellék*, 446.; Szabó: *Coetus Ungaricus*, 269.; Tolnai Fabricius: *Az erkölcsök*, 7–39.

³⁴ Kathona–Beliczay: *Tolnai Bálint*, 681–682.

Nevét megőrizte egy alkalmi oktató-mulattató ének, afféle viselkedési kódex. Ezt a 120 négyesoros versszakból álló éneket lakodalmi tanító énekek lehet nevezni, melynek első fele a vendéglátás legfontosabb szabályait, második része pedig a vendégek illendő viselkedésének módját taglalja elég terjengősen, sokszor a közönségesség határát súrolva. A jelen lévő prédikátor a lakodalomban is tanít, de most nem a hit dolgairól, hanem a társadalmi együttlét, vendégeskedés szabályairól, a közös étkezés és ivás illedelmes lebonyolításáról, a földi javak helyes élvezetéről, az öröm és vigasság szerény, s a közerkölcsiséggel megférő megnyilvánulásairól, ugyanakkor párhuzamosan kipellengérezzi a közös vigalom emberi méltóságot sértő, elvadult szokásait és ízléstelen kisiklásait.

Számos bibliai példázat mutatja azt, hogy „az szép lakodalmat az Isten nem tiltja, sőt mindenütt Írásban azokat javallja”, csupán a kikényszerített és „gyanús lakodalmakat méltó távoztatnod”. Az előbbi kifejezés a kiprovokált meghívást és vendégléttést, az utóbbi pedig az egyház által nem szentesített nászt jelenti. Milyennek kell lennie a leánynak? Erre a Szent Jánosról szóló műben már kioktatta kortársait: „Leányoknak szabadságot soha nem kell adni / Nyargalásra, férfiakkal a cinege játszásra, sőt, az szemléletet kell tiltani, ifjakra mosolygást, / Szemérmesen kell tartani leányzónak magát”. Fontos értékmérő, ha dolgos a jövődő menyasszony, ezért „honn a háznál kell szoktatni fonyásra, szövésre, tisztaságra, hím varrásra, minden jó erkölcsre, / Hogy idővel alkalmasb legyen házasságra”. Ha ilyen tökéletes leány talán kevés is akad a korban, a jó szándék és a törekvés erre mindenesetre kiolvasható a prédikátor soraiból.

„Szóljunk vendégöknek röviddel ő tisztökről” – javasolja a szerző, annál is inkább, „mert ők is feletköznek nagy sokszor magukról”. Hívás nélkül nem illik lakodalomba menni, mert a hivatlan vendégnek „az ajtó mögött helye”. De „mostani világban csak hasznót keresnek vendégségben, mert látom, hogy vendéghez olyant a házadnál, kinek vaját remélöd, hogy vesződ élteben”. „Szomszédid és barátid házadhoz gyűljenek”, mert azok is segíthetnek. „Többet be ne gyűjts (hívj), csak kire elég vagy”, mert ha többet hívsz, mint ellátni tudsz, „alattomban szidalmat is hallhatsz”! Ez kevésbé jellemző, inkább „többet főzets vendégnek, hogy nem mint magadnak”, „szertelen nagy költségöt noha sokan tesznek, friss étkeket főzetnek, sok tálakat hordanak magok mutatásáért”. Hogy a vendég sokat ihasson, sokat adnak enni, „sós pecsenyét pörkörnek”, azaz a mai fűszeres, sós pörkölt elődjét adják, azután negyednap is asztalra teszik. „Tékozlás is nagy sokszor vendégségben esik, mert elviszi az vendég, kit meg nem ehetik, rakott tányért haza küld, kit aztán megeszik, borsos tik húst azután negyednap is eszik.”

A gazdának előírás, „ha fönn forgasz, vőfélyvel gyakran kínáltassad” az ételt, de sokan annyit maguk előtt tartanak, ami elég a három napi mulatságra. A pohárnak eredetileg sorba kellene járnia, de sokan virtusból kiisszák, sőt „kezét némely kulcsolja (hátral), foggal nyúl pohárhoz, röszketteti az állát, az fatejet szopja, hóna alatt az pohárt tányéron fordítja... nád csövön is némelyik kiszívja, vagy pedig ajakkal pohárt beburítja, egy hajtóban (hajtásra) az bort belőle kiszopja, az poharát fölveti és ismét fölkapja”. Aztán isznak borstörőből, töknyakakból,

bocskorból, papucsból, csizmából „némelyek az asztalnál szunnyadnak, sövöltenek vagy dúdolnak, más nyelven is szólnak”. Csoda-e, ha „felemás házasokat ital közt szöröznek, ólálkodnak más után”?

Egyszer azonban minden jónak vége szakad. „Harmadnapi vendégnek kitelik ideje, az hálnak is három nap megfakad epéje...” Illik búcsút venni, szégyen csak a „kapufátul búcsúzni”, de ha marasztalnak, nem kell annyira sietned.

Az ének keletkezési helyének és idejének megállapításához semmi támpontunk sincs. A szerző írhatta Tolnán, Decsen vagy máshol is. Valószínű, hogy a vers címzettje azzal a Mányoki Péter nevű kálmáncsehi református lelkésszel azonos, aki részt vett az Alvinczi György kivégzésével végződő 1574-es nagyharsányi hitvitán.³⁵

A decsi református egyházközség ötödik ismert lelkésze Tolnai Szárászi Ferenc. A Baranya megyei Szárászon született 1560 táján, tanulmányait a tolnai iskolában kezdte Dombroí (Dombi) Péter rektorsága idején, 1584. július 6-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1585. április 11-én már Heidelbergben írta be nevét az anyakönyvbe, s 18-án lett a teológiai kar hallgatója. Gönczi Istvánnal, Vásárhelyi Ferencsel és Fegyverneki L. Izsákkal együtt Johann Jakob Grynaeus teológiai professzor asztalánál étkeztek. Hazatérése után, 1586-tól a tolnai iskola rektora, 1588-tól decsi lelkész, majd 1603-ban Debrecenbe hívták meg lelképásztornak. Ott hunyt el 1610-ben. Sikeres tanári pályáját bizonyítja, hogy keze alól 1587-ben egyszerre három tanuló: Tolnai Artopoeus István, Tolnai Sartorius (Szabó) János és Tolnai Garai János ment tanulmányai befejezésére Wittenbergbe.

Özvegye, Decsi Judit 1633. november 21-én halt meg Gyaluban, ahol fennmaradt sírköve, melyet 1935-ben talált meg Herepei János. A kutató arra gondolt, hogy Szárászinak fia, vagy talán veje került Gyaluba, és vagy egyházi, vagy még inkább világi foglalkozást töltött be a fejedelem udvarában. Az 1633. évet megelőzőleg tehát ezen úton-módon juthatott ide Decsi Judit asszony, a Heidelbergi Kátét fordító Szárászi Ferenc pap özvegye, aki esetleg lehetett Decsi Gáspár esperes leánya (esetleg testvére).

Két fordítása ismert. Átdolgozva Huszár Dávid fordítását, újra kiadta 1604-ben a Heidelbergi Kátét. Erasmus Adagiájának kéziratos fordítását részben Baranyai Decsi János nyomtatott műveiből másolta. Magyarul a Heidelbergi Kátét (a Pfalz – Heidelberg és környéke református fejedelemségében elfogadott) palatinátusi katekizmust Huszár Dávid adta ki először Pápán 1577-ben, valószínűleg atyja, Huszár Gál fordítása szerint. A magyar cím nem árulta el, mi az eredeti mű: „A keresztyén hitről való tudománnak rövid kérdésekben foglaltatott sommája, melyet egész esztendő által minden úrnapijára rend szerént magán való részekben rendöltünk.” Szárászi munkája a korábbi fordítás átdolgozott változata a harmadik latin kiadás szerint.

A Heidelbergi Káté fordításáról azt mondja a címlap, „Deákról pedig magyar nyelvre fordíttatott...Szárászi Ferenc által.” Azonban, ha elejétől végéig összevetjük Huszár Dávidéval, olyan feltűnő hasonlóságot mutat, amely pusztán az

³⁵ Kathona: *Fejezetek*, 13.

azonos latin alapszövegből nem magyarázható, hanem csakis a korábbi fordítás kiadós felhasználásával. Szárászi bizony úgy fordította „deákból” a kátét, hogy közben Huszár Dávid fordítására is odafigyelt, mert az ő szövegét veszi át hol háromnegyed, hol kilenczted részben, hol pedig teljesen. Így az ő „fordítása” inkább Huszár Dávid fordításának revíziója volt, az eredeti latin szöveg alapján, s nem pedig új fordítás.

Nagy jelentősége volt természetesen a megjelenés helyének: immár nemcsak az ország szélsőbb tájain, hanem éppen Debrecenben jelenik meg a Káté, ahol egy nemzedékkel előbb Méliuszék a református hitvallás tisztaságáért vívott küzdelmüket oly döntő módon megharcolták. Így most már mintegy központja lesz annak. Magyar földön a Második Helvét Hitvallás Debrecenben jelenik meg először 1616-ban. Azonban a Heidelbergi Kátét, bizonyára főleg a nyomda hanyatlása miatt, jó darabig nem adják ki újra. Tanítják, prédikációkban fejtegetik, nagy vaskos kötetekben dolgozzák fel, de egészen a 17. század 80-as éveig nincs újabb debreceni kiadás.

Tolnai Szárászi ajánlásában elmondja a Heidelbergi Káté létrejöttének körülményeit, de arról, hogy Huszár Dávid már lefordította, nem tesz említést. Könyve végén ő is közöl könyörgéseket, s „egynéhány szép és emlékeztetre méltó szentírásbeli sententiákat”, melyek minden rendbéli embereket – egyházi szolgákat, fejedelmeket, jobbagyokat, szülőket, magzatokat – tisztükre emlékeztetnek és intenek.

Tolnai Szárászinak volt egy másik fordítása is, amely kéziratban maradt. Ez nem volt más, mint Rotterdami Erasmus Adagia című művének egy példánya, melyet Szárászi szerzett meg és preparált ki. Ő az Adagia latin szólásmondásai jelentős részének magyar megfelelőjét, jellegzetes és jól olvasható kézírásával beírta a könyv öt centiméteres margójára az 1558 és 1603 közötti években, talán a század utolsó negyedében. Így e könyv, s benne Szárászi kézírata a 16. század magyar szellemi életének egyik igen értékes dokumentuma.

Erasmus e műve magyarul is megjelent, a szállóigék magyar változatát Baranyai Decsi János adra ki „Ungaricorum chiliades quinque... Bártfa 1598” címmel. Baranyai Decsi nemcsak Erasmus könyvének 1574-es kiadását használta és ültette át magyarrá, hanem kiegészítette könyvét, s több hasonló kiadványból, gyűjteményből is válogatott aforizmákat és közmondásokat. Nem igazi fordításról van szó, hiszen Baranyai Decsi a legtöbb esetben nem fordított, hanem megkereste a kérdéses latin vagy görög mondás magyar megfelelőjét és azt közölte könyvében. Szárászi könyve 1559-ben jelent meg Bázelen, Frobenius nyomdájában. E könyvet az teszi páratlanul értékesé, hogy a könyv első hatszáz oldalán található latin mondásoknak, egészen pontosan 2001 mondás közül 1743-nak a magyar megfelelőjét Szárászi felírta a margóra. Tulajdonképpen mind a kétezreszázadnak közli a magyar megfelelőjét, csak gyakran előfordul, hogy több latin mondásnak (néha ötnek-hatnak is) csak egy magyar változatát közli. Azt, hogy a könyv egykor Szárászié volt, ő maga írta be a könyv előzéklapjára: „Docto ac pio Juveni Michaeli Decsino Franciscus Szárászi mpr 5 die Augusti anno 1604.

Leua”, azaz „a tudós és kegyes ifjú Decsi Mihálynak Szárászi Ferenc saját kezűleg, 1604. aug. 5-én Léván”. Ezt a könyvet maga Szárászi adományozta az ifj. Decsi Mihálynak, akiről egyébként semmit sem tudunk, csak gondoljuk, hogy Baranyai Decsi János fia lehetett, hiszen fiatal embernek említi. Szárászi Baranyai Decsi kortársa lehetett, ha életük ismert adatait egybevetjük, feltételezhetjük, hogy jól ismerték egymást, Tolnán együtt tanulhattak, akár külföldön is együtt járhattak. Egymás közelében élhettek, akár barátok is lehettek. Baranyai Decsi a könyv ajándékozásának idején már nem élt.

Ha összevetjük Szárászi kéziratát Baranyai Decsi nyomtatásban megjelent munkájával, azt látjuk, hogy a két szöveg meglepően egyezik, bár természetesen van eltérés is. Az eltérések jó része csak szórendi, többször Baranyai Decsi csupán egy-egy kifejezést cserél ki, 512 mondásnál van kisebb-nagyobb eltérés, míg a megegyezők száma 1231. A megegyezés olyannyira nagy mértékű, hogy bizonyosra lehet venni: Baranyai Decsi ismerte és felhasználta Szárászi kéziratát könyve megírása során. Szárászi Erasmus Adagiájának 1559-es bázeli kiadását használta, míg Baranyai Decsi az 1574-es kiadást. Szárászi helyesírása negyven-ötven évvel korábbi gyakorlatot követ. Sok-sok példát lehetne felsorolni arra, hogy Baranyai Decsi János igazít Szárászi szövegén és megfogalmazásán.

A Sárközben a reformáció századában felbukkanó protestáns prédikátorok hazai tanulmányaik után valamennyien Wittenbergben folytatták tanulmányukat, és hazatérve kezdték meg lelkipásztori ténykedésüket a decsi parókián, ahol több-kevesebb esztendő telt el. Mindannyian világlátott, magasan képzett, tudománnyal vagy irodalommal foglalkozó emberek voltak, komoly tudományos munkásságot és publikációs tevékenységet fejtettek ki.

ABSTRACT

Sándor, Balázs Kovács: The Beginnings of the Reformation in the Sárköz Region

The Danube region including the population of Sárköz, was one of the first Hungarian regions to convert to Protestantism. According to the church historian, László Földváry: „the starting point of the Reformation in Hungary was in the Lower Danube basin.” Already in the 1540s, the Reformation spread here and the market town of Tolna became one of the spiritual centres of the conquered territories. As early as in the 16th century, a Protestant school was established here with qualified teachers, who had travelled abroad and were in direct contact with the reformers. Besides Tolna, the village of Decs in the Sárköz region also played a significant role in spreading the Reformation in Hungary, with the first mention of a Protestant preactor, a certain pastor named Gergely (Gergely of Szentantali). The settlement was so important that in the 1560s István Szegedi Kis, a famous bishop, held a conciliatory meeting here. Other Protestant preactors who followed the pastor Gergely and served here had also visited Wittenberg, so they were men of worldly vision, highly educated in science and had a serious literary and scientific output.

Keywords: Danube Valley, spread of the Reformation in Hungary, Gáspár Tolnai Decsi, drunkenness, fornication, dancing.

Heltai János

KÜZDELEM AZ IGAZ EGYHÁZ MEGTALÁLÁSÁÉRT.
OZORAI IMRE: AZ KRISZTUSRÓL ÉS AZ Ő EGYHÁZÁRÓL,
ESMÉT AZ ANTIKRISZTUSRÓL ÉS AZ Ő EGYHÁZÁRÓL

A TÉMAVÁLASZTÁSRÓL

Előjáróban rövid magyarázatra szorul tanulmányom témájának kiválasztása. 1971-től kezdve ötven évet töltöttem az Országos Széchényi Könyvtárban a Régi Magyarországi Nyomtatványok című nemzeti retrospektív bibliográfia szerkesztőségében.¹ Itt mélységében ismerkedhettem meg a magyarországi könyvkiadással a kezdetektől 1700-ig. Ezekre a tapasztalataimra tekintettel kért fel 2018 végén Kecskeméti Gábor, az Irodalomtudományi Intézet igazgatója, hogy tartsak előadást a hazai reformáció periodizációjáról.² Ebben kísérletet tettem arra, hogy a hazai reformációt, beleértve a katolikus megújulás jelenségeit is, egyetlen egységes lelki folyamat két oldalaként mutassam be. Ez a két oldal folytonos küzdelemben áll egymással, de kibékíthetetlen ellentétek dacára is kölcsönösen ihlették és erősítették egymást, mivel ugyanazokra a lelki, teológiai, egyházépítési, társadalmi és politikai kérdésekre kellett válaszokat találniuk, ugyanakkor a keresztyénység végső fundamentumára, Jézus Krisztus személyére és megváltói munkájára nézve tanításuk lényegében megegyezett.

A reformáció korának könyvkiadása e problémakörön belül egy részletkérdésre irányította a figyelmem: a felekezeti tudatok kialakulásának jelenségeire.³ Nyilvánvaló, hogy mind a protestáns, mind a katolikus magyarországi egyháztörténet-írás igen hosszú ideig alapvetően felekezeti szempontokból közelítette meg az említett két évszázad egyháztörténetét. Az utóbbi évtizedekben azonban mindkettő

¹ A tanulmány elkészítését az OTKA K 138856 számú, „A Régi Magyarországi Nyomtatványok 5. (1671–1685) bibliográfiai kézikönyv elkészítése és publikálása” című pályázata támogatta.

Régi Magyarországi Nyomtatványok I–IV, 1473–1670, szerk.: BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HELTAI János, P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971–2010. A továbbiakban RMNy.

² Az előadás nyomtatásban nem jelent meg. Megtekinthető az Irodalomtudományi Intézet videótárában.

³ A kérdést érintőlegesen már korábban is felvettem: A mennyei tudomány tiszta világos folyamja: adalékok a felekezeti tudatok kialakuláshoz az 1616–1619 évek vitairatai és prédikációi alapján, in: SZÁRAZ Orsolya – FAZAKAS Gergely Tamás – IMRE Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018, 171–181.

kilépett a szűkebb felekezeti megközelítések világából, és sokféle összefüggésben helyezte el mondandóját, új eredményeit. A felekezeti tudatok kialakulásának problémáival viszont eddig alig foglalkozott. Nyilvánvaló pedig, hogy a reformáció egyházai nálunk sem azonnal kész fegyverzetben léptek színre, hanem kiformalódásuk, tanításaik rendszerének, szervezetüknek és kultuszi formáiknak létrejötté hosszú fejlődés eredménye, amely fejlődésnek egyik fontos eleme maga a felekezeti tudat.

Még egy gondolatot szeretnék tanulmányom elején feleleveníteni Molnár Antalnak, a Történettudományi Intézet igazgatójának 2022. október 10-én elhangzott szóbeli előadása alapján. Meglátása szerint a történetírás hazánkban főként külső aspektusokból vizsgálta az egyháztörténeti kérdéseket, a teológiai, lelki, lelkeségi, liturgiai és egyéb kultuszi szempontokat elhanyagolta. Például a középkori, magyarországi liturgiátörténetet, a különböző egyházak kapcsolatrendszerét nemzeti szempontból közelítette meg, a magyar egyház kialakulásának, genezisének szempontjából értelmezte. Gondolatmenete ott akkor főként a marxista tudományosságra, és olyan mai irányzatokra utalt, amelyek az egyháztörténeti folyamatokat a jelenben is politikai-hatalmi érdekviszonyok szövevényébe ágyazzák, elfelejtkezve az egyház belső történéseiről, és a hívek lelkében zajló belső folyamatokról. Kétségtelennek tartom, hogy a korai reformáció felekezeti szempontú, felekezeti ihletésű kutatása is bizonyos értelemben ilyen külső szempont. Egy, a reformáció lezajlása utáni korszakból visszatekintő értékelési attitűd.

Mindezek fényében határoztam el, hogy említett előadásomat monográfiává fejlesztem. Ennek első lépése a hazai korai reformáció egyházképének leírása lehetne, főként Gálszécsi István, Dévai Bíró Mátyás, Batizi András, Ozorai Imre, Szentersébeti Márton, Szkhárosi Horváth András, Sztárai Mihály, Kálmáncsehi Sánta Márton, Huszár Gál és Melius Juhász Péter idevágó munkáinak alapján. Ennek a tanulmánynak azonban nem célja, hogy szélesebb kitekintést adjon a magyarországi reformáció kezdeteiről, az akkori egyházi állapotokról és kiemelkedő íróiról, hanem hogy érzékeltessen bizonyos, a reformáció kezdeteihez kapcsolódó, eddig feltáratlan lelki folyamatokat, ezért a továbbiakban csupán Ozorai egyetlen ismert művének elemzésére koncentrálok.

OSZORAI MŰVÉNEK KIADÁSAI ÉS KORÁBBI ÉRTÉKELÉSE

Ozorai Imre művének címe: *Az Krisztusról és az ő egyházáról, esmét az Antikrisztusról és az ő egyházáról*. Ebben a munkában még szó sincs különböző felekezetekről, Luther vagy Kálvin tanításairól, noha a Luthert követőket többször is emlegeti. A műnek ma négy kiadása ismert. Az első 1546-ban jelent meg Krakkóban,⁴ a második ugyancsak Krakkóban 1550 körül Szentersébeti Márton kolozsvári

⁴ [OZORAI Imre: *De Christo et eius ecclesia. Item de Antichristo eiusque ecclesia*, Krakkó Vietor, 1546], RMNy 64.

lelkipásztor előszavával.⁵ Mindkét kiadásból csupán töredékes példányok maradtak fenn, azonban a két kiadás példányaiból megismerhető a mű teljes szövege. A szakirodalom hosszú ideig Ozorai könyvét tartotta a legelső, rendszeresnek tekinthető, magyar nyelvű teológiai munkának, mivel egy 19. századi hamisított adat alapján az első kiadást 1535. évi nyomtatásnak vélték. A harmadik kiadás, a Varjas Béla által gondozott hasonmás, – amely 1961-ben Nemeskürty István kísérelő tanulmányával jelent meg – ezért még 1535-öt tartja az első megjelenés évének.⁶ Negyedízben, 2002-ben pedig a Kálvin János Társaság adta közre Pusztai Tamásné hanghű átirásában a teljes szöveget.⁷ Mint a hazai reformáció első nagyobb lélegzetű magyar nyelvű teológiai munkájával, kiterjedt szakirodalom foglalkozott Ozoraival és művével.

A korábbi tudományos hagyományt Révész Imre foglalta össze 1928-ban, és egyúttal elvégezte a munka alapos teológiatörténeti értékelését. Megállapításaira még visszatérünk majd.⁸ Holl Béla találta meg 1976-ban az első kiadás korábban ismeretlen címlapját és bevezető részeit, s ennek alapján tisztázta a két eredeti kiadás pontos nyomtatási idejét, valamint egymáshoz való viszonyát.⁹ Pusztai Tamásné pedig főként Ozorai nyelvére, nyelvhasználatára és helyesírására nézve tett értékes megállapításokat. Ozorai antikrisztológiájával Révész és Nemeskürty is foglalkozott, legutóbb pedig Csepregi Zoltán egészítette ki lényeges megállapításokkal az ő eredményeiket.¹⁰

Nemeskürty tanulmányának fontosabb gondolatait érdemes itt röviden felidézni, hogy képet alkothassunk Ozorai művének az utóbbi évtizedek tudományosságában való értelmezéséről. Az igen nagy mértékben Révész korábbi tanulmányára támaszkodó írás nagyon korrekt és lényeglátó, csupán kisebb mértékben zavaró, hogy Nemeskürty még abban a tudatban írt, hogy 1535 az első megjelenés éve. Elsősorban a felekezeti szembenállás és a reformáció társadalomszemlélete szempontjából elemezte a szöveget, de mentesen minden felekezeti elfogultság-

⁵ OZORAI Imre: *Az Christusról és az ű egyházáról, esmet az Antichristusról és az ű egyházáról. Ozoray Imre pap szerzette*, [Krakkó cr. 1550 Andrysowic], RMNy S 88B ← Magyar Könyvszemle 1976, 170.

⁶ *Ozorai Imre vitairata. Krakkóban nyomtatta Vietor Jeromos, 1535*, sajtó alá rendezte VARJAS Béla, a kísérelő tanulmányt írta NEMESKÜRTY István, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. Bibliotheca Hungarica Antiqua IV.

⁷ *Az Christusról és az ű egyházáról, esmet az Antichristusról és az ű egyházáról. OZORAY Imre pap szerzette*, [a szöveget gondozta és az előszót írta PUSZTAI Tamásné], közreadja a Kálvin János Társaság, [Budapest, Kálvin János Társaság, 2002].

⁸ RÉVEZS Imre: *Krisztus és Antikrisztus: Ozorai Imre és műve, tanulmány a magyar protestáns teológiai gondolkodás kezdeteiből*, Debrecen, [Városi nyomda], 1928.

⁹ HOLL Béla: Ozorai Imre vitairatának kiadásairól, *Magyar Könyvszemle*, 1976, 156–170. Munkámhoz a facsimile kiadásnak Holl Béla által készített és saját kezűleg beragasztott fényképekkel teljessé tett, saját tulajdonomban lévő példányát használtam. Az innét származó idézeteket az RMNy Szerkesztőségének gyakorlata szerint mai helyesírásra, és kevés kivétellel mai köznyelvi formákra írtam át. Utólag is köszönöm Holl Bélának az ajándékba kapott fényképeket, és szíves barátsággal végzett munkáját.

¹⁰ CSEPREGI Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Budapest, Balassi Kiadó, 2013, 260–262.

tól. Véleménye szerint Ozorai, aki az 1530-as, 1540-es években Békés, Bihar és Zaránd vármegyékben fejtette ki reformátori tevékenységét,¹¹ nem lehetett pap, fő célja a pápista tanok cáfolata. Szemlélete a művelt mezővárosi polgár felfogásának jegyeit hordozza magán. Egyetemi tanulmányait Krakkóban kezdte (1530), de néhány hónap múltán már Wittenbergbe utazott (1531), hogy az ottani új szemléletű műveltséget elsajátítsa. Erre vall mély bibliaismeretéhez társuló alapos patrisztikai műveltsége. „A szó szoros értelmében az egyházon belüli, de lutheri reform híve ... Tartózkodik a pápa emlegetésétől, ezért szorítkozik a miseáldozattal való visszaélések, a pénzért bemutatott miséknek, a papi nőtlenségnek, az egyházi tisztségek és javadalmak pénzért való osztogatásának, és más visszaélések... bírálataira.”¹² Ugyanakkor buzdít a Biblia és a dogmák filológiai értelmezésére, racionális bírálataira. A krisztusi tanításokat eltorzították. A papi szolgáltatások lényegében üzleti tranzakciókká váltak. A papság megfelelő javadalmazásért hajlandó közbenjárni a hívő érdekében Istennél. Erkölcstelen is, nem alapít családot, inkább szeretőket tart. Noha Krisztus meghagyta, hogy kenyeret és bort vegyen magához a hívő, mégsem engedik két szín alatt áldozni. Ahelyett, hogy Istenhez fohászkodnának, a szentekhez esedeznek. Arról sincs szó az írásokban, hogy a jócselekedeteknek olyan nagy a jelentőségük az üdvözülésben. A helyes út a régi tiszta krisztusi tanokhoz való visszatérés. Mindezzel az új embertípus példájaként áll előtűnk.

„A Krisztus és Antikrisztus egyházáról szóló könyv, velős, tömör polémikus irat a reform érdekében”¹³ – állapítja meg. Ozorait a reformáció szellemének társadalomformáló hatása vezette, hogy az egyház tanítását kritikával kell fogadni. Még nem szervezett és tudatos protestáns közönségnek szól, hanem az új tanokkal már megismerkedett, de még a régít gyakorló meggyőzendő hívőkhöz. Egy vidéki plébánia tipikus gondjait tükrözi szövege. „Ozorai reform szelleme még a szó szoros értelmében reform, még nem dőlt el végleg a két vagy több felekezet kérdése, még azt remélték, hogy megmarad az egységes anyaszentegyház, de lutheri szellemben megreformálva.”¹⁴ Nemeskürty megállapításainak nagy része telitalálat, ám nézőpontunkból sok minden másképp látszik majd.

Ozorai munkájának Holl Béla által felfedezett címlapos példányából egyértelműen kitűnik, hogy Ozorai pap volt, és ez műve értelmezésének tekintetében fontos körülmény. Azóta tudjuk azt is, hogy a második, 1550. évi kiadás „A” füzeté nem Imre pap könyvének első részét, hanem Szentersébeti Márton kolozsvári lelkipásztornak az olvasóhoz írt előszavát foglalja magában. Ez egyrészt tömör tartalmi összefoglalása Ozorai mondanivalójának, másrészt magával ragadó definíciója az egyház fogalmának. Gondolatai fényt vetnek jelen tanulmányom alapproblémájára. Ozorai Imre pap és Szabó Márton kassai polgár – írja Szentersé-

¹¹ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 447.

¹² Nemeskürty: 11.

¹³ Uo., 15.

¹⁴ Uo., 25.

beti – azért nyomtatta ki ezt a könyvet, mert „látják vala... mennyire eltávozott volna ez világ Istentől, elhagyván az ő igéjét és követvén különb-különb emberi szerzéseket” – ezért akarták megmutatni – „melyik legyen az Isten népe, ki között Isten lakozik, kiknek az ő fiáért örök életet ígért.”¹⁵ Ezután következik a definíció:

„Atyaúrsten minden időnek előtte szerette az anyaszentegyházat, és az ő fiába választá, hogy az ő temploma legyen, kibin mindörökké dicsértessék... [és azt] kívánja... minden embertől, hogy az egyházban lakjék, ... őtet megismerje, ... őtet félje, szeresse, segítségre hívja, dicsérje, magasztalja, és néki hálákat adjon... A fejedelmek [az egyházat] oltalmazzák, éltsék, táplálják... A tanítók tanítsák, Istenhez igazgassák, bünt benne fedjenek, szomorultakat vigasztaljanak.”¹⁶

Kedvesek Isten előtt a templom építői. Fundamentuma és feje Krisztus, aki a mennyből szállott alá. Isten ezért a temploméért teremtett mindent, ezért jelent meg igéjében és csodatételeiben, és az idő teljességében ezért bocsátotta e világra egyetlen egy fiát, hogy áldozatának érdemével engesztelje az ő haragját.¹⁷ Szent-erzsébeti előtt már egy teljes üdvtörténeti és társadalmi vízió képe lebeg, amelyben elhelyezi az egyházat. Ozorainál, amint látható lesz, még nincs meg ez a teljesség.

Már ebből a néhány mondatból is világos, hogy Szent-erzsébetinek és Ozorainak meg sem fordult a fejében, hogy az egyház szétszakadt volna. Hiába történt meg Luther pápai kiátkozása 1521-ben, hiába volt világos már 1529-ben Luther és Zwingli marburgi kollokviuma után, hogy a protestantizmus útja is többfelé ágazik, sokan, Magyarországon szinte mindenki az egyház egységében gondolkodtak. Ozorai azt látta, hogy a világ eltávozott Istentől, elhagyta az ígét és emberi szerzéseket követ. Ebben a helyzetben azt akarta megmutatni, hogy melyik az Isten népe, és milyen a Krisztust követő egyház. De az egyház számára nem a régi, a római központú és a pápa által vezetett egyház, de nem is valamiféle új lutheránus vagy kálvinista egyház. Gondolkodásában nyoma sincs semmilyen szakadásnak, semmilyen különállásnak, semmilyen csoporttudatnak. Nem is lehet, hiszen ilyen szembenállások a magyarországi viszonyok között nem is léteztek még. A régi egyház intézményrendszere az ország különböző régióiban eltérő mértékű defektusokkal, de lényegében működött. Működésének keretei közül a reformszellemű papok nem vonták ki magukat, noha különböző egyházi fegyelemsértések miatt előfordult a reform híveinek üldözése is. A liturgia és a mise szolgáltatás némi egyszerűsítéssel és egyre több helyen anyanyelven, valamint két szín alatti áldozással, de lényegében a régi formákban zajlott a templomokban. Sokszor a szertartást végző pap személye sem változott (akadt közöttük olyan, aki délelőtt istentiszteletet tartott a reform híveinek, délután misét mutatott be a hagyományokhoz

¹⁵ OZORAI A₂b.

¹⁶ OZORAI A₃a.

¹⁷ Vö. OZORAI A₃b.

ragaszkodóknak).¹⁸ A régi szokások közül sok minden, például a böjt, a gyónás, a szentek segítségül hívása sok helyen változatlan volt a mindennapokban.

Előzetesen azt lehet elmondani Ozorai művéről, hogy az nem vitairat, hanem az igazság szenvedélyes keresése. Az ellentétpárok, amelyekre az egész írás épül a következők: Igaz keresztyén ↔ hamis keresztyén; anyaszentegyház ↔ Antikrisztus gyülekezeti; Isten szörént való mise ↔ Isten ellen való mise; isteni szerzés ↔ emberi szerzés; isteni szerzés ↔ ördögi szerzés; igaz tanító ↔ hamis próféta.

AZ EGYHÁZ FOGALMÁNAK ALAPJAI OZORAINÁL: SOLA SCRIPTURA, SOLUS CHRISTUS

A könyv két részre tagolódik. Az első, rövidebb rész élén latinul megismétlődik a címlap szövege: Az Christusról és az ő egyházáról, esmet az Antichistrusról és az ő egyházáról. Ozoray Imre pap szerzette – De Christo et eius ecclesia, item de Antichristo eiusque ecclesia.¹⁹ Ebben a részben sok oldalról körbejárt definíciót ad Ozorai a két alapfogalomról, amelyeket tárgyal, Krisztus egyházáról és az Antikrisztus egyházáról. Ennek végén a következő mondat olvasható: „De itt nagy sok kérdések lehetnek”. A második rész huszonegy kérdés-feleletben főként olyan témákat fejt ki, amelyek Krisztus igaz híveinek az egyház addigi tanításaihoz és szokásaihoz való helyes viszonyulására vonatkoznak. Nem vitairat ez a rész sem. Műfaji tekintetben az úgynevezett Reformationsdialoggal áll rokonságban. Egy olyan ember lelki küzdelmeire reflektál, aki olyan világban él, amelyben egyszerre elválaszthatatlanul van jelen Krisztus egyháza és az Antikrisztus egyháza. A földi egyház gyakorlatában, működésében, de az egyes hívek lelkében is küzd egymással az Isten tiszteletének helyes és helytelen módja. Ez az a belső küzdelem, amire az eddigi szakirodalom kevésbé figyelt. Az idevágó jelenségeket leginkább a lutheri tanítások és vallásgyakorlat, valamint a régi egyházi nézetek és gyakorlat konfrontációjának keretében szemlélte. Teológiai és egyháztörténeti tekintetben aligha vonhatók kétségbe az eddigi megállapítások. Kiegészíteni sem volna könnyű őket. De nem is ez a feladatom és kitűzött célom. Ha viszont azt tartjuk szem előtt, hogy ez a küzdelem – amelynek színtere az egyetemesnek tekintett anyaszentegyház volt – nem két aktor között zajlott, s a reformatori gondolatok sem alkotnak még teljesen kész, kiforrott tanítási rendszert, akkor belátható, hogy a küzdelem Krisztus igaz híveinek, sőt magának a szerzőnek a lelkében is zajlott. Egyébként bár egybefonódik, valamennyire mégis elkülöníthető a kléruson belül és a hívek lelkében folyó küzdelem. Az első gazdag forrásanyagon keresztül közelíthető meg, az utóbbit valószínűleg adattörmelékekből lehet majd hipotétikusan összerakni. Távlati célom éppen ennek a belső egyházi és lelki küzdelemnek a megragadása és leírása a korai reformáció hazai irodalmában.

Magyarországon, mintegy száz-százötven év alatt alakult át teljes egészében ez a belső küzdelem két, illetve három-négy aktor közötti harccá. A folyamat az

¹⁸ Péter Katalin szóbeli közlése az Oláh Miklós által elrendelt vizitációk jegyzőkönyvei alapján.

¹⁹ OZORAI B_{1,a}–E_{3,a}.

1608-as vallásügyi törvényekkel, illetve Pázmány fellépésével lényegében véget ért, de csak a gyászévtized után, a 17. század végén zárult le teljesen. De a két évszázad alatt mindvégig fennállt az az említett helyzet, hogy a keresztyén embernek, a protestánsoknak és a katolikus egyháznak is azonos hitbeli, társadalmi és történeti kérdésekre kellett választ találnia. Ezért ragadható meg a reformáció két évszázada, mint egymással szüntelen harcban álló, egymást mégis részben inspiráló, részben erősítő felek küzdelme.

Ennek a küzdelemnek az egyik első és igen fontos szövegtanúja Ozorai műve. Az egyes részművek tárgyalása során remélhetőleg kiviláglik majd, hogy határozott reformátori világszemszerűség mellett Ozorai önmaga is részese e küzdelemnek. Ismerkedjünk meg ezért munkája tartalmával kicsit részletesebben is. Az első témája a Szentírás, mint hitforrás. A reformáció korszakában a vallási tanításoknak igen gyakran ez a kezdő témája. Aztán következik az Isten, az Atya, az Atya munkái, a Fiú és a Fiú munkái, és így tovább. Az egyház kérdése rendszerint a sokadik helyen kerül elő. Ozorainak azonban az egyház a fő témája. Nem rendszeres bibliaismeretet nyújt, hanem csupán a sola Scriptura elvét fejti ki. Az írásról Krisztus Jézus „önnön beszédével tett bizonyosságot”.²⁰ Ha valaki valamit hirdet a megrögzött könyveken kívül, annak nem kell hinni, még ha jónak látszik sem.²¹ Ez utóbbi félmondat szempontunkból kulcsmondatnak számít. Sok minden jónak látszott még a hívek szemében a régi gyakorlatból. A reformáció előtti időkben az egyes hívő számára az egyház főként szóbelileg elhangzó tanítása volt a hit forrása. A lelki küzdelem kezdete, amit Ozorai híveivel együtt vív meg, hogy valójában a Szentírás a hit forrása, a szóbeli tanításnak összhangban kell állnia vele. Összefoglalva: az Íráson kívül semmit sem kell hinni. Az Írás önmaga tolmácsa (Scriptura Sacra sui interpretis est), és belőle kell megtanulni azt is, hogy micsoda Krisztus egyháza és micsoda az Antikrisztus egyháza.²²

A második téma Krisztus, mivel ő az egyház feje. Azaz a sola Scriptura elvének kifejtése után következik a solus Christus elve. Néhány tételmondat kiemelésével jól össze lehet foglalni Ozorai idevágó mondanivalóját: „A Krisztus bizony Isten, ki bizony emberséget vőn fel.”²³ Az a Krisztus, aki megváltónk, és akiben minékünk minden reménységünket kell vetnünk.”²⁴ Az a Krisztus, aki által és akinek érdeme által mennysországba, és az örök életre mehetünk.²⁵ Mindez előlegezi a későbbi legforróbb kérdéssorozatot, amely főként az érdemek és a parancsolatok viszonyára vonatkozik. Ha egyedül Krisztus érdeméért jutunk a mennysországba, akkor mire való a mise, a szentek segítségül hívása, a jócselekedetek, az alamizsna, a böjt, az imádság stb., mindaz, amit érdemszerzőnek tartott a korábbi tanítás.

²⁰ Vö. OZORAI B₁a.

²¹ Vö. OZORAI B₄b.

²² Vö. OZORAI C₁a–C₂a.

²³ OZORAI C₂a.

²⁴ OZORAI C₄b.

²⁵ OZORAI C₃a.

Ezután következik az igaz egyház definíciója. Összesen tíz különböző szempontú meghatározást ad e rész az egyházzal. Itt csupán néhány különösen lényegeset lehet kiemelni. A legáltalánosabb megfogalmazás a Hiszekegyre hivatkozik. „Ezt mondjuk a Credoban is, hiszek közönséges szent egyházat, szenteknek egyességét, bűnnek bocsánatját, azaz hiszek valami bizony gyülekezetet, ki szenteknek gyülekezeti, mely gyülekezet bizonyos helyre nem köteleztetik, hanem mindez világon szerte szerént vagyon azokban, akik a Krisztus hitit igazán vallják, az ő beszéde szerint élnek.”²⁶

Ismét hangsúlyozom, Ozorai mindvégig az egyetlen anyaszentegyházról beszél, de ebben a definíciójában jól felismerhető az elhatárolódásra való törekvés is. Előlegezi a láthatatlan egyháznak a luther–melanchtoni teológiában már készen álló fogalmát, de expressis verbis határozottan még nem vallja. Ez a gyülekezet – írja kicsit lejjebb – nemcsak Jeruzsálemben, vagy csak Rómában van valahol, hanem mindenütt, ahol az ő nevében összegyűlnek. Tegyük ehhez hozzá Szentersébeti idézett gondolatát: „Az Úristen minden időnek előtte szerette az anyaszentegyházat.” Összességében azt lehet állítani, hogy formálódóban van a hazai gondolkodásban a láthatatlan egyház fogalma, de nincs még róla kiforrott tanítás, mint nyugatabbra. Fontos itt megjegyezni, hogy ezekkel a gondolatokkal ekkor még nem is áll szemben Magyarországon a később Pázmány által élesen megfogalmazott ellentét: az igaz egyházat a római egyházzal azonosító, mindenkor látható anyaszentegyház képzete, és a lutheristák és kálvinisták föld alatt bujdosó, vakondok szabású láthatatlan egyháza között.

Ozorai szövege azonban sokkal mélyebbre is megy az egyház fogalmának meghatározásában. Krisztus egyházát gyümölcsseiről lehet felismerni. A gyümölcsök pedig a hitnek vallása és a jótétemények. Az az ember keresztyén – mondja Ozorai – akinek vallása összeillik az Írással, ha nem így van, hamis keresztyén: „ha mikor azt mondják teneked, ezt az anyaszentegyház... szerette, lássa meg azontól, ha Istennek beszéde szerént vagyon, ha az szentírás szerént vagyon, amit mond, avagy amit szerzett, ha úgy vagyon, fogadd meg, ha pedig a Szentírás szerént nem lezend, tudjad, hogy nem igaz és kénytelen reá nem vagy.”²⁷ Ez itt ismételt kulcsmondat. A Szentírás tekintélyét fölébe helyezi Ozorai az egyház tekintélyének azon hívek számára, akik még a régi viszonyokat sok tekintetben elfogadják. És itt merülnek fel a nagy sok kérdések, összesen huszonegy, amelyeket a könyv második fele tárgyal.

ÉRDEMEK, ÉRDEMSZERZÉS, ÜDVÖSSÉG: SOLA FIDE

Az első tizenhat kérdés főként az érdemek, érdemszerzés és az üdvösség összefüggését firtatja, azaz hogyan értelmezhető az egyház régi gyakorlata. Mit kell belőle elvetni, és mit kell újraértelmezve megtartani. Az utolsó öt kérdés pedig az

²⁶ OZORAI D₆b–D₇a.

²⁷ OZORAI D₈a.

új féle tanítás történelmi, egyháztörténeti pozícióját és üdvtörténeti jelentőségét kutatja. A könyv második fele, a huszonegy kérdés ugyanis nem veti el mindenestül a létező egyházi gyakorlatot. Sem a böjtöt, sem az alamizsnát, sem a misét, sem az imát, sem a parancsolatok megtartására való törekvést, még a szentek tiszteletét sem utasítja el mereven, hanem elítéli mindezek félreértelmezését, és új tartalommal tölti meg. Mindenütt ezek valódi lelki tartalmát keresi, mert mindezeket csak a Krisztusba vetett hit hitelesíti, önmagukban nem érdemszerzők. Egész gondolatmenete azonban nem úgy hat, mint a bálványimádóvá vált egyház elítélése, és a kétségtelen igazság felmutatása, hanem úgy, mint bűnbánat, az igazság keresése, a híveknek erre való rávezetése. Értekezése még nem két lezárt igazság reménytelen ütköztetése, hanem keresése az igazságnak, az afelé vezető út megnyitása.

A huszonegy kérdést már Révész Imre számba vette, és hatalmas teológiai erudícióval elemezte. Számomra itt most az Ozorai személyiségére és stílusára vonatkozó megjegyzései lényegesesek. Ozorai „nagyon eredeti gondolkodásnak s hely-lével-közzel mély intuíciónak is jelét adja... Erős és tanult elme kemény markolású írása ez a könyv, amelyben nemcsak a szívbeli meggyőződés lobogása érzik, hanem meglátszik az önálló elsajátítás észbeli munkájának átható fénye.” Előadása egészen népies, példázatos, argumentálása ad hominem szól. Az olvasónak igen gyakran személyes megszólítása az egyik legmegkapóbb vonása Ozorai stílusának.²⁸

A személyes megszólítás a korai reformáció más szerzőire, Szkhárosira, Sztárraira, Heltai Gáspárra is jellemző.²⁹ Következik ez részben az apodiktikus, papi retorikai pozícióból, de utal arra is, hogy a szerző a saját maga által bejárt utat akarja másoknak is megmutatni. Néha úgy tűnik, mintha Ozorai önmagának tenné fel az általa egyébként már sokszor végiggondolt kérdéseket, amelyek bizonyára a hívekkel való beszélgetésekben is gyakran felmerülhettek. Nem tudós ellenvetésekre felel, hanem a mindennapi észjárás kétségeire, együgyű rácsudálkozásaira. Ezért lehet azt mondani, hogy amit Révész Imre kimutatott, a luther–melanchtoni reformációval való, a források szintjén is megragadható analógiákat, Ozorainál a reformáció első lelki folyamatait in vivo szemléltető anyagként is olvashatjuk. Ozorai gondolatai azonosak forrásaival, de egyedi sajátosságaikban, strukturálásukban, narrációjukban, előadási módjukban, stílusukban eltérőek azoktól. Si duo dicunt idem, non est idem, ha ketten mondják ugyanazt, az nem ugyanaz. Sőt, ha ketten két helyen mondják ugyanazt és egy kicsit másként is, az főként nem ugyanaz. Ezért tekinthető Ozorai munkája a hazai reformáció lelki folyamatainak vizsgálatában elsődleges, kiemelkedő forrásnak.

A huszonegy kérdésből most csupán summázva emelek ki néhány részletet a fentiek illusztrálására. Mint mondtuk, az első tizenhat kérdés az érdemek és az üdvösség összefüggéseire vonatkozik. Ez az a rész, amelyben leginkább megmu-

²⁸ Révész: *Krisztus és Antikrisztus*, 10.

²⁹ L. erről: HELTAI JÁNOS: *A korai reformáció irodalma Magyarországon*, in: KISS Erika – ZÁSZKALICZKY Márton – ZÁSZKALICZKY Zsuzsánna (szerk.): *Ige–Idők. A reformáció 500. éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26. – november 5.*, 1. kötet, Tanulmányok, Budapest, 2019, 134–147.

tatkozik, hogy Ozorai maga is sokszor végiggondolta teológiai mondanivalóját, maga is megküzdött az új alapokra helyezett egyházfogalomból következő kérdésekkel. Ezt a küzdelmet pedig mindenkinek meg kell vívnia, aki tudatosan éli meg a változásokat. Az új gondolatok új nagy távlatokat nyitnak, az addigiaknál nagyobb lelki szabadságot kínálnak, de ott van belül mindenkiben a biztonságot nyújtó régi. Ha betartom a Tízparancsolatot, és eleget teszek az egyház ebből következő „szerzéseinek”, elnyerem az üdvösséget. De ez nem elegendő. Ebből adódik a legelső, feloldhatatlannak látszó probléma: „Miért nem bocsátja az Úristen a mi bűneinket a parancsolatnak megtartásának érdeméért?”³⁰ Az érdemszerzés a középkori kegyesség egyik legfontosabb eleme. A Margit-legendában szinte versengenek az apácák egy-egy jó cselekedet érdemének elnyeréséért. De senki nem tarthatja meg a parancsolatot. El kell engedni ezt a kapaszkodót. A gondolatban elkövetett bűnt lehetetlen elkerülni.³¹

Haszna a törvénynek, hogy az ember megismeri bűnös voltát, és belátja, hogy a parancsolat megtartásából és jó cselekedetből mennyországba nem mehet, hanem csak Krisztus érdeméből. Ha a parancsolatból nem lehet üdvözülni, nem is kell immár jót cselekednünk? – merül fel a kétség. Az ilyen kétségek a későbbi vitairódalomban katolikus részről – némi csúsztatással – a cáfolandó protestáns tévtanítások közt bukkannak fel. Itt azonban a régi felfogástól való eltávolodás közbeni természetes ellenvetés. Ozorai egyszerűen oszlatja el ezt a kételyt. Igen ám, de aki hisz, az szereti Krisztust, és kézzel-lábbal igyekszik a jóra.

A törvény és a bűn kapcsolatának az első öt kérdésben való tárgyalása után tér át Ozorai a bűn és a jó cselekedetek viszonyából következő kérdésekre. „Még sem értem”³² – kezdődik a hatodik kérdés, hogyan lehet mégis jót tenni, ha bűnös vagyok? Az ilyen stílárú eszközök, mint például a hallgató személyébe való gyakori behelyezkedés, utalnak arra, hogy Ozorai a tanítással együtt a maga lelkének belső folyamatait is feltárja. Ha valaki hisz – hangzik a válasz –, folyamatosan keresi Krisztust, és szüntelen bánja bűneit, noha romlott természete miatt folyton elköveti a bűnt, az mégis Krisztus érdeméből megbocsáttatik.³³ Nehéz belső vívódás ez, lemondani a saját teljesítmény érdeméről, és teljesen a hitre bízni az üdvösség kérdését, kizárólag Krisztusba és nem saját cselekedeteinkbe helyezni a reménységet. Hogyan fogadhatja el Isten mégis a jó cselekedeteket, ha senki tökéletesen nem lehet jó? Nem a jótéteményért önmagáért, hanem a személyért, aki hisz, és

³⁰ OZORAI E₃b.

³¹ „Isten az első embert [Ádámot] teremté az ő hasonlatosságára, tökéletesen teremté az ő lelkét, szívében teremté minden parancsolatnak ismeretét. De Ádám vétke oda vezetett, hogy sem ő, sem mi nem tarthatjuk meg többé a parancsolatot. A pátriarchák ugyan csak a természet törvényéből élve is, kit az Isten Ádám lelkébe teremtett, üdvösségre jutottak. Isten Mózes által kiadta a Tízparancsolatot, hogy bűnös voltunkat jobban megismerjük. A törvény által lőn a bűnnek ismereti.” (OZORAI R₃a.)

³² OZORAI G₄a.

³³ Vö. OZORAI G₄a–H₅a.

szereti Krisztust, s ezáltal Isten fiává lett. „Paraszt példa: Az atyának és az anyának egy gonosz fia és egy rút fia sincsen.”³⁴

A jócselekedetek és az üdvösség kapcsolatáról írva újból előkerül a bűn problémája is, a képmutatás, külső kegyeskedés semmit sem ér:

„Szoros az a kapu és szoros az út, ki az életre viszen.”³⁵ „Sok emberek élnek [most is] orzásban, tolvajlásban, paráznaságban. de miért ünnepnapon... az egyházba mentenek, ott áldoztanak, pénzen misét vettenek, azaz embert fogadtak, hogy ki Urunknak testét vérét a pénz kedvéért hozzá vette, imádságot vettek pénzen, azt tartották, hogy Isten őnékik megbocsátá minden bűnüket.”³⁶

De csak Krisztus vére mosta el a bűnöket, nem a szentelt víz, de aki a világ láttára a bűnöktől megóhotta magát, az is bűnös. „Isten a lelket kívánja.”³⁷

De a hívő mégis csak ragaszkodna a jó cselekedetekhez, az utolsó kétely, amely a hit és a jó cselekedetek együttthatására, synergiájára irányul, s ami Melanchton gondolkodásában is benne volt, hogy Krisztus érdeme mellett szükségesek a hívek jótéteményei? S a válasz: „a mi bűnünk a mi kárhozatunkra elég, a mi jótéteményünk pedig nem elég a mi üdvösségünkre.”³⁸ A végső tanulság ugyanaz, mint a törvény és a bűn kapcsolatának esetében. Nem a jó cselekedetek érdeméért, hanem azért kell az Úrnak szolgálni, mert szeretjük.

Ezután következnek azok a kérdések, amelyekben a régi kegyességi mintákat új tartalommal tölti meg Ozorai. Ilyen szokás például a böjt, de a böjt sem üdvözít. Mégis hasznos böjtolni, mert felkészíti a testet az imádságra. A régi jámborok is böjtoltek vasárnap előtt, hogy inkább hallhassák és tanulhassák az igét, és imádkozhassanak. Most is szoktak böjtolni ünnep előestén követve a régi jó szokást, mely szokás bizony igen jó volt.³⁹ De, akik úgy böjtolnek, hogy Krisztus érdemében nem bíznak, azok másnap háromszor is teleeszik magukat.

Az alamizsnálkodásról és imádságról is hasonló logikával beszél. Ezek által sem lehet bűnbocsánatot nyerni, de ezeknek is előtte jár a bűnbánat, s így a Krisztusban való hit által lehet bocsánatot nyerni. Az imádsággal kapcsolatban még a bizonyító bibliai igé fordításán is módosít Ozorai, hogy véleménye súlyosabb legyen: „Amen, amen dico vobis, quaecumque petieritis patrem in nomine meo, dabit vobis (Joan. 16). Bizony, bizony mondom tinéktek, valamit kérendetek én nevemben, *az én érdememben bízván*, megadja tinéktek.”⁴⁰ Az imádkozó hívő nem a könyörgés jó cselekedetének érdeméért kapja meg, amit Istennek beszéde szerint kér, hanem Krisztusért hit által.

³⁴ OZORAI H₂a.

³⁵ OZORAI H₃b.

³⁶ OZORAI H₆b–H₇a.

³⁷ OZORAI H₈a.

³⁸ OZORAI I₁a.

³⁹ Vö. OZORAI K₆a.

⁴⁰ OZORAI L₃a.

A MISE KÉRDÉSE ÉS A SZENTEK TISZTELETE

A leghosszabb a 15. kérdés-felelet, a miséről szóló rész. Száznégy lapot tölt meg.⁴¹ Külön meg is indokolja Ozorai ezt a terjedelmet. Azért szólt több beszéddel a miséről „miért, hogy ez volt, ki a papokat restté tette, ez volt, ki a prédikálást, az Istennek beszédének hirdetését közülünk kivestette, ki miatt minden vakság-beli dologra vitetők, mert, ha papok azt nem kaphatták volna, a tanítást el nem hagyták volna”.⁴² A „vitetők” többes szám első személyű alakot itt személyes elszólásnak gondolom. Ozorai – mint például Szkhárosi is – nyilván maga is részese volt a régi gyakorlatnak. A továbbiakban e rész ismertetésénél főként arra figyelek, ami vélhetőleg Ozorai belső lelki küzdelmeire utal benne.

Ebben a részben ismét egymást követi a kínzó, válaszra váró kérdések sokasága, és a lényegét tekintve elhangzanak ugyanazok az elvi válaszok, amelyeknek alapja, hogy kizárólag Krisztus egyetlen, megismételhetetlen áldozata árán lehet bűnbocsánatot nyerni. „Azt is kívánom megtudnom, hogy mi okáért mondod azt, hogy sem a mise mondásért, sem a mise hallásért meg nem bocsátá az Úristen mi bűnünket, hiszen ott a Krisztus teste és vére áldatik a mi bűnünknek bocsánatjára.”⁴³ Ebben a bizonyosságban építettek a régi jámborok annyi egyházat, és mondatnak abban nagy költséggel miséket. Figyelemre méltó a kérdés „áldatik” szava. Ez a mise áldozati jellegére utal, igaz, hogy itt a hívő szájába van adva, de ismétlem, minden biztonnal Ozorainak magának is meg kellett küzdenie ezzel a problémával, amint azt a következő feltoluló kérdések és válaszok is jelzik.

A legáltalánosabb válasz, hogy nem a mi gondolataink szerint, hanem az Isten beszéde szerint kell tisztelnünk az Úristent, nem eleink és szüleink tévelygését kell követnünk, hanem az írás méltóságát. Már maga a mise elnevezés is helytelen. Ezt Melanchton – azóta tévesnek bizonyult – etymológiájával magyarázza. E szerint a mise az új lisztből süített ószövetségi kenyéráldozat, de a mise valójában „elégülés” – azaz communicálás. Azért elégülés, mert aki nemcsak szájával, hanem hitével is veszi „hozzája”, az egy testté és vérré lett Krisztussal. Ennek ellenére igen gyakran szinte szinonimaként használja az Úr testének hozzánk vételét és a mise szót.⁴⁴

Érdekes szempontunkból a szereztetés körülményeinek magyarázata is. Mikor Krisztus a szereztetési igéket elmondta „őmaga vala az adó, őmaga mondja vala ezeket a beszédeket, az apostolok veszik vala, és hisznek vala a beszédeknek. Jelen vala a kenyér személy és a bor személy is, kiket ők hozzájuk vőnek, jelen vala a bizony Krisztus, ki a keresztfán meghala, jelen vala az ő bizony teste, a kenyér személy állat, és az ő bizony vére a bor személy állat.”⁴⁵ Mindezzel Krisztus maga tett bizonyosságot arról, hogy ő adja minékünk az ő testét és véré, hogy ő adta halálra és kínokra

⁴¹ OZORAI M₄a–S_{7b}.

⁴² OZORAI S₂b.

⁴³ OZORAI M₄a.

⁴⁴ Vö. OZORAI M₅a–M₆b; M₈b–N₁a.

⁴⁵ OZORAI N₃a.

miérettünk szent testét, hogy ez által az Atyának haragját mirőlunk elvegye. Nincs itt szó sem a transsubstantiációról, sem a realis praesentiáról, oralis manducatióról, de a Krisztussal való közösség lelkiképpen vagy szentségi módon (spiritualiter aut sacramentaliter) való beteljesüléséről sem, hanem csupán a Krisztussal való közösség minden határozó jelző nélküli beteljesüléséről, és Krisztus erről szóló bizonyágtételéről. A praesentiát, azaz Krisztus test szerinti jelenlétét csupán a szereztetés konkrét helyzetére nézve állapítja meg. Arról nem szól, hogy a szentség vételekor ez hogyan valósul meg. Azaz nincs szó a későbbi vitapontokról.

Arnyalja némileg Ozorai felfogását, hogy később a két szín alatti áldozás mellett érvelve azt írja: „a kenyér csak testté, a bor csak vérré változik Krisztus rendelése szerint.”⁴⁶ Továbbá: „Végre minden szent jegyben beszédnek és állatnak kell lenni, mint... az oltári szentségben vagyon.”⁴⁷ Noha láthatóan nem foglalkozik Ozorai az átváltozás fogalmával, hanem félretolja azt, az átváltozás-átváltoztatás tudata kitörölhetetlenül benne él gondolkodásában. Álláspontja a lutheri felfogáshoz áll legközelebb, de a részletes tárgyalás folyamán használt terminológiáján átüt régebbi műveltsége. Erre példa a kenyér személy, bor személy, átváltozás, oltári szentség fogalmak, és magának a mise szónak a használata.

A pénzért mondott és érdemszerzőnek hitt misék erőteljes elítélése után felmerül a kérdés, szabad-e ilyen misére járni. Akadnak ugyanis olyan emberek, akik azért mennek az Isten ellen való misére, hogy mást meg ne botránkoztassanak. De ezzel rossz példát adnak. A végső konklúzió a miselátogatással kapcsolatban:

„Ahol Istennek beszéde szerint mondják, menj el te es oda, vedd hozzád a Krisztusnak testét-vérét, mint, üdvösségednek pecsétit, avagy csak halld az Istennek beszédét, kiket ott mondanak, kiből valami lelki épülést végy. Ha pedig Isten beszédének ellene mondják, ne menj, mely te nem menésséddel jó példát adsz, hogy így teljesen elhagyattassék az Isten ellen való mise, és cselekedtessék az Isten szerint való mise.”⁴⁸

Mindebből a helyzet képlékenysége olvasható ki. Mindkét gyakorlat, az Isten szerinti és az Isten ellen való mise eleven. A választás egyéni, szervezett tudatos elkülönülés még nem létezik. Mindez azt tükrözi, hogy Ozorai egész gondolatvilágát áthatják a reform szellemében vallott igazságok, de teljesen nem szakadt még el az egyház korábbi hagyományaitól, egyes gondolati elemeitől. Az Úrvacsoráról alkotott tanítása a későbbi felekezeti szempontokat még nem tudatosított, a réggel elegy, egyéni felfogásként értékelhető. Legközelebb a lutheri felfogáshoz áll, de a fenti idézetnek az a része, amely Krisztus testének és vérének hozzánk való vételét az üdvösség pecsétjének mondja, szinte már helvét irányba mutat.

Ugyanebben a szellemben fogant a szentek tiszteletének megítélése is. Alaptétele, hogy a szenteknek érdeméért senkinek a bűnét meg nem bocsátja az Úristen.

⁴⁶ OZORAI O₅a–b.

⁴⁷ OZORAI P₆a.

⁴⁸ OZORAI R₁a; R₂b.

Szűz Máriának és a többi szenteknek nem az anyaság vagy a különféle jócselekedetek használtak, hanem az, hogy Krisztust viselték a szívükben. Ha Mária és a szentek cselekedetei nem voltak elegendők a saját üdvösségükre, akkor hogyan lehetnének elegendők másokéra. Ezért, akik hisznek Mária vagy a szentek érdemében, és nekik is szolgálnak: „megrútolják az Szűz Máriát, mert mi a Szűz Máriának nem szolgálhatunk, sem a szenteknek, hanem csak tisztelhetjük őket, csak az Úristennek kell nekünk szolgálni.”⁴⁹ Ez semmiképpen sem jelenti a szentek tiszteletének teljes elutasítását, ami még inkább kiderül a szentek segítségül hívásának tárgyalása során. Lehetségesnek tartja ugyanis, hogy Szűz Mária és a mennyországbeli szentek imádkoznak értünk közönségesképpen, mert tudják, hogy nyomorúságban vagyunk, de kiváltképpen valakiért nem imádkoznak, mert csak az Isten ismeri kiváltképpen az ember dolgát. Ha a szentekhez imádkozunk, úgy véljük, hogy ők olyanok, mint az Isten, mindent tudnak. A szentek csudáit nem a szentek cselekedték, hanem az Úristen, de ezekkel kapcsolatban szerfölött szükséges az óvatosság, mert a csudákat gyakorta az ördög teszi. Helytelen a latria és a dulia megkülönböztetése is, mivel mindkettő szolgálatot jelent, a szenteknek pedig nem szolgálhatunk.

Mind emellett szeretnünk kell a szenteket, és gyakorta róluk meg kell emlékezni, hogy emlékezetük példájuk követésére indítson. Hálát kell értük adnunk az Úrnak, hogy ebben is megmutatta kegyelmességét. Így öregbedik hitünk. De nem helyes a követés és hálaadás helyett a szenteknek oltárt emelni, és ezeket feldíszíteni. Ez bizony könnyebb, mint követni őket. Egész idevágó gondolatmenetéből látszik, hogy a szentek tiszteletének hagyományos módját radikálisan elvetette Ozorai. Az egész hagyománytól mégsem szakadt el teljesen, a közbenjáró imádságnak egy módját még lehetségesnek tartja.

AZ ÚJFÉLE TANÍTÁS ÜDVTÖRTÉNETI POZÍCIÓJA

A további kérdések a tizenhetedikől a huszonegyedikig a kezdődő reformáció történeti és főként üdvtörténeti pozícióját firtatják. Nyilvánvaló ezek nem kisebb súlyú kérdések voltak a kor embere számára, mint a tanítások és kegyességi formák megújult tartalma. Meg kellett küzdeni a hagyományok elhagyásának és az új tanítások elfogadásának nyomasztó lelki kérdéseivel. Erősen érződik ez megfogalmazásukon is. Lássuk röviden ezeket is.

„Nagy nehezen tetszik az énnékem, hogy ím miután ezt kezdék hirdetni, akit ti Istennek beszédének mondotok, nagy sok nyomorúság szálla mireánk, és én azt hiszem, hogy bizony azokáért bocsátá mireánk Úristen e sok nyomorúságot, mert lám annak előtte, még ezeket nem halljuk vala, békével valánk.”⁵⁰ Pázmány Péter Magyarai István ellen írott feleletében köszön vissza a 17. század elején ez a reformációellenes érv: „A ti hitetek úgy támogatta a romlandó Magyarország bástyáit,

⁴⁹ OZORAI T₄b.

⁵⁰ OZORAI Bb₂a.

mint az megszállott vár oldalát az ágyúgolyóbisok” – írja Pázmány.⁵¹ Pázmány retorikai formulájában azonban semmi újdonság nincs, hiszen a reformáció kezdetétől fogva élő ez a probléma. Ozorai válasza is egyezik a későbbi feleletekkel. A romlásnak oka nem a hirdetés, hanem hogy nem akarják venni, és az Isten ígését eretnekségnek mondják.⁵² De ha ez így van – következik az újabb aggodalom, a kor emberét feszítő újabb súlyos kérdés –, akkor nem volt-e kegyetlenség az Úristentől, hogy ilyen sokáig hagyta tévelygésben az embereket? A válasz: A tévelygések lassan terjedtek, és az emberi szerzések lassan-lassan lettek nagyobbak az Isten beszédénél, és az emberek üdvösségük útját is lassan elveszítették. A pokolbeli ördög „minden Isteni tisztességet lába alá nyomna, úgy annyira, hogy Isten székébe ül mutatván magát Istennek, azaz Istennek egyházának nevét fogja őmagának..., mert valaki az ő szerzését megszegi, sokkal inkább bünteti, mint-ha az Istennek szerzését szegte volna meg.”⁵³ Révész Imre ezt így kommentálta: „Az Istent nem lehet azért kegyetlennek mondani, hogy ígését meghomályosodni engedte: ezzel akarta ostromozni e világot az ő hitetlenségéért.”⁵⁴ A tévelygések fokozatos terjedése, az igaz tudományba való becsúszása-mászása a 17. század elején Milotai Nyilas István *A mennyei tudomány szerint való irtóvány* című művének előszavában már egy monumentális allegorikus képben teljesedik ki.⁵⁵

A lelki vívódás folytatódik. Talán mégis mentségére szolgálhat a híveknek, hogy rosszul tanították őket, s a nép akaratán kívül követte az emberi szerzések útját. Ozorai válasza szigorú. A hamis tanító is bűnös. Az igaz tanítót kell hallgatni, a lelki fejedelmeket kell követni. Nem ment a tudatlanság, nem mentheti magát ezzel sem a tanító, sem a tanított.⁵⁶

Végül a befejező, huszonegyedik kérdés is egy nyugtalanító gondolatot vet fel. Amint beszéled, sok ideje senki sem üdvözült. Mindig csak kevesen üdvözültek. Mindig voltak igaz hívek, de kevesen.⁵⁷

Mindezek a későbbi vitairadalomnak is feszítő kérdései, illetőleg közhelyei. Valamennyiről külön tanulmányok sorát lehetne írni. De a témám szempontjából legfontosabb tendenciákat remélhetőleg elégségesen bemutatja az eddigi példanyag.

A fentiek után igen röviden a következőképpen lehet értékelni Ozorai egyházképét. Működésének időszakában, az 1530-as, 1540-es években Magyarországon még a régi egyház egyre lazuló keretein belül szimbiózisban élt egymással az egyre erősödő protestantizmus, valamint a hagyományokhoz ragaszkodás, illetve

⁵¹ BITSKEY István: *Pázmány Péter*, Budapest, Gondolat, 1986, 57.

⁵² A toposz 1670-es évekbeli alakulásáról lásd GARADNAI Erika: *A felső-magyarországi hitvita, 1663–1672*, Budapest, Országos Szécsényi Könyvtár, 2018, passim.

⁵³ OZORAI Cc₂b–Cc₃a.

⁵⁴ Révész: *Krisztus és Antikrisztus*, 9.

⁵⁵ MILOTAI NYILAS István: *Az Mennyei tudomány szerint való irtóvány*, Debrecen, Lipsiai Rheda Pál, 1617, RMNy 1132.

⁵⁶ Vö. OZORAI Ee₁b–Ee₆b.

⁵⁷ Vö. OZORAI Ee6a–Ee7b.

a fennálló állapotokban való magától értődő megmaradás. A szimbiózis jelei az egyházi élet számos területén kitapinthatók, és nyomokban megfigyelhetők a kiformalódóban lévő tanításokban is. A régi, vagy inkább a megszokott, és az új lelkiség közötti küzdelem az egyes gyülekezetekben és a hívők személyiségén belül is zajlik. A felekezeti tudatok megjelenésének még csak a küszöbén tart a reformáció folyamata.

OZORAI HITVALLÁSA AZ EGYHÁZRÓL

Ozorai műve a Krisztus egyházáról szóló, hitvallásszerű résszel és az Antikrisztus egyházának ismételt leírásával zárul.⁵⁸ Hiszen Ozorai fő célja rámutatni az igaz egyház mibenlétére, és az egyház tagjai számára követendő utat mutatni a mindennapi vallási életben. A befejezés tartalmilag az előzőekben kifejtettek megismétlését, konfirmációját képezi. Legyen ennek egyik mondata tanulmányom lezárása. „Továbbá a Krisztusnak egyháza az, aki ismeri az ő beszédét, és az ő evangéliumát, kinek az ő szemei vannak függesztvén a mi Urunknak, Istenünknek beszédére, miképpen a szolgáló leánynak az ő szemei vannak az ő asszonyának kezében.”⁵⁹ Ez a 123. zsoltár parafrázisa. A Wittenbergből terjedő új reformátori műveltségnek egyik legfontosabb eleme az elmélyült biblicitas, ugyanakkor a Vulgáta latin zsoltárait a papok évente többször is végigmondták a zsolozsmában, Ozorai viszont már anyanyelven teszi rejtett bibliai citátummá az igét. Így kapcsolódik személyében is össze a hagyomány és a hit megreformálása. Álljon itt befejezésül ez az idézet Szenci Molnár Albert fordításában, jelezve Ozorai és társai lelki küzdelmének egy poétikai kiteljesedését: „Tehozzád szemeimet Úristen, Emelem az égben, Mint szolgáló szemei nyitva vannak, És az Úrra vigyáznak, Mint szolgálóleány ő asszonyára Tekint minden órában, Úgy néznek szemeink az Istenre, És az ő kegyelmére.”

⁵⁸ Ozorai antikrisztológiájáról I. CSEPREGI Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Budapest, Balassi Kiadó, 2013, 260–262.

⁵⁹ OZORAI Ff. b. Ozorai bibliai citátumainak külön érdekessége, hogy a latinul megadott idézetet, mindig lefordítja magyar nyelvre. Ez azonban egy jelöletlen rejtett idézet, nem előzi meg a latin textus. Ettől függetlenül Ozorai bibliai citátumainak feldolgozása sürgető feladat a középkori magyar nyelvű bibliafordítás történetének szempontjából.

ABSTRACT

János Heltai: The Struggle to Find the True Church. Imre Ozorai: "About Christ and His Church, and Again about the Antichrist and His Church"

Basically, the Reformation in Hungary took place as a spontaneous process, not entirely independent of the current power and political situation, though. The doctrines, cultic practices, and organizations of our churches, now called historic churches, have evolved nearly over one and a half century. One of the elements of this process, on which so far less research has been done, is the history of the development of denominational consciousness. The long-term objective of the research is to describe the history of the development of denominational consciousness.

Especially in the first decades of the Reformation, the fact of the schism was not yet fully understood in Hungary either. Therefore, the struggle between the various Protestant movements and the Catholic doctrines did not appear in the participants' minds as an irreconcilable conflict between two or more actors, but as a search for truth within the universal church.

Reverend Imre Ozorai worked in the south-eastern regions of Hungary in the 1530s and 1540s. On the whole, his several-hundred-page writing on the church of Christ, which is one of the first theological works in Hungarian, follows the theology of Luther and Melanchthon, but it also contains numerous elements of thought still connected to the old traditions. The study attempts to read Ozorai's work as a textual witness to the doubts, uncertainties, and spiritual problems, arising from the disengagement from traditions and the acceptance of new teachings that also appeared among individuals, congregations, and even in the clergy. These all can be considered as the antecedent to the development of denominational consciousness.

Keywords: Reformation in Hungary, denominational consciousness, Imre Ozorai, religious tradition, doubts of faith

Ősz Sándor Előd

REFORMÁTOROK MŰVEI A KOLOZSVÁRI KIRÁLYI LÍCEUM KÖNYVTÁRÁBAN¹

Magyar református egyház- és teológiatörténetünk fontos forrását jelentik azok a nyugat-európai teológiai témájú nyomtatványok, amelyek az elmúlt fél évezred folyamán a Kárpát-medencébe kerültek. Különböző felekezetek lelkészei, tanítói, vagy éppen világi litterátusai olvasták őket és építették be tartalmukat Istenről és egyházáról való gondolkodásukba. Az említett nyomtatványok közül kiemelkednek a 16. századi teológusok, az ún. reformátorok munkái.

Négy évvel ezelőtt kiválasztottunk 15 élvonalbeli nyugat-európai teológust, akiknek az erdélyi gyűjteményekben őrzött, 16. században megjelent munkáit kívántuk számba venni és – a kutatás végeztével – katalógusba rendezni. A szerzők így következnek: *Wittenbergi teológusok*: Martin Luther (1483–1546), Philipp Melancthon (1497–1560), Georg Major (1502–1574). *Lutheránus teológusok*: Johann Brenz (1499–1570), David Chytraeus (1530–1600). *Genfi teológusok*: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1605). *Zürichi teológusok*: Pietro Martire Vermigli (1499–1562), Heinrich Bullinger (1504–1575), Rudolf Gwalther (1519–1586), Ludwig Lavater (1527–1586). *Svájci teológusok*: Johannes Oekolampad (1482–1531), Wolfgang Musculus (1497–1563), Benedictus Aretius (1522–1574). *Pfalzi teológus*: Girolamo Zanchi (1516–1590). Kizárólag teológiai művekkel foglalkozunk, illetve olyan gyűjteményes kötetekkel, amelyek teológiai témájú írásokat (is) tartalmaznak. Így nem vizsgáltuk az említett szerzők más tudományághoz tartozó írásait.

Eddig a református, unitárius és katolikus gyökerű gyűjteményeket vettük számba, ezekben a fent említett szerzők 1133 művét találtuk meg.

Az erdélyi katolikus bibliotékák közül egyik legjelentősebb a kolozsvári Királyi Líceumé. A könyvtár alapját a kolozsvári jezsuita rendház gyűjteménye képezi. A jezsuiták 1579-ben telepedtek meg Kolozsváron, és alapozták meg iskolájukat, illetve annak könyvtárát, amelyet 1606-os kitiltásuk után sem vittek el a városból, hanem letétbe helyezték azt.² A kolozsmonostori korszakban (1620 k.–1693), majd visszaköltözésüktől a rend feloszlásáig (1773) folyamatosan gyarapították a gyűjteményt, amely 1776-tól a Farkas utcai rendházba költöző piaristák kezelé-

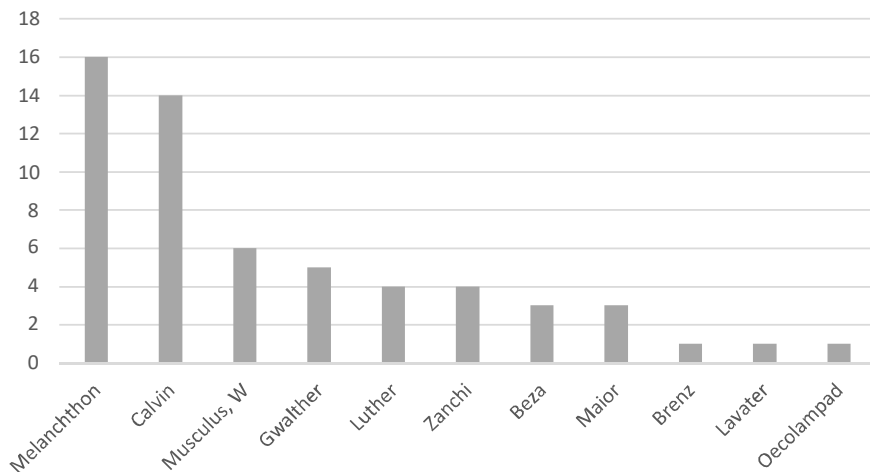
¹ A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai Ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

² JAKÓ Klára: *Erdélyi könyvesházak I. Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója, 1579–1604*, Szeged, Scriptum, 1991, 1–31.

sébe került, és ott is maradt az államosításig. A tanintézet a 18. század második felétől Királyi Líceumként ismert.³

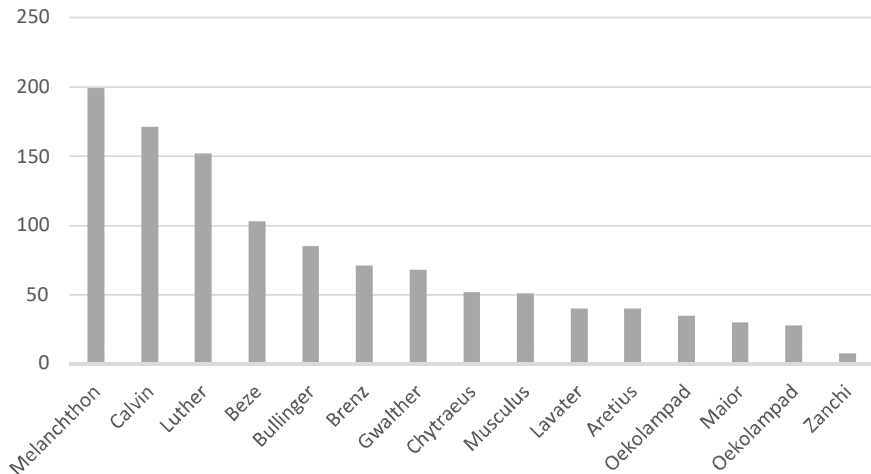
KÖTETEK ÉS SZERZŐK – MENNYISÉGI ELEMZÉS

A nagy kutatás során vizsgált 15 szerző közül mindössze 11-nek az írásait találtuk meg a Líceumi Könyvtárban, összesen 58 nyomtatványt. A hiányzó szerzők közül három (Benedictus Aretius, Heinrich Bullinger és Pietro Martire Vermigli) a helvét, egy pedig (David Chytraeus) a lutheránus teológusok közé sorolható. Bullinger hiánya különösen meglepő, ugyanis művei többnyire nagy számban vannak jelen (felekezettől függetlenül) a történelmi könyvtárakban. A vizsgált állományrész felénél többet tesznek ki Melanchthon (16) és Calvin (14) művei. Musculusnak hat, Gwalthernek öt, Luthernek és Zanchinak négy-négy, Bèze-nek és Georg Majornak három-három, Brenznek, Lavaternek és Oekolampadnak egy-egy művét vehettük számba. (Lásd az alábbi ábrát.)

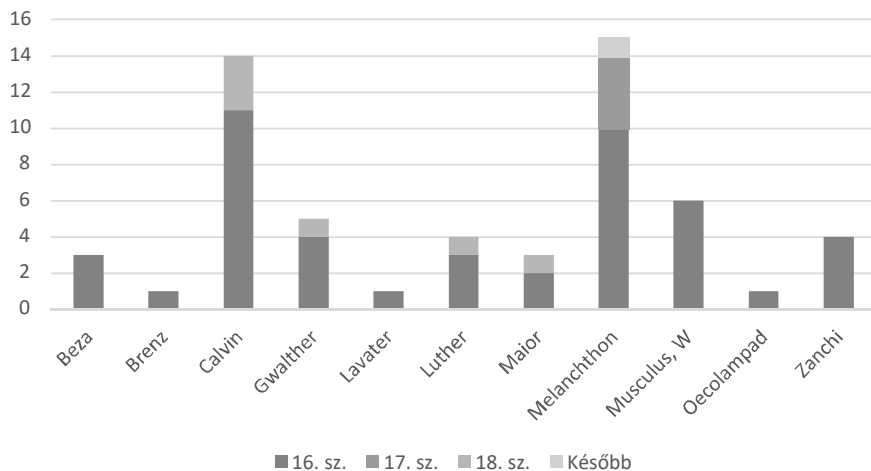

Ha összehasonlítjuk a Királyi Líceum kutatott anyagát az Erdély református, unitárius és római katolikus gyűjteményeiben átvizsgált 1133 nyomtatvány szerzői arányaival (lásd az alábbi ábrát), számos hasonlóságot tapasztalhatunk. Mindkét mintában Melanchthon és Calvin művei a „listavezetők”, ám arányuk a kolozsvári piaristáknál nagyobb. A teljes átvizsgált anyagban Luther és Bèze következik utánuk, a líceumi könyvtárban viszont meglehetősen kis számú művet vehettük számba.

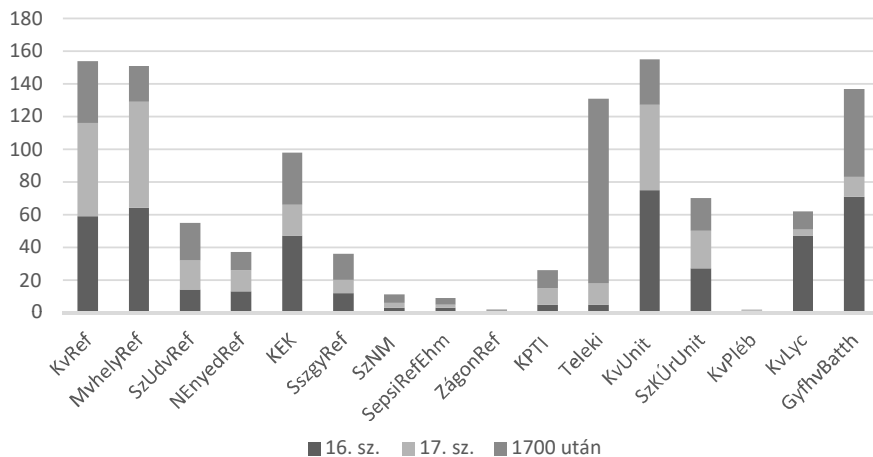
³ A gyűjtemény történetét l. részletesen: SÍPOS GÁBOR (szerk.): *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményének katalógusa*, Kolozsvár, Scientia, 2004, 23–28.

A továbbiakban arra kerestük a választ, hogy a vizsgált nyomtatványok mikor kerültek kárpát-medencei tulajdonoshoz. Meglehető módon az 58 nyomtatvány közül 47 már a 17. század legelején hazai, többnyire erdélyi tulajdonosok kezében volt. (Lásd az alábbi ábrát.)

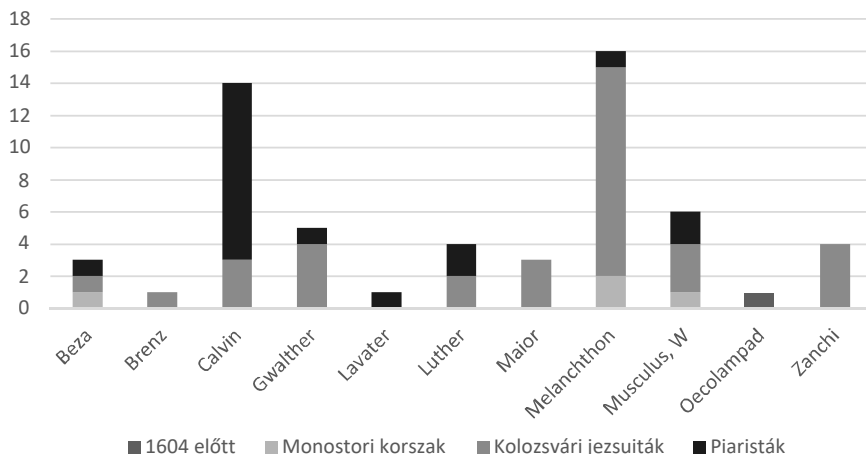

A vizsgált gyűjteményrészek közül a Líceumi könyvtár anyagában kiemelkedően magas (81%) a 16. században hazakerült nyomtatványok aránya. A Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban és a gyulafehérvári Batthyaneumban 50% körüli ez az arány, a többi gyűjteményben ennél alacsonyabb. (Lásd az alábbi ábrát.)

A következő kérdésünk, hogy a kézbe vett kötetek mikor kerültek a kolozsvári jezsuitákhoz, illetve piaristákhoz. A gyűjteményt legelőször 1604-ben leltározták, és a kötetekbe beírták a *Collegii Soc. Jesu Claud. 1604* szöveget. Ebből az időszakból egyetlen reformátorokhoz köthető munka maradt fenn a gyűjteményben, Krüszosztomosz Genézis-kommentárja Oekolampad fordításában.⁴

Az 1604–1701 közötti monostori korszakból mindössze négy, reformátorokhoz köthető nyomtatvány maradt ránk: Bèze, Melanchthon és Musculus munkái. A vizsgált reformátori művek többsége, szám szerint 34 nyomtatvány az 1701–1773 közötti kolozsvári jezsuita korszakban került a gyűjteménybe. Az 1776-ban kezdődő piarista korszakában 19 reformátori munkával gazdagodott a bibliotéka, a legutolsó kötettel 1831-ben. (Lásd az alábbi ábrát.)

⁴ OEKOLAMPAD, Johannes (ford.): *Divi Ioannis Chrysostomi ... in totum Geneseos librum homiliae*, Andreas Cratandrus, Basileae, 1523 – VD16 J 434 Jelzete: C 59567. Leírását l.: Jakó: *Erdélyi könyvesbázis* I, 98.

TULAJDONOSOK ÉS OLVASÓK

A mennyiségi elemzés során láttuk, hogy a vizsgált kötetek négyötöde már a 16. században hazai tulajdonos birtokában volt. A kutattott nyomtatványok a század közepétől kezdve kerültek a Kárpát-medencébe. A többi gyűjteménnyel ellentétben a 16. századi tulajdonosok többsége erdélyi vagy partiumi magyar lelkész vagy tanító.

Az 1550-es évek beszerzései között kiemelkedő helyet foglalnak el a Wolfgang Musculus szerkesztésében, Baselben megjelent korai egyháztörténetet tárgyaló szöveggyűjtemények: Báthori Imre, aki 1548-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre,⁵ 1551-ben vásárolta meg a mű 1549-es kiadását.⁶ Ugyanazon munka 1554-es edícióját⁷ 1557-ben – valószínűleg szintén Wittenbergben – szerezte meg Melius Juhász Péter (mh. 1572),⁸ Tiszántúl későbbi püspöke. A kötet azért jelentős, mert Melius könyvtárából eddig egyetlen corpus ismertünk.⁹ Melius halála után a könyv Erdélybe került, valamelyik nagyenyedi zsinaton vásárolta Csanádi Benedek két forint 15 dénárért.¹⁰ 1559-ben Melius diáktársa, Erdély későbbi református püspöke, Tordai Sándor András (1535–1579)¹¹ Musculus szöveggyűjteményének második corpusát köttette egybe Josephus Flavius *A zsidó háborújával*.¹² A kolligátum Tordai tanítványához, Dévai Arany Mihály vizaknai (1588–1602), majd dévai (1602–?) lelkészhez¹³ került, akitől bizonyos Pesti Mihály vásárolta

⁵ SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992, 48.

⁶ MUSCULUS, Wolfgang (szerk.–ford.): *Ecclesiasticae historiae auctores*, Basileae, Hieronymus Frobenius et Nicolaus Episcopus, 1549 – VD16 E 4278. Jelzete: C 51582.

⁷ MUSCULUS, Wolfgang (szerk.–ford.): *Ecclesiasticae historiae auctores*, Basileae, Hieronymus Frobenius et Nicolaus Episcopus, 1554 – VD16 E 4279. Jelzete: C 56483.

⁸ SZABÓ András: *Coetus Hungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Budapest, Balassi Kiadó, 2017, 192–193.

⁹ Fekete Csaba 2003-ban konferencián ismertette Nicolaus Lonicer Naturalis historiae opus novum (Frankfurt am Main, 1551) című munkájának debreceni példányát, amelyet Melius Juhász Péter ugyancsak 1557-ben köttetett. Az eredményeket a kutató nem publikálta, csupán a konferencia beszámolójából értesülhetett róla a szakma. EKLER Péter: Muzeális állományt őrző könyvtárak negyedik találkozója, *Könyvtári Levelező/Lap* 15(2003/6), 7–8.

¹⁰ Ismerünk bizonyos Csanádi Benedeket, aki Wittenbergben (1571) peregrinált, majd Mezőnyéken (1576) volt lelképásztor. (Szabó: *Coetus Ungaricus*, 153.)

¹¹ Életrajzát l.: Ósz Sándor Előd: Tordai Sándor András. Az erdélyi reformátusok harmadik püspöke, *Református Szemle* 96(2004/2), 199–211.; Uő: Tordai Sándor András erdélyi református püspök két könyvéről, in: Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás – Luffy Katalin – Száraz Orsolya (szerk.): *In via eruditionis, Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 315–324.

¹² MUSCULUS, Wolfgang (szerk.–ford.): *Ecclesiasticae historiae auctores*, Basileae, Hieronymus Frobenius et Nicolaus Episcopus, 1557 – VD16 E 4280; FLAVIUS, Josephus: *Antiquitatum Iudaicarum libri XX*, Basileae, Hieronymus Frobenius et Nicolaus Episcopus, 1554 – VD16 J 962. Jelzete: C 56484–56485.

¹³ WAGNER, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen, I*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 1998, 59.; A Vizaknai Református Egyházközség anyakönyve (1715–1796) a Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Igazgatóságának kezelésében f. 1r; BOGDÁNDI

meg, 1583-ban Pesti visszavásárolta – mindkét alkalommal öt forintot adott érte. A kötet széljegyzeteiből kiderül, hogy Tordai Sándor András Genfben is megfordult, illetve hogy Dévai Arany Mihály ott volt Dávid Ferenc temetésén. Mind Melius, mind Tordai Sándor András fent említett könyveit a közeljövőben önálló közleményben tervezzük részletesen ismertetni.

Melanchthon Máté-kommentárja¹⁴ meglehetősen kalandos utat járt be: 1559-ben köttette be Rimaszécsi Demeter, aki ugyanabban az évben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, további működése nem ismert,¹⁵ hazatérésének bizonyítéka éppen a szóban forgó kötet. 1572-ben Ádám Pál (Paulus Ádám) palocsai lelkészé volt, aki édesapjának ajándékozta. Valószínűleg ő az az Ádám Miklós, aki 1579-ben Olcsva és Vásárosnamény lelkészeként birtokolta a kötetet. 1592-ben bizonyos Szentmiklósi Gáspár nevű ifjú birtokában volt, aki barátjának, Baranyai Decsi Tóbiásnak ajándékozta. Szentmiklósi Gáspár valószínűleg azonos a későbbi (1605) palágyi lelképásztorral.¹⁶ Decsi Tóbiást eddig a kolvári templom falába karcolt – azóta eltűnt, csak leírásból ismert – bejegyzésből ismertük: *Tobias Decsi de Boronya hic fuit paedagogus*.¹⁷ A kötetbe bejegyezte, hogy valamely év július 30-án Óraljaboldogfalvára vitték nevelőnek. (*30 July ductus sum Boldogfaluinum in officium paedagogicum*.) A Hunyad vármegye déli részén, a Retyezát lábánál fekvő Óraljaboldogfalva, Malomvíz és Kolcvár a Kendeffy család birtoka volt, így udvari nevelői szolgálata valószínűleg e három településen zajlott, attól függően, hogy a család melyik udvarházában tartózkodott. A kötet hátvédlapjára bejegyezte az 1596–1600-as időszak mozgó ünnepeinek dátumát.

Egy másik Melanchthon-kötetet, a páli levelekhez írott kommentárok és az epigrammák kolligátumát¹⁸ 1561-ben köttette egybe Tordai Fábri György, aki 1555. április 13-án – Tordai Sándor Andrással és a kolozsvári Mod testvérekkel együtt – iratkozott be a wittenbergi egyetemre.¹⁹ Itthoni működésének ez a kötet az egyetlen bizonyítéka. A következő tulajdonos az a Bitay Demeter, aki 1578-ban

Zsolt – GÁLFI Emőke (kiad.): *Az Erdélyi Káptalan jegyzőkönyvei, 1222–1599*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006, 359.; GÁLFI Emőke (kiad.): *Az Erdélyi Káptalan jegyzőkönyvei, 1600–1613*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 28.

¹⁴ MELANCHTHON, Philipp: *Conciones explicantes integrum Evangelium S. Matthaei*. [Witebergae], Haerdes Georgii Rhaw, 1558 – VD16 M 2811. Jelzete: C 50067.

¹⁵ Szabó: *Coetus Ungaricus*, 215.

¹⁶ ZOVÁNYI Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 9(1929), 117.

¹⁷ SZINTE GÁBOR: Kolozsvár, *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat évkönyve* 7(1891–1892), 70.

¹⁸ MELANCHTHON, Philipp: *Epistolae Pauli scriptae ad Romanos enarratio*, Witebergae, Conrad Rühel, [1558] – VD16 M 3218; Uő: *Enarratio epistolae Pauli ad Colossenses*, Witebergae, Iohannes Crato, 1559 – VD16 M 3163; Uő: *Epigrammatum libri tres*, Witebergae, Petrus Seitz. 1560 – VD16 M 3176. Jelzete: C 51221–51223.

¹⁹ Ósz: Tordai Sándor András, 200.

Kovácsnán volt tanító.²⁰ 1588-ban bizonyos Illyefalvi Bálinté volt, 1612-re pedig már Kolozsváron vásárolta meg a szintén ismeretlen Hídvégi István. A kötetben számos, 16. századra keltezhető széljegyzetet olvasunk. A bejegyző valószínűleg unitárius lelkész volt, ugyanis mind a „barátokkal”, mind a szerzővel vitatkozik. A Krisztus közbenjárásáról szóló mondat (f. 150r: *Agnoscamus filium Mediatorem.*) mellé ezt írta: *Megromlot ez e[!] tudomány.* A Római levél magyarázatának végére pedig ezt írta: *Szegény Phülöp bar tanoltal volna Seruetustól.*

Melanchthon Jeremiás-kommentárjának Bugenhagen és Rivius írásaival egybekötött példánya²¹ 1572-ben Gyulafehérváron cserélt gazdát, ám sem a vevőt, sem az eladót nem ismerjük. Melanchthon *Corpus doctrinae christianae*-jának 1560-as edícióját²² 1567-ben Wittenbergben köttette Ceglédi Márkás Lőrinc, akinek itthoni működéséről nem maradt ránk adat. A kötet később Szikszai Györgyhöz került, aki wittenbergi tanulmányai (1589) után Aszalóban (1595–1597) és Mezőzomborban (1612–1623) volt lelkész.²³ Ugyanezen munka 1564-es kiadása²⁴ 1576-ban ismeretlen erdélyi református lelkész birtokában volt, aki abban az évben kezdte szolgálatát Magyarigenben, majd a következő évben feleségül vette Herczeg Annát – mindezeket a kötet első táblájára jegyezte. Kiletét illetően sem az A W L / 1569-es supralibros, sem a magyarigeni eklézsia lelkésznévsora nem igazít el.

A magyar tulajdonosok száma a 16. század utolsó évtizedeiben csökken: Az 1550-ben Wittenbergben megfordult Tordai Máté²⁵ 1586-ban vásárolta Bèze *Ad Sycophantarum* című vitáratát.²⁶ 1605-ben Torockai Pál abrudbányai lelkészé²⁷ volt, majd Johann Broserhez, a kolozsvári unitárius eklézsia német prédikátorához (1603–1622 mh.)²⁸ került. A kolozsvári unitárius eklézsia történetéről árul el érdekes adalékokat Musculus Máté-, illetve János-evangéliumaihoz írott komment-

²⁰ KÖNCZEY Jenő: Kovácsna, egy székely község majd kisváros oktatásügyének fejlődése a századok sodrában, *Művelődés* 49(1996/7–8.), 63.; Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion, 1974, 57.

²¹ BUGENHAGEN, Johann: *In IIII priora capita Evangelij secundum Matthaum*, Wittembergae, [Josephus Klug], 1543 – VD16 B 9328; RIVIVS, Johann: *De conscientia libri III*, Lipsiae, Nicolaus Wolrab, 1541 – VD16 R 2596; MELANCHTHON, Philipp: *Argumentum in Ieremiam prophetam*, Wittembergae, [Veit Kreutzer], 1542 – VD16 M 2584. Jelzete: C 51799–51802.

²² MELANCHTHON, Philipp: *Corpus doctrinae christianae*, Lipsiae, [Ernestus Voegelinus], 1560 – VD16 M 2883. Jelzete: C 58368.

²³ Szabó: *Coetus Ungaricus*, 244.

²⁴ MELANCHTHON, Philipp: *Corpus doctrinae christianae*, Lipsiae, [Ernestus Voegelinus], 1564 – VD16 M 2887. Jelzete: C 56343.

²⁵ Szabó: *Coetus Ungaricus*, 274.

²⁶ FRIDAÉVALLIS, Hugo: *De tuenda sanitate libri VI*. Antverpinae, Christophorus Platinus, 1568 – USTC 401386; BÈZE, Théodore de: *Ad sycophantarum...*, [Genevae], Conradus Badius, 1558 – GLN-2047. Jelzete: C 50068–50069.

²⁷ KÉNOSI TÓZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István: *Az erdélyi unitárius egyház története II*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009, 355.

²⁸ Szabó–Tonk: *Erdélyiek egyetemjárása*, 108.; KÉNOSI TÓZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István: *Az erdélyi unitárius egyház története I*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005, 191.

tárjainak kolligátuma,²⁹ amelyet a salzwedeli Erasmus Johannis (1550 k.–1601) vásárolt 1570-ben, lipcsei tanulmányai (1570–?) idején. A kötet vele együtt – Emde-
nenen, Frankfurt am Mainon, Genfen, Antwerpenen, Leidenen, Lengyelországon
át³⁰ – 1590-ben Kolozsvárra érkezett. Több, prédikációs gyakorlatára rávilágító
széljegyzetet olvasunk benne, ezek közül 13 datált és az 1589–1593-as időszakból
származik. (További két Kálvin-kötetében, egy Institúcióban és egy Ezékiel-kom-
mentárban is hasonló jellegű, keltezett bejegyzéseket olvashatunk.)³¹ A kötet halá-
la után hivatali utódához, Georg Deidrichhez került.³²

Babarcsi Tamás, a küüllői egyházmegye későbbi esperese (1606 k.) 1591-ben,
wittenbergi tanulmányai (1591–1593) idején³³ vásárolta meg Girolamo Zanchi
négy művének kolligátumát, köztük az erősen unitáriusellenes *De tribus Elohimot*.³⁴

A vizsgált gyűjteményrészben előbukkant erdélyi szász könyvtulajdonosok
között a legkorábbi Bartholomaeus Schwartz (Melas), aki 1544-ben subscribált
Brassóban, Wittenbergben (1545) peregrinált, Brassóban volt prédikátor (1546–
1550–?), majd Feketehalomban (1554–1560 mh.) lelkipásztor.³⁵ Az ő könyvtárából
maradt fenn a Musculus, Melanchthon és Georg Major műveit tartalmazó kalli-
gátum,³⁶ amelynek harmadik darabját 1555-ben kapta bizonyos Johannes Lyxtitől.

Gwalther és Brenz az Apostolok cselekedeteiről írott könyvet magyarázó kom-
mentárjainak egybekötött corpusa³⁷ 1567-ben került Stephan Henz nagyenyedi

²⁹ MUSCULUS, Wolfgang: *In evangelistam Matthaeum*, Basileae, Eusebius Episcopus, 1567 – VD16 M 7286; Uő: *Commentarii in evangelium Joannis*, Basileae, Johannes Hervagius, 1564 – VD16 M 7277. Jelzete: C 55558–55559.

³⁰ Életrajzát l.: HERPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, III*, Budapest–Szeged, Magyar Tudományos Akadémia – József Attila Tudományegyetem, 1971, 512.; Kénosi–Uzoni: *Az erdélyi unitárius I*, 394–396.; JAKAB Elek: *Kolozsvár története II*, Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1888. 337.; DÁN Róbert: Erazmus Iohannis „Világos bizonyítékai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87(1983/1–3), 120–129.

³¹ Ósz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, 2014, 235–238, 336–337.

³² Életrajzát l.: Szabó–Tonk: *Erdélyiek egyetemjárása*, 69–70.; Szabó: *Coetus Ungaricus*, 146–147.; Wagner: *Die Pfarrer*, 59.

³³ Szabó: *Coetus Ungaricus*, 89.

³⁴ ZANCHI, Girolamo: *De natura Dei*, Neostadii Palatinorum, Matthaues Harnisius, 1590 – VD16 Z 81; Uő: *De tribus Elohim*, Neostadii Palatinorum, Matthaues Harnisius, 1589 – VD16 Z 95; Uő: *De operibus Dei*, Neostadii Palatinorum, Matthaues Harnisius, 1591 – VD16 Z 84; Uő: *Miscellaneorum libri tres*, Neopoli Palatinorum, Matthaues Harnisius, 1582 – VD16 Z 78. Jelzete: C 55282–55285.

³⁵ Wagner: *Die Pfarrer*, 70.

³⁶ MUSCULUS, Wolfgang: *In Decalogum praeceptorum Dei explanatio*, Basilaee, Ioannes Hervagius, [1553] – VD16 M 7283; MELANCHTHON, Philipp: *Confessio doctrinae ecclesiarum saxonicarum*, Lipsiae, Valentinus Papae, 1553 – VD16 C 4807; MAIOR, Georg: *Vita S. Pauli apostoli*, Wittebergae, Johannes Lufft, 1555 – VD16 M 2200. Jelzete: C 50157–50159.

³⁷ GWALTHER, Rudolf: *In Acta apostolorum ... homiliae*, Tiguri, Christoph Froschauer, 1562 – VD16 W 1077; BRENZ, Johann: *In Acta Apostoli homiliae*, Francoforti, Petrus Braubach, 1561 – VD16 B 7692. Jelzete: C 55287–8.

német lelkész³⁸ tulajdonába. 1579-ben – wittenbergi vagy rostocki peregrinációja alatt – Paul Scharvari későbbi szászszentgyörgyi (1586–1591 mh.) lelkész³⁹ szintén Gwalther-művet, a Lukács evangéliumához írott kommentárt⁴⁰ birtokolt.

Az erdélyi szászok között különleges csoportot alkotnak azok a lelkészek, akik szolgálatukat valamelyik (többnyire a kolozsvári) unitárius eklézsiában fejezték be. A berethalmi származású Jacobinus Bernát (1530 k.–1602) wittenbergi tanulmányai (1564) és felsőidecsi (1573 k.) prédikátorsága után 1574-ben Kolozsvárra került, ahol unitárius kántor, kollaborátor és prédikátor volt.⁴¹ Ő Wittenbergben vásárolt Gwalther-kolligátumot.⁴²

A gyűjteményben mindössze két világi tulajdonost sikerült azonosítani. Sükösd Miklós nagyteremi nemes (a források 1580-ban említik)⁴³ könyvtárában ott volt Oekolampad Krüszosztomosz-fordítása.⁴⁴ Kamuthi Farkas Torda vármegyei főispán (1610–?), Udvarhelyszék kapitánya és a székelyek generálisa (1619–1626), Bethlen Gábor korában az erdélyi római katolikusok egyik kiemelkedő patrónusa⁴⁵ Bugenhagen és Melanchthon egy-egy művének kolligátumát⁴⁶ tudhatta magáénak.

A 17. századi tulajdonosok között már csak szórványosan fordulnak elő erdélyi szászok, kis számban erdélyi és partiumi reformátusok, többségük – érdekes módon – Kolozsvárhoz kötődő unitárius.

Dietrich Veit és Melanchthon zsolnárkomentárja⁴⁷ a 17. század elején már Erdélyben volt, ismeretlen tulajdonosa az 1623-as pestisjárvány kékesi halottjai közül jegyezte fel néhánynak a nevét, a 46. zsolnár magyarázatát sajátosan kevert latin-magyar nyelvű exemplumokkal egészítette ki. (*Nos dicim[us], refugiomunk ne[m] volt az teremptés[us] előtt, mert ingien sem voltunk, sed quod Deus ab aeterno usq[ue] in aeternum sit semp[er] Deus. Hebraeicae Olam interp[rae]tat[us] a sempiterno usq[ue] in sempiternu[m].*)

³⁸ Wagner: *Die Pfarrer*, 71.

³⁹ Uo., 96.

⁴⁰ GWALTHER, Rudolf: *D. Lucas Evangelista*, Tiguri, Christoph Froschauer, 1579 – VD16 W 1044. Jelzete: C 56194.

⁴¹ Szabó–Tonk: *Erdélyiek egyetemjárása*, 33.; Wagner: *Die Pfarrer*, 75.

⁴² GWALTHER, Rudolf: *Marus evangelista*, Tiguri, Christoph Froschauer, 1561 – VD16 W 1046; Uő: *In Acta Apostolorum ... bomiliae*, Tiguri, Christoph Froschauer, 1557 – VD16 W 1076. Jelzete: C 56843.

⁴³ Bogdándi–Gálfi: *Az Erdélyi Káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*, 109.

⁴⁴ L. a 4. jegyzetet.

⁴⁵ KENYERES Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*, I, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 848.

⁴⁶ BUGENHAGEN, Johannes: *Commentarius in quatuor capita prioris Epistolae ad Corinthios*, Wittenbergae, Johannes Lufft, 1530 – VD16 B 9293; MELANCHTHON, Philipp: *Collatio actionum forensium Atticarum et Romanarum praecipuarum*, Vitebergae, [Vitus Creutzer], 1546 – VD16 M 2732. Jelzete: C 52167–52168.

⁴⁷ VEIT, Dietrich – MELANCHTHON, Philipp et alii: *Psalterium Davidis*, Francofordiae, Christian Egenolff, 1570 – VD16 B 3220. Jelzete: C 54653.

Melanchthon *Loci communes*ének 1546-os kiadását⁴⁸ a szatmári iskolában vásárolta az a Bogáti Gergely, aki 1635-ben magával vitte a debreceni kollégiumba.⁴⁹ A tulajdonosról szatmári és debreceni beiratkozásán kívül nem tudunk semmit, sejtéseink szerint Erdélyben szolgált lelkészként, ugyanis a kötet hátvédlapjára bejegyezte Geleji Katona István 1621-es ordinációját. Bodosi Bálint sepsiszentgyörgyi református lelképásztor 1639-ben vásárolta esperesétől, Bölöni Sikó István illyefalvi lelkésztől⁵⁰ Gwalther Lukács-kommentárját.⁵¹

Az unitárius kézen forgó kötetek közül az alábbiakat emeljük ki:

Bugenhagen, Rivius és Melanchthon munkáinak korábban Gyulafehérváron forgott kolligátumát⁵² 1610-ben a kolozsvári piacon (*in foro Claudiaco*) vásárolta 16 dénárért Szentgyörgyi Lakatos Bálint, az eladó bizonyos Virginás Pál volt. A kötet 1616-ban ismét gazdát cserélt, Roznitzky (Rozvitzky, Rozbiczki) Pálhoz került. Roznitzky 1590-ben a kelet-porosországi Rožyńsk Wielki lelkésze volt,⁵³ valamikor Kolozsvárra jött, 1633-ban tagja volt annak a Szőrös (Ravius) Mátyás német prédikátor vezette csoportnak, amely az unitarizmus szociniánus irányát szerette volna meghonosítani Kolozsvárott.⁵⁴

Jövedicsi András (1651–1710) kolozsvári lelképásztor (1689–1710)⁵⁵ könyvtárából két reformátori munka is a jezsuita könyvtárba került: Major, Melanchthon és Johannes Lycaula kommentárjainak a kolligátuma,⁵⁶ illetve Batholomaeus Schwarz előbb említett, szintén három nyomtatványból álló *corpusa*.⁵⁷ Kolozsvár lutheránus lelképásztora (1672–1688), a hétúri Simon Schwarz⁵⁸ tulajdonában lévő Luther–Melanchthon kolligátum⁵⁹ a század

⁴⁸ MELANCHTHON, Philipp: *Loci communes*, Lipsiae, Valentinus Papae, 1546 – VD16 M 3643. Jelzete: C 51193.

⁴⁹ SZABADI István: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, 258.

⁵⁰ TÓTH Levente: *A Sepsí Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2013, 84, 31.

⁵¹ L. a 40. jegyzetet.

⁵² L. a 21. jegyzetet.

⁵³ HERMANOWSKI, Georg: *Ostpreussen Wegweiser*, Mannheim, Adam Kraft Verlag, 1989, 125.

⁵⁴ MOLNÁR Dávid: „...az nagy tengerből való folyónézek sebessége...” *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2015, 44.

⁵⁵ Szabó–Tonk: *Erdélyiek egyetemjárása*, 20.

⁵⁶ MAIOR, Georg: *Enchiridion epistolae S. Pauli ad Romanos*, Witebergae, Johannes Lufft, 1557 – VD16 B 5028; MELANCHTHON, Philipp: *Scholia in epistolam Pauli ad Colossenses*, [Witebergae], Josephus Klug, 1545 – VD16 M 4193; LYCAULA, Johannes: *De historia Passionis Domini nostri Iesu Christi*, [Marpurgi, Andreas Colbuis], 1554 – VD16 L 7722. Jelzete C 51199–51201.

⁵⁷ L. a 36. lábjegyzetet.

⁵⁸ Wagner: *Die Pfarrer*, 242–243.

⁵⁹ LUTHER, Martin: *De servo arbitrio*, Augsburg, Simprecht Ruff, 1526 – VD16 L 6661; MELANCHTHON, Philipp: *Loci communes*, Argentorati, Johannes Hervagius, 1523 – VD16 M 3595. Jelzete: C 51830–51831.

végén jövedicsi hivatali utódához, Kolozsvári Dimjén Pálhoz, a kincses város unitárius rektorához (1690–1710), majd lelkipásztorához (1710–1720 mh.)⁶⁰ került.

Papolci György torockószentgyörgyi (1642–1652), csíkfalvi (1652–?) és nagyteremi (?–1673–?) unitárius lelkész, marosi esperes (1652–1673–?)⁶¹ Gwalther-kolligátumot birtokolt.⁶² A kötetnek 1740 körül Szatmári János szentháromsági (?–1741–?) lelkész, a marosi egyházkör jegyzője (?–1758 mh.) volt a tulajdonosa. Bibliotékájában ott volt Gwalther másik munkája, a Lukács evangéliumához írt kommentár is.⁶³ Halála után mindkét kötet a kolozsvári jezsuitákhoz került.

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a kolozsvári jezsuita, majd piarista rendház és iskola könyvtárában őrzött reformátori művek kulcsfontosságú adatokkal járulnak hozzá elsősorban a 16. század hazai protestáns egyháztörténetéhez. Mivel ez volt Erdély egyetlen, a 16. század végétől szervesen fejlődő római katolikus gyűjteménye, nincs lehetőség más könyvtárakkal való összehasonlításra. (A mikházi és a csíksomlyói ferences kolostorok 17. század közepétől fejlődő állományai két, illetve három reformátori munkát őriznek.) Az erdélyi gyűjteményektől eltérően a 16. századi tulajdonosok között (nem a szászok, hanem) a magyarok vannak többségben, a 17. századiak pedig túlnyomórészt unitáriusok. A római katolikusok igazán csak a 18. században kezdték gyűjteni a református és lutheránus teológusok munkáit. Ezeket elsősorban helyben, kolozsvári hagyatékokból szerezték be.

RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

KvRef – a Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának kezelésében

MvhelyRef – a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára a Teleki–Bolyai Könyvtár kezelésében

SzUdvRef – a Székelyudvarhelyi Református Kollégium könyvtára a Haáz Rezső Múzeum kezelésében

NENyedRef – a Nagyenyedi Bethlen-Kollégium könyvtára

KEK – Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár

SszgyRef – a Sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium könyvtára

SzNM – a Székely Nemzeti Múzeum könyvtára, Sepsiszentgyörgy

⁶⁰ Szabó–Tonk: *Erdélyiek egyetemjárása*, 221–222.

⁶¹ UZONI FOSZTÓ István – KOZMA Mihály – KOZMA János: *Az erdélyi unitárius egyház története III/1*, Budapest, Magyar Unitárius Egyház, 2018, 807.; KÉNOSI–UZONI: *Az erdélyi unitárius II*, 350, 389, 467–468.

⁶² L. a 42. jegyzetet.

⁶³ L. a 40. jegyzetet.

SepsiRefEhm – a Sepsi Református Egyházmegye könyvtára
ZágonRef – a Zágoni Református Egyházközség könyvtára
KPTI – a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtára
Teleki – Teleki Sámuel gyűjteménye a Teleki–Bolyai Könyvtár kezelésében
KvUnit – a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának kezelésében
SzKÚrUnit – a Székelykeresztúri Unitárius Kollégium könyvtára a Teleki–Bolyai Könyvtár kezelésében
KvPléb – a Kolozsvári Szent Mihály Plébánia könyvtára
KvLyc – a Kolozsvári Királyi Líceum könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának kezelésében
GyfhvBatth – a gyulafehérvári Batthyaneum a Román Nemzeti Könyvtár kezelésében

ABSTRACT

Sándor Előd Ősz: Works of the Reformers in the Library of the Royal Lyceum

The present paper is part of a larger research project that examines the works of 15th and 16th-century Protestant theologians (Martin Luther, Philipp Melancthon, Georg Major, Johann Brenz, David Chytraeus, Jean Calvin, Théodore de Bèze, Pietro Martire Vermigli, Heinrich Bullinger, Rudolf Gwalther, Ludwig Lavater, Johannes Oekolampad, Wolfgang Musculus, Benedictus Aretius and Girolamo Zanchi) preserved in Transylvania. One of the most important Transylvanian Catholic libraries is that of the Royal Lyceum in Cluj. The library administered by the Jesuits until 1773 and then by the Piarists, was founded in 1579 and continued growing until the nationalisation in 1948. About 80 % of the 58 library prints to be researched were in the Carpathian Basin in the 16th century already. The majority of the 16th-century book owners were Hungarians, among them there were two important Reformed bishops, Péter Melius Juhász and András Sándor Tordai, and a leading figure of Unitarianism in Cluj, Bernhard Jacobinus. In the 17th century, most of the volumes were in the possession of Unitarian and Reformed pastors. Roman Catholics only began to collect the works of Calvinist and Lutheran theologians in the 18th century; these were mainly acquired in Cluj-Napoca.

Keywords: book and reading history, reformation, protestant theology, Transylvania, catholic-protestant relationship

Szabó András

Á REFORMÁTUS TANÁRI HIVATÁS
APÁCZAI CSERE JÁNOS KOLOZSVÁRI BEKÖSZÖNTŐ BESZÉDÉBEN

Vannak olyan 17. századi puritán szövegek, amelyeket ma is inkább csak óvatosan kerülgetünk. Ilyen Medgyesi Pál dialógusa a presbitériumról,¹ s ilyen Apáczai Csere János kolozsvári beköszöntő beszéde. A székfoglaló oráció 1656. november 20-án hangzott el latin nyelven, kézírata jelenleg az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban található.² Orosz Lajos magyar fordítása nem az eredeti, hanem az 1894-es latin szövegkiadás³ alapján készült, több kiadásban is megjelent, s a Magyar Elektronikus Könyvtárban is elérhető.⁴ Mivel már több évtizedes átültetésről van szó, érdemes lenne felülvizsgálni, annál is inkább, mert szemmel látható gyengeségek találhatók benne. Az „academia” szót például akadémiának fordítja, ami a mai körülmények között félreérthető, Apáczai ugyanis egyetemre gondolt.⁵ Előre jelzem, hogy amikor majd idézek a magyar változatból, akkor a nyilvánvaló hibákat javítani fogom.

A szöveg keletkezésének körülményei közismertek: a jeles magyar pedagógus – többek között puritán nézetei miatt – összeütközésbe került a gyulafehérvári főiskola új vezető professzorával, Basiriussal, aki egy tanév végi nyilvános vizsgán a szintén konzervatív II. Rákóczi György fejedelem előtt kényszerítette színval-

- ¹ MEDGYESI PÁL: *Dialogus politico-ecclesiasticus. Az az két keresztény embereknek egymással-való beszélgetések, kiknek egyike, ugymint az kezdéskedő némelly dolgokban meg nem szintén elég tanult és erős, de nem általkodott, hanem örömet tanuló; a másik és a felelő tanultabb és vastagabb. Beszélgetések nagyon az egyházi igazgató presbyterekről, avagy vénekről, oeregekről és az presbyteriumról, egyházi tanátsrol.* ..., Bártfa, ifj. Klósz Jakab, 1650. (RMNy 2309.) – Medgyesi nem fogta vissza magát, s radikális puritán álláspontra helyezkedett. A „püspök” szóról például a „pök” (a „köp” archaikus, nyelvjárási változata) jutott eszébe...
- ² Eredetileg a Kolozsvári Református Kollégium levéltárának volt a része az ún. Apáczai-albumban. Az államosítás idején a püspöki hivatalba került, 1988 óta Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár őrzi. Jelzete: A Kolozsvári Református Kollégium levéltára (tőredék), D 2-es fond. Apáczai-album. (Köszönöm Ósz Sándor Elődnek az információt.)
- ³ APÁCZAI CSERE JÁNOS: *Oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbarie causis.* fordította és előszó Felméri Lajos, Kolozsvár, nagyajtai Kovács Albert, 1894.
- ⁴ APÁCZAI CSERE JÁNOS: *Válogatott pedagógiai művei,* kiadta és fordította Orosz Lajos, Budapest, Tankönyvkiadó, 1976, 181–205.; <https://mek.oszk.hu/07300/07334/07334.htm> (Letöltés: 2023. január 24.)
- ⁵ Az egyetem nyelvújítási szó, a régiségben univerzitás vagy akadémia elnevezéssel illették. Apáczai megkülönbözteti az akadémiát és a főiskolát, tehát nyilvánvaló a szó jelentése. Hasonló fordítási gyengeség a Dacia szó használata – Orosz az adott politikai körülmények között nem merte leírni az „Erdély” szót.

lásra. Fél esztendeig állás nélkül volt, majd a puritánokat kedvelő öreg fejedelem-asszony, Lorántffy Zsuzsanna támogatásával megkapta a kolozsvári gimnázium vezetését, ahová korábbi diákjainak egy része is követte. Látszólag jobb irányba fordultak a dolgok, de talán már ekkor is beteg volt, s a kolozsvári iskola romladozó épülete erősen felújításra szorult. Mindezek az előzmények okozhatták, hogy ez a beköszöntő beszéd sokkal keményebb, sürgetőbb, kritikusabb és indulatosabb lett, mint a korábbi hasonló gyulafehérvári.⁶ Ez magyarázza azt is, hogy míg a gyulafehérvári beszéd megjelent nyomtatásban, a kolozsvári hosszú időre kéziratban maradt.

A beszédet először Bán Imre monográfiája elemezte alaposan. Gondolatmenetének ugyan vannak a kor ideológiájához kötődő elemei, de tisztázta a lehetséges forrásokat, s retorikai szempontból is leírta a szöveget.⁷ Orosz Lajos szövegkiadásának bevezetője csak röviden érintette a témát, s arra hívta fel a figyelmet, hogy az oráció az egyetemtervezet szerves előzménye.⁸ Az újabb szakirodalomban Posta Anna fejlesztette tovább a Bán Imre által megnevezett egyik forrással való kapcsolatot.⁹ Dienes Dénes pedig talált egy nem sokkal későbbi sárospataki beszédet, amely szintén kritikusan mutatta be a hazai iskolák állapotát.¹⁰ Továbbra is kérdés, hogy ilyen szakirodalmi előzmények után érdemes-e újra elővenni Apáczai beszédét. Meggyőződésem, hogy igen, a Kádár-rendszerben bizonyos dolgokat nem lehetett kimondani,¹¹ s egyébként is vannak olyan tanulságok, amelyek ma is érvényesek.

Ha elkezdjük olvasni, már a beszéd címe is sokatmondó: „Az iskolák felettébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól.”¹² A tanári pálya mint önálló foglalkozás jelenik meg a szövegben, nem előzmények nélkül, de mégis először hangsúlyosan kimondva. Lépünk vissza száz esztendőre, s nézzük meg, hogyan alakult a 16. század közepén, második felében a református értelmiségiek tipikus életpályája. Egy hazai kollégium elvégzése után a diák elmehetett tanítani egy alacsonyabb fokozatú iskolába. Innen néhány év múlva háromfelé vezetett az út, maradhatott tanító, lehetett belőle lelkész (jellemzően kisebb helyen, gyengébb előmeneteli lehetőséggel), vagy külföldi egyetemre indult, ahonnan ha-

⁶ BÁN Imre: *Apáczai Csere János*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958, 434–448.

⁷ Uo., 454–472. – Bán Imre leírja az Apáczai-albumot is, amelyet akkor még a kolozsvári református püspöki hivatalban őriztek.

⁸ OROSZ Lajos: *Apáczai Csere János pedagógiai munkássága*, in: Apáczai: *Válogatott*, 67–71.

⁹ POSTA Anna: Alistáli Farkas Jakab 1652-es respondens felelete mint Apáczai Csere János De summa scholarum necessitate című beszédének egyik forrása, *Egyháztörténeti Szemle* 15(2014/4), 20–50.

¹⁰ DIENES Dénes: A hazai iskolázás helyzetének kritikája az 1669-es pataki zsinat tükrében, *Sárospataki Füzetek* 12(2008/2), 107–114.

¹¹ Két különböző dologról van szó: az egyik az iskolaügy fontosságának hangsúlyozása Apáczainál, miközben 1945 után minden rendszer és kormány a szükségesnél kevesebb erőforrást biztosított erre a célra; a másik az, hogy a beköszöntő beszéd egyházat bíráló sorait fel lehetett volna használni a kommunista propaganda céljaira – erre viszont a református presbiter Bán Imre nem volt hajlandó.

¹² A cím első fele ebben a korszakban már közhely, a „barbár állapot” ugyanakkor előrejelzi a hangnemet.

zatérve ismét taníthatott, de most már színvonalasabb helyen, akár kollégiumban is. A külföldet is megjárt tanárok nagy része néhány esztendő után lelkészre szenteltette magát, s egy jelentősebb gyülekezet papja lett, jó eséllyel arra, hogy később egyházi vezető (esperes, szuperintendens) váljék belőle. A magas halandóság és a járványok miatt számos fényesen induló életút derékba tört, tehetséges fiatalok haltak meg nagy számban idő előtt.¹³

Voltak már ezekben a korai időkben is kivételek, olyan tanárok, akik ragaszkodtak a foglalkozásukhoz, s nem akartak lelkészek lenni. Én elsősorban sárospataki példákat ismerek, őket említem meg röviden. Szikszai Fabricius Balázs (1530–1576) emelte magas, kollégiumi szintűvé a pataki oktatást, s rövid ideig Kolozsvárott is működött.¹⁴ A szláv (szlovák) anyanyelvű Thoraconymus Mátyás (?–1586) Késmárkon, Kassán és Patakon tanított, s egy levelében meg is fogalmazta célját: „Én, ha Isten is úgy akarja, az ifjúság nevelésének fogom szentelni magam, hogyha ez nem itt lesz [t. i. Késmárkon], akkor másutt.”¹⁵ Hasonló volt hozzájuk Krakkai Demeter (?–1598), aki egy főnemes ifjú, Forgách Mihály házitanítójaként kezdte a pályáját, majd szintén a Bodrog parti Athén iskolájában dolgozott szinte utolsó leheletéig, betegen is előadást tartva.¹⁶ A mintát e korai tanári életutakhoz Németországban kell keresnünk: Szikszai Fabriciusnak személyesen Melanchthon javasolta, hogy tanítson, de hasonló példát nyújthatott a bártfai evangélikus kollégium (Szikszai Fabricius és Thoraconymus is megfordult itt), ahol Leonhard Stöckel állt hosszú ideig a tanintézmény élén.¹⁷ A 17. század elején – úgy tűnik – átmenetileg megfogyatkoztak az ilyen pedagógus-egyénségek. Az 1622-es nagy pestisjárvány után, amely elvitte a pataki kollégium tehetséges ifjú tanárát, Filiczki Jánost is, a lelkészhiány miatt bevezették azt a rendszert, hogy a peregrinációból hazatérő diákok három esztendeig taníthattak, s utána el kellett menniük lelkésznek.¹⁸ Az Apáczai Csere-beszéd megírása körüli években újra fordult a kocka Pa-

¹³ A tipikus életpályák jól azonosíthatók, ha egy életrajzi adattárat nézünk meg, pl.: SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság (1555–1613)*, Budapest, Balassi Kiadó, 2017, 85–294. – L. még: KLANICZAY Tibor: Értelmiség az egyetem nélküli országban, in: Klaniczay Tibor: *Pallas magyar invadékkai*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 77–85.

¹⁴ Szabó: *Coetus*, 245–248.

¹⁵ SZABÓ András: Levelek és levelezés a kései humanizmusban, in: Szabó András: *Respublica litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 103–104.; SZABÓ András: Thoraconymus Mátyás levél- és beszédgyűjteménye mint tankönyv, in: Kecskeméti Gábor – Tasi Réka (szerk.): *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 127–137.

¹⁶ Szabó: *Coetus*, 180–181.

¹⁷ SZABÓ András: Párhuzamos életrajzok: Leonhard Stöckel – Szikszai Fabricius Balázs (Bártfa – Sárospatak), in: Kónya Péter (szerk.): *Leonard Stöckel a reformáció v. srednej Európe*, Prešov, University of Prešov, 2011, 210–216.

¹⁸ DIENES Dénes – UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2013, 22.

takon, s ismét megjelentek a hivatásos tanárok, köztük Buzinkai Mihály¹⁹ és Pósa-házi János,²⁰ akik a kollégium elűzése után is tovább tanítottak Gyulafehérvárott.

Ilyen előzmények után nézzük meg, mit mond Apáczai Csere, aki mesterén, Bisterfelden keresztül a herborni reformpedagógiához csatlakozott, s hollandiai példákat hozott magával a teológiai doktorátus mellé. Először is legfontosabb az iskola: „Mert az iskolára olyan nagy szükség van, és olyan sokféle haszon, mely az iskolából származik, hogy vaknak, sőt érzéketlennek kell lennie annak, aki ezt magától föl nem fogja, be nem látja.”²¹ Végigtekint az iskolarendszeren, s a népiskolákkal kezdi, több mint kétszáz esztendővel a kötelező alapfokú iskoláztatást elrendelő törvény előtt. Itt már rögtön indulatossá is válik: „Ideje már, hogy felébredj, te álmos, te mámoros, te hályogos szemű magyar nép! Végre, végre ébredj fel az álmokból, leheld ki magadból Bakkhoszt, kinek folyton áldozol, oszlasd el gyógyírral szemeid homályát! [...] serkenj fel, és állíts alsó iskolákat!”²² Azután áttér az úgynevezett triviális iskolákra, amelyek nagyjából a mai középiskoláknak felelnek meg. Ezekkel kapcsolatban nem fogalmaz meg kritikát, csak azt, hogy nincs hová továbbmenniük az ezekben végzőknek, mert hiányzik a korszerű felsőfokú képzés, a meglévő intézményekben nem tanítják a modern tudományokat. Ne felejtjük el, az 1650-es években vagyunk, ez az az időszak, amikor megváltozik az európai tudományos gondolkodás, elindul a természettudományok fejlődése.²³ Ismét idézem a beszédet: „Ha nem lennénk érzéketlenek, mint a vas, mindezeknek a tárgyaknak nyilvánvaló szükségessége és haszna [...] arra indíthatott volna már eddig is bennünket, hogy egyetemeket, vagy legalább a meglévőknél sokkal színvonalasabb kollégiumokat és főiskolákat állítsunk fel, és tartsunk fenn.”²⁴

Az egyetemek és főiskolák egyaránt szükségesek az egyház és az állam számára: „... egyedül ezek az iskolák állíthatják az állam kormányrúdjához a legkiválóbb vezető embereket. a legigazságosabb bírakat és a legbölcsebb tisztviselőket, akik alkalmasak az állam igazgatására és kormányzására.”²⁵ Itt a németalföldi példára hivatkozik: „Hát ugyan a holland népet, melynek szárazon és tengeren oly nagy a hatalma, mi segítette a túrhetetlen spanyol iga lerázására? Mi adta vissza neki a szabadságát? Állítom, hogy az egyetemek! És mi tartja folytonosan virágzó élet-erőben? Az egyetemek és főiskolák!”²⁶ Vitatkozhatnánk Apáczaival, hogy Európa

¹⁹ KŐSZEGHY Péter (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon – középkor és kora újkor*, I. köt., Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 483.

²⁰ BÁNKI Éva: *Pósa-házi János*, in: Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon – középkor és kora újkor*, IX. köt., Budapest, Balassi Kiadó, 2009, 230–231.

²¹ Orosz: *Apáczai*, 181–182.

²² Uo., 184.

²³ FOUCAULT, Michel: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*, ford. Romhányi Török Gábor, Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 35–98.

²⁴ Orosz: *Apáczai*, 187.

²⁵ Uo., 191. – Ez az értelmiségi illúzió, amely szerint a legképzettebbeknek kell vezetnie az államot, már Platón *Allamában* is megtalálható.

²⁶ Uo., 191–192. – Orosz Lajos fordítása tévesen „belga” népről beszél, mivel a latin szövegben „Belgicus” áll, ezt azonban legfeljebb németalföldinek, vagy észak-németalföldinek lehetne fordí-

akkortájt leggazdagabb országának bőven volt pénze a felsőfokú oktatásra, de el kell ismernünk, van igazság abban, amit mond.²⁷ Szembeállítja ezzel a hazai viszonyokat, míg Hollandiában a vezető tisztségeket betöltők doktori címmel is rendelkeznek, addig „ezeknek székeit nálunk békében és háborúban gyakran csupa műveletlen, semmihez sem értő ember foglalja el, emberi bábok inkább, semmint eszes emberek”.²⁸ Az indulat sodrában a személyes sérelem is előbukkan: „...bennünket [t. i. magyar tanárokat] semmibe sem vesznek, tudatlanoknak tartanak; s bár a külföldi egyetemek egyeseket közülünk a legmagasabb fokra emeltek, idehaza mégis mindannyiunknak a legutolsó padosorokat kell elfoglalnunk valamennyi egyházi ember mögött.”²⁹ Utalás ez arra, hogy a teológiai doktorátussal hazatérő Apáczai Csere nem kapta meg a neki járó megbecsülést, a gyulafehérvári főiskola vezető professzora csak külföldi lehetett. Ezen a ponton aztán teljesen elszabadulnak az indulatok:

„...Magyarország és Erdély istentagadással, igazságtalansággal, mértéktelenséggel és állhatatlansággal van tele [...] ebben az országban mindenféle bűn megtalálható, s ezek szüntelen harcban állnak a tisztességes erkölcsökkel [...] De szeretném tudni, honnan van a mi házi tűzhelyeink körében is annyi gonosz család, annyi rossz családapapa, családaya, rakoncátlan fiú, csalárd, verekedő és kegyetlen földesúr, ármányos és hűtlen szolga? És honnan vannak egyházunkban annyian a keresztyénség alapelemeit nem ismerő, lelkipásztori álarcot magukra öltött papok, lomha hájtömegek, papi állásokkal üzérkedők, farkasok, bérencek? És az iskolában annyi élősdi éhenkórász, a tudományok híveinek álarcát magukra öltött üresfejű emberek, az iskolaügyek rókái? És az állami életben annyi megvásárolható bíró, Bileám-követő ügyvéd, annyi igazságtalan per, méltatlan adóztatás, zaklatás, zsarolás? És a nép körében annyi panasz, siránkozás, sóhajtas és jajgatás: És mindenfelé annyi feldúlt ház, birtok és falu, romos város, piszkos utca, elcsúfított, ronda tér? És – hogy röviden megmondjam, ami a nyelvemen van – honnan van annyi nagyon rosszul intézett közügy? Onnan, hogy nincs nekünk magyaroknak egyetlen egy egyetemünk sem...”³⁰

A hang itt már szinte prófétai, ilyen ószövetségi hevülettel Károlyi Gáspár ostromozta korának főnemeseit fiatalkori művében, a *Két könyvben*.³¹ S logikus a következ-

tani, mivel Belgium akkor még nem létezett, belga nép pedig mindmáig nincs, csak flamandok és vallonok vannak. (Ahogyan a közismert vicc csattanója mondja: „...és hova álljanak a belgák?”)

²⁷ Van realitása annak, hogy az iskolarendszer fejlesztésén keresztül lehet egy nehéz helyzetben lévő államot/népet felemelni: ezzel próbálkozott az első világháború után Klebelsberg Kunó.

²⁸ Uo., 192. – Ez a kemény politikai tartalmú mondat önmagában is megmagyarázza, miért maradt a beszéd kéziratban.

²⁹ Uo., 193.

³⁰ Uo., 194–195. – Apáczai lesújtó képet fest az ország, s benne az egyház és az iskolarendszer állapotáról (amely nem csak a 17. század közepére illik rá), de mindezt a hazai protestáns egyetem hiányára vezeti vissza.

³¹ „Nincsen vége az nagy kegyetlenségnek, nincs az fosztogatásnak, ártatlan véreknek ontásának; az szegény községnek bőrt lenyúzzák, húsát levonszák, tetemét megrontják, mint az mészárszékre való oktalan baromnak, minden igazságot és szabadságot elfordítanak; ha aranyat vagy ezüstöt

tetés: „Így bizony rászolgálunk arra, hogy a körülöttünk lakó nemzetek úgy beszéljenek rólunk, mint a legértelmetlenebb és legtudatlanabb, ostoba és lusta emberekről, akik már csecsemőkorunktól kezdve állati butaságra vagyunk kárhozthatva.”³²

A második részben már inkább az egyházi és iskolai visszáságok felé fordul a beszéd szerzőjének tekintete. Mivel Erdélyben a református lelkészek kollektív nemességgel rendelkeztek, számos jobbagyszármazású fiatalembert csak a társadalmi emelkedés vonzott erre a pályára. Apáczai némileg igazságtalanul általánosítva úgy véli, hogy ők a nemesi és polgári származásúakat kiszorítják az iskolákból. „... a papi szöszékeket is ezek az emberszörnyek foglalják el, de vonakodnak attól, hogy teljesen a lelkési szolgálatnak szenteljék magukat.”³³ Ugyancsak nagy baj, hogy sokan hivatástudat nélkül tanítanak: „Bizony, csak egy ideig, mert az a remény fűti őket, hogy nemsokára egyházi szolgálatra léphetnek elő.”³⁴ Sokszor csak rossz tanárok váltogatják egymást, s ha az egyiknek van valamilyen bevett módszere, amivel eredményt ér el, azt a következő kolléga lerontja. Azok sem járnak feltétlenül jobban, akik jó tanárok:

„Ha ugyanis netalán egy tanítónak termett egyén kerül az iskolába – legyen az bár minden dologban tudós, szorgalmas, hasznos és tanítványai szemében szeretetre méltó, de nem igyekszik kiérdemelni a nép jóindulatát azzal, hogy gyakran tart számukra prédikációkat, és így nem szerez népszerűséget magának – akkor mindenki tudatlannak és használhatatlannak mondja, lustának a legfőbb dologra: így nem érdemel fizetést, hanem ki kell dobni az iskolából.”³⁵

Mit lehet ilyenkor tenni? „Ha [...] olyan korba csöppentünk bele – mondja Apáczai –, melyben a bölcsességet és annak professzorait lyukas garasra sem becsülik, semmivel sem többre, mint a legnagyobb tudatlanságot, akkor essünk kétségbe azonnal? Hagyjuk faképnél az iskolát? Fittyet hányjunk talán a jövőre? Nem! Szégyenen és gyalázaton keresztül nekifeszülve az erény felé kell törekednünk!”³⁶

Az egyik korábbi idézetben láthattuk már, hogy Apáczait az is nyomasztotta, hogy „mindannyiunknak a legutolsó padosorokat kell elfoglalnunk valamennyi egyházi ember mögött”. Ezt aztán részletesebben is kifejti:

kévének, az szegén községre tátják torkokat, álnokságot fognak és patvart hozzájok, hogy kivessék az szegény embertől, az mi nála vagon; ha mezőt vagy házat kévének, az szegény embert ottan kiűzik az ő örökségéből; ha házat vagy várat rakatnak, szegény ember vérevel rakják és keretik az ő várokat, fáradságoknak, munkájoknak jutalmát meg nem adják. Annak felette uzsurasággal, álnoksággal, komplársággal gazdagítják az ő tárházokat.” – KÁROLYI Gáspár: *Két könyv*, in: SZABÓ András (szerk.): *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, Budapest, Magvető Kiadó, 1984, 77–78.

³² Orosz: *Apáczai*, 195.

³³ Uo., 196. – Orosz Lajos szövegkiadásának előszava emiatt magyarázkodni kényszerül: Uo., 70.

³⁴ Uo., 198.

³⁵ Uo., 199.

³⁶ Ua. – Itt újra sikerült Apáczainak egy örök értelmiségi dilemmát megfogalmaznia, s a válasza Madách *Ember tragédiájának* befejezésére rímel: „Mondottam, ember: küzdj, és bízza bízáll!”

„Egyébként mindenki előtt nyilvánvaló, hogy az iskolamestereket a legnagyobb megvetésben és lenézésben részesítik, amennyiben a kézrátétel szertartása után (amely Kálvin szerint középszerű) felfuvalkodottságukban olyan nagyra kezdik tartani tudásukat és szentségüket, hogy tudós professzoraikat, második szüleiüket, magukhoz képest alábbvalónak tartják, isteni és emberi törvények ellenére azok elé helyezik magukat.”³⁷

Itt egy Salánki István nevű pataki tanár folyamatos mellőzését említi, de a sárospataki kollégiumban csak Salánki György volt, aki aztán otthagyta az iskolát és lelkész lett.³⁸ Majd így folytatja:

„Mert ha megkérdezzük az illetőket a papok és a rektorok közötti különbségről, kirívó dölyffel és göggel vágnak vissza, hogy a pap szent ember – mert a »pap« szónak ez a jelentése a magyaroknál, mintha a felszenteléskor ama hírhedt, letörölhetetlenül beégetett pápista bélyeget kapták volna meg, de a rektor, legyen bár a teológia professzora, s képezzen bár önük sokkal nagyobb tudású szónokokat, bizony csak rektor marad. Lekicsinylésből így beszélnek a rektorokról.”³⁹

Hasonlóan erős kritikát kapnak a világi felügyelők és kurátorok is, legfőképpen a kolozsvári gimnázium épületének leromlott állapota miatt:

„Az egész elmúlt esztendő folyamán még nem tudtuk elég jól helyreállítani az egyetlen auditoriumunkat sem, ahol ünnepi beszédet tarthattunk volna (szégyen, hogy az én beszédemet is így sokáig kellett halasztanom!), s ahol általános vizsgát vagy nyilvános vitatkozást rendezhettünk volna. És hol van a hat tanterem a hat osztály számára? És hol vannak a hálótermek oly sok növendékünk részére, akiket nem tudunk foglalkoztatni, és még sokkal több olyan növendékünk részére, akik férőhely hiányában elszakadtak tőlünk!”⁴⁰

A tanulókat segíteni kellene, ezt a tanáraik erejükhöz képest megteszik:

„ők, akiket az egyetemek Isten segítségével ünnepélyesen bocsátottak ki a tanítói pályára, visszautasították már néhány egyház meghívását fényes papi állásokra, mert a legnagyobb küzdelmek, nyomorúság, viszontagság, szegénység, megvetett helyzet, hálátlanság és számtalan egyéb bajok s kellemetlenségek között is szívesebben díszítik erejükhöz képest saját Spártájukat annak viszontagságos helyzete ellenére is, mintsem hogy elhagyják őrhelyüket, ahová Isten állította őket. Szüntelenül arra intenek, buzdítanak és ösztönöznek mindenkit,

³⁷ Uo., 200–201.

³⁸ MAKKAJ László: A Kollégium története alapításától 1650-ig, in: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981, 47.

³⁹ Orosz: *Apáczai*, 201. – Ez az első jele annak a feszültségnek, amely a református lelkészek és az egyház alkalmazásában dolgozó tanárok között sokáig fennállt, s nyomokban néhol még ma is érzékelhető.

⁴⁰ Uo., 203.

hogy teljesítse igaz keresztényhez illő kötelességét az iskolaügy előmozdítása terén.”⁴¹

A beszéd végül a világi felügyelőkhöz intézett kéréssel zárul: támogassák az iskolát, adjanak a hat osztálytanítónak fizetést.

Ha végigtekintünk ezek után az oráción, s lehántjuk róla a szubjektív, de érthető indulatokat, az látszik, hogy Apáczai Csere János egy református értelmiségi réteg, a tanítók és tanárok igényeit fogalmazza meg – először a magyar történelemben, s pedagógiai reformelképzeléseinek logikus folyományaként egy református egyetem megalapítását tartja szükségesnek. Ezt az egyetemtervet néhány év múlva – a legalkalmatlanabb történelmi körülmények között – külön is kidolgozta.⁴² Hiába volt a legtöbb esetben igaza, nem rajta múlt, hogy elképzelései papíron maradtak.

ABSTRACT

András Szabó: On the Reformed teaching profession in the opening speech of János Apáczai Csere in Cluj/Klausenburg/Kolozsvár

In the history of the Protestant schools in Hungary and Transylvania, the pastor's and teacher's professions intertwined. At the beginning of their career, many of the pastors worked as teachers, and then moved on to occupy more prestigious preaching posts. At the same time, there were teachers with a vocation who devoted their whole lives to teaching. The most prominent of these was János Apáczai Csere, who lived in the mid-17th century, studied under Johann Heinrich Bisterfeld, joined the Puritan doctrine in the Netherlands and returned to Transylvania with a doctorate in theology. In his inaugural address in Cluj in 1656, he outlined the state of education, not refraining from criticising the ecclesiastical and political situation. Referring to the example of the Netherlands, also he saw the solution in the large-scale development of education and the foundation of a university. This impetuous speech was understandably preserved in manuscript form, with the original Latin text appearing at the end of the 19th century and the Hungarian translation in the mid-20th century. Although it has already been analysed and studied in detail by many, it is worth revising it again and again, as every era can find lessons in it for the present.

Keywords: Apáczai Csere János, reformed schools, Transylvania, teachers and preachers, inaugural address

⁴¹ Uo., 204. – Apáczai itt többes számot használ, de saját magáról beszél.

⁴² APÁCZAI CSERE JÁNOS: *A magyar nemzetben immár elvégére egy academia felállításának módja és formája*, in: Uo., 214–228.

Szabó Előd

A KÉT PROTESTÁNS EGYHÁZ VISZONYA A DUNÁNTÚLON A 17. SZÁZAD ELSŐ KÉTHARMADÁBAN

Alapvetésként mindenképpen el kell mondanunk, hogy az úgynevezett testvér-egyházak kapcsolata a 17. században a Dunántúlon egyáltalán nem volt jó testvérekhez méltó, hanem éppen ellenkezőleg, ellenséges volt, olyannyira, hogy az egymás közötti megnyilvánulások gyűlölettel teljesek voltak. Méltán állapítja meg Thury Etele erről a korszakról, hogy „a hitvallások felett való ádáz küzdelem, sok baj kútforrásává lett a magyar protestáns egyházban, melyek közül legnagyobbak közé tartozik az, hogy a két testvérelekezet tagjai egymás ellen fordultak, ahelyett, hogy az evangéliumi eszméket egyesült erővel diadalra segítették volna”.¹

Azt is meg kell említeni, hogy nem a 17. század „terméke” ez a megromlott kapcsolat, hiszen már a 16. században is jelentkeztek különböző megnyilvánulásai. A reformátusok tévtannak tekintették az evangélikusok hittani rendszerét, az evangélikusok pedig hamisnak nevezték a reformátusok tanítását. Jól érzékelhetjük ezt Nádasdy Ferencnek, a később katolikussá váló főúrnak 1636-ban írt leveléből, amelyben Kis Bertalan püspöknek beszámol arról, hogy egy korábban reformátusok által lefordított könyvet újr fordított magyarra, hiszen „ama bizonyos kálvinistának hibás és hamis fordítása is azt kívánja, hogy a sok hibától és tévedéstől megszabadíttassék”.² Nem tartom valószínűnek, hogy nyelvtani hibáról lenne itt szó.

Mindenesetre tény, hogy a protestáns testvéregyházak a 17. században Magyarországon gyűlöltek egymást. Erre sem mentsége, sem indoka nem lehet egyik félnek sem. Éppen ezért tekintsük át főbb vonalakban azokat a vitás helyzeteket, melyek a viszony további elmérgesését okozták.

LELKÉSZEK ÁTTÉRÉSE

Természetesen nem fogok minden esetet felsorolni, hiszen az nem is céлом. Itt csupán érzékeltetni kívánom azt a feszültséget, melyet ezek az áttérések a két protestáns egyház között okoztak.

¹ THURY Etele: A protestánsok együttes tanácskozásának első nyomai, *Protestáns Szemle* 16(1904/1–10), 471–488, 471.

² PAYR Sándor: *Révay Judit, a bíbehagyott Nádasdy Ferenc édesanyja*, Budapest, Hornyánszky Viktor Csász. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1913, 18.

A reformátusoktól az evangélikusokhoz tért át a Győrben szolgáló Laskay István, akiről Szenczi Molnár Albert jegyzi fel elmarasztaló jelzővel: itt „az imposztor Laskay István predikált, aki kálvinistából lutheránussá lett”.³ Szintén komoly haragot okoz az acsádi lelkész lutheránussá válása. Kanizsai Pálfi János, nem minden gúny és harag nélkül jegyezte fel róla a szentlőrinci zsinat jegyzőkönyvébe:

„E zsinat után tőlünk a lutheránusokhoz pártolt az acsádi Körmendi János, öreg korú és gyermeki gondolkodású, a fazekas korongjához hasonlóan forgolódó ember, akit az elpártoláshoz nem a mindenütt jelenvalóság igazsága, hanem harag, düh, meggyalázottság érzése ösztönözte, mert az acsádiak, mint haszontalan, kákán is csomót kereső, kicsiny ok miatt mindenütt perlekedőt, ezentúl náluk semmi szín alatt sem akarják eltérni.”⁴

Ugyanebben az évben történt a galamboki lelkész áttérése is, akit azzal vádoltak, hogy a törökhöz akart átszökni. A kiskomáromi kapitány elfogatta és Veszprémben vitette a püspökhöz, aki pedig továbbvitette katonákkal Pápára, ahol a várban fogva tartották. A börtönben áttért az evangélikusokhoz, és Török István özvegye kiszabadította börtönéből és titokban elbocsátotta.⁵ Ez az eset nagy vihart kavart, egyértelműnek látszott ugyanis, hogy csak azért menekült meg a fogságból, mert evangélikussá lett. Az evangélikusoktól a reformátusokhoz tért át a szelnai lelkész, akiről így emlékezik meg a jegyzőkönyv:

„Szeremlei Tamás hetesi lelkész püspök urunk eleibe hozta Vodarics Mihályt, aki még fel nem szentelt evangélikus lelkész volt Szelnán, s aki az egresiekkal megegyezett (vele levén egynehány egresiek) avégre, hogy hozzánk hajol, csak vegye be őkegyelme. Kanizsai másnap, főemberek jelenlétében a mi vallásunkra hozzánk esküdttette, tőle térítvényt vett, és szabadságot adott neki, s úgy bocsátotta az egresi eklézsiába.”⁶

Ez utóbbi esetben úgy tűnik, mintha a lelkész a jobb fizetés vagy éppen a jobb előmenetel kedvéért tért volna át a reformátusokhoz. Az azonban biztos, hogy az ilyen jellegű esetek nem tettek jót a két egyház viszonyának, hiszen a zavarosban halászás képét mutatják mindkét esetben. Természetesen az áttérések az egyházfegyelem terén is károkat okoztak, hiszen ha valamelyik lelkésznek baja támadt a saját hitvallású elöljáróságával, akkor egészen egyszerűen megoldhatta a problémát, ha átment a másik hitvallást követő püspök védőszárnyai alá. Általában a lelkész áttérése egyben a gyülekezet áttérését is jelentette, ami további feszültségek forrása lett.

³ PAYR Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*, Sopron, Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület, 1924, 365.

⁴ PATAKY László: *Az Őrségi Református Egyházmegye története*, H. n., Szabad Tér Kiadó, 1992, 43.

⁵ Payr: *A Dunántúli*, 480.

⁶ THÚRY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története I.*, Pozsony, Kalligram, 1998, 329–330.

EGYMÁSTÓL „ELFOGLALT” GYÜLEKEZETEK

A legkomolyabb nézeteltérés a két protestáns egyház között azon esetekben volt, amikor az egyik fél a másiktól úgymond elfoglalt egy-egy gyülekezetet. Itt természetesen nagyon nehéz megállapítani azt, hogy a gyülekezetek maguk akartak átmenni, vagy éppen a lelkész szorgalmazta ezt. Előfordulhatott, hogy a patrónus avatkozott bele a hitvallási kérdésekbe. Amennyiben a patrónus református volt, akkor egyértelmű, hogy területén olyan lelkészek kinevezését engedélyezte, akik ugyanígy gondolkodtak, az evangélikus patrónus szintén a saját hitvallását követő prédikátorokat helyezte előtérbe.

A reformátusok minden olyan esetben, amikor az evangélikusok helyeztek lelkészt korábban református lelkéssel bíró gyülekezetbe, úgy nevezték ezt meg, hogy az ellenzők által elfoglaltatott.

Evangélikus „foglalás”

Az elem kerülő adatok alapján megállapíthatom, hogy a dunántúli egyházkerületben az 1618 és 1657 közötti időszakban lutheránussá vált 62 gyülekezet. Ha ezt összevetjük az 1618-as zsinaton 147-ben megállapított református egyházközségszámmal, akkor kitűnik, hogy igen komoly mennyiségről van szó (42,17%).

1618-ban a nagygyimóti és nyárádi gyülekezetekből kergette el a református lelkészeket Nádasdy Tamás (Vas vármegye alispánja volt). Erről jegyzi fel a jegyzőkönyv: „Ebből a két gyülekezetből a zsarnok és misés Nádasdi Tamás a lelkészeket elkergette és bemenni nem engedte.”⁷ Feltehetőleg 1629-ben történt meg a vasszentmihályi gyülekezetben a váltás, amiről Kanizsai Pálfi János írt keserű hangú feljegyzést: „a rábaszentmihályi egyházat a lutheránusok pártoskodó keze nem éppen egyenjogúság alapján tőlünk jogtalanul elragadta. Ehhez segédkezet nyújtott Vas vármegye »kétészínű« főispánja, az evangélikus Nádasdy Pál.”⁸

1631-ben a kiscsörbői gyülekezettel kapcsolatban írt Kanizsai Pálfi János Kis Bertalannak, az akkori evangélikus püspöknek:

„Itt Pápán való mulatozásom alatt, a minap panasz gyanánt terjesztették előmbe, hogy Kegyelmed a lutheranizmus terjesztésének nem apostoli, hanem anti-krisztustól tanult és vétetett módját, melyet Kegyelmed (megbocsásson az Istenért Kegyelmed, hogy kölletik szólnom) egy főka⁹ időtől exerceálni¹⁰ kezdte, a görbői ecclesiában is prosequálni¹¹ és exerceálni igyekezett volna, mivelhogy Kegyelmed a mi otlevő szegény atyánkfíára ú. m. Matthias Fertoriusra szintén

⁷ Payr: *A Dunántúli*, 176.

⁸ Pataky: *Az Órségi*, 93–94.

⁹ kevés

¹⁰ gyakorolni

¹¹ ellenségképpen követni

17 drabantokat küldött az elmúlt héten, hogy azoktól a helységből violenter¹² kihányattassék. Békesség lelke-e ez? Hol tanulta Kegyelmed?¹³

Amennyiben igaz ez a feljegyzés, akkor ez azt mutatja, hogy bizonyos esetekben az erőszaktól sem riadtak vissza az ellentétes nézeteket követők.

Református „foglalás”

A reformátussá váló gyülekezetek száma ebből az időszakból lényegesen kisebb. Összesen 7 ilyen eset került elem, ebből azonban kettő ismét evangélikussá vált, illetve van három olyan gyülekezet is, amely rövid ideig evangélikus fennhatóság alá tartozott, de aztán ismét reformátussá lett. Sok érdekességet tartogat a nagymarosi eset. 1614-ben református lelkészt szenteltek fel ide, ám amikor az esztendeje letelt, akkor el akarták őt mozdítani és evangélikust akartak helyébe hozni. A község valószínűleg vegyes lakosságú volt, vagyis mindkét protestáns felekezet tagjai laktak. Végül sikerült a két reformált egyháznak megegyeznie abban, hogy még egy évet tölt ott a református lelkész, de utána evangélikus prédikátor kerül majd helyére. Feltehetőleg így is történt, ám 1619-ben és utána is református lelkészei voltak a településnek, vagyis minden valószínűség szerint a református oldal megerősödött annyira, hogy akaratát keresztülvihette a másik fél akaratával szemben.¹⁴ A szentgróti gyülekezet valamikor 1630-ban vagy nem sokkal előtte vált reformátussá. Ezzel kapcsolatban írta Kanizsai Pálfi János Pathai Istvánnak: „Ezt az ekléziát a kolostorszerű lutheránusokból Krisztus igaz híveivé igyekszik átalakítani Tisztelendő Maráczai Nagy Balázs, kinek munkáját tegye szerencsésé a mennyei Szentháromság.”¹⁵

IRODALMI VITÁK

A legádázabb küzdelem a két testvéregyház között irodalmi téren zajlott. A 17. században annyira áthatotta a tudat a különböző egyházak gondolkodását, mely szerint mindegyikük egyedül üdvözítő egyházként az igaz hitre vezeti el tagjait, hogy a megegyezésnek az irodalmi vitákban még csak a nyomára sem bukkanunk, viszont bárdolatlan megjegyzések, durva címek mindkét fél részéről megjelentek. Ennek az irodalmi vitának csak néhány felvillanását mutatom be.

A viták közül az első Lethenyi István és Kanizsai Pálfi János között robbant ki 1613–1614-ben. Lethenyi ugyanis 1613 körül egy írást juttatott el a pápai evangélikus hívekhez, amely nem volt más, mint Hutter Lénárt *Compendium* című művének a fordítása. Erre válaszolt Kanizsai Pálfi János. Lethenyi István Kanizsai Pálfi Jánosnak ezt a művét így jellemzi: „goromba és otromba írást irt undok,

¹² erőszakkal

¹³ Pataky: *Az Őrségi*, 57–58.

¹⁴ ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus története I.*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004, 236–237.

¹⁵ Payr: *A Dunántúli*, 451.

ocsmány, förtelmes, trágár és moslék szókkal, melynek olvasásától a kegyes elme irtózik és undorodik.”¹⁶ A vita lelki hatásait jók érzékelteti Lethenyi 1633-ból fennmaradt néhány sora: „Írása még mind e mai napig is nálam vagyon [...] hol-tom után is inventáriumban¹⁷ marad neki örök gyalázatja.”¹⁸

Ez volt a mindent elkezdő irodalmi csata, amelyet aztán még több is követte.¹⁹ Időrendben a következő összecsapás szintén Pápához kapcsolódik, és az úrvacsora kérdésével foglalkozik. Zvonarics Mihály írt egy művet, amelyre Tolnai István református lelkész válaszolt. Zvonarics nem hagyta mindezt szó nélkül, és feleletében a reformátusokról ezt írta: „Egész könyvet írhatnék be a ti török mag tudományokkal, talán ad is Isten módot benne, kiváltképpen ha tovább bözönködtök ti kálvinisták, hogy bővebben mutathatom meg ezután a juh öltözet alatt elrejtett tudományokban való farkas körmöket.”²⁰

Tekintettel arra, hogy Zvonarics ezen levelében általánosságban fogalmazott a reformátusokról, Tolnai megmutatta az írást Pathai István püspöknek, aki levelezésbe kezdett az evangélikus püspökkel a tárgyban. Elsőként a református püspök ragadott tollat, hogy tisztázza a kérdést Klaszekovics István evangélikus püspökkel. Így fejezte be levelét: „Szóljunk, beszéljünk egymással atyafiságos szeretettel; magyarok vagyunk, szomszédok vagyunk, egy keresztség alatt vagyunk, jobb egymást szeretettel salutálnunk, ha szintén némely dolgokban nem egyezünk is, hogy nem örök gyűlölséggel egymás ellen irogatnunk, mert efféle zürzavar irogatásokkal ennek soha vége nem leszen.”²¹ A levelezés még egy darabig folyt, a pozitívuma az, hogy nem a nyilvánosság előtt. Ezzel a vita, ha nem is fejeződött be, de legalább kifulladt a sok levél megírásával.

Az utolsó komolyabb vita a két püspök: Kanizsai Pálfi János és Kis Bertalan között zajlott. Kanizsai Pálfi János püspöktársának egy levelét támadta meg a következő című művével: „Fantom fant, azaz: Sárvári püspöknek kozmás levelére való választétel”.²² Már a címe is mutatja, hogy ez a mű „sem személyéhez, sem tisztihez nem illendő, utálatos, szidalmazó, gyalázó és botránkozató írás”.²³ Sajnos Pathai István mértéktelensége után Kanizsai Pálfi János teljes önuralomhiánnyal vetette bele magát a vitákba. Ezt a tulajdonságát így jellemezte Tóth Ferenc egyháztörténész, későbbi püspök:

„Annak pedig okát, hogy Pálfi olly erős bajnökká tette magát az Evang. Valás ellen, nem tsak abban kell keresni, hogy az Evangélikusok is illy indulattal

¹⁶ Ua.

¹⁷ leltárban

¹⁸ Payr: *A Dunántúli*, 760–761.

¹⁹ A Lethenyi-Kanizsai vita részleteit l. Zoványi: *A magyarországi*, 238., valamint Payr: *A Dunántúli*, 760–761.

²⁰ Pathai István levele Klaszekovits Istvánnak. Dátum nélkül. STROMP László (szerk.): *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár VI.*, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1907, 180–181.

²¹ Pathay István levele Klaszekovits Istvánhoz. 1616. november 10-én. Stromp: *Magyar protestáns*, 164–165.

²² Zoványi: *A magyarországi*, 239.

²³ Payr: *A Dunántúli*, 764.

viseltettek a Reformátusok ellen hanem főképpen abban, hogy ő maga Evangélikus Szüléktől szármozván azt a Vallást oda hagyta; azt pedig tapasztalhatni, hogy azokból teltek ki minden időben, és mindenütt a leg-nagyobb Vallásbéli üldözők, türelem nélkül valók és az elhagyott Vallásbélieket motskolók, a kik Vallásokat meg-változtatták, holott valamint a Vallás változtatót nem szabad azon felekezetnek legkisebbé is bántani, mellyet oda hagyott mivel fel-kell tenni, hogy az ezt meggyőztetésből cselekedte...²⁴

Ezután már nem nagyon jelentek meg irodalmi téren a másik felekezetet szidalmazó írások, ha pedig mégis, jobbra válasz nélkül maradtak. Az eddigi viták is nagyon komoly károkot okoztak mindkét egyháznak. Ezekkel ugyanis éppen Pázmány Péter kezébe adtak döntő érvet: lám-lám, maguk a protestánsok állítják egymásról, hogy a másik hite kárhozatos, gyűlöletes, elvetendő. Ezzel szemben könnyen kimutatható volt, hogy így egyetlen üdvözítő és igaz vallás maradt, mégpedig a katolikus. (Ez a gondolatmenet jelent meg Batthyány Ádám áttérési iratában.)

A MEGEGYEZÉS JELEI

Végül pedig arról szeretnék néhány bekezdésben írni, hogy milyen jelei voltak a megegyezésnek, vagy éppen a békés együttélésnek. Sajnos az eddig leírt problémáknak és feszültségeknek csupán a töredéke mindez, és az esetek nagy többségében vagy rövid életű, vagy éppen hatás nélküli volt. Az 1615-ös évben a református és evangélikus lelkészek Komjátiban találkoztak, ahol az úrvacsorával kapcsolatban megállapodásra jutottak.²⁵ Bár a megfogalmazás nagyon ügyelt arra, hogy mindkét fél elfogadhassa, de az egység minden hatás nélkül maradt.

Hasonlóan a kiegyezést igyekezett előkészíteni Samarjai János felső-dunamenti református püspök, aki 1628-ban egy hitvallás-egyeztető munkát adott ki *Magyar Harmónia* címen, majd 1636-ban pedig egy uniós szellemű ágendás könyvet. Célkitűzése az volt, hogy a feszültségek elmúljanak, és ismét keresztyéni békességben legyenek egymás mellett a két protestáns egyház képviselői.

„Az körösztényi idvözítő hit, melyről vagon ez két vallás (hitvallás) nem Augustában, sem Helvetiában kezdetett, hanem az Krisztustul és az ő apostolitul; az mely körösztényi hitről vallás tétetett különb-különb időkben, helyekben, és különb-különb személyektül, mindazonáltal azzal a hit különbbé nem lett... Mind az két vallásnak egymástul elválhatatlan egységét látván, értvén, mind az két Confessiot egyaránt valljuk, oltalmazzuk és becsüljük meg!”²⁶

²⁴ TÓTH Ferenc: *A behéztizai vallástételt tartó tul a dunai főtisztelétü superintendentziában élt superintendentenek, vagy református püspököké élete, e jelen való időkig lebozva*, Győr, Özvegy Streibig Józsefné betüivel, 1808, 92.

²⁵ Stromp: *Magyar Protestáns*, 155–156.

²⁶ MÁRKUS Mihály: *Magyar Harmónia. Hitvallás egyeztető kísérlet a XVII. században*, in: Márkus Mihály (szerk.): *Prédikátorsors. Válogatott írások 1969–1977*, Pápa, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2007, 83–90, 83.

Voltak megegyezési kísérletek azokban a gyülekezetekben is, ahol együtt éltek egymással a reformátusok és az evangélikusok, mint ahogyan az Pápán és Győrben is történt. Ugyanez a pozitív együttélés jelentkezett a mosonmagyaróvári gyülekezetben, ahol 1649-ben szerződésben egyeztek meg egymással a két protestáns egyházhoz tartozók, hogy a reformátusok a temetőben épült régi templomot használják, az evangélikusok pedig a régi mellé építenek egy újat, úgy azonban, hogy a templom felépítésének költségeit együtt viselik és a felmerülő közmunkát közösen végzik.²⁷

A két protestáns egyház nem éppen dicső viszonyának végső megoldását az ellenreformáció ereje adta meg. Amikor a gyászévtizedben Nápoly felé a bilincsek feltörték a prédikátorok vagy tanítók lábát, akkor mindegy volt, hogy az illető evangélikus vagy református volt, mert segítették és támogatták egymást. Amikor pedig valamelyikük meghalt, és az úton ott kellett hagyniuk, akkor ugyanúgy gyászolták és siratták a reformátusok az evangélikusokat, mint az evangélikusok a reformátusokat. Sajnos ez a megbékélés az erők egyesítése szempontjából már túl későn jött...

ABSTRACT

Előd Szabó: The Relationship between the Two Protestant Churches in Transdanubia in the First Two Thirds of the 17th Century.

The first two thirds of the 17th century were one of the most turbulent periods in terms of the relationships between the Lutheran and the Reformed Church. The fact that they disagreed on many issues increased the existing tensions. In the early 1600s, the denominational boundaries were not yet completely fixed in Transdanubia, and the question of which congregation belonged to the Reformed and to the Lutheran church, respectively, was not yet settled. There was also the question of which denomination could appoint a pastor to lead a congregation. All these led to heated debates, which were also reflected in theological issues, especially regarding the question of communion. The various church leaders, István Pathai or János Pálfi Kanizsai on the Reformed side, István Klaszekovits or Bertalan Kiss on the Lutheran side, could not reconcile with each other, and thus could not resolve the tensions. Throughout the 17th century, until the Decade of Mourning, hostility could not be resolved, and there were only remote signs of reconciliation.

Keywords: Protestant churches, literary debates, conversion of ministers, life of congregations, reconciliation

²⁷ Payr: *A Dunántúli*, 545.

18–19. század

Hegyi Ádám

ELFELEJTETT SZÓRVÁNYOK.

A TÖRTÉNELMI ISMERETEK HIÁNYA A REFORMÁTUS EGYHÁZIGAZGATÁSBAN A 18. SZÁZAD VÉGÉN¹

1786. szeptember 15-e és november 12-e között egy érdekes levélváltás zajlott a Békési Református Egyházmegye esperese és a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, valamint főjegyzője között. A levelezésnek csak egy részét ismerjük, mert bizonyos esetekben a válaszok, máskor pedig az ügyeket elindító levelek nem fellelhetők, de ennek ellenére ki lehet következtetni a hiányzó részek tartalmát.

Legelőször Szathmári Paksi István superintendens szólította fel a békési egyházmegyét, hogy készítsenek egy kimutatást a leányegyházközségekről. Ezt a felhívást szeptember 15-én küldték ki, október 4-én Szőnyi Benjámint azt válaszolta, hogy az esperességben nincsenek filiák.² Közben szeptember 28-án a püspök ismét írt egy levelet. Ebben arról értesítette az esperest, hogy azokon a településeken, ahol legalább 500 református személy él, ott az uralkodó engedélyezte anyaegyházközségek szervezését. A püspök ezért elrendelte, hogy minden egyházmegye írja össze az anyaegyházközségeit, a leányegyházközségeit és a szórványban élőket. A levél szövegéből az is kiderül, hogy Arad vármegye már felvette a kapcsolatot az egyházkerülettel azért, hogy a szórványokban élő reformátusokat egyházközségekbe tudják szervezni.³ Szőnyi erre a levélre október 6-án azt írta, hogy „míg kitanulhatnám szám szerint hol, mennyik találhatnak némely helyeken vallásunkbéliük”, addig is gyorsan összefoglalja ismereteit. Ezek alapján tudott arról, hogy az Arad megyei Gyorok korábban anyaegyházközség volt, de sem ő, sem az előtte szolgált két esperes számára nem volt világos, mi történt a gyülekezettel. Jól ismerte viszont a Békéssámsonban és Magyar térszen élő református dohánykertészek helyzetét, valamint az Arad vármegyében lévő Dézna vashámoránál dolgozó reformátusokról is tudott. Hunyadi Ferenc egyházkerületi főjegyzőtől hallott arról, hogy Aradon és Csákován is élnek kálvinisták, de bevallotta, hogy

¹ A tanulmány a Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány támogatásával készült.

² *Szőnyi Benjámint jelentése a filiákról* (Hódmezővásárhely, 1786. október 4.), in: Hegyi Ádám (szerk.): *Összeírások és egyházlátogatások a Békési Református Egyházmegyében 1721 és 1820 (1831) között*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2022, 40–41, DOI 10.14232/9789638209320.

³ SZATHMÁRI PAKSI István: *Gyülekezetek látogatásának terveze*t (1786), in: Hegyi: *Összeírások*, 207–210.

létezésükről most értesült először. Ezek alapján levelében gyakorlatilag elismerte, hogy az egyházmegyének semmilyen nyilvántartása nincs a szórványokról.⁴

Az Arad vármegyében létező református szórványok ügyében Szőnyi november elsején kelt levelében ígérte meg Hunyadi Ferencnek, hogy alaposan utánajár a dolognak, és részletes kimutatást fog készíteni.⁵ Ezt mégsem tette meg, mert november 11-én azt írta, hogy most már tudja, mit kell cselekednie. Állítása szerint ugyanis ekkor értette csak meg, hogy fel kell vennie a kapcsolatot az aradi alispánnal, vagyis 11-éig nem csinált semmit.⁶ 1786. november 12-én újabb levelet írt, amelyhez mellékelte egy táblázatos kimutatást. Ez valójában új információkat nem közölt, csak megismételte az eddigieket, miszerint Csákován él néhány református, valamint Arad vármegyében és a Bánságban is vannak kisebb kálvinista közösségek. November 20-án a püspök megalégtelte Szőnyi tájékozatlanságát, és Szőnyi november 12-én keltezett levelének hátlapjára haragosan feljegyezte, hogy „Keményen feleltem mindjárt”.⁷

Néhány évtizeddel később, 1819-ben szintén problémát jelentett az egyházigazgatásban a történelmi ismeretek hiánya, ugyanis augusztus 31-én Sipos József békési lelkész Juhász István esperesnek arról írt levelében, hogy a prédikátorok nincsenek tisztában az egyház történetével, valamint a vallásügyi jogszabályokkal, ezért az „ekklésiai igazgatás és a protestánsok jussai”⁸ a papság előtt teljesen ismeretlenek. Mai fogalmainkra lefordítva ez azt jelentette, hogy a református egyház működésében rendszeresen gondot okozott a historikus műveltség hiánya. A következőkben azt vizsgáljuk meg, milyen szórványok léteztek a 18. század végén a Békési Református Egyházmegyében, és milyen információk voltak azokról az esperesek számára elérhetőek.

Az egyháztörténet-írás már tisztázta, hogy az 1780-as években Arad vármegyében és a Bánságban milyen új egyházközségek jöttek létre: 1787-ben Kisperegen telepedtek le az Egyekről elüldözött reformátusok.⁹ A 18. század végén négy református anyaegyházközség jött létre a Bánságban: Magyaritbe (1786), Liebling

⁴ Szőnyi Benjámín jelentése a filiákról (Hódmezővásárhely, 1786. október 6.), in: Hegyi: *Összeírások*, 41–42.

⁵ Uo., 42.

⁶ Uo., 43.

⁷ Szőnyi Benjámín levele Szathmári Paksi Istvánnak (Hódmezővásárhely, 1786. november 12.), in: Hegyi: *Összeírások*, 34–35. A levél szövege szerint mellékeltek hozzá egy táblázatos kimutatást is, amelyben valószínűleg az egyházmegye állapotáról számolt be Szőnyi. Jelenleg ez a kimutatás nem fellelhető. Szőnyi elrontotta a levél keltezését, mert 1768-at tüntetett fel, miközben a borítékon hátlapilag Szathmári Paksi István azt jegyezte fel, 1786-ban válaszolt Szőnyi levelére.

⁸ Sipos József levele Juhász Istvánnak (Békés, 1819. augusztus 31.), in: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TtREL) I.29.i.6. Békés-bánati egyházmegyei iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok (továbbiakban: BékEhmLevtEgyk). Békés 1793–1869.

⁹ FATA Márta: *Migration im keameralistischen Staat Josephs II. Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*, Münster, Aschendorff Verlag, 2014, 278.; SZONDY Géza: *A kisperegi református egyház és Kispereg község története*, Arad, Kalmár Nyomda, 1912, 12–34.; SZONDY Imre: *Az Egyekből lett Kispereg története*, Arad, Gyulai Nyomda, 1887, 25.

(1791), Rittberg (1793–1794) és Debeljácsa (1794)¹⁰ 1799-ben Gyorok is megkapta az anyaegyházközségi státuszt.¹¹

Szónyi Benjámin fentebb ismertetett levelezéséből két dolog derül ki: a gyoroki gyülekezet története ismeretlen volt három egymást követő esperes előtt is, és az egyházigazgatásnak fogalma sem volt arról, hol élnek szórványokban reformátusok, ezért meg kell vizsgálnunk, milyen történeti ismeretekkel rendelkeztek az egyházmegye vezetői, és miért nem tudott az egyházkormányzás semmit a szórványokról. Vajon a történeti ismeretek hiánya megmagyarázza a fliákkal való nem törődést?

A gyoroki gyülekezet története valóban homályos. Semmilyen adatunk nincs azzal kapcsolatban, hogy a 18. század előtt létezett volna. A szakirodalom szerint az Arad vármegyében található Ménes falu kálvinista egyházközsége a 18. század elején Gyorokra menekült, vagyis Gyorokon nem a hitújítás korában jött létre a református egyház. Rácz Károly szerint ez a menekült egyházközség egykét éven belül meg is szűnt.¹² Az viszont ismert, hogy a 17. században a Zarándi Református Egyházmegye egyik anyaegyházközsége a ménesi volt.¹³ A futás során a ménesi lakosok valójában nem kerültek messze otthonaiktól, mert Ménes és Gyorok közvetlenül egymás mellett fekszenek,¹⁴ és az anyakönyvükben is „Ménés-Gyoroki eklézsiaként”¹⁵ nevezték meg magukat. Ménes és Gyorok elkülönülésére is vannak viszont adataink: 1789-ben a Ménésen élő reformátusok az erdőhegyi egyházközség fliájának számítottak.¹⁶ Tíz évvel később pedig Gyorokhoz csatolták őket.¹⁷ Levéltári forrásunk sajnos nincs a futásról, nem tudjuk, pontosan mikor történt az. A történeti irodalomban elterjedt állítással szemben viszont egyértelműen állítható, hogy a gyoroki egyházközség a 18. században nem szűnt meg.

¹⁰ BARCSA János, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2. köt. Debrecen, Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908, 226, 231, 283, 322–323., Fata: *Migration*, 327–328.; GLAS, Balthasar: *Geschichte der deutschen Kolonistengemeinde Liebling 1786–1936 zum 150-jährigen Gründungsjubiläum*, Timisoara, Schwäb. Verl., 1937, 39.; ERK, Heinrich – SCHÄFER, Hans: *Schun von weidm hot mr die Kerich gsieb. Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Geimende Liebling*, Willstätt-Legelshurst, Heimatortsgemeinschaft Liebling, 1986, 17.

¹¹ HEGYI Ádám: „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...” *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2018, 129–130.

¹² RÁ CZ Károly: *Értesítvény a reformátusok ménés-gyoroki gyülekezetéről az 1874/5-ik évre*, Sárospatak, Steinfeld Béla, 1875, 9–13.

¹³ DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium, 2009, 457–460.

¹⁴ SOMOGYI Gyula: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. Arad szabad királyi város Arad vármegye községeinek leírása*. III. kötet 2. rész, Arad, Monographia-bizottság, 1913, 135, 181.

¹⁵ Arad Megyei Levéltár (továbbiakban: AML) nr. 2039. Colectia registre de stare civila – Oficial parohial reformat Ghioroc (Anyakönyvi gyűjtemény – Gyoroki Református Egyházközség, továbbiakban: GyorokAny).

¹⁶ *Kimutatás az Arad vármegyében létező református anyaegyházközségekről és szórványokról, 1789*, in: Hegyi: *Összeírások*, 120.

¹⁷ TtREL I.1.b.39.726. nr. 1. Egyházkerületi közgyűlési iratok. A gyoroki eklézsia tagjainak névsora és adakozása, 1799.

A Békési Református Egyházmegye 1696-ban nyitott jegyzőkönyvében fennmaradt az esperességben szolgált rektorok névsora. Ezek szerint Almási Mátyást 1715-ben ménesi rektornak nevezték ki.¹⁸ Ezt követően az egyházmegye irataiból teljesen eltűnik a ménesi gyülekezet, helyette a gyorokit kezdik el emlegetni: 1725-ben Gyorokon Balsai István házassági perét tárgyalták.¹⁹ A ménesiek menekülésére ezért valószínűleg valamikor 1715 után és 1725 előtt került sor. Nem egyértelmű viszont, hogy a Gyorokra áttelepült ménesi reformátusok meddig élvezhették a nyugalmat új lakóhelyükön, ugyanis a források szerint Gyorokon sem hagyták őket békén.

A gyorokiak futásáról egy 1809-ben lejegyzett adományozásból értesülünk. A mezőberényi prédikátor, Berei István ekkor arról tudósított, hogy valamikor a 18. században elpusztult a gyoroki egyházközség, amelynek néhány tagja Mezőberénybe költözött át. A menekülők magukkal hozták a klenódiumaikat is. Az egyik boroskanna felirata szerint 1725-ben Kemény Borbély János csináltatta azt a gyoroki egyház számára. A két Carolina Resolutio keletkezése körül még a gyoroki gyülekezetet egyértelműen anyaegyházközségként nevezték meg a tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyvében,²⁰ ezért az újabb menekülésre leghamarabb 1734 után kerülhetett sor:

„Egy négy Itzés Czin Kannája, mely az hajdan el pusztult Gyaraki Ref. Ekklesiából, némely onnan Berénybe került Gyaraki Előjárók által, több edényekkel ide hozatott, és ezenegy kannán kívül, a több edények vissza adattattak: e pedig a most ujjónnan fel állítatott Gyaraki Ekklesiának a Berényi Ekklesia birtokába meg hagyatott. A Kannán alólról találtat(na)k az a metszés: Kemény Borbély János Uram ajándékol adta e Kannát Gyaraki Ref. Ekklesiához 1725 Maii 13.”²¹

A református egyház iratai között a gyoroki gyülekezet létezésére a következő adatunk 1787-ből származik, amikor egy kánoni vizitáció során az erdőhegyi eklézsia leányegyházaként említik.²² Pedig valójában 1725 és 1787 között is létezett a gyoroki gyülekezet, de erről a békési egyházmegye vezetésének nem volt tudomása.

Azért alakulhatott így a helyzet, mert 1799-ig egyetlen egy lelkészt sem ordináltak Gyorokra: 1799-ben hagyta jóvá az egyházkerület, hogy Igaz Sámuel lévita lelkész-

¹⁸ HEGYI ÁDÁM: *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1831)*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2021, 92. Ménés eredetileg a zarándi egyházmegyéhez tartozott, de iratai nem maradtak fenn. Vö. BUZOGÁNY DEZSŐ – ÓSZ SÁNDOR ELŐD: *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere 1686–1807*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2003–2005. 2017; RÁCZ KÁROLY: *A zarándi egyházmegye története*, Arad, Réthy L., 1880, 188.

¹⁹ Hegyi: *A békési*, 87.

²⁰ Hegyi: *Összeírások*, 109.

²¹ TITREL I.29.i.126. BékEhmLevtEgyk, Mezőberény 1805–1883. Mezőberényi ref. egyház javainak összeírása, Berei István prédikátor által, Mezőberény, 1809. március 9.

²² *Egyházlátogatás Erdőhegyen* (1787. október 31.), in: Hegyi: *Összeírások*, 280. Érdekes, hogy ekkor olyan településeket is szórványként soroltak fel, amelyek a később keletkezett egyházlátogatásokból teljesen eltűnnek: Nadab, Sikló, Tövisgyháza, Kisjenő, Székudvar, Ópálos, Szintye.

ként szolgáljon tovább Gyorokon.²³ Ráadásul az esperesi iratok között egyetlen olyan irat sem található, amely a gyülekezettel foglalkozna.²⁴ A katolikus egyháznak és az államnak viszont komolyabb ismeretei voltak a településről. A lelkészpénztári iratok szerint 1733-ban is éltek még reformátusok Gyorokon,²⁵ ezt követően viszont e dokumentumokból is eltűntek. Valójában a lelkészpénztárnak nem volt feladata a protestánsok felmérése, ezért nem meglepő, hogy 1766-ban az összeírásokat végzők nem említettek kálvinista lakosokat a faluban.²⁶ A Helytartótanács vallásügyi bizottsága viszont hivatalból járt el a reformátusok ügyében.

1768. május 4-én Gyorok falu egy kérvényt nyújtott be, amelyben engedélyeztetni szeretnék volna a romos református templom újjáépítését. Természetesen ezt a kérelmet 1768. július 22-én a csanádi püspök, Engl Antal mereven elutasította, és a Helytartótanács is hasonló határozatokat hozott 1768. május 23-án és 1769. január 26-án, valamint október 2-án.²⁷ A kor egyházpolitikáját ismerve az elutasítás egyáltalán nem volt meglepő. Sokkal inkább rejtélyes a kérelem keletkezése.

Ekkoriban a templomépítési engedélyt általában maga az egyházközség kezdeményezte, de a gyorokiak kérvényét nem a lelkész és a gyülekezet, hanem „incolae Gyorokienses” vagyis a falu lakói írták alá. Nincsenek pontos demográfiai adataink a település lakosságáról, de az 1780-ban és 1799-ben megjelent országleírások szerint katolikusok laktak a faluban.²⁸ Tisztán katolikusok által lakott falu előjárói nem fogalmaztak volna meg egy ilyen kérvényt, ezért kevés számú református egész biztosan élt Gyorokon. Engl püspök leveléből azt is megtudjuk, miért álltak elő a kálvinisták az igényeikkel: a falu földbirtokosa az Edelspacher család volt, akik a református jobbagyok szabad vallásgyakorlását támogatták.²⁹

A rejtőzködő református egyházközség működését bizonyítja az 1759-ben nyitott anyakönyv is.³⁰ A matrikulában ugyanis 1759-től kezdve folyamatosan vették a megkeresztelt gyermekek adatait. A kötetet átlapozva kiderül, hogy egy nagyon kis lélekszámú közösségről beszélhetünk, mert évente két-három keresztelelés történt. Különös viszont, hogy az anyakönyvezést végző személy sehol sem

²³ TtREL I.29.i.209. BékEhmLevtEgyk, Elszakított egyházközségek 1788–1880. Egyházkerületi jegyzőkönyv kivonata, 1799. augusztus 12. Vö. Hegyi: *A békésti*, 49–61.

²⁴ TtREL I.29.c BékEhmLevtEgyk, Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979.

²⁵ SPRENGER Mária – WALLON Emma (s. a. rend.): *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. 3. füzet. Székesfehérvári, kalocsai, csanádi és győri egyházmegye 1733–1779*, Budapest, 1971 (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, VII.), 81.

²⁶ Sprenger – Wallon: *Acta Cassae*, 78.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL), Helytartótanácsi Levéltár, Acta religionaria (továbbiakban: ActRel) C 40 Lad. H. Fasc. 29. fol. 1–13. 1768–1769.

²⁸ WINDISCH, Karl Gottlieb: *Geographie des Königreichs Ungarn*, Band 2, Pressburg, 1780, 211.; VÁLYI András: *Magyar országnak leírása*, 2. kötet, Budán, Királyi Universitásnak betűivel, 1799, 79.

²⁹ Sigismund Edelspacher 1725-ben szerezte meg Gyorokot. L. ROOS, Martin: *Erbe und Auftrag. Momente aus der Vergangenheit der Diözese Csanád und ihrer Nachfolgebistümer*, Bd. 1. *Die alte Diözese Csanád. Zwischen Grundlegung und Aufteilung 1030 bis 1923*, Teil 2. *Vom Barock bis zur Revolution 1718–1850. Teilband b/1800–1850*, Szeged – Nagybecskerek – Temesvár, Im Selbstverlag der drei Bistümer, 2012, 113.

³⁰ AML no. 2039. GyorokAny.

nevezi meg magát. Valószínűleg azért van ez így, mert a kötet csonka, ráadásul láthatóan utólag összeállított lapokból fűzték össze, így az anyakönyv eredeti címlapja elveszett.

Ezek alapján úgy gondolom, Gyorok valóban nem tartozott a 18. század közepén a református egyház felügyelete alá, miközben valamilyen formában az egyházközség létezésének nyomai megfigyelhetők. A gyülekezet furcsa működését több adat is megmagyarázza. Először is a világi hatóság részéről a vallásügyi bizottságban még az a gyanú is fölmerült, hogy valójában nem az Arad megyei Gyorokról, hanem egy másik megyében található Gyorokról érkezett be ez a kérvény:

„Nb. Cum ex insta[n]ti[a] non appareat in quo co[m]m[un]i[t]a tu locus iste Gyorok situetur, id ipsum in ra[t]ionaria rescindum erit.”³¹

Végülis ezt a többi irat tisztázta: egyértelműen Arad megyei településként említik Gyorokot.³² Másodszor a templomépítési kérelem felületes, rövid, rosszul megszerkesztett, ami azt bizonyítja, hogy nem volt megfelelő szakember annak megfogalmazásához. Ha valamelyik szomszédos faluból beszolgáló lelkipásztor írta, akkor sem kérte ki róla a békési egyházmegye véleményét, ezért sem maradt nyoma a gyoroki gyülekezetnek az esperesi iratokban.³³ Mivel 1799-ig a faluba soha senkit sem ordináltak lelkésznek, és az anyakönyvben sincs a lelkipásztor személyének nyoma, elképzelhető, hogy valamelyik szomszédos település prédikátora segítette a szórvány működését. A türelmi rendelet kihirdetése előtt viszont nem volt tanácsos ezt ilyen nyíltan felvállalni, ezért a lelkésznek érdekében állt eltitkolni. Esetleg a falu földbirtokosa tűrhette meg a lelkészt titokban. Ráadásul Arad jelentős katonai központ volt, ezért a város közvetlen közelében fekvő Gyorokon az államhatalom könnyen értesülhetett tiltott vallásgyakorlásról.³⁴ Mivel a gyoroki egyház klenódiuai Mezőberénybe kerültek, egyértelmű, hogy a gyülekezet valamikor elmenekült a faluból, de vagy nem költözött el az összes református, vagy néhányan visszatértek, és ezért kezdték el vezetni az anyakönyvet, valamint megpróbálták a templomukat rendbe hozni.

³¹ MNL OL ActRel C 40 Lad. H. fasc. 29. fol. 8r–8v, Aszalay József helytartótanácsos összefoglalása a gyorokiak kérvényéről (sine loco, 1768. május 23.).

³² MNL OL ActRel C 40 Lad. H. fasc. 29. fol. 3r–3v, Engl Antal csanádi püspök levele (Makó, 1768. július 12.).

³³ A békési egyházmegyében nem mindegyik templomépítési kérelemmel foglalkozott az egyházmegye, de néhány esetben igen. A fennmaradt kérelmek viszont sokkal részletesebbek és alaposabban kidolgozottak voltak a gyorokihoz képest, ezért gondolom, hogy egy felemás módon működő gyülekezettel állunk itt szemben. A komolyabb beadványokban ugyanis részletes kimutatásokat állítottak össze a gyülekezet anyagi helyzetéről, valamint mellékeltek a vármegye helyszínen lefolytatott vizsgálatát is. A gyoroki kérvényben viszont ilyen iratok nem szerepelnek. Vö. HEGYI Ádám: Közigazgatási, földesúri és egyházi iratok a 18. századi református egyháztörténet-írás szolgálatában, in: Csorba Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2020, 227–257.

³⁴ MÁRKI Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, II. kötet 2. rész, Arad, Monographia-bizottság, 1895, 389–413.

1786-ban, amikor Szőnyi Benjámin megdorgálta a püspök azért, mert nem rendelkezett pontos információkkal a leányegyházközségekről és a szórványokról, akkor valójában az egyházkormányzás hiányosságából adódóan nem tudott Szőnyi megfelelő adatokat szolgáltatni. A felületes nyilvántartások készítését erősíti meg Szőnyinek egy 1784-ben írt levele, amelyben arról tudósította a békési egyházmegye lelkipásztorait, hogy az uralkodó elrendelte a gyülekezetek vagyoni állapotának összeírását. Az esperes ebben arra utasította a gyülekezeteket, hogy a jelentéseket a vármegyékhez küldjék be, ne az egyházkerületnek. Ezek szerint fel sem merült, hogy az egyházkormányzat számára is hasznos adatok lennének ezek az inventáriumok.³⁵ Két évvel később, amikor az állam lehetővé tette új egyházközségek szervezését, egyedül Gyorok létezéséről sejtettek valamit, de csak azért, mert ez a gyülekezet a 18. század elején jött létre, így emlékeztek valamennyire a múltjára. Csákova, Arad és Dézna református közösségei viszont az 1780-as években kezdtek kialakulni. Az egyházmegye igazgatásában láthatóan nem volt hagyománya a szórványok gondozásának, ezért azokról semmilyen felmérés készítését nem tartották szükségesnek. Igaz, az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben fel-felbukkanak szórványok, így például a 18. század végén többször megemlítették protokollumokban, hogy Szenteshhez tartozott Magyartés; Öcsödhez Istvánháza, Bábocka és Kungyalu; Hódmezővásárhelyhez Békéssámson; Békésszentandrásához Szarvas; Kispereghez Arad; de az esperesi iratok szerint ezekkel csak akkor foglalkoztak, ha megindult az önálló egyházközséggé való szerveződésük.³⁶ Amennyiben nem erősödtek meg ezek a közösségek, az egyházmegye nem törődött velük. Jó példa erre Reformátuskovácsháza esete, ugyanis 1814-ben bíró Mihály lelkipásztor arról panaszkodott, hogy az esperes sosem küldi meg számára a felsőbbhatósági iratokat.³⁷

Mivel a református egyház dokumentumaiból az esperesek nem szerezhettek információkat a szórványokról, meg kell vizsgálnunk, volt-e igényük máshonnan való tájékozódásra. Egyszerűen azt kell megnéznünk, milyen ország- és történelemismeretekkel rendelkeztek. Ez legkönnyebben az olvasmányaikból rekonstruálható, mert ha meg tudjuk állapítani, milyen könyvekből tájékozódtak, akkor azt is meg lehet állapítani, hogy azokban a könyvekben milyen információk voltak Gyorokról, Aradról, Csákováról és Déznáról. Egyben érdemes azt is megnézni, hogy az örök ellenfél, a katolikus egyház milyen információkkal rendelkezett ugyanebben a földrajzi régióban.

Szőnyi Benjámint 1786. október 6-án keltezett levelében azt állítja, sem ő, sem „az előtte volt két boldog emlékezetű seniorok”³⁸ számára nem volt világos a gyoroki egyházközség története. Szőnyit 1774-ben választották meg esperesnek, előtte 1767 és 1773 között Szikszai György, míg 1747 és 1767 között Füredi

³⁵ *Esperesi utasítások a békési egyházmegyében (1784)*, in: Hegyi: *Összeírások*, 204–207.

³⁶ Hegyi: *Összeírások*, 253, 256, 267, 285, 302, 337, 362.

³⁷ HEGYI ÁDÁM: Református kertészközségek megszervezése a Dél-Alföldön a 18–19. század fordulóján, *Délvidéki Szemle* 5(2018/1), 73–84, 76.

³⁸ *Szőnyi Benjámint jelentése a filiákról (Hódmezővásárhely, 1786. október 6.)*, in: Hegyi: *Összeírások*, 41–42.

Mihály vezette az egyházmegyét.³⁹ Füredi olvasmányairól semmit sem tudunk,⁴⁰ és Szikszaiéról is nagyon keveset. Szikszai 1732-ben összeírta a békési református családfőket, majd belekezdett az egyházközség történetének megírásába.⁴¹ Azon kívül, hogy a gyülekezetet érintő eseményeket feljegyezte, egyetlen egyszer lehet annak jelét látni, hogy történeti kutakodásaihoz a helyben elérhető mezővárosi és egyházi iratokon kívül mást is felhasznált. A hitújítás dél-alföldi eseményeinek megismeréséhez szóról szóra bemásolta egyháztörténeti kéziratába Debreceni Ember Pál közismert egyháztörténetét.⁴² Debreceni Ember művében szerepel a ménesi gyülekezet, de az nem, hogy abból lett később a gyoroki. Arad, Csákova és Dézna kálvinista lakosairól viszont ez a könyv nem ír, hiszen 1728-ban jelent meg, így a 18. század végi népességmozgásokról semmit sem tartalmazhatott.⁴³

A három esperes közül Szőnyi Benjámint a református értelmiség kimagasló egyéniségei közé tartozott. Sajnos könyvtárából csak néhány kötet maradt fenn,⁴⁴ mégis régóta ismert, hogy művelt ember volt, olvasmányai messze túlmutatnak egy átlagos lelkész tájékozottságán. A szakirodalom rengeteg példát talált azzal kapcsolatban, hogy milyen sokféle könyvet forgatott. Így például tudjuk, hogy olvasta François de Salignac de la Mothe-Fénelon műveit. Fénelon a vallási tolerancia egyik jelentős képviselője volt, a vértelen ellenreformáció időszakában egy kálvinista lelkész számára nyilvánvalóan nagyon fontos olvasmánynak számított.⁴⁵

Szőnyi történeti tájékozottságát és országismeretét két kéziratban maradt műveiből rekonstruálhatjuk. Hódmezővásárhelyen a városi levéltárban őrzik epigrammákat tartalmazó kötetét. Az epigrammák egy része történeti országleírásokat tartalmaz, valamint ismerteti a korabeli magyar államigazgatást.⁴⁶ A hódmezővásárhelyi református egyház jegyzőkönyve pedig egy egyháztörténetet rejt magában,

³⁹ Kis Bálint: A helvéci vallástételt követő Békés-bánéti egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírás történeteinek emléke, in: Kis Bálint: *A békési-bánéti református egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 97.; PRESZTŐCZKI Zoltán: *Hódmezővásárhelyi református prédikátorok és lelképásztörök almanachja 1569-től a legújabb időkig*, Szeged, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár, 2019, 109.

⁴⁰ HEGYI Ádám: Esperesek műveltsége és életmódja a Békési Református Egyházmegyében (1686) 1712 és 1774 között, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2019*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2020, 103–118, 107.

⁴¹ MOLNÁR Ambrus: *Békés pusztulása és újjászületése*, Budapest, Mundus, 1999, 137, 205.

⁴² Békési Református Egyházközség levéltára I.62.a.3. Anyakönyvek. Keresztelési (1783. júl. 28 – 1795.) és házassági (1783. júl. 30 – 1795.) anyakönyv egyháztörténeti feljegyzésekkel, p. 326.

⁴³ DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye, 2009, 457–460.

⁴⁴ ZVARA Edina: A hódmezővásárhelyi iskola könyvtára a 18. században, in: Monok István (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvtáráról*, Budapest – Eger, Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, 2012, 13–102, 18, 20, 21, 23, 27, 43, 54, 57, 60, 92, 98.

⁴⁵ IMRE Mihály: Sion siralma – egy vers, több szerző? A 18. századi hitvédelem és mártírológia változatai, in: Csorba Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2020, 126.

⁴⁶ MNL Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltár, XIV.8. Szőnyi Benjámint református lelkész, író kézírata 1764–1793.

amelybe Szőnyi a reformáció történetét és a vásárhelyi gyülekezet múltját írta meg egészen a 18. század közepéig.⁴⁷ A történeti munka elején arról panaszkodik, hogy az egyházközség korábbi iratai megsemmisültek, vagyis ebben az esetben – ellentétben a szórványokkal – fontosnak tartotta volna az adatgyűjtést.⁴⁸ A két kéziratos mű létezése azt igazolja, hogy szerzőjük a múlt megismerését és a jelenkori helyzet megértését hasznos dolognak gondolta. Szerencsénkre az egyháztörténeti kézirat több hivatkozást is tartalmaz, amelyekből megállapítható, miket olvasott Szőnyi:

„Equidem conatus fueram, antequam his scribendis manum admoverem inspicere Auctores illos qui historiam reformationis in Hungaria nostra contexuerunt, (quales sunt: Franc: Pariz Pápai in opere cui titulum dedit: Rudus Revidium. Michael Némethi in amplissima praefatione Dominic[ae] Evang[el]iae praemissa. Johannes Iratosi in praefatione operis cuiusdam hungarici a[nn]o 1641. Leutschoviae impressi. Author[it]as dissert[at]io Paralip[omena] Rer[um] memorab[il]is Hung[aricus] Mathias Scaritsa in vita Szegedini, ac multi alii) indagaturus si quae reperite possem ecclesiarum huius plagae, et in specie nostrae Vásárhelyiensis monumenta. Sed in dissitis his, et a consortio talia possidentium eruditotum remotis oris, nullius horum copiam habere licuit. Quamobrem intra bonos conatus subsistere, atque uno codice Histor[iae] Ecclesiast[icae] Hungariae ac Transylv[aniae] post Paulum Ember a celebr[antibus] Frid[erico] Ad[olfo] Lampe adornato contentus esse debui. Quo praecise tempore divinum opus reformationis in hac et vicinis ecclesiis incohatum fuerit id inquam inquisiturus, suppono de quo inter omnes constat primorum reformatorum, Lutheri et Melanctonis puriore doctrinam ac fidei confessionem, ex Germania, primo omnium (quod spectat hungaros) in Transylvaniam esse transportatam, per mercatores Cibinienses e Saxonia, ubi reformatio caepta, et ut opinor e nundinis Lipsiensibus reversos anno 1521. notante Hanero Hist[orico] Eccl[esiastico] Transylv[ano] lib[er] 4. Fidem eadem occasione secum ferebant opuscula quaedam Lutheri, a cel[eberimo] Lampio sigillatim recensita, quorum lectione multorum ocu[la] perti sunt. Praeter haec multorum fidelium animi avers[i] sunt a papismo, lectione libri cuiusdam, primim germanice in Germania publicato, tandem Latine quoque reddito, et prius per eosdem in Transylvaniam, mox in Hungariam quoq[ue] allato, qui scriptus erat de horrendo Idololatriae crimine et singulari eius poena. De his mercatoribus cogitans, haud absurde dixerim, tunc omnino⁴⁹ vice una factum esse, regnum caelorum simile homini negotiatori, lapides pretiosos seperienti.
[...]

⁴⁷ SZEREMLEY Samu: *Szőnyi Bénéámin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1890, 206–208, 220–221.

⁴⁸ Hódmezővásárhelyi Református Egyházi Gyűjtemény (továbbiakban: HRGY), A/3/1/2 Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1795 (1831). Vö.: *A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711 és 1821 között*, <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/259/> (Letöltés: 2023. április 1.)

⁴⁹ Kihúzza: se.

De vita et laboribus pro ecclesia reformata exantlatis Szegedini Stephanus consulantur scriptores, in primis Mathaeus Scaritzus, qui biographiam huius prolixè descripsit, quam Melchior Adami, operi suo de vitis eruditorum verbotenus inseruit. Czwittingerus in specimine Hungariae Litteratae, quod possideo, eius saltem compendium pulchre exhibet.⁷⁵⁰

Ezek szerint a református egyház történetével kapcsolatban a 18. században létezett összes jelentős művet ismerte: leggyakrabban a már fentebb is említett Debreceni Ember Pál kötetéből idéz. Rajta kívül Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivumára*,⁵¹ Szathmárnémethi Mihály *Dominicájára*,⁵² Iratosi T. János egyháztörténetére,⁵³ Skaricza Máténak Szegedi Kis Istvánról írt életrajzára,⁵⁴ Haner György erdélyi egyháztörténetére,⁵⁵ Czwittinger Dávid irodalomtörténetére⁵⁶ és Adam Melchior életrajzi lexikonára⁵⁷ hivatkozik. Látható, hogy Szőnyi tényleg művelt ember volt, viszont ezekből a könyvekből semmit nem tudhatott meg a gyoroki gyülekezet múltjáról, mert nem írtak róla semmit. Debreceni Ember Pál is csak annyit említ, hogy a zarándi egyházmegyében volt a ménesi gyülekezet, de annak Gyorokra való költözéséről már nem tud.⁵⁸ Nem is beszélve az aradi, a déznai és csákovai szórványokról, mivel azok egytől-egyik a felsorolt könyvek keletkezése után jöttek létre. A historiográfia jelenlegi ismeretei szerint a református egyháztörténet-írás a 18. században kimondottan le volt maradva a többi történetíróhoz képest, ezért nem meglepő, hogy a kisebb egyházközségek múltjáról semmit sem tudtak.⁵⁹

Rendelkezésünkre áll viszont egy másik forrás, amelyből azt tudjuk meg, hogy a 18. században milyen könyvek voltak a vásárhelyi gimnáziumban elérhetőek. Összesen két olyan földrajzkiadvány volt az iskolában, amelyekben Magyarország településeit ismertették. Az egyik Tomka Szászky János *Introductio in orbis hodierni geographiam* című műve volt, a másik Bél Mátyás *Compendium Hungariae geographicum* című munkája.⁶⁰ Tomka Szászky Gyorok és Ménés településekről egyáltalán nem

⁵⁰ HRGY A/3/1/2 Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1795 (1831). A latin szöveg átírása Veres Tünde munkája.

⁵¹ PÁPAI PÁRIZ FERENC: *Rudus redivivum seu Breves Rerum Ecclesiasticarum Hungaricarum*, Nagyszében, Stephanus Jüngling, 1684.

⁵² SZATHMÁRNÉMETHI MIHÁLY: *A négy evangelisták szerint való dominica*, Kolozsvár, Verese gyházi Szenteyel Mihály, 1675.

⁵³ IRATOSI T. JÁNOS: *Az ember eletének boldogul való igazgatásának módgyáról*, Lőcse, Brewer Lőrinc, 1641.

⁵⁴ SKARICZA MÁTÉ: *Vita Szegedi Stephani*, in: Szegedi Kis István: *Theologiae sincerae loci communes*, Bázél, Konrad Waldkirch, 1588, B2v – y3v.

⁵⁵ HANER, GEORG: *Historia ecclesiarum Transylvanicarum*, Frankfurt – Leipzig, Johann Christoph Fölniger, 1694.

⁵⁶ CZWITTINGER DÁVID: *Specimen Hungariae literatae*, Frankfurt – Leipzig, Jobst Wilhelm Kohles, 1711.

⁵⁷ MELCHIOR, ADAM: *Decades duae continentes vitas theologorum exterorum principum*, Frankfurt am Main, Jonas Rosa – Nikolaus Hoffman der ältere, 1618.

⁵⁸ Debreceni Ember: *A magyarországi*, 457–460.

⁵⁹ TÓTH Gergely: A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban, in: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a magyar Királyságban a 16. században*, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2018, 409–422, 420.

⁶⁰ Zvara: *A hódmezővásárhelyi*, 32, 61.

tudott semmit. Arad, Dézna és Csákova ugyan szerepel a könyvében, de egyik esetben sem említi reformátusokat.⁶¹ Bél Mátyás ismerte Gyorok falut, de annak felekezeti viszonyairól semmit sem tudott. Ehhez hasonlóan Aradról, Déznáról és Csákováról közöl ugyan adatokat, de kálvinista lakosokat nem említi.⁶²

Tudjuk, hogy Szőnyi művelt ember volt, ezért valószínűleg olyan könyveket is olvasott, amelyek nem voltak meg az iskolai gyűjteményben. Érdemes ezért egy ellenpróbát is végezni: létezett-e olyan 18. századi országleírás, amely szórványban élő reformátusokról bármilyen adatot tartalmazhatott?

1780-ban jelent meg Karl Gottlieb Windisch földrajzkönyve, amely arról ír, hogy Arad megyében 6 katolikus és 42 ortodox egyházközség létezett, reformátusokról nem tud. Arad városában is csak katolikusokat és ortodoxokat említi, míg Gyorokon katolikus plébánosról tudott. Windisch pontosan meghatározta, hogy Csákova Temes megyében található, a települést 1738-ban szerezték vissza a törököktől, de reformátusokról semmit sem közölt. Azokon a településeken, ahol hagyományosan több felekezet is létezett, Windisch is megemlíti mindegyiket, így például Makón a református és a katolikus egyházközségeket, de Csákován, illetve Gyorokon ilyeneket nem említi.⁶³

A 18. század első felében a hazai történeti-topográfiai irodalom alapvetően középkori adatokra alapozta információit, mert korabeli országstatisztikák nem álltak a rendelkezésére, és csak a 18. század végére vált jellemzővé, hogy a történeti-földrajzi munkák írói a vármegyéktől is kaptak adatokat.⁶⁴ Nem meglepő ezért, hogy a szórványban élő reformátusokról ezek a munkák sem rendelkeztek pontos információkkal.

Az olvasmányok elemzéséből a következőt állapíthatjuk meg: Szőnyi Benjámint számára lehetetlen volt könyvekből az Arad vármegyében, illetve a Bánságban létező református szórványokról tájékozódni, mert ilyen adatokat semmilyen nyomtatvány nem tartalmazott. Ha a református egyházigazgatás nem gyűjtött ilyen jellegű információkat, akkor esélye sem volt arra, hogy hiteles képet alkosson a kálvinista lakosságról. Az állam és a katolikus egyház viszont rendszeresen végzett összeírásokat, lélekszámlálásokat, aminek során a reformátusokról is gyűjtöttek adatokat. A Helytartótanács és a csanádi püspökség ezért meglepően pontos ismeretekkel rendelkezett a szórványban élő reformátusokról.

II. József átalakította a Helytartótanács szervezetét, aminek során a protestáns egyházak működését felügyelő ügyosztályt hozott létre. Az ügyosztály rendszeresen készített kimutatásokat a református egyházközségekről és filiákról. Így

⁶¹ TOMKA SZÁSZKY János: *Introductio in orbis hodierni geographiam*, Pozsony, Franz Anton Royer, 1748, 488, 490, 492.

⁶² BÉL Mátyás: *Compendium Hungariae geographicum*, Pozsony–Kassa, Johann Michael Landerer, 1777, 263, 268–270, 272.

⁶³ Windisch: *Geographie* 2. kötet, 209–211, 215, 232.

⁶⁴ BODNÁR-KIRÁLY Tibor: „Államleírás állam nélkül” A statisztikatudomány magyarországi előzményeiről, *Kalaidoscope. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* 9(2018/17), 197–222, 206, 210. doi: 10.17107/KH.2018.17.197-222.

például 1789-ben felmérték Arad vármegye felekezeti viszonyait. A kimutatás érdekessége, hogy olyan szórványokat is megemlít, amelyeket – Aradon, Gyorokon, Ménesen és Déznán kívül – a kálvinista egyház hivatalos dokumentumai nem ismernek. Az államigazgatás szerint református szórványok voltak Aradon, Apatelken, Borosjenőn, Borossebesen, Gyorokon, Ménesen, Déznán, Fazekasvársándon és Monyásán.⁶⁵

A türelmi rendelet kihirdetése előtt a katolikus egyháznak jogában állt a protestáns egyházközségek működését felügyelni. A katolikus püspökök ezt a jogukat – többek között – kanonika vizitáció során gyakorolták.⁶⁶ 1778-ban a csanádi egyházmegyében végzett egyházlátogatás során a protestánsokkal kapcsolatban is tettek fel kérdéseket. Az eleki esperességi kerületben lefolytatott vizsgálat a Gyorokon élő protestánsokat is felmérte, ahol összesen 32 családot találtak, akiket a borosjenői plébános gondozása alá rendelték.⁶⁷

A csanádi püspökségben lélekösszeírásokat is végeztek. Ezek a kimutatások csak a települések lakosainak számát tüntetik fel. Jelentőségük abban rejlik, hogy a reformátusokat minden esetben külön rubrikába írták be, ezért azokról a kálvinistákról is nyújtanak adatokat, akik szórványban éltek. A korabeli összeírási gyakorlat alapján feltételezhetjük, hogy csak a férfiakat számolták össze, a családtagokat nem. Ezek alapján az eleki esperességben Nagyzerénden és Apátiban a lakosság teljes egészében református volt. Tíznel több kálvinista család élt Gyorokon, Ménesen, Déznán és Borossebesen. Elenyésző számban éltek reformátusok Ópáloson, Galsán, Pankotán, Eleken, Nagypélben, Monyásán, Kisoránán, Körösbökényben, Mácsán és Borosjenőn. Ismereteink szerint Apáti sosem volt református falu, valószínűleg a kimutatás készítője rossz rubrikát töltött ki a felekezetekkel kapcsolatban.⁶⁸

A fentebb felsorolt adatok önmagukért beszélnek: a katolikus egyház sokkal több információval rendelkezett a református szórványokban élő emberekről, mint maga a református egyház. A kálvinista egyházkormányzás irataiban sokkal kevesebb olyan településről tudtak, ahol reformátusok éltek, ezért összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg: a református egyházigazgatás nem volt képes felmérni a szórványban élő közösségeket. A 18. században nyomtatásban megjelent történeti munkák és országleírások semmilyen adatokat nem közöltek az itt-ott felbukkanó kisebb református csoportokról, míg az állam és a katolikus egyház olyan adatsorokkal rendelkezett, amelyek a korban a legmegbízhatóbbnak bizonyultak a reformátusokkal kapcsolatban. Amennyiben nem jártak utána egy-egy település múltjának, és nem követték nyomon a migrációs folyamatokat, úgy a református egyház vezetésének esélye sem volt a szórványban élőket elérni.

⁶⁵ Hegyi: *Összeírások*, 118–121.

⁶⁶ HOLL Béla: *A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században*, Budapest, METEM, 2004, 9–24.

⁶⁷ *Egyházlátogatás a csanádi püspökség eleki esperességében (1778)*, in: Hegyi: *Összeírások*, 118–121.

⁶⁸ *Lélekösszeírás a csanádi püspökség eleki esperességében (1779)*, in: Hegyi: *Összeírások*, 125–128.

ABSTRACT

Ádám Hegyi: Forgotten Parishes. The Lack of Historical Knowledge in the Reformed Church Administration at the End of the 18th Century

In the 18th century, the Reformed church had a serious problem in the Kingdom of Hungary; namely, it did not have adequate information about its members. The church administration only knew about the situation of the parishes, but they had no idea about the Calvinists living in Catholic settlements. This study will reveal the reasons for the lack of information. One reason was the disorganisation of the Reformed church, which did not conduct surveys of Calvinists living in Catholic parishes. Another reason was the underdeveloped statistics in Hungary in the 18th century, for even the country descriptions published in print did not offer any information about Calvinists living in diaspora. In the study, however, it will be proven that the state and the Catholic Church had accurate information. The Catholic bishop of Csanád knew exactly how many Calvinists lived in even the smallest village. Joseph II also made surveys that gave him detailed information about the location of the Calvinist population.

Keywords: church administration, Benjámín Szőnyi, historical knowledge, history of reading, area studies, statistics, census of population

Bozzay Réka

CSEH-SZOMBATHY SÁMUEL UTAZÁSA NAPLÓJA
ÉS ALBUM AMICORUMAI TÜKRÉBEN

Hollandiába tartó magyar peregrinusok gyakran írtak utazásuk idején naplót. Ebben többször feljegyezték élményeiket, költségeiket, illetve azokat a látnivalókat, melyekre utazásuk közben bukkantak. Kutatásom egy nagyobb projekt része, amelyben a 18. században Nyugat-Európában tanult magyar peregrinusok naplóját szeretnénk kiadni bevezetővel és kommentárokkal ellátva. A naplót és a két album amicorumot,¹ melyeket itt bemutatok, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzik. Arra keresem a választ, hogy ez a napló mennyiben tekinthető egyedinek, illetve mennyiben folytatja a magyar peregrinációs útinaplók hagyományait. Másik fontos kérdésem, hogy költségleíró részéből milyen következtetések vonhatóak le a korabeli ár-bér viszonyokra és kiadásokra vonatkozóan.

CSEH-SZOMBATHY ÉLETE ÉS TANULMÁNYAI

A napló és a két album amicorum tulajdonosa Cseh-Szombathy Sámuel. Fiatal éveit tekintve nagy a bizonytalanság, mindazt, amit tudunk róla, a beiratkozási és a levéltári dokumentumokból tudjuk. Révkomáromban látta meg a napvilágot, születése időpontjáról két adatunk van: A göttingeni beiratkozása szerint 1757. szeptember 4-én,² míg a göttingeni szabadkőműves páholyhoz (Augusta zum goldenen Zirkel) csatlakozása szerint 1763. szeptember 10-én született.³ Iskoláit Komáromban⁴ és talán Pozsonyban végezte,⁵ de ez utóbbira vonatkozóan nem találtam beiratkozási adatot. A Debreceni Református Kollégium matrikulája szerint 1776. április 25-én írták be a nevét a tógátus diákok közé, innen feltehetőleg 1783 októberében távozott.⁶ Talán valóban elhagyta a kollégiumot és esetleg rektóriára ment, de erről nincsenek biztos adataink. Két és fél évvel később, 1786. április

¹ Cseh-Szombathy Sámuel naplója Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára (továbbiakban DRKN) R 695, Cseh-Szombathy Sámuel Album Amicoruma DRKN R693, R 694.

² TAR Attila: *Magyarország diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Budapest, ELTE Levéltára, 2004, 118. nr. 716.

³ FÜTAKY István: *Göttinga*, Budapest, MTA Egyetemtörténeti Albizottság, ELTE Levéltára, 2007, 162.

⁴ Tar: *Magyarországi diákok németországi*, 118. nr. 716.

⁵ Arra vonatkozóan nincsen adat, hogy a pozsonyi evangélikus líceumba is beiratkozott volna.

⁶ SZABADI István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I.*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, 579. nr. 9241.

24-én viszont levelet küldött a szuperintendensnek, melyben tanulmányai folytatásához testimoniumot kért, amellyel Pesten jogot kívánt tanulni, majd később külföldre akart távozni tanulmányi célból.⁷ Bár a szakirodalom úgy tudja, hogy Pesten tanult,⁸ ennek kicsi a valószínűsége, mivel 1786. október 18-án már a göttingeni egyetemre iratkozott be, ahol orvosi tanulmányokat folytatott.⁹ Még 1789 tavaszán többfelé megfordult német területeken, amiről Album amicorumából értesülünk. Braunschweigban és Wolfenbüttelben járt április 15. és 18. között,¹⁰ innen Helmstedten keresztül¹¹ jutott el Berlinbe, ahol egy hetet töltött el április 23. és 30. között.¹² Május 1-jén Potsdamban,¹³ május 4-én és 5-én Halléban,¹⁴ május 7-én, 8-án Lipcsében találjuk.¹⁵

Göttingeni tanulmányai során több magyar diákhhoz hasonlóan az „Arany körzöhöz” (Augusta zum goldenen Zirkel) címzett szabadkőműves páholyhoz csatlakozott, ahol 1789. április 1-jén inas, október 7-én legény, majd október 15-én mester lett.¹⁶ Nem sokkal később elhagyta az egyetemet, október 17-én már Jénában,¹⁷ október 22-én Drezdában,¹⁸ október 29-én pedig Prágában¹⁹ tartózkodott. Még ugyanebben az évben a bécsi egyetem²⁰ hallgatója lett, a beiratkozása napját nem ismerjük, viszont 1790. január 24-éről van egy bécsi bejegyzés az Album amicorumában.²¹ A császárvárosban 1790 júliusában szerzett orvosdoktori fokozatot,²² majd még néhány hónapot ott töltött, a „szülő- és baromorvosi intézetet látogatta”. Rab Irén véleménye szerint a Collegium Medico-Chirurgiam Josephinumot látogathatta, mivel emlékkönyvébe ősszel írt bejegyzések az intézet tanáraitól származnak.²³ Az orvosokon kívül még két adatot érdemes megemlíteni: szeptember 27-én kelt a bécsi református gyülekezet első lelkészének, Carl Wilhelm

⁷ Cseh-Szombathy Sámuel levele a püspökhöz, 1786. április 24., Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban TtREL) I. 1. p. Főiskolai tanács iratai 3. d. Debreceni főiskolára vonatkozó iratok 1753-1895.

⁸ Rab Irén: *Hungarus-tudat és diákmentalitás a 18. századi göttingeni peregrinációban – különös tekintettel a medicinára – emlékkönyvek és egyéb peregrinációs források tükrében*, Doktori értekezés, Budapest, 2015, 58.

⁹ Tar: *Magyarországi diákok németországi*, 118, nr. 716.

¹⁰ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicoruma, DRKN R 694, 74r, 36r., Wolfenbüttel: 39r.

¹¹ Uo., 57r.

¹² Uo., 17r., 32r.

¹³ Uo., 8r.

¹⁴ Uo., 26r., 25r.

¹⁵ Uo., 29r., 27r.

¹⁶ Futaky: *Göttinga*, 162.

¹⁷ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicoruma, DRKN R 694, 9r.

¹⁸ Uo., 35v.

¹⁹ Uo., 36v.

²⁰ Szögi László: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789–1848*, Budapest, ELTE Levéltára, 2013.

²¹ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicoruma, DRKN R 694, 50r.

²² KRÁSZ Lilla: Képzés, hivatás, önreprezentáció. Az „ideális orvos” társadalmi-kulturális képlete a 18. századi Magyarországon, *Turul* 90(2017/1), 28–33, 30.

²³ ALMÁSI BALOGH Pál: Cseh-Szombati (Sámuel), *Közhasznú esmeretek tára. A' Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva* 3. köt., Pest, Canopus-Delphi, 1932, 444.

Hilchenbachnak,²⁴ majd október 5-én Jacob von Staudenheimnek,²⁵ Napoleon fia orvosának bejegyzése.

Cseh-Szombathy útinaplója, mely több szempontból is egyedülálló a maga nemében, bécsi tartózkodása utolsó napján, 1790. december 26-án kezdődik. Német nyelven íródott, néhány latin, magyar, illetve francia nyelvű résszel kiegészítve. Ez azért is meglepő, mert a szerző magyar anyanyelvű volt, az iskolai oktatás nyelve pedig a latin. Minden bizonnyal még itthon tanulhatott meg németül, talán Pozsonyban, bár ottani beiratkozásnak nincs nyoma. Göttingenben és Bécsben tanult, nagyon valószínű, hogy ezekben az egyetemi városokban gyakorolhatta a nyelvet, ráadásul Göttingenben egy szabadkőműves páholynak is tagja lett, ahol a német volt a kommunikáció nyelve.²⁶

A NAPLÓ

A Magyarországon fellelhető peregrinációs útinaplók a diákok útját mutatják be a hazai iskolák befejezése után, míg Cseh-Szombathy útinaplója egy már külföldön tanult és ott fokozatot szerzett orvos utazását követi végig, melyet mai értelemben véve szakmai gyakorlatnak tekinthetünk, hiszen nem tudunk arról, hogy utazása során valahol még beiratkozott volna. Ennek ellentmondani látszik, hogy a szakirodalom szerint Utrechtben tanult 1791 június–júliusában.²⁷ Ez az adat Segesváry utrechti ifjacról megjelent művén alapszik,²⁸ aki éppen az útinapló miatt vélte úgy, hogy ebben az időben utrechti diák lehetett, bár egyetemi beiratkozásra nem találunk utalást sehol sem az egyetemi dokumentumok között. Utrechtben egyébként sem volt kötelező beiratkozni ahhoz, hogy valaki órákat látogathasson. Bár az útinapló kevés személyes megjegyzést tartalmaz, Cseh-Szombathy leírásából inkább úgy tűnik, mintha érdeklődő fiatal kollégaként, és nem diákként kereste volna fel kora leghíresebb professzorait.

Másik érdekessége az útinaplónak, hogy két részből áll: egy költségelszámolásból és egy leíró részből. Nagyonbbrészt kvantitatív információkat tartalmaz, ugyanis Cseh-Szombathy minden kiadását rendkívül gondosan feljegyezte. Ez önmagában nem lenne egyedülálló, hiszen a 18. századi hasonló írások közül több munkában is találunk pontos költségelszámolásokat.²⁹ Ezek alapján tudjuk, hogy hol és mennyi ideig tartózkodott a feljegyzés készítője. Naplójának az érdekessége

²⁴ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicorum, DRKN R 694, 44v.

²⁵ Uo., 59r.

²⁶ Minden adatot németül jegyeztek be. Futaky: *Göttinga*, 160–163.

²⁷ SZÖGI László: Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919, Budapest, ELTE Levéltára, 2000, 160. nr. 1909.; BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, ELTE Levéltára, 2007, 166. nr. 1952.

²⁸ SEGESVÁRY Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen: 1636–1836*, Debrecen, Városi Nyomda, 1935, 44.

²⁹ TOLNAI, Gábor (kiad.): *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759–1761)*, Budapest, Akadémiai, 1987, 268–310.

az, hogy magáról az utazásról, arról, hogyan érezte magát útközben, semmiféle információval nem rendelkezünk.

Az útinapló leírás része nagyon tudatosan elsősorban szakmai kérdésekkel foglalkozik: melyik városi, egyetemi kórházban mit látott, melyik híres orvosprofesszorral vagy helyi orvossal találkozott, melyik botanikus kertet, természetrajzi gyűjteményt, bolondokházát, dologházat kereste fel. A helyi fogadókról, ételről, italról csak a költségelszámolásból értesülünk. Látnivalókról, melyek nem tartoznak szorosan orvosi-természettudományos érdeklődéséhez, kizárólag hollandiai útja során tesz említést. Haarlemben a hollandiai könyvnyomásznak, Costernek a könyveit és szobrát említi,³⁰ Hágában a nagy templomban szép sírköveket látott,³¹ Delftben megnézte az Orániai herceg sírboltját és Grotius sírkövét az új templomban, illetve a régi templom sírköveit is említésre méltónak találta. Rotterdamban nyilvános épületeket és Erasmus életnagyságú fém szobrát látta.³² Egyetlen városról, Hellevoetsluis-ról, készített csak rövid leírást, melyben megemlítette, hogy kicsi, egyetlen utcából áll, szép és jól megerősített település.³³ Úgy tűnik, mintha az apodemikus irodalomban a 16. század óta Magyarországon is pontosan követett „előírásokat”³⁴ nem ismerte vagy szándékosan figyelmen kívül hagyta volna. Holott a költségfelsorolásból világosan látszik, hogy nagyon is tisztában volt kora művelt utazókkal szemben támasztott elvárásaival, hiszen pontosan tudjuk, hogy mikor honnan, hova utazott, mit evett, mit ivott, milyen helyeket keresett fel. Igénye tehát volt kora külföldi szokásainak és nevezetességeinek megismerésére, ennek bemutatása azonban jórészt csak a kiadások, költségelszámolások szintjén jelenik meg. Kizárólag azon tudósok, orvosok nevét említi, akikkel közvetlen kapcsolatba került, fogadósok, szolgáltatók, hordárok (név nélkül) a költségelszámolásban fordulnak elő. A tudományos érdeklődésén kívül eső emberekről nem ejt szót, így a korabeli ruházatról, viselkedésről, szokásokról sem tudunk meg semmit.

Ez a fajta úti beszámoló – szemben a jóval ismertebb peregrinatio academica során írt dokumentumokkal – sem teljesen ismeretlen a magyar szakirodalom számára, noha eddig ezekről, feltehetőleg éppen csekélyebb számuk miatt, kevesebb ismertetés született. Kurucz György több munkájában is foglalkozik a keszthelyi Georgikon két tanárának – Gericz Pálnak és Lehrmann Józsefnek – utazásával, akik Festetics László gróf megbízásából járták be a 19. század elején Európa számos országát, s a gróftól kapott instrukciók alapján magyar, illetve német nyelven

³⁰ Cseh-Szombathy naplója (DRKN) R695, 61v. <https://www.bibliotheekzuidkennemerland.nl/blog/laurens-janszoon-coster-boekdrukkunst-mythe.html> (Letöltés: 2022. augusztus 18.).

³¹ Cseh-Szombathy naplója (DRKN) R695, 63v.

³² Uo., 64r.

³³ Uo., 64v.

³⁴ Kovács Sándor Iván: Útleíró utazók-utazási irodalom a XVI-XVII. században, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 10(1971), 79–85, 80.; Zwinger, *Methodus apodemica*; Pyrcckmair, *Commentariolus*; Chytraeus, *Variorum in Europa itinerum*.

küldtek beszámolót.³⁵ Kurucz ezt technológiai utazásnak nevezi, melynek fő célja egyrészt egy széles kapcsolati háló kialakítása, másrészt a különféle agrártechnikai gyakorlatok megfigyelése és részletes leírása.³⁶ Kurucz különösen is kiemeli a 18. század végén a tapasztalatszerzés, főleg a technológiai újítások lejegyzése iránti igényt, melyekkel kapcsolatban Friedrich Christoph Nicolai berlini szerkesztő fektetett le fontos szempontokat 1781-ben német és svájci területeken tett utazása során, az előkészületekre és az információ minél jobb hasznosíthatóságára vonatkozóan.³⁷

Cseh-Szombathy esetében nem tudunk arról, hogy valaki megbízásából utazott volna, az viszont világos, hogy útjáról rendszeresen tájékoztatott valakit Pesten (talán az ott élő bátyját, de levelek hiányában erről csak találgatni lehet). A naplóból világosan kiderül, hogy kora jeles tudósaival való ismeretségre törekedett, különösen – valószínűleg kiváló nyelvtudásának köszönhetően is – a német nyelvterületen látogatott meg sok professzort, de Hollandiában is számos tudóssal alakított ki kapcsolatot. Útja valóban a „hasznosság”, elsősorban a saját későbbi karrierje szempontjából fontos megfigyeléseknek ad helyet.

A költségeket felsoroló részben mindenhol a helyi fizetőeszközben jegyzi fel kiadásait, az osztrák és német területeken forintban és krajcárban, Hollandiában guldenben, stüverben és duitben, Angliában guinea-ben, shillingben és pennyben. Bár nem volt szokatlan, hogy nagyobb összegű készpénzt vittek magukkal az utazó diákok – hiszen a szállást, étkezést és egyéb kiadásokat valamiből fizetniük kellett –, mégis akik hosszabb – akár évekig tartó – külföldi tartózkodásra vállalkoztak, azoknak más diákok vagy kereskedők váltója útján juttattak el pénzt.³⁸ A kimutatás során sehol nem említi Cseh-Szombathy, hogy kapott volna pénzt, mégis – ahogy arra Rab Irén felhívja a figyelmet – hollandiai tartózkodása végén több volt neki, mint korábban,³⁹ viszont a többlet eredetéről nincs információnk. Érdekes kérdés, melynek megválaszolására egyelőre nincs semmilyen adatunk, hogy egyáltalán honnan volt annyi pénze, hogy hosszabb külföldi szakmai utat finanszírozzon, hiszen már 1786 óta külföldi iskolákban (Göttingen és Bécs) tanult, ami nyilvánvalóan költséges vállalkozás volt, tanulmányai befejezése után pedig egy fél éven belül újból útra kelt.

³⁵ KURUCZ György: „*Kedves Hazámfi, mozdulni kell...*” *Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején*, Budapest, Corvina – Ráday Gyűjtemény, 2020; KURUCZ György (szerk.): *Technológiai utazás a modern kor hajnalán. Válogatás Gerics Pál és Lebrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplójából (1820–1825)*, Budapest, L’Harmattan, 2020.

³⁶ Kurucz: „*Kedves Hazámfi...*”, 53.

³⁷ Uo., 50–51.

³⁸ Debrecenből ebben az időben Johannes Lutz kereskedőn keresztül küldtek a külföldön tanuló diákoknak pénzt. A holland református egyház segélye TIREL, II. 22. a. Alapítványok iratai 10. d. Nr.157.

³⁹ RAB Irén: Egészségügyi ellátás Nyugat-Európában a XVIII. század végén Cseh-Szombaty Sámuel útinaplójának tükrében, *Orvostörténeti Közlemények* 156(2015/29), 1179–1187, 1181. doi: 10.1556/650.2015.30213.

AZ UTAZÁS

Az utazás 1790. december 26-án indult Bécsből,⁴⁰ jelentős szakaszán postakocsit vett igénybe – ezért nem véletlen, hogy a postakocsi-állomásokat érintve haladt keresztül Ausztrián –, majd három nap múlva Passaunál ért bajor földre Cseh-Szombathy.⁴¹ Öt hónapot töltött különböző német városokban, Erlangenben,⁴² Bambergben,⁴³ Frankfurt am Mainban és Mainzban.⁴⁴ A Rajnán elhajózott Kölnig,⁴⁵ innen postakocsin ment tovább Nijmegenbe, majd Utrechtbe, ahol másfél hónapot időzött.⁴⁶ Július elején utazott Leidenen, Leidschendamon, Hágán, Delften, Rotterdamban, Goudán és Haarlemen keresztül, majd július 20-án Amszterdamban foglalt szállást⁴⁷ és innen ment tovább Haarlingenbe, Franekerbe, aztán a visszaúton Haarlembe, Leidenbe, Hágába és Rotterdamba. Végül Hellevoetsluis⁴⁸ kikötőjéből hajózott át Angliába. Harwichba érkezett⁴⁹ és a következő nap már Londonban volt. A következő hónapokat ott töltötte, a naplója azonban január 19-én félbeszakadt.⁵⁰ Az album amicorumból tudjuk, 1792. július 30-án Párizsban időzött.⁵¹ Lehet, hogy tervezte további költségek feltüntetését is – mivel a leíró rész csak az 53. oldalon kezdődik –, de sajnos erre londoni tartózkodása közben/után már nem került sor.

A választott útvonal jól mutatja, hogy Cseh-Szombathy utazásának gyakorlati célja volt. Amíg Angliát el nem érte, legfeljebb néhány hétig tartózkodott egy-egy városban. A települések, ahol hosszabb időt töltött, szárazföldi közlekedési eszközökkel voltak elérhetőek, ezért választotta a postakocsit a hajó helyett. De ha lehetősége adódott hajóra szállni, akkor szívesen élt vele, Mainzból Mannheimba⁵² és később tovább, Kölnbe hajóval utazott.⁵³

Ha a költségelszámolását áttekintjük, jól látható, hogy Regensburgig, az első városig, ahol hosszabb időt töltött, csak az útiköltségért, az ételért és a szállásért fizetett, csak egyszer említette, hogy borotválkozásra költött.⁵⁴ Kenyeret evett, sört és kávé ivott. Nürnbergben borbélynál is járt.⁵⁵ Hasonló költségeket látunk a korban más utazóknál is, például Teleki Józsefnél,⁵⁶ de Cseh-Szombathy anyagi

⁴⁰ Cseh-Szombathy Sámuel naplója DRKN R695, 1r.

⁴¹ Uo., 2r.

⁴² Uo., 4r.

⁴³ Uo., 5r–7r.

⁴⁴ Uo., 58r.

⁴⁵ Uo., 58r.

⁴⁶ Uo., 13r.

⁴⁷ Uo., 13v.

⁴⁸ Uo., 64v.

⁴⁹ Uo., 15r.

⁵⁰ Uo., 17r.

⁵¹ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicoruma, DRKN R694, 30r.

⁵² Cseh-Szombathy Sámuel naplója DRKN R695, 10r.

⁵³ Uo., 10v.

⁵⁴ Uo., 2r.

⁵⁵ Uo., 3v.

⁵⁶ Tolnai: *Egy erdélyi gróf*, 270.

lehetőségei természetesen sokkal korlátozottabbak voltak, mint egy erdélyi arisztokrataé. Mégis egyértelműen jó benyomást akart kelteni megjelenésével is, így többször csináltatott ruhát, borotválkozott és púderozta a haját,⁵⁷ ruháit kimosatta.⁵⁸ Erlangenben hosszabban tartózkodott, itt vásárolt magának kesztyűt, fizetett egy kovácsnak, egy órásnak és egy cipésznek.⁵⁹ Franciául kezdett el tanulni, először vásárolt dohányt és egy újságot.⁶⁰ Bambergben néhány napot töltött, kávézt ivott, dohányt és egy pipát vett.⁶¹ Würzburgban koncertre ment, illetve kelméket vásárolt, melyekből egy mellényt és egy nadrágot csináltatott magának, illetve selyemharisnyát és csizmát vásárolt.⁶² Hollandiában kabátot is varratott és egy anyagot vett, hogy hálóinget készíttessen belőle.⁶³ Leideni és hágai tartózkodása alatt szinte minden nap ment borbélyhoz, talán így akart a Hollandiában megismert elit társaságra jó benyomást tenni.⁶⁴ Itt már ingyencégek, epret, csokoládét és cukrot is evett,⁶⁵ illetve elkezdett hollandul tanulni, amit szintén feltüntetett a költségei között.⁶⁶ Hollandiában, majd később Angliában sokat utazott, meglátogatta London környékét és az ottani látványosságokat, illetve színházba is elment.⁶⁷

A költségelszámolásaiból az látszik, hogy folyamatosan leveleket küldött és fogadott. Pestre több levelet írt (talán a bátyjának, Józsefnek, aki szintén orvos volt, és külföldön tanult), és Pestről kapott is leveleket.⁶⁸ Németországi városokba is írt embereknek, ahol már járt, vagy ahova szándékában állt elmenni, azonban levelezőpartnerei nevét nem tüntette fel.

Amíg a kontinensen utazott, nagyobb betegségről nem számolt be, bár Würzburgban⁶⁹ és Hollandiában⁷⁰ ki kellett húzatnia egy-egy fogát. Angliában azonban november közepétől kezdve szinte folyamatosan beteg volt, ugyanis rendszeresen kellett gyógyszereket vennie.⁷¹

KÖLTSÉGEK A KOR VISZONYAI KÖZÖTT

Mivel rendkívül részletesen írt a költségeiről, érdemes megnézni, hogy mennyire számított drágának az utazása. Ehhez érdemes áttekinteni a korabeli béreket,

⁵⁷ Cseh-Szombathy Sámuel naplója DRKN R695, 4r.

⁵⁸ Uo., 4v.

⁵⁹ Uo., 4r.

⁶⁰ Uo., 4v.

⁶¹ Uo., 7v.

⁶² Uo., 8r., 8v.

⁶³ Uo., 11v., 12r.

⁶⁴ Uo., 14r., 14v.

⁶⁵ Uo., 12v.

⁶⁶ Uo., 12r.

⁶⁷ Uo., 15v–16r.

⁶⁸ Uo., 2v., 4r.

⁶⁹ Uo., 9r.

⁷⁰ Uo., 11v.

⁷¹ Uo., 16r–17r.

melyek értékét ezüstben adjuk meg. A szakirodalomban megjelölt időszak nem esik mindenhol pontosan egybe Cseh-Szombathy utazásának idejével, de hasonló korszakot vizsgál. Akikről a szakirodalomban említést tesznek a 18. század utolsó negyedében, a szakképzetlen építési munkások. Napi bérük 1780 és 1800 között ezüstben kifejezve Augsburgban 2,42 gramm, Bécsben 1770 és 1779 között 2,92 gramm, Holland tartományban 8,65 gramm, Londonban 11,6 gramm.⁷² Látjuk tehát, az út során a német területeken hasonló jövedelmek voltak, mint Bécsben, viszont Hollandiába és Angliába érve Cseh-Szombathy érzékelte, hogy viszonylag alacsony jövedelmű területről érkezett magas jövedelmű vidékre.⁷³

Ha alapélelmiszer, mint például a kenyér alapját jelentő búza árát vizsgáljuk meg az egyes területeken, akkor látjuk, hogy Bécsben hektoliterenként 51,4 gramm, Holland tartományban 87,5 gramm, míg Angliában 113,2 gramm ezüstöt kellett érte fizetni. Német területről, Augsburgból a rozsra vonatkozóan vannak ilyen adataink, ott 40,9 gramm ezüstbe került egy hektoliter, míg Hollandban 57,5 gramm.⁷⁴ Ebből tehát az is világosan látszik, hogy az árak is jelentősen emelkedtek Kelet-Közép-Európából Észak-Nyugat-Európába utazva.

Azt is érdekes áttekinteni, hogy az utazó mennyi pénzt költött a helyi árakkal és bérekkel összehasonlítva. Sok esetben nincs pontos információk bizonyos évekről vagy városokról, de nagyobb periódusokat és földrajzi egységeket meg tudunk vizsgálni. A délnémet területeken használt pénznemek szerint 1 rajnai forint 1801-ben 168 dénárt, 15 batzent, illetve 60 krajcárt ért.⁷⁵ 1 krajcár tehát 2,8 dénárba került.⁷⁶ Augsburgban egy kőművesegéd napi bére (9 óra munkáért) 1791-ben és 1792-ben 105 dénár volt nyáron, télen 91 dénár, ami 37,5, illetve 32,5 krajcárt jelent.⁷⁷ Egy tanulatlan építési segédmunkás viszont csak 52,5 dénárt (18,75 krajcárt) keresett nyáron.⁷⁸ Würzburgban szakképesítés nélkül a kőfejtőben dolgozó munkás napi bére 33,5–45 dénár (11,9–16 krajcár) körül volt.⁷⁹ Würzburgban Cseh-Szombathy szállásért és étkezésért 1 forint 6 krajcárt fizetett,⁸⁰ ami 66 krajcárnak felelt meg, vagyis a napi ellátása egy kőművesegéd napi bérének körülbelül kétszerese volt.

Cseh-Szombathy útja a német területekről Hollandiába vezetett. Mennyire volt drága Hollandia? Természetesen az ottani árakat is érdemes a helyi bérek összefüggésében vizsgálni. Minden településről nem állnak rendelkezésre adataink, az azonban világos, hogy Hollandia legvárosiasodottabb nyugati felében a bérek

⁷² ZANDEN, J. I. van: Wages and the standard of living in Europe, 1500-1800, *European Review of Economic History* 3(1999/2), 175–197, 181.

⁷³ Uo., 181.

⁷⁴ Uo., 184.

⁷⁵ ELSAS, M. J.: *Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland*. 1. köt. Leiden, A.W. Sijthoff's, 1936, 130.

⁷⁶ Uo., 131.

⁷⁷ Uo., 729.

⁷⁸ Uo., 734.

⁷⁹ Uo., 69.

⁸⁰ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 8r.

magasabbak voltak, mint a rurális keleti területeken, sőt a városi munkások bérei 1750 után jelentősen emelkedtek. A fizetőeszköz a holland gulden (forint), ami 20 stübert, 80 duitöt ért.⁸¹ Holland tartomány Alkmaar városában Cseh-Szombathy utazása idején egy kőművessegéd nyári szezonzban napi 18 stübert keresett, míg egy ácsmester 28-at.⁸² Egy kiló rozskenyér az 1790-es években Leidenben 11 és fél stüberbe került.⁸³ Cseh-Szombathy borra és kenyérré Amszterdamban 15 stübert költött,⁸⁴ egy másik alkalommal viszont csak borra 1 guldent és 8 stübert,⁸⁵ igaz, nem tüntette fel a vásárolt mennyiséget. Utrechtben szállásért 6 hétre 6 guldent fizetett,⁸⁶ Amszterdamban tíz napra 17-et szállásért, étkezésért, borbélyért, majd legközelebb 11 gulden 18 stübert újabb 10 napra, ugyancsak Amszterdamban.⁸⁷ Látszik tehát, hogy a városok között is jelentős különbségek voltak, de még városon belül is változtak az árak.

Az étkezésről keveset ír, látjuk, hogy kenyeret, vaját, írófogyasztott, a burgonyát nem említi, pedig fontos élelmiszer a 18. század végén, lassan kezdte kiszorítani a gabonát is.⁸⁸ Nem tudjuk, hogy pontosan milyen kenyeret evett, de meglepően magas a búzafogyasztás aránya a század végén, főleg a városokban (61,4%), sőt vidéken is (49,5) ez a legfőbb gabona Hollandban, ezt követi a rozs és végül a hajdina fogyasztása.⁸⁹ Húsból inkább sertést és kevesebb marhahúst fogyasztottak, így valószínűleg szerzőnk is. Vajból a magas kalóriaértéke miatt is jelentős volt a napi fogyasztás, kb. 40 gramm fogyott Hollandban,⁹⁰ érdekes módon vajból importáltak, mivel a tej jelentős részét sajtnak dolgozták fel.⁹¹

Cseh-Szombathy Hellevoetsluis-ből Harwichba hajózott, majd hamarosan Londonban találjuk – az 1760-as években elinduló és a 20. század első évtizedeiben lezáruló ipari forradalom idején járt Angliában. A jövedelmek jelentős növekedésének kezdete éppen látogatásának idejére, az 1790-es évekre tehető.⁹² London és környéke még Anglián belül is a legdrágább területnek számított, ez látszik is Cseh-Szombathy kiadásaiból, de itt volt a legmagasabb a munkabér is.⁹³ Naplójából London környéki kirándulásokról tudunk, de az nem derül ki, hogy járt-e másfelé is

⁸¹ <http://reppa.de/lex.asp?ordner=s&link=Stuiver.htm> (Letöltés: 2022. március 1.)

⁸² ZANDEN, J. L. van: Kosten van levensonderhoud en loonvorming in Holland en Oost-Nederland 1600-1850. De voorbeelden van Kampen en Alkmaar, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11(1985/4), 309–323, 312.

⁸³ Uo., 314.

⁸⁴ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 14r.

⁸⁵ Uo., 13v.

⁸⁶ Uo., 12v.

⁸⁷ Uo., 13v.

⁸⁸ WOUDE, A. M. van der: Consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde van de achttiende eeuw. *A.A.G. Bijdragen* 9., Wageningen, Landbouwhogeschool, 1963, 127–146, 130.

⁸⁹ Uo., 135–136.

⁹⁰ Uo., 142.

⁹¹ Uo., 142–143.

⁹² HUNT, E. H.: Industrialization and Regional Inequality: Wages in Britain, 1760-1914, *Journal of Economic History* 46(1986/4), 935–966, 935.

⁹³ Uo., 936.

az országban. Ebből adódóan a korabeli árak és bérek vizsgálata itteni forrásokon alapul. A többi területhez hasonlóan itt is munkások béréhez viszonyítva nézzük meg az árakat és konkrétan Cseh-Szombathy kiadásait. A Westminster Apátságban dolgozó segédmunkások bére 1 shilling 8 penny körül mozgott a 18. században. Ha az összes segédmunkás (kőművesek, falazókőművesek, vakolók, kövezőmunkások) bérelével együtt átlagoljuk, akkor utazása idején már körülbelül 2 shilling volt egy munkás bére,⁹⁴ akinek a munkanapja a 18. század utolsó negyedében 10 órára rúgott.⁹⁵ A szakmunkások napi bére ettől jóval magasabb volt, 1718-tól az 1770-es évek végéig 3 shilling körül mozgott átlagosan, Cseh-Szombathy angliai látogatása idején pedig már 3 shilling 2 penny.⁹⁶ Egy hatfős család napi kenyeréhez a búza ára 8 penny volt az 1780–89 közötti időszakban, vagyis egy segédmunkás fizetése egyharmadát, míg egy szakmunkás fizetése körülbelül egyötödét költötte búzára.⁹⁷ Cseh-Szombathy naplójából éppen az élelemre vonatkozó kiadásokról tudunk meglehetősen keveset, ugyanis egyszer jegyzi csak föl, hogy 2 és fél pennyt adott gyümölcsért,⁹⁸ egyébként pedig az orvosságra és borra kiadott pénzüsségeket látjuk. Előbbi bizony nem volt olcsó, mert novembertől kezdve néhány naponta vásárolt 3–4 shillingért,⁹⁹ tehát legalább egy munkás napi bérért gyógyszerre kellett költenie. Külön érdekes, hogy a szakmunkának egyáltalán nem nevezhető mosásért 13 shillinget és 7 pennyt fizetett. A mosás a nők feladata volt, ugyanakkor a női és gyermekmunkáért járó fizetség jóval a férfiak keresete alatt volt.¹⁰⁰ Az ennek ellenére magas díjnak talán magyarázata lehet, hogy a mosást valószínűleg Angliában is a szálláson végezték, így lehet, hogy akár a szállás díja is benne foglaltatik ebben az összegben. Cseh-Szombathy többfelé kirándult, ezek 1 shilling és 2–3 penny körüli összegbe kerültek.¹⁰¹ Jelentősebb kiadása volt még a kor viszonyai között egy pár selyemharisnya vásárlása, melyért 14 shillinget fizetett.¹⁰²

KAPCSOLATOK

A napló leíró része a meglátogatott intézményekről és személyekről szolgál hasznos információval. Rab Irén két tanulmányában részletesen ismertette a német egyetemeket és városi kórházakat,¹⁰³ ezért a továbbiakban csak a Hollandiáról szóló részre fogok szorítkozni, mely Cseh-Szombathy Nijmegenbe érkezésével

⁹⁴ GILBOY, Elizabeth W.: *Wages In Eighteenth Century England*, Cambridge, Harvard University Press, 1934, 10.

⁹⁵ Uo., 8.

⁹⁶ Uo., 12.

⁹⁷ Uo., 24–25.

⁹⁸ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 15v.

⁹⁹ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 16r., 16v.

¹⁰⁰ Hunt: *Industrialization*, 964.

¹⁰¹ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 15v.

¹⁰² Uo., 15v.

¹⁰³ Rab: *Hungarus-tudat, 1179–1187*.

kezdődik, a helyi katonai kórházat kereste fel. Közép-Frankföldről, Ansbachból állomásoztak itt csapatok, melyek orvosával, Kramer úrral ismerkedett meg és kért tőle bejegyzést az emlékkönyvébe. Bár nem sikerült azonosítani, annyi a bejegyzés alapján kiderült, hogy brandenburg-ansbachi orvosi tanácsos és városi orvos volt,¹⁰⁴ talán az Ansbachban tevékenykedő Cramer orvosdinasztia leszármazottja lehetett.¹⁰⁵ Cseh-Szombathy útja Nijmegenből Utrechtbe vezetett, ahol Van Geuns orvosprofesszorral, az orvos Luchtmansszal, a vegyész Nahuysszel, az egyháztörténész Brownnal, a történész Saxiusszal és a matematikus Hennerttel ismerkedett meg.¹⁰⁶ Közülük különösen is kiemelkedik Nahuys, aki a kémia tanításában Lavoisier kémiai rendszerének az egyik első követője volt,¹⁰⁷ ugyanis az égést az oxidációval magyarázta. A másik Hennert, aki 1764 és 1804 között volt a matematika, asztronómia és filozófia professzora, kutatásait az asztronómia, mechanika és optika területén végezte. Bolygók és üstökösök pályáját határozta meg, de igazán jelentős munkásságot oktatóként, elsősorban a privatissima (magán) óráin fejtett ki, ahol az elméletben elsajátított matematikai és fizikai ismereteket igyekezett a gyakorlatba is átültetni.¹⁰⁸ Szerzőnk Utrechtben a filozófus Johannes Theodorus Rossijn fizikai gyűjteményét tekintette meg,¹⁰⁹ innen Amszterdamba utazott tovább, ahol csak illusztris iskola volt, de egyetem nem. Az anatómia és kémia professzora 1771-től kezdve Andreas Bonn¹¹⁰ Jacobus Hovius csontgyűjteményét mutatta meg Cseh-Szombathynak a Theatrum Anatomicumban.¹¹¹ Amszterdamban Cseh-Szombathy két kórházat (gasthuizen) is meglátogatott: a Binnengasthuist és a Pestisházat. Ez utóbbiról nagyon kritikusan írt, mivel itt sok embert kellett kicsi helyen elszállásolni. A Binnengasthuisszel elégedettebb volt, ezt tágasnak, kényelmesnek találta, de a betegellátással kapcsolatban talált kifogásolnivalókat.¹¹² Az első kórházat 1350 körül építették Amszterdamban, amikor is a szegényekről való egyházi gondoskodás helyébe lépett a világi ellátás. A 17. század végén egyesült a Szent Péter és a Miasszonyunk vendégház, s a reformáció következtében felszabaduló korábbi kolostorokban helyezték el a betegeket.¹¹³ A pestisház az 1616–1617-es nagy pestisjárvány után, 1630-ban épült egy régi vasöntöde és lőszergyár

¹⁰⁴ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicorum R694, 76v.

¹⁰⁵ KRAUSS, Hans: *Die Leibärzte der Ansbacher Markgrafen, Familiengeschichtliche Schriften*, Neustadt a.d. Aisch, Gesellschaft für Familienforschung, 1941, 20 ff.

¹⁰⁶ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 59r.

¹⁰⁷ JAMIN, H.: *Kennis als opdracht. Utrecht 1636-2001*, Utrecht, Stichting Matrijs, 2001, 80.

¹⁰⁸ Uo., 82.

¹⁰⁹ Cseh-Szombathy naplója, DRKN R695, 59r.

¹¹⁰ Aa, A. J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden* 2. kötet első és második rész. DBNL, 850. https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog02_01/index.php (Letöltés: 2022. március 15.)

¹¹¹ BRUGMANS, H. – SCHOLTE J. H. *Gedenboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632–1932.*, 1932, 185. https://www.dbnl.org/tekst/brug015gede01_01/brug015gede01_01_0015.php (Letöltés: 2022. március 15.)

¹¹² Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 59v., 60r.

¹¹³ HELLINGA, G.: Schets van de opkomst, bloei en opheffing van het Amsterdamsche gasthuisbesluit, *Jaarboek Amstelodamum*, 1927, 107, 109.

területén.¹¹⁴ Cseh-Szombathy járt az árvaházban, a bolondok házában, melyben a szobákat kicsinek és mocskosnak találta.¹¹⁵ Amszterdami tartózkodása idején találkozott a főiskola botanikatanárával, a korábban Linnaeusnál is tanult Nikolaas Laurens Burmannal,¹¹⁶ illetve több német származású orvossal, úgymint Johannes Konrad Gruelmannal, Johann Carl Krauss-szal, Antonius Stadius Müllerrel, továbbá két holland orvosprofesszorral, Christiaan Paulus Schachtal és Stephanus van Geunsszel.¹¹⁷

Haarlemben felkereste a Teylers Múzeumot, ahol a Teylers gépről írt. Ez egy elektromos generátor volt, melyet a múzeum igazgatója, Martin van Marum tervezett és a Hollandiában élő angol mérnök, John Cuthbertson épített meg.¹¹⁸ A múzeum ezen kívül gazdag természetrajzi gyűjteménnyel is rendelkezett, melyről Cseh-Szombathy szintén említést tett. Haarlemben járva felkereste a városházán kiállított könyveket, melyeket a könyvnyomdászat németalföldi feltalálójának, Laurens Janszoon Costernek tulajdonítanak – a modern kutatás azonban Coster létét is kétségbe vonja.¹¹⁹ Innen Frízföldre utazott tovább, ahol a Franekeri Egyetemről azt jegyezte meg, hogy hanyatlóban van, egyedül a botanikus Ypeyt említette.¹²⁰ Lankumban, nem messze Franekertől Adriaan Gilles Campert és természetrajzi gyűjteményét kereste fel.¹²¹ Camper apja, Petrus Camper (1722–1789), a híres orvos és természettudós főleg vízi emlősökkel foglalkozott, az ifjabb Camper pedig ásványok iránt érdeklődött, Franciaországban és Itáliában végzett kutatásokat a Mont Blanc megmászása során.¹²² Cseh-Szombathy naplójában megemlítette, hogy Petrus Camper könyveit kapta ajándékba, talán köztük volt az a cetekről szóló kötet is, melyet Adriaan Gilles adott ki.¹²³ Leidenbe vezetett tovább az útja, ahol Eduard Sandifort könyvtárát látogatta meg, aki nemcsak orvos volt, hanem a későbbi uralkodó, I. Vilmos tanára is, s az egyetemi kurátorok megbízásából illusztrációkkal ellátott leírást készített az anatómiai múzeumról. Ez a kétkötetes

¹¹⁴ NIJMAN, H. W.: Ons afscheidsbezoek aan het pesthuis, *Amstelodamum, Maandblad voor de kennis van Amsterdam*, 24(1937. június), 85.

¹¹⁵ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 60v., 61r.

¹¹⁶ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog03_01/aa__001biog03_01_0897.php#b2225 (Letöltés: 2022. március 15.); Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 61r.

¹¹⁷ Uo., 61r.

¹¹⁸ HACKMANN, W. D.: The design of the triboelectric generators of Martinus van Marum, F. R. S. A case history of the interaction between England and Holland in the field of instrument design in the eighteenth century, *Notes and Records of the Royal Society of London* 26(1971/2), 163–181, 167–170.

¹¹⁹ De Bibliotheek, Zuid-Kennemerland, <https://www.bibliotheekzuidkennemerland.nl/blog/laurens-janszoon-coster-boekdrukkunst-mythe.html> (Letöltés: 2022. június 10.)

¹²⁰ Cseh-Szombathy Sámuel naplója, DRKN R695, 62r.

¹²¹ Uo., 62r.

¹²² AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog04_01/aa__001biog04_01_0115.php (Letöltés: 2022. március 17.)

¹²³ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog04_01/aa__001biog04_01_0115.php (Letöltés: 2022. március 17.)

mű 1792-ben jelent meg (*Museum Anatomicum Acad. Lugduno-Batavae*).¹²⁴ Bernard Sigfried Albinus anatómus professzor a munkája során sok preparátumot készített,¹²⁵ amiről Cseh-Szombathy is beszámolt. Leidenben még a botanikuskeretet és a bolondokházát kereste fel. (Utóbbi a Caecilia vendégház lehetett, amelyet 1596-ban az egykori Caecilia kolostorban alapítottak meg, és eredetileg pestis- és bolondokházaként, majd a 18. századtól kizárólag bolondokházaként működött.¹²⁶) Megismerkedett Christiaan Hendrik Damen matematikus és építész professzorról, továbbá David Ruhnkeniusszal, aki a történelem és ékesszólás professzora volt.¹²⁷

Cseh-Szombathy Hágában a Harderwijkben és Leidenben tanult, majd később Hágában és Franekerben az egyetemen oktató Evert Jan Thomassen A Theussink ásványgyűjteményét¹²⁸ tekintette meg, valamint látta a helytartó állatpreparátumait.¹²⁹ Ugyancsak ebben a városban ismerkedett meg a svájci sebésszel, Balthasar Zwingliusszal és a helyi orvossal, H. Damannel. Előbbiről nincs információnk, utóbbinak egy műve, a Heelkundige waarnemingen aangaande de gevallen, bekend onder den naam van Tumores Cystici¹³⁰ ismert. Cseh-Szombathy még Hágában nézett meg egy szeméremcsont-operációt,¹³¹ majd később Delftben Abraham Stipriaan Luisius egy nőgyógyászati operáció eredményeivel ismertette meg. Luisius Leidenben tanult és doktorált, majd később Delftben dolgozott orvosként. Az amszterdami orvossal, A. Bondttal együtt írt egy értekezést az állati és emberi anyatejéről, melyet a párizsi királyi orvosi társaság első díjjal jutalmazott. Három kollégájával adta ki az Orvosi Magazint (*Geneeskundig Magazijn*), de hozzá köthető egy vízmélységmérő feltalálása is. Különféle holland tudományos társaságoknak volt a tagja, és fordítóként is dolgozott.¹³² Delftben a Nieuwe Kerket látogatta meg Cseh-Szombathy, Rotterdamban Erasmus szobrát látta, Hellevoetsluist kedves kisvárosként jellemezte. Innen Angliába utazott tovább, ahol sajnos egyetlen embert sem említett naplójában, de Album amicorumában még nyolc nevet jegyzett fel.¹³³

¹²⁴ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog20_01/aa__001biog20_01_0151.php (Letöltés: 2022. március 17.)

¹²⁵ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog01_01/aa__001biog01_01_0218.php#a0217 (Letöltés: 2022. március 17.)

¹²⁶ Tjalsma, H. D.: Een karakterisering van Leiden in 1749, in: Diederiks, H. A. – Noordam, D. J. – Tjalsma, H. D. (eds.). *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Hilversum, Verloren, 1985, 34.

¹²⁷ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog19_01/aa__001biog19_01_1059.php#r1038 (Letöltés: 2022. március 17.)

¹²⁸ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog22_01/aa__001biog22_01_0253.php#t0241 (Letöltés: 2022. március 17.)

¹²⁹ Cseh-Szombathy naplója R695, 63r.

¹³⁰ AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog05_01/aa__001biog05_01_0072.php#d0072 (Letöltés: 2022. március 17.)

¹³¹ Cseh-Szombathy naplója R695, 63v.

¹³² AA: *Biographisch*, https://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog13_01/aa__001biog13_01_1513.php (Letöltés: 2022. március 17.)

¹³³ Cseh-Szombathy Sámuel Album amicorum, DRKN R693, 22–29.

BEFEJEZÉS

Cseh-Szombathy Sámuel, a debreceni kollégium egykori tehetséges diákja hazai iskolázásának befejezése után a kor szokásai szerint külföldi tanulmányútra indult. A kollégium elvégzése után két és fél évvel – mely időszakról további ismereteink nincsenek – jogi tanulmányokat kívánt Pesten folytatni, majd külföldi akadémiára távozni. Jogi tanulmányáról nincs adatunk, de Németországban, Göttingenben orvosnak készült. Itteni peregrinációjáról kevés információval rendelkezünk, szabadkőműves páholyhoz való csatlakozásán kívül csak az Album amicorumából látható mozgása és a kapcsolati hálója.

Hazatérve Bécsig jutott, ahol doktori fokozatot szerzett, majd talán elkezdte gyakorlati képzését. 1790 decemberében újabb útra indult, de ezúttal már naplót írt, melyben gyakorlatszerző útjának állomásairól, hétköznapijairól, költségeiről írt.

Tanulmányom végén megpróbálok a cikk elején feltett kérdéseimre választ adni: Mi tette ezt a naplót egyedivé és mennyiben követte a diáknaplók hagyományát?

Maga a napló a „klasszikus peregrináció” után íródott, mai fogalmaink szerint inkább gyakorlatszerzés, mint tanulmányi célból készült. A szerző szinte kizárólag olyan ismereteket jegyzett fel, melyek későbbi orvosi munkája szempontjából fontosak voltak. Csak az operációk és a betegellátó intézmények számítottak igazi látnivalónak, mivel ezek készítették fel jövődöbéli karrierjére. Ismerősök, barátok, akik más útnaplóknak fontos részét képezik, itt nem jelennek meg. A naplóját németül írta, nem latinul vagy magyarul, mint az a korban inkább jellemző volt.

Bár elsőre valóban különleges a gyakorlatszerzés céljából végzett peregrináció, melyet akár technológiai utazásnak is nevezhetünk, valójában ez is belesimul a 18. század végén a hasznosság céljából végzett utazások sorába, amiről a korabeli német szerzők már írtak, és amelynek a 19. századi Magyarországon a Georgikon tanárai is követői lettek. Cseh-Szombathy talán az első utazók köré tartozott magyar földről, aki részletesen is beszámolt a hasznosság elveire épülő utazásról.

Ami a kvantitatív részt illeti, ebben Cseh-Szombathy egyértelműen a 18. századi magyar-európai hagyományt követte, mivel részletes költségkimutatást készített, akárcsak néhány évtizeddel korábban Teleki József és Mihály. Így részletesen írt szállása, étkezése, egyéb kiadásai (ruházat, borbély, orvos, belépők stb.) költségeiről. Természetesen anyagi lehetőségei nem érték el az arisztokraták finánciális helyzetét, de a naplóból az derült ki, hogy nagy összegű készpénzzel utazott és nem szűkölködött.

ABSTRACT

Réka Bozgay: Sámuel Cseh-Szombathy's Journey in the Light of His Itinerary and Two albi amicorum

In this paper the itinerary of Sámuel Cseh-Szombathy, a former student of the Reformed College of Debrecen is analysed. After having finished his study in Gottingen and Vienna, in 1790, he embarked on a journey that took him through Southern German cities, the Dutch Republic, England and finally France. During his journey, he wrote an itinerary, in which he recorded his costs and what he as a medical doctor found interesting, i.e., hospitals, madhouses, natural history collections, and of course, the most important medical personalities of his time. The most important questions this essay should answer are, how unique this itinerary is, and how well it fits in the Hungarian tradition of itineraries of the Early Modern Time.

The itinerary seems to be unique because it was written after the peregrinatio academica, and the main goal of the author was his professional development. This kind of professional development journeys became common in the 18th-19th century Hungary, too. In the quantitative part, the itinerary clearly followed the Hungarian-European traditions of the 18th century.

Keywords: Sámuel Cseh-Szombathy, itinerary, album amicorum, peregrination, Reformed College of Debrecen

Berecz Ágnes

PEREGRINÁCIÓ ALULNÉZETBEN. UNGI MÁRTON ÚTJA GÖTTINGÁBA

A peregrináció nem véletlenül vált fontos, önálló kutatási területté. A kezdetektől fogva ez volt az alapvetően receptív Magyarország legfontosabb eszköze a legmagasabb szintű tudás és az új technológiák elsajátítására. Emellett szociológiai szempontból is lényeges volt mású nyelvek, más tájak, más szokások és más világlátások megismerése. A folyamatot elősegítette, hogy a magyarországi felsőoktatás igen sokáig, lényegében a nagyszombati egyetem megalapításáig nem biztosított intézményes lehetőséget a legmagasabb szintű tudás megszerzésére. A peregrináció történetében külön fejezetet jelentenek a protestáns hallgatók külföldi teológiai tanulmányai, számukra ugyanis később sem kínálkozott más lehetőség. A Szögi László nevével fémjelzett „*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban*”-sorozat kötetei – amelyek intézményi anyakönyvi adatokból építkeznek – lehetővé tették, hogy a korábban szórványos vagy részleges forrásközlések egy hatalmas adatbázisban váljanak áttekinthetővé és értelmezhetővé.

Esetünkben egy 19. századi, 1817-ben történt peregrinációról lesz szó. Ez az időszak kissé perifériára szorult a peregrinációs szakirodalomban, hiszen, amint azt Szögi László is kiemeli,¹ a 19. század erős korszakhatár. A napóleoni háborúk miatt egy időre lehetetlenné vált sok kedvelt egyetem megközelítése; politikai okokból szigorodtak mind a kijutás, mind a fogadás feltételei; a kolekrajvány miatt szintén voltak zárlatok – és mindezek ellenére 1800–1850 között csaknem 13 000 magyar iratkozott be valamely külföldi egyetemre, annyian, mint a 18. században együttvéve. Ami egyértelműen mutatja az irányt: a ritka, a legjobbak számára elérhető lehetőség tömegesedni, vagy elegánsabban fogalmazva demokratizálódni kezdett.

Szűkebb témánk Ungi Márton utazása Göttinga felé, amelyről egy levélben számol be. Ungi Márton Bihar-diószeg esperes-lelkésze volt, 1820-tól haláláig, 1862-ig szolgált ott. Nem tartozik a gyakran emlegetett elődök közé, még Zoványi (Ladányi) egyháztörténeti lexikona sem említi. Életútjának adatait Szinnyei rögzítette, nekrológja a PEIL-ben² jelent meg, ennek rövidített változata a Házi

¹ SZÖGI László: A 19. századi egyetemjárás kutatásának új eredményei, in: Manhercz Orsolya (szerk.): *Historia Critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*, Budapest, ELTE, 2014, 187–197.

² Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok (PEIL) 5(1862/16), 1862. április 20., 524–525.

Kincstárban.³ Ezenkívül Molnár János a bihari diósjegyi eklézsia történetéről írt monográfiájában idézi fel az akkor még élő emlékezetű lelkipásztor alakját.⁴ Ungi Márton Kisújszálláson született 1792-ben, ahol édesapja lelkipásztorként szolgált. 1808-ban subscribált Debrecenben, és diákideje végén, 1816-ban elérte a legmagasabb, seniori diáktsztséget. Ezután került sor egy tanévnyi göttingeni peregrinációjára 1817 végétől 1818 nyaráig. Hazatérve rövid nagylétai káplánság után 1820-ban Bihardiószeg hívta meg lelkipásztorának – a két református eklézsia közül az ősi, a nagyobbikba, a Nagy utcaiba –, ahol haláláig szolgált. 1851-től ideiglenes, 1855-től végleges esperessé is választották. Az emlékezések kiemelik, hogy tehetségesen verselt latinul és magyarul (ennek okán vette fel Szinnyei az írói lexikonba). Lelkipásztor és férfi esetében szokatlan módon hangsúlyozzák szép testét: „az idejebeli ifjaknak Adónisza” volt az őt búcsúztató Pap Gábor szerint.⁵ Emellett szelidségét, értelmét, barátságosságát, és egy baleset bekövetkeztéig – amely nyelvének maradandóan csonkította – szóbeli képességét emelték ki. Esetében minden bizonnyal nem a nekrológok szokványos frázisai közé sorolható az az állítás, hogy gyülekezetével 42 éven át harmonikus és valós közösségben élt. Halála után tíz évvel állítottak sírjára márványoszlopot, a következő epigrammával:

Lelkész egyszerű szó, de mi fenséges fogalom lesz
mint hivatal, s hivatás: Ungi! Te megmutatád!⁶

Ungi Márton tehát példamutató lelkészi (és esperesi tisztsége révén egyházvezetői) pályát futott be; most azonban a diákéveit megkoronázó külföldi útjára összpontosítunk.

Göttingen egyeteme, az 1734-ben alapított Georgia Augusta új korszakot jelentett az egyetemi oktatás történetében, és méltán vált rajongott, szinte mitikus fogalomká a közép-európai peregrinusok körében.⁷ Nem kötötték évszázados tradíciók, négy fakultása egyenrangú volt (azaz a teológia nem élvezett prioritást és nem gyakorolt felügyeletet a többi tudományterületen), angol mintát és német módszertant ötvöztött. Felekezeti és nemzeti hovatartozásra tekintet nélkül szívesen fogadtak jó oktatókat és tehetséges hallgatókat. A latin nyelv használata az oktatásban eleve marginális volt, később teljesen visszaszorult, és a professzorok teljes szabadságot élveztek tárgyaik tartalmát illetően – a felvilágosodásnak

³ Házi Kincstár. Protestáns családi lap, 3(1862/10), 1862. május 11., 167–168.

⁴ MOLNÁR János: *A Bihar Diósjegyi ev. ref. egyház múltja és jelene. Egyháztörténeti monográfia*, Nagyvárad, Laszky Ármin, 1885, 205–206.

⁵ Péil: i. m. 524.

⁶ Idézi Molnár: *A Bihar Diósjegyi*, 206.

⁷ Idézet Gerics Pál fiatal orvos naplójából: „[Göttingen egyeteme] egyetlen a maga nemében. Nem ugyan épületeinek nagyszerűsége [...] hanem az intézet mibenvoltára, annyi érdemes férfiakra, annyi jelességre nézve, mennyit a göttingai egyetem kezdetétől fogva mutathat, előttem felejtethetlenné lett.” In KURUCZ György (szerk.): *Technológiai utazás a modern kor hajnalán. Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplójából (1820-1825)*, Budapest, KRE – L'Harmattan, 2020, 404.

a ráció erejébe és a tudományok fejlődésébe vetett hite határozta meg az egyetem éthoszáát. Ehhez járult úttörő módon a nagyon erős gyakorlatorientáltság és az egyetemi oktatómunkával párhuzamos, de külön struktúrába szerveződő kutatómunka – azaz a modern értelemben vett, programszerű kutatási tevékenység.⁸ Így vált Göttingen Európa tudományos elitjének legrangosabb intézményévé a 18. század végére.

Mindebből az is következik, hogy Göttingen elsősorban a természettudományi, az orvosi és a jogi-bölcseleti szakirányokban jelentett releváns többletet más egyetemekhez viszonyítva; teológiai karát nem érintette kedvezően, hogy anyaintézménye a felvilágosodás fellegvárának számított. Említettük, hogy hagyományos előjogát, a felügyeleti jogot itt elvesztette; csupán felkérésre véleményezhetett. Mindösszesen három teológiai professzor tanított Göttingában, s ez a létszám az alapítástól a 19. századig változatlan maradt. A göttingeni teológia specialitása az átjárás, az áthallgatás lett: a bibliai stúdiumokat egyszer teológiai, egyszer filológiai (szövegkritikai) megközelítésben végezték. A professzorok általában jeles orientalisták is voltak, és bátorították a bölcsészeti kurzusok hallgatását.

A Göttingent járt magyar hallgatók többsége teológiára jelentkezett, és rendszerint egy évet töltöttek itt – ez általánosságban is így volt, anyagi okokból a magyar peregrinusok nem teljes képzésre, inkább csak kiegészítő, kiteljesítő stúdiumra vállalkoztak (ha nem nyertek el jelentősebb ösztöndíjat). A hazai teológiai professzorok nem lelkesedtek a göttingeni exegetikai szellemért, erre vonatkozóan Futaky István idéz forrásokat, közte Basa István marosvásárhelyi teológiai professzor markáns összegzését: „A mostani bátor exegéták lehet, hogy a keresztény világnak fognak használni, de könnyen megtörténhetik, hogy többet ártnak.”⁹

Három magyar göttingeni peregrinus munkássága a nemzetközi tudományos életben is maradandónak bizonyult: a nyelvész Gyarmathi Sámuel (1751–1830) már deresedő fejjel, negyvenes évei derekán töltött két évet Göttingenben, ahol beválasztották a Göttingai Tudós Társaságba, és ahol megírta összehasonlító nyelvtudományi főművét. Bolyai Farkas matematikus (1775–1856) 1796 és 1799 között tanult Göttingenben, és az itt megismert Carl Friedrich Gauss-szal, akivel a geometria alapjairól értekezett, haláláig tartotta a kapcsolatot. A harmadik híres göttingeni, a tibetológus Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842) pedig Ungi Mártonnal egyidejűleg, de nála hosszabb ideig, 1816 és 1818 között volt itt ösztöndíjas hallgató. Természetesen megismerkedtek egymással, és Ungi később meg is írta a világhírű utazóra és tibetológusra vonatkozó személyes emlékeit.¹⁰ Ezek azért is lényegesek, mert közvetve adalékkal szolgálnak Ungi göttingeni tartózkodásáról.

⁸ Göttingen egyetemére vonatkozóan: GURKA Dezső (szerk.): *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*, Budapest, Gondolat, 2010; RAB Irén: *Hungarus-tudat és diákmentalitás a 18. századi göttingeni peregrinációban – különös tekintettel a medicinára – emlékkönyvek és egyéb peregrinációs források tükrében*, Budapest, Semmelweis Egyetem Patológiai Orvostudományok Doktori Iskola, 2015. doi: 10.14753/SE.2016.2109.

⁹ FUTAKY István: *Göttinga*, Budapest, MTA-ELTE Levéltára, 2007, 49.

¹⁰ UNGI Márton: Egy pár töredék vonás Kőrösi Sándor képéből, *Vasárnapi Újság* 7(1860/26), 315–316.

Kiderül például, hogy a Debrecenből érkezett hallgatók négyen egy szálláshelyen laktak együtt, és Kőrösi Csoma gyakran meglátogatta őket. Az orientalista Johann Gottfried Eichhorn professzor (1752–1827) nemcsak Kőrösinek volt meghatározó mentora, akitől arabul és törökül tanult, és aki felhívta a figyelmét a magyarság eredete kapcsán az arab forrásokra, hanem egyike volt a teológiai kar oktatóinak is. A magyar teológusok az Ó- és Újszövetség irodalom- és művelődéstörténeti megközelítésű feldolgozását hallgathatták tőle. Érdekesség, hogy Kőrösi Csoma ekkoriban még csak magában érlelte nagy tervét, a keleti kutatóutat. Egy alkalommal azzal a levéllel lépett be Ungi Mártonék szállására, amelyben őt Máramarosziget rendes lelkészének és iskolamesterének hívták meg. Az ovációban kitörő magyarokat azzal lepte meg, hogy közölte: sem ezt, sem más ajánlatot nem fogad el, más célja van – de azt ekkor sem árulta el. Ungi Márton 1860-ban írt visszaemlékezése, immár a lezárult pálya ismeretében, ellenállhatatlan ösztöntől vezérelt vándormadárként jellemezte őt.

Rátérve forrásunkra, Ungi levelére a Göttingenbe tartó utazásról, bevezetésként két megoldatlan rejtvényt kell említenem. Az első a levél címzettjének kiléte, a Pozsonyban lakó Czeglédy M. úr. Ungi vele való barátsága minden bizonnyal a debreceni kollégiumhoz kötődik, és valószínűleg a református egyháznak sok lelkészt és tanárt adó Czeglédy család egyik tagjáról van szó. Ennél talányosabb, hogy a levél egy könyv előzéklapján maradt fenn, August Hermann Niemeyer: *Charakteristick der Bibel* c. ötkötetes műve hallei ötödik kiadásának (1794) első kötetében. Niemeyer első ízben 1775-ben megjelent munkája egyfajta bibliai bevezetésnek fogható fel, és a 19. század közepéig számos kiadása ismert. A magyar protestáns lelkészek körében rendkívül népszerű volt, munkakönyvtáraik alapművének számított, és az egyházi bibliotékák állományában is felgyűlt szinte valamennyi edíció. Ungi Márton levele a Ráday Könyvtár egyik példányából került szem elé az állományrevízió során.¹¹ A kötet címlapján egy kézírásos „B.J.” vagy „B.I.” tulajdonosi monogram látható, az alkalmazott könyvtári pecsét és a szakbesorolás pedig arról tanúskodik, hogy a kötet a 20. század elején már a könyvtár birtokában volt (de a proveniencia ma már kideríthetetlen). Elképzelhető, hogy hajdan Ungi Márton könyve volt, és a levélszöveg első fogalmazványként került az előzéklapra – bár javítások nincsenek benne, és címezéstől zárásig hiánytalan. Más észszerű magyarázat nem kínálkozik arra, hogy miként kerülhetett oda.

A levél első soraiból is kitűnik, hogy közvetlen és rendszeres kapcsolatban állt a szerző és a címzett; s nyilván folyamatos élménybeszámoló első darabjaként fogalmazódott a levél; még hozzá három olvasónak szánva – de közülük csak Czeglédy aktuális címét ismerte a levélíró. Ungi a bécsi elindulástól a göttingeni elhelyezkedésig számol be az utazásáról, amelyet nem egyedül, hanem diáktársakkal közösen tett. A végig landkocsin, azaz távolsági személyszállító fogaton teljesített útvonal a Bécs – Prága – Chlumec – Drezda – Lipcse állomásokon át vezetett. Prágáról sommásan jegyzi meg, hogy igen szép város, de leginkább egy barátjával

¹¹ Raktári jelzete 2-44643/1.

való összeveszés foglalta le. Chlumeznál sikerült kibékülni, Drezdában kifejezetten városnézés céljából időztek két napig. Személyesen láthatták I. Frigyes Ágost százsz királyt és a tiszteletére rendezett dízseregszemlét, megtekintették a drezdai csatában elesett Jean-Victor Moreau (1763–1813) francia tábornok emlékoszlopát, aki azzal vált nevezetessé, hogy Napóleonnal szembefordulva átállt a német haderőhöz. Lipcsében éppen „szabadságra”, azaz valószínűleg a hétvégi könyvásárba értek be. Lipcse, Frankfurtot lekörözve, a 17. század óta Európa legfontosabb elosztó könyvpiaca volt, és a „Buchstadt” hírneve a magyar diákokra is ellenállhatatlanul hatott: Ungi érzékletes megfogalmazása szerint a pénzesebb ifjak rajtaütöttek a „szűrös” utcai könyvárusokon, és vásárolták a – Bibliát. Ebből két dolog is világossá válik: egyrészt nem a leghíresebb, legdivatosabb lipcsei könyvkereskedők házait keresték fel, hanem az olcsóbb (használt) könyvek utcai árusait. Nyilvánvaló, hogy az anyagi szempont győzedelmeskedett, még akkor is, ha – mint Ungi írja – az „ócskább” kiadásokhoz jutottak ily módon. Másrészt sokatmondó tény, hogy a lelkészjelöltek Bibliára vadásztak: jelzi, hogy Bibliából még német nyelven sem volt a szükségletekhez elegendő példány Magyarországon a 19. század elején.

Lipcsében felmerült közöttük, hogy Berlinbe kellene tovább irányozni az utazást, de az ottani magas költségek és a gyaloglás kilátása miatt Ungit leszavazták társai. Már ebből is kiderül, hogy nem Göttingen volt az egyetlen vagy kizárólagos cél, ahová végül landkocsit fogadva Weimaron és Erfurton át megérkeztek. Ungi Márton eredetileg Utrechtbe vágyott – igazolva ezzel azt a tételt, hogy a magyar református hallgatók számára a holland teológiák hagyományosan nagy vonzerőt gyakoroltak. Göttingen ehhez képest – Ungi saját szavaival – „megfeneklést” jelentett: itt kapta meg Tüdős József értesítést arról, hogy a debreceni tanács engedélye és a püspök (superintendens) ajánlása nélkül senki sem kaphat holland ösztöndíjat. „E’szerint hát én is itt maradtam, ha Istentől van!” – törődött bele helyzetébe. Összegzi, hogy Göttingenig tartó utazása 83 váltó és 62 ezüst forintba került – melleleg levelében végig jelez pontos költségeket és árakat, aminek célja a később útra kelni szándékozók informálása lehetett. Magyar diákzsebbhez képest mind a landkocsi, mind a városi szállodák költségei szinte megugorhatatlan nehézséget jelentettek, s bár Ungiék végül nem gyalogoltak, az apostolok lova a magyar peregrinusok általános közlekedési eszköze volt.

Következett a szálláshely elfoglalása. Göttingenben a háztulajdonosok kötöttek szerződést az egyetemmel, s a vendéghallgatók az egyetem közvetítésével találtak helyet. Ungi Márton három társával együtt került egy házhoz, ennek költsége fél évre fejenként 3 és egynegyed Lajos-arany volt, ami számottevő terhet jelentett.

Az első benyomások rögzítésére is jutott még energia: Ungi felfigyelt a vidék szép krumplitermésére, és helyi különlegességként leírja a talicska elé fogott igáskutyát, valamint a magyar szemmel mulatságos, zablás, kötőfékes, hámos-nyerges ökröket és teheneket, azaz német „Zug”-okat. Göttingen hitéletéről lesújtó véleményt alakított ki: „Itt egyébiránt Atheus nép lakik”, vasárnap csak reggel van egy rossz prédikáció, szerdán és szombaton harangozás, „de senki se hallja”.

A reformáció 300. évfordulójának ünnepére azonban „nagy lármával” készülnek. Levelét zárva melegen búcsúzik Czeglédy M. barátja urától, érdeklődve ismerősök és a szüret felől.

Ungi Márton előzéklapon kétszáz évig szunnyadó levélfogalmazványa nem helyezi új alapokra mindazt, amit a 19. század első évtizedeinek peregrinációjáról tudunk, de jó érzés, ha tényadatok támasztják alá mind az általános, mind a statisztikai szempontú közelítéseket. Végül megjegyzem, hogy míg korábban a külföldön végzett stúdiumok előfeltételei, kívánalmi voltak a magasabb tisztségeknek – teológiai professzorságnak, püspöki méltóságnak – Ungi Márton és társai esete azt bizonyítja, hogy a stallumra nem törekvő, csupán értelmes és tanulni vágyó gyülekezeti lelkipásztorok körében is terjedt a külhoni iskolázottság.

FORRÁSKÖZLÉS

Ungi Márton levele Czeglédi M. úrnak

de Göttingae, à Mr. M. de Czeglédy beyrn Dürrmautthor Nro 310 im 2ten Stocke à Pressbourg

Kedves Barátom Uram!

Barátságába bizakodva bátorkodom ezen 3 czédulátskát egyre reducalni; az által is kényszerítve, mert a' más két urak mulatásuk helyét a' Hamburgi Correspondent még eddig titokban tartotta,¹² - nem is lesz Sz. Lélek elleni bűn mind elolvasni, úgy akarván alkalmazni, hogy kitkit legalább valamiben interessáljon. – Elindulván 19 Sept Bécsből szép atyafiságos egyességben, Austrián 's Morván keresztül szép vidékeken jöttünk Cseh Országban Prágáig, amely igen jeles szép város. Itt egy kicsit, valami haszontalanságon mi ketten – tudja már kívül – összekaptunk, és haraggal jöttünk ki Prágából ugyanazon Landkocsin, mert mást, kivált Retour kocsit akkor nem kaphattunk, ahonnan meg is rántódtunk 90 váltó és 5 ezüst tallérokig. Más nap, épen a Kulmi csataplazon¹³ ismét megkötődött a' békesség, és azóta annak pontjai híven megtartódnak. Dresdában mulattunk másfél napot, a' hol láttunk maneuvert a' Király jelenlétét,¹⁴ a' Moreau oszlopát¹⁵ etc. Lipsiába már más Landkocsin ergo 21 ezüst forinton épen szabadságra értünk be, 's természetesen a' mi pénzes ifjaink szétütöttek különösen az egész utzákat elfoglaló szürös Bibliopolák közt, vévén Sz. írást az ócskábbikból. Itt voltunk szálvá a' Stadt Berlin pompás vendégfogadóban. Szegény fejünk. Berlin! hol pénzünknek lőn egykor nagy kára!

¹² Tréfás fogalmazás, a Hamburgischer Correspondent a legrégebben (1711) alapított, nagy tekintélyű német folyóirat (azaz a levél két másik címzettje még nem tette közzé elérhetőségét).

¹³ A kulmi (Chlumec, Csehország) csata 1813. augusztus 29–30-án volt, a francia sereg ütközött meg a szövetséges (osztrák–porosz–orosz) haderőkkel. A franciák vereséget szenvedtek, de mindkét oldalon jelentős volt a veszteség.

¹⁴ I. Frigyes Ágost (1750–1827) szász herceg, 1763–1806-ig szász választófejedelem, 1806-tól haláláig a Szász Királyság első uralkodója.

¹⁵ Az 1814-ben felállított Moreau-émlékoszlop a drezdai csatában elesett Jean-Victor Moreau (1763–1813) francia tábornok neoklasszikus emlékműve (Napóleon ellenfeleként az orosz csapatokkal harcolt).

csak gondolja el, egy napra, már per se mindent összevén, csaknem 4 tallért rántottak singillatim rajtunk, azonkívül hogy jól lakhattunk vala. Innen már Berlinbe kellett vala törekednünk, de csak Szabó Gergely¹⁶ maradt mellettem, – a’ többi megunván a’ sok költséget – ő is úgy, hogy többnyire gyalog menjünk, de így is csakugyan látszott hogy kevés kedve van hozzá. Az idő veszett hideg volt, én a’ gyaloglástól megfelfőztem¹⁷ – denique communi consensu Landkocsit fogadtunk innét Göttingába 44 tallérokért, és azon Weimaron, Ehrfurton keresztül 7 Octoberben szerencsésen és minden baj nélkül be is érkeztünk, és itt megfeneklénk. Hollandia reám nézve ismét elmaradt hát, T. Tüdős úr¹⁸ Debreczenből küldött levele miatt, amelyben a’ többek közt ez a’ legnagyobb ok ellenem, hogy Utrechtben a’ Consilium passusa és a’ superintendens recommendatioja nélkül nem kaphatja el ezután egy magyar is a’ stipendiumot. E’szerint hát én is itt maradtam, ha Istentől van! – Az úton elhagyogattam apránkint mind össze 83 váltó és 62 ezüst forintot. Mi mindenikőnk sokat költöttünk, vévén a’ bajusznak becsületét a’ veres Budai és Rhenusi mellett, az elsőtől Dreszdában váltunk meg legutolszor, – a’ 2ik még most is kísért. Friderikánál¹⁹ csak egy üres szoba volt, Fitos²⁰ oda esett; mi pedig négyen egy háznál lakunk; én fizetek a’ szállásért fél esztendőre 3 ¼ Luidort²¹ (1. L = 5 tallér, 11 vagy 12 garas, a’ mint váltóják) – Node az efféle dolgok leginkább Kovács Bétsi barátomat²² interessálja etc. – Szabó és Fitos határt nem ismerő tiszteleteket küldenek. Erre felénk az idén szép áldás volt, lévén divatja a kolompérnak. El is felejtém a visiók közé beiktatni a’ hasznos kutyát, amelyet a’ német a’ talicskájá elibe fog a’ kereke felől, maga aztán úgy tolja két rúd között, medio tutissimus, s így tesznek aztán ketten egy szerszámot. – Más hasonló pompás spectaculum látni a’ zablás kantáros, kötőfékes, hámos, és még több nyerges ökrök és tehének Zugjait.²³ – Az efféle czipószájú paripákkal nem vala tréfaság kirukkolni a’ beállandó Sz. farsangi napokban, úgy sem szabad akkor esziben lenni az értelemnek. Ma volt épen a’ Lipsiai győzelem²⁴ innepe, amely csak abból állott, hogy a’ tornyokban valami egy fertályig tartó muzsika volt. – 1. Novemberben lesz pedig a’ reformatio harmadik százados nagy Innepe, a’ mihez nagy lármával készülnek. Itt egyébiránt Atheus nép lakik; Vasárnap reggel van predikatio, de csak a’ roszsza járja. – Azonkívül csak szerdán és szombaton délután van harangozás, de senki se hallja. Igaz, köszöntöm a’ j-egyház mellett kis h[...]nek

¹⁶ Azonosítatlan személy, debreceni diáktárs.

¹⁷ Visszariadtam.

¹⁸ Valószínűleg: Tüdős József (1788–1857) református lelkész, 1815-től főiskolai senior Debreczenben.

¹⁹ A szó vége bizonytalan olvasat.

²⁰ Fitos Pál (1789–1854), református lelkész, 1837-től haláláig nagykőrösi tanár.

²¹ Louis d’or, Lajos-arany.

²² Azonosítatlan személy.

²³ Fogatait.

²⁴ A lipcsei csatában (1813. október 16–19.) Napóleon súlyos vereséget szenvedett, és véget ért a francia uralom a német és a lengyel területeken.

– orgona híján. hogy van a' l[...] – hát a' vén luteranus R. koma? hát a' gazda – a' Madame? – köszöntöm. Volt-e jó szüret, egy új csizma? az effélékről hiteles tudósítást kérvén és várván, magamat további barátságába ajánlom, minden jóknak kívánásával vagyok

Göttinga 18 Oct. 1817. Auf der Johannis Strasse Nro 626 im 2ten Stocke

Kedves Barátom Uramnak szerető barátja Ungi Márton mp.

ABSTRACT

Ágnes Berecz: Peregrination in Bottom View. Márton Ungi's Trip to Gottingen

From the very beginning, peregrination was the most important tool for acquiring the highest level of knowledge and new technologies in the fundamentally receptive Hungary. The topic of this study is Márton Ungi's (1792-1862) trip to Gottingen in 1817. Ungi was a graduate student at the theological academy in Debrecen, and later the dean-pastor of Bihardiószeg. He reported on his trip in a letter that survived on the front page of a book (August Hermann Niemeyer: *Charakteristick der Bibel*, 1794; Ráday Library).

Ungi and his fellow students' route led through Vienna – Prague – Chlumec – Dresden – Leipzig – Weimar – Erfurt. They stayed in Dresden for two days for sightseeing. They saw King Frederick Augustus I of Saxony and a parade of honour, the memorial column of the French general Jean-Victor Moreau. In Leipzig, in the famous “Buchstadt”, the Hungarian students stormed the places selling used books and mainly bought Bibles, as there were not enough copies of the Bible available (not even in German) in Hungary at the beginning of the 19th century. Originally, Márton Ungi wanted to go to Utrecht; however, already in Gottingen, he received a notification that no one could receive a Dutch scholarship without the permission of the Debrecen council and the recommendation of the bishop.

Among his first impressions of Gottingen was the nice potato harvest of the region, he mentioned a service dog hauling a cart as a local specialty, as well as oxen and cows harnessed, i.e., German “Zug”. He formed a damning opinion about the religious life in Gottingen: “Atheus people live here”, and there is “only one bad sermon” on Sundays.

Keywords: peregrinatio, Dresden, Göttingen, protestant students, Márton Ungi

Zsigmond Attila

„... MI ENNEKUTÁNNA AZ ERDÉLYI PÜSPÖKSÉGHEZ FOGNÁNK TSATTOLÓDNI ...”
ADALÉKOK A SZILÁGY-SZOLNOKI EGYHÁZMEGYE LÉTREJÖTTÉHEZ

Az 1820-as évek eleje jelentős fordulópontot hozott el a szilágysági gyülekezetek számára, ugyanis ekkor sikerült pontot tenni egy hosszú ideje vajúdó folyamat végére, és hivatalos keretek között rendezni az itteni eklézsiák sajátos, kétlaki állapotát. Ekkortól számítjuk a szilágy-szolnoki egyházmegye megalakulását, amely a korábbi szilágyi traktus átszervezésével jött létre, némileg kibővített formában, de immár nem a tiszántúli egyházkerület (ahova a jogelődök tartoztak), hanem az erdélyi kötelékében. Az események és következményeik későbbi értékeléseiben valamelyest a nézőpont szubjektivitása is szerepet játszott, amennyiben az a hivatalos kereteket bő harmadfél évszázadon át biztosító Tiszántúl, avagy a szerepet magának vindikáló Erdély irányából történt. Jelen tanulmány célja, hogy a korábban a felsőbb egyházi hatóságok forrásanyaga alapján tárgyalt eseménytörténetet kiegészítse, árnyalja az egyházmegye levéltári anyagában található adatokkal, azaz bemutassa, hogy maguk az érintettek hogyan élték meg az 1821-es „impériumváltást”.

A témával elsőként Könyves Tóth Mihály debreceni lelkész, levéltáros foglalkozott az 1860-as évek elején, az elcsatolt eklézsiák történetét a 18. század első harmadától 1848-cal bezárólag ismertetve a kerület levéltárában őrzött dokumentumok alapján.¹ Munkája Balogh Péter püspök megbízásából készült, 1862-es közreadása történelmi távlatú rálátást biztosított az előző évben meghozott közgyűlési határozatra, miszerint a Partium Erdélytől való hivatalos elválasztása ellenére a Szilágyság továbbra is megmaradt az erdélyi egyházkerület keretei között.² Bár a határozat látszólag az érintett felek közötti teljes egyetértés jegyében született meg, s az ismertetés szerzője jóformán csak a vonatkozó dokumentumok szűkszavú bemutatására szorítkozott, ennek elkészítését egyértelműen a tiszántúli gyökerek hangsúlyozása generálta.³

¹ KÖNYVES TÓTH Mihály: Történelmi előadás, minő viszonyban állanak az ugynevezett partiumbeli eklézsiáink a tiszántúli superintendentiához, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 5(1862/44–47), 1393–1399, 1433–1440, 1466–1472, 1497–1502.

² KÖNYVES TÓTH Mihály: Nyílt levél, a protestáns egyházi és iskola lap. t. c. szerkesztőjéhez, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 5(1862/44), 1391–1392.

³ Jól mutatja a nézőpontok különbözőségét, hogy nem sokkal Könyves Tóth áttekintésének megjelenése után Faragó József szilágy-szolnoki esperes terjedelmes nyilatkozatban reagált, s állt ki az egyházmegye Erdélyhez tartozásának jogos volta mellett. FARAGÓ József: A szilágy-szolnoki egyházmegye nyilatkozata, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 6(1863/14), 426–432.

Ezt követően, néhány évtized múlva Pokoly József kolozsvári teológiai tanár vázolta fel tömören a szilágysági gyülekezetek Erdélyhez történt átcsatolását s annak előzményeit, az egyházkerületről írt nagyívű munkájában, a végül siker koronázta törekvések fő motivációjaként a kedvezőbb erdélyi vallásügyi helyzetet jelölve meg.⁴

2009-ben egy előadás erejéig magam is foglalkoztam a kérdéssel, röviden ismertette a Szilágyság világi és egyházi szempontból egyaránt viszontagságosnak ítéltető történetét, a témára vonatkozó nyomtatott források alapján.⁵ Néhány év múlva látott nyomdafestéket Szabadi István levéltárosnak a témáról írt áttekintése, melyben a szerző a Szilágyság avatott kutatójaként lényegre törő alapossággal mutatta be az egykori előd, Könyves Tóth által másfél évszázaddal korábban felvázolt eseménytörténetet.⁶

Az egyházi berkekben végbemenő folyamatok megértéséhez szükséges szem előtt tartanunk, hogy a Partium, s abban a Szilágyság közigazgatási keretét jelentő két vármegye, Kraszna és Közép-Szolnok hovatartozása az 1570-es speyeri egyezményt követően meglehetősen változatosan alakult. Így jött létre az a sajátságos helyzet, amelyben a 17. század végén a királyi Magyarországhoz visszacsatolt Rézszezből Zaránd és a két szilágysági vármegye csak adózási szempontból került át, közigazgatásilag továbbra is Erdélyhez tartozott. A kétlaki állapotot egy 1733-ban kelt kormányrendelet szüntette meg, Erdély javára ítélve, s bár a következő évtizedekben királyi szentesítéssel ellátott törvénycikkek írták elő a visszacsatolást, ezek végrehajtása elmaradt. Az alábbiakban tárgyalandó események idején is tehát még a korábbi helyzet állt fenn.

A továbbiakban már kimondottan az egyházszerkezeti viszonyok alakulására irányítjuk figyelmünket. A köztudatban meggyökerezett – konkrét adatokkal viszont nem igazán alátámasztható – narratíva szerint a Szilágyság már igen korán megismerkedett a reformátori tanokkal, a talányos Derecskei Demeter buzgólkodásának köszönhetően.⁷ Az 1554-es óvári zsinat lutheránus szellemiségű határozatait többek között az a Horváthi Mihály is aláírta, aki 1557 nyarán, a kolozsvári nemzeti zsinaton már szilágyi archidiakónusként vett részt.⁸ Az ekkortájt megalakult tiszántúli egyházkerületet alkotó 14 egyházmegye között ott találjuk a szilágyit és a közép-szolnokit is, nemkülönben az 1567-es debreceni zsinaton elfogadott II. Helvét Hitvallás aláíróiként is.⁹ A szilágysági esperesek névsorát

⁴ POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*, 5. köt., Budapest, 1905, 243–245.

⁵ ZSIGMOND Attila: Debrecen? Kolozsvár? Nagyvárad? Változó keretek a szilágysági református egyház történetében, *Hepehupa* 8(2009/2), 9–14.

⁶ SZABADI István: A szilágyi (krasznai) egyházmegye és az erdélyi egyházkerület kapcsolata a 18. században, *Egyháztörténeti Szemle* 14(2013/4), 31–37.

⁷ SIPOS Gábor: Derecskei Demeter, a Partium reformátora, in: uő: *Reformata Transsylvanica*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012, 13–21.

⁸ KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest, Magyarországi Protestansegylet, 1881, 32.; BOD Péter: *Magyar Athenas*, Sepsiszentgyörgy, T3, 2003, 145.

⁹ ZOVÁNYI Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézet, 1939, 14.; DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 426.

1578-tól ismerjük, a lelkészek pedig már a kezdetektől folyamatosan feltűnnek a zsinati jegyzőkönyvekben, különböző vitás ügyekben, illetve az ordinációs névsorokban.¹⁰ A tiszántúli kerület megosztottságának első jelei Várad 1660-os eleste után jelentkeztek, minek következtében a hódoltság területén fekvő egyházmegegyék és az ezen kívül esők között egyfajta kényszerű elkülönülés figyelhető meg, noha a generális zsinat hatálya elvileg túlnyúlt a politikai határokon. Ennek tudható be, hogy az északi egyházmegegyék között a szilágyságiak képviselői is rendszerint távolmaradtak a közzsínatoktól.¹¹

Az I. Carolina Resolutio (1731) rendelkezéseire reagálva Ráday Pál egyetemes főgondnok vetette fel a tiszántúli kerület kétfelé osztásának lehetőségét, ami viszont Zoványi P. György püspök határozott ellenkezését váltotta ki, és végül a II. Carolina Resolutio (1734) is a korábbi egyházi határokat szentesítette.¹² Zoványi helyzete annyiban volt sajátos, hogy ő három évtizeden át zilahi lelkészként és szilági senioraként töltötte be hivatalát. Személyesen ritkán jelent meg Debrecenben, és saját egyházkerületének vezetőségével is többször szembekerült. Már 1744-ben kemény hangú idézéssel rendelték maguk elé számadásra, állítólagos törvénytelenések okán, 1750-ben pedig az elsőként megválasztott főgondnok, Dobozy Mihály levélben kérte, hogy Szódi István főjegyzőt szinte teljes hatáskörrel ruházza fel, a hatékonyabb érdekvédelem céljából. 1751-ben Harsányi István közép-szolnoki esperes azt sérelmezte, hogy egyházmegegyéjét Zoványi az erdélyi kerülethez szerette volna csatolni, ezért a szuperintendenciális gyűlés a püspököt figyelmeztetésben részesítette.¹³ Bár a fennmaradt források tükrében Zoványi egy meglehetősen autoriter személyiségként áll előttünk, aki főleg a világiak egyházkormányzati szerepvállalása iránt viseltetett bizalmatlansággal, de ugyanakkor a szilági traktus senioraként maga is arra kényszerült, hogy számos alkalommal az erdélyi kerület érdekvédelmi testületének számító Főkonzisztórium segítségére apelláljon. Zoványi 1758-ban bekövetkezett halála után fia, József örökölte meg az esperesi széket, s a két kerület közötti feszültség az ő regnálása alatt érte el a tetőpontját, ami végül hivatalának elvesztését eredményezte 1769-ben.¹⁴ Viszont az a tény, hogy az ő félreállításával az ellentétek továbbra sem szűntek meg, arra utal, hogy ismét nem csupán Zoványi József egyéni ambícióiról, kompromisszumképtelenségéről volt szó. Mindennél világosabban mutatja ezt, hogy például az esperesi eskü letételével kapcsolatban a későbbiekben is több alkalommal gondok támadtak, a tiszántúli szuperintendensnek, illetve az erdélyi Főkonzisztóriumnak való alávettetés te-

¹⁰ DÁNÉ Veronka – SZABADI István (s. a. rend.): *A Tiszántúli Református Egyházkerület zsinati iratai I. 1578-1735*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2022, passim.

¹¹ SZABADI István: Zoványi György püspök és a tiszántúli református egyházkerület egysége, in: Kolombán Vilmos József (szerk.): *Határtalanul a határok között*, Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 28., Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2020, 78–84, 79.

¹² Uo., 80–81.; Dáné–Szabadi: *A Tiszántúli Református*, 375, 378.

¹³ TÓTH Sámuel: *Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez*, 2. füz., Debrecen, 1894, 12.

¹⁴ Zoványi: *A Tiszántúli Református*, 63–64.

kintetében.¹⁵ Emellett az is megfigyelhető, hogy néhány esetben az egyházmegyében felmerült, kerületi szintig jutó vitás kérdésben a szembenálló felek érdekeik érvényesítése végett folyamodtak egy időben Erdély, illetve Tiszántúl támogatásához.¹⁶ Továbbá még az is említésre méltó, hogy Debrecen 1774-ben a Szilágyságban szolgáló procedensek (lelkészjelöltek) Erdélyben történő felszentelése ellen is szót emelt, amire viszont mindeddig csupán néhány szórványos példát találtam, s ennek alapján nem igazán beszélhetünk egy általános tendenciáról.¹⁷

Az események folyamatát szemlélve, mások nyomán magam is Zoványi Jenő lényeglátó megállapításával jellemezhetem a történéseket, miszerint a tiszántúli egyházkerület „kezdt megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy az »Erdélyhez tartozó eklézsiák a magyarországi eklézsiáktól elszakasztassanak«”.¹⁸ Péchy Imre főgondnok 1818-ban bemutatott egy átfogó rendezési tervet, melynek célja az volt, hogy az egyházmegyék beosztását a világi közigazgatási határokhoz igazítsa. A pragmatikus indíttatású elgondolás viszont az érintett traktusok heves ellenállásába ütközött, s ezt egyéb, Péchyt érintő panaszok is tetézték, melyek megoldását a Helytartótanácshoz és a királyhoz beadott folyamodványok útján próbálták elérni. A szembenálló felek megegyezésének hiányában végül a Helytartótanács elrendelte egy különleges megbízatású generalis konvent összehívását, mind a négy egyházkerület részvételével. Ennek első ülészakára 1821. március 18. és 24. között került sor Pesten, s egyéb napirendi pontok mellett itt tárgyalták az egyházmegyéket érintő átszervezést is, s az újabb tiltakozások ellenére azt mégis királyi jóváhagyásra terjesztették fel. A Debrecenben megtartott második ülészakon (okt. 1–4.) egy külön erre a célra kinevezett kilenctagú bizottság foglalkozott az egyházmegyék beosztásával, kevés változtatást eszközölve az 1818-as tervet. A határozat gyakorlatba ültetésére rögtön az ülészakot követően összehívott kerületi közgyűlésen (okt. 5–8.) került sor, ahol Héczei Pál közép-szolnoki esperest utasították, hogy még az év folyamán hívjon össze egyházmegyei gyűlést a felosztott traktus Tiszántúlon maradó gyülekezeteinek elbocsátása végett. Ugyanő volt az, aki az elcsatolt szilágysági eklézsiák nevében elbúcsúzott az egyházkerulettől.

E rövid áttekintés után lássuk, hogy a történések miképpen jelennek meg a szilági traktus gyűlésjegyzőkönyveiben. Az 1818 októberében tartott szuperinten-

¹⁵ Az 1806-ban megválasztott Dombi János ennek okán tagadta meg az eskü letételét, ezért 1816-ban bekövetkezett haláláig nem is nyert felső megerősítést. Hasonló indokkal emelt kifogást közép-szolnoki esperestársra, Keresztes Mihály is, egyházmegyéjének a Szilágyságba eső gyülekezeteire nézve. Uo., 89–90.

¹⁶ Szabadi: *A szilági (kerasznai) egyházmegye*, 36–37.

¹⁷ A teljesség kedvéért szükséges megjegyezni, hogy a szilágysági lelkészek származását tekintve – a kutatást első lépésben a számbelileg a testület mintegy egyharmadát kitevő akadémitákra szűkítve – azt látjuk, hogy a szolgálattevők döntő többsége erdélyi származású volt. A fennmaradt néhány utalás alapján úgy tűnik, hogy az ordináció helyének megválasztásában elsősorban nem külső tényezők (esetleges felsőbb, főkonzisztórium vagy esperesi utasítás), hanem egyéni, szubjektív szempontok játszottak szerepet. ZSIGMOND Attila: *Akadémita lelképásztorok a szilági traktusban (16. század – 1821)*, doktori értekezés, kézirat, 41–43, 45–50.

¹⁸ Zoványi: *A Tiszántúli Református*, 90.

denciális szék továbbított határozatai között az érintett területekkel kapcsolatban ez áll:

„6^{or} Az Erdélyhez tartozó eklésiáknak a Magyar Országai ecláktól való el választását kívánván az is, hogy amazok az erdélyi municipalis törvények szerint igazgattattnak, in publico ecclesiasticis az erdélyi Fő Consistoriumtul fügjenek, a mi superintendentiántól tsak in disciplinaribus et pure ecclesiasticis. Íródjon az erdélyi méltóságos Fő Consistoriumnak, hogy a Közép és Belső Szolnok vármegyékben, Kővár vidékén fekvő, s eddig a Szathmár vármegyei eclésiáin kal két tractusokban volt, úgy a Kraszna vármegyei eclésiákat is méltóztasson azoknak száma és fekvésekhez képpest tractusokra fel osztani, administratiojokat in publico ecclesiasticis coordinálni, minthogy a superintendentia azokra nézve egyebet fenn nem tart, hanem tsak a subordinatiot in pure ecclesiasticis et disciplinaribus”¹⁹

Eszerint a tiszántúli kerület gyakorlatilag tudomásul vette a Szilágyóság eddigi kettős jogállását, és hajlandó volt bizonyos kérdésekben elismerni a Főkonzisztórium fennhatóságát, de úgy, hogy az egyházvidék – ha átalakított formában is – névlegesen továbbra is a szuperintendencia része maradt. A határozat vonatkozó pontjait a soron következő, december 8-i parciális zsinaton tárgyalták, s két módosító javaslattal éltek: egyrészt sérelmezték a közép-szolnok vármegyei Cíkó elcsatolását,²⁰ másrészt pedig az egyházfegyelmézést nem a Superintendentiale Consistorium, hanem a püspök gyakorolhatta, de csak a Főkonzisztóriummal egyetértésben. A parciális szék e célból Kiss Lajos algonodnokot, Betlendi János esperest és Polgári Márton főjegyzőt bízta meg a javaslatoknak az Egyházfőtanácshoz történő felterjesztésével, amelyben viszont már a Debrecentől való teljes elszakadás szándékát fogalmazzák meg: „az erdélyi püspökséghez való kaptsolatásunkat kérjük”.²¹

1819 júliusában a parciális széken tárgyalták a Helytartótanács nem hivatalos úton terjesztett, az év márciusában kelt, királyi megerősítésre felterjesztett átalakítási tervezetét, mely nagy nyugtalanságot keltett az egyházmegyében, eddigi szabadságjogainak megtartását illetően. Az iratot a Főkonzisztóriumhoz továbbították, innen remélve az esetleg szükséges további lépések megtételét. Ugyanakkor Betlendi kilátásba helyezett debreceni útját nem ítélték helyénvalónak, „mivel hogy

¹⁹ *Oeconomico Politico Protocolluma a' Tekintetes Közép Szolnok és T. Kraszna Vármegyékben helybeztetett Szilágy Vidéki Reformatus Ven. Tractusnak* (a szilágyi traktus parciális zsinati jegyzőkönyve, 1816–1833). A Román Nemzeti Levéltár Szilágy megyei Szolgálat (továbbiakban RNL), fond: Protopopiatul Reformat Sălaj-Solnoc (továbbiakban PRSS), jelzet: R41, 60v–61r.

²⁰ A sérelem teljesen jogosnak tekinthető, mivel a rendelkezés tévesen említi Cíkót közép-szolnokinak, a gyűlekezet mindig is a szilágyi traktushoz tartozott. A tiltakozás oka bizonyosan az egyházmegye területi egységének megbontása miatti aggodalom volt, mivel az amúgy leányegyházként vegetáló Cíkó elcsatolása nem károsította volna meg számottevően az egyházmegyét. Ugyanakkor ez a lokális példa is jól szemlélteti, hogy miért övezte akkora általános felzúdulás az 1818-as átszervezési tervezetet.

²¹ PRSS,/R41, 63v–64r.

a debretzeni superintendentiától lejéendő el válásunk felől valo akaratunkat már írásba oda el is küldöttük, s félő, hogy kedvetlenséggel illetessék esperestünk²².

Az átszervezés folyamata némi stagnálás után csak 1821-ben vett újabb lendületet. Bár a pesti generális konvent történéseire való közvetlen hivatkozás nem bukkan fel a parciális zsinati jegyzőkönyvben, de az egyházmegyei archívumban mégis találunk erre utaló nyomokat. Betlendi esperes Incze Sámuel erdélyi főgondnoktól értesült arról, hogy elképzeléseik szerint komoly esély van arra, hogy „esztendő ijenkor Zilahon lesz a generalis synodus”, ezért intézkedik, hogy a templomot és az egyházi épületeket idejében javítsák ki a nevezetes alkalomra.²³ Szeptember 25-én, a szilágycsehi parciálison tárgyalták Péchy Imre főgondnok levelét, melyben az esperest meghívta a szeptember 30-i szuperintendenciális székre, valamint az október elsején kezdődő generális konventre. Ekkor a küldöttek személyéről és költségeik fedezéséről is határoztak.²⁴ Betlendi végül nem a főjegyző, hanem az egyik assessor, Keresztes János dobai lelkész társaságában képviselte Debrecenben a szilági traktust, s az ottani történésekről a december 18-án tartott rendkívüli parciálison számoltak be az egyházmegye vezetőségének. Ez a minden hivatalossága ellenére mégis némileg személyes jellegűre sikeredett beszámoló hozzásegít, hogy az események tényszerű bemutatása mellett kissé beleshessünk a kulisszák mögé is. A mostoha útviszonyok miatt jókora késéssel odaérő kiküldöttek, lemaradva a szuperintendenciális gyűlésről, már csak Budai Ézsaiás kerületi főjegyzővel tudtak szót váltani, majd pedig másnap reggel Péchy Imre főgondnokkal, akitől először csak így, informális módon értesültek a Szilágyság teljes elcsatolását szentesítő királyi megerősítésről – a címválasztással ezt a momentumot kívántam megragadni. Közben elkezdődtek a generális konvent munkálatai is, amelyen ők mandátum híján csak megfigyelőként vehettek részt, de itt végre már hivatalos körülmények között is hallhatták az egyházmegye jövődjét illető határozatot. Felolvasásra került az egyéb elfoglaltságai miatt késedelmeskedő Laskai Sámuel alispán általuk kézbesített levele is, amelyben mint a Főkonzisztórium megbízott képviselője, az itteni archívumban elhelyezett papi ármális visszaszolgáltatását sürgette. Miközben a szuperintendencia képviselői az érdeklődést tényleges vagy színlelt értetlenkedéssel fogadták, Budai Ézsaiás jött segítségükre, pontosan megnevezve annak őrzési helyét. Péchy főgondnok viszont azon a véleményen volt, hogy a kerületnél maradó bihari és érmelléki eklézsiákra való tekintettel (melyek úgyszintén a diploma hatálya alá estek) az ere-

²² Uo., 82r–82v.; *A szilági traktus parciális gyűlésének felterjesztése a Főkonzisztóriumhoz* (Zilah, 1819. július 22.). A volt Szilágyszolnoki Egyházmegye levéltári iratai a Zilahi Református Egyházmegye Levéltárában (a továbbiakban SzSzEm), fond: VIII./D Közigazgatási ügyek, jelzet: D/131.

²³ *Betlendi János levele Balogh Mihály zilahi főkurátorhoz* (1821. május 13.). SzSzEm, VIII/D, jelzet: D/124.

²⁴ A határozat szerint az esperest Polgári Márton főjegyző fogja elkísérni, útiköltségüket pedig nem a traktus kasszájából, hanem a lelkészekre és a mesterekre kétharmad-egyharmad arányban kirótt hozzájárulásból fogják fedezni – mindannyiukat egyaránt érintő ügyről lévén szó. RNL PRSS/R41, 140v.

deti maradjon Debrecenben, és csak egy hiteles másolatot adjanak át a szilágyságiaknak. Bár Betlendiék maguk nem szólalhattak fel, de annyi ráhatásuk mégis volt az eseményekre, hogy a visszaszolgáltatásban úgyszintén érdekelt Héczei Pál közép-szolnoki esperes és az irányukban látható jóindulattal viseltető Budai Ézsaiás előterjesztésére végül az a határozat született, hogy a levéltár számbavételekor történjen meg az ármális kikeresése és annak eredetiben való visszaszolgáltatása.²⁵ Másnapra maradt a traktusok felosztásának részletekbe menő taglalása, melyen Betlendiék úgyszintén részt vettek, majd, további maradásukat szükségtelennek ítélve, eltávoztak Debrecenből.

Az elcsatolást közlő, a generális nótárius által jegyzett hivatalos értesítésre reagálva a parciális szék azt határozta, hogy a Főkonzisztóriumhoz felküldendő *conceptus*ban igényelje „tractusunknak a maga épségében való meg hagyattatását”. Erre az szolgáltatott okot, hogy tudomásukra jutott az átszervezés folytán csupán 18 gyülekezetre apadt közép-szolnoki csonka egyházmegye abbéli igyekezete, hogy fogyatkozását a szilágysági traktus egy részének hozzájuk való csatolásával pótolja. Ugyanakkor Budai Ézsaiás főjegyzőnek is levélben köszönték meg eddigi, „sok ízben tapasztaltattni méltóztatott atyafiságos szeretetét”.²⁶

Hamarosan Kolozsvárról is megérkezett a Főkonzisztórium november 4-én kelt, 228-as számú rendelkezése, melyben a legfelsőbb jóváhagyást elnyert konventi határozatnak megfelelően maga is megtette a megfelelő lépéseket, egy négytagú bizottságot hozva létre, ennek feladatául szabva az átadott gyülekezetek helyzetének rendezését (elnöke: báró Bánffy Pál, további tagjai: báró Wesselényi József, Laskai Sámuel és Kiss Lajos). A szilágyságiak aggodalmát igazolta, hogy ekkor még valóban az volt az elképzelés, hogy a két vármegyéhez igazodva két külön esperességet hozzanak létre, de oly módon, hogy ezek között a gyülekezetek és a lelkek száma tekintetében ne legyen túl nagy eltérés. Ennek kidolgozását a főhatóság által megállapított ütemterv szerint egy esztendőn belül kellett elvégezni.²⁷

1822 márciusában a parciális szék a felosztást eligazító bizottság esedékes tanácskozásával kapcsolatban arra utasította az esperest, „hogy ha tractusunk mostani állása ellen valami oljas határozattátnék, ott mindgyárt referáljon, és legottan partialist gyűjtessen, hogy partialisunk is maga részéről a szükséges lépéseket meg tehesse”.²⁸ Csupán egy későbbi utalásból tudjuk, hogy a szilágyságiak Bodola János erdélyi püspököt is megkeresték, aki március 21-én kelt, Betlendi espereshez intézett válaszában velük egyetértőleg nyilatkozott („az általunk felhozott fontos okokra nézve azon 18. ekkláknak kérését roszsznak tartya, és ha meg fog az iránt kerdezettetni, a maga vélekedését a mi részünkre fogja meg tenni”), ugyanakkor kihangsúlyozza, hogy a döntés nem az ő, hanem a Főkon-

²⁵ Budai és Héczei jó együttműködésének némi személyes színezetet ad közös, szilágypéri származásuk, Budait Héczei apja keresztelte, aki egykor maga is esperes és generális nótárius volt.

²⁶ RNL PRSS/R41, 149r–150v.

²⁷ Uo., 153v.

²⁸ Uo., 154v.

zisztórium hatalmában áll, s felhatalmazás hiányában egyelőre nem gyakorolhatja püspöki jogkörét az újonnan átcsatolt gyülekezetek felett.²⁹ Eszerint tehát egy olyan átmeneti állapot alakult ki, amelyben a leginkább érintettek egyelőre csak aggodalommal szemlélhették jövőjük bizonytalanságát, mindent latba vetve érdekeik érvényesítését illetően. Ez indította őket arra, hogy a május 9-én tartott parciális végzése alapján újból megkeressék a Főkonzisztóriumot a helyzet rendezése végett: „kérjük a méltóságos Fő Consistoriumot, hogy minket és tractusunkat az erdélyi fő tiszteletű püspök úrnak úgy méltóztasson ajánlani fő fel vigyázása alá, hogy mind a generalis synodusra ki küldendő invitatoria, mind egyéb felsőbbi rendelkezések mi hozzánk is hivatalosan küldődgyenek el.”³⁰

Bánffy Pál főgondnok augusztus 23-én kelt levelében, az átszervezésben illetékes bizottság elnökeként, szeptember elsejére Szilágysomlyóra hívta össze az érintetteket, „hogy a Szilágyságban lévő ekklesiáknak coordinációjok iránt ottan planum készíttessék, és az a méltóságos Fő Consistoriumhoz bé küldtessék”. A megejtett tanácskozásról az esperes a soron következő parciálison, szeptember 24-én számolt be, amit a jegyzőkönyv szűkszavú megjegyzése szerint a jelenlévők jóváhagyólag tudomásul vettek.³¹ Az Egyházfőtanács a felterjesztett tervvel kapcsolatban a december 8-án kelt, 257-es számú leiratában értesítette a traktust, hogy azt a következő módosításokkal fogadta el: az egyesített egyházmegye elnevezése *Szilágysági (Sylvaniensis)* legyen, az egyesített (*unitus*) elhagyásával; az új traktus egységes tisztkarral rendelkezék, melyben a volt érmelléki (azaz közép-szolnoki) traktus esperese *proseniorként* legyen „az ordinarius esperestnek coordinatussa, és olj formán valo dirigens társa”, az esperesi hivatalra való következőzés feltételével; kezdetben az összes assessor maradjon meg tisztségében, mindaddig, amíg a természetes apadás folytán helyreáll a törvény által megszabott létszám; közös levéltárát és kasszát alakítsanak ki; valamint a világi felsőbbség irányába kérelmezzék, hogy a következő püspök kinevezésébe már az új traktus is bekerüljön. Ezt követték az egyesítés lebonyolítását szabályozó további részletes rendelkezések (a gyülekezetek ingó és ingatlan javainak összeírása, a bizonyító levelek és egyéb fontos iratok elhelyezése az egyházmegyei archívumban, részletes jegyzőkönyv elkészítése).³²

A másik érintett fél, a közép-szolnoki egyházmegye számára a fentebb ismertetett történések jóval nagyobb változást eredményeztek, ugyanis az átszervezés gyakorlatilag a harmadfél évszázados múltra visszatekintő traktus megszűnését eredményezte. Az eddig idetartozó 40 eklézsiából a Közép-Szolnok vármegye területén levő 18 egyesült a szilágyi traktussal, a fennmaradó Szatmár várme-

²⁹ Uo., 162v.

³⁰ Viszont ugyanezen a gyűlésen úgy határoznak, hogy nemcsak a traktus egyelőre még tisztázatlan jogállása miatt, hanem főként a szükséges anyagi helyzetükre való tekintettel nem vesznek részt a soron következő zsinaton, sőt még a Főkonzisztóriumhoz sem tudnak követet küldeni Kolozsvárra. Uo., 164r.

³¹ Uo., 168v., 169r.

³² Uo., 178v–179v.

gyeiekből pedig a szabolcsi traktusról leválasztott 14 és a szatmáriból áthelyezett 2 gyülekezettel együtt hozták létre a nagykárolyi egyházmegyét.³³

A hosszadalmas folyamat itteni első nyomát a traktus protokollumában, egy 1818. december 1-jén megszövegezett terjedelmes beadványban találjuk, melyet „a Közép Szolnoki helvétziai vallástételt követő egyházi vidéknek consistoriuma” intézett a szuperintendenciális konzisztóriumhoz. Reagálva a néhány hónappal korábban nyilvánosságra hozott átszervezési tervezetre, a beadvány szerzői mély-séges felháborodásuknak adtak hangot, főleg az egyházkormányzatban egyre inkább hangsúlyossá váló, általuk önkényesnek ítélt világi szerepvállalásra utalva. Ugyanakkor itt is megjelenik az erdélyi rész sajátos helyzetére való utalás:

„Ezen mi tractusunknak Erdélyhez tartozó részére nézve, minthogy minket felséges Fejedelmünk az erdélyi méltóságos Supremum Consistorium által méltóztatik kormányozni, ne akadályoztassa a’ főtiszteletű superintendens urat, hogy minket az erdélyi részen lévő Synodusával és Consistoriumával kormányozzon, minthogy nekünk a mi püspökünk elől az apellatio nem a magyar országi, hanem az erdélyi Cancellarián által mégyen Ő Felsége eleiben, a mely a magyar országi Superintendenciale Consistoriumtól oda nem mehetne – mert mi egyébaránt is Ő Felségének a homagialis hitet úgy tettük le, hogy Ő Felségéhez és az erdélyi jurisdictióban lévő magistratushoz hűségesek és engedelmesek leszünk.”³⁴

Az 1819. július 23-án Tasnádon tartott parciálison – hasonlóan szilágyi traktusbéli társaikhoz – maguk is a Főkonzisztóriumhoz folyamodnak, azt nehezményezve, hogy Péchy Imre főgondnok „minden authentia nélkül”, azaz önkényesen terjesztette fel királyi jóváhagyásra az őket igen nagy mértékben érintő átszervezési tervezetet, figyelmen kívül hagyva Benedek Mihály szuperintendens protestációját. Értelmezésükben a főgondnok szándéka az, hogy „megyénknek az erdélyi jurisdictio alatt lévő részét is a tisztelt Superintendenciale Consistorium jurisdictioja alá vonnyá”. Azért tiltakoznak az egyházmegye kettészakítása ellen, mert meglátásuk szerint ezzel a megoldással „megszűnne az a láncszem, a mely még eddig egybe kötve tartott bennünket az említett superintendenciának Magyar Országhoz reapplicált részével, és minthogy azon rész is a reapplicatio előtt azon törvényekkel, azon vallásbeli szabadságokkal élt, a mellyel mi erdélyiek élünk, még ezen egységünknel fogva lehetett az a reménység, hogy talán valaha a magyar országi rész is vissza kaphattya azon jussait és szabadságát”.³⁵ A traktus nyilvánvalóan az Egyházfőtanács által látja biztosítottnak érdekei hathatós védelmét, s

³³ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 350, 429.

³⁴ A beadvány elkészítésének előzményét tartalmazó jegyzőkönyvi bejegyzésből csupán néhány sornyi olvasható, mivel az előző három lapot kitépték – nem tudni, hogy ez a szokatlan eljárás összefüggésben áll-e a jelen tanulmányban tárgyalt eseményekkel. A közép-szolnoki egyházmegye parciális zsinati jegyzőkönyve (1816–1821), RNL PRSS, jelzete: R42, 13r–14v.

³⁵ Uo., 18r–18v.

ugyanézt támasztja alá egy másik, a válóperes fellebbezésekre vonatkozó kolozsvári leiratra adott válasza is.³⁶

1820-ban változás történt a traktus élén, a Keresztes Mihály elhalálózásával megüresedett seniori széket Héczei Pál foglalta el. Szeptember 20-án kelt, esperestársához, Betlendi Jánoshoz intézett levelének tanúsága szerint tapasztaltabb kollégájának véleményét kikérve igyekezett maga is eligazodni az egyházkormányzat szövevényes erőviszonyait illetően:

„Nagytiszteletű esperest uram, ki a mostanin (t. i. az erdélyi generális zsinaton) jelen volt, és én bátorkodom annak lelkéről tudósítást kérni, ki és mi mozgattya azt, mik annak tárgyai, activitásai és tekintete, s mennyiben van az alatta a Fő Consistoriumnak és az ott tractalt dolgok mint igazíttatnak el, s mi annak az apellatorium foruma, van e ott valami nyomattatás? Ha élek, annak miben létét én is jövendőre ki akarom tanulni, mert most Debreczenbe szabaddá tettem, hogy oda el mehetek.”³⁷

Az egyházmegyei protokollumban az átszervezéssel kapcsolatosan már csak egyetlen alkalommal találunk bejegyzést. Az 1821. november 14-én Érmindszenten tartott parciális zsinat különleges jelentőséget nyert, ez lévén a legutolsó ilyen alkalom a megszűnő egyházmegye életében. A jegyzőkönyvben kimerítő részletességgel örökítették meg a nagyszámú résztvevő jelenlétében zajló eseményeket, a felolvasott hivatalos értesítéseket és az elhangzott orációkat. Héczei Pál leköszönő esperes személyes hangvételű búcsúbeszédéből a felsőbbség döntése iránti köteles engedelmesség hangoztatása mellett is kiérződik a megilletődöttség, s ezt talán nemcsak az alkalom megkívánta retorikai fogásként értékelhetjük, hanem az általa pástorolt közösség megbomlása felett érzett őszinte megrendülésként. Rajta kívül még Hajós Nagy András főjegyző, Peleskei Miklós kinevezett esperes és Laskai Sámuel főgondnok szólt az egybegyűltekhez.³⁸

A Szilágyságnak az erdélyi egyházkerületbe való hivatalos bekebelezésére a soron következő generális zsinaton került sor, melyet a korábbi elképzelésekhez képest egy évvel később, 1823. június 8–14. között tartottak meg Zilahon. Itt a 16. napirendi pont alatt tárgyalták az újonnan megalakult traktus befogadását. A határozathoz fűzött megjegyzés ugyanakkor világosan tükrözi, hogy Erdély mindig is a saját fennhatósága alá tartozóként tekintett a Szilágyságra:

³⁶ Ebben egyrészt tudomásul vették, hogy a Superintendentialis Consistorium átruházta a felsőbb házassági bíráskodás jogát az erdélyiekre, de közben hangsúlyozták, hogy a debreceniek püspökökre nézve ezt nem tehetik, aki ebbéli jussáról csak saját elhatározása alapján dönthet. Nyilvánvaló kifejezése ez annak, hogy Péchy főgondnok és Benedek püspök küzdelmében a közép-szoldnokiak ez utóbbit támogatták, joghatóságának hangsúlyozásával az ő segítségére is számítva érdekeik érvényesítésében. Ezt nyomatékosítja, hogy a Főkonzisztóriumhoz intézett folyamodványt a püspöknek is elküldték. Uo., 17v–18r.

³⁷ SzSzEm VIII/D, jelzete: D/131.

³⁸ RNL PRSS/R42, 30v–35r.

„Ennek olvasása alkalmatosságával olly kifejezést vévén észre Generalis Synodusunk, a melly arra mütathat, mintha a szilágyi eklésziák ez előtt a debretzeni superintendentiától függötenek volna, szükségesnek látta Generalis Synodusunk a balra-magyarázhatás tekintéséből meg-jegyezni azt, hogy a superintendensi actusokra nézve igaz, hogy a debretzeni superintendenstől függötenek, de nem a Superintendentiale Consistoriumtól, hanem a superintendensel edgyet értve az erdélyi méltóságos Fő Consistoriumtól.”

Emellett jól jelzi az alig létrehozott új egyházmegyében máris jelentkező feszültségeket, hogy a traktus hivatalos nevének (Szilágyi/Sylvaniensis) kihirdetése után rögtön következik egy kiegészítés is, mellyel a közép-szolnokiak kérésére az elnevezést a Főkonzisztórium *Szilágy-Szolnokira* módosította, illetve Héczei Pált a továbbiakban is megilleti a seniori titulus és javadalom.³⁹ Ezzel kezdetét vette a szilágy-szolnoki egyházmegye százhusz éves fennállása, melynek majd a második világháború eseményei vetettek véget 1944-ben. Ekkor ismét egy új fejezet kezdődött a szilágysági eklésziák addig is meglehetősen hepehupásnak bizonyult történetében.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány a tiszántúli egyházkerület és az erdélyi Főkonzisztórium közötti, a Szilágyság feletti fennhatóság gyakorlását tekintő évszázados huzavona záró epizódját vizsgálja a leginkább érintettek, azaz a szilágysági egyházmegyék nézőpontjából. Bár köztudomású, hogy ebből a küzdelemből végül az erdélyi fél került ki győztesen, a részletekbe betekintve nyilvánvalóvá válik, hogy ezt a meglehetősen leegyszerűsítő, az egyházkerületi határok mentén egymásnak feszülő frontokat felvázoló képet valójában további törésvonalak tarkították. Gondolhatunk itt elsőként a lelkészi és a világi rend mindkét oldalon kisebb-nagyobb mértékben jelentkező ellentétére, az egyházkormányzatban magának igényelt vezető pozíciót tekintve. Továbbá a két érintett egyházmegye esetében is némi eltérés figyelhető meg az elcsatolás kivitelezését illetően. A közép-szolnoki traktus ebbéli visszafogottságát sajátos kettéosztottságával magyarázhatjuk, míg a szilágyiak azok, akik az eredeti, valójában az addigi status quo-t rögzítő elsődleges tervezettől eltérően már eleve a tiszántúli kerulettől való teljes elszakadást óhajtották. Az még további vizsgálatot igényel, hogy utóbbi esetében ez az elképzelés milyen mértékben tükrözte a lelkészi kar, illetve a világi vezetés (valójában a Főkonzisztórium) akaratát. A hivatalos dokumentumok ebben a tekintetben nem biztosítanak kellő rálátást, az érintett szereplők magánjellegű iratainak további kutatása segíthet hozzá a kép pontosításához. Viszont ennek hiányában is megelölegezhető a feltételezés, miszerint a lelkipásztori közösségnek is létérdeke volt a maga és az általa pásztorolt

³⁹ *Protocollum Sanctae Synodi Generalis En. Refor. in Oppido Zilah Ao 1823 diebus 8. 9. 10. 11. 12. 13. et 14. Junii celebrata*, Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, fond: A3 Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek, jelzet: 428/1823. Ezúton köszönöm Tóth Levente szíves segítségét.

gyülekezetek számára a kedvezőbb körülmények biztosítása – erre nézve pedig egyértelműen az erdélyi egyházkerülethez való csatlakozás jelentette a garanciát. Bár a későbbi forrásokban (amikor majd néhány évtized múlva újból előkerül a kérdés) utalás történik a szóbeszéd szintjén felmerült állítólagos világi nyomásgyakorlásra is, vélhetőleg ebben a kérdésben a két fél azonos álláspontot képviselt. S ha eltérő volt az egyházmegyék kezdeti elgondolása a kerületekhez fűződő további viszony alakítása tekintetében, a véleménykülönbség az elcsatolást követő átmeneti helyzetben is megmaradt közöttük, mindegyikük másképpen gondolta el a folytatást. Végül a szilágyi traktus álláspontja kerekedett felül, s néhány, a másik fél részére tett kompromisszumos gesztus megtételével végül létrejöhetett a tágabban értelmezett Szilágyság számára egy bő évszázadon át az egyházigazgatási kereteket biztosító szilágy-szolnoki egyházmegye.

ABSTRACT

*Attila Zsigmond: „...henceforth we shall belong to the Transylvanian church district...”.
Addenda to the formation of the Church County of Szilágy-Szolnok*

The purpose of this study is to present the establishment of the church county of Szilágy-Szolnok from a novel perspective. Originally, the church county of Szilágy was part of the Transtibiscan Church District. However, it became later to rely more and more markedly on the protection and support of the Transylvanian General Consistory. This originated from the specific legal status of the counties of Kraszna and Middle-Szolnok, which provided the administrative framework of Szilágyság (Szilágy region): Specifically, Kraszna and Middle-Szolnok counties were under the taxing jurisdiction of the Kingdom of Hungary but administratively they were classified as Transylvania. Since the situation of the Protestants was more favourable in Transylvania, it is understandable that from the first third of the 18th century, leaders of the church county of Szilágy increasingly sought protection in the region under the Transylvanian General Consistory, which led to tensions between the two church districts. In 1821, the outcome of this exasperating situation was that the General Convention in Pest ordered the congregations of Szilágy to join the Transylvanian church district, which led to the establishment of the church county of Szilágy-Szolnok. Based on archival documents, it was investigated how all these, i.e., the process of redistricting proceeded from the viewpoint of the church counties and to what extent they could control the course of events.

Keywords: Szilágyság (region), Church County of Szilágy-Szolnok, Transtibiscan Church District, Transylvanian General Consistory, protection, tensions

Hudi József

ADALÉKOK A BELSŐSOMOGYI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE TUDOMÁNYOS OLVASÓ TÁRSASÁGÁNAK MEGALAPÍTÁSÁHOZ (1829–1830)

KUTATÁSTÖRTÉNET

A reformkori Magyarországon a társadalmi nyilvánosság intézményei között fontos szerepet töltöttek be a kulturális egyesületek: az úri és polgári kaszinók és olvasótársaságok, amelyek a közműveltség emelése, a társalgás, a hasznos időtöltés, eszmecsere mellett a különböző társadalmi osztályok, rétegek egymáshoz közeledését, együttműködését egyaránt szem előtt tartották. Az egyesületek társadalmi bázisát főként a művelt fő- és köznemesség, egyházi és világi értelmiség, honorácior réteg, városi polgárság képezte. A polgári átalakulás küszöbén Magyarországon közel 500, Erdélyben 100 különféle egyesület létezett, taglétszámuk megközelítette a 100 ezer főt. Az egyesületek közül a kaszinók és olvasótársaságok száma Magyarországon mintegy 200, Erdélyben 30 körül mozgott, tagságuk több tízezer főt tett ki.¹ Mintának a Széchenyi István által 1827-ben alapított pesti Nemzeti Kaszinót tekintették, amely a fő- és köznemesség mellett a közrendű polgárokat is befogadta. Az egyesületek a magyarok és nemzetiségek körében egyaránt a nemzeti ébredést szolgálták.²

A 18–19. században a könyvek, hírlapok és egyéb sajtótermékek viszonylagos drágasága miatt az olvasóközönség szervezett keretek között, társulások alapon jutott olvasnivalóhoz. Voltak olvasóköri körök, melyek nem rendelkeztek épülettel, a tagok között az olvasmány meghatározott sorrendben „keringett”. Az olvasószobával vagy székházzal bíró egyesületek állandó helyet biztosítottak a társas együttléteknek. A helyzet a könyvek tömeggyártásával változott meg, amikor az olvasóegyesületek helyét a kölcsönkönyvtárak vették át.³ Németországban az egyesületi mozgalom hőskorában, 1780–1848 között mintegy 600 olvasóegyesület szerveződött körülbelül 50 ezer taggal.⁴ Angliában az olvasóegyesületek mellett a fodrászüzletek mint kölcsönkönyvtárak szolgálták a közönséget. Az önszerve-

¹ PAJKOSSY Gábor: Reformkor (1830–1848), in: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*, Budapest, Osiris, 2005, 191–235, 215–216.

² Pajkossy: Reformkor, 215–216.; ROMSICS Ignác: *Magyarország története*, Budapest, Kossuth, 2017, 315–320.

³ WILPERT, Gero von: *Sachwörterbuch der Literatur*, Stuttgart, Alfred Kröner, 2001, 461.

⁴ HEUER, Karl: Lesegesellschaften, <https://www.die-bonn.de/zeitzeichen/lesegesellschaft> (Letöltés: 2022. december 10.), 1. bek.

zódó olvasóegyletek a felnőttoktatás első intézményes formájának tekinthetők; kereteik között folyt az irányított önképzés, a közösségszerveződés.⁵

A civil társadalommal párhuzamosan az egyházi társadalom is létrehozta a maga kulturális egyleteit, melyekkel – az iskolai önképzőköröket, diáktársaságokat leszámítva⁶ – eddig érdemben nem foglalkozott a magyar egyház- és művelődéstörténeti kutatás.⁷ Jómagam negyedszázaddal ezelőtt felfigyeltem arra a jelenségre, hogy a Tudományos Gyűjtemény előfizetői között szép számmal vannak egyházi testületek: a reformátusok esetében esperességek, korabeli nevükön egyházi vidékek, traktusok, vagy azok olvasótársaságai.

A Dunántúli Református Egyházkerület 9 egyházmegyéjének szinte mindegyikében fölmerült olvasótársaság létrehozásának gondolata, a fejlettebb régiókban fekvő traktusokban már az 1810-es évek második felében, illetve az 1820-as években megszervezték azokat. Az 1832-ben kiadott egyházkerületi almanachban az olvasásról szóló értekezés írója az „olvasást könnyítő eszközök” közé sorolta az olvasótársaságokat, amelyek az alacsony jövedelmű egyháztagek számára nyújtanak hasznos olvasnivalót. A magát megnevezni nem kívánó szerző példaként a néhány éve fennálló komáromi és pápai „egyházi vidékek” olvasótársaságát említette, amelyeket a „papi és tanítói rend” képviselői hoztak létre, de a „miveltebb olvasni szerető Világiakat” is felvették a tagok közé.⁸ Arról nem tett említést, hogy 1828 óta a mezőföldi egyházmegyében is létezik olvasótársaság.⁹ Úgy vélte, hogy ezek a társaságok egyszerre szolgálják a hasznos olvasást, keresztyén felvilágosodást és nemzeti művelődést.¹⁰

SOMOGYI KULTURÁLIS VÁLTOZÁSOK

Az 1830-as, 40-es években a legtöbb egyházmegyében működtek olvasótársaságok. Közéjük tartozott a Belsősomogyi Református Egyházmegye is, melynek

⁵ TIETGENS, Hans: *Zwischenpositionen in der Geschichte der Erwachsenenbildung seit der Jahrhundertwende*. Bad Heilbrunn, Julius Klinkhardt, 1994, 26.

⁶ BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, Budapest, Akadémiai, 1963; Uő: *Petőfi diáktársaságai*, Budapest, Kozmosz Könyvek, 1973.

⁷ VARGA Zoltán: *Az egyház a reformkorban 1789–1848*, in: Bíró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán: *A magyar református egyház története*, Budapest, Kossuth, 1949, 263–327, 325–326.; A protestáns egyháztörténeti lexikonból hiányzik az egyesület, olvasótársaság címszó: ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás, szerk. Ladányi Sándor, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977; FÜLÖP Géza: *A magyar olvasókörzéség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Budapest, Akadémiai, 1978; BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat, 1985.

⁸ TÓTH Dániel (kiad.): *Egyházi almanak 1833-dik esztendőre. Az illető Előljáróság' rendeléséből*, Pozsony, Wigand Károly Fridrik, é. n. [1832.], 125.

⁹ BÓZSA Sándor: A' mezőföldi egyházvidéki könyvtár eredete, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 3(1844/45), 1063–1068.

¹⁰ Tóth: *Egyházi almanak*, 126.

60 anyaegyháza – egy kivételével – Somogy vármegyében feküdt. (Galambok anyaegyháza Zala vármegyéhez tartozott.)¹¹

A török hódoltság megszűntével újjászervezett Somogy vármegye műveltségi szempontból a kevésbé fejlett dunántúli térségek közé tartozott, de haladása a 18. század végére egyértelműen regisztrálható.¹² A népiskola-hálózat szinte teljes egészében lefedte a megyét, így az alapfokú iskoláztatás viszonylag eredményesen működhetett. Gróf Festetics György jóvoltából egyik uradalmi központjában, Csurgón 1792-ben létrejött református gimnázium – Somogy vármegye első gimnáziuma –, amely nagy szerepet játszott az egyházi és világi értelmiség képzésében.¹³

Somogy vármegye nemesi elitje a magyar nemzeti kultúra megteremtéséből is derekasan kivette részét. 1816-ban Kaposváron megalapították a *vármegyei könyvtárat*, amely alapja lett az 1828-ban létrehozott *Somogy Vármegyei Olvasó Társaság*-nak, amelynek 19 alapító, 51 pártoló tagja volt. 1829-ben 23 magyar és német folyóiratot és hírlapot fizettek elő, amelyek naprakész tájékoztatást adtak a nagyvilág eseményeiről, az európai politikai, gazdasági, kulturális viszonyokról és társadalmi változásokról. Az olvasószoza naponta délelőtt 8–12, délután 13–20 óra között várta az egyleti tagokat.¹⁴

A Belsősomogyi Református Egyházmegyében 1830-ban Budai Pál esperes kezdeményezésére jött létre az egyházmegyei *Tudományos Olvasó Társaság*,¹⁵ amelynek 1830. június végén, az alapszabály elkészülte idején 21 tagja volt.¹⁶ Vagyis a lelkészek egyharmada igényelte a folyamatos olvasást, önképzést, és ezért anyagi terhek viselésére is hajlandónak mutatkozott.

¹¹ Uo., 21–57.

¹² A 18. századi állapotokról lásd: TÓTH Endre: *A Belsősomogyi Református Egyházmegye Mária Terézia korában*, Kaposvár, Csurgói Ref. Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium, Csurgói Könyvtár XV. kötet, 1940.

¹³ Az iskola történetéről: HÉJAS Pál: A csurgói evang. reform. főgimnázium rövid története, in: Vida Károly (szerk.): *A csurgói államilag segélyezett ev. ref. főgimnázium (XXXI.) XIII. évi Értesítője az 1894-95. tanévről*. Csurgó, 1895, 1–185.; a mezőváros történetéről: HORVÁTH József: *Csurgó monográfiája*, Csurgó, Csurgó Város Önkormányzata, 2009; Héjas monográfiáját reprintben a diákság történeti adattárával megjelentettük: KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt (szerk.): *A csurgói református gimnázium diákjai 1792–1867*, Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Csurgói Könyvtár XXV. kötet, 2018.

¹⁴ KANYAR József: *Harminc nemzedék vallomása Somogyról, Történelmi olvasókönyv*, Második, bővített kiadás, Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1989, 233–234.

¹⁵ A somogyi történelmi olvasókönyv egy mondatl emlékezett meg az egyházmegyei olvasótársulatról: „A nemzeti szellem előretörésének és hódításának másik eredménye a belsősomogyi református egyházmegyében az 1830-ban alapított Tudományos Olvasó Társaság volt, amelynek alapjait Budai Pál vetette meg.” Kanyar: *Harminc nemzedék*, 234. (Budai Pál református esperes i-vel írta a nevét; felekezeti hovatartozását és tisztségét nem illet megnevezni a megyei tanács megrendelésére készült forráskiadásban.)

¹⁶ A létszámot az alapszabály 10. §-a említi, melynek címlapján későbbi kézírással megnevezése olvasható: „A somogyi tudományos olvasó társaság alapszabályai 1830.” Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban DREL) VII. 7.c. A Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai. Lajstromozott iratok, 1830. 237. sz.

Az 1743-ban önállósult egyházmegye ekkoriban 60 anyaegyházból és 16 leányegyházból állt, 19 anyaegyház és 11 leányegyház a türelmi rendelet után szerveződött újjá. Az 1842/43. évi összeírás szerint az egyházmegye 40 224 lelket számlált, területén 76 településen éltek reformátusok, átlagosan 529-en. Az egyházközségek anyagilag gyengék voltak, hiszen lélekszámuk – kevés kivételtől eltekintve – 1000 alatt volt, a leányegyházak népessége 200 és 500 fő között mozgott. Legnépesebb közösségnek a nagybajomi számított a maga közel 1600 egyháztagjával.¹⁷ A jelentős számú köznemessel bíró Nagybajom esperesi székhely volt.¹⁸ Az esperesség területén élő egyháztagok túlnyomó része az uradalmi úrbéres jobbágyok közül került ki, akiknek döntő többsége még a reformkorban is írástudatlannak számított, ami a népiskola-hálózat alacsony hatásfokát mutatja.¹⁹ A jobbágyok gyakran adóhátralékban maradtak, így a lelkészek és tanítók nem kapták meg évi teljes járandóságukat.²⁰ A közfelfogás szerint a somogyi tanítók két-három évnél tovább nem maradtak meg egy helyen. Az egyházkerület azon újra és újra megismételt határozatát, hogy az egyházi szolgák éves fizetésüket ezüstpénzben és ne váltóban (bankóban) kapják meg, csak kevés helységben hajtották végre.

Az egyházmegyét az esperes és gondnok közösen irányította, munkájukat egy jegyző és egy pénztárnok segítette, a fegyelmi ügyekben az esperes vezette tanácsszék járt el. A tanácsbírák közül négyet a lelkészek, hatot a világiak közül választottak.²¹ A világiak garantálták, hogy az egyházi érdekeket a vármegyén is sikeresen érvényesíteni tudják. Elég, ha arra gondolunk, hogy az egyházmegyei kurátor nádasdi Sárközy István Somogy vármegye másodalispánja volt; a tanácsbírák közül nádasdi Sárközy Albert a vármegye főjegyzője, Szüry István és Szokolay Dániel a táblabírája, Kazay Károly Tolna vármegye táblabírája volt. A peres ügyekben két ügyvéd végzettségű tanácsbíróra, Kozma Ferencre és Nyárády Jánosra lehetett számítani.

¹⁷ DREL VII. 7.c. A Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai. Lajstromozott iratok, 1843. 431. sz. „A Belső Somogyi Egyházmegyei Gyülekezetek és iskolák állapotjának kimutatása 1843-dik Esztendőre.”

¹⁸ Az 1783-ban újjászervezett református egyházközségről, a falu felekezeti-társadalmi viszonyairól, Csokonai nagybajomi irodalmi-szellemi kapcsolatairól: SOLYMOSI László: Nagybajom és pusztáinak története a kora középkortól a jobbágyfelszabadításig, in: MIKÓCZI Alajos – SOLYMOSI László: *Nagybajom története*, Kaposvár, Nagybajom Nagyközségi Közös Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1979, 15–225, 205–225.

¹⁹ 1870-ben, az első hivatalos népszámlálás idején Somogy vármegyében a 6 év feletti lakosság körében a sem írni, sem olvasni tudó nők és férfiak aránya 43,13% volt. Somogy ezzel az értékkel a 78 magyarországi és erdélyi törvényhatóság alfabetizációs rangsorában a 35. helyen állt. Az írástudók aránya a 6 év feletti összlakosság körében 1880-ban érte el az 50,1%-ot, ami 1910-re 80,1%-ra emelkedett. TÓTH István György: *Mivelbogy magad írást nem tudsz... Az írás térbővítése a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996, 250, 252.

²⁰ A lelkészek és a tanítók helyzetét a sajtóban szignóval megjelent írások is feltárták. A' belső somogyi egyházmegyei ref. Lelkészek, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1(1842/38), 451–454.; Iskolaugy. Belső Somogy' iskolái. In: Uo. 2(1843/7), 77–79.; A névtelen szerző a helyzet javítása érdekében többek közt a jegyzői és tanítói hivatal különválasztását, a jobbágyok sorsának jobbítását szolgáló országos törvények meghozását szorgalmazta.

²¹ Tóth: *Egyházi almanak*, 21–26.

Az esperesség stabilitását Budai Pál (1771–1854) esperes biztosította, aki a tudós lelkészek közé tartozott. Ácson született, Pápán és Debrecenben tanult. 1794-ben Bécsben, a Wartensleben családnál volt házinevelő, 1798-ban Jénában folytatta tanulmányait. 1805-től haláláig Nagybajomban szolgált.²² Konceptiózus és határozott vezetőnek bizonyult, akinek kvalitásait elismerték, de ellentmondást nem tűrő stílusa miatt nem tartozott a népszerű vezetők közé. Az ifjú lelkészek az 1840-es évek elején az egyházi sajtóban az egyházkormányzati reform ürügyén támadni kezdték, aminek következtében 1843-ban lemondott (lemondását az 1844. évi közgyűlésen is megerősítették).²³ Helyére a közkedveltségnek örvendő, Debrecenben és Göttingenben végzett csökölyi lelkészt, Szabó Gergelyt (1788–1859) választották, aki 1843-tól 1854-ig proseniorként, 1855–1856-ban esperesként látta el feladatát.²⁴

Budai 1854-ben bekövetkezett haláláig a főesperesi címet viselte. Lemondása után is aktív maradt. Szóban és írásban egyaránt véleményt mondott egyházkormányzati ügyekben. Közel 550 kötetes, klasszikus és modern szerzők munkáit és saját kéziratait tartalmazó könyvtárát végrendeletileg a csurgói gimnáziumra hagyta.²⁵

²² Budai Pál (Ács, 1771. január 25. – Nagybajom, 1854. december 18.) református lelkész, esperes. Ácson, Pozsonyban, Komáromban tanult, 1787-ben Pápán subscribált, 1789-ben ugyanitt az elementariusokat tanította. 1790-ben Debrecenben subscribált. 1794-ben Bécsben lett házinevelő, 1798-ban a jénai egyetemen tanult. 1800-ban szentelték fel mezőcsokonai lelkésznek. Mezőcsokonán (1800–1803), Orciban (1803–1805), Nagybajomban (1805–1854) lelkészkedett. 1806-ban egyházmegyei tanácsbírónak és aljegyzőnek, 1811-ben jegyzőnek, 1826-ban alesperesnek, 1827-ben esperesnek választották. 1843-ban lemondott, ezután főesperesi címet viselt. Vö. KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt (szerk.): *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai II/1*. 1761–1849, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, Forrásközlések 15., 2018, 516.

²³ A fővárosi sajtóban megjelenő hírek szerint az „érdemekkel teljes”, „testében [...] gyengélkedő esperes” 30 éves egyházi szolgálat után mondott le: Belföldi hírek. Felső-somogyi egyházvidék, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 3(1844/8), 191. Lemondását a lapban 1842–1843-ban különböző álnévvel megjelent cikkek siettettkék, amelyek kifogásolták autokratikus vezetési stílusát, a kis- és közgyűlések működését, a nyilvánosság kizárásával hozott döntéseket. Félreállítás után az ellenzékiek közül némelyek névvel is vállalták véleményüket: a „gyűléskedési modor megváltoztatására szólítom fel egyházmegyémet [...] arra, hogy határozottassék meg: meddig terjednek az elnöknek, hol kezdődnek a tanácskozársra felgyűlt tagok jogainak határai? mert vajmi kellemtelen helyzet az, mikor valaki véleménye kimondásáért megtámadtatik! Pedig nem kell feledni, hogy már ma nincs olly egyén, ki előtt ’s ki ellen véleményünket ki ne mernők mondani. – Dixi et salvavi animam meam.” MEZEI Pál: Belső-somogyi egyházmegye közgyűlése, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 4(1845/41), 970–971.

²⁴ Szabó Gergely (Nemesdéd, 1788. január 9. – Csököly, 1859. április 20.) református lelkész, egyházkerületi tanácsbíró, alesperes. Csurgón, Debrecenben, majd 1817–1819 között Göttingenben tanult, 1821–1826 között csurgói tanár és lelkész, 1826–1859 között csökölyi lelkész. Bővebb életrajzát l.: Köblös–Kránitz: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, 905.; esperesi szolgálatáról: Zoványi: *Magyarországi ptoestáns*, 64.

²⁵ A csurgói gimnázium történetírója szerint „Budai Pál főesperes nagy értékű könyvtárát, térképgyűjteményét (541 db nyomtatvány s kézirat, 80 db térkép) a csurgói gimnáziumnak hagyományozta 1855-ben [helyesen: 1854-ben – H. J.] történt halálakor”. Héja: *A csurgói evang. reform. főgimnázium*, 144. Budai fennmaradt hagyatékát tartalmazza a könyvtár katalógusa. Vö. ADORJÁN

Fennmaradt 16 oldal terjedelmű könyvleltárából kiderül, hogy válogatottan jó könyvtára volt, melynek gerincét latin, német, magyar, francia, görög és héber nyelvű teológiai szakkönyvek alkották, de gyűjtötte a történeti-egyház-történeti munkákat, a lexikonokat, szótárakat, államtudományi, statisztikai, orvosi, földrajzi kiadványokat, a magyar és külföldi szépirodalmi műveket is. Fiatal korában a szabadkőművességre vonatkozó irodalmat is beszerezte. Előfizetett a *Lelki Pásztori Tárbáz* c. protestáns teológiai folyóiratra (1817–1818), a *Tudományos Gyűjteményre*, illetve a Bugát Pál szerkesztette *Orvosi Tárra*. Beszerezte Kálvin János összes műveinek 1617. évi genfi (7 kötetes) kiadását, legjobban mégis a Károli-féle Biblia 1751. évi bázeli kiadását szerette, végakarátának megfelelően ezzel együtt temették el.

Még ennél is figyelemre méltóbb, hogy magánkönyvtárát *kölcsönkönyvtár*ként működtette.²⁶ Kölcsönzött tőle többek között dr. Csorba [József] (1789–1858), Somogy vármegye főorvosa (1817–1851), országosan ismert szakíró,²⁷ dr. Grün-

Imréné – SzABÓ András: *A Csurgói Református Gimnázium, valamint a Kecskeméti, Kiskunhalasi és Kunszentmiklósi Református Egyházkerületek könyvtárainak kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1999, 79–80, 116, 129, 132, 135, 138, 142, 157, 194, 198.

²⁶ DREL II.7.c. Belsősomogyi Református Egyházmege iratai. Lajstromozott iratok. Nr. 591. „N. t. Budai Pál Ur Könyveinek név sora”, 1855. január 18. A kölcsönzők nevét részben vagy egészben azért ismerjük, mert a kölcsönzött könyveket „elfelejtették” visszaadni, és ezt a tényt a könyvleltár készítője feljegyezte. Egy 1752-es Lipsei kiadású latin nyelvű Horatius kötet volt kinn „Dr. Csorbánál”; az 1829-ben Budán kiadott „Áhítatosság órái” [Az áhítatosság’ óráji a’ valódi kereszténységnek és a’ házi isteni tiszteletnek előmozdítására] c. kegyességi munka „T. Halka Istvánnál”; Pálóczi Horváth Ádám 1817-ben Bécsben kiadott, I. Rudolf császár életéről szóló „Rudolphias” c. elbeszélő költeménye „Lengyel ügyvédnél”; följegyezte azt is, hogy a Heidelbergi Cathecismus egy példánya „Sárközi Kis Aszszonyal van”. „Halka Samuelnél” egy, „Dr. Grünhutnal” három német munka, „T. Sárközy Sándornal” egy francia frazeológiai kötet maradt. Budai Istvánnál volt Raff 1786-ban Göttingenben kiadott természethistóriája, mely utóbb több magyar fordításban is megjelent. A Pesten füzetsorozatban közzétett „Ezer egy éjtzaka” arab meséknél azt a megjegyzést találjuk, hogy „Katsónak ajándékoztam”. [Kacsóh / Katsóh Lajos (1812–1877) 1837–1845-ben Csurgón tanított és lelkészkedett, majd 1845–1859 között Kálmánca, 1859–1877 között Kisbajom lelkésze volt. Az egyházmege többek közt tanácsbírájának, esperesének, az egyházkerület főjegyzőjének is megválasztotta.] Egyes tételek mellett a „nints” és „nints meg” megjegyzések, vagy az, hogy az Utazások tárháza c. sorozat első kötete hiányzik („elso darab vknel elmar.”), további kölcsönzőkre utalnak. A Bekő Benjámin (1800–1889) gigei lelkész által az eredeti katalógus alapján hevenyészve összeállított, erősen rövidített címekek ellátott könyvleltár kiadása a jövő feladata.

²⁷ Csorba József, szakácsi (Nagyszöllös, 1789. január 11. – Pest, 1858. november 23.) orvosdoktor, 1832-től a Magyar Tudós Társaság (a későbbi MTA) levelező tagja, a kaposvári megyei kórház alapítója (1844). Ugocsa vármegyei szegény családba született, Máramaroszigeten, Debrecenben, Sárospatakon tanult, a pesti egyetemen 1817-ben szerzett orvosi diplomát. 1848-ig, lemondásáig Somogy vármegye főorvosa, „rendes physikusa” volt. Azután haláláig Pesten élt. Latin, német, magyar nyelven egyaránt publikált. Hat önálló munkát, számos tanulmányt, cikket írt. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II. kötet, (Caban–Exner)*, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest, 1893, 430–431.

hut [orvos];²⁸ Halka Sámuel²⁹ és Halka István³⁰ református lelkész; bizonyos Sárközy kisasszony (bizonyára a nagybajomi családból); Sárközy Sándor pusztakörpádi közbirtokos, vármegyei főszolgabíró, egyházkerületi tanácsnok; továbbá egy Lengyel nevű ügyvéd és Budai István.³¹

AZ OLVASÓTÁRSASÁG LÉTREJÖTTE ÉS MŰKÖDÉSE

Az esperes 1829. szeptember 21-én kelt és lelkészársainak címzett körlevelében³² kezdeményezte egy, a rászoruló lelkészeket és tanítókat, illetve özvegyeiket és árvaikat segélyező jótékony intézet³³ és egy Tudományos Olvasó Társaság felállítását, amelynek hasznosságáról igyekezett meggyőzni szolgatársait, de működésének részleteit ekkor még nem közölte.

²⁸ Dr. Grünhut Jakab pesti származású orvosról lehet szó.

²⁹ Halka Sámuel (Kocs, 1818. február 2. – Kadarkút, 1886. május 24.) református lelkész. Édesapja, Halka András iskolázott földműves volt. Az elemi helyben, a gimnázium alsó három osztályát Komáromban végezte, a többi Pápán, itt szerzett papi diplomát. Iskolái végeztével az 1845/46. tanévben a református gimnázium költészeti osztályában tanított. 1846–1848 között a Komárom vármegyei Császáron volt akadémiai rektor, majd 1848–1854 között Csurgón tanított és lelkészkedett. 1854–1863 között Dombó, 1863–1865 között Hobol, 1865–1886 között Kadarkút lelkésze. Az egyházmegeye al- és főjegyzőnek, 1864–1867 között esperesnek is megválasztotta. Költeményei, cikkei, imái jelentek meg nyomtatásban. Császáron irodalmi ifjúsági kört szervezett. A kadarkuti református temetőben nyugszik. Gyászhirek, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 29(1886/24.), 768.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái, IV. kötet, Gyalai–Hyril*, Budapest, Hornyányszky Viktor Könyvkiadóhivatala, 1896, 350–351. Szinnyeinél a születés éve tévesen (1817) szerepel. KRÁNITZ Zsolt (szerk.): „A késő idők emlékezetében éljenek...” *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészjé anyakönyvei*, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, Jubileumi kötetek 1., 2012, 150.; Köblös–Kránitz: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, 617.

³⁰ Halka István (Kocs, 1824. február 2. – Kálmánca, 1895. május 18.) református lelkész, az előbbi öccse. Kocson, Pápán, Nagykőrösön tanult, Debrecenben szerzett papi diplomát. Ezután a nagykőrösi gimnáziumban egy évig, a debreceniben két évig volt osztálytanító. Debrecenből 1850-ben jött a belsősomogyi egyházmegeybe. 1853-ban Révkomáromban szentelték pappá. 1850-ben Nagykörpádon negyedévig, majd Nagybjajomban három évig (1851–1854) volt segédlelkész. Nemeskísfalud (1855–1855), Böhönye (1855–1868) Kálmánca (1868–1895) helységekben szolgált, népi gyógyászattal is foglalkozott. Kránitz: „A késő idők emlékezetében éljenek...”, 162.; Köblös–Kránitz: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, 616.

³¹ Budai István (Istvándi, 1786. július 5. – Görgeteg, 1851. július 20.) református lelkész. Csurgón és Debrecenben tanult, majd Csurgón és Nagybjajomban tanított. 1820-ban szentelték fel. 1811–1851 között Görgetegen lelkészkedett. Köblös–Kránitz: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, 515.

³² Az esperesi körlevél 3 eredeti példányban készült, három különböző, az esperes által előre kijelölt útvonalon, közel egy hónap alatt jutott el a parókiákra és vissza. A lelkészek az erre rendelt protokollumokba bemásolták a szövegét, majd a következő helyre küldték. Minden lelkész a körlevél végén, hátrítán feljegyezte, hogy mikor kapta meg és mikor küldte tovább. A sorban utolsó lelkész kötelessége volt, hogy az esperesnek megküldje vagy személyesen átadja.

³³ A közgyűlési jegyzőkönyvekben ez az intézet a későbbiekben *Deficiens Cassa* néven fordul elő, melynek perceptora évente számadást nyújtott be az egyházmegeye közgyűlésének jóváhagyás céljából.

A lelkészek mindkét kezdeményezését támogatták: a jótékony intézetet kivétel nélkül, az olvasótársaságot is számosan.

Budai körlevelében az olvasótársasággal kapcsolatban is részletesen kifejtette elképzelését:

„Kedves Tiszteletes Nagy Jó Uram!

A' Hivatal viselésére tehetetlenné lett Lelki Pásztorok, 's Oskolai Tanítók, úgy ezeknek Özvegyeik 's Árváik meg-vigasztalására munkába vett jól-tévő Intézetnek plánumát [...] közre botsátom; hogy Tiszteletes Nagy Jó Uramék, azt meg-olvasvann, 's Rektorjaikkal is közölvénn, által-láthassák annak mi voltát, és ha tettzik Le is irhassák. [...]

E' mellett a' Papi Rend, a' tudományok ditső pályájánn futó személylekből álvánn eleitől fogva, a'mint ezenn neve mellett hordozni szokott örökös Epithetum:³⁴ tudós bizonyít; nem arra serkent é ez, hogy ezenn a' pályánn tovább is futni, erőről erőre, nyereségről nyereségre menni, meg kettőztetett buzgó-sággal törekedjünk?

E' végre a' Német Országi Protestáns Papság; sőt e' mi Fő Tiszteletü Superintendentiánkban³⁵ lévő, némelly Vener.[abilis] Tractusok példájárta, minek utána gondolatimat némelly Érdemes Barátimmal közölvénn, azok által helybe hagyattatott volna: fel szállítom Tiszteletes Nagy Jó Uramékat, hogy a' kiknek tettzik – mert Isten mentsen hogy valakit erőltetni kívánjak! áljanak velünk öszve, egy ugy nevezhető: *Tudományos Olvasó Társaságban* melly szerént minden Tag, esztendőnként egyenlő mennyiségű, de tsak kevés Forintokból álló summátskát (: mert mennél többenn lészünk, annál kevesebb eshetik egy egy részre :) conferálvann,³⁶ azonn a' mi Hivatalunkhoz szükséges és hasznos Német, Deák, 's Magyar könyveket hozatnánk, és az által egy nem tsak magunknak most élőknek; hanem az utánnunk következendőknek is (: de tsak a' Társaság tagjai Successorinak,³⁷ akár immediátus,³⁸ akár Adoptivus Successorok³⁹ légyenek azok :) ezeknek mondom hasznokra Tractualis Bibliothékát állítanánk fel. A' ki Tudományokat kedveli, ki-volna pedig aki nem kedvellené? – és gondolóra vészi, melly drágák és sokba kerülök most a' Tudományos Könyvek, azombann mely nehéz akár mellyiknek is közzülünk tsak egy két darabot is meg-szerezni, azzal is pedik Lelke kívánságának eleget nem tehet: nem venné e' jó névenn, midőnn olly mód mütattatik, melly szerént kevés költséggel sok jó könyveket olvashat, és a' Tudományos pallérozódásbann nem hátrább maradni; hanem elébbre menni segittetik? Hogy a' Német nyelvenn lévő Könyveket is emlitem, azonn ne akadjon fel, azonn – nyelvet nem értő, de a' Tudományokat szerető akármely Ember is –; mert egy az hogy azt lehet mondani, hogy majd tsak nem a' Németeknél állvann most a' Tudományos Cultura leg-felsőbb

³⁴ epitheton ornans (görög–latin) = állandó jelző; régen a képzett lelkészeket „tudós tiszteletes” kifejezéssel illették

³⁵ egyházkerületünkben

³⁶ átadván

³⁷ örököseinek

³⁸ közvetlen

³⁹ örökbe fogadott leszármazottak

polczonn, abbann nem részeltetni igen nagy fogyatkozás volna; más az hogy a' kik az, azonn a' nyelvenn irtt Könyveket értik, vagy el-beszéllés vagy le-fordítás által is közölhetik, és reményem is hogy közölni fogják azoknak foglalátját azokkal, a' kik azonn nyelvett nem értik; sőt úgy hiszem hogy meg izeleitven az azokbann való édesseget, ennek kedvéért még meg is fogják azt tanulni. De ha – nem lenne is: a' Deák 's Magyar nyelvenn irtt jó könyvek olvasása is meg érdemli hogy valaki illyen Társaságban, mellyet én projectálok⁴⁰ belé áljon.

Most a' Plánum elő adásába, melly szerént ez a' Tudományos Olvasó Társaság organisáltathatik – ki nem ereszkedhetem; hanem ennek tendentiáját akárki is értvénn, tsak azt kívánom hogy neve utánn ezt írja: Társ lenni kívánok. A' kinek kedve nints hozzá a' semmit se-irjon.

Ennek felette, ajánlom Tiszteletes Nagy Jó Uraiméknak Doktor és Somogy Vármegyei Első Physicus Csorba Jó'sef Úrnak, mostanába ki-jött, ezenn deák munkáját: Hygiastika vagy is Orvosi oktatás, mit kell tenni az Egészség fenn tartására, és a' beteg gyógyítására, addig is míg orvos érkezik Pestenn 1829.⁴¹ Reményem senki sints közöttünk a' ki Tekintetes Csorba Úrnak, akár Tudományát közönségesenn, akár Orvos Doctori talentumát különössenn ne esmerne: 's ne betsülné.⁴² Ezt mind a' kettőt szembe tűnő képpen fel-találhatja fellyebb említett Munkájában, melly valóban meg érdemli hogy azt minden[ki] meg szerezzé. Egynek bé-kötve 3 Forint az árra bankó czédulába. Mert a' Tüdős Szerző Ur, hozzánk Prédikátorokhoz azzal a' kedvezéssel is viseltetik, hogy a' bé kötésért nem kíván semmit. Hozzám egynehány Exemplot küldvénn, nállam meg-lehet szerezn: tsak azt tessék kinek kinek ezenn Currenshoz ragasztott papirosra fel-jegyzeni: hogy akar e' és mennyit venni, módot fogok találni a' kézhez szolgáltatásbann.

Végre a' Csurgói Alumnusaink⁴³ számára gyűjteni szokott Gabonának és Főzeleknék öszve szedését, és Csurgóra jó-idejénn lejendő bé küldését, mind Tiszteletes Nagy Jó Uraiméknak átallyába, mind Tisztelendő Spártánus Uraiméknak különössen ajánlom; és a' Tiszt.[eletes] Spártánus Urakat⁴⁴ arra is kérem hogy Spártájokba lévő Oskolákat meg látogatni, a' Rectorokat 's Elöljárókat kötelességeikre emlékeztetni, az Oskolák állapotjáról pedig engem tudósítaniméltottassanak.

Minden Lelki testi áldások' szíves kívánásával és illő tisztelettel vagyok:

Kedves Tiszteletes Nagy Jó-Uraiméknak

Nagy-Bajomban 21dik September 1829

Szerető Szolga-társok 's Attyok-fia az Úrbann:

Budai Pál Esperes'

⁴⁰ javaslok

⁴¹ CSORBA József: *Hygiastika vagy is orvosi oktatás, mit kell tenni az egészség fenn-tartására, és a' betegség' gyógyítására addig is, míg orvos érkezik*, Pest, Özvegy Patzkó Josepha betűivel, 1829.

⁴² Csorba művét az esperes is megvásárolta magának, megtalálható a könyvleltárában.

⁴³ növendékeink

⁴⁴ körzeti iskolafelügyelőket

A szervezőmunkát valószínűleg felgyorsította, hogy közben Tóth Ferenc püspök is küldött egy körlevelet, melyet Pápán 1829. október 31-én fogalmazott meg. Ebben három kérdésre várt választ: először arra volt kíváncsi, hogy vélekedik az egyházmegyéről, hogy milyen módon lehet a prédikátorokat „a’ tudományokban fogatosabbban foglalatoskodtatni”, az egyházmegyei és egyházkerületi hivatalokra jobban felkészíteni. Másodsor arra várt választ, hogy a papjelöltek, káplánok használják-e *Utmutatás* című, nyomtatásban megjelent értekezését, amely folyamatos szakmai önképzésüket, egyházi íróvá válásukat volt hivatva elősegíteni. Harmadszor arra kérte az egyházmegyét, hogy tudósítsa arról, hogy milyen tudományos és politikai újságot (folyóiratot) járát. Végezetül az espereseket arra kérte, hogy körleveleikben rendszeresen tájékoztassák a lelkészeket a legújabb külföldi és hazai literatúráról.⁴⁵

A püspöki körlevelet az 1830. februári közgyűlésen kellett volna ismertetni, de Sárközy István egyházmegyei gondnok betegsége miatt a következő, május 4-i nagybajomi kisgyűlésre halasztották. Ezen az egyházmegye mindegyik feltett kérdésre pozitív választ kapott. A válaszlevélben tudósították a püspököt arról, hogy a lelkészek olvasótársaságot alakítottak (20 taggal),⁴⁶ de nyomtatásban nem adtak ki könyvet. A káplánok az *Utmutatás* utasításai szerint járnak el, az esperes eddig is tájékoztatta a lelkészeket az új könyvekről, ezután még nagyobb gondot fog erre fordítani. Az egyházmegyei pénztár „több idő olta” járhatja az *Allgemeine Kirchen Zeitung*ot, melyet a lelkészek olvasnak, és miután „futását elvégezte”, bekötve a csurgói gimnázium könyvtárában helyezik el. A prédikátorok „többnyire” olvassák a „két Hazában” megjelenő magyar és latin nyelvű politikai újságokat a *Tudományos Gyűjtemény* c. folyóirattal együtt, „söt némellyek a’ Hálai Litteratus Zeitungot is, mikor valamellyik Uri Háztol meg kaphattják”.⁴⁷

Az esperes a kedvező visszajelzéseket tapasztalva 1830 nyarán megfogalmazta az olvasótársaság alapszabályát, amely részletesen szabályozta az egyesület működését. Érdeemes a szabályzatot teljes egészében megismernünk:⁴⁸

„A’ Belső Somogyi Venerabilis Tractusban öszve-álló Tudományos Olvasó Társaság Intézete és Rendszabásai

§.1.

Czélja lévén ezen Társaságnak a’ Tudományos Culturábann való előmenetel, az, valamint egy részről a’ társalkodás és közlés, úgy más részről a’ jó és hasznos Könyvek olvasása által mozdittathatik – elő. A’ társalkodás és közlés

⁴⁵ DREL VII. 7.c. A Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai. Lajstromozott iratok, 1829. 234. sz. Tóth Ferenc püspök körlevele. Pápa, 1829. október 31.

⁴⁶ DREL VII.7.a. A Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. Nagybajom, 1830. május 4. 1. pont.

⁴⁷ Uo. Az *Allgemeine Literatur-Zeitung*ra céloz, amelyet 1785–1803 között Jénában, 1804–1849 között Halléban adtak ki. A legnagyobb példányszámú és legtekintélyesebb lap a korabeli német irodalom egészének áttekintésére és bemutatására törekedett.

⁴⁸ DREL VII. 7.c. A Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai. Lajstromozott iratok, 1830. 237. sz. A Belsősomogyi Református Egyházmegyei Tudományos Olvasó Társaság alapszabályai. Nagybajom, 1830. június 29.

hamarébb és könnyebbenn vezethetne ugyan a' tzelra, szaporább alkalmazhatóságot adván a' gondolkodó Elmének a' ki-fejtdésre: de a' környül-állások, helyeztetések, a' Hivatal által okoztatott gyakori akadályoztatódások, kivált a' Papi Jövedelmek tsekélysege, sok nehézségeket vetvén annak eleibe, még most azt munkába nem egy könnyen lehetne venni: azért hát tsak a' válogatott jó Könyvek' olvasása mellett kell meg-állapodnunk.

§.2.

A' Könyvek, a' feltett tzelokhoz képest, a' Tudományoknak minden ágai körül foglalatokodtatják az embert; a' Papi Hivatal pedig annak akár theoretica,⁴⁹ akár practica⁵⁰ részét nézzük, a' Tudományoknak többféle nemeibenn való jártasságot kíván. Erre nézve az Olvasó Társaságnak, melly a' Tudományos Culturában való gyarapodást teszi tzelul magának, jóllehet tsak Papi Személyekből fog állani, mindazáltal nem lehet, hogy tsupán tsak a' Papi Hivatalra szorossan tartozó Könyvek olvasásábann állapodjon-meg: hanem szükség, hogy olyan Könyveket is megszerezzen, mellyek a' társasági életbenn való qualificatióra,⁵¹ emberek 's dolgok esméréteré s' a' t. vezethetik az embert. De tsak ugyan leg-inkább a' Papi vagy Theologiai Könyvek szerzésére 's olvasására fog leg nagyobb tekintet fordittatni.

§.3.

Majd minden pallérozott nyelvenn lehet mindenféle tárgyakra ki-terjeszkedő jó Könyveket találni, a' hol a' tudományos Culturát az emberek meg-izelitették; és ezeknek már – hála légyen a' bölts Gondviselésnek! – Hazánk sintsen szűkibenn. De tagadni nem lehet, hogy ebben egygyik Nemzet elébb van a' másikonál. A' Deák nyelv Anglia, Frantzia, és Német Országokban, több mint fél Század óta, kimenvén a' módiból, még a' Tudósok-is tsak igen ritkán veszik-fel a' tollat, hogy Deák nyelvenn írának; tsak a' Theologusok és Medicusok között találtatnak helyel helyel olyanok, kik Deák nyelvenn adják világ eleibe munkájokat. De akármitsoda nyelvenn íródjon-is valamely jó Könyv, azt, a' tudományos pályánn leg-elől futó Németek a' magok nyelvére azonnal által szokták fordítani: úgy hogy Német nyelvenn mind azt olvasni, a' mit Anglus, Frantzia, és más nemzetbéli Tudósok irtak és írnak.

§.4.

Az össze-álló Olvasó Társaság leg-inkább olyan Tagokból fog állani, a' kik a' Magyar, Deák, és Német nyelveket nagyobbára értik – kettő, három van olyan-is, a' ki Frantzia⁵² sőt Anglus nyelvben-is jártasok. Ehhez képest, olyan Könyveket

⁴⁹ elméleti

⁵⁰ gyakorlati

⁵¹ képzésre, képzettségre

⁵² Budai Pál esperes könyvleltára tanúsítja, hogy *franciául* is tudott. Voltaire műveit, Contant Dorville világ népeinek történetét és kultúráját leíró művét is birtokolta. Eröss Sándor lelkész kéziratosa francia nyelvkönyve szintén franciatudására utal. Eröss Sándor (Mezőcsokonya, 1796. március 15. – Darány, 1858. március 18.) református lelkész, a csokonyai lelkész fia. Csurgón, majd Debrecenben tanult. 1819-ben gróf széki Teleki László nevelője volt, aki tanítványát külföldi egyetemekre is elkísérte. Hazatérése után előbb belsősomogyi segédlelkész, majd 1826-tól lábodi, 1828-tól darányi rendes lelkész. 1833-tól egyházmegyei tanácsbíró volt. Felesége a svájci származású Vuliemin Mária volt. Történeti, pszichológiai művei, földrajz-, mennyiségtan- és

szükség meg-szerezni, mellyek a' közönségesebbenn esmeretes három – Magyar, Deák, és Német – nyelvekenn vagynak irva: a' két elsőből, minthogy azokat mindnyájan értik, többet, a' Németből kevesebbet még most, hogy pénzeket az azt még eddig nem értők ne láttassanak a' sárba vetni. De idővel nagyobb mértékbe lehet a' Német nyelvenn irtt Könyvek meg-szerzésére-is a' Társaságnak ki-terjeszkedni, ha az abbann való előmenetel tapasztalható lesz, az Érdemes Tagok között pedig ily Tiszti-társakat szerető communicativus⁵³ Férjfiak fognak találatni, a' kik vagy azoknak, leg-alább tsak foglalatjoknak-is, le-fordításával, vagy élő nyelvvél való el-beszéllésével nem sajnálnak Másoknak használni, és épülésekre lenni.

§.5.

A' jó Könyvek meg-esmérését a' Tudományos Újságokból – a' Hálai,⁵⁴ Jénai, Göttingai,⁵⁵ s a' t. *Allgemeine Literatur Zeitung* nevezetű Újságokból – lehet ki-szemelni; mellyekhez lehet kaptsolni az *Allgemeine Kirchen Zeitung*hoz ragasztva lévő *Theologisches Literaturblatt*-is: amazokban mindenféle, ez utolsóbann pedig együl⁵⁶ tsak Theologiai vagy Papi Könyvek Recenziói adat-tatnak elő. – A' *Hálai Literatur Zeitung*ot a' Pápai Collegiumtól meg-kaphatónak írja Fő Tisztelendő Superintendens Úr, mellyet én rövid időnn meg-nyerni-is szándékozom; a' *Jénaihoz*-is reménységem van: a' *Kirchen Zeitung* pedig a' Vener.[abilis] Tractusnak már most harmadik Esztendeje hogy jár; ebből eddig-is, kik azt olvastuk, sok jót és szépet tanulhattunk, és sok hasznos Könyvekkel meg-esmerkedhettünk.

§.6.

Mihelyt a' Hálai vagy Jenai Litteratur Zeitunghoz juthatunk, annak Hónapon-ként való Fogásai⁵⁷ – ha egy tsumóba bé kötve nem volnának – a' Társaságból ki-választandó öt vagy hat Tagok között ki-fognak osztattatni, hogy a' Recenziókból projectáljanak alkalmas jó, főképp Theologicus, Könyveket, ha Deák nyelvenn irottak volnának, azokat praeferenter.⁵⁸ A' Tudományos Gyűjteményt-is⁵⁹ a' Ven.[nerabilis] Tractus meg-hozatni el-határozzván, a' melly jó Magyar vagy Deák Könyvek abbann említettnek,, ditsértetnek, s hasznosoknak ítéltetnek, azok-is az egyet értő javallás utánn ki-fognak választatni. Mind a' három rendbeliek közzül, a' mennyire a' Társaság öszve-tett pénzéből telni fog, a' legszükségesebbek meg-fognak hoztatni, s be-köttetvén közre botsáttatnak.

francia nyelvtankönyve kéziratban maradtak. Lehetséges, hogy angolul is tudott. SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái, II. kötet*, Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1893, 1441–1442.; Kölblös–Kránitcz: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, 567.

⁵³ kommunikatív, közlékeny

⁵⁴ hallei

⁵⁵ göttingeni

⁵⁶ értsd: egyedül

⁵⁷ Értsd: havonta megjelenő számai.

⁵⁸ előnyben részesítve

⁵⁹ A Tudományos Gyűjtemény 1817–1841 közt megjelenő magyar nyelvű vegyes profilú tudományos folyóirat volt, Pesten adták ki. Csécs Teréz (összeáll.): *A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertórium*, Győr, Xántus János Múzeum, Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltára, 1998.

§.7.

A' Könyvek ki-osztatni fognak a' Társaság Tagjai között, a' három szokott Járása szerént a' Currensnek,⁶⁰ úgy, hogy az első vévénny a' Könyvet, mind utána el-olvassa, küldi azt bizonyos alkalmatosságtól – melyre a' sok Vásárok-is jó módot mutatnak – vagy, ha kedve tartja, viszi maga a' következő Olvasó Társához, mindenik az előtte olvasott Társat írásban tudósítván arról, hogy a' Könyvet vette, és a' Könyvvel együtt járó külön papirosra fel-írja, mikor vette, 's mikor küldötte odébb: hogy így a' Könyv az el-veszéstől meg-oltalmaztassék. És ilyen formánn egyszerre több felé-is cirkálhatnak mind azok a' Könyvek, melyek a' Társaság pénzén hozattatnak. Bé-járván pedig valamely Könyv ki-rendelt útját, a' Csurgói Oskola Bibliothecájába – mivel még a' V.[enerabilis] Tractusnak külön Thecája nints – de az Oskoláétól külön Osztályba, fog bé-tétetni, az ott, a' Professor Úr által vezetendő bekötött Jegyző Könyvbe bé-irattatván.

§.8.

A' Thecába egyszer bé-tett akármely Könyv-is, senkinek ki-nem adattatik az olvasásra, hanem magáról reversalist⁶¹ ád, hogy azt épségbenn restituálni⁶² fogja; melly ha meg-történik, reversalissa vissza-adódik: de minden Hétre két ezüst garast a' Társaság bonumára⁶³ tartozik fizetni; a' Könyvekről és az azok olvasásáért bé-jövő pénzről való számadás az azt magára vállaló Professor Úrtól az Őszi Examenek alkalmatosságával ki-maradhatatlanul bé-várattatván, és a' Könyveket meg-hozató 's az olvasásra ki-botsátó Manipulánsnak⁶⁴ – akárki legyen az – Diariumával mindenkor conferáltatván:⁶⁵ hogy akármely Könyvnek akármi módonn való el-sikkadása-is meg-akadályoztathassék. – A' ki pedig az olvasásra kezéhez vett vgy ki-kért Könyvet el-vesztené, 's vissza-adni nem tudná: azon Könyv egész árrának (: melly a' Könyvbe-is be-lessz írva:) meg-fizetésére, vagy meg-hozatására köteles léssen.

§.9.

A' meg-hozatott 's szerzett Könyveknek olvasásához, tsak azoknak van egyenes jussok, kik a' Társaság Tagjai, és azoknak árrába conferáltak:⁶⁶ mindazáltal azoknak haszonvételétől a' V.[enerabilis] Tractus kebelébbenn lévő Tiszteletes Lelki Pásztorok közzül senki-is ki-nem fog rekesztetni; akárkinek-is ki-fog a' V.[enerabilis] Tractusba – de tsak ebbe – adódní, a' közelebbi 8-dik §. alatt említett reversalis mellett, azzal a' különbséggel, hogy annak, a' ki nem rendes Olvasó Társ, és a' Könyv vételébe nem concurrált,⁶⁷ két annyit, az az, minden Hétre négy garast kell fizetni.

§.10.

Jóllehet ezen kitsiny, és még most tsak 21 Tagokból álló Olvasó Társaság, sokat özve-nem adhat Könyvek szerzésére: mindazáltal, sem most sem jö-

⁶⁰ (esperesi) körlevélnek

⁶¹ kötelezvénny

⁶² visszaadni

⁶³ hasznára

⁶⁴ kezelőnek

⁶⁵ összeméretvén

⁶⁶ befizettek

⁶⁷ nem járult hozzá

vendőbenn; ha sokra szaporodna-is annak száma, nem fog ereje felett való adakozásra kénszerítettetni; hanem állandó mértékül meg-állapittatik most, hogy minden Tag, minden ki-vétel nélkül, esztendőnként, egygy ezüst forintot fog fizetni; – szabadságára hagyódván azomban akárkinek-is, hogy a' közjó tekintetéből többet-is conferálhasson, a' mint kedve, buzgósága, és szeretete hozza mával. – Ezen pénznek Perceptor⁶⁸ fog lenni most Tiszteledő Assessor és Csököli Prédikátor Szabó Gergely Úr,⁶⁹ ki közel esvén hozzám, a' mint fog kívántatni. azt mindenkor leg-könnyebbenn adminisztrálhatja; mert a' Könyvek meg-szerzését, be-köttetését és meg-hozatását, míg élek 's környülállásaim engedik, magamra vállalom: nekem úgy tetszik leg-könnyebb 's legjobb módon lévén mostani helyheztetésemhez 's nexusomhoz⁷⁰ képest, ennek végbe vite-lére. – A' Perceptióról és Erogatióról⁷¹ természetesen Szamadó Könyv fog vezetettetni, és esztendőnként a' Társaságból való Tisztelendő Assessor Urak által fog revideáltatni.⁷²

§.11.

Hogy a' Vener.[abilis] Tractusnak ilyen módónn kezdendő Bibliothecája még más módónn-is gyarapodást vehessen: igen jó és Szent dolgot tselekszik akárki-is, ha Privát Könyvei 's Collectiói⁷³ közzül, azt jó szántából, fizetés nélkül, gazdagítani fogja. Mellyre nézve, hogy másoknak én példát adjak, a' Tudományos Gyűjteménynek négy Esztendei Folyamatját, és két Darabra telő, külömbkülömbféle, Deák, Magyar 's Német nyelvenn irtt Tractatusokból álló Gyűjteményt – mihelyt ezt bé-köttethetem – még ebbenn az Esztendőben-is által-adom; jövendőre-is míg élek, egyéb concurrentialis⁷⁴ segedelmemenn kívül-is, azt szaporítani el-nem mulatom: halálom utánra pedig minden kéz írásaimat (:Prédikázióimat 's Catechisatióimat ki-vévénn:) ezen Szent végre által-adni meg-igérem, mellyek már eddig-is hat kötetekre mennek, 's talán, ha élek, többre-is szaporodnak; mellyek pedig mind interessans Materiákról való Collectiók.

§. 12.

Ezen Társaságba álló 's conferáló Tagok gyermekeiknek 's immediatus Successorainknak mindenkor egyenes és meg-háborittás nélkül való Jussok fog lenni a' V.[enerabilis] Tractus Bibliothecájában lévő vagy leendő Könyvek' olvasásához 's ki-kéréséhez, fellyebb a' 8^{dik} §^{bann} említett cautio és kedvezés mellett. A' kiknek pedig successorok nem lenne, azoknak szabadság engedtetik ezen adoptio által, annak, a' kinek akarják, által-engedni.

Nagy-Bajomban 29^{dik} Juniusb.[an] 1830.

Budai Pál Esperes?

⁶⁸ perceptor, cassae perceptor, pénztáros

⁶⁹ Szabó Gergely (1788–1859) 1826-tól haláláig volt Csökölyön lelkész.

⁷⁰ összeköttetésemhez

⁷¹ bevételről és kiadásról

⁷² felülvizsgáltatni

⁷³ gyűjteményei

⁷⁴ egyesületi

A fentiekből kiderül, hogy a társaságot *lelkészek* alapították a tudományos kultúrában való előmenetel, a „társalkodás és közlés” céljából; arra nem gondoltak, hogy az egyházi szolgálatot vállaló világiak vagy a tanítók is tagjai lehetnének.⁷⁵ Céljuk az volt, hogy közösen járassák a leghasznosabb magyar és német nyelvű teológiai folyóiratokat és hozzájussanak a legújabb teológiai szakmunkákhoz. A német nyelvet az európai tudományos-kulturális transzfer eszközeként tekintették. Az éves kötelező tagdíjat a lelkészek csekély jövedelmére hivatkozva 1 ezüst forintban határozták meg, ami töredéke volt a nagyobb városokban működő egyletek tagdíjának. A Somogy Vármegyei Olvasó Társaság rendes tagjai évi 12, az ún. olvasó tagok 4 pengőforintot fizettek.⁷⁶

A társulatnak nem volt sem *székháza*, sem *olvasóterme*, így az olvasnivalót hivatalos úton, településről településre (körlevelek módjára, három kijelölt útvonalon) szállítva juttatták el a parókiákra, majd – miután mindenki elolvasta az adott művet – a csurgói gimnázium könyvtárában, külön egységként („osztályként”) helyezték el, a gyarapodását külön jegyzőkönyvben tartották nyilván. A Budai Pál által elkészített alapszabály („rendtartás”) azt is lehetővé tette, hogy a *tagsági jogot* a (fiú) leszármazottak *örököljék*; örökös hiányában a végrendelkező lelkész döntött arról, hogy kire hagyja.

Az alapszabály alig tért ki a *tisztikarra*: a társaság elnökének természetesen az esperes számított; a pénzügyeit egy *perceptor* kezelte, akit az egyházi tanácsbírák („assessorok”) közül választottak ki. A perceptor pontos számadást vezetett, melyet az assessorokból álló testület hagyott jóvá. A könyvek, folyóiratok, hírlapok beszerzéséről közösen döntöttek, de a beszerzést haláláig az *esperes* vállalta magára, aki jó példával járt elől: könyvtárának egy részét már az alakuláskor a társaságnak ajándékozta és másokat is erre buzdított. A legújabb kiadványokról körleveleiben rendszeresen tájékoztatta a lelkészeket. Sajnos az egyházmegye iratai meglehetősen hiányosan maradtak fenn, és még a lajstromozott iratokat is szakszerűtlenül rendezték, így arra a kérdésre, hogy kik voltak az olvasótársaság tagjai, csak részleges választ tudunk adni. Szerencsére az alapszabály hátoldalán a belépni szándékozóknak írásban nyilatkozniuk kellett, így a két fennmaradt alapszabály alapján néhányukat azonosítani lehet.

*Az olvasótársaság tényleges alapító tagjai (1830):*⁷⁷

Egyesületi *elnök*: Budai Pál esperes

Egyesületi *pénztáros*: Szabó Gergely csökölyi lelkész; Csorba könyvét is megvette.

⁷⁵ A somogyi református lelkészek még a rendi hagyományt képviselték: a népiskolai tanítókat nem partnernek, hanem alárendelteknek tekintették, ahogy azt az egyházi törvények és rendelkezések is előírták.

⁷⁶ Kanyar: *Harminc nemzedék*, 233.

⁷⁷ Alapító tagnak csak azokat tekintjük, akik beállási szándékukat írásban jelezték; akik csak jóváhagyták az alapszabályokat, azokat nem vettük fel a listába. A tagok azonosítását megnehezítette, hogy többen még a nevüket sem írták alá; így egyházközségük és szolgálati idejük összevetése alapján sikerült megállapítani kilétüket.

Egyesületi tagok:

Barakonyi Sámuel (Losonc, 1775. március 10. – Inke, 1853. december 9.) inkei lelkész (1817–1853) „helybe hagyja, 's a' Társaságba bé áll”.⁷⁸

Benedek József (Máramarossziget, 1781? – Zádor, 1837. december 5.) zádori lelkész (1822–1837) belépett.⁷⁹

Eröss (Erős) József (Mezőcsokonya, ? – Pata, 1837) patai lelkész (1827–1837) „*társ kíván lenni*”.⁸⁰

Eröss Sándor (Mezőcsokonya, 1796. március 15. – Darány, 1858. február 11.) darányi lelkész (1828–1858) belépett.⁸¹

Gál Antal (Hatvan, 1781. január 4. – Szabás?, 1852 után) kiskovácsi/rinyakovácsi (1828–1831) „Predikátor béállani kíván”.⁸²

Király Pál (Viszló, 1780. október 12. – Istvándi, 1832. január 15.) istvándi lelkész (1821–1832) belépett.⁸³

Kovács István (Tiszaföldvár, 1778. május 1. – Nagydobsza, 1832) nagydobszai prédikátor (1825–1832) belépett.⁸⁴

Kováts József (Bogyoszló, 1796. február 8. – Kutas, 1848. november 16.) kutasi lelkész „beáll és ezen gondolatokat helybe hagyja”.⁸⁵

Maklári Pap József (Rinyabesenyő, 1779 – Mezőcsokonya, 1849. szeptember 30.) mezőcsokonyai lelkész (1828–1849) „az esztendőnkint egy ezüst forint fizetés mellett bé áll”.⁸⁶

Mezei István (Szomajom, 1773. augusztus 16. – Kisbajom, 1852. április 19.) kisbajomi lelkész (1824–1842) „az említett Intézetet helyben hagyja, 's a' Társaságba be áll”.⁸⁷

Mózes János (Kiskunhalas, 1743? – Szomajom, 1832. augusztus 12.) szomajomi lelkész (1827–1832): „Én Mó'ses János, M. Szomajomi Prédikátor a 8dik §.us értelme következésében, adando reversalisom mellett, a' Magyar, és Deák Nyelven irott Könyvek közzül azokat, a' melleknek foglalattyát, elébb hitelesen meg tudom, a' 8dik §.us szerént a' Csurgoi Oskola Bibliothecájából, midőn a' mehetésre időm lesz, ki fogom hozni, tartván magamat, a' ki rendelt 4. ezüst garas fizetéshez hétről hétre a' 9dik §.us szerént.”⁸⁸

Sarkadi István (Hódmezővásárhely, 1777. május 13. – Hetes, 1853. augusztus 18.) dombói lelkész (1822–1841) „Társ kíván lenni”.⁸⁹

⁷⁸ Uo., 463.

⁷⁹ Uo., 435, 484.

⁸⁰ Uo., 566.

⁸¹ Uo., 567.

⁸² Uo., 248.

⁸³ Uo., 682.

⁸⁴ Uo., 707.

⁸⁵ Uo., 264, 711.

⁸⁶ Uo., 750.

⁸⁷ Uo., 761.

⁸⁸ Uo., 778–779.

⁸⁹ Uo., 865.

Simon Péter (Somogyjád, 1800. augusztus 15. – Bolhás, 1869. április 5.) hencsei prédikátor (1828–1832) 1830 januárjában nyilatkozik: „Társ kívánok lenni, s a Társasági Intézetnek környűl állásosan való tudositásáért könyörgök.”⁹⁰

Szentesi János (Tótszentgyörgy, 1793. február 7. – Csököly, 1876. február 12.) helesi lelkész (1827–1833) „béállani kíván”.⁹¹

Szentgyörgyi István (Gige, 1766 kr. – Kálmánca, 1844. november 17.) kálmáncsai lelkész (1824–1844) „Társ kíván lenni”.⁹²

Vintze Sámuel (Aszaló, 1796. április 5. – Istvándi, 1863. április 11.) hoboli lelkész (1827–1833) „Társ kíván lenni”.⁹³

AZ OLVASÓTÁRSASÁG JELENTŐSÉGE

Eddigi kutatásaink alapján az egyházi olvasótársaságoknak három típusát különböztethetjük meg.

Konzervatív egyesületnek tekinthető az az olvasótársaság, amely kizárólag lelkészekből állt, tanítókat (a praeoránsokat kivéve) nem vett fel tagjai sorába. Ebbe a kategóriába tartozik a belsősomogyi papi olvasótársulat is. A tudatos elzárkózásnak Somogyban az lett a következménye, hogy az iskolatanítók 1843-ban önálló szakmai testület, *Tanítói Egyesület* létrehozását kezdeményezték, de szervezését az egyházmegye nem engedélyezte. Úgy vélték, hogy az önképzés magányosan is megvalósítható; az „eszme tserére” járkálás a tényleges iskolai és templomi szolgálat elől veszi el az időt.⁹⁴ A tanítói mozgalomnak az lett a következménye, hogy az egyházmegye bevezette az alkalmassági vizsgát és szigorította a tanítók alkalmazását.

Ennél *nyitottabb* volt az az egyesület, amely a lelkészek mellett a tanítókat is felvette tagjai közé. Ilyen volt pl. az 1835-ben újjáalakult komáromi egyházmegyei olvasótársaság.⁹⁵ Az alapszabály kidolgozásakor már azt is mérlegelték, hogy a taglétszám emelése az egyesület mozgásterét, anyagi lehetőségeit is növeli.

A harmadik típusba sorolható és *liberális*nak tekinthető az a társulat, amely a lelkészek, tanítók mellett a világiakat is befogadta. Praktikus megfontolásból ilyen egyesület létrehozását szorgalmazta az egyházkerületi almanach is. Ide sorolható

⁹⁰ Uo., 886.

⁹¹ Uo., 936.

⁹² Uo., 237.

⁹³ Uo., 1066.

⁹⁴ A Pestalozzi előadásait egykor Eröss Sándorral együtt látogató és hallgató Körmeny Sámuel szennai lelkész, egyházmegyei assessor (tanácsbíró) 1843 februárjában Szennán írt levelében, mint szakértő szinte megvetően írt a somogyi tanítókról: „Ezen tractusbeli iskolatanítók többnyire olly gyöngé emberek, hogy egy két conferentia s utmutatás rájuk nézve alig több, mint a forró Arabiai homoknak egy két éjjeli harmat.” DREL VII. 7.c. A Belsősomogyi Református Egyházmegye iratai, 1843. Körmeny Sámuel levele az egyházmegyei szentszékhez, melyben véleményt nyilvánít az iskolai tanítók mozgalmáról. Szenna, 1843. február 12.

⁹⁵ HUDI József: A komáromi református egyházmegyei olvasótársaság a reformkorban, *Acta Papensia* 6(2006/1–4), 199–212.

a pápai és a komáromi mellett az 1829-ben alakult Peremartoni (Mezőföldi) Református Egyházmegyei olvasótársaság, amely 1830-tól kezdve más felekezetek tagjai előtt is megnyitotta kapuit. (Ezen elvi határozat gyakorlati megvalósulását iratok hiányában nem tudjuk ellenőrizni.)

Budai Pál elvülhetetlen érdeme, hogy a borsosomogyi egyházmegyei olvasóegyesület létrehozásával, a könyvek sorsának rendezésével megvetette az egyházmegyei (tractualis) könyvtár alapjait, esperesként folyamatosan szervezte a somogyi egyházmegyei olvasóközönséget. Minden olyan kezdeményezést támogatott, amely a csurgói gimnáziumi könyvtár fejlesztését szolgálta. Tagja volt az 1840-ben gimnáziumi tanárokból, helyi és vidéki értelmiségiekből alakult csurgói „Könyvtár-egylet” elnevezésű olvasótársaságnak, amely a magyar irodalom népszerűsítését szolgálta. Könyvtárát halála után is az oktatás szolgálatába állította.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DREL)

VII. 7. A Borsosomogyi Református Egyházmegye iratai.

VII. 7.a. Közgyűlési jegyzőkönyvek.

VII.7.c. Lajstromozott iratok.

ABSTRACT

József Hudi: Contributions to the Foundation of the Scientific Society of Readers in the Inner-Somogy Reformed Church County (1829–1830)

There were nearly 500 various societies in Hungary and about a 100 in Transylvania in the decades prior to 1848. Historians estimate the number of their members at one hundred thousand. Readers' societies founded by clergymen and schoolteachers formed part of them, although they have gained little attention from church historians so far. The Transdanubian Reformed Church District consisted of nine church counties in most of which readers' societies were organized between 1810–1820 so that church employees with modest income also had access to the latest culture-historical and church historical literature and belles-lettres. Based on archival documents, contemporary press, culture-historical and church historical literature, the present study describes the foundation and functioning of the readers' society in the Inner-Somogy Church County, which was founded in 1829 and accepted its statutes in 1830. It was Bishop Ferenc Tóth (1768–1844) and Dean Pál Budai (1771–1854) who established the Readers' Society. In 1830, 21 ministers out of 60 joined the Readers' Society and were willing to contribute one Gulden a year as a membership fee. The main objective of the association chaired by the dean was to deepen their theological knowledge and to practice the methods of educated conversation and exchange of ideas. To this end, they subscribed to several German theological magazines (*Allgemeine Kirchen Zeitung*, *Allgemeine Literatur Zeitung*, *Theologisches Literaturblatt*) and also to a Hungarian scientific magazine (*Tudományos Gyűjtemény*). Since all clergymen learnt Latin, the majority spoke German, some of them read theological literature in English and French, the intermediary language became German in modern cultural transfer. They had the periodicals bound and placed them together with the books purchased or received as a present in the library of the Reformed Grammar School of Csurgó. Ministers, who did not join the society, could also borrow these works for a weekly fee. From his private library of about 550 volumes of works in French, Greek, Hebrew, Latin, Hungarian, and German, the dean regularly lent books and periodicals to ecclesiastical and secular intellectuals. He bequeathed his library to the Grammar School of Csurgó. The author gives a detailed description of the stock of books in the library by using an inventory made in 1855.

Keywords: church administration, History of the Reformed Church in Hungary, Ferenc Tóth, Pál Budai, readers' society

Sárai Szabó Katalin

RIVÁLISOKBÓL SZÖVETSÉGESEK ÉS BARÁTOK.
SZÁSZ KÁROLY ÉS SZILÁDY ÁRON KAPCSOLATA

Tanulmányomban szemerjai Szász Károly (1829–1905) – református lelkész, költő, műfordító, irodalomszervező, 1865–1867 között országgyűlési képviselő, majd a kultuszminisztérium osztálytanácsosa, 1884-től a Dunamelléki Egyházkerület püspöke – és Szilády Áron (1837–1922) – református lelkész, orientalista, irodalom- és egyháztörténész, 1865-től országgyűlési képviselő, a halasi Szabadelvű Párt elnöke, 1885-től a Dunamelléki Egyházkerület főjegyzője, az 1890-ben alapított *Irodalomtörténeti Közlemények* szerkesztője – kapcsolatát vizsgálom.

A két egyházi és irodalmi (tudományos) férfiú viszonyának nyomon követése a 19. századi kulturális- és egyházi hatalmi struktúrák, különböző érdekcsoportok bonyolult szövédékeinek elemzéséhez szolgálhat adalékkal. Szász és Szilády kapcsolatának elemzése ugyanis egyfelől bepillantást nyújthat a különböző társadalmi mezők (politikai, irodalmi, tudományos, oktatási, egyházi mező) hatalmi újraelosztási törekvéseibe az 1860-as évektől kezdve. (*Hatalmon* jelen esetben – foucault-i értelemben – egy sokoldalú és decentralizált jellegű, mobilis, körforgásban lévő relációrendszer értünk.) Másfelől az elemzés során az is feltárul, hogy ebben a formálódó, számos új szempontot és stratégiát előtérbe helyező, a szereplők számára is új viszonyokat és szituációkat, kihívásokat produkáló korszakban hogyan jöttek létre, alakultak az aktorok közötti szövetségek, együttműködések, amelyeket – az esetek jó részében – professzionális szempontokat érvényesítő baráti férfitársaságok alkottak.

A 19. század közepétől beszélünk hivatásosodásról, az egyes szakmák, tudományterületek professzionalizációjáról. A szabadságharc bukását követő két-három évtizedben annak a körnek tagjai, amelyhez Szilády Áron is kapcsolódott, meghatározták a különböző szakértelmiségi pályák professzionalizációjának folyamatát és döntő szerepet játszottak az új értelmiségi elit ethoszának kialakításában. Az általuk képviselt értékrendnek, a közöttük lévő erőviszonyoknak, hatalmi vagy *pozicionális*-strukturális kondícióiknak, vitáiknak (ezek egy része a nyilvánosság előtt zajlott) a professzionalizálódó modern értelmiségi elit, illetve réteg formálódásában kulcsfontosságú volt a szerepe. Szilády Áron és Szász Károly társaikhoz hasonlóan még egyszerre több társadalmi mezőhöz kapcsolódtak. Ők személy szerint az irodalmi (a korszakban magában foglalta a tudományt is), az egyházi és a politikai mezőhöz, ennek következtében igen kiterjedt kapcsolati hálójával rendelkeztek.

NEVELTETÉSÜK

Szász és Szilády szocializációjában kevés hasonlóságot találunk, talán egyedül az apák azon törekvéseit, hogy fiaik számára magas színvonalú oktatást kívántak biztosítani, mindketten határozott pedagógiai elképzelésekkel rendelkeztek. Szász Károly gyermekévei Nagyenyeden teltek, egy kifejezetten harmonikus, szereteteli családban.¹ Apja, id. szemerjai Szász Károly a nagyenyedi kollégium széles körben ismert és elismert professzora, az erdélyi ellenzék egyik meghatározó figurája volt, szoros kapcsolatokat ápolt az erdélyi arisztokrácia és a tudományos elit tagjaival; ennek az ismeretségi hálónak az előnyeit fia is élvezte.

Tanárként abból a tételből indult ki, miszerint az ember természeténél fogva tanulékony, tanulni vágyó lény, amire véleménye szerint a korabeli közoktatási rendszer egyáltalán nem épített. Működése során arra törekedett, hogy kiszorítsa az iskolából az elavult oktatási és nevelési módszereket, illetve, hogy megtörje a latin nyelv egyeduralmát.² Nem tartotta szerencsésnek többek között azt a korabeli tanítási módszert sem, amelynek nyomán rengeteg ismeretanyaggal terhelték a diákokat ahelyett, hogy a lényeg megragadására, az értelmezésre, a logikus gondolkodásra tanították volna őket.³ Saját oktatott – elsősorban a természettudományos – tárgyaiban, kollégájával Zeyk Miklóssal együtt számos reformot vezettek be.⁴ Oktatási, nevelési elveit alkalmazta saját fiai nevelésében is.

Szilády apja, Szilády László református lelkész, Áron gyermekkorában Ságváron szolgált, 1848-tól haláláig pedig Halas lelkésze volt. Szilády családja távolról sem volt oly harmonikus, mint Szászé, apja inkább pragmatikus, egyébként hirtelen haragú, nehéz természetű ember, anyja pedig valószínűsíthetően ideggyenge nő volt. Szilády Áron iskolai tanulmányait Halason, egy tipikus mezővárosi iskolában kezdte. 1851-ben a két felső osztály elvégzésére apja a Nagykőrösi Gimnáziumba vitte. Oda írta a fiának a következő sorokat is: „Tanulj, mint szegény gyermek, megérdemléssel, nagy remények és igényekkel ne szívd fel, ne ámítsd magad, mert szegény vagy [...], de a szegénység nem baj, csak az ember benne erővel gazdagot ne akarjon játszani.”⁵

Szilády Lászlót barátja, Ács Gedeon, a Kossuth-emigráció egyik tagja – amerikai tapasztalatai alapján – arra biztatta, hogy fiai taníttatása során helyezzen minél nagyobb hangsúlyt a gyakorlati nevelésre. Az 1850-es évek református oktatásának színvonalát Szilády László is erősen kritizálta, és örömmel üdvözölte az új

¹ SÁRAI SZABÓ Katalin: Szász Károly pályaválasztása. Egy 19. századi polgár és püspök neveltetése és szocializációja, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2020*, Budapest, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhely – KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021, 129–153.

² KISS Géza – TURNOWSKY Sándor (s.a.rend.): *Szász Károly*, Bukarest, Állami Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1955, 27–28.

³ SZÁSZ Károly: Oskolákról, in: Kiss–Turnowsky: *Szász Károly*, 270–271.

⁴ Uo., 27–28.

⁵ Idézi: BOGNÁR Zoltán: *Szilády Áron*, Budapest, 1987, 11.

pesti gimnázium megalakulását 1859-ben, ahová János fiát – Áron testvérét – beíratta. Halason létrehozott egy iskolaalapítványt, illetve algimnáziumot szervezett annak érdekében, hogy a mezőváros iskoláinak nívója emelkedhessen.

AZ ELSŐ TALÁLKOZÁS

Szász (1829) és Szilády (1837) között nyolc év volt a korkülönbség. Ismeretségük elején tanár–tanítvány viszonyban álltak egymással a nagykőrösi gimnáziumban, de erről a későbbiekben – eddigi kutatásaim alapján legalábbis úgy tűnik – egyikük sem tett soha említést. Szász Károly Mentovich Ferenc – apja tanítványa, az ő volt nevelője Nagyenyeden –, illetve a nagykőrösi ref. egyház gondnoka, Tanárky Gedeon – Szász későbbi közeli családi barátja, kultuszminisztériumi hivatalnoktársa, Báthory Gábor püspökhelyettes veje – közreműködésével került Nagykőrösre matematikatanárnak.⁶ Sziládyt Nagykőrösön „Mentovich Ferenc, aki egy személyben költő, filozófus és a modern természettudományoknak hazánkban egyik legelső népszerűsítője, a tizennégy nyelven beszélő költő műfordító Ács Zsigmond, Tomori Anasztáz, később Shakespeare magyar kultuszának mecénása, most még jókedvű és üreszsebű rajztanár, Szász Károly, akivel később olyan meleg barátságot kötött és last not least: Arany János”⁷ tanította.

1853-ban mindketten elhagyták a gimnáziumot, Szilády Debrecenbe ment tanulni, ahol 1853 és 1858 között teológiát hallgatott. Orientalista érdeklődése a debreceni évek alatt alakult ki, egyik tanára, Lugossy József nyelvészprofesszor figyelt fel rá, az ő hatására kezdett el a keleti nyelvekkel foglalkozni. Megtanult héberül, arabul, törökül és perzsául. Egy hónapot töltött Konstantinápolyban, ahol megismerkedett az emigráció néhány tagjával. 1858-ban a göttingeni egyetemen folytatott orientalisztikai tanulmányokat. 1861-ben tagja lett a török okmánytár háromtagú szerkesztőbizottságának Salamon Ferenc és Szilágyi Sándor történészek mellett (1863–73 között kilenc kötet jelent meg); tehát egy sikeres tudományos karrier előtt állt.

Szász Károly nagykőrösi tanársága idején, 1853-ban – nem sokkal a házasságkötésük után – elveszítette első feleségét, Szász Poli költőnőt. Ugyanebben az évben halt meg az apja is Marosvásárhelyen, ezért hogy anyját és még kiskorú testvéreit támogatni tudja, elfogadta a kézdivásárhelyi gyülekezet meghívását. Csak 1857-ben tért vissza a főváros közelébe, mint kunszentmiklósi pap. Itt, az alföldi városban

⁶ SÁRAI SZABÓ Katalin: „Az volt ám tanári kar! A Fiastyúkban nincs annyi csillag, mint akkor Nagykőrösön”. Szász Károly nagykőrösi tanársága és kapcsolati hálója, in: Csorba Dávid – Sztamári Emília (szerk.): „...tanácsaid büszg és igazság” *Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor Úr 65. születésnapjára*, Budapest–Sárospatak, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet – Tiszáninneni Református Egyházkerület, 2021, I. kötet, 121–139.

⁷ BÁLINT Sándor: *Szilády Áron pályája*, Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1926, 4.

ismerkedett meg második feleségével, Bibó Antóniával⁸, akivel 1858-ban kötöttek házasságot. Ebben az időben már országosan elismert költő, műfordító, számos folyóirat munkatársa, az irodalmi élet egyik központi figurája, az Akadémia levelező (1869-ben választották rendes tagnak), illetve a Kisfaludy Társaság tagja volt.

RIVÁLISOK

1863-ban Szász Károly gyülekezetet akart váltani, abban az évben, amikor Szilády László halálával megüresedett a halasi lelkészi állás. A halasi papságra ketten aspiráltak, ő és Szilády Áron. Az előzményekről egy Révész Imrének szóló levélből értesülünk, amelyben Szász ezt írta: „[...] néhai Szilády collégám temetésére engem híván meg egyik szónokul az egyház, ott tartott gyászbeszédem következtében egy tekintélyes töredék engem tűzött ki jelöltjéül [...]”⁹

Szászt rokoni szálak fűzték Halashoz, ugyanis felesége, Bibó Antónia famíliája, a Bibó és Péter család Halas legelőkelőbbjei közé tartoztak. A papválasztás során elsősorban az a halasi vezetőréteg állt mellette – a Péter családdal az élen –, akik a helyi egyházi és közéletben ellenlábasai voltak az igen határozottan és céltudatosan működő Szilády Lászlónak. Szilády Áron 1863-ban, apja halálakor Pesthez közel, Gödöllőn lelkészkedett, ez tudományos tevékenységében igen nagy előnyt jelentett (apja halála után segédlelkésze volt a halasi gyülekezetnek). Tudományos körökben egyre több elismerés övezte, az egyházi világban viszont még nem volt igazán közismert.

Szász neve a választás idején az egyházi körökben sem volt már ismeretlen. 1860-ban, mint kunszentmiklósi lelkészt a solti egyházmegye esperesévé választották. Ekkor folytatta első komoly nyilvános polémiáját egyházszervezeti kérdésekben, és jól láthatóan azok közé tartozott, akik a pátensharcot követően az egyházi szervezetben és annak működésében komoly reformokat kívántak. Az esperesek (és látenszen a püspökök) tisztújítása mellett állt, nevezetesen amellett érvelt, hogy a tisztségviselők ne élethossziglan töltsék be hivatalukat, hanem időközönként választás útján újra és újra megméretessen alkalmasságuk. Az alkalmasság kérdése fókuszban állt a reformpártiak érveiben, ami tükrözi a korabeli állapotokat is. Néhány egyházmegye – köztük a solti – szintén a választások mellett agitált. A reformok szükségességéről a soltiak az egyházi sajtóban is közétettek egy körlevelet (minden bizonnyal Szász szövegezte), amelyben külön is hangsúlyozták a tisztújítás fontosságát: „[...] egyházi életünk oly szükséges megelevenítésének, szellemi s vallásos ügyeink új lendületének, sokféle betegségeink s tespedéseink megorvoslásának esz-

⁸ Sári Szabó Katalin: Női szerep és családi stratégia a 19. század második felében – Szász Károlyné Bibó Antónia püspökné életpályája. *Egyháztörténeti Szemle*, 22(2021/2), 31–52.

⁹ Szász Károly levele Révész Imrének, Kunszentmiklós, 1862. július 29. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I.25. id. Révész Imre gyűjtemény, Révész Imrének szóló levelek. 5. doboz, 144.

közei között a legsikeresebbek egyike az egyházi tisztújítás, s hogy remélhetőleg ez leend az angyal, mely szárnyával a Bethesda tavát jóltevően megmozdítandja [...].”¹⁰

Szász Károly esperesi hivatalát csak három évre vállalta. Székfoglalójában amellet tört lándzsát, hogy az egyházkormányzásnak is a legszelebbebb népképviselőt alapelvéen kell állnia: „[...] minél szélesebb valódi képviseleti alapokra fektetni egyházkormányzatunkat, mert egyedül abban, ha minél többeen bevonatnak az egyház ügyei iránti érdeklődés körébe, ha minél többe szivek alapján fekszik egyházunk épülete, ebben látom biztosítékát békésen, de szilárdul fejlődő jövőnknek.”¹¹ Nézeteti felidézük Csengery Antal, Eötvös József, Trefort Ágoston, a korábbi centralisták politikai eszméit is, akik közül Csengeryvel és Eötvössel közeli ismeretségben állt már ebben az időben. Eötvös műveit fiatal korától olvasta, apja, id. Szász Károly 1848-ban Eötvös minisztériumában volt államtitkár, ő pedig ugyanott segédfogalmazó. (Nem véletlen, hogy 1867-ben Eötvös meghívta őt a kultuszminisztériumba a nem katolikus felekezetek előadójának, Trefort idején pedig oktatóssal foglalkozó osztálytanácsosként dolgozott.)

A tisztújításról szóló idea az egyházi többségben óriási ellenállást váltott ki, maga Török Pál püspök is elutasította. Miután a reformpártiak a tisztújítás kérdésében is kisebbségben maradtak, Szász végül feladta a küzdelmet, családi és alkotói nyugalomra hivatkozva néhány hónap után az esperességről is lemondott. Révész Imrénnek szóló egyik levelében arról is beszélt, hogy Török Pál püspök már eleve ellenzte és meg akarta akadályozni az ő esperesi megválasztását. Úgy vélekedett, hogy a többséget úgysem lehet a javaslat mellé állítani, ugyanis a hagyományokhoz való ragaszkodáson túl személyes ellentétek is nehezítették, bonyolították a helyzetet.

A tisztújítás ügyét végül az 1862-ben összeülő dunamelléki egyházkerületi gyűlés tárgyalta. Török hozzászólásában a halasztás mellett érvelt, indokait a gyűlés elfogadta. „[...] támaszkodva az észre: sok tekintetben szépnék, üdvösnek találjuk a tisztújítás elvét, de a körülmények nem kedvezők, – pedig hány elvet, igazságot ismerünk, melyeknek szentsége felöl nem kétkedünk s a viszonyok miatt még sem vihetjük ki.” Javaslat a volt, hogy a kérdést terjesszék a négy egyházkerület egyetemes értekezlete elé. Ezt látszólag Szász Károly is akceptálta, vagyis mondhatnánk, elengedte az egészet. A gyűlésről szóló tudósítás is beszámolt Szász nyilatkozatáról, az

„[...] indítvány [Töröké – a szerző] nem csak a nagy többség helyesléssel találkozott, de az indítványozó solti egyházmegye volt esperese Szász Károly ur is kijelenté, hogy abban teljesen megnyugszik, sőt csakis így látja jelenleg e bonyodalmas kérdést megfejthetőnek, azért teljes megnyugvással fekteti ezen mind a solti egyházmegyének, mind neki oly kedves gyermekét – a tisztújítás eszméjét – Jairus leányaként a koporsóba, nem ugyan örök halál s eltemetés vé-

¹⁰ A Solti Helv. Hitv. Egyházmegye körlevele az egyházi tisztújítás érdekében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* (továbbiakban PEIL) 4(1861/37), 1078–1084.

¹¹ Szász Károly esperesi székfoglaló beszéde, *PEIL* 4(1861/41), 1325–1329.

gett, de csak hogy egy ideig aludjék, míg az igazság s nemes eszmék diadalmas bajnoka, Idvezitőnk, ezt is egyházunk boldogítására feltámasztandja.”¹²

A kérdés mégsem jutott nyugvópontra még hosszú ideig, hiszen voltak egyházmegyék, amelyek bevezették a tisztújítás gyakorlatát. 1879-ben a konvent végül úgy határozott, hogy az esperest élethossziglan, ahol pedig a tisztújítást már életbe léptették, ott 10 évenként választják.¹³

Szász, aki ezekben az években aktívan részt vett az egyházi közéletben, más ügyekben is felszólalt. Polemiát folytatott a PEIL hasábjain például a megyei canonica visitatio fontosságáról.¹⁴ Hozzászólása előrevetítette a később püspökként végzett canonica visitatiojának fő mozgatórugóját. Elengedhetetlennek tartotta ugyanis, hogy az egyházi vezetők személyesen is megtapasztalják a gyülekezetek állapotát, helyzetét és problémáit. (Egyébként tisztújítás melletti érvei között szerepelt az is, hogy sok idős esperes már fizikailag sem képes a visitatio feladatát ellátni.) Ebben az időszakban – ekkor még vidéki lelkészként – komolyan érvelt Pest vidékkel szemben gyakorolt hatalmával, illetve a gyülekezetek autonómiájának hiányával szemben is, ebben, a szintén vidéki lelkésszel, Szilády Áronnal egy véleményt képviseltek.

A HALASI LELKÉSZVÁLASZTÁS

Az 1863-as halasi lelkészválasztás igen feszült körülmények között zajlott,¹⁵ erről Török Elek, halasi presbiter is beszámolt Török Pálnak, távoli rokonának: „Az egész Halason folyt egymás sértegetésével; s bántalmazásával végződött pap választásban hála Istennek tényező szerepet nem vittem [...] Bekövetkezett végre a papválasztás napja, melyen a nép határtalan nagy többsége, Sziládi Áron urat pappá választá.”¹⁶ A 897 szavazatból Szász Károlynak 65, Szilády Áronnak pedig 832 jutott, tehát a helyi potentátokkal szemben a többségi alacsony(abb) társadalmi állásúak akarata érvényesült. Szilády szerint a választás eredménye elsősorban azt bizonyította – és ez számára úgy tűnik különös jelentőséggel bírt –, hogy a halasiak – néhány családtól eltekintve – tisztelték és elismerték az apját, Szilády Lászlót.

„Talán e számok sokakat meg fognak igazítani elébbi viselkedésökben boldogult atyám emléke iránt s elhitetni azt, hogy ha tized része igaz volna a rágalomnak

¹² A Dunamelléki H. H. Egyházkerület közgyűléséről május 19–24., *PEIL* 5(1862/22), 710.

¹³ TÓTH Sámuel kiadta: *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Conventjének jegyzőkönyve, Debreczen 1879. szeptember 10-13.*, Debreczen, 1879, 67. pont.

¹⁴ SZÁSZ Károly: Néhány szó a canonica visitatióról, *PEIL* 4(1861/20), 621–623.

¹⁵ „E hó tizen nyolcadikán / A Jezusunk neve napján / Mindenkit szive diktáljon / Szilágyi pártjára álljon. [...] / Csak a Pénzes Usorások / A Szász párt részre szavazok / Rosz lelkü Kupa Lajosok / Sok Kántorok és Burkosok. / E mind ajándékot kapot / Forintot ötöt vagy hatot / Deha pénz vesznek Papot / nem mondok neki jo napot.” Részlet ismeretlen szerző Szilády Áron mellett korteskedő verséből: MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4448/256–269 vegyes feljegyzések.

¹⁶ Török Elek (presbiter) levele Török Pálhoz, Halas, 1863. április 6. Ráday Levéltár, C/93 Török Pál levelezése, 2094.

melylyel az alávalóság életében s holta után illetve s illeti: ez a nép ha mindjárt aranyuszájú Sz. János lettem volna sem választ meg és pedig ily szavazat többséggel. ezen tudat az, mely csudálkozással vegyes meglepetésem s örömem közt ezen első napokban is édesen csillapító gondolatokra vezet s a gondviselés által több tekintetben megadott teljes elégtétel legfelsőbb fokát képezi.”¹⁷

Bár Szász Károly nem lehetett halasi lelkész, mégis elkerülhetett Kunszentmiklósról, miután a szabadszállási gyülekezet még ugyanebben az évben megválasztotta papjának.

EGYHÁZON KÍVÜLI ELLENTÉTEK

A szabadságharcot követő évtizedekben újraformálódó irodalmi mezőből számos, akár a nyilvánosság előtt folyó szakmai vitát is ismerünk. (Az egyik legismertebb a Tóth Lőrinc és Gyulai Pál között folyó polémia, amely végül kettejük párbajához vezetett.) Sziládynak is szándékában állt nyilvános támadást intézni Szász ellen a *Koszorúban*, Arany János lapjában, amelynek egyébként mindketten munkatársai voltak. Arany végül nem jelentette meg a gúnyos verset, melyet egy eddig még fel nem tárt nézeteltérés miatt írt szerzője.

„Irtam [...] egy verset oly formát mint Arany emlékezék a nagyidai cigányokra s felküldtem A.nak, hogy ha nem felette sületlen s nem nagyon goromba adja ki a *Koszorúban*, had haragítsam magamra Szászt annyira, hogy többet a hóbortos felszólítását ne legyen kedve ismételni a nagy közönség előtt/ mit most szívesen tett! [...] Hátrább ha tér s idő lesz majd látod az én verseményemet s kombinálhatod. Nekem ennyi elég [a szerkesztői üzenetekben utalás történt a versre – a szerző] Szász elfogja ezt érteni s én csak azt ohajtottam. Az öreg ezt szintén elérhette s így gondolhatta, hogy mindhármunknak eleget tesz.”¹⁸

Szász Károly irodalmi munkásságával kapcsolatban is igen kritikusan nyilatkozott még ebben az időben Szilády: „Szász múltkori Salamonjának [Szász *Salamon* című drámája 1877-ben jelent meg – a szerző] még az ő színei s egyebe se tudta takarni compositiobeli s egyéb hiányait. A lapokból láthattad a Deák verseket s egyebeket. Bizony leginkább versbe szedett prózák ezek mind.”¹⁹

Mindketten az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagjai voltak már ekkor, a gyűléseken rendszeresen találkoztak, illetve figyelemmel kísérték egymás munkásságát. Szász véleményét Szilády tudományos tevékenységéről ezekből az évekből nem ismerjük.

¹⁷ Szilády Áron levele Szilády Károlyhoz, Halas, 1863. január 21. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára, KML XIII. 14. A Szilády család iratai, Szilády Károly 2/a.

¹⁸ Szilády Áron levele Szilády Jánosnak, Halas, 1864. december 12. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4448/104.

¹⁹ Szilády Áron levele Szilády Jánosnak, Budapest, 1877. február 15. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4448/130.

A másik találkozási pontjuk a politika színtere volt. Az 1860-as, 70-es években a politikában is megvoltak közöttük a nézetkülönbségek. 1865-ben mindkettőjüket országgyűlési képviselőnek választották. Szilády Halason, Szász pedig a fülöpszállási választókerületben indult. Szilády, amikor a választási korteskedésről tudósította testvérét, Szilády Jánost, igen ellenségesen és gúnyosan fogalmazott:

„[...] a Fülöpszállási követválasztásban estültünk virradtunk. Ha hallanád elbeszélni hogy viselte magát Szász, felét sem hinnéd el mint én alig tudom máig is elhinni. Hogy lótotott futott, hogy pirongatták ki számtalan háztól, hogy rimánkodott egy-egy szavazatért, hogy hordta maga a szavazatokat velök együtt a kocsi oldalán ülve és csókolózva, hogy öltögette nyelvét a Polányit éljenző lányokra, hogy szurkolt s hogy én mit tudnám elmondani mit csinált még: az még Karliról feltehetettek is haladja. Így lett 6 szavazatával több meg egy rakás szitok átok s szemtől szembe való lepiszkolás. No de ez az övé.”²⁰

Szilády egyébként Tanárky Gedeon megválasztását támogatta Szász ellenében. Végül Tanárky (ismét) nagykőrösi, Szász fülöpszállási, Szilády pedig halasi követként került be az országgyűlésbe. Az országgyűlési vitában Szász egyértelműen Deák Ferenchez csatlakozott, a felirati vitában rá szavazott. Szilády a 60-as években inkább a Határozati Párt elgondolásait követte, 1865–66-ban Ghyczy Kálmán ellenzékiisége vonzotta, a felirati vitában Deák ellen szavazott.

„Szásszal egész eddig egy test és lélek voltunk, annyira, hogy már kezdtem sokallani. Vártam az alkalmat, hogy mikor tágíthatnánk egy kissé ezen szoros barátságon s ma már sikerült is – talán. Neki Szentiványi kell elnöknek, nekem csak Ghiczi, ergo kezdünk különválni. Ő, mint mondá, bizonyosnak hitte, hogy én is Szentiványira szavazok s ezért nem szólt eddig, sajnálja. Mondtam neki, hogy vigasztalja magát. Ő is egynek szeret látszani azon igen sokak közül, akik Deák leghívebbjeinek óhajtanak tekintetni, s akiről Deák mit sem tud, mint a többek közt azokról, kik híre tudta nélkül Deák kört akarnak alakítani, mignem D. szétütött közöttük. [...] [császárnál tett látogatásról] Szász szinte olvad a képiről sugárzó öröm és jóindulat melegében! Boldog poéta!”²¹

Szász Károly is rendszeresen tudósította feleségét az országgyűlésről, miután az ülések ideje alatt távol éltek egymástól, Bibó Antónia Szabadszáláson lakott, míg férje Pesten időzött. Egyik levelében utalt a Szilády és közte lévő nézetkülönbségekre, de megközelítőleg sem olyan indulatosan vagy szarkasztikusan, ahogy Szilády nyilatkozott róla ezekben az években. „A felirati vitát reméltük, hogy ma tán bevégződik, de bár a tárgy rég ki van merítve – némely ember nem akar sehogy elállni a szótól. Olyan volt ma Szilády Áron is, kinek beszédét félig sem hallottuk.

²⁰ Szilády Áron levele Szilády Jánosnak, Halas, 1867. augusztus 23. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4448/125.

²¹ Szilády Áron levele Gyárfás Istvánhoz, Pest, 1865. december 16. in: BOGNÁR Zoltán: *Szilády Áron kiadatlan leveleiből*, Kecskemét, Cumania Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, 1979, 201.

Ellenem is mondott egy pár czáfolat formát, de egyiket nem hallottam [...] Majd elolvasom újságban.”²²

Szász egy az országgyűlés idején, 1865-ben íródott levelében Török Pálhoz és Sziládyhoz való viszonyára egyaránt érzékletes utalást tett:

„Török! Tennap, Domokossal [testvére Szász Domokos, későbbi erdélyi református püspök – a szerző] együtt odavoltunk hiva ebédre. Ott volt a négy püspök mind. Ott volt Sz. Áron is; s nagyon jól voltunk Törökkel; *a hogy t.i. szoktunk.* [kiemelés a szerzőtől] – Áron különben komor természetét leszámítva, nem látszik rosz embernek; meg vagyok vele, persze minden mélyebb közeledés nélkül.”²³

Nézeteik az egyházi közéletéről valószínűleg nem álltak igazán messze egymástól. Mindketten konventi tagok, egyházkerületi egyházi tanácsbírák (Szász 1865-től, Szilády 1867-től) voltak, 1876-ban Szászt rendes konventi tagnak, Sziládyt pedig póttagnak választották. Számos kerületi bizottságban együtt dolgoztak (például az államsegély kiosztására kirendelt bizottságban 1869-ben, vagy az egyetemes tanügyi bizottságban). Ezekon a fórumokon is közelről figyelhették egymást, illetve sok esetben együtt dolgoztak.

Volt azonban egy biztos közös pont, ugyanis Török Pált és egyházpolitikáját mindketten ellenérzéssel szemlélték, és ebben valószínűleg mindvégig egyet is értettek. Áron apja, Szilády László jó viszonyt ápolt Török Pállal, egy időben tanultak a Debreceni Református Kollégiumban, Török Pál 1825-től, Szilády László pedig 1827-től volt ott diák. Leveleik stílusa közelebbi barátságról tanúskodik, amiben nyilván elsősorban az játszott szerepet, hogy diákkoruk óta ismerték egymást. Szilády később gyakran kérte Töröktől fiai támogatását is.²⁴

Apja és Török jó kapcsolata ellenére Szilády Áron a „Török-ellenes” táborhoz tartozott. Kovács Albert teológiai tanár Sziládyról így nyilatkozott: Török „Nem

²² Szász Károly levele feleségéhez, Bibó Antóniához, Pest, 1866. december 5. Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény (továbbiakban AJKMGy), Irodalomtörténeti Gyűjtemény, Szász Károly levelei Bibó Antóniához, 79.2.109.

²³ Szász Károly Bibó Antóniának, Pest, 1865. XII. 16 AJKMGy 79.2.14.

²⁴ „Most a legnagyobb baráti szívességre kérek föl, bármennyi legyen is dolgod teljesítését kéremnek ne halaszad pillanatra se. [...] Hejh! mintha előérzetem sugta volna, hogy egykor ez fog történni!!! [...] De miről beszélek hát? A n.m. helytartóság a jászkún főkapitányi hivatalhoz, s ez az illetőhöz küldötte a rendeletet, hol történetesen azt megpillanthatták pár jóakaróim, miszerint Áron fiam már haza felé utban lévén bizonyos nevezett helyre ért a határszélen, s néhány nap alatt itthon lesz, halason. Ez iratban a fiú »politisch vergächting«-nek mondatik. Ebből látod a bajt. Ez egy okkal több arra, hogy a fiút hozzám haza ne bocsássam, nehogy é is conpromittalva legyek miatta vagy általa. Téged arra kérek hivasd a fiút tüstént magadhoz; s komolyan intsd minden éretlen örvjengéssel – ha ilyenbe esve volna – fölhagyni, hibáját jóvá tenni, s magát csendeseden fedtelenül viselni. Szeretném ha valahol segédlelkészül elhelyeztethetnék, most félek hogy Pesten léte rá nem lesz üdvös [...] Áronnak valami állomás azért is szükséges volna, hogy úgy ne tűnékfel mint fogllakozás nélküli egyén, kit koránál fogva ezen ürügy alatt könnyen felöltöztethetnek.” Szilády László levele Török Pálhoz, Halas, 1859. május 18. Ráday Levéltár, C/93 Török Pál levelezése, 1718.

[...] szivelhette a lomha, sunyi fiatal embereket. Sziládi Áront, ki őt kiméletlenül és igazságtalanul, de férfiasan támadta a gyűléseken, bár nem szerette, sőt gyűlölte, de többre becsülte a gyűlésterem minden sunynyogó farizeusánál.”²⁵

1874-ben az egyházkerületi gyűlésen néhányan megtámadták Török Pál püspököt, Kovács Albert és Ballagi Mór teológiai professzorokat, köztük volt Szilády Áron is. Török ellen – ahogy Kovács fogalmazott visszaemlékezésében – a „Kraval azért keletkezett, mert a teológiai intézet számadásait 20 év alatt soha nem mutatta be a közgyűlésnek”, a két teológiai tanár ellen pedig azért léptek fel, mert úgy ítélték, hogy minden gyakorlati tapasztalat nélkül tanítják a teológiát.²⁶ Bár Török is és a professzorok is tisztázták magukat, az egyházkerületi gyűlés pedig ejtette a vádakát, Török és Szilády (illetve Kovács Albert) között a későbbiekben sem javult a viszony.²⁷ Kovács Albert a már említett visszaemlékezésében Török Pál fő ellenségeiként Sziládyt és Szász Károlyt aposztrofálta, miután ők ketten, mint írta „az öregnek gyengeségére számítva, utolsó éveiben kiméletlen támadásokat intéztek ellene a gyűléseken”.²⁸ Kovács – Török elkötelezett híve – szerint egyébként sokan azért nem kedvelték a püspököt, mert „[...] a soha nem lankadó és határtalan tevékenység volt egyéniségének és egész jellemének központja; s a nyilvános élet haszontalan statisztáit senki úgy nem utálta, mint ő. E vonásáért a kálvinista egyházban, a hol mindent bizottságok és testületek intéznek és semmit se egyének: sokan neveztek őt zsarnoknak, hierarchának, monarchának; [...]”²⁹ Ez utóbbi nézetet Szász is és Szilády is osztotta.

A BARÁTI VISZONY KIBONTAKOZÁSA

Az eddigiekből jól látszik, hogy az 1860-as, 70-es években Szász Károly és Szilády Áron kapcsolata nem volt még felhőtlennek mondható. A halasi lelkészválasztás és a politikai nézetkülönbségek mellett, úgy gondolom, különböző személyiségük is szerepet játszhatott, és ez elsősorban Sziládyt ragadtatta sokszor éles és erős megnyilatkozásokra Szásszal szemben. Ellenszenvvel figyelte és gátlástalannak tartotta Szász karrierépítési törekvéseit, valószínűleg ő egészen más stratégiá(k)ban gondolkodott, illetve némi frusztrációt is érezhetett Szász magabiztosságával szemben. A kultúrpolitikáról, az oktatásügyről azonban hasonlóan gondolkodtak, emellett mindketten szorosan Arany, Gyulai és Csengery köréhez tartoztak, illetve valószínűleg fokozatosan kiderülhetett vagy egyértelművé válhatott az is, hogy az egyházzal kapcsolatban ugyanazokon az elvi alapokon állnak.

Szász Károly 1867-től kezdve a kultuszminisztériumban dolgozott, először Eötvös József meghívására ő lett a „nem katolikus ügyek” intézője, 1872-től

²⁵ Kovács Albert: *Vissza-emlékezéseim*, 1900, 14. Ráday Gyűjtemény Kézirattára, K. 1.685,

²⁶ Kovács: *Vissza-emlékezéseim*, 33.

²⁷ Kovács Albert, Szász Károly és Szilády ellenséges viszonya legszembetűnőbbé az 1884-es püspökválasztás idején vált, amikor Kovács minden eszközzel az egyik ellenjelöltet, Baksay Sándort támogatta.

²⁸ Kovács: *Vissza-emlékezéseim*, 17.

²⁹ Uo., 11.

pedig Trefort Ágoston mellett lett osztálytanácsos. Közben néhány évig tanfelügyelőként működött. A halasi papválasztás után Szilády nemcsak távol lakott a fővárostól, hanem a lelkészi feladatok mellett anyja és testvérei eltartásának, illetve az apja által felvirágoztatott gazdaságnak gondja is rászakadt. Ezt csak az enyhítette, hogy 1878-ig – amikor elvesztette a választást az ellenzéki jelölttel, Mocsáry Lajossal szemben – parlamenti képviselőként sok időt tölthetett Pesten. Tudományos érdeklődése időközben változott, és egyre inkább a régi magyar irodalom és az irodalomtörténet felé fordult. 1876-os akadémiai székfoglalója témájául Temesvári Pelbárt életét és munkásságát választotta. A székfoglalóról szóló beszámolójában Szászról már egészen más hangnemben írt testvérének, mint korábbi tudósításaiban.

„Sikerére nézve semmi panaszom nem lehet. [...] Mindenkinek tetszett, némely ember majdnem extázisba esett. A többi közt jelen volt Horváth [Mihály], Ipolyi [Arnold], Rómer [Flóris], Tárkányi [Béla], Fraknoi [Vilmos], s ők voltak a leglelkesebb gratulánsok, Ballagi [Aladár] bukfencet szeretett volna örömben hányni, Szász [Károly] kezdte a tapsot s utána a többi. Gyulai a [Budapesti] Szemlében első helyen akarná kiadni temérdek latin citátumaival együtt, amire, nem tudom, mit mondanának az előfizetői. Egyszerre divatba jöttem Pelbártozzal együtt.”³⁰

A politikában is közeledtek álláspontjaik, 1875 után egyértelműen Tisza Kálmán politikáját támogatták mindketten. Szilády Tisza balközép pártjában foglalt helyet, 1878-ban pedig a halasi Szabadelvű Párt elnöke lett. 1878 igazi fordulatot hozhatott a két férfi kapcsolatában, az addigi inkább ellenséges viszonyt egyre inkább felváltotta az egymás iránti szimpátia, majd barátság és támogatás. Szilády 1878-ban, az ellenzék győzelmével záródó halasi választás után így nyilatkozott Szászról: „Szász K. is itthon van és volt már szavazáskor, rám is szavazott, dühös volt, sírt is midőn buktunk. [...] Sokkal másképpen vagyunk, mint ezelőtt voltunk s úgy látszik, hogy így is maradunk.”³¹ Nem sokkal később újból megerősítette, hogy „Szásszal egészen jól s bizalmasan vagyunk”.³²

Az Akadémia, illetve a Kisfaludy Társaság tagjaiként is együtt őrködtek és ügyködtek annak érdekében, hogy például a tagválasztásoknál azok az – elsősorban református – jelöltek kerüljenek be, akik Gyulai Pál – Csengery Antal kör támogatását élvezték.

„Szerdán van a Kisfaludy Társaság tagválasztása – egy költő, egy szépíró [...] A költői helyre mi, kik összetartunk, Fiókot³³ óhajtjuk, de alig lesz keresztül

³⁰ Bognár: *Szilády Áron*, 62.

³¹ Szilády Áron levele Szilády Jánoshoz, Halas, 1878. augusztus 13. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4448/143.

³² Szilády Áron levele Szilády Jánoshoz, Halas, 1878. október 14. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4448/144.

³³ Fiók Károly, műfordító, orientalista, a budapesti református gimnázium tanára.

vihető. Az ellenkező rész megoszlik Benedek [Elek] és Kiss József³⁴ között. Benedeket még csak el fogadhatnók s ha Fiók nem sikerül inkább szavaznánk Benedekre, csak hogy Kiss Józsi ne kapjon többséget. Ez a magát felfújó s a zsidók által istenített zsidó, kiállhatatlan ember a ki évek óta gyalázza a Kisfaludy Társaságot: az ne jőjön közénk! [...]. Mindezekből láthatod hogy ez heves, de fontos szavazás lesz. Gyulai magára vállalta hogy Lévayt [József] is becizálja – rám pedig téged s Baksayt bizták...”³⁵

1880-ban megalakult az Akadémia irodalomtörténeti bizottsága, amikor is tovább erősítette a kör pozícióját, hogy elnöknek Szász Károlyt, előadónak pedig Szilády Áront választották.

Halas ügyei mindkettőjüket közelről érintették, és nemcsak a szabadelvű párt érdekében működtek együtt, hanem az oktatás, az iskolák színvonalának emelése is közös szívügyük volt. Szilády 15 évig pereskedett az apja által alapított iskolai alapítvány miatt, ez volt a nevezetes „Páka ügy”. Az alapítványellenesek gazdasági megfontolásai és a város egyes érdekcsoportjai között meglévő ellentétek – amelyek elsősorban politikai nézetkülönbségekből, pártállásból fakadtak – keveredtek az ügyben. Az ellenségeskedés az új gimnázium építése idején ismét fellángolt, ez ismét megosztotta a halasi társadalmat. Hosszú és nehéz küzdelem volt, amíg Szilády terve, egy korszerű, modern iskolaépület, megvalósulhatott. Másik álma már nem vált valóra, ugyanis szeretett volna egy olyan tudós tanári kart összeállítani, amilyennel az 1850-es években a nagykőrösi gimnázium dicsekedhetett, erre azonban a század utolsó évtizedében, egy olyan vidéki városban, mint Halas, már nem volt esélye.

A halasi ügyekben, pereskedésekben mindvégig támaszkodhatott Szász Károlyra – aki töretlenül kiállt mellette –, illetve kapcsolati hálójára.

Szásznak oroszlánrésze volt abban, hogy pártfogókra találtak, például Tisza Kálmán, vagy Lukács László pénzügyminiszter, Szapáry Gyula miniszterelnök, illetve különböző magas pozíciójú minisztériumi tisztviselők személyében.

PÜSPÖK- ÉS FŐJEGYZŐVÁLASZTÁS

Török Pál halála után, 1884-ben a dunamelléki püspökválasztási kampányban a három jelölt – Filó Lajos, Baksay Sándor és Szász Károly közül Szilády jó barátja, ebben az időben már igazi „harcostársa”, Szász Károly mellett kampányolt.³⁶ Elsősorban cikkekkal és főként sűrű levelezéssel segítette jelöltjét. Vidéki paptársainak rendszeresen írt Szász érdekében, illetve információkat gyűjtött tőlük a helyi szavazásokról. Szász a választás véghajrájában levélben is megköszönte ezeket az erőfeszítéseket:

³⁴ Kiss József költő, szerkesztő, a Petőfi Társaság tagja.

³⁵ Szász Károly levele Szilády Áronhoz. Budapest, d.n. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4447/93.

³⁶ A püspökválasztásról részletesen: SÁRAI SZABÓ Katalin: Szász Károly püspökké választása, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 127–153.

„Ne múlték el az év anélkül, hogy megköszönjem neked azt a miért köszönetet nem vársz, de én örökre adósod vagyok; kimondhatatlan fáradozásaidat püspökké választásom ügyében. Te tudod, hogy én ma is azt kívánom, múlték el tőlem e pohár, de éretted még én is sajnálnám ha úgy lenne. Hidd meg, csak érted, hogy a rossz érzéstől megkímélve légy, szinte kívánám – hogy meg legyen. De akár lesz akár nem lesz – a mit te e dologban tettél, fáradtál: az nekem becsesebb mind a többinél. Isten áldjon meg érette.”³⁷

A győzelem után, az újdonsült püspök azokkal az egyháziakkal és világiakkal kívánta körbevenni magát, akiket bizalmasainak tekintett, akik a választások során őt támogatták, akik szintén szakítani kívántak a korábbi, Török Pál idején bevett egyházi gyakorlattal és működéssel. Nyilvánvalóan ebben látta püspöksége eredményességének garanciáját. Így Lónyay Menyhért főgondnok halála után azon fáradozott, hogy Tisza Lajost – az őt támogató Tisza Kálmán öccsét – válasszák meg főgondnoknak, és főjegyzőnek pedig – már csak viszonzásképpen is – Szilády Áront. Sziládynak megfogalmazta egy levélben korábbi averzióit, illetve beszámolt afeletti örömről is, hogy a legfontosabb pozíciókba sikerült a hozzá közel állókat megválasztatni.

„Ma van az első jó napom, mióta püspök vagyok. Most már meg vagyok nyugodva. De most is szédülök, ha vissza gondolok arra, mit tettetek volt ti velem s hogy volt vas a fejem, nem tudhatva a jövőt, hogy azt elvállaltam. Főgondnok Lónyai, főjegyző Filó; közjük állítottatok. Most már másképp van. Tisza Lajos főgondnok, te főjegyző, Sipos Pali az esperesem; így már csak megélek.”³⁸

A főgondnokságra Szilády mellett a másik jelölt (ismét) Baksay Sándor volt, illetve felmerült Papp Károlynak, Török Pál egyik vejének, a Kálvin téri másodlelkésznek a neve is. Miután Papp látta, hogy nem lesz igazán támogatottsága (főleg a püspök, egyben Kálvin téri lelkész kollégája részéről), maga lépett vissza a jelöltségtől.

A főjegyzőválasztás kapcsán ismét előkerült a centralizálás, a főváros túlsúlyának kérdése; a püspökválasztáskor is ezek voltak a leggyakrabban hangoztatott, Szász Károly személyével szembeni ellenérvék. Ebben az esetben azonban éppen Szilády melletti argumentumként szerepeltek. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* hasábjain egy magát Rusticusnak megnevező szerző ugyanis szóba hozta, hogy az egyházkerület legfontosabb posztjain a fővárosiak osztoznak, ez a túlsúly pedig a vidéki egyházak érdekképviselésének háttérbe szorításához vezethet.

„Tisztelt szerkesztő ur! Mi a dunamelléki egyházkerület távoli szélein élők nagy örömmel, tisztelettel, sőt büszkeséggel tekintünk kerületünk központjára, Budapestre, mely ez idő szerint – míg a kerület mást nem határoz, – gyűléseink

³⁷ Szász Károly Szilády Áronhoz, Budapest, 1883. XII. 31. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4446/19.

³⁸ Szász Károly Szilády Áronhoz, Budapest, 1884. III/3. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4446/60.

rendes helye, theologiai főiskolánk széke s egyházkerületi kormányzatunknak is, mint püspökünk egyháza, középpontja. Örömmel járulunk hozzá, hogy kerületünk világi elnöke, a főgondnok is a budapesti egyház főgondnoka legyen; ugy az elnökség együtt, egymás mellett lesz s kerületünk kormányzatában nem csak a gyűlések idején lesz meg az egyöntetűség, s a két elnöknek oly üdvös kölcsönös támogatása. De azt hisszük, ennyi elég is volna a központosításból. Azt azért csak esetlegnek vesszük, s mint olyat fogadjuk el, hogy most – egyházkerületünk világi fő és aljegyzője szintén a pesti presbyterium tagjai; mind a három egyházi aljegyzőnk szintén központiak, a theologia érdekes tanárai, egyikük a pesti presbyteriumnak is jegyzője. Így most e percben az egyházkerület egész igazgatása és büroja a központban van.³⁹

A cikkíró örömmel üdvözölte a két főjegyzőjelöltet, akik mindketten vidéki lelkesek voltak, és ezért bármelyikük megválasztása esetén enyhülni látszott a pesti hegemonia. Az akkor még ringben lévő Papp Károlyt pedig éppen emiatt nem tartotta megfelelő aspiránsnak.

Kovács Albert *Urbanus* néven válaszolt a cikkekre, és azt a – szintén a püspökválasztás idején is felmerülő – érvelést kritizálta, miszerint Szilády és Baksay azért megfelelőek a posztra, mert mindketten tudósok és közismertek, ami Papp Károlyról nem volt elmondható. Kovács ezzel szemben arra helyezte volna inkább a súlyt, hogy az illető hogy szolgál lelkészként, mely képességei teszik lehetővé, hogy jó pap, jó „egyházkormányférfiú” legyen. Sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy ezek a szempontok egyre inkább háttérbe szorultak a különböző választások során.⁴⁰ Egyébként hozzá tartozik az egész képhez az is, hogy Kovács a püspökválasztás idején Baksayt – többek között – éppen közismertségével, illetve „tudóságával” reklámozta.

A főjegyzőválasztásban Szász Károly ugyanúgy aktívan részt vett, mint korábban Szilády Áron barátja a püspökválasztási kampányban.

„Most már megvallom neked azt is, hogy a főjegyzőség dolgában ide-oda, nem sokfelé s nem feleslegesen, írtam néhány levelet; ne neheztelj érte, vigyáztam hogy téged ne compromittáljalak. [...]. Hiszem hogy ezek némelyike nem volt felesleges. Annyit írtam, hogy saját személyem iránti bizalom jelének venném, ha te minnél tekintélyesb többséggel választatnál, mert, hogy általában megválasztatol az már is biztosítva van.”⁴¹

Sziládyt végül megválasztották, 1885-től ő foglalhatta el a főjegyzői széket. Abban, hogy az ellenjelöltek valójában nem léptek fel igazán határozottan, sőt inkább visszaléptek, közrejátszott az is, hogy az egyházi közvélemény röviddel a püspökválasztás után tartott attól, hogy megismétlődik az 1884-es kampány, ami valójában egyik tábornak sem állt érdekében. Szilády pedig beváltotta ígéretét,

³⁹ RUSTICUS: Központ és kerület, *PEIL* 27(1884/52), 1671–1672.

⁴⁰ URBANUS: Válasz Rusticus Urnak, *PEIL* 28(1885/1), 16–17.

⁴¹ Szász Károly Szilády Áronhoz, Budapest, 1884. XII. 17. Akadémiai Kézirattár, Ms 4446/50.

melyet győzelme után Szásznak tett, elkötelezetten mellette állt és együttműködött vele egész püspöksége alatt, 1903-ig. Ahogy megfogalmazta egy levelében: „[...] engem, arra kérlek, tekints olyannak, a ki mindig mindarra kész, a mit te jónak gondolsz.”⁴²

ÖSSZEGZÉS

Szász Károly és Szilády Áron kapcsolatának vázlatos elemzése is jól mutatja, hogy 1867 után a különböző társadalmi mezők – mint a tudományos, politikai, hivatalnoki, illetve az egyházi mező – professzionalizálódó szereplőinek bonyolult összefüggésrendszerben kellett az egyes területek különböző lehetőségeit, érdekeit egyeztetniük. Az új elit tagjainak a modern hatalmi struktúrák, az egyéni stratégiák, összefonódások, kapcsolati buktatók szövevényes hálójában kellett működniük, és ehhez elengedhetetlenek voltak az olyan szövetségek, mint amilyen Szász Károlyé és Szilády Ároné is volt. Személyiségükben, egyéni ambícióikban sok szempontból különböztek, de kezdeti ellenszenvük ellenére együttműködésük nagyon hatékonynak és kölcsönösen előnyösnek bizonyult, ugyanis ennek alapját a lényeges kérdésekben azonos álláspontjuk, az egymást átfedő vagy kiegészítő kapcsolati tőkéjük, társadalmi presztízsük és státuszuk biztosította.

⁴² Szilády Áron levele Szász Károlyhoz, Halas, 1885. március 5. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár. Szilády Áron levelei Szász Károlyhoz, 54. sz. levél.

ABSTRACT

Katalin Sárai Szabó: At First Rivals, then Allies and Friends. The Relationship between Károly Szász and Áron Szilády

In this paper, the relationship between Károly Szász (1829–1905), a Calvinist minister, poet, literary translator and bishop of the Transdanubian Reformed Church District and Áron Szilády (1837–1922), a Calvinist minister, orientalist, literary and church historian and chief notary of the Transdanubian Reformed Church District will be examined. Tracing the relationship of these two men of letters will contribute to the analysis of the complex web of different ecclesiastical and cultural power structures and pressure groups of the 19 century.

The initial antipathy, which had become evident, for example, during the pastor election in Kiskunhalas in 1863, later turned into strong sympathy and eventually into close cooperation. Szilády could count on Károly Szász and his network in the struggles inside and outside the congregation, and likewise, Szilády was one of Szász' real supporters in the bishop election in 1884.

Even a sketchy analysis of their relationship will show, that after 1867, the actors of the various social fields (e.g., academic, political, administrative and ecclesiastical) getting more professional had to conciliate the different possibilities and interests in a complicated context. The members of the new elite had to operate in the tangled web of modern power structures, individual strategies, entanglements, and relationship pitfalls, and in this difficult transitional period, alliances such as those of Károly Szász and Áron Szilády were essential for the members of the new elite.

Keywords: Károly Szász, Áron Szilády, intellectual, connection network, 19. Century History of the Reformed Church in Hungary

20. század

Ablonczy Balázs

„A PALÁSTOT NEM HOZHATTAM MAGAMMAL”¹

A REFORMÁTUS EGYHÁZ ÉS A MENEKÜLTKÉRDÉS TRIANON UTÁN

A magyar református egyház és Trianon kapcsolatáról az elmúlt időszakban egyre többet tudunk. A békeszerződés hozta változások statisztikai adatai nagyjából ismertek (bár nem teljesen homálymentesek): nagyjából 900 ezer magyar református az utódállamokba került, és elveszett a 2086 református gyülekezet közel fele.² Az anyaországban viszont megemelkedett a reformátusok aránya, jóllehet a római és görögkatolikusoké megközelítette a kétharmadot, amit a mindenkori református egyházvezetés és a világi értelmiség is aggodalommal nézett, mert a katolikus klérus és némely világiak egyes kijelentései harcos felekezetieskedést vetítettek előre. A forradalmak magyarázatában, elsősorban a Bangha Béla fémjelezte sajtó részéről többször felbukkant a protestantizmus mint a zsidóság, a szabadkőművesek, a nemzetiségek mellett a radikális változások legfőbb motorja.³ Ugyancsak egyre többet tudunk az elszakított református egyházak önszerveződési kísérleteiről, az új életről, a különböző missziós, diakóniai, egyházszerkezési kérdésekről az utódállamokban.⁴

¹ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban RL), A1/b, az egyházkerület igazgatási iratai (püspöki levéltár), 1920, 205. dob. Gombos Lajos menekült patai lelkész távirata Petri Elek dunamelléki püspöknek, Simontornya, 1920. szeptember 12. A tanulmány a Lendület-Trianon 100 Kutatócsoport keretében készült.

² Legutóbb: HÖRCSIK Richárd: Trianon és a magyar református egyház, in: Zombori István (szerk.): *Trianon és az egyházak*, Budapest, METEM, 2022, 693–709.

³ Ennek a szemléletnek paradigmikus műve: BANGHA Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, Budapest, Szent István Társulat, 1920, 153–154. „Annyit azonban már ma is elvárhatunk protestáns testvéreinktől, hogy ha nem is vallásilag, de legalább politikai és gazdasági létharcunkban mellénk állnak, nem pedig a zsidóság s a szabadkőművesség mellé.” Érdemes hozzátenni, hogy a jezsuita hitszónok kemény mondatai dacára is igyekezett megértően írni a magyar protestantizmusról és még inkább a protestánsokról.

⁴ Szándékosan három nagyon különböző karakterű, terjedelmű és megközelítésű művet említek, amelyek meritumaihoz azonban kétség sem fér: SIMON Attila – TÖMÖSKÖZI Ferenc (szerk.): *Válogatott források a Szlovákiai Keresztény Református Egyház történetéhez (1918-1938)*, Komárom, Selye János Egyetem, 2019; MOLNÁR János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942*. Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1999; FILEP Tamás Gusztáv: Péter Mihály és a szlovenszkói és ruszinszkói református egyház három nagy kérdése, in: uő (szerk.): *Koszori, hiányzó emléktáblákra*. Budapest, Gondolat – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2021, 92–128.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy három metszetben is bemutassam a megmaradt magyar református egyház viszonyulását az 1918 és 1924 közötti évek egyik legfontosabb kérdéséhez, a menekültek/repatriáltak/beköltözők ügyéhez. Ezt részben néhány református menekültcsoport (tanárok, lelkészek) vizsgálatával, illetve az egyház hivatalos politikáinak bemutatásával szeretném elvégezni, végezetül kitérek majd arra is, hogy a kérdés hogyan jelenik meg a korszak legmarkánsabb püspök-egyháziságának, Ravasz Lászlónak az irataiban.

Az Országos Menekültügyi Hivatal (továbbiakban OMH) – több szempontból erősen problémás – 1924-es zárójelentése szerint 1918 vége és 1924 közepe között 350 ezer menekülő érkezett a megmaradt Magyarországra, több mint felük (200 ezer fő) Erdélyből és a Romániához került vidékekről, 120 ezren a Felvidékről, a többiek a Jugoszláviához került területekről.⁵ (A történelmi becslések 400 és 500 ezer fő közé teszik a számot.⁶) Ezeknek a menekülőknek a zöme 1920 végéig érkezett: a békeszerződés 1920. novemberi ratifikálása előtt Teleki Pál kormánya a 8352/1920 számú ME rendelettel drasztikusan szűkítette az országba „beköltözők” számát. Ettől fogva csak családgyesítés, tanulmányok folytatása és fenntartott állás elfoglalása okán lehetett a megmaradt országterületre jönni.⁷ Még a kiutasítás vagy politikai üldöztetés sem volt elegendő ok – legalábbis a jogszabály szövege szerint. Ennek következtében 1921-ben a menekültek száma az előző évi ötödére esett vissza, majd még ennél is kevesebb lett. Felülreprezentáltak voltak körükben az állami, vármegyei, városi alkalmazottak, a nagy állami vállalatok (vasút, posta) tisztviselői és alkalmazottai – ennek ellenére nem állítható, hogy ez mindenestül középosztálybeli tömeg lett volna: a vasúti váltókezelők vagy a vármegyei díjnoknók 1918 előtt sem számítottak a középosztályhoz, és az összeomlás után még távolabb kerültek tőle. Körülbelül 12-14%-uk lakott huzamosabb ideig vagonokban, többségük tömegszállásokon, barakktelepeken, iskolákban kapott szállást: előbbieket viszont, vagonlakókként a trianoni menekült sors szimbólumává váltak. Az 1920 áprilisában létrejött OMH számukra átképző tanfolyamokat, szociális ellátást, étkezést igyekezett biztosítani, és elindult egy 300 millió koronás kormányzati kislakásépítési akció is, amelynek nyomán 12 ezer lakás épült a húszas évek első felében – jelentős részük Budapesten.⁸ Ez az a kontextus, amelyben a református egyház menekültekkel kapcsolatos álláspontját el kell helyeznünk.

Ha a református iskolák menekült tanáira, tanítóira vetjük tekintetünket, akkor önálló református humán erőforrás-politikáról nem nagyon beszélhetünk: a református iskolák menekült tanárait, tanítóit ugyanúgy a Vallás- és Közok-

⁵ PETRICHEVICH-HORVÁTH Emil (szerk.): *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*, Budapest, 1924, 37.

⁶ KOLOH Gábor: A trianoni menekültek száma, in: Ablonczy Balázs (szerk.): *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után*, Budapest, MTA BTK TTI, 2020, 11–22.

⁷ Rendeleték Tára 54. (1920), Budapest, M. Kir. Belügyminisztérium, 1920, 544–546.

⁸ UMBRAI Laura: *A szociális kislakásépítés története Budapesten, 1870–1948*, Budapest, Napvilág, 2008, 169–170.

tatásügyi Minisztérium (továbbiakban VKM) küldte új állomáshelyeikre, ahogy korábban. A Friedrich-kormány utolsó intézkedéseinek egyike volt 1919 novemberében, hogy az államsegélyt élvező iskolákban (azaz az egyházi iskolák jelentős többségében is) a „menekülni kényszerült” tanítók, polgári iskolai és középiskolai tanárok élveztek elsőbbséget a felvételnél.⁹ (Tekintettel azonban arra, hogy az aláíró kultuszminiszter, Huszár Károly, későbbi miniszterelnök volt, a praxis később is kitartott, ezt a VKM időnként körlevelekkel igyekezett az érintettek fejébe vésni.) Felekezeti szempontokat igyekeztek annyiban figyelembe venni, hogy katolikus tanárt ritkán küldtek református gimnáziumba és fordítva, de az állami fenntartású és a református intézmények közti átjárás folyamatos volt. Általánosságban a menekült-lét maga a „bűntelenség” és a szükségképpen antikommunizmus, illetve a „destruktív eszméktől” való mentesség bizonyítéka volt, ezért a frissen kinevezett kecskeméti m. kir. tanfelügyelő bizalommal fordulhatott Petri Elek dunamelléki püspökhöz, mondván, hogy „a menekülők úgyszólván mind mentesek azon mételetől, mely az ittenieket megmérgezte. Az idegen igazgatás csak annál erősebbé tette hazafias érzésüket, tanácstalanság, a szenvedések láncolata tudatosá tette azon érzésüket, hogy a segítség csak a jó Istennél van”.¹⁰

Ez az állami beavatkozás sok esetben keserű kommentárookra is készítette a református egyház vezetőit. Németh István – maga is a csehszlovák hatóságok által kiutasított dunántúli püspök – 1922-es jelentésében így panaszkodott:

„hogy tanítónőképző-intézetünket az elnéptelenedés veszélye fenyegeti amiatt, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium a menekült tanítónők választását követeli első sorban s így a mi végző növendékeinknek kevés a reményük ahhoz, hogy egyhamar állásba jussanak. Készséggel elismerem, hogy emberbaráti s hazafias kötelességünk a menekültek ügyének felkarolása, de úgy gondolom, hogy ez csak úgy igazságos, ha az itteniek jogsérelme nélkül történik. Nem tartom tehát méltányosnak azt a követelést, mely az állásokat menekültekkel akarja mindenütt és minden áron betölteni.”¹¹

A megkezdett kutatások arra mutatnak, hogy például az erdélyi református középiskolák jóval nagyobb megtartó erővel bírtak, mint az államiak – legalábbis a tanáraik szempontjából bizonyosan így volt. A Hunyad vármegyében, Szászvároson található, nagy múltú református kollégium tizennyolc tanára közül mindösszesen egy fő, a később a nevét Dósára magyarosító Mayer János, a magyar és német nyelv tanára távozott a trianoni Magyarországra az impériumváltás következtében, és egy rövid kecskeméti közjátékot követően a budapesti Lónyay Gimnázium tanára, illetve a törökőri gyülekezet egyik oszlopa lett nyugdíjazásáig, sőt

⁹ RL, A1/b, 202. dob., Huszár Károly körlevele, Budapest, 1919. november 18.

¹⁰ Uo., Tomcsányi János tanfelügyelő levele Petri Eleknek, Kecskemét, 1919. október 19.

¹¹ JAKAB Áron (szerk.): *A dunántúli református egyházkerület Pápán, 1922. év október hó 18. napján tartott rendes űszji közgyűlésének (részben kivonatos) jegyzőkönyve*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1922, 15.

még azon is túl.¹² Emellett prominens alakja volt a menekült Hunyad megyeiek Kuún Kocsárd körének is Budapesten. Szászvárosból még további két fő került aztán Magyarországra, egyikük a húszas évek közepén, a gimnázium román hatóságok általi végleges bezárásakor, másikuk a harmincas évek elején. A többieket – dacára az ingatlanok elvételének, majd az iskola egy része internátussá, illetve árvaházzá alakításának – Erdélyben találjuk a későbbiekben is. Vagy a Hunyad megyei kisvárosban maradtak, vagy szétszóródtak Erdély más református/protestáns középiskolaiba, illetve a református egyház központi apparátusában letek alkalmazást Kolozsváron, ezzel is igazolva a reményiki „templom és az iskola” örök igazságát az identitás megőrzésében. Ezzel szemben például bő két évtizeddel az impériumváltás előtt létrejött, állami fenntartású petrozsényi főgimnázium tanári karából egyetlen oktató maradt helyben, a többiek hosszabb-rövidebb kitérőkkel mind Magyarországra jöttek. A dévai állami főreáliskolával kicsit más volt a helyzet: ott a város magyar intézményeinek nagyobb lehetett a megtartó ereje. A másfél tucat tagot számláló tanári kar majdnem pontosan három egyenlő részre oszlott, azok között, akik a hunyadi megyeszékhelyen maradtak, akik Erdély más oktatási intézményeibe kerültek, és végül akik Magyarországra távoztak (sőt egy fő hazament Csehszlovákiába, és a szlovák hegymászás egyik legendás alakja lett).¹³ A református iskolák tanármegtartó erejének igazolására áttekintettem a kolozsvári református főgimnázium/kollégium hasonló adatait: az 1918-ban ott tanító tizenkét rendes és öt helyettes tanárból senki nem hagyta el Erdélyt az impériumváltás időszakában: Csúry Bálint nyelvész 1932-ben távozott a debreceni egyetemre. Nagy Jenő magyar, német és latin szakos tanár, gazdasági felügyelő pedig 1929-ben lett a pápai gimnázium tanára.¹⁴ (Itt lett ő, valamint a Szatmárnémetiből menekült Rab István, Rab Zsuzsa költőné édesapja apai nagyanyám, Szepessy Éva tanára a református gimnáziumban.)

A fogadó oldalra tekintve az látható, hogy a magyarországi református középiskolákban, polgári iskolákban egyszerre általában nem volt több egy-két menekült tanárnál (akik egyébként a korszak kinevezési gyakorlata szerint sok esetben állami intézményekből kerültek oda, nem feltétlenül személyes, hitbéli meggyőződés miatt). Ebből a felsorolásból némileg kilóg a budapesti Baár–Madas, ahol nagyjából egy időben 4 menekült tanár is oktatott: Trencsénből, Zilahról, Máramarosszigetről, Kolozsvárról. Általában az tapasztalható, hogy a református iskolai értesítők feltűnően szemérmesek (például az evangélikusokhoz képest) az érkező tanárok

¹² ABLONCZY Balázs: A szászvárosi kollégium és az impériumváltás. A Lendület-Trianon 100 Kutatócsoport honlapja, 2021. április 28. <https://trianon100.hu/blog-cikk/a-szaszvarosi-kollegium-es-az-imperiumvaltas> (Letöltés: 2023. április 21.)

¹³ A hunyadi középiskolákról: Balázs ABLONCZY: Bleiben oder gehen? Lehrer im Komitat Hunyad 1918/19, in: Márta, Fata – Olivia, Spiridon (Hrsg.): *Das Ende des ersten Weltkrieges und seine Folgen im Donauraum*, Tübingen, Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 2022, 26–40.

¹⁴ *A kolozsvári református kollégium (főgimnázium, bennlakás, elemi iskola) értesítője az 1918–1919. iskolai évről*, Kolozsvár, Corvin Nyomdai Műintézet, 1922, 6–7.; *Értesítő az 1930., 1931–32. iskolai évről*, Cluj-Kolozsvár, Minerva Rt., 1933.

hátterének pertraktálásában: a Sárospatakra gyanús időpontban befutó dr. Batta Istvánról csak annyit ír az értesítő, hogy „intézetünkben 1920-tól tanít”, illetve „elfogadta a Maller Sándor örökét”.¹⁵ Alaposabb kutakodás után derül csak ki, hogy a kolozsvári tanárképző volt igazgatója először a Csehszlovákiához került Pelsőcre akart hazatérni, innen azonban a hatóságok kiutasították, így került Patakra.¹⁶ Patakon ebben az időben a 465 diákból 79 fő származott a korszak terminológiája szerint „cseh megszállott vidékről” – bár erről is csak egy olyan odavetett megjegyzésből értesülhetünk, amely az értesítő megváltozott kiadási periodicitása felett lamentál.¹⁷ Tehát miközben jelentős a menekült református tanárok és főleg a tanítók száma, arányuk közelében sincs például az állami, IX. kerületi gimnázium tanári karának. „A testületek homogenitását erősen zavarja menekült kollégáinknak beosztása, így a IX. ker. [Fáy András] gimnázium tanárkarának fele menekült tanárokból áll” – tudósít erről kicsit panaszosan az Országos Középiszkolai Tanáregylet közlönye 1921 októberében.¹⁸ Illetve például a ceglédi állami főgimnázium tanári kara átmenetileg közel a háromszorosára nőtt (18-20 főről 53-ra), akiknek több mint a fele (27 fő) volt menekült.¹⁹ A zsinati levéltár református iskolákra vonatkozó iratait áttekintve viszonylag magabiztosan ki lehet jelteni, hogy a református egyháznak nem volt saját, önálló politikája a trianoni menekült tanárokkal kapcsolatban, azt nagymértékben az állam irányította, olykor akár a szankciókig menően.²⁰ Vass József kultuszminiszter például magabiztosan írhatta a református konventnek 1921 szeptemberében, hogy az az állami hivatalnok, aki a kiűrités előtt/alatt álló nyugat-magyarországi területekről engedély nélkül eljön, lemondottnak tekinthető. A katolikus pap-miniszter hozzátette, hogy „ez az elv itteni részről és szempontokból a felekezeti alkalmazottakkal szemben is érvényre fog jutni”.²¹

Amikor menekült lelkészekről (legyenek azok segéd- vagy helyettes, esetleg hitoktatásra beosztott lelkészek, netán az önkényesen közéjük sorolt vallástanárok) beszélünk, a kép a látszat ellenére elképzelhetetlenül változatos. Természetesen a mesterelbeszélés (amennyiben az utódállamok hatóságai kiutasítják a – joggal – magyar vallásként számon tartott református közösségek lelki vezetőit) igaz, de ha az egyéni történetek és a folyamatok mélyére nézünk, ezt a mesterelbeszélést

¹⁵ RÁCZ Lajos – CSONTOS József (szerk.): *A sárospataki ref. főiskola, theol. akadémiai, jogakadémiai és főgimnáziumi értesítője az 1918-19, 1919-20. és 1920-21. iskolai évekről*, Sárospatak, Református Főiskola Könyvnyomdája, 1921, 31; 27.

¹⁶ DAVID Zoltán: Dr. Batta István emlékezete, in: Vasady Béla – Elekes Imre (szerk.): *A sárospataki ref. főiskola theol. akadémiai és gimnáziumi értesítője az 1930/31-ik iskolai évről*, Sárospatak, Ref. Főiskolai Nyomda, 1931, Függelék, 41–67.

¹⁷ Sárospataki értesítő 1921, 23.

¹⁸ Értesítők szemléje, *Országos Középiszkolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1921. október 1., 4.

¹⁹ KÜRIT György: Trianon hatása a Ceglédi Magyar Királyi Állami Kossuth Főgimnáziumra, *A ceglédi Turini Százados Küldöttség Múzeumbarát Kör Évkönyve 2019–2020*, Cegléd, 2020, 46, 51–52.

²⁰ Vö. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban MREZSL), konventi tanügyi osztály iratai, 2d/35., ill. 54. dob., passim.

²¹ Uo., konventi közigazgatási iratok, 2a/59. dob. 2448/1921, Vass József a zsinati elnökségnek, Budapest, 1921. szeptember 3.

át- meg átszövik szociális, nemzetiségi, személyes megfontolások, a gyülekezetekkel kapcsolatos konfliktusok. Eddig körülbelül 55 menekült lelkészt sikerült azonosítani, de ennél biztosan többen vannak. Bár ez a szám nagynak tűnik, egy népesebb egyházmegye lelkészi karának felel meg a korban, mégis azt lehet mondani, hogy ha aránypárokat nézünk, a lelkészek inkább helyben maradtak, mint a híveik: míg Erdélyből a magyar ajkú lakosság 12-13%-a jött el közvetlenül Trianon után (nem sokat tudunk felekezeti megoszlásukról, de feltételezzük, hogy ugyanolyan, mint az alapsokaságban), lelkészeknél ez az arány körülbelül felekkora. Ha pedig áttekintjük az egyes lelkészi életpályákat, a mondottakhoz mindenképpen kiegészítés kívánkozik. Egyfelől a létszámba tartozónak vettem a baranyai egyházmegyéből vagy a Tiszántúlról az ideiglenes román megszállás elől menekült lelkészeket: előbbieket legalább 10 főt számlálnak a több mint félszázból: a címben idézett pataitól kezdve az oldi, egy pécsi vagy az alsónyéki lelkészig sokan esnek ebbe a kategóriába. Mivel az „eljövettelt” kronológiailag széles spektrumban vizsgáltam, ide tartozónak vettem Kontra János csúzái lelképásztort, püspökhelyettest is, akit 1922-ben újsághírek szerint a jugoszláv hatóságok kiutasítottak, azonban valamilyen úton-módon helyben maradhatott és 1931-ben megválasztották Kisoroszi lelkészének. Tulajdonképp hazatért (és valójában végig egyházkerületében maradt), mert 1858-ban Tótfaluban született, ahol már apja is lelkész volt. Másfelől, feltűnő, hogy sok esetben olyan lelkészek/segédlelkészek jöttek át a trianoni Magyarországra, akik szórványlelkészi, vagy missziós beosztásuk miatt eleve törékeny egzisztenciális helyzetbe kerültek az utódállamokban, és talán társadalmi beágyazottságuk is csekélyebb volt: a névsorban bőven találni Ruttkárol, Zólyomból, Bukarestből, Vukovárról, Versecről érkezőket; mindegyik településen relatíve frissen alapított gyülekezet volt, ahonnan az elszakadás is könnyebbnek bizonyult. A menekülés ténye ugyanakkor nem von le ezen lelképásztorok későbbi munkálkodásának értékéből. Demjén István későbbi legendás budafoki lelkészt az al-dunai Keveváráról utasították ki 1921-ben.

A „menekülteknek” azonban már az elnevezése is problematikus, mert a korszakban egyaránt értették alatta:

- a lelkészt/tanárt/tanítót, aki az 1916-os román betörés során menekült el Erdélyből és netán a Királyhágón túli Magyarországon maradt (Ignác László kovásznai lelkész, Ignác Rózsa író nő édesapja például egy darabig Gyulán prédikált, de Demes Péter hosszúfalusi lelkész Miskolcon maradt 1916 után is), ügyüket az államigazgatás is külön kezelte, egészen a húszas évek közepéig;
- azokat a lelkészeket, akik az ideiglenesen megszállt területekről, így például a Tiszántúlról vagy Baranyából, Baja környékéről menekültek az ország belső részeibe;
- azokat, akik az elveszített területekről nem is Magyarországra, hanem külföldre menekültek: ez nem volt tömeges, de van rá példa (Péter Antal mexikóvárosi, majd New York-i magyar lelkész);
- és voltak olyanok, akiket kiutasítottnak neveztek, holott nem voltak azok (Birtha József volt lévai lelkész, nemzetgyűlési képviselő említette Virágh

- Béla királyhelmei lelkész kiutasítását, holott életrajza szerint Virágh Szlovenszón maradt, jóllehet valóban megjárta a csehszlovák börtönöket);²²
- és természetesen azokat, akik az elveszített területekről jöttek a trianoni Magyarországra és letek új beosztást magyarországi gyülekezetekben, vagy netán akkor is, ha nem kaptak beosztást és például az államigazgatásban találtak alkalmazást (Barabás Samu kolozsvári esperes, tábori lelkész és az OMH munkatársa lett és valóságos apostolként járta a trianoni országot²³);
 - és vannak olyan református lelkészek is, akik pályamódosításra kényszerültek (Ignác Lajos volt magyarfülpösi lelkész a Mérey Motorkerékpár Művek tisztviselője lett, és a harmincas években azzal került be a sajtóba, hogy perbe fogta munkáltatóját, mert az egy perpatvarban „mutujnak” nevezte őt).²⁴

De ugyanez a közzélekedés NEM tekintette menekültnek például azokat, akik egy idő után elhagyták a trianoni Magyarország területét és visszamentek a megszállt területre (Végh Kálmán Pápáról került a csallóközi Lakszakállásra, Kájel Mihály Kilitiből Zápszonyba, a volt Bereg vármegyébe: ők nem is szerepelnek a menekült lelkészek között).

Az 55 lelkésznek körülbelül a fele Erdélyből jött el, tizenöten pedig a megszállt Baranyából és a Jugoszlávia által ellenőrzött területekről (illetve egy fő Fiuméből) érkeztek. Az egyház maga egyébként meglehetősen szűken mérte a menekült státuszt, a hivatalos érdeklődésre ennél általában alacsonyabb számokat adtak meg a hatóságoknak: a dunamelléki püspöki hivatal 1920 decemberében a hatóságok tudakozódására kilenc főben jelölte meg a nála jelentkezett menekült református lelkészek számát.²⁵ A Konvent 1921 eleji jelentésében (miközben határozottan leszögezte, hogy „számszerű kimutatással nem szolgálhatunk, mivel a menekülő egyházi alkalmazottak az egyetemes konventnél csak kivételesen jelentkeznek”), „magánúton szerzett értesülések alapján” mintegy húsz főre tette a menekült lelkészek és vallásánárok számát. Viszonylag alacsony számukat annak tulajdonította, hogy az utódállamok hatóságai lelkészekkel szemben ritkábban folyamodtak a kiutasítás eszközéhez, és ahol éltek ilyesmivel, az az „érdekelte lelkész kezdeményezésére történt”.²⁶ A különbségnek vélhetően az az oka, hogy egyrészt jó néhány lelképásztort később toloncoltak ki, másrészt az ekkor már nagybeteg dunamelléki püspök csak a saját egyházkerületéről adott számot, harmadrészt neki magának (vagy

²² Új Barázda, 1921. március 12., 2. Vö. Virágh Béla önéletrajza, in: Tömösközi Ferenc (szerk.): *Az Ige erejével. Lelkészi életrajzok és adattár Gömörötől a keleti határig*, Komárom, Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, 2022, 254–257.

²³ Vö.: BARABÁS SAMU: *Az én kálváriám (Kiűzetésem Kolozsvárról)*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Nagykönyvtár, Kézirattár, 7995. sz. 1–147. (Köszönöm Kovács Áron könyvtáros, kéziratáros segítségét.)

²⁴ Sértő-e a „mutuj” szó?, *Budapesti Hírlap*, 1930. október 5., 15.

²⁵ RL, A1/b egyházkerület igazgatási iratok, 205. dob., 3046/1920. sz. Petri Elek levele a kultuszminiszternek, Budapest, 1920. december 16.

²⁶ MREZSL, konventi közigazgatási iratok, 2a/59. dob., 2934/1920, Konventi Elnökség a kultuszminiszternek, Budapest, 1920. december 20. (piszkozat)

apparátusának) jogi felfogása egy 1920 végi iratból tűnik ki: egy más (sikkasztási) ügyben a püspöki hivatal a baranyai egyházmegye északi részének visszatérését adottnak véve, a megszállás dacára változatlanul lelkészeket rendelt ki az adott területre – bár a demarkációs vonalon való átkelés hasonló célból csak illegálisan volt lehetséges.²⁷

Ravasz László 1921-es áttelepülésének különös fénytörést ad az a levél, amelyet elődjéhez, Petri Elek dunamelléki püspökhöz intézett Kováts J. István államtitkár 1920 augusztusában. Ebben a Károlyi-, illetve (elég egyedülálló konstrukció) a Simonyi-Semadam-kormányban is a protestáns egyházi ügyekkel megbízott politikus és ez idő tájt nemzetgyűlési képviselő nyomatékosan arra kérte az idős püspököt, hogy „a kiözlésnek gátat vetendő, van szerencsém felkérni méltóságodat, méltóztassék saját hatáskörében oda hatni, hogy az egyes megüresedő egyházi állásokra megszállott területről (Erdélyből), magánúton senki meg ne hívassék”²⁸ Ismeretes az is, hogy Bethlen István miniszterelnök határozottan igyekezett lebeszélni Ravaszt a püspöki szék elfogadásáról egy Kolozsvárra illegálisan, vélhetően kabátbélésbe varrva eljuttatott üzenetben – igaz, az elsők között gratulált neki, amikor a volt erdélyi főjegyző nem hallgatott rá.²⁹ A menekülésben/áttelepülésben megfigyelhetőek ugyan bizonyos földrajzi mintázatok (kelet-magyarországiak inkább a Tiszántúlra kerülnek, a felvidékiek délebbre húzódnak, sokan a fővárosba törekszenek), de találunk például egykori kolozsvári hitoktatót az Őrségben. Kollégám, Koloh Gábor szívességéből egy másik metszetben is mód nyílt megvizsgálni Dunamellék lelkészi karát: a 4170–1933-as számú püspöki rendelkezés nyomán felfektetett lelkészi törzskönyvek 305 lelképásztor adatait tartalmazzák. Koloh, bár elemzésében elsősorban a társadalmi mobilitásra koncentrált, jelezte feldolgozásában azt is, hogy Trianon után látványosan megnőtt köztük az elveszett országhelyeken születettek száma. Az ívek adatai alapján 56 ilyen lelképásztort lehet azonosítani, azaz a nyilvántartásba vettek csaknem ötöde nem a trianoni Magyarországon született. Egy részük még fiatalon, a teológia elvégzése előtt elkerült szülőhelyéről, ezzel együtt nem kétséges, hogy valamiféle érzékenységet a többségük megőrzött az elveszített szülőfölddel kapcsolatban.³⁰

²⁷ RL, A1/b egyházkerület igazgatási iratai, 206. dob. 107/1921.

²⁸ Uo., 204. dob. 1925/1920, Kováts J. István államtitkár levele Petri Eleknek, Budapest, 1920. augusztus 12.

²⁹ L. HATOS Pál: „Ravaszról azt hallom, szabadkőműves, jó lesz vigyázni!” Református püspökválasztás a Dunamelléken 1921-ben, *Kommentár* 7(2012/3), 55–63. Vö.: „Püspökké történt megválasztásodhoz őszinte szívből melegen gratulálok. Gróf Bethlen István” RL, C/141, Ravasz László iratai, 3. dob. Bethlen István távirata Ravasz Lászlónak, d. n. (1921. IV. 17.) mellette a textíre gépelt üzenet 1921. március 23-ról (köszönöm ifj. Bibó István igazgató úrnak, hogy a személyi hagyatékba való betekintésben segítséget nyújtott). Ravasz egy évvel a maga megválasztása után viszont már határozottan lebeszélte levelezőpartnerét, egy Hunyad megyei erdőmérnököt, aki Szabó Zoltán lupényi lelkész Kiskunhalasra való megválasztását szorgalmazta. Vö.: RL, Elnöki 1/c, 1921-1925, 2. dob., II/II-45, Ravasz László levele Huszti Mihálynak, Budapest, 1922. április 22.

³⁰ KOLOH GÁBOR: *Clergy Mobility in Central Hungary in the Interwar Period*. Kézirat és a hozzá tartozó adatbázis. Köszönöm Koloh Gábornak, hogy munkáját rendelkezésemre bocsátotta.

A református egyháznak nem kellett annyit a menekült intézményekkel foglalkoznia, mint az evangélikusoknak: a Hódmezővásárhelyre települt máramaroszigeti jogakadémia kivételével (amelyet 1924-ben beolvasztottak a kecskemétibe), nem voltak református intézmények, amelyek testületileg települtek át a megmaradt országba.³¹ Áttekintve azonban az egyház segélyezési dokumentumait, püspöki jelentéseit, a református szereplők korszakról szóló emlékiratait, nem lehet azt állítani, hogy a reformátusok életében a menekültkérdés külön témaként nagy hangsúllyal felbukkant volna. Nem azért, mintha az egyház vagy vezetői ne fordultak volna rokonszenvvel az otthonukat otthagató testvéreik felé (ne feledjük, hogy 1921 és 1924 között a négy magyarországi egyházkerületből három élén menekült, vagy utódállamból eljött püspök állt), hanem jobbra azért, mert kezelésük sokban egy úton haladt az állami menekültpolitika célkitűzéseivel (ezeket a kiválogatás, beillesztés, takaréklángon tartás kifejezéseivel lehet a legjobban leírni), és saját intézményrendszerük működtetésében, humán erőforrás-gazdálkodásának megvalósításában a reformátusok rá voltak utalva az államra, ezért ha néha morogva is, de követték annak iránymutatásait. Másrészt a 19. század végétől fokozatosan kiterjedő szociális hálót (Lorántffy Zsuzsanna Egyesület, diakonisszaképzés, Nagypénteki Református Társaság stb.) fonogató egyház számára a háború és a forradalmak időszaka *egyben* jelentett megoldásra váró krízishelyzetet, amelyben a lelkészözvegyek, a hadiárvák, a hadifoglyok, az elcsatolások jelentette egyházigazgatási és segélyezési problémák kezelése egyszerre bukkant fel: a menekültek kérdése csak egy volt a többi között. Ráadásul egy nagyon hangsúlyos egyházi menekültpolitika jelenléte (menekült lelkészek egyesülete, külön pénzalapok, netán építkezések beindítása) az egyház társadalmán belül meglévő ellentéteket növelte volna: jellemzőnek tartom, hogy a korszak püspöki, főgondnoki jelentéseiben a probléma a sokadik helyen vagy egyáltalán nem szerepelt, a skót, holland, amerikai segélyakciókban itt-ott elbújtatva bukkant fel a nélkülöző menekültek – elsősorban egyházi személyek – segélyezése.³² Vagy például a korszak egyik legfontosabb, hangsúlyosan református világi tisztségviselőjének, Kováts J. Istvánnak az emlékirataiban sem kap különös hangsúlyt a menekültekkel való foglalkozás: a teológiai professzor sokkal büszkébb volt 1918–1919-es magándiplomáciájára vagy a Nagyatádi Szabó Istvánnal kiépülő bizalmi viszonyára, mint a menekültügy esetleges kezelésére.³³ Ilyen módon a menekültek lelkigondozása

³¹ Vö.: PRESZTŐCZKI Zoltán: Hódmezővásárhely első főiskolája, *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve* 2016, 163–195.

³² Állításomat a segélyakciók zsinati levéltárban őrzött anyagaira alapozom: MREZSL, I.19.b., amerikai ügyek, 2. t. az Amerikai Segélybizottság 1922. december 16-i ülésének jegyzőkönyve, uo. 2e/99. dob. Lorántffy Zsuzsanna Egyesület iratai; uo. 18. f. 2. dob. Lorántffy Egyetel jegyzőkönyvei; 2. f. 153. és 157. dob.: az erdélyi és jugoszláviai segélyakció iratai.; 19. f. 22. dob. Filadelfia Egyesület iratai. Ezen egyesületekről. GÉRA Eleonóra: A Lorántffy Zsuzsanna Egyetel és intézményei, in: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1015–1048.

³³ KOVÁTS J. István: *Egy élet prédikációja*, Budapest, 2005.

is inkább illeszkedett a korszak Budapestet újraevangelizálni óhajtó egyházi gondolkodásába, mintsem valamiféle speciális, menekültekre szabott missziós munkába. Beszédesebbnek tartom, hogy a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület, amely tagja volt a vasút evangelizációt végző „Pályaudvari missziót fenntartó egyesületek szövetségének”, 1918. november 26-i ülésének jegyzőkönyvében arról tájékoztatót, hogy abban a hónapban mindösszesen 262 emberen segített: egy olyan pillanatban, amikor a frontról csaknem egymillió katona tért haza és megjelentek az első, országon belüli menekültek is, ekkor még elsősorban az előzőtt jegyzők és közigazgatási alkalmazottak személyében.³⁴ A menekültekkel való foglalkozás leghatározottabb körvonalú lenyomatát Ravasz László püspöki iratai őrzik, amelyek tele vannak protekciót, állást, segílyt, holland gyerekvonaton férőhelyet kérő dokumentumokkal, és a püspök gyöngybetűkkel rótt ajánló, vigasztaló válaszaival (illetve azok vázlataival).³⁵

Az új, menekült gyülekezetek kialakulása, amilyen például a Százados úti/Hungária körüti (mai nevén törökőri) gyülekezet vagy a Pongrácz-telepen létrejött imaterem közössége volt, szépen leképezte azt a küzdelmet, amellyel az ilyen gyülekezeteknek meg kellett harcolniuk: Megyaszai Mihály, a törökőriek alapító lelkésze „szolgabírói hangról”, egyházi féltékenykedésről, püspöki rosszallásról írt visszaemlékezéseiben, miközben kiemelte a Juranics-telep és az Augusztá-telep híveinek odaadását.³⁶ (Emlékezéseinek szemléletes része a törökőri küldetés után lezajló ercsi beiktatás: a vele eljött több tucat menekült dacosan éneklé a „Szegény székely nép” kezdetű dalt a Fejér vármegyei templomban.³⁷) A Pongrácz-telep pedig húszas évek közepi létrejöttétől mindvégig küszködött a világi hatalom hanyagságával és azzal a ténnyel, hogy problémái ritkán találtak meghallgatásra.

Mindent összegezve a magyarországi református egyház a menekültek kérdésével egy válság kontextusában szembesült az első világháború végén, amikor kiderült, hogy az 1916-os román betörés ideiglenes megoldásai nem fognak működni. Az egyház menekültpolitikájában nagyrészt a kormányzatra támaszkodott, annak elvárásaihoz igyekezett alkalmazkodni, annál is inkább, mert intézményrendszerében és finanszírozásában a dualizmus utolsó évtizedei óta erősen függött a kormányzattól. A menekültek pasztorációjának feladata pedig egy sok tekintetben (teológia, igazgatás) átalakulóban lévő egyházszervezetet talált, és ennek a változásnak a keretein belül igyekezett – jól-rosszul – megoldani a menekültek gondozásának kérdését, jobbra egyénre szabottan, nem struktúrákat építve a segélyezésre, hanem tovább működtetve az egyéni érdekérvényesítést, a sok esetben informális

³⁴ MREZSL, 18. fond, 7. dob. Pályaudvari misszió jegyzőkönyve, Budapest, 1918. november 26.

³⁵ RL, Elnöki iratok, 1/c, 1921–1925, 1–3. dob. passim.

³⁶ Törökőri Református Gyülekezet Irattára, MEGYASZAI Mihály: *A bölcső* (kézirat) 3. (Köszönöm Balássy András nagytiszteletű úrnak, hogy az iratokba betekintheitem.)

³⁷ Uo. Megyaszai Mihály levele a budapest-törökőri gyülekezet presbitériumának, Kajászó, 1958. július 25.

hálózatok rendszerét. A menekültek ügye egyházi és teológiai szemmel is inkább jele volt az összeomlásnak illetve a forradalmaknak, mintsem integráns része.³⁸

ABSTRACT

Balázs Ablonczy: „I could not bring the robe with me...” The Hungarian Reformed Church and the Refugee Issue after World War I and the Trianon Peace Treaty

After the First World War and the collapse of the Austro-Hungarian Empire, some 4 to 500,000 people fled to the remaining parts of Hungary from the disannexed territories. Providing them with food, housing and jobs was one of the most important issues of Hungarian politics at the time. This kind of provision by the state was imperfect, so many lived in railway wagons and military barracks for years. This is the first study about the attitude of the Hungarian Reformed Church towards its refugee pastors, teachers and employees, about the policy, it applied to integrate them, and the church leadership's efforts to facilitate their pastoral care. The study shows that although pastors and teachers fled from Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia, their proportion was lower than that of refugees within the population; and that they were mainly pastors who came to post-WW1 Hungary as diaspora or missionary pastors with a weaker local embeddedness. The Reformed secondary schools, which were mainly on the territories annexed to Romania, had a considerable retention capacity, their teachers, whose number and proportion were far below those of teachers in state employment, came to Hungary only sporadically. The situation was different with schoolmasters, whose emplacement in post-war Hungary often led to confessional tensions between Roman Catholics and Protestants. The Reformed Church did not operate parallel aid structures, and accepting, albeit unwillingly, the government's labour management approach, it did not set up a separate aid organisation. The solution to the misery of refugees was based on individual integration. At the discursive level, it was integrated into the “national-Christian” revival discourse of the period, which manifested itself, among other things, in the creation of new congregations.

Keywords: refugees, Reformed Church in Hungary, World War I, Trianon Peace Treaty, humanitarian aid

³⁸ A korszak teológiai megközelítéseiről l. SZABÓ Előd: A Trianon-trauma és a Dunántúli Református Egyházkerület, *Acta Papensia* 20(2020/3–4), 220–229, doi: 10.55954/AP.2020.3-4.213; ill. KOVÁCS Kálmán Árpád: A Trianonhoz vezető út a száz évvel ezelőtti magyar református gondolkodásban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 33(2021/1–2), 5–33.

Köbel Szilvia

KOVÁTS J. ISTVÁN A NEMZETGYŰLÉSSEN¹

BEVEZETÉS

Kováts J. István nemzetgyűlési felszólalásai iránti érdeklődésem egyrészt abból fakad, hogy e kiváló jogász és teológus portréjáról készítettem tanulmányt,² s az *Egy élet prédikációja* című önéletrajzi írásában erről – a közjogilag (különösen az 1920. évi I. törvény megszületésének körülményeit illetően) is még sok feltárni valót tartogató – időszakról is részletesen beszámolt. Másrészt pedig Kováts J. életművének kutatása során nagy érdeklődéssel fedeztem fel, hogy – a teológusi és egyházjogász munkássága mellett – alkotmányjoggal is foglalkozott. 1938-ban közreadott egy *Alkotmánytan* című kötetet, amely a teológiai oktatásban használt 80 oldalas jegyzet volt.³ A jegyzetben a legnagyobb részt az államszervezeti kérdések alkották, és ezen belül is a leghangsúlyosabb az Országgyűlés működésének leírása volt. Kukorelli István professzor úr ezt akként jellemezte, hogy Kováts J. István könyve „nyugodtan tekinthető rendszeres alkotmányjognak”, továbbá azt írta, hogy

„[A] két világháború közötti kétkamarás Országgyűlésről, annak létrehozatali mechanizmusáról, jogköréről, szervezetéről, működéséről és a képviselők joglásáról lejegyzett gondolatok a mai olvasónak is tanulságosak. A szerző a téma teljes értékű összefoglalását adja, a parlamenti jog »velejét« ragadja meg. Szinte hallható a professzor, írásban is fennmaradt élvezetes előadása. Kováts J. István hozzáértése nem véletlen, hiszen a szerző életrajzából kiolvasható, hogy 1920–22 között az első Nemzetgyűlés aktív képviselője volt, gyakorta a Kisgazdapárt vezérszónoka.”⁴

Már ekkor felvettem a „bakancslistámra” azt, hogy beleolvassak Kováts J. István nemzetgyűlési felszólalásaiba.

¹ A tanulmány alapjául szolgáló előadás elhangzott a Hagyomány, Identitás, Történelem konferencián 2022. november 2–3-án, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán.

² KÖBEL Szilvia: Egy élet prédikációja. Kováts J. István portréja, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2021, 83–110.

³ KOVÁTS J. István: *Alkotmánytan*, Budapest, 1938.

⁴ KÖBEL Szilvia – KUKORELLI István: Bevezető Kováts J. István Alkotmánytanának Országgyűlésről szóló fejezetéhez, *Parlamenti Szemle* 6(2021/2), 121–145.

I.

A nemzetgyűlési almanach azt írja Kováts J. Istvánról, hogy a „kommunizmus bukása után a Kisgazdapárt alelnöke volt”, és az enyingi kerület választotta nemzetgyűlési képviselővé.⁵ Életrajzi írásában olvassuk, hogy amikor megindult a „választási hadjárat”, tagja lett a párt jelölőbizottságának, ám saját magára „nem gondolt” jelöltként. Mégis jelölték, holott már négy kisgazdapárti jelölt volt az enyingi körzetben: Bakó Lajos balatonfőkajári lelkész; Keresztes János balatonszentgyörgyi gazda; Festetics Sándor gróf, dégi nagybirtokos; valamint Szabó László községi bírósági elnök, kisgazda Siófokról. Velük mérkőzött Kováts J. István a nemzetgyűlési mandátumért. A programbeszéde elmondására elkísérte Nagyatádi Szabó István és Rubinek Gyula, valamint barátja, Kájel Endre balatonendrédi református lelkész is. Az öt kisgazda jelölt közül végül Kováts J. István kapta a legtöbb szavazatot, de az abszolút többségért pótválasztáson Szabó Lászlóval még meg kellett küzdenie, ahol aztán elsőpró győzelmet aratott. Visszaemlékezésében egy jelentéktelennek tűnő mozzanatot emelt ki: „Nagy dolog, hogy valaki az enyingi választókerületben, mint antialkoholista kerülhessen be képviselőnek.”⁶ Azért jegyezte ezt meg, mert az őt megelőző képviselő – több cikluson át – az „ország egyik legjobb ivója hírében állt”. Feljegyezte azt is, hogy ebben az időben tombolt Magyarországon a spanyolnátha első hulláma. Választási körútján ő maga is elkapta a betegséget, Csajágaröcsögén Szűcs Dezső esperes „otthonlevő lelkészné leánya” ápolta, és nagyon szomorú esemény, hogy meggyógyult ugyan, de az őt ápoló lelkészfeleség elkapta a betegséget és belehalt. Életrajzi írásában Kováts J. kitért arra, hogy amit tudott, megtett az árván maradt gyermekekért.⁷

Ilyen tragédiával a háttérben került Kováts J. István a nemzetgyűlésbe.

II.

Az alakuló ülés előtt – amikor Rakovszky Istvánt jelölték elnöknek – Kováts J. Istvánt első alelnöknek jelölték (Simonyi Semadán Sándort pedig második alelnöknek). Kováts J. nem vállalta az első alelnökséget. Visszaemlékezésében ezt úgy magyarázta, hogy az első alelnöknek járó „szép helyiséget” sajnálta ugyan, de úgy érezte, hogy ez a pozíció „veszélyeztetné” őt politikai tevékenységében: „[é]rzem, hogy a közélet levegője tele van villamos feszültséggel, és hamarosan elkövetkezik minden politikus számára a nemzeti életünkre is sorsdöntő királykérdésben a nyílt színvallás ideje.”⁸

⁵ NEMZETGYŰLÉSI ALMANACH 1920-1922, https://mpgy.ogyk.hu/mpgy/alm/al920_22/82.htm (Letöltés: 2023. április 17.)

⁶ KOVÁTS J. ISTVÁN: *Egy élet prédikációja. Önéletrajz*, Gyömrő, Szenci Győzőné Kováts Zsuzsanna, 2005, 258. Kováts J. számára fontos volt antialkoholizmusa. Későbbi életútján is megmutatkozik, hogy ezért őt vagy nagyon tisztelték, vagy nagyon nem szerették.

⁷ Kováts J.: *Egy élet prédikációja*, 258.

⁸ Uo., 260.

Életrajzi könyvében írta, hogy amikor a miniszterelnökségen megkezdődtek az 1920. évi I. törvény előkészítő tárgyalásai, a kisgazdapárt részéről ő maga is részt vett ezeken az egyeztetéseken, végigkövetve a számos tervezetet; meg is jegyezte, hogy bizony „lényegbevágó változtatások” voltak az egyes verziókban. Leírta, hogy az a „hír” kelt szárnyra, hogy „Apponyi Alberttől, a béketárgyalások magyar fődelegátusától az az üzenet érkezett Párizsból, hogy »előnyösebb« békét remélhetünk, ha ebbe az első törvénycikkbe nem vesszük bele IV. Károly lemondását”. Majd azzal folytatja, hogy ez a híresztelés alaptalannak, álhírnek bizonyult, és nem is Párizsból származott, hanem belföldről. Ma erre azt mondanánk, hogy „fake news”, ám hatásos volt, mert végül a törvényjavaslat szövegéből kihagyták a lemondására való hivatkozást, és azt tervezték bevenni, hogy „a királyi hatalom gyakorlása szünetel”.⁹ Kováts J. így írta le a helyzetet:

„Ez ellen elszánt harcot indítok. Már össze van hívva a nemzetgyűlésnek az az ülése, amelynek a napirendjén a törvényjavaslat elfogadása, a kormányzó választása és eskütétele van kitűzve. Az elnöki nagy tanácskozóteremben még mindig viaskodnak a pártok. Már egy órája, másfél órája meg kellett volna nyitni a gyűlést, de még mindig folyik a vita a »szünetel« és a részünkről kívánt »megszűnt« szavak körül. Végül kijelentem: ha nem vesszük be a »megszűnt« szót, pártunk IV. Károly lemondásának törvénybe iktatását fogja követelni. Erre a »szünetel« párt megadja magát és hozzájárul a »megszűnt« szóhoz. A nemzetgyűlésen is felszólalok. Rámutatok arra, hogy a »megszűnt« kifejezést azért fogadja el pártunk, mert ez IV. Károly lemondásával kapcsolatban nem prejudikál sem egyik, sem másik irányban.”¹⁰

A nemzetgyűlési jegyzőkönyvekben nyomon követhető, hogy a benyújtott törvényjavaslatban a bevezető részben a „szünetel” szó szerepelt.¹¹ A nemzetgyűlés közjogi bizottsága ehelyett azt a szöveget javasolta, hogy „a királyi hatalom nem gyakoroltatik”:

„A bizottság e szövegmódosítással ki akarta zárni a »szünetel« szónak olyan értelmezését, mintha azzal a törvényhozás a királyi hatalom gyakorlásában beállott fennakadást bizonyos tekintetben már jogilag minősíteni kívánta volna; éppen azért a tényleges helyzetet minden jogi minősítés nélkül kifejező »nem gyakoroltatik« kitétel megfelelőbbnek találta.”¹² (1920. február 24.)

⁹ Uo., 260–261.

¹⁰ Uo., 261.

¹¹ Nemzetgyűlési irományok, 1920, I. kötet, 1–61., I–XIV. sz. Irományszámok 1920-2. Törvényjavaslat az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről, https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1920_01/?pg=14&layout=s&query=kov%C3%A1cs (Letöltés: 2022. október 31.)

¹² Nemzetgyűlési irományok, 1920, I. kötet, 1–61., I–XIV. sz. Irományszámok 1920-4. A nemzetgyűlés közjogi bizottságának jelentése „az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről” benyújtott, a nemzetgyűlés irományaiban 2. számmal jelzett törvényjavaslatról, https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1920_01/?pg=40&layout=s&query=kov%C3%A1cs (Letöltés: 2022. október 31.)

Kovács J. István a közjogi bizottság javaslatával párhuzamosan – korábbi figyelemzetető ígérését beváltva – „különvélemény”-ben¹³ kérte a bevezető rész aszerinti módosítását, hogy „[A] nemzetgyűlés, mint a nemzeti szuverenitás kizárólagos törvényes képviselője, megállapítja, hogy IV. Károly 1918. évi november hó 13-án minden részvételről az államügyek vitelében *lemondott* s azóta is az országból távol van...”¹⁴

Miután a nemzetgyűlési vita során meggyőződött arról, hogy a közjogi bizottság módosító indítványával a javaslat nem „prejudikál a legitimitás mellett”, elállt a különvéleményétől.¹⁵ (Ismeretes, hogy az 1920. évi I. törvény bevezetőjében a „megszűnt” szó szerepel.)

III.

Az almanachban azt olvashatjuk, hogy „[A] nemzetgyűlésen mindjárt első felszólalásával nagy sikert aratott.”¹⁶ Kovács J. István az életrajzi írásában nem az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló törvényjavaslat vitájában február 26-án elhangzott felszólalását, hanem április 14-én a költségvetési vitában („indemnity” – államháztartási ügyek ideiglenes vitelére történő felhatalmazás, „felhatalmazási törvényjavaslat”) elmondottakat tartotta „első nagyobb nemzetgyűlési beszéd”-ének.¹⁷ Ebben

¹³ Lásd a tanulmány végén.

¹⁴ Nemzetgyűlési irományok, 1920, I. kötet, 1–61., I–XIV. sz. Irományszámok 1920-5. Különvélemény „az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről” szóló 2. számú törvényjavaslat bevezető részéhez, https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1920_01/?pg=48&layout=s&query=kov%C3%A1cs (Letöltés: 2022. október 31.)

¹⁵ Nemzetgyűlési napló, 1920. I. kötet, 1920. február 16. – 1920. április 16. Ülésnapok 1920–6, https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1920_01/?pg=65&layout=s&query=kov%C3%A1cs%20j (Letöltés: 2022. október 31.); „Kovács J. István: T. Nemzetgyűlés! Az előadó úrnak az imént előadott módosító indítványa eloszlatja pártunknak azt az aggodalmát, amelyet a törvényjavaslat bevezető soraiban foglalt ama megállapításhoz fűzött, hogy »a királyi hatalom gyakorlása 1918. november 13. napja óta szünetel; illetve ahhoz a módosításhoz, amelyet a közjogi bizottság eszközölt, azon, amely szerint »a királyi hatalom az 1918. évi november 13. napja óta nem gyakoroltatik. Mivel ez a betervezett módosítás valóban nem praedjudikál a legitimitás álláspontja mellett, amelyre nézve az előző két szöveg praedjudikálni látszott, megnyugvással fogadjuk azt. Minthogy pártunk e módosítást megnyugvással fogadja, tisztelettel bejelentem, hogy különvéleményemtől elállok. (Élénk helyeslés és taps.)”, 58.

¹⁶ NEMZETGYŰLÉSI ALMANACH 1920-1922., https://mpgy.ogyk.hu/mpgy/alm/al1920_22/82.htm (Letöltés: 2023. április 17.)

¹⁷ Kovács J.: *Egy élet prédikációja*, 261.; Lásd ehhez Indemnity 1920. február–április hónapjaira; az államháztartás ideiglenes vitelére vonatkozó felhatalmazás (irom. 11, 27) és különvélemény 13, 22, 23, 24, 25, 26, 27. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1920_01/?pg=509&layout=s&query=%C3%A1llamh%C3%A1ztart%C3%A1s%20ideiglenes%20felhatalmaz%C3%A1s (Letöltés: 2022. november 1.), 502.; „Miután a bizottság [gazdasági – K. Sz.] a kormány részéről azt a tájékoztatást nyerte, hogy az államháztartás alkotmányos továbbviteléről egyelőre a jelzett időtartamra szóló felhatalmazást törvényjavaslat előterjesztésével fog gondoskodni, amelynek keretében a Nemzetgyűlés szükséglete végösszegében lesz beállítva, a bizottság ennek a szükségletnek végösszegét a jelzett időre 2,312.019 koronában állapította meg.” Nemzetgyűlési napló, 1920, I. kötet, 1920. február 16. – 1920. április 16. Ülésnapok 1920–5. 38., <https://library.hungaricana.hu/hu/view/>

számonkérte a kormányon azt, hogy az előző másfél hónapban nem tette meg az 1920. évi I. törvény végrehajtásáért a sürgető lépéseket, beszélt a „jogfolytonosság” értelmezését illető alkotmányjogi anomáliákról, elítélte azt a puccskísérletet, amely a szuverén Nemzetgyűlés legitimációját megkérdőjelezve a régi Országgyűlés két házának az összehívását sürgette,¹⁸ kifogásolta, hogy az ország külpolitikája „orientáció” nélküli, sőt a külügyminiszteri poszt nincs is betöltve, erős pénzügyi politikát sürgetett (drágaság leküzdése, a tisztviselők és bírák tisztességes megélhetése – anyagi és szellemi függetlenség a panamák világában).¹⁹ A nemzetgyűlési napló arról tanúskodik, hogy Kováts J. beszédét folyton megszakították bekiabálásokkal, kommentekkel, ám nemigen találunk olyan zárójeles gyorsírói megjegyzést, amely arra utalna, hogy ingerülten vagy bántóan, sértően vagy sértődékenyen szólt volna vissza. Sőt, ahol lehetett, humorral tompította a feszültséget, erre példa az, amikor Szmrecsányi György képviselő szavá tette, hogy „nem kellett volna ilyen dolgokat ide behozni”, akkor Kováts J. azt mondta

OGYK_KN-1920_01/?pg=45&layout=s&query=%C3%A1llamh%C3%A1ztart%C3%A1s%20ideiglenes%20felhatalmaz%C3%A1s (Letöltés: 2022. november 1.)

¹⁸ Nemzetgyűlési napló, 1920, I. kötet, 1920. február 16. – 1920. április 16. Ülésnapok 1920–25., https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1920_01/?pg=420&layout=s&query=kov%C3%A1cs%20j. (Letöltés: 2022. november 1.) „Kováts J. István: Bocsánatot kérek, hazatéréséről méltóztatik kérdezősködni. Ha egyszer a Nemzetgyűlés megalkotta az 1920. I. t. cikket, ahol kimondta, hogy a nemzeti akaratnak egyedüli törvényes képviselője ez a Nemzetgyűlés, mindenki, aki ennek az egyedül illetékes, törvényes testületnek a hatásköre helyébe a régi Országgyűlés két házát akarja összehívni, feltétlenül az alkotmány alapja ellen tör és a hazatérés bűnét követi el. (Élénk helyeslés és taps jobbfelől és a szélsőbaloldalon.)” 393–417.

¹⁹ Uo. „Kováts J. István: Katasztrofális hatása lenne a polgári front összeomlásának, amelynek réme pedig fenyeget. Nem akarom ezt a rémet idézni, ez lelkiismeretlenség volna, de lehetetlenség, ha füleink vannak a hallásra és szemeink vannak a látásra, hogy be ne látnók azt, hogy nagyon közel jár ennek a réme a mi köztisztviselőinkhez. (Úgy van! Úgy van!) A panamák világa szoros összefüggésben van ezzel a kérdéssel. Attól a tisztviselőtől, aki nyomorog, aki családjának betevő falatot nem tud adni, hiába várom azt, hogy minden körülmények között őrizze meg megközelíthetőségét és intaktságát. (Úgy van! Úgy van! a szélsőbaloldalon.) Ha választania kell a között, hogy éhen pusztuljon-e el családjával vagy a panama között, fájó szívvel kell megállapítani, de meg kell állapítani, hogy nem lehet csodálkoznunk, ha a másik felét fogja választani. Azért siessünk.

Friedrich István: Ez az, sietséget! Ezt mondjuk mi! (Élénk helyeslés a szélsőbaloldalon.)

Kováts J. István: Különösen egy téren rendkívül fontos ez a segítség, a bírák világában. Ha mi a jogrend világát, a jogrend uralmát akarjuk fenntartani, akkor feltétlenül azt kell megcsinálnunk, hogy a bírák ne rongyos és éhes koldusokként járjanak közöttünk, (Úgy van! Úgy van a bal- és a szélső baloldalon.) de megelégedett, jómódú bár nem pazar módon élő itélő fejedelmekként élhessenek, akik elnézhessenek mindenkinek a feje felett és az igazságot, az örökkévaló, diadalmas igazságot kereshessék. T. Nemzetgyűlés! Ez azonban lehetetlenség akkor, amikor egy ilyen törpe kis országnak, mint a miénk, kb. 4000 bírása van. Tessék gondoskodni arról, hogy megfelelő módon, a bagatell-pereknek széles bekapcsolásával, a bíraskodási illetékek magas emelésével, a fellebbvitel bizonyos korlátozásával, a felsőbb tanácsok tagjai számának bizonyos redukálásával ezt a számot csökkentsük.

Ferdinandy Gyula igazságügyminiszter: Már volt értekezlet ebben az ügyben.” 417.

vissza, hogy „Bécsbe nem vihetem. (Derütség a jobboldalon. Zaj).”²⁰ Az ülésvezető elnöknek többször kellett figyelmeztetnie a bekiabálókat arra, hogy a felszólalónak joga van végigmondani a beszédét. Végül Kováts J. ezekkel a szavakkal zárta beszédét:

„T. Nemzetgyűlés! Röviden összegezve a mondottakat, a mi feladataink: erős, belső konszolidálódás, helyes külpolitikai orientálódás, egészséges pénzügyi politika. Ami pedig tanácskozásainkat illeti, erre nézve hozzáillőbb, ragyogóbb szavakat nem lehetne találni, mint a nagy egyházatyának örök igazságú szavait, hogy a nagy dolgokban egység, a kis dolgokban szabadság, mindenkiben szeretet, de nem gyengeséggel, hanem erővel párosulva. Én abban a hitben, hogy ez az egység, szabadság és szeretettel, erővel párosulva meglesz, a törvényjavaslatot általánosságban elfogadom. (Elénk éljenzés és taps. Szónokot számosan üdvözlük.)”²¹

IV.

Ugyanebben a beszédében felszólalt az ún. zsidókérdésben is. Életrajzi visszaemlékezésében fontosnak tartotta ezt megemlíteni. Azt írta, hogy ő azt hangsúlyozta, hogy „ennek egyetlen megoldása az, ha a zsidósággal szemben a tiszta krisztusi álláspontot képviseljük”. Feljegyezte a beszédének visszhangját is, miszerint „a lapok hasábokat” írtak a felszólalásról:

„Még Kiss József lapja, a Hét is boríték lapján hozza arcképem, bent pedig arról elmélkedik, milyen kár ilyen embernek teológiai katedrán ülnie (ebben ugyan téved...). mikor másutt volna a helye. Csak évek múlva hallom meg, hogy a beszédemet a karzatról végig hallgató Tóth János, a Függetlenségi és 48-as Párt volt ügyvezető alelnöke azzal a különös kijelentéssel állít be utána családjához: »Feltámadt Tisza István!«.”²²

Idézni szeretnék a felszólalásából:

„Gyűlölettel lehet világokat lerombolni, de építeni – mint az elmúlt szomorú idők is mutatják – nem lehet. (Úgy van! Úgy van! a jobboldalon.) Ennek a gyűlöletnek tehát itt, a magyar nemzet életében sincsen helye. Fájdalom, elég sok szenvedés és baj járt a nyomában eddig is. Tehát a szeretet az, mellyel építeni lehet, de nem a gyengeséggel, hanem az erővel párosuló szeretet, mely tud erélyes lenni akkor, amikor kell, tud ostort emelni, tud sújtani is akkor, amikor kell, de tud a damaszkuszi úton járóknak megbocsátani is és velük testvérként tovább haladni, ha tudja, hogy nem a konjunktúra szele, hanem a léleknek az

²⁰ Nemzetgyűlési napló, 1920, I. kötet, 1920. február 16. – 1920. április 16. Ülésnapok 1920–25., https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1920_01/?pg=420&layout=s&query=kov%C3%A1cs%20j. (2022. november 1.), 415.

²¹ Nemzetgyűlési napló, 1920, I. kötet, 1920. február 16. – 1920. április 16. Ülésnapok 1920–25., https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1920_01/?pg=420&layout=s&query=kov%C3%A1cs%20j. (2022. november 1.), 418.

²² Kováts J.: *Egy élet prédikációja*, 261.

a nagy harca hozta őket az igaz útra, amely Saulnak a lelkén átviharzott, amely egy Augustinust is a legnagyobb keresztyének közé emelt. Vigyázzunk azért az eszközökben is! Ne csak egyoldalúlag a gyűlölség fegyvereit válogassuk, mert ha egyedül a gyűlölet fegyverére támaszkodunk, akkor a keresztyénségen is bebizonyosodik az a nagy történetbölcseleti igazság, hogy minden rendszer csak belülről, csak önmagában omlik össze, mikor önmagának az ellentétévé válik. Ha összemorzsolódik belülről, ha ellentéte lesz annak, aminek lennie kell, akkor önmagától, minden külső erőszak nélkül, még csak érintés nélkül is összeomlik.

A harmadik, amit a keresztyén világban meg kell jegyeznünk s amelyet, fájdalom, nagyon sokan szintén elfelednek az, hogy Krisztus világa és általában az egész isteni világ erőszakot nem ismer. Hatalma volna az örökkévaló Istennek arra, hogy az egész világot erőszakkal meghódolásra készítse maga iránt, de ezt az egyet, hiába kutatjuk a keresztyénség egész történelmét, nem látjuk sehol. Erőszakkal senkit sem akar meghódítani a keresztyénség, csak vonzani akar magához. A lelkeket nem erővel, hanem fölemelő hatásával, a vágyakozás szent érzésével egy jobb, igazabb világ után akarja magához vonzani. Nagyon kérem mindazokat, akik a keresztyén kurzus harcosai és bajnokai, hogy erről se feledkezzenek meg, hogy ezt a vonzóerőt sugároztassák a keresztyén kurzusból és ennek a vonzóerőnek meg lesz a maga kívánt hatása. Ezzel a vonzóerővel többet fogunk mi elérni tudni, mint amennyit eddig elértünk.

És ha talán keveset értünk el, aminthogy – fájdalom – meg kell említenem ezt az igazságot, hogy aránylag keveset értünk el, ennek okát én abban is látom, hogy a mi keresztyén kurzusunkban és keresztyénségünkben kevés volt a vonzóerő.

T. Nemzetgyűlés, ne áltassuk magunkat. A gyógyítás első feltétele a helyes diagnózis. Méltóztassék csak igazán, szívre tett kézzel vallomást tenni arról, hogy a keresztyén kurzus abban a formájában, mint itt a Nemzetgyűlés ülésén is megnyilatkozott, gyakorolhatott-e vonzóerőt a kívülálló tömegekre? (Igaz! Úgy van! jobb felől.) Emelkedjünk magasabb, tisztább régiókba és ha vonzóereje lesz ennek a keresztyénségnek, ez a vonzóerő csodás hatással fog működni az egész nemzet életében. (Úgy van! Taps jobb felől.)²³

Még 1920 tavaszán a Kormányzó kinevezte Kováts J. Istvánt a miniszterelnökségre Simonyi Semadán Sándor mellé politikai államtitkárnak, életrajzi visszaemlékezése szerint „anélkül, hogy erről előzőleg” tudomást szerzett volna. Bizalmatlan volt, így megkérdezte Simonyit, hogy „legitimista-e”, mert akkor nem vállalja a pozíciót. Simonyi megnyugtatta, hogy nem az, így Kováts J. letette az esküt, és a protestáns ügyek irányítását bízta rá. E helyzetet kihasználva el tudott intézni a protestánsok számára több rendezetlen ügyet (pl. lelkipásztorok korpótléka), ám a király kérdés egyre inkább kiéleződött, és ő lemondott az államtitkári pozícióról, hogy „szabad kezét biztosítson” magának ebben.²⁴

²³ Nemzetgyűlési napló, 1920, I. kötet, 1920. február 16. – 1920. április 16. Ülésnapok 1920–25. 406.

²⁴ Kováts J.: *Egy élet prédikációja*, 262–265.

V.

Az almanach kiemeli, hogy Kováts J. István „[K]ésőbb is több ízben tartott főleg közjogi és külügyi kérdésekben tetszéssel fogadott beszédeket. Nagy visszhangja volt a debreceni templomgyalázás alkalmából tartott felszólalásának.”²⁵

Ez utóbbi felszólalására – ez interpelláció volt – 1921 tavaszán került sor. Viszsaemlékezésében leírta, hogy „ismeretlen tettesek a debreceni nagytemplom lelkészi-székét megbecstelenítették” (emberi fekáliával kenték be). A debreceni egyháztanács ezt követően elhatározta, hogy a templomot kimeszeltetés és kitisztítás után újból felszentelik, majd pedig az ünnepség után az Országos Református Lelkész Egyesület (ORLE) rendkívüli közgyűlését megtartják a Kollégiumban. Kováts J. végig hangsúlyozta, a felekezeti béke megóvása mennyire fontos, és szorgalmazta ő is, hogy a nemzetgyűlésből küldöttség utazzon Debrecenbe. A felszentelési esemény példásan ünnepélyesen és politizálástól mentesen zajlott le, ám az azt követő egyesületi közgyűlést a rendőrség feloszlatta. Ez mélységesen felháborította – többek között – Kováts J. Istvánt is, a rendőrségi beavatkozás ellen szólalt fel és kért elégtételt.²⁶ „Én, akire nézve a keresztyénség nem kurzus, akire nézve a keresztyénség élet” – ezeket a szavakat 1921. március 11-én a Nemzetgyűlésben mondta, azt követően, hogy a Debreceni Nagytemplom gyalázása után több képviselővel együtt a megnyitási ünnepségre és az azt követő presbiteri gyűlésre látogatást tett Debrecenben. A felszólalása interpelláció volt, amelyre a látogatáson történt események készítették.²⁷

VI.

Kováts J. életrajzi írásában feljegyezte, hogy utolsó nagyobb beszédét a két-éves időtartamú nemzetgyűlés vége felé tartotta. Hosszan beszélt, és hozzátette, „mintha” érezte volna, hogy ez lesz az utolsó parlamenti beszéde. A következő nemzetgyűlési választáson jelölték ugyan, de Kenessey Pongráczot szintén ugyanabból a pártból. Ez elszomorította, sőt megütközést váltott ki belőle.²⁸

El tudta engedni a politikában való részvételt, amikor annak eljött az ideje: „Búcsúzom a politikától. Nem tudhatom, vajon lesz-e még valaha szavam ezen a téren. Mennyei Atyám tudja. Ő küldött 1920 elején a politika porondjára. Ott

²⁵ „Nagy visszhangja volt a debreceni templomgyalázás alkalmából tartott felszólalásának. A Teleki-kormány alatt a miniszterelnökség létszámához tartozó kultuszminiszteri államtitkár volt, néhány hónap múlva azonban, hogy a királykérdésben szabad kezet biztosítson magának, állásáról lemondott. Lelkes vezető harcosa a királyválasztóknak. Kitűnő szónok. Az 1921 júniusban tartott dunamelléki református egyházkerületi püspökválasztáson Ravasz Lászlóval szemben kisebbségben maradt. Tagja a közjogi, külügyi, közoktatási és összeférhetlenségi állandó bizottságnak.” NEMZETGYŰLÉSI ALMANACH 1920-1922, https://mpgy.ogyk.hu/mpgy/alm/al920_22/82.htm (Letöltés: 2023. április 17.)

²⁶ Kováts J.: *Egy élet prédikációja*, 270.

²⁷ Nemzetgyűlési napló, 1920. VIII. kötet, 1921. február 17. – 1921. március 14. Ülésnapok 1920–163, 510–511.

²⁸ Kováts J.: *Egy élet prédikációja*, 276.

elvégeztem, amit rám bízott, azután elvitt onnan... Ha otthagyt volna, talán már nem is élnék.”²⁹ Végig, az élete során foglalkoztatta az a kérdés, hogy szabad-e a lelkésznek politizálni. Abraham Kuyper *A kálvinizmus lényege* c. könyve nyomán a közéletben való részvétel útján való szolgálatra buzdított, és elhatárolódott attól, hogy ezt az utat az érvényesülési szándék vezesse, különösen az egyházi pozíciók révén való felemelkedést ítélte el.

ABSTRACT

Szilvia Köbel: Istvan J. Kovats in the National Assembly

The author became interested in István J. Kováts's speeches to the National Assembly when she was writing a study on Istvan J. Kovats, the eminent lawyer and theologian. In his autobiographical work entitled 'The Sermon of a Life' he gives a detailed account of the period between 1920 and 1922, which still offers much to be discovered in terms of public law (regarding especially the circumstances of passing the Act I of 1920).

On the other hand, while researching J. Kováts' work, with great delight did she discover that István Kováts also dealt with constitutional law in addition to his theological and ecclesiastical work. In 1938, he published a volume entitled *Constitutional Theory*, an 80-page lecture note used in theological education. The largest part of the lecture note was devoted to questions about the state organisation, and the most important part was the presentation of the operation of the Parliament.

This study offers the readers a foretaste of István J. Kováts' activity in the National Assembly.

Keywords: National Assembly, public law, kingdom without a king, church vandalism, special opinion

²⁹ Uo., 285.

Szász Lajos

KONZERVATÍV KÁLVINIZMUS A 20. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN.
BERNÁT ISTVÁN PÁLYÁJA

Szinte egyháztörténeti közhely az állítás, hogy a 19. század során a magyar kálvinizmus erősen liberális színezetűvé vált. Ahogy többen meg is jegyezték már a korszakban is: a 19. században a kálvinista kifejezés azt jelentette, hogy szabadelvű és magyar. Természetesen mindez bizonyos szempontból, főképp az egyház története felől közelítve érthető is volt: a protestáns egyházak a felerősödő magyar szabadelvű, liberális politikai mozgalomnak köszönhették az egyenjogúsításukat, illetve a dualista államtól kapott egyre emelkedő összegű államsegélyt. Az autonómiájukat a katolikus bécsi udvarral szemben féltékenyen őrző protestáns egyházak egyszersmind mintegy előképévé váltak függetlenségre törekvő magyar nemzeti mozgalomnak is.¹

Ahogy azonban a magyar liberalizmus válságba került a 20. század fordulóján, úgy roppant meg a református közösség identitása is. A konzervatív liberálisok és a szabadgondolkodók, Tisza István és Ady Endre küzdelmei beszivárogtak az egyházon belülre – tettek erről az érintettek maguk is. Az 1910-es évekre a „magyar protestantizmus válsága”, mely végre egy színvonalas irodalmi vitát váltott ki, a protestáns-kálvinista közösség gyengeségét állapította meg, és azt a kérdést tette fel, hogy lehetséges-e, van-e egyáltalán magyar kálvinizmus, vagy csak a klerikális front, illetve a szociáldemokraták segédcsapataként képzelhető el a református közösség jövője.²

Tanulmányom ebben a koordinátarendszerben kívánja elhelyezni Bernát István életútját. Másrészt pedig arra keresi a választ, hogy létezik-e egyáltalán konzervatív kálvinizmus, azaz inkább kálvinista színezetű konzervatív gondolkozás. Sok esetben ugyanis a reformáció a felvilágosodás előszobájaként tűnik fel, majd pedig a liberalizmus, illetve a forradalmi gondolat előkészítőjeként ábrázolják, s így a konzervatív alapvetések, például a tekintély megkérdőjelezője válik belőle. Bernát István személyén, gondolatain keresztül lehetséges megvizsgálni, hogy van-e ennek a szabadságközpontú, liberális történeti narratívának belső, kálvinista alapú kritikája. Fontos előjáróban megjegyezni, hogy Bernát István gazdag életpályájának még csupán felvázolását sem

¹ BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945*, Budapest, Gondolat, 1985, 206–213.

² A vitáról és szellemi háttéréről I.: IMRE László: Ravasz László és a Protestáns Szemle, in: uő: *Új protestáns kulturális önszemlélet felé. Cikkek, tanulmányok*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2010, 81–91.; KÓSA László: A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata: Szabó Dezső, in: uő: *Művelődés, egyház, társadalom*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011, 366–385.

kísérelhetjük meg jelen tanulmányban, dolgozatunk egyházi tevékenységére és a keresztényiség szerepéről, küldetéséről megfogalmazott eszméire koncentrálni.

AZ ÉLETÚT ÁLLOMÁSAI

Bernát István személye sajnos egyházi körökben szinte egyáltalán, máshol is alig, legfeljebb az agrártörténeti irodalom révén ismert, ám le kell szögezni, hogy fontos szereplője a 19–20. századi magyar közéletnek, tudományos világnak és egyházi nyilvánosságnak.³ Már az indulása is sokat elárul későbbi pályájáról. Egy tehetséges rimaszombati gyógyszerész család polgári miliőjéből indult el 1854-es születésekor, felekezetiileg is kevert vidéken nőtt fel, a helyi közös – evangélikus és református – fenntartású protestáns gimnáziumba, majd a pozsonyi evangélikus és a fővárosi református középiskolákba járt.⁴ Pesten és Bécsben jogot hallgatott, majd a közgazdasági kérdések vonzásában minisztériumi pályát választott. Bejárta Magyarországot, tanulmányozta a vidék szociális és gazdasági állapotát, ezt követően hosszú tanulmányutat tett Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. Hazatérése után egyszerre lett az agrárpolitika színvonalas, tudományos nivón álló elvi harcosa és a kibontakozó szövetkezeti mozgalom gyakorlati szervezője. Előbbi eredményeként 1929-től a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja lett, a két háború között a közgazdaság-tudományi egyetemen professzor, majd dékán; utóbbi gyümölcse számos újság, szaklap – pl. a *Hazánk* című napilap, a *Szövetkezés* című hetilap, a *Magyar Gazdák Szemléje* stb. – és szervezet megalapítása, a legismertebb talán a Hangya Szövetkezet életre hívása, melynek egy időben elnöke is volt. 1896 és 1902 között a Magyar Gazdaszövetség igazgatója volt, 1924-től pedig a Magyar Nemzeti Bank alelnöke. Rövid országgyűlési képviselői pályáját követően inkább elméleti oldalról foglalkozott a magyar közélet kérdéseivel: számos kötetet szentelt a birtokpolitika kérdésének, melyekben agrárpolitikai reformokat sürgetett, és ha kellett, szembeszállt a nagybirtokok gazdasági szempontból veszélyesnek ítélt felosztásának gondolatával, ő maga a nagybirtokrendszer észszerű keretek közötti megtartása mellett érvelt. Kiállt a világháború előtti egyoldalú iparosítási tendenciákkal szemben, védelmébe vette a bankoknak, pénzembereknek eladósodott birtokos réteget. A politikai jogok tekintetében is konzervatív gondolkodó volt: Tisza Istvánhoz hasonlóan óvott még az 1910-es években is az

³ Az egyházi köztudatba a „Protestáns hősök” című többkötetes életrajzgyűjtemény kísérte meg beemelni a legutóbbi időben. L.: BÉRES László Attila: Korláti Bernát István, in: *Protestáns hősök. Felsőház portré az elmúlt fél évszázad magyar történelméből*, h. n., Press-Pannonica-Media – Euro Press Media, 2018, 181–184. Bernát István névhasználatával kapcsolatosan fontos megjegyezni: 1908/1909-ig használta Bernáth alakban a vezetéknevét, onnantól következetesen „h” betű nélkül, Bernát alakban hivatkozott magára.

⁴ Az életút legfontosabb állomásait részletesen tárgyalja: KOVÁCS I. Gábor: *Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adataira és életútleírása*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016, 111–126.

általános választójog – véleménye szerint negatív – politikai hatásaitól.⁵ Tevékeny életútjának 1942-ben bekövetkezett halála vetett véget.

A SZERVEZŐ

Bernát István az agrár- és politikatörténeti szakirodalom szerint Károlyi Sándor grófnak, az agrárius mozgalom vezetőjének jobbkeze volt. A konzervatív agráriusokat nem csak elméleti munkáival, hanem szervezői tehetségével is támogatta.⁶

Bernát az egyházon belül mintegy reakcióképpen lépett fel, és állt élére a főképp fővárosi, valamint erdélyi teológiai tanárokat és lelkészeket, illetve nagyszámú világit is megmozgató szervezkedésnek, ami a Kálvin Szövetség 1908-as megalakulásában öltött testet. Szervező, agitáló fellépése Mezőfi Vilmos agrárszocialista mozgalomnak megerősödését követte, mely különösképpen is a református tiszántúli falvakban kezdett el hódítani, nemcsak a proletárok, de a tanítók, sőt a lelkészek körében is támogatókat nyerve.⁷ A Kálvin Szövetség kifejezetten a Katolikus Népszövetség mintáját követte. Helyi fiókszervezeteket kívántak felállítani országszerte, melyek az adott településeken képviselik a keresztyén értékeket a társadalmi és gazdasági kérdések mentén. Az egész szövetségi munka pedig szervesen illeszkedett az agrárius-konzervatív szövetkezeti munka kereteibe, Bernát a Károlyi Sándorral folytatott levelezésében a reformátusok között végzett szervezői munkát a tágabb, felekezeti szempontokat háttérbe szorító szövetkezeti agitáció keretébe illesztette.⁸ Így látta ezt a dunamelléki egyházkerület prominens világi vezetője, agrárpolitikai szakértő és földművelésügyi miniszter, Darányi Ignác is, aki később a Kálvin Szövetség választmányi tagja lett. „A reformatus(!) zsinatot Bernáth István és Pokoly József tanár felhasználták arra, hogy egy socialis irányu társulatot alakítsanak »Calvin-szövetség« czim alatt. Ennek az a célja, hogy a reformatus papokat és tanítókat, a kik eddig meglehetősen tartózkodók voltak a socialis mozgalmakkal szemben, ezen irányhoz közelebb lehessen hozni” – írta Darányi Károlyi Sándornak küldött levelében 1905 decemberében az akkor még éppen csak meginduló szervezkedésről.⁹

Bernát a szervezet titkáraként, majd világi alelnökeként irányította a szervezkedést, főképp az 1910-es években rendkívül agilisán járta az országot, előadásokat tartott, agitált és szervezte a lelkészeket, presbitereket egyaránt. A Kálvin Szövetség országos súlyt akkor nyert, amikor 1913-ban a patinás *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* is a tulajdonába került és 1919-es megszűnéséig Bernát és társai egyik fontos szócsöve lett. Érdemes megjegyezni, hogy a szövetkezeti mozgalom ügye és a Kálvin Szövetség

⁵ Gondolkodására, szellemi fejlődésére nézve elengedhetetlen forrás az 1930-as években papírra vetett visszaemlékezése: BERNÁT István: Életem és törekvéseim, in: uő.: *Küzdelmek és eredmények. Életrajz és emlékbeszédék*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1936, 5–150.

⁶ ANKA László: A magyar agráriusok és eszméik, *Valóság* 48(2005/5), 41–66, 47–53.

⁷ FARKAS Dezső: Mezőfi Vilmos és az „újjászervezettek”. Mezőfi születésének 100. évfordulójára, *Alföld* 21(1970/6), 49–56.

⁸ ANKA László: Károlyi Sándor, az agráriusok vezére, *Valóság* 49(2006/11), 23–48, 45.

⁹ DARÁNYI Ignác: *Válogatott dokumentumok*, szerk. és bev.: Fehér György, Budapest, Osiris, 1999, 225.

szervezése nemcsak a minták és a fogantatás pillanatában, hanem később, a hétköznapi működés idején is néha szinte szétszalazhatatlanul összefonódott, nem ritkán éppen Bernát személye miatt, aki egy-egy gyűlésen kétféle minőségben is jelen lehetett, illetve az egyházi lapokat is felhasználta a szövetkezeti mozgalom támogatására.¹⁰

Az alapítás pillanatától kezdve többek között a szövetkezeti mozgalom felkarolása miatt támadták a Kálvin Szövetség eszméjét, azzal érvelve, hogy a lelki neveléstől vonja el a gyülekezetek és a lelkipásztorok figyelmét, ha gazdasági természetű ügyekkel bajlódnak. „A Kálvin-szövetség fogyasztási szövetkezeti programja nem való nekünk. A pap ne mérjen pántlikát, pálnikát, hanem az evangéliumi szeretet sáfára legyen. Ez az igazi kálvinista szociális program [...]” – érvelt Novák Lajos a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain megindult vitában.¹¹ A Szövetség vezetői mindezzel szemben hangoztatták, hogy a szövetkezetek az egyháztól függetlenül léteznek, a lelkész „elég ha irányítólag hat a népre s azt a takarékoságra és szövetkezésre ösztönzi, s ha a viszonyok úgy hozzák magukkal, segít a szövetkezet létrehozásában”.¹² Bernát és köre tehát az egyházközségek és a lelkészek primer feladatának tartotta, hogy a szabadversenyos gazdasági környezetben a vezetésre és támogatásra váró hívek mellé álljanak, segítsék őket a szövetkezetek alapításánál. Meglátásuk szerint ugyanis a nemesebb erkölcsiség a közösségi érzésen túl elsősorban az anyagi jólét eredményeképpen alakul ki, ezért sem elhanyagolható az egyházak szempontjából a szövetkezeti mozgalom.¹³ A Kálvin Szövetség éppen ezért az általa kiadásra előkészített lelkési és tanítói kézikönyv, a lelkési szolgálat egyéb területei mellett a szövetkezetekkel, azok működésével, különösképpen a Hangyával is kiemelten foglalkozott.¹⁴ Természetesen a szövetkezeti mozgalom lapja, a *Szövetkezés* pedig a Kálvin Szövetséget támogatta és ajánlotta a szövetkezetek támogatóinak figyelmébe.¹⁵ A Kálvin Szövetség szépen indult munkáját a világháború megakasztotta, majd csak az 1920-as évek közepén kezdett el éledezni, ám ekkor már jóval szerényebb befolyással rendelkezett az újjászervezett szövetség.

AZ ERKÖLCSI ALAP KÉRDÉSE

Bernát élete egyik fő törekvése volt, hogy a keresztyén eszmeiség, erkölcs hatását ki tudja terjeszteni a közélet és gazdaság területeire. Meggyőződése volt, hogy a 20. század első évtizedeinek társadalmi problémái nem oldhatók meg pusztán gazdasági vagy jogi eszközökkel, mivel azok alapvetően erkölcsi, morális kérdések. Meglátása szerint a materializmus felelős azért, hogy a társadalom általános erkölcsi érzéke fokozatosan eltompult. Fontos megjegyezni, hogy Bernát írásai-

¹⁰ BERNÁT István: *A jobb jövő felé*, Marosvásárhely, 1911, 20–22.

¹¹ NOVÁK Lajos: A Kálvin-szövetség kérdéséhez, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 49(1906/21), 323.

¹² PÁLÓCZI HORVÁTH Zoltán: A „Kálvin-szövetség” feladatai II., *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 49(1906/25), 386.

¹³ Bernát: *A jobb jövő felé*, 19.

¹⁴ Gyakorlati kézikönyv lelkészek és tanítók részére, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 52(1909/21), 335–336.

¹⁵ Kálvin-szövetség, *Szövetkezés* 16(1905/101), 776.

ban elsősorban a keresztyénség általános értékeit hangsúlyozta: az altruizmust, önzetlenséget, az evangéliumi szegénységet, nem pedig a felekezeti identitáselemeket exponálta. A megoldás szerinte így foglalható össze: „a szegény türelemmel igyekszik elviselni a sorsát” és „a gazdagok hajlandók áldozatokra önként, kényszer nélkül”.¹⁶ A felekezeti vitákat akkurátusan kerülte, teológiai kérdésekben nem nyilatkozott, bár tudjuk, hogy volt ilyen jellegű érdeklődése, rendszeres bibliaolvasó volt, nem egyszer levélben kért segítséget Ravasz Lászlótól egy-egy nehezen érthető újszövetségi locus görög eredetijének értelmezéséhez.¹⁷ Meglátása szerint az igazi problémák a francia forradalommal kezdődtek el, amely a rosszul értelmezett szabadság nevében a tekintéllyel helyezkedett szembe. A 19. század során pedig az eluralkodó szabadpiaci kapitalizmus és a materializmus rontotta meg az erkölcsöt. Bevett, gyakran idézett példája a francia társadalomfejlődés szerinte igencsak torz útja volt, mely a nagy francia forradalommal kezdődően haladt a 19. század végi antiklerikális kormányzatok uralmáig, a világháborút követő morális válságon keresztül – az élete végén még átélt és reflektált – 1940-es bukásig.¹⁸

A Kálvin Szövetséggel olyan témákat vett napirendre, melyeket felekezeti határon túl képviselhetek a keresztyének: az öngyilkosságok emelkedő száma, a családi élet válsága,¹⁹ a válások számának gyarapodása mind-mind előkerültek,²⁰ de olyan apróságokkal is foglalkozott, mint a temetői koszorúk halmozásának visszaszorítása, melyek értékéből szociális feladatokat lehetne pártfogolni, vagy éppen szót emelt az elharapózó névnapi táviratokkal szemben, amelyek küldése szerinte egyenesen „pogány” szokás.²¹ Kisebbséget keltett, amikor egy alkalommal a felsőházban a nők lelki válságáról tartott beszédet, melynek során megállapította, hogy a modernitás olyan kihívások elé állította a nőket, amelyeknek segítség nélkül nem biztos, hogy meg tudnak felelni.²² Számos kérdésfelvetése és a kifejtett álláspontjának meghaladott volta mellett is ki kell emelni, hogy Bernát ténylegesen olyan ügyeket vett napirendre, amelyek a nagyvárosi környezetben élők mindennapjaiban jelen lévő, sokszor fontos problémák közé tartoztak. Ezen élénk eszmecserék nyomán olyan találó kifejezéseket köszönhetünk neki, amelyek egy-egy azóta is létező egyházi problémára hívják fel a figyelmet. Így írt például a „regionális kálvinistákról”, akik csak a szülőfalujuk közegében élnek egyházi életet, ahogy onnan elkerülnek a fővárosba, elveszítik az egyházi kötődéseiket.²³ Máskor pedig az „egyházi merkantilizmustól” óvott, amely

¹⁶ BERNÁT István: Assisi Ferenc ünneplése, *Protestáns Szemle* 35(1926/7), 444–446, 446.

¹⁷ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) A/1 C. Elnöki iratok 23. d. 1931/1260. Bernát István levele Ravasz Lászlóhoz, 1931. július 16.

¹⁸ BERNÁT István: A francia összeomlás, *Protestáns Szemle* 49(1940/11), 342–347.

¹⁹ A megrendült családi élet védelmében, *Budapesti Hírlap*, 1930. március 21., 4.

²⁰ BERNÁT István: Könnyelmű elválások, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 56(1913/6), 83–84.; BERNÁT István: Könnyelmű elválások, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 57(1914/8), 114–115.; A Magyar Kálvin Szövetség és a válóperek megszigorítása, *Budapesti Hírlap*, 1931. március 12., 2.

²¹ BERNÁTH István: Kegyelet és hiúság, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 52(1909/17), 258.

²² Meg kell menteni a válságba jutott női lelket, *Budapesti Hírlap*, 1932. december 8., 6.

²³ BERNÁT István: A városi élet és a kálvinizmus, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 56(1913/43), 672–673.

az egyház életében az anyagi biztonságot és fenntartható működést helyezi előtérbe a misszió és a szociális felelősség helyett.²⁴ Bernát és társai kiemelten foglalkoztak a falu és város ellentétének számukra elsősorban erkölcsi, majd pedig gazdasági és politikai téren is érzékelhető dimenziójával. A klasszikus konzervatív alapvetés a vidéki, lokális, tradicionális közösségek morális felsőbbrendűségét hirdette az urbanizáció következtében elidegenedő nagyvárosokkal szemben. Bernáték számára mindez megtapasztalt és reflektált valóság volt Budapest és a magyar vidék ellentétének képében. „A szocziáldemokrácia, az államfelforgató anarchizmus, a nagyvárosokban kifejlődő vallástalanság és erkölcstelen életmód, ha ellensúlyt nem talál a vidék és falu becsületes és egyszerű konzervativizmusában, megrohasztja a társadalmat és bukásba viszi az államot” – írta Bernát 1912-ben a magyar jövő miatt aggódva.²⁵ Budapest hihetetlen mértékű és gyorsaságú terjeszkedésében pedig borúlatoan a vidéki magyar kálvinizmus „temetőjének” a lehetőségét vizionálta, mivel az általa is észrevételezett erkölcsi problémák – a válások, öngyilkosságok stb. magas száma – elsősorban a városi lakosságot fenyegették. Mindezzel szemben pedig a református egyház teljes mértékben felkészületlenül és szervezetlenül állt.²⁶

Meg kell említeni, hogy az általa – néha kizárólagos motiváló erőként – hangoztatott erkölcsi szempontok érvényre juttatása sokszor komoly és jogos ellenvetéseket hívott elő. A népi írók első nagy nemzedéke az 1930-as évek második felében több esetben kifejezetten az akkor már befutott Bernáttal szemben fogalmazta meg érveinek egy részét. Bernát ugyanis úgy látta, hogy például a századfordulón felerősödő kivándorlás egyik alapmotívuma a vidéki agrárproletárok körében a nemzeti és erkölcsi alap megingása. Ezzel szemben például Kovács Imre és több társa kizárólag a nagybirtokrendszert tették felelőssé a szegényparaszti réteg erkölcsi romlásáért, egyebek mellett pedig az egykézésért és a kivándorlásért is.²⁷

SZÖVETSÉGESEK ÉS ELLENFELEK

Bernát felfogása szerint az általa képviselt értékek legerősebb ellenfelei a szocialisták – akik a szemében a vallás és a magántulajdon ellenségei –, a szabadgondolkodók és a szabadkőművesek voltak. Mindent megtett azért, hogy a lelkészeket és tanítókat a szabadkőműves páholyoktól vagy éppen a szociáldemokrata párttól távol tartsa. A szocializmus egyházon belüli terjedésére – mint azt láttuk – már a századfordulón próbálta felhívni a figyelmet,²⁸ ám a szélesebb közvélemény a kérdésre csak 1904 táján figyelt fel, amikor Mezőfi Vilmos agrárszocialista mozgalma környékén számos református tanító és néhány lelkész, köztük Baltazár Dezső hajdúböszörményi

²⁴ BERNÁT István: Válasz a Lelkészegyesületnek, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 58(1915/45), 534–535.

²⁵ BERNÁT István: *Agrárius törekvések. Múlt, jelen, jövő*, Budapest, 1912, 22.

²⁶ BERNÁT István: A városi élet.

²⁷ KOVÁCS Imre: *A néma forradalom – A néma forradalom a parlament és a bíróság előtt*, Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, Budapest, 1989, 46–48.

²⁸ BERNÁT István: Egyházunk feladata a szocializmussal szemben, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 42(1899/48), 753–756.

lelkész és esperes is feltűnt. Bernát ugyan korábban is foglalkozott a szocializmus kérdésével elvi szinten, többek között elemezte a szocialista pártok programjait,²⁹ ám a hetilapok hasábjain hatékonyan ebben az időszakban kezdte el a szocializmus kritikáját és az ellenakció szervezését. Az általa szerkesztett *Szövetkezés* lapjain rövid cikkekben kritizálta Baltazárék fellépését,³⁰ míg a *Protestáns Szemle*ben hosszabb lélegzetvételű írásban foglalkozott a szociális kérdés tágabb összefüggéseivel. Meglátása szerint ugyanis nem elég küzdeni a vallás- és tradícióellenes szociáldemokráciával, ha eközben az egyházak elhanyagolják a szegényebb rétegek felkarolását és tétlenül nézik a kapitalizmus túlkapásai nyomán egyre élesebbé váló társadalmi egyenlőtlenségeket. Egyszerre kell tehát szerinte a gazdagokat önmérsékletre és altruizmusra nevelni, valamint a proletárokat az önsegélyezés és a tanulás útján vezetni. Ebben a tekintetben is minta volt a számára a nyugat-európai protestantizmus, ahol már komoly szociális munka folyt az egyházak szervezésében. Konzervatív gondolkodóként a fokozatos fejlődés, a reformok híve volt, a fejlődést ráadásul nem, vagy nem csupán a politika és a törvényhozás oldaláról várta, hanem a szövetkezeti mozgalom és az egyház társadalmi tevékenységén keresztül mintegy alulról, a szervezett, de mégis természetes társadalmi önszerveződéstől remélte.³¹

Legalább ilyen vehemensen lépett fel az 1910-es években egyre inkább közbeszédbe kerülő szabadkőművességgel szemben. A páholyok munkájában ugyanis számos református lelkész, teológiai tanár vett részt, többek között a tiszántúli kerület prominens szereplői: Lencz Géza, Ferenczy Gyula teológiai tanárok, Jánosi Zoltán debreceni lelkész, Szentpéteri Kun Béla professzor és Degenfeld József főgondnok is. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* sikeresen vette napirendre ezt a témát, és próbálta meg felülírni a korábbi konszenzust. Bernát és néhány társa ugyanis a szabadkőműveseket eltiltotta volna az egyházi hivatalok betöltésétől, ami nem meglepő módon igen komoly ellentéteket szított az egyházi közbeszédben. Mindebben a mezőtúri presbitérium fellépése jelentette a kiindulópontot. A mezőtúri presbiterek ugyanis elhatározták, hogy páholytag lelkipásztoruk után következő új lelkészük nem lehet szabadkőműves.³² Ennek nyomán jelentek meg a mozgalmat támadó első írások az egyházi lapokban,³³ valamint szabadkőműves lelkészek, tanárok – általában álnév alatt megjelent – apologetikus írásai, melyekben a páholyok védelmére keltek.³⁴ Fontos szövetségese volt Bernát Istvánnak mindebben Sebestyén Jenő, ám például másik harcostársa, Bilkei Pap István teológiai tanár már nem ítélte

²⁹ BERNÁT István: *Szocialista programok*, Budapest, Magyar Gazdaszövetség, 1906.

³⁰ β[BERNÁT István]: A kálvínista papok és a szocializmus, *Szövetkezés* 16(1905/73), 317–318., β[BERNÁT István]: Az új dogma, *Szövetkezés* 16(1905/86), 532–534., b[BERNÁT István]: A tiszteletes urakhoz! *Szövetkezés* 16(1905/88), 566–568.

³¹ BERNÁT István: Haladó protestantizmus. Protestánsok szociális munkája, *Protestáns Szemle* 17(1905/8), 52–63.

³² A mezőtúri papválasztáshoz, *Debreceni Protestáns Lap* (1912/11), 167–168.

³³ KONTRA Aladár: „A szabadkőművesség titkai”, *Protestáns Szemle* 24(1912/3), 167–172.

³⁴ Paulus [HAYPÁL Benő]: *Bibliás szabadkőművesség*, Budapest, 1912., HAYPÁL Benő: „Tanítások minden népet”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 55(1912/29), 448–450.

meg ilyen szigorúan a szabadkőművességet, ami miatt közte és Bernát között éles személyes konfliktus alakult ki, melyre Darányi Ignác utalt egy levelében, kifejtve, hogy véleménye szerint is a szabadkőművesség „az atheizmussal majdnem összeesik”.³⁵ Hozzá hasonlóan egyoldalúan ítélte meg a mozgalmat Bernát már a világháború előtt is: „Ki kell húznunk a calvin[ista] papságot onnan, mert hogyan végezhetnek istenes munkát míg együtt ülnek az atheista sz[abad]k[őműves]ekkel?” – írta Kovács J. Istvánnak 1912-ben.³⁶ Bernát a következő évben már azért kampányolt, hogy a református oktatási intézmények „megtisztíttassanak” a szabadkőműves tanerőktől.³⁷ A szabadkőművesség védelmére szegődő *Világ* hasábjain ezt követően már személyesen Bernátot illették a protestáns kontextusban furcsán hangzó, a konzervatív kötődését jelző „jezsuita” és „klerikális” jelzőkkel.³⁸ Nem csoda, hogy neki és a szellemi holdudvarába tartozó presbitereknek jelentős szerepe volt abban, hogy a világháborút követően a keresztény-nemzeti kurzus első éveiben a rendcsinálás jegyében a szabadkőművesek ellen több igazoló-eljárás is indult a fővárosban. A fővárosi gyülekezet presbitériuma végül menesztette Szalay Károlyt a református főgimnáziumi tanári állásából szabadkőművessége miatt, arra is hivatkozva, hogy álnév alatt közölt 1911-ben egy szabadkőműveseket védő írást.³⁹

Bernát István a szövetségesek tekintetében viszont másképp ítélte meg a helyzetet, mint Sebestyén. Számos fővárosi református világihoz hasonlóan kereste a katolikusokkal az összhangot és a közös fellépés lehetőségét a már említett ellenségekkel szemben. Az 1910-es években a konzervatív gondolkodók eszmélésének idején Bernát volt az egyik szószólója a keresztyén felekezetek közeledésének. Meglátása szerint ugyanis az újabb, külső veszélyforrások immár felekezeti különbség nélkül sodorják veszélybe a keresztyénséget Magyarországon.

„[...] a keresztyén felekezeteknek, szemben azzal az irányzattal, mely a vallás letörésére igyekszik, ha győzni akarnak, egyesülnie kell; meg kell értenünk egymást és hogyha mi protestánsok elsősorban büszkék vagyunk arra, hogy protestánsnak vagy Kálvinistának születtünk, [...] ne akarjuk tagadni, hogy a katholicizmusnak nagy érdeme van abban, hogy a keresztyénségben oda fejlődött a műveltség és civilizáció, ahol áll” – írta 1911-ben.⁴⁰

A világháború éveitől még számos protestáns lelkész és világi is támogatta a katolikus oldalon megfogalmazódott „keresztyén koncentráció” gondolatát. Később azonban a megvalósult keresztény-nemzeti gondolatból mind Raffay Sándor evangélikus püspök, mind Sebestyén Jenő teológiai professzor hamar kiábrándult. Bernát azonban jelen volt a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának 1919-es fo-

³⁵ RL C/81. Szilassy Aladár iratai, 1. d. Darányi Ignác levele Szilassy Aladárhoz, 1913. május 21.

³⁶ RL C/197. Kovács J. István levelezése, 15. d. Bernát István levele Kovács J. Istvánhoz, 1912. május 3.

³⁷ BERNÁT István: Hitünk jövőjéért, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 56(1913/26), 405–406.

³⁸ KOVÁCS Pál: Kálvinista jezsuiták, *Világ*, 1913. augusztus 10., 11., Bernát István a ref. teológián, *Világ*, 1913. december 5., 8., BALLA Antal: Az új koalíció, *Világ*, 1914. január 8., 5.

³⁹ RL C/81. Szilassy Aladár iratai, 1. d. A presbitérium igazoló-bizottságának jelentése, 1920. március 31.

⁴⁰ BERNÁT István: *Keresztyénség és haladás*, Marosvásárhely, 1912, 11.

gantatásánál Szilassy Aladárral és Bethlen Istvánnal együtt.⁴¹ Az önálló felekezeti politizálásnak ellenfele maradt, talán ezért sem jelent meg Sebestyén Jenő lapja, a *Kálvinista Szemle* környékén, annak harcos antiliberalizmusa ellenére sem. Az 1920-as években is megkísérelte a katolikus társadalmi szervezeteket tárgyalóasztalhoz ültetni, hogy a Kálvin Szövetséggel karöltve küzdjenek a válások ellen.⁴² Élete alkonyán pedig támogatásáról biztosította Bangha Bélát, aki „szivárványhidat” kívánt verni Debrecen és Pannonhalma között.⁴³ A keresztyén felekezetek együttműködésének ügyével kapcsolatban azonban az ő erőfeszítései dacára sem futotta néhány szimbolikus gesztusnál többre a két világháború között.⁴⁴

Bernát megpróbált eszmetörténeti síkon is leszámolni a protestantizmust a destrukció oldalára helyező, katolikus szemléletű narratívával. Saját hőstét Assisi Szent Ferencben találta meg, aki szembeszállt a kora nagyvárosaiból áradó pénzimádattal és erkölcstelenséggel, és képes volt az evangéliumi szegénység ideáljának felelésztésére. „Azután körülbelül 400 évvel később, jött a reformáció, a mely nemcsak új alapokat teremtett a reformált vallás követőinek s új fejlődésnek nyitotta meg útját, hanem gyógyította azokat a visszaéléseket is, a melyek a katolikus egyházban elharapódtak és annak jövőjét fenyegették” – kapcsolta össze a reformációt a középkori megújulási mozgalommal.⁴⁵ Egy másik helyen így folytatta gondolatmenetét:

„Hiszen ha nem csalódunk, amit ő [t.i. Assisi] hirdetett, azt pár száz évvel később felelevenítette Kálvin és tanítványa Knox, akinek révén a puritanizmus vezető- elvvé lett Skóciában, átfurmálta a nemzet jellemét, befolyt Hollandia történetének alakításába és az Amerikába szakadt puritánok révén az azok lelkében fészkelő erők segítségével lerakta az Egyesült Államok alapjait, azét a birodalomét, amely felé a mai idők legtipikusabb egyéneinek szemei égő vágygyal fordulnak.”⁴⁶

Amit tehát Szent Ferenc hirdetett, azt képviselték évszázadokkal később a puritánok is. Ezt pedig majd csak a 18. századi felvilágosodás tudja kibillenteni a helyéről, mely minden tekintély, így a Szentírás ellen is fellázadt. Bernát tehát a reformáció előtti korszakot a saját társadalmi problémáinak és kérdéseinek visszavetítésén keresztül megpróbálta összekapcsolni a reformáció korszakával, így pedig megtalálta a felvilágosodás nyomán a 18–19. században elkezdődött hanyatlás okait is. Érvelésének egyértelmű az iránya: az elvallástalanodás és szekularizáció nem a protestantizmusból táplálkozik, célkeresztjében pedig nem egyes felekezetek, ha-

⁴¹ ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*, Budapest, Osiris Kiadó, 2005, 115.

⁴² BERNÁT István: Könnyelmű elválások, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 56(1913/6), 83–84.

⁴³ Egységes keresztyén frontot javasol a Kálvin Szövetség, *Budapesti Hírlap*, 1937. ápr. 17., 7., GICZI Zsolt: Egy eszmecsere és előzményei: vélemények a katolikus-protestáns egység megvalósításának lehetőségéről a Magyar Szemle és a Protestáns Szemle 1937–1938-as évfolyamaiban. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica* 108(1999), 65–83.

⁴⁴ GICZI Zsolt: Felekezeti viták a katolikusok és a protestánsok érvényesülési lehetőségeiről a Horthy-korszakban, *Aetas* 25(2010/1), 24–42.

⁴⁵ BERNÁT István: Könnyelmű elválások, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 57(1914/8), 114.

⁴⁶ BERNÁT István: Assisi Ferenc ünneplése, 445.

nem az egész keresztyénség áll. Az általa képviselt kálvinista konzervativizmus tehát kapcsolódási pontokat keresett a középkori keresztyén szintézishez visszanyúló modern konzervatív katolicizmus irányába. Sajátos módon mindezt egy, a korabeli egyházi keretek határterületein mozgó szerzetesi mozgalom vezetőjében, Assisi Szent Ferencben találta meg, akinek az életművét – ugyan redukálva az evangéliumi szegénység eszméjére – megpróbálta beemlíni a református köztudatba.

EGYHÁZPOLITIKA

Bernát a főképp tiszántúli lelkészekből álló ellenlábasaival szemben erősen kritizálta az „államsegélyes” egyházpolitikát. Az egyházi autonómia és az állam–egyház viszonyrendszer neuralgikus pontja az első világháborút megelőzően az egyházi (elemi) iskolák kérdésköre volt. Míg számos tiszántúli lelkész és teológus, többek között a Lelkészegegyesület és a *Debreceni Protestáns Lap* szerzői gárdája elképzelhetőnek tartotta a felekezeti elemi iskolák államosítását – a szilárdabb fenntartás, ezáltal pedig a gyülekezetek tehermentesítése érdekében –, valamint küzdöttek a lelkészek és felekezeti tanítók állami fizetéskiegészítéséért, addig Bernát az egyházi autonómia fontosságát hangsúlyozta, és óva intett az állammal kiépített túlságosan szoros kapcsolattól.⁴⁷ Ugyanakkor viszont felvette a kesztyűt azokkal szemben, akik az állami oktatásból küszöbölték volna ki a vallásoktatást. „Szerintem a vallásosság és polgári erények szorosan egymásba kapcsolódnak” – érvelt nem sokkal a világháború előtt.⁴⁸ Mindezt figyelembe véve magától értetődik, hogy az állam eminens érdeke és feladata a vallásosság támogatása, többek között a vallásoktatás felkarolásán keresztül is.

„A vallásnak és vallásoktatásnak viszonyaink közt, szüksége van az állam védelmére, támogatására. De nem kevésbé az államnak reá, mert különben az ideális törekvésekből kifosztva, ellenségévé lesz mindannak, mi az életnek értéket ad. Az állam, mely jóformán mindenre kiterjeszti figyelmét, a fejlődését, biztonságát garantáló tényezőket nem hanyagolhatja el saját romlása nélkül. Ezek közt a legelső a vallás” – foglalta össze érveit ugyanabban az írásában.⁴⁹

Baltazár Dezsővel annyira mély konfliktusba keveredett, hogy kölcsönösen megpróbálták egymást ellehetetleníteni. A személyes ellenszenven túl Bernát Baltazár politikai fellépését, illetve filoszemitizmusát is sérelmezte. Arra egyébként mindig ügyelt, hogy ez utóbbival kapcsolatos cikkeit ne egyházi lapokba, hanem például *A Cél* hasábjaira helyezze el.⁵⁰ Baltazár válaszul az akkor már akadémiai levelező tag Bernátot 1915-ben kifúrta a Protestáns Irodalmi Társulat választmá-

⁴⁷ BERNÁTH István: Az 1848. XX. t.-cz. veszedelmei, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 50(1907/7), 97.; BERNÁT István: Az államosítás veszedelmei, *Protestáns Szemle* 26(1914/4), 240–244.

⁴⁸ BERNÁT István: A vallásoktatás ellen. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 57(1914/25), 386.

⁴⁹ Uo. 387.

⁵⁰ [BERNÁT]T [Istvá]n: Balthazár Dezső és az antiszemitizmus, *A Cél* 8(1917/5), 279–288.

nyából,⁵¹ Bernát pedig ezt követően, ahogy fordult a kocka, 1920/21 folyamán tett meg mindent Baltazár lemondatására. Erősen támogatta a Baltazár és elbarátai elleni éllel tervezett általános zsinati igazolójelzárást a forradalmak után, majd miután ez nem sikerült, Balogh Jenővel és ifj. Szász Károllyal együtt lemondott zsinati tagságáról. 1921 tavaszán pedig a politikai babérokra törő Baltazárral szemben egy botrányba fulladt református nagygyűlést rendezett Budapesten.⁵²

A személyes ellenszenvé végül egy vitriolos vádiratban öltött testet, melynek egyetlen fennmaradt példányát Ravasz László a Ráday utcai dolgozósobájában az íróasztala fiókjában – állandóan a keze ügyében – tartotta. Az iratnak a következő volt a címe: „Bizalmas adatok B. D. tiszántúli református püspök jellemzéséhez és politikájához.” A hátlapjára Ravasz ennyit írt: „1930-ban adta át a főgondnok úr. B. D. haláláig az én fiókomban állott. Levéltárra adtam 1936. dec. 20.”⁵³ B. D. természetesen Baltazár Dezsőt jelenti – akinek a szemmel láthatóan elfogult, szenvedéllyel író szerző a teljes nevét a szövegben sohasem írta le. A szöveg szerzője, aki egyébként explicite nem nevezi meg magát – ugyan a levéltárosok a fentebbi possessori megjegyzés alapján Balogh Jenő főgondnokot sejtették –, ám az írás belső összefüggéseiből kiderül, hogy Bernát István volt. A huszonzét oldalas dokumentum pedig betekintést nyújt egy több szempontból is sértett férfi ellenszenvektől fűtött gondolkodásába, melyből megtudhatjuk, hogy korábbi egyházi tevékenységét milyen mértékben határozta meg a Baltazár iránt táplált megvetés és harag. Az írást, ugyan egy érzékeny politikai és egyházpolitikai küzdelem közepén készült el, szerzője pedig komoly fegyverként tartotta számon, végül nem vetették be a tiszántúli püspök ellen.⁵⁴ Bernát mindezzel együtt, talán életkorából és a fiatalabb generációk számára kevésbé befogadható konzervatív nézetei miatt az 1930-as években már kiszorult az egyházi közbeszéd első sorából.

ÖSSZEGZÉS

Bernát István pályája, munkássága méltó a megismerésre, arra, hogy megtalálja a helyét a református közösségi emlékezetben. Személye megtestesített egy sajátos református típust: az egyházáért tenni akaró, agilis, nem arisztokrata származású értelmiségit, aki a fővárosi református közegben képes volt a lelkészi karral szemben is képviselni érdekeit. Vele szemben a tiszántúli, lelkészek által leuralt egyházi közeg jelentkezett, amellyel természetszerűleg képtelenek voltak egymást megérteni. Élete jól mutatja, hogy létezhetett színvonalas, elvileg is megalapozott konzervatív kalvi-

⁵¹ [BERNÁT István](tn): Protestáns mozgalmak, *A Cél* 6(1915/12), 759–760.

⁵² KLESTENTZ Tibor: Protestáns és református nagygyűlések az 1920-as években, *Egyháztörténelmi Szemle* 21(2020/1), 7–22, 10–11.

⁵³ RL C/141. Ravasz László iratai. 8. d. [Bernát István:] Bizalmas adatok B. D. tiszántúli református püspök jellemzéséhez és politikájához, 1930.

⁵⁴ Szász Lajos: Püspök a miniszterelnök ellen. Baltazár Dezső és Bethlen István politikai küzdelme (1929–1931), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány – Identitás – Történelem 2019*, 2. köt., Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem ETKI Reformáció Öröksége Műhely – HTK Egyháztörténelmi Kutatóintézet, 2020, 145–162.

nista világnézet és eszmeiség, mely a konzervatív fronton belül az együttműködésre, a keresztyén minimum megtalálására törekedett, elsősorban a szociális és erkölcsi problémák hangsúlyozásával. Az egyházon belül pedig komoly harcokat vívott a nemzeti liberális színezetű erőkkel, melyek fölött csak Baltazár Dezső halálával aratott győzelmet. Konzervatív gondolatrendszerét elsősorban az első világháborút megelőző évtizedben és a Trianont követő években tudta érvényesen, meggyőző erővel kifejtetni, az 1930-as évek második felére már elvesztette még az egyházi közegeken belül is a korábban élvezett tekintélyét. Talán jól szimbolizálja mindezt, hogy 1939-ben már csak a szerkesztőség elhatárolódását jelző kommentárral jelenhetett meg írása a nagybirtokrendszer előnyeiről a *Református Élet* hasábjain.⁵⁵

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL)

C/81. Szilassy Aladár iratai

C/141. Ravasz László iratai

C/197. Kováts J. István iratai

ABSTRACT

Lajos Szász: Conservative Calvinism in the First Third of the 20th Century. The Life of István Bernát

At the beginning of the 20th century, parallel to the crisis of Hungarian liberalism, conservative voices strengthened also within the Reformed Church. István Bernát was one of the leaders of the agrarian movement; he was also a member of the Reformed Synod and vice-president of the Calvin Association. He represented conservative ideas in the press both inside and outside the church. He supported the cooperative movement, strongly condemned the nationalization of church schools and spoke out against many modern moral transgressions. He attacked the socialist movement emerging within the church and supported the large estate system criticized by many. Among other reasons, Bernát fell into the background among Reformed intellectual currents in the 1930s.

Keywords: liberalism, conservatism, Calvin Association, agrarian movement, socialism

⁵⁵ PÜSKI Levente: A református egyház és a földkérdés, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány – Identitás – Történelem 2019*, 2. köt., Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem ETKI Reformáció Öröksége Műhely – HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 107–120, 114.

Petheő Attila

BIRTHA JÓZSEF KÖZÉLETI SZEREPVÁLLALÁSA A FELVIDÉKEN ÉS MAGYARORSZÁGON

Birtha József a Szabolcs vármegyei Ór községben született 1877-ben. A nyíregyházi református főgimnázium elvégzése után, ahol érettségi vizsgát elégséges eredménnyel tett, Debrecenben tanult teológiát, majd ösztöndíjasként két évet Hollandiában és egy évet Németországban töltött. A Tiszántúli Református Egyházkerület Középszabolcsi Egyházmegyéjében iktatott törzskönyvi lapja szerint 1894–98 között Debrecenben, 1898–99-ben Utrechtben, 1899–1900-ban Berlinben, 1899–1900-ban Heidelbergben tanult. Kiválóan beszélt hollandul és németül.

Tanulmányai végeztével a kolozsvári református főgimnáziumban tanított két évig 1900–1902-ben. Közben a *Nyírvidék* című lapban 1902. október 26-án arról írtak, hogy Amerikába egy református gyülekezet meghívta lelkésznek, amit ő el is fogadott.¹ November végén már a *Szattmár* is arról közölt rövid hírt, hogy az east-toledói gyülekezet lelkészévé választott Birtha vallástanár útnak indul új hazája felé.² Az *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 1902-ben azt írta, hogy Birtha József levélben fogadta el a toledói magyar református egyház lelképásztori állását.³ Ugyanezen lap hasábjain jelent meg 1903-ban, hogy a magyar református egyház nem akar segíteni idegenbe szakadt testvéreire, és ebben a cikkben hozza fel Kalassay Sándor példának Birtha ügyét, aki egy éven át hitegette az őt meghívó gyülekezetet, majd nem ment ki Amerikába szolgálni, úgy, hogy erről hivatalosan nem is tájékoztattott senkit.⁴ Mindeközben pedig szülőfalujában, Óron volt segédlelkész. Ezután hívták meg Lévára, ahol Akúcs Lajos bajkai lelkéssel szemben választotta meg a gyülekezet lelkésznek. Léván a szolgálatot 1903. augusztus 1-jén kezdte meg (1905-ben Pápán szentelték fel).

Birtha József huszonéves korában már a *Nyírvidék* című lap munkatársa volt, ezután a *Dunántúli Református Lap*ban publikált folyamatosan. Közírói munkásságának tetemes részét az egyke elleni harcnak szentelte. 1907-ben arra hívta fel a figyelmet a *Lévai Órálló* nyitó számában, hogy az ország népesedésének két hatalmas ellensége van: a kivándorlás és az egykézés. Az 1900 óta eltelt hét év alatt több mint másfél millió embert vesztett Magyarország amellet, hogy évente 72 ezer

¹ *Nyírvidék* 23(1902/43), 1902. okt. 26., 4.

² *Szattmár* 28(1902/47), 1902. nov. 11., 2.

³ *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 3(1902/46), 1902. nov. 13., 3.

⁴ *Amerikai Magyar Hírlap* 4(1903/17), 1903. ápr. 23., 1.

születéssel volt kevesebb 1907-ben, mint a századfordulón.⁵ Arra is felhívta a figyelmet, hogy a leginkább fogyó városok többsége a Felvidéken van. Ebben a témában lévai szolgálata alatt több tanulmányt jelentetett meg füzetekben, melyeket több száz példányban terjesztett, illetve árusított a gyülekezetben és az ország más pontjain is. 1908-ban a zsinat Birtha két indítványát is elfogadta, amelyek az egyház erősítését és a nemzet gyarapodását kívánták szolgáltni. A második indítványa, melyet különösen fontosnak tartott, az „egy gyermek rendszer” felszámolása érdekében született. Eszerint a Barsi Református Egyházmegye felolvasásokat fog tartani, amelyek célja a hívek valláserkölcsei nevelése, valamint a csupán egy gyermek vállalásától való óvása. Meglátása szerint a nemzetet és az egyházat is elpusztítja ez a tendencia, amely természetes módon vezet majd a református iskolák és templomok kiürüléséhez is.⁶ E témában már 1905-ben olyan kiadvánnyal rukkolt elő Birtha szerkesztésében a barsi egyházmegye, amely a felolvasóestek anyagát tartalmazta. A mozgalmat a hollandiai alkoholelles mozgalom mintájára szervezték, amellyel több százalékkal sikerült visszaszorítani az alkohollal élők számát Németalföldön. A mozgalomban részt vevő lelkészek arra kérték társaikat, hogy az ingyenes füzetek terjesztésében segítsenek nekik.

„A dunántúli egyházközségek lakóinak száma 50 év alatt fogyott! Szaporodást egy egyházközség sem tud felmutatni, ahol e rákfene pusztítólag fellépett. Mi lelkészek, tanítók, egyházak vezetői, gondozói, kiket órállók gyanánt hívott el az Úr a gyülekezetekbe, nem nézhetjük tétlenül e pusztításokat, nem nézhetjük hazánk, egyházunk pusztulását. A felelősség minket terhel gyülekezetünk erkölcsi és anyagi romlásáért. Tennünk kell valamit, ha azt nem akarjuk, hogy elsorvadjunk, tönkre menjünk. Lelkünk nemesebb ösztönétől indíttatva, felelősségünk tudatában, látva e tiszta magyar faj pusztulását, a barsi ev. ref. egyházmegye lelkészi értekezlete elhatározta, hogy e bajon segítő, vándor felolvasásokat tart minden olyan egyházközségben, hol ez a betegség pusztítja egyházunk testét. A felolvasásokat kinyomatja és időnként a nép kezei közé juttatja ingyen” – írta Birtha.⁷

1906-ban egy Morvay Ferencnek írott válaszából tudjuk meg, hogy sikerült számokkal alátámasztható eredményeket is elérnie, hiszen Léván 1903-ban 26 gyermeket keresztelt, 1904-ben 32, 1905-ben pedig december 21-ig 38 keresztelés történt. Lévai elődje ezzel szemben az 1903 előtti tíz évben átlagosan 25-30 gyermeket keresztelt. Az egyke-témában 8000 füzetet nyomtatott ki, amelyek jó részét szét is osztották az egyházmegyében.⁸ 1914 decemberében jelentette meg a *Beszédek az „Egyke” ellen* című füzetét saját szerkesztésében. Ebben két veszélyt jelölt meg a kor társadalmára nézve: a háborút és az egyke-rendszert.⁹

⁵ *Lévai Órálló* 1(1907/1), 1907. dec. 19., 8.

⁶ *Dunántúli Protestáns Lap* 15(1904/47), 1904. nov. 20., 797.

⁷ *Dunántúli Protestáns Lap* 16(1905/6), 1905. febr. 5., 104.

⁸ *Protestáns egyházi és iskolai lapok* 49(1906/3), 1906. jan. 14., 38.

⁹ *Lévai Órálló* 8(1914/38), 1914. szept. 16., 1.

Semmiképpen sem szabad szó nélkül elmennünk BIRTHA hírlapírói konfliktusai mellett, amelyek sok esetben sajtópereket zúdítottak a nyakába, és nem csupán ellene, hanem a református közösség ellen is hergelték LÉVA lakosságát. Ennek a felekezeti konfliktusnak az első kézzelfogható példája, amikor a lévai egyház presbiteri gyűlésén 1906-ban BIRTHA arról számolt be, hogy a városi fenntartású főgimnáziumból kitiltották a nem katolikus felekezetű hitoktatókat, azaz azok nem tarthattak a gimnázium épületében hitoktatást. Az ominózus hitoktató történetesen maga BIRTHA volt.¹⁰

A sajtópereknek tulajdonképpen mindegyikéről több lapszámon keresztül, részletesen beszámol a *Lévai Órálló*, amely BIRTHA saját lapja volt. Az *Órálló* hasábjain ő és kollégái rendszeresen rámutattak a városi és a megyei visszasságokra, ami olykor tettelegességig fajuló konfliktusokhoz is vezetett. A legnagyobb szálka BIRTHA szemében HOLLÓ SÁNDOR volt, aki egy személyben a *Bars* című lap kiadója és annak a pártnak – az ún. megyepártnak – a vezéralakja volt, akik Bars vármegye központját mindenképpen LÉVÁN látták volna szívesen. Ez a viszály a városi képviselő-testületben is hangot kapott 1908 márciusában, amikor 25 képviselő-testületi tag indítványozta, hogy hozzanak elmarasztaló határozatot a *Lévai Órálló* című helyi lapban megjelent, a megyepárt elnökét, HOLLÓ SÁNDOR képviselő-testületi tagot sértő cikk kapcsán.¹¹ 1909. február 24-én a HOLLÓ SÁNDOR és BIRTHA JÓZSEF közti ügyben már a pozsonyi királyi törvényszéknek kellett rendet tennie.

HOLLÓ sajtópert indított a *Lévai Órálló* felelős szerkesztője ellen. Tulajdonképpen a lap beszámolója szerint a perben mindkét fél azt kívánta bizonyításra juttatni, hogy egyik a másikat üldözte, és a lapjaik hasábjain megjelent írások miatt ő kárt szenvedett. Több tucat tanút hívott be mindkét fél a tárgyalásra. Mind a *Bars*, mind az *Órálló* hosszasan foglalkozott a perrel, amely mögött BIRTHA felekezeti kérdést is látott, hiszen – ahogy írja – a lévai polgárok adójából épített városi gimnáziumból kitiltották őt, és nem tarthat vallásoktatást a hatvan református diáknak. Itt azon sérelmének is hangot adott, hogy a város kifogásolta egy református iskola indítását. Azt is felróta, hogy a piactéren levő épületük helyén új bérházra a lévai takarékpénztárban méltatlan hitelt kínáltak nekik. Kifogásolta, hogy a lévai temetkezési vállalat katolikus jelképeket használt, melyeket ő tiltott a református temetésekről, sőt azt is az őt felekezetek közti ellentét szításával vádlók szemére hányta, hogy a református templom felszenteléséről tüntetőleg távol maradt a katolikuság, míg ők a katolikusok ünnepén megjelentek.¹²

Ugyanezen év február 27-én TOKODY ISTVÁN (akit dr. Kmoskó Béla védett) indított sajtópert BIRTHA ellen, amelyben felmentették a felelős szerkesztőt a vádak alól. A vádaskodás oka az volt, hogy TOKODYÉK egy HOLLÓ melletti fákyás felvonulást szerveztek LÉVÁN, ami BIRTHA lakása előtt végződött. Az összegyűlt tömeg bedobálta a lelkész ablakait és az utcán elégette az *Órálló* számait. Ezekkel együtt

¹⁰ A Lévai Református Egyház presbiteri gyűlésének jegyzőkönyve, 1906. szeptember 9.

¹¹ *Lévai Órálló* 1(1908/13), 1908. márc. 19., 113.

¹² *Lévai Órálló* 3(1909/10), 1909. márc. 10., 1.

Hollóék tábora és Birtha között öt sajtóper zajlott le az évek során. Meglátásunk szerint ez a konfliktus is hozzájárult a lévai lelkész későbbi, hatóságok általi eltávolításához. Tokody ellenében a református egyház közössége nyilatkozatban állt ki Birtha mellett, kijelentve, hogy sajnálják, hogy a katolikus egyház nem tartotta vissza a lelkészük elleni támadásoktól Tokodyt, továbbá kijelentik, hogy: „...ezért mindazon támadásokat, melyek az egyház lelkészét bárki részéről is érték, s netán a jövőben érni fogják, elítéli és a leghatározottabban visszautasítja...”.¹³ De 1911-ben is sajtóperbe keveredett – ekkor Frankó Ferenc nyomdavezető ellen –, ezt Birtha elvesztette.¹⁴

E helyütt illik emléket állítanunk Birtha József legjelentősebb közéleti ellenfeleinek, Holló Sándornak is, akivel rivalizálásuk tulajdonképpen a lelkész teljes lévai szolgálati ideje alatt folyt. Holló szintén távolról, a Kiskunságból került a városba mint a tanítóképző tanára.¹⁵ 1880-ban megalapította a *Bars* című lapot, amivel tulajdonképpen a Bars megyei hírlapírást indította el, emellett létrehozta a nyitrai nyomdát, amely a lap kiadását is átvette. A *Barsot* a Tanácsköztársaság alatt betiltották, és csak a csehszlovák időkben szerveződött újra.¹⁶ Holló társadalmi súlyát akkor látjuk igazán, ha tudjuk róla, hogy a Felvidéki Magyar Írók és Hírlapírók Szövetségének alelnöke, a Lévai Takaréék és Hitelintézet igazgatótanácsának tagja és részvényese,¹⁷ a Szlovenszói és Ruszinszói Pénzügyintézetek Szövetsége igazgatótanácsának tagja, a városi és megyei közgyűlés tagja volt, és végül, de nem utolsósorban: bátyja volt az ismert magyar függetlenségi párti politikusnak, Holló Lajosnak. A közéletben mindezek mellett talán a legnagyobb elismerést azzal vívta ki, hogy 1906-ban megalakította a megyei pártot, amely a megyeszékhely Lévára való áthelyezéséért harcolt. A megyeszékhely Aranyosmaróton megtartott törvényhatósági gyűlésén sikerült is megszavaztatnia 1907-ben a Lévára való áthelyezést, de a kormányváltás miatt dugába dőlt a győzelem. Holló a háború után, 1918. november 1-jén az őszirózsás forradalom hírére megalapította és elnökölte a Lévai Nemzeti Tanácsot, amely a közrendet volt hivatott fenntartani a városban.¹⁸ Az államfordulat és az 1920-as lévai szociáldemokrata győzelem után visszavonult a közélettől, majd csak a lévai magyar főgimnázium ügye mellett szervezett mozgalmat a halála előtt néhány évvel. Ebből a rövid vázlatból is kitűnik, hogy a *Bars* és a *Lévai Óráló* hasábjain zajló csatározás, a sajtóper, a Kálvin Udvar hitelügyintézése körüli, illetve az önkormányzati támogatások odaítélésében zajló viták, valamint a katolikus és református közéleti ellentétek hátterében kettejük személyes konfliktusa állhatott, amely valószínűleg pusztán személyes ellenszenvből fakadt. Ez a harc csak akkor ért véget, amikor mindketten eltűntek a lévai közéletből.

¹³ A Lévai Református Egyház egyházközségi közgyűlésének jegyzőkönyve, 1910. március 13.

¹⁴ *Lévai Hírlap* 4(1912/3), 1912. jan. 20., 3.

¹⁵ *Prágai Magyar Hírlap* 25(1927/123), 1927. máj. 29., 9.

¹⁶ *A Hét* 11(1966/25), 1966. jún. 19., 9.

¹⁷ BATTONYAI Ödön (szerk.): *Czégek kézikönyve*, Budapest, 1887, 315.

¹⁸ STRASSER Elemér (szerk.): *Lévai Lexikon*, Léva, 1934, 21.

Birtha a közéletben is határozott helyet követelt a lévai reformátusságnak. Ennek egyik bizonyosága a Protestáns Otthon volt, melyet a Katolikus Kör létrehozására válaszul alapítottak 1912. március 18-án. Ebben a reakcióban is jól tetten érhető a lévai katolikusság és reformátusság politikai szembenállása, amely sok súrlódáshoz vezetett. Itt jelezzük, hogy Birtha munkásságának katolikussággal kapcsolatos vonulata nem nélkülözött félreérthető elemeket. Az angol bibliaterjesztő társulat százéves jubileumára írott *Egyházi beszéd a bibliai vasárnapra* című kiadványában például Birtha, Tokody István szerint a római katolikus egyház intézkedéseit tárgyalja csodálatos elfogultsággal, s ebből fakadó igazságtalansággal és együgyűséggel. Az írásból az is kiderült, hogy az evangélikus és református testvéregyházak közös ünnepe sem volt konfliktustól mentes, hiszen Birtha azt akarta Bándy Endre evangélikus lelkészről, hogy az vasárnapra zárja be a templomát, és csak a református templomban hirdessenek ígét. Ennek kapcsán vallotta egy sajtóperben tanúként Bándy, hogy: „Birtha úrral, modoránál fogva jóizlésű úriember nem érintkezhetik.”¹⁹ A Protestáns Otthon egyébként a nyitottan gondolkodó, demokratikus elveket valló, becsületes és tisztességes polgárok gyűjtőhelye volt. Az új mozgalomnak néhány hét leforgása alatt mintegy száz helybeli és környező településeken élő tagja lett. A Protestáns Otthon közösségi helyiségében könyvtár, olvasósoba és billiárd várta a tagokat.²⁰ A létesítményt 1912. december 8-án adták át szolgálatának, majd heti rendszerességgel tartottak előadásokat a közösséget érintő kérdésekről.²¹ A szervezet alapszabályát azonban fél év múltán sem hagyták jóvá a minisztériumokban, mint kiderült, az evangélikus püspök asztalán feküdt a dokumentum, aki a névben szereplő „protestáns” kifejezés reformátusra való változtatása mellett kardoskodott.²² A gyülekezetnek 1911-ben sikerült megvásárolnia a régi képezde épületét, azt felújítani és egy új szárnyal bővíteni. Itt kapott helyet a Protestáns Otthon is. Alapszabályát végül 1913. október 20-án hagyta jóvá a minisztérium. A mozgalom november 22-én tartotta rendes közgyűlését, ahol az elnök, Birtha József bejelentette, hogy a könyvtárszerzés ügyében is tett lépéseket, és a Könyvtárak és Múzeumok Országos Tanácsa adományozást ajánlott fel. A grémium vezetőséget is választott: elnök – Birtha József, igazgató – dr. Kersék János, aligazgató – Szabó Sándor, jegyző és titkár – K. Rác János, gazda – id. Váczy János, pénztáros – Tatár István, könyvtáros – ifj. Galambos István, ügyész – dr. Tóth Sándor.²³

A korábbi tanítóképző épületében kapott helyet a lévai református óvoda is, a tervzet szerint az óvónők és a dada lakásával együtt – igaz, dadát nehezen talál a lelkész: több héten keresztül kerestek a helyi lapokban 16 és 30 év közötti hajadont vagy akár egy leánygyermekes özvegyet. 1912. március 14-én a városi

¹⁹ *Lévai Hírlap* 2(1910/16), 1910. ápr. 16., 3.

²⁰ *Dunántúli Protestáns Lap* 23(1912/16), 1912. ápr. 21., 139.

²¹ *Lévai Őrálló* 8(1914/6), 1914. jan. 8., 3.

²² *Dunántúli Protestáns Lap* 14(1913/8), 1913. febr. 8., 60.

²³ *Dunántúli Protestáns Lap* 14(1913/49), 1913. dec. 7., 413.

előjáróság vizsgálóbizottsága alkalmasnak találta az épületet és a helyiségeket az oktatásra, így a református egyház felvételt hirdethetett az 1912/13-as tanévre bármilyen vallású, hároméves gyermek számára.²⁴ Szeptemberben hatvan kisgyerekekkel indult útjára Léva második óvodája az új épületben, Dús Ilona óvónő felügyelete alatt.²⁵ Természetesen az óvoda megnyitását is megelőzték a katolikus–református villongások, aminek kézzelfogható jele volt, hogy a református egyház támogató kérésére a városi képviselők a katolikus óvodának juttatott 2000 koronás támogatással szemben a református óvodának csupán 400 koronát hagytak jóvá. A városi tanácsban hiba csúszott a szavazásba, és nem szavazták meg a támogatást. A szavazatok számlálásánál ugyanis nem számoltak be egy támogató szavazatot.²⁶ A döntést ezért Birtha József megfellebbezte, így az ügy a legfelsőbb törvényhatóságokig jutott el. Az első óvodai ünnepélyre és vizsgára december 22-én került sor, ahol a lelkész beszéde után az óvodások a szülők és nagyszámú hallgatóság előtt előadták az elmúlt hónapokban tanultakat. Az ünnepek után az oktatás csak február 25-én vette kezdetét, de később az összes nyári hónapban folyt.²⁷

A Kálvin Udvar építése Birtha egy újabb nagy vállalkozása volt. A munkálatakat a Barsi Református Egyházmegye 1907. július 6-án tartott ülésén hagyta jóvá. A presbitérium Birtha betérjesztése után a Borsody Sándor és Társa nevű budapesti céget bízta meg azzal, hogy a volt iskola telkén megépítse a létesítményt.²⁸ Az egyházkerület közgyűlése Pápán 1907. szeptember 29-én is jóváhagyta az építkezési szerződést,²⁹ ami valószínűleg szintén Birtha és Antal püspök kiváló kapcsolatának volt köszönhető. Az 1908. október 31-i alapköletéti ünnepségen, a városháza felőli ajtó alatti pince alapjában elhelyezett okmányban azonban már nincs említve a Borsody Sándor és Társa cég. Valószínűleg ez annak az esperes által felsőbb utasításra összehívott presbiteri ülésnek a hozadéka, ahol maga Patay Károly esperes tolmácsolta gróf Tisza István egyházkerületi főgondnok korholó levelét. Ebben a főgondnok kifejtette, hogy aggályai vannak az építéssel kapcsolatban, illetve a 170 ezer koronányi kölcsön felvételének a jóváhagyásából való kihagyását sem érti.³⁰ BIRTHÁT sokan támadták ezért Léván (annak ellenére, hogy az egyház közgyűlésének 120-140 tagja szavazott róla), többek között valószínűleg két presbiterrel, Szemerédy Lajossal és Ördög Lajossal való nyílt konfliktusának az oka is ez lehetett.³¹ Az idő azonban ebben is őt igazolta, annak ellenére, hogy az építéssel járó terhek fedezésére 1909-ben még csak 8700 koronás évi bevétele volt a gyülekezetnek, és a Kálvin Udvarból befolyó összeg sem volt elegendő az adósság gyors törlesztésére. Az iskola épülete állt 1908-ig a Kálvin Udvar helyén, ekkor lebontották, és itt épült fel a gyülekezet

²⁴ *Lévai Órálló* 6(1912/34), 1912. aug. 22., 4.

²⁵ *Lévai Órálló* 6(1912/37), 1912. szept. 12., 3.

²⁶ A Lévai Református Egyház presbiteri gyűlésének jegyzőkönyve, 1911. július 23.

²⁷ *Lévai Órálló* 6(1912/52), 1912. dec. 25., 3.

²⁸ A Lévai Református Egyház egyházközségi közgyűlésének jegyzőkönyve, 1907. március 27.

²⁹ Uo., 1907. október 4.

³⁰ Uo., 1908. augusztus 24.

³¹ Uo., 1908. február 23.

bérháza. Az ünnepélyes átadásra 1912. május 8-án, Antal Gábor püspök és Tisza István főgondnok jelenlétében került sor, mikor is 1889 után ismét Léván tartották a Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlését. A *Lévai Órálló* beszámolója szerint: „A templomból a Kálvin udvarba vonult a gyülekezet. Itt a Himnus eléneklésével kezdődött az ünnepély. Majd Antal Gábor püspök tartott eszmékben gazdag beszédet. Fejtegette, hogy okos, észszerű gazdálkodással miképp emelkedett többről-többre az anyagiakban szegény Kálvinista egyház.” Ezután az iskola épületének felszentelése következett, ahol gróf Tisza István is szólásra emelkedett, és a lévai egyház munkáját méltatta.³² Később, a nehéz politikai és gazdasági helyzet miatt 1922-ben arra az elhatározásra jutott az egyházközség, hogy eladja impozáns bérházát. A közgyűlésen az eladás mellett negyvenegyen, a megtartás mellett csupán hárman szavaztak. Az épület mégis megmaradt.

Birthák 1905-ben önálló temetkezési egyletet is létrehoztak saját gyászkocsival, amely 1909 végén a Kálvin Udvarba települt. A kocsivétel indoka az volt, hogy a katolikusok felekezeti jelvényekkel látták el a közös temetkezési vállalat gyászkocsiját, célként pedig azt tüntették fel, hogy minden társadalmi osztály számára elérhetővé tegyék a tisztességes temetkezést. Érdekes azonban, hogy az első felhívásra érdeklődés hiányában nem sikerült létrehozni a Protestáns Temetkezési Egyesületet, amelynek tagdíjaiból kívánták fedezni a gyászkocsi árát. Végül egy pince eladásából finanszírozták a megvételét.³³

A lelkész 1911 és 1919 között működtette a Hermes Nyomdát, amely nem csupán a *Lévai Órálló* számaint nyomta, hanem a vallásos füzeteket is. Mindezeket egybevetve Birtha szolgálati ideje alatt gazdagodott a lévai református gyülekezet, hiszen a templom megújult vízvezetékekkel, villanyvilágítással gyarapodott. Megépült a Kálvin Udvar, valamint az iskola teljes felszereléssel és szolgálati lakásokkal várta a tanulni, illetve tanítani vágyókat. Három tanítói, egy óvónői és egy segédlelkészi állást szervezett, rendezte a temetőt és a temetkezés ügymenetét is rendszerbe iktatta. Nem szabad elhallgatni viszont, mint azt fentebb is írtuk, hogy az utána érkező lelkészek nagy gondokkal szembesültek.

Birtha már 1918. november 20-án csoportot szervezett Fekete Józseffel, akivel egy új Magyarországért akartak küzdeni.³⁴ Ezután több lévaival együtt részt vett egy december végi szerveződésben, amely Pálmay Jenő vezetése alatt működött, és tulajdonképpen a cseh fosztogató bandák elleni összefogást és harcot tervezte. Az év végén Birtha a reformátusság kigazda pártjának (valószínűleg a szintén református Nagyatádi Szabó István Országos Kigazda- és Földműves Pártjáról van szó) a vezetője lett, válaszul a Károlyi-párti Hollóék és a Szakács Viktor katolikus pap által vezetett Keresztényszocialista Néppárt lévai szervezetének megalakulására.³⁵

³² *Lévai Órálló* 6(1912/19–20), 1912. máj. 16., 4.

³³ A Lévai Református Egyház egyházközségi közgyűlésének jegyzőkönyve, 1907. március 27.

³⁴ Peter Tesák: *Prevratorové roky 1918-1919 v Leviciach*, Zpravodaj Tekovského múzea v Leviciach (1970/6), 4.

³⁵ Uo. 6. sz., 4.

Nem szabad megfélemedkeznünk azonban egy másik lévai lapról sem, amellyel BIRTHA szintén konfliktusba került: a *Lévai Hírlapról*. Itt, a korábban már említett Tokody István sorozatban írt BIRTHA kérdéseket felvető cselekedeteiről. A református lelkész ezekben az írásokban majdnem egy korunkbeli médiaszemélyiséghez méltó pofonokat kapott. Innen szerezhetünk tudomást arról, hogy 1910-ben Léva rendőrkapitánya első fokon egy napi elzárásra változtatható, 20 koronás büntetésre ítélte egy, a közegészségügybe ütköző tettéért. De még azt is kinyomozták, hogy Budapesten a VI. kerületben szóváltásba került egy bérkocsissal, amiből rendőrségi ügy lett.³⁶ Tulajdonképpen ennek a lapnak nem volt olyan száma, amelyben ne szenteltek volna figyelmet BIRTHA munkásságának, hibáinak. A Tokody–BIRTHA viszályt sokan vallásos eredetűnek, de a nagyközönség inkább személyes jellegűnek vélhette.

BIRTHA JÓZSEF 1919-es kálváriája a magyarországi hírek szerint azzal vette kezdetét, amikor január közepén egy szakasz csehszlovák legionárius érkezett a lévai pályaudvarra. Ekkor a településen a városi polgárőrség volt az úr egészen január 21-ig (megjegyzendő, hogy még a környező falvakban is segédkeztek, amikor a fosztogatásokat kellett megfékezni), amíg egy nagyobb csapat csehszlovák katona előtt le nem tették a fegyvert. A városvezetés tiltakozott a magyar Léva megszállása ellen. Elvárásait Tokody István tanácsnok tolmácsolta, BIRTHA pedig tanácsnokként és református lelkészként arra kérte a megszállók parancsnokát, hogy ne bántsák a magyar jelképeket.³⁷ Ettől a pillanattól kezdve kezdődtek a lakásrekvirálások, a csehszlovák hatóságok pedig leváltották a teljes városvezetést.

Május végén azonban megérkezett a magyar hadsereg, és Léván bevezették a Tanácsköztársaság intézkedéseit. A város környéki harcoknak sok volt a halottja, az összecsapásoknak csak a francia Castella alezredes csapatainak bevonulása vetett véget július elején. BIRTHA végig a magyar csapatok mellett szervezkedett, és valószínűleg ezért – illetve a körülötte kialakult magyar politikai és gazdasági légüres tér miatt – a csehszlovák hatóságok elfogatóparancsot adtak ki ellene.

1919. január 26-án a saját házába internálták, de néhány nappal később már szabad kijárást engedélyeztek neki Léva területén. Az 1919 elején alakult új lévai városvezetés tizenöt tagjából nyolc az elmúlt hetekben érkezett a városba: tagja volt Szakács Viktor katolikus pap, helyi üzlettulajdonosok és vállalkozók, illetve az egyébként korábban a magyar Tanácsköztársaság mellett álló városi proletariátus képviselői.³⁸

BIRTHA JÓZSEF elfogatására a bazini születésű dr. Ravasz Viktor adott parancsot, aki a csehszlovák kormány megbízottjaként 1919. február 11-én vette át a megyei hatalmat.³⁹ Ravasz azért tette felelőssé BIRTHÁT, hogy a polgárság körében a csehszlovák hatóságok ellen agitált. Először Brünnbe akarta toloncolni, végül

³⁶ *Lévai Hírlap*, 2(1910/40), 1910. okt. 1., 2.

³⁷ Strasser: *Lévai Lexikon*, 22.

³⁸ TESÁK, Peter: *Prevratové roky 1918-1919 v Leviciach*, Zpravodaj Tekovského múzea v Leviciach (1970/6), 6.

³⁹ MIHÁLOVÁ, Nikola: *Politický vývoj v Leviciach v čase vzniku prvej Československej republiky*, Zborník Tekovského múzeu v Leviciach (2013/9), 54.

a polgárok felháborodása miatt a házi őrizet mellett döntött. Birtha bűne a sajtóhírek szerint az volt, hogy a templomban megeskette gyülekezete tagjait, hogy nemzetükhöz minden körülmények között hívek maradnak.⁴⁰ Az esperesnek írott levelében azonban Ravasz azt is felrótta a lelkésznek, hogy a városból távozó magyar vasutasoknak Csehszlovákiában nem használatos bankókat osztogatott. Birtha József az üldöztetés hatására menekült el lévai házi őrizetéből – az elfogatóparancs elől, melyet két nyelven fogalmaztak meg, és 1919. június 1-jén írt alá Lehocky városi rendőrkapitány –, azt gondolva, hogy az élete is veszélybe került. A lévai lelkész ügyében eljáró Patay Károly esperes a főgondnokával és az evangélikus esperessel járt a rendőrparancsnoknál, aki azt mondta, hogy ki van adva a parancs: a szökésben levő BIRTHÁT, ahol elfogják, ott agyon is löhetik.⁴¹ Korábbi magyar politikai ellenlábásai közül sokan és református harcostársai is a városban maradtak. Budapesti nemzetgyűlési képviselőként később így vallott erről az időszakról egy országgyűlési felszólalásában:

„Akkor, amikor 1918-ban bekövetkezett Magyarországon a nagy felfordulás, én mindjárt láttam, hogy nagy veszedelem fenyegeti a Felvidéket, a cseh beözönlés meg fog kezdődni. Felhívtam a Felvidék lakosságát a fegyverkezésre. Beálltam abba a nemzetvédelmi munkába, amelyet Érsekújváron szerveztünk s az én hivatásom az volt, hogy a Garam mentén ellenállásra szervezzem a magyar népet. Mi megtettük kötelességünket, teljesítettük a kötelességünket. Sajnos, hogy akkor a Károlyi-kormány árulása folytán nem juthattunk lőszerhez, municióhoz és nem kezdhettük meg az ellenállást. Mintegy 40 000 ember gyűlt össze Érsekújvár környékén, akik három napon keresztül tarisznyából étkezve várták, hogy fegyverbe álljanak és a betóduló csehek kiüldözzék az országból. Károlyiék visszatartották Vácon a számunkra elindított municiót, felszerelést, s így kénytelenek voltunk az összesereglett néptömegeket szíjjel bocsátani és fájdalmasan néztük azt, hogy mint tolakodik be az ország testébe mind beljebb és beljebb a cseh népáramlat. Akkor már tehetetlenül vergődünk, gyülekezetemhez fordultam és igyekeztem őket megerősíteni magyarságukban, magyar meggyőződésükben. A templomban intéztem hozzájuk szót és megeskettem őket, hogy soha a cseheknek hűséges alattvalói nem lesznek. Ez okozta a vézetemet. Amikor a csehek bejöttek Lévára, rögtön elfogtak és internáltak. Sikerült megmenekülnöm a kezükből, de később a családomat üldözték el és azoknak csináltak nagyon sok kellemetlenséget.”⁴²

Egyébként, csupán több mint egy év múlva szavaztak a lévai presbiterek a „gyülekezet közhangulatára való tekintettel” arról, hogy 1921. december végénél tovább ne halassza a gyülekezet a lelkészi állás betöltését. Arról is döntöttek, hogy levelet küldenek BIRTHÁNAK, hogy hajlandó-e 1921 végéig elfoglalni újra a lelkészi állását.

⁴⁰ *Dunántúli Protestáns Lap* 30(1919/7), 1919. febr. 15., 54.

⁴¹ Pápai Református Gyűjtemények Levéltára. Fond: I.2., 1923, 5. doboz, Patay levele a püspöknek.

⁴² *Nemzetgyűlési napló*, 1920. IX. kötet, 1921. március 21. – 1921. május 12.; A Nemzetgyűlés 169. ülése, 1921. március 19., 118.

Amennyiben ezt nem teszi, a presbitérium kéri az egyházmegyét, hogy ez esetben tegye meg az általa szükségesnek és jónak látott intézkedést.⁴³ A lelkész válaszeveleléről nem, viszont arról a folyamatos levelezésről tudunk, amelyben a lévai egyház volt lelkészét elszámolásra szólították fel, amire mindig azt a választ kapták, hogy az iratai Léván maradtak.⁴⁴ A Birtha által a lévai egyház pénztárából elvett lebélyegezetlen pénzekről volt szó, amit Tóth Sándor volt pénzkezelő gondnok adott át BIRTHÁNAK, aki felsőbb utasításra hivatkozva megőrzésre vitte el. BIRTHA 1919. január 21-én 9823 korona készpénzt, majd 1919. február 1-én 4084 korona készpénzt vett át a gondnoktól az elismervények szerint. További 13 000 korona felvételéről is tudunk: „Megállapítást nyert, hogy ezen pénzüsszegeket illetéktelenül vette fel”, ezért követelték tőle, hogy 1922. december 31-ig számoljon el ezzel.⁴⁵

A családjával menekülő (bár a felesége elleni kiutasító végzést csak 1919. október 30-án írta a városi rendőrkapitány, amelyben november 7-ig szólította fel az asszonyt a város elhagyására, így tulajdonképpen nem együtt menekült a család) BIRTHA JÓZSEF anyaországi életéről az elmenekülés utáni hónapokban nincs adatunk, viszont KOVÁTS J. ISTVÁNNAK, az Országos Kiszgazda- és Földműves Párt alelnökének országgyűlési felszólalásából következtethetünk arra, hogy az általa juttatott segélyből tudott megélni.⁴⁶ Valószínűleg Kováts révén került be a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligájába (Területvédő Liga) a propagandaminisztérium állami tisztviselőjeként, ahol hazai iskolaszervezéssel, tanulmányutakkal és társadalomtudományokkal foglalkozott.⁴⁷ Kováts J. István segítő keze ellenére BIRTHA JÓZSEF a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának jelöltjeként indult az 1920-as nemzetgyűlési választásokon, a nyírbátori választókerületben. Itt Szabó Lajos református esperessel került szembe, aki BIRTHA korábbi pártjának, a kiszgazdapártnak volt a jelöltje. Versengésük nem volt konfliktusmentes, hiszen BIRTHA rágalmozásért bírósággal fenyegette ellenfelét, aki szerinte a nyírbátori járás papságához írott körlevélben járatta le őt.⁴⁸ A riválisok között a képviselői helyről pótválasztásnak kellett döntenie, hiszen majdnem azonos szavazatszámmal végeztek. Szabó Lajos a választások után arról panaszkodott, hogy BIRTHA személyeskedő, őt lejárató eszközöket használt. Az ez év decemberében lefolyt perben BIRTHA beismerte, hogy személyeskedő hangot ütött meg a kampányban, és ezt sajnálta, míg Szabó a levél megírása felett sajnálkozott, így az eljárást megszüntették.⁴⁹ BIRTHA 1920–1923 között volt országgyűlési képviselő, miközben Budapesten vallásánarként is működött 1920–1927 között.

BIRTHA 1920 őszén legelőször azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy saját, kormányon levő pártjának is kellemetlenséget okozott azzal az agitációjával, melyet

⁴³ A Lévai Református Egyház presbitériumi gyűlésének jegyzőkönyve, 1921. október 23.

⁴⁴ Uo., 1921. december 18.

⁴⁵ Uo., 1922. november 6.

⁴⁶ *Nemzetgyűlési napló*, 1920. IX. kötet, 1921. március 21. – 1921. május 12.; A Nemzetgyűlés 169. ülése, 1921. március 19., 115.

⁴⁷ PALLOS Lajos: *Területvédő propaganda Magyarországon 1918-1920*, *Folia Historica* 26(2006/24), 77.

⁴⁸ *Nyírvidek* 41(1920/132), 1920. jún. 12., 3.

⁴⁹ *Nyírvidek* 41(1920/287), 1920. dec. 16., 2.

a békeszerződés ratifikációja ellen fejtett ki.⁵⁰ A kormány határozatát a trianoni diktátum becikkelyezéséről Birtha József és hetvenkét képviselőtársa feltételekhez kötötte, sőt maga Birtha a pártból való kilépését is finoman kilátásba helyezte.⁵¹

Nemzetgyűlési képviselőként 1921-ben több felszólalásában foglalkozott a felvidéki magyar nemzetérsz helyzetével, a felvidéki református egyházat ért sérelmekkel. A Felvidéket érintő ügyeket kiválóan osztották fel egymás között Karafiáth Jenő képviselővel, későbbi miniszterrel és budapesti főpolgármesterrel, aki általában a felvidéki katolikus ügyek mellett emelt szót. Birtha felszólalásaiban tényekkel támasztotta alá, hogy mennyire valótlan az 1920-as csehszlovák népszámlálás eredménye. Ismertette a kiutasításokat, parlamenti beszédében szót emelt a felvidéki református egyház autonómiájának csorbítása ellen:

„Akik a Srobár-féle rendeletnek nem akartak eleget tenni, akik a hűségesküt és fogadalmat nem akarták letenni, akik nem hódoltak be a cseh államnak és nem akarták elismerni az autonómia felfüggesztését, azokkal szemben a legkegyetlenebb eljárást Zoch Sámuel püspök tanúsította abban az időben is, amikor az autonómia felfüggesztését kihirdették és attól az időtől kezdve is állandóan. Mindazokat a magyar érzelmű protestáns lelkészeket felfüggesztették, akik nem hódoltak be e rendeletnek.”⁵²

Érvelt a magyar iskolák mellett is, amikor az országgyűlésben elmondta, hogy Pozsonyban magyar iskolákat zártak be; Rimaszombatban a protestáns gimnázium egyelőre még létezik; súlyos a helyzete az eperjesi evangélikus gimnáziumnak, de a rozsnói főgimnázium „*eltótosítása*” is elkezdődött. Felháborodva esetelte, hogy a színmagyar vidékeken az iskolás gyermekekre kényszerítik a tót nyelv tanulását, cseh és szlovák nyelvű feliratokról, illetve a történelem- és földrajztanítás visszasságairól is említést tett. Természetesen a református egyházat ért sérelmekről is szólt:

„Újabb időben a magyar reformátusoktól azt követelik, hogy mondják ki végleges elszakadásukat a magyarországi egyetemes egyháztól, alkossanak új egyházi szabályokat és azokat jóváhagyás végett küldjék fel a cseh államnak. A magyar reformátusok a kényszernek engedve újabb időben külön egyházkerületben tömörültek a Felvidéken. Megalkották a dunántúli és a tiszáninneni egyházkerületet.”⁵³

A Nemzetgyűlés elé tárta azt is, hogy a csehszlovák hatóságok közös protestáns intézetben képzelték el a magyar lelkészek képzését. Arra is kitért, hogy a magyarországi egyetemes református konvent az önálló felvidéki református egyházi szervezkedéssel szemben foglalt állást. Arra az esetre, ha a felvidéki református

⁵⁰ *Szeged* 1(1920/73), 1920. nov. 11., 1.

⁵¹ *Szeged* 1(1920/74), 1920. nov. 12., 2.

⁵² *Nemzetgyűlési napló*, 1920. IX. kötet, 1921. március 21. – 1921. május 12.; A Nemzetgyűlés 169. ülése, 1921. március 19., 116.

⁵³ *Nemzetgyűlési napló*, 1920. IX. kötet, 1921. március 21. – 1921. május 12.; A Nemzetgyűlés 169. ülése, 1921. március 19., 118.

papság letenné a csehszlovák hűségesküt, kijelenti, hogy a papság nem kerülhetné el a hazaárulás vádját.⁵⁴

A parlamenti munkájának és valószínűleg az egykeellenes mozgalmának köszönhetően, 1921 júniusában Birthát az országos gyermekvédelmi ügyek kormánybiztosává nevezte ki a népjóléti és munkaügyi miniszter.⁵⁵ Már ebben a minőségében vett részt Prohászka Ottokárral, Schlachta Margittal a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja székesfehérvári választókerületi közgyűlésén. Emellett megtartotta képviselői mandátumát is, hiszen a nyírbátori választókerületben tartott beszámolója után, 1921. december végén teljes bizalmukról biztosították a polgárok.⁵⁶ A Tiszántúli Református Egyházkerület Középszabolcsi Egyházmezejében iktatott törzskönyvi lapja szerint gyermekvédelmi kormánybiztosi kinevezési okmánya 1923-ban született, méghozzá 41623/923. számmal, a pozíciót pedig 1923–1926 között töltötte be. Ezt a törzskönyvi lapot pedig Birtha 1935. április 18-án töltötte ki sajátkezűleg Apagyon.

1924 márciusában gyermekvédelmi kormánybiztosként hajóval érkezett New Yorkba, ahol Takaró Géza, a 69. utcai templom lelkésze fogadta. Féléves ottléte alatt mintegy százötven beszédet tartott az amerikai magyar közösségek előtt.⁵⁷ Birthát a Magyar Nemzeti Szövetség küldte ki Amerikába, hogy ott felmérje a magyarság körében levő viszonyokat. Abban a tudatban tették ezt, hogy a világháború után gyengült a kivándoroltak és az anyaország közötti kapcsolat. Ehhez az is hozzájárulhatott, hogy korábban különböző magyarországi pártok akarták megnyerni maguknak a kivándoroltak támogatását. A korábbi lévai lelkész beszámolója szerint az amerikai magyarság hatvan százaléka hű maradt nemzetéhez, amiről egy jól kiépült, újságokból, iskolákból és templomokból álló hálózat gondoskodik.⁵⁸ 1924-ben pünkösd második napján a toledo-i gyülekezetben tartott ünnepi beszédet.⁵⁹ Ottlétével azonban az amerikai reformátusság körében nagy vihart kavart. Erről az *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* számol be. A szerző szerint Birtha súlyos vádakot írt a lelkészegyesület közlönyében az amerikai magyar református lelkészek ellen. Főképpen a Reformed Church-höz csatlakozókról szólt negatívan, és azt jövendölte, hogy 10-20 éven belül angolul fog kelleni prédikálniuk a magyar templomokban a magyar lelkészeknek. Sőt, Birtha azt is vizionálta, hogy a magyar egyházi vagy az amerikai református egyház tulajdonába fog átmenni egy idő után.⁶⁰ A lap későbbi számában leírják, hogy Birtha amerikai kiküldetése a Magyar Nemzeti Szövetség által azt a célt szolgálta, hogy az amerikai magyarokat politikailag szervezze meg. Mivel azonban a Szövetség igazgatója Kőrössy

⁵⁴ *Nemzetgyűlési napló*, 1920. X. kötet, 1921. május 20. – 1921. június 10.; A Nemzetgyűlés 204. ülése, 1921. június 8., 568.

⁵⁵ *Magyar Távirati Iroda*, Napi Hírek, 1921. júl. 6.

⁵⁶ Uo., 1922. jan. 3.

⁵⁷ Uo., 1924. júl. 19.

⁵⁸ *Kiskun-Halás Hehyi Értesítője* 14(1924/84), 1924. okt. 18., 1.

⁵⁹ *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 25(1924/25), 1924. jún. 21., 12.

⁶⁰ *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 25(1924/27), 1924. júl. 6., 2.

katolikus pap, ezért Birthát is kiküldték, hogy a református körökben agitáljon.⁶¹ Szintén ennek a lapnak a hasábjain jelent meg a következő, Birthát elmarasztaló írás 1924-es látogatása idején:

„Lapunkat több helyről figyelmeztették egy Birtha József nevű papra, aki különböző címeken tevékenykedik a magyar reformátusok között. [...] Már első benyomásaink gyanú alá helyezték ezt az urat. Egy politikai és egyházpolitikai ügynököt sejtettünk benne. Az idők rendjén több perfidiájáról értesültünk. Legutóbb Detroitban viselte magát olyan felháborító módon azokkal szemben, akik szeretettel és jóhiszeműséggel befogadták falaik közé, hogy nem tehetjük meg most már, hogy meg ne mondjuk a magyar református híveknek, hogy őrizkedjenek Takaró Géza politikai ügynök úr ezen dicstelen alteregójától. Neki magának pedig azt mondjuk, amit egyúttal minden Magyarországról egyházpolitikai tevékenységre idejövő egyházi embernek is a leghatározottabban mondunk, hogy vegye a pakktáskáját és takarodjék vissza oda, ahonnan jött.”⁶²

Hazatérte után vissza kívánt térni a lelkészi munkához: először Budapesten szolgált, majd tizenhat lelkész között pályázott a megüresedett tiszaföldvári lelkészi állásra 1926-ban – egy évvel azután, hogy a lévai lelkészi állást végre be tudták tölteni nyugdíjaztatása után –, ám nem őt választotta a helyi gyülekezet.⁶³ 1927-ben végre megtalálta a helyét, és szülőföldjén az apagi gyülekezet lelkésze lett (1926-ban választották meg), ahol egészen 1942-es haláláig szolgált.

Birtha József felvidéki és magyarországi közéleti munkáját látva az emberben kettős érzések vannak. Egyfelől kiváló, a magyarságért tenni akaró ember képe tárul elénk, másfelől viszont egy konfliktusokat halmozó hírlapíró és politikus áll előttünk. Mindezek ellenére úgy hihetjük, hogy Birtha élete és munkássága építette nemzetünket, cselekedeteivel maradandót alkotott Léván, Budapesten és az Egyesült Államokban is. Megkockáztatható azt is kimondani, hogy az eltelt száz esztendő történései sok esetben az ő meglátásait igazolták.

⁶¹ *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 25(1924/28), 1924. júl. 12., 2.

⁶² Uo., 4.

⁶³ *Magyar Távirati Iroda*, Napi Hírek, 1926. ápr. 17.

ABSTRACT

Attila Petheó: József Birtha's Involvement in Public Life in upper Hungary (Felvidék) and Hungary

József Birtha's life began in the heart of Hungary. Following his career to the end of his activities in Upper Hungary (Felvidék), (today's Slovakia), we can be sure that this tough, determined man, who sometimes pushed his own truth without listening to others, always worked for the good of Hungary. In fact, in the First World War, in a changing situation at the end of the world war, he became panic-stricken and allowed himself to be swept away by events. This might have been one of the reasons for him to leave the town Léva before the Treaty of Trianon. He had to leave Léva, and not only because, as my research has shown, he was a thorn in the side of those who served the new state. Birtha's contribution to the building of the Levantine nation is unquestionable, but his disputes with his congregation cast a shadow over his work.

Keywords: József Birtha, Gyula Antal, Léva/Levice, History of the Hungarian Reformed Church in Upper Hungary (Felvidék), Trianon Peace Treaty

Sipos Gábor

Á KOLOZSVÁRI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG
RÁKÓCZI-KELYHÉNEK ELADÁSA

A nevezetes klenódiumot, a több mint egy kiló aranyból készült zománcdíszes serleget Brozer–Rákóczi kehelyként ismeri a szakma, művészettörténészek többször is vizsgálták a páratlan szépségű tárgyat. H. Kolba Judit 1977-ben közölte részletes leírását és tisztázta készítésének körülményeit, legutóbb pedig Kiss Erika helyezte el e páratlan ötvösművet az erdélyi gótizáló díszművek sorában.¹

Kiss Erika leírását rövidítve idézem: a serleg

„aranyból készült, több, mint egy kilogramm súlyú, (egész pontosan 1053 gr.) melyet egész felületén gazdag, színes rekeszzománcháló borít. A hatkarélyos talp mezőit virágos-leveles, gyöngyös zománc borítja. Beágyazott zománc díszíti a két, hatoldalú szárgyűrűt és a lapított pogácsa alakú, küllős nodust is. A cuppa magas, az egész tárgy kissé »fejnehéz«. A cuppa felületén három sorba rendezve hat-hat domborított ovális medalion, melyen Jézus szenvedésének története látható a nagycsütörtöki lábmosástól a sírbatétel jelenetéig, a medalionok Adriaen Collaert Antwerpenben megjelent metszetsorozatát követik. A medalionok a teljes cuppafelületet beborító rekeszzománcháló alkotta keretelésben mint valami zománcháttérben helyezkednek el. A szájpereemen olvasható a két sorba rendezett, beágyazott fekete zománccal három újszövetségi locus.”² Magassága 26 cm, a cuppa átmérője 11 cm.

A kelyhet Brózer István, a Párizsban is tanult kolozsvári ötvösmester készítette I. Rákóczi György fejedelem megbízásából,³ aki 1641-ben a kincses városban akkoriban erősödő református egyházközségnek adományozta. E kivételes szépségű műtárgy mellett más klenódiumokat is ajándékozott szeretett egyházának, felesége pedig egy gyönyörű úrasztali terítőt készített a felújítás alatt álló Farkas utcai templom számára.

Az eklézsia megbecsülte az aranykelyhet, posztóval bélelt tokot csináltatott egy könyvkötővel az őrzésére, ez sajnos nem maradt fenn.⁴

¹ H. KOLBA Judit: A Brózer-kehely. *Művészettörténeti Értesítő* 26(1977/3–4), 225–240.; Kiss Erika: Nachgotik és kora barokk. Brózer István kelyhéről, *Művészettörténeti Értesítő* 59(2010/1), 1–14.

² Kiss: Nachgotik, 1.

³ Kiss Erika: ... *az mi kevés ezüst marhácskám vagyok ... Ötvösművek a három részre szakadt Magyarországon*, Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2022, 228–231.

⁴ HERPEI János: *A kolozsvári Farkas utcai templom történetéből*, Kolozsvár, Művelődés, 2002, 186.

1926 óta a Magyar Nemzeti Múzeum ötvösgyűjteménye őrzi e kivételes műtárgyat, a szakemberek szerint 1914-ben eladás céljával menekítette ide a kolozsvári egyházközség, de a vételár kifizetésére csak 12 év múlva került sor. Szerencsésnek mondható a tulajdonosváltás, folyamata azonban jóval kanyargósabb a fent vázoltnál. Ezt szeretném áttekinteni a továbbiakban.

Az egyházközség nagy becsben tartotta a fejedelmi ajándékot, 1664 óta időről időre leltározták a klenódiумokat, a jegyzékekben első helyen szerepel a „merő arany pohár tányérostól tokba” (1699). 1801-ben a leltározók feljegyezték, hogy a „tisza arany zománcos pohár” Rákóczi fejedelem adománya, „compactori tokban” őrzik. 1903-ban a cuppa feliratait is lemásolták a leltározók, megjegyezve, hogy „egy kis darab ékítmény a pohárról leválva megvan”. Értéke az 1881-es becslés szerint 10 000 korona.⁵

Kiállításokon többször is szerepelt, például a bécsi (1873) és párizsi (1900) világkiállításon, az 1884-es budapesti történeti ötvösmű-kiállításon és az 1896-os millenniumi kiállításon, ahol az erdélyi kora újkori ötvösművészet páratlan remeke gyanánt méltányolták.

1902-ben vetődött fel először eladásának terve, a július 29-én tartott presbiteri gyűlés elhatározta „a közforgalomból értékes volta miatt kivont Rákóczi-kehely” értékesítését, az árát pedig a Felsővárosban, más néven a monostori kerületben építendő Rákóczi-templom céljaira fordítanák. Itt ugyanis már szerzett az egyházközség egy házastelket, ahol imaházat és iskolát működtetett, de az épület túl kicsi, a hívek lelkigondozása végett a templomépítés feltétlenül szükséges volt. E határozatot az egyházközség képviselői közgyűlése is jóváhagyta „azon kikötés mellett, hogy az értékes tárgy csak magyar földre s lehetőleg a Magyar Nemzeti Múzeumnak – hol további megőrzése biztosítva lenne – adassék el”.⁶ Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa elvileg jóváhagyta az eladást, fenntartva a végleges engedély megadását az adásvétel idejére.⁷

Úgy tűnik, az illetékes körökben hamar elterjedt az eladási szándék híre, decemberben Gross Vilmos palesztinai illetőségű ügynök egy párizsi műgyűjtő nevében ajánlatot tett a megvásárlásra, e vásár meghiúsulása esetén pedig közvetítőnek ajánlkozott. 1903. március 3-án tárgyalta a presbitérium az ügyet, a közvetítést elutasította, és a kehely további sorsának eldöntéséhez pedig egy lelkészi-presbiteri vegyes bizottságtól kért véleményt. Irsay József, az alsóvárosi parókiális kör lelképásztora külön referátát terjesztett az egyháztanács elé, javasolva az eladásról való lemondást, viszont a serleg reprezentációs értékét emelendő a konfirmandusok kibocsátásakor „a Rákóczy György kelyhéből” kívánta kiosztatni az úri szent vacsorát. A puritán református szemlélettől eltávolodva azt is javasolta, hogy csak

⁵ Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (továbbiakban EREL), a kolozsvári ref. egyházközség levéltára (KvEhKlvt) I. E 2. sz. és I E 14. sz. leltárkönyvek.

⁶ KvEhKlvt I. B 68. sz. presbiteri jkv. 113/1902 sz., közgyűlési jkv. 8/1902 sz.

⁷ EREL, az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának levéltára (IgtanLvt) 3543/1902 (I. 119/1902, nr. 1).

akkor kerüljön használatba a kehely, amikor a püspök osztja az úrvacsorát. Javaslataira a presbitérium nem reflektált, szövege át van húzva az irat hátlapján.⁸

Néhány évig aludt az ügy, a bizottsági véleménynek sincs nyoma, majd 1908 júniusában az egyházközség építkezési terveinek tárgyalásakor újra felvetődött az eladás szándéka. A presbitérium „a magyar állam birtokába” óhajtotta bocsátani a becses műtárgyat, e célból Pósta Béla egyetemi tanárt „mint a Magyar Nemzeti Múzeum kolozsvári Érem- és Régiségtárának igazgatóját” kérték fel a közbenjárásra.⁹ (Itt furcsa módon összetévesztették a két egymástól független intézményt, Pósta az Erdélyi Múzeum-Egyesület régiségtárát vezette.) Közölték Pósta igazgatóval, hogy a kelyhet már 1897-ben meg kívánta vásárolni Eisler budapesti „ödonász”, vagyis régiségkereskedő, a berlini világkiállítás alkalmával pedig 60 000 forintot ajánlottak érte.

Pósta vállalta a megbízást, mind a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, mind az Erdélyi Múzeum-Egyesület (továbbiakban EME) elnökségéhez előterjesztette az ügyet, és felhatalmazást kapott az adásvétel lebonyolítására. A tárgyalásokhoz szükséges szakértői véleményt a miniszter felkérésére Hampel József, a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának igazgatója és Radisics Jenő, az Iparművészeti Múzeum igazgatója állította ki.¹⁰ Az egyházközség részéről Szádeczky Lajos kolozsvári egyetemi tanár, presbiter adott szakvéleményt, jelezve, hogy konkrét értékbecsléssel nem szolgálhat. Herepei Gergely belvárosi lelképásztor és két presbiter kapott megbízást a tárgyalásokra, előadták az egyházközség igényét a 100 000 korona vételárra, Pósta pedig továbbította a miniszterhez. Apponyi Albert miniszter sokallta a kért összeget, 1908 augusztusában arra biztatta Pósta igazgatót, hogy további megbeszélések során csökkentse a vételárat. A tárgyalások folyamán az egyházközség leengedte az eladási árat 80 000 koronára, azonban a miniszter sajátos kifizetési módot javasolt: az egyházközség vegye fel a szóban forgó összeget jelzálogkölcsonként, lekötve kötelendí birtokát, az államkincstár pedig vállalja a tőke és a kamatok évenkénti törlesztését.¹¹

Ezt a megoldást a presbitérium 1909. július 8-i ülésében tárgyalta és nem fogadta el, az eladási árat újból 100 000 koronában állapította meg. Továbbra is a magyar államnak szándékozott eladni, hogy a kehely az EME régiségtárába kerüljön, de e szándék meghiúsulása esetén magánosoknak is eladóvá tette 200 000, esetleg 160 000 koronáért. A vételárat változatlanul a Felsővárosban építendő templomra kívánta fordítani, azzal érvelve, hogy „Rákóczi sem tenne másként, és szívesen cserébe adná a kelyhet egy díszes temploméért meg iskoláért, amely lelkeket ment meg az elzülléstől s az élő hit tanát hirdeti az anyaszentegyház most gondozatlanul tévelygő árva hívei közt”.¹²

⁸ KvEhKLvt fasc. XXXII nr. 2–13, I. B 69. sz. presb. jkv. 42/1903. sz.

⁹ KvEhKLvt I. B 74. sz. presbiteri jkv. 98/1908. sz.

¹⁰ KvEhKLvt I 119/1907, nr. 1 (225/1908), nr. 2. (333/1908).

¹¹ KvEhKLvt I 119/1907, nr. 3 (389/1908).

¹² KvEhKLvt I 119/1907, nr. 4. (162/1909), I. B 75 sz. presbiteri jkv. 1909. július 8-i ülés, 93/1909.

A presbitérium döntését a szolgálati út betartásával hagyhatta jóvá, ezért felkérte Herepei Gergely esperest a rendkívüli egyházmegyei közgyűlés összehívására. Erre 1910. április 19-én került sor, elnöki megnyitójában Herepei esperes hangsúlyozta a kehely egyházi jelentőségét még úgy is, hogy „az újabb időkben úrvacsorai alkalmakra nem használják, mert kímélni akarják a közhasználat alatt eshető rongálásoktól”. Ugyancsak emlékeztetbe idézte nemzeti jelentőségét is, a hazai múzeumnak való eladást sugallva.¹³ A tanács Ravasz László teol. tanár, Szádeczky Lajos egyetemi tanár és mások hozzászólása után Nagy Károly teol. tanár indítványára kimondta, hogy csak a végleges adásvételi szerződés fölött tartja célszerűnek és jogosultnak a határozathozatalt.¹⁴

Közben a kehely ügye a sajtóban is megjelent, az *Ellenzék* 1910. március 19-iki számában *Elherdált műkincsek* alcímmel vetette fel az újságíró azt a szomorú lehetőséget, hogy a műtárgy külföldi régiséggyűjtőhöz is kerülhet, s „akkor végleg elveszítjük az erdélyi nemzeti fejedelemség pótolhatatlan emlékét”. Válaszában az egyháztanács kifejtette, hogy „fenntartja az állam elővételi jogát félannyi árban”, tehát nem rajta múlik az ügy megoldása.¹⁵

1910 márciusában az Erdélyi Múzeum-Egyesület is az Igazgatótanácshoz fordult, támogatását kérve avégett, hogy a presbitérium a műtárgyat az EME Érem- és Régiségtárának adja el készpénzfizetés ellenében. Főlemlítette, hogy a külföldre kerülés veszélye fennáll, Goldschmidt frankfurti régiségkereskedő már 1909 elején 200 000 koronát helyezett el egy kolozsvári banknál a Rákóczi-kehely megvételére. Ez utat nyitna arra, hogy „az erdélyi nemzeti fejedelemség, az egykor virágzó kolozsvári iparművészet e pótolhatatlan emlékét, az ev. ref. egyház gondjaira bízott e nemzeti ereklyét a külföld ragadja el a nemzettől”.¹⁶ Válaszában a presbitérium megismételte 1909-es határozatát, miszerint 100 000 korona készpénzben fizetendő vételárért az államnak adja el a kehelyt. Ez az összeg meghaladta az EME lehetőségeit, 1910. november 24-én sajnálattal lemondott a vásárlásról.¹⁷

Ennek hírére a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, br. Szalay Imre Kenessey Béla püspöknél két levéllel is jelentkezett november végén, leszögezve, hogy az igényelt 100 000 korona immár a rendelkezésére áll, és a kehely átvételével egyidejűleg készpénzben kerül kifizetésre.

December 7-én tárgyalta a presbitérium az ajánlatot, a gazdasági bizottság előzetesen azt javasolta, hogy az eladáskor a visszavásárlás jogát foglalják a szerződésbe. Hosszas vita következett, Szádeczky Lajos, Ravasz László, Gidófalvi István közjegyző hozzászólása után Erdélyi Pál könyvtárigazgató, presbiter azt a javaslatot terjesztette elő, hogy az eladás ügyét vegyék le a napirendről. 22 szavazattal 19 ellenében elfogadták Erdélyi indítványát, ugyanakkor elhatározták, hogy

¹³ Sas Péter: *A Farkas utcai református templom történelmi emlékei*, Kolozsvár, Stúdium kiadó, 2015, 382–385.

¹⁴ KvEhkLvt I 119/1907, nr. 9 (243/1910).

¹⁵ KvEhkLvt I 119/1907, nr. 8 (164/1910).

¹⁶ IgtanLvt 1048/1910 (I. 119/1902, nr. 5).

¹⁷ IgtanLvt 4315/1910 (I. 119/1902, nr. 7).

a következő napon az értékes műkincset banki letétbe helyezik. Kolosváry Bálint főgondnok és Régeni György pénztárnok december 8-án átvette a kelyhet Herepei Gergely lelkésztől és az Erdélyi Bank és Takarékpénztár Rt. pánclétermében helyezték el.¹⁸

E döntés meglepte Szalay igazgatót, december 13-án Kenessey püspöktől kért és kapott felvilágosítást, miszerint az egyházközség önálló döntését nem lehet felülbírálni.¹⁹

Az adásvétel megghiúsulása ellenére az egyházközség 1912–1913-ban felépíttette a rég óhajtott Felsővárosi avagy Monostor körzeti templomot, szerencsére nem historizáló stílusban, hanem Kós Károly tervei szerint. A toronydíszeről Kakasos templomnak hívott, neoromán elemeket használó szecessziós istenháza azóta is a város egyik dísze.

Kolosváry Bálint, az egyházközség frissen újraválasztott főgondnoka 1914. február 13-án újból tárgyalóasztalhoz ült Szalay Imre igazgatóval, és megállapodtak, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum a már ismert 100 000 korona összegért örök áron megvásárolja a kelyhet.²⁰ Varjú Elemér, a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának igazgatója 1926. március 31-én kelt, Hóman Bálint főigazgató úrnak címzett jelentésében kifejtette, hogy a műtárgyat Szalay igazgató rendeletére 1914 februárjában átvette, és „azóta a Régiségtárban őriztetik”. Véleménye szerint az adásvételi szerződés véglegesítésének és a vételár kifizetésének nincs akadálya.²¹

Mindezt eddig is jól tudták a szakmabeliek, mostani kutatásunk során azonban felvetődött néhány érdekes, esetenként válasz nélkül maradó kérdés.

Kolosváry főgondnok akciójának és a kehely 1914. februári budapesti letétbe helyezésének ugyanis semmi nyoma az egyházközség levéltárában. Azt viszont tudjuk, hogy az Erdélyi Banknál 1916. szeptember 2-án kifizették a letét esedékes őrzési díját. A letét egy lepecsételt csomagban 200 000 korona értéket képviselt. Lehetséges, hogy ekkoriban, az 1916-os román betörés hírére szállította el az Erdélyi Bank a letétet – más egyházkerületi értékpapírokkal együtt – a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankba. 1920. október 8-án a PMK Bank az 1315. sz. csomagban őrzési letétként tartotta nyilván a kérdéses csomagot, tartalma aranynemű 200 000 korona értékben. Az értékpapírok és más letétek ügyintézését az Igazgatótanács 1920. október 8-án gr. Bethlen Istvánra és Boér Elek szegedi jogászprofesszorra, volt kolozsvári presbiterre és igazgatótanácsosra bízta.²²

¹⁸ KvEhkLv I B 76 sz. presbiteri jkv, 332/1910. sz; I B 92. sz. bizottsági ülések jkv, 6/1911. sz.: január 11-én Kolosváry Bálint főgondnok jelenti a gazdabizottságnak a Rákóczi-kehely elhelyezését az Erdélyi Bankban.

¹⁹ EREL, Erdélyi Református Püspöki Levéltár, 883/1910, 932/1910.

²⁰ Kolosváry Bálint levele Hóman Bálint főigazgatóhoz, 1926. március 5., Magyar Nemzeti Múzeum irattára (MNMIrattár) 90/1926. Az innen származó adatokat Kiss Erika muzeológusnak, a Történeti tár – Ötvösgyűjtemény kurátorának köszönöm.

²¹ MNMIrattár 107/1926.

²² IgtanLv 4460/1920 (I. 90/1901, nr. 13).

Mindeközben a kolozsvári egyházközség elöljárói semmit sem tudtak a kehely sorsáról. Kolosváry Bálint főgondnok 1921-ben repatriált Magyarországra, a szegedi egyetem tanára lett, akárcsak Boér Elek. Vásárhelyi Boldizsár belvárosi lelképásztor, Herepei Gergely utóda 1922 szeptemberében érdeklődött az Erdélyi Banknál letétük állapotáról, minthogy tudomása szerint „az a csomag a Rákóczi-kelyhet tartalmazta”. A bank válaszában jelezte a fent vázolt helyzetet, Vásárhelyi tiszteletes pedig az Igazgatótanács közbenjárását kérte, hogy megbizonyosodhassanak a kérdéses letét állapotáról: vajon „abban a csomagban a Rákóczy kelyhünk megvan-e?” Az Igazgatótanács válaszában kifejtette, hogy a szóban forgó csomagot lepecsételt állapotban az egyházközség közvetlenül helyezte letétbe az Erdélyi Banknál, tartalmáról tehát nem nyújthat információt, a csomag pedig valószínűleg a letétbe vevő kolozsvári pénztintézet útján jutott el Budapestre.²³

Mostani ismereteim szerint nem tudom összerakni a két párhuzamos történetet, egyik megoldási lehetőség lenne, hogy a kérdéses műtárgyat nem Kolosváry főgondnok adta át a Magyar Nemzeti Múzeumnak 1914-ben, hanem Boér Elek helyezte ott letétbe 1920 őszén.

1926 elején híre ment az öt évvel korábban hozott romániai agrártörvény jogvesztő hatályú cikkelyének, mely szerint a folyó év július 31-e után is beépítetlenül maradt városi beltelkeket a városi tanács kisajátíthatja. Ezt megelőzendő a kolozsvári egyházközség két értékes saroktelkét kívánta gyorsan és hasznosan beépíttetni. A Sámi és a Király utca sarkára a leánygimnáziumnak óhajtottak saját épületet emelni az Igazgatótanáccsal együttműködve, a Sámi utca másik sarkán pedig a Farkas utcai templommal szemben új parókiát kívántak emelni.

E nagyszabású tervek megvalósításához volt szükség a kehely vételárára, január 5-én az egyházközség az Igazgatótanácshoz fordult a műtárgy sorsának tisztázása végett, mivel négy évvel azelőtti kérvényükre nem kaptak választ.²⁴ Vásárhelyi János esperes közvetítette a kérést, neki 1926. január 26-án „szóbeli felvilágosításokat” adott az Igazgatótanács.²⁵ A következő napon a presbitérium elhatározta, hogy egykori főgondnokától, Kolosváry Bálinttól kér felvilágosítást és segítséget, a levél február 11-én került postára. Fogalmazványa szintén nem került irattárra.²⁶

Kolosváry Bálint gyorsan teljesítette az egyházközség kérését, 1926. március 5-én Hóman Bálinthoz, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójához írott, már idézett levelében kifejtette az adásvétel véglegesítésének sürgős voltát. 1926. június 30-án érkezett meg az egyházközséghez Kolosváry Bálint közvetítésével a Magyar Nemzeti Múzeum átirata a kehely megvásárlásáról, az irat csak az iktatókönyvben

²³ IgtanLvt 5880/1922 (I. 90/1901, nr. 21), 6758/1922 (I. 90/1901, nr. 22).

²⁴ KvEhkLvt I F 14. sz. iktatókv, 1/1926. A felterjesztés fogalmazványa nem került irattárra.

²⁵ IgtanLvt 776/1926 (I. 110/1908, III, nr. 14).

²⁶ KvEhkLvt I F 14. sz. iktatókv, 45/1926.

szerepel, nem került irattárra.²⁷ Ennek alapján a július 22-én tartott presbiteri gyűlésen Kocsi Andor főgondnok végre beszámolt az elhúzódo adásvétel részleteiről. „Az egyházközség még 1914. év folyamán eladóvá tette a tulajdonát képezett és első Rákóczi György fejedelem által az egyháznak adományozott arany kelyhet, melyet egyszersmind még akkor a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának küldött fel azzal a meghatározással, hogy a vétel lebonyolításáig teljes felelősséggel őrizze.” A háború miatt az ügylet végleges megoldása elmaradt, a leánygimnázium építésének terve azonban felszínre hozta, és az egyházközség felkérésére Kolosváry professzor, „volt főgondnokunk a vásárt a legnagyobb buzgósággal eredményesen véghez is vitte, alapul véve az eredetileg meghatározott 100 000 aranykoronát”. Részletfizetésben állapodtak meg, és az első rész átutalása meg is történt az év nyarán, a további részletek kifizetése a következő három évben vált esedékessé. Az első részletet, a háború utáni infláció miatt akkor már 500 000 000 magyar koronát lejre váltva a Kolozsvári Hitelbank és Takarékpénztár betétkönyvében helyezték el.²⁸

Kocsi főgondnok beszámolója egybehangzik a Magyar Nemzeti Múzeum irattárából származó információkkal, fentebbi feltételezésünk Boér Elek esetleges szerepéről tehát nem állja meg a helyét. Továbbra is magyarázat nélkül marad azonban a kolozsvári egyházközség 1922-es izgatott keresése, miért nem tudtak semmit a kehely sorsáról az akkori előljárók. Az is nyitott kérdés, hogy mi lehetett a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz letétként került lepecsételt csomagban. Sejtésünk szerint Kolosváry főgondnok 1914 februárjában önhatalmúlag vette kezébe az eladás ügyét – ezt főgondnokként megtehetette –, túllépve a presbitérium négy évvel korábbi határozatán, tárgyalásáról és a kehely Nemzeti Múzeumbeli letétbe helyezéséről ezért nem tett jelentést. E szokatlan titkolózás, az írásbeliség kerülése mind az egyházközségnél – ahol az ügy iktatott iratait sem helyezték irattárra –, mind az igazgatótanácsnál arra utal, hogy a döntéshozók – ma már kideríthetetlen okok miatt – jobbnak látták a nyilvánosság kerülését.

A fontos mégis az, hogy a páratlan értékű műtárgy méltó és biztonságos helyre került, ellenértéke első részletével Kolozsvárott a leánygimnázium építése elkezdődhetett az egyházközség adományozta saroktelken, és a parókia építésének is időben nekifogtak, tehát a kisajátítás veszélye elmúlt.

Ami pedig a – papíron legalábbis hányatott sorsú – aranykelyhet illeti, Varjú Elemér 1926 decemberében, „miután a vételár első részlete kifizettetett”, a gyűjteményben kívánta kiállítani, a szükséges állvány és üvegbura elkészítésére pedig rendkívüli segílyt igényelt.²⁹ Azóta is az állandó kiállítás egyik kiemelkedő darabja.

²⁷ KvEhkLvt, I. F 14. sz. iktatókv, 242/1926. Az Irattári jel rovat kitöltetlen.

²⁸ KvEhkLvt, I. B 82. sz. presbiteri jkv, 37/1926 sz.

²⁹ MNMIrattár 350/1926.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (EREL), a kolozsvári ref. egyházközség levéltára (KvEhkLvt)

EREL, az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának levéltára (IgtanLvt)

EREL, Erdélyi Református Püspöki Levéltár

Magyar Nemzeti Múzeum irattára

ABSTRACT

Gábor Sipos: Selling the Rákóczi Chalice Owned by the Reformed Congregation of Kolozsvár

In 1641, Prince George Rákóczi I donated the congregation of Kolozsvár a golden chalice decorated with medallions and enamel ornaments. At the end of the 19th century this ornamental article of unique beauty had no longer been in use; therefore the session decided to sell it. They wanted to sell the artwork to the Hungarian National Museum at a price of 100,000 crowns, which would have been used for church construction. In spite of long negotiations after 1908, no agreement was reached. In 1914, the chief elder, Bálint Kolosváry, secretly deposited the chalice at the Hungarian National Museum; however, other leaders of the congregation did not know anything about it for years. At the beginning of 1926, the originally requested purchase price was paid; the congregation used this sum of money converted into Lei for the construction of an all girls' grammar school and a parish house in the city centre.

Keywords: chalice, enamel ornament, church building, girls' grammar school, parish house, Prince George Rákóczi I

Pusztai Gábor

„ANNYIRA CSODÁLATOS VOLT OTT MINDEN,
HOGY NEM AKARTAM HAZA MENNİ”
MAGYAR GYERMEKEK HOLLANDIÁBAN 1945 UTÁN

Az első világháborút követő gyermeksegélyezési akciót (1920–1930), melynek keretében több mint 60 000 magyar gyermek tudott hosszabb-rövidebb ideig svájci, holland, belga, angol vagy svéd nevelőszülőknél pihenni, a második világháborút követően nem sikerült megismételni. 1945 után csak sokkal szerényebb mértékben volt lehetősége a magyar gyermekeknek külföldi üdülésre, noha a szükség ekkor sem volt kisebb, mint 1920-ban. Ennek ellenére magyar gyermekek ezrei jutottak el 1945 után is Hollandiába, Belgiumba, Svájcba, Dániába, Olaszországba, Franciaországba és még Romániába is.¹ A második világháború után azonban a politikai akarat gyorsan elapadt. Csupán 1946 és 1949 között járhattak a gyermekvonatok, melyeket elsősorban az Actio Catholica, a Református Egyház, a Vöröskereszt és kommunista hátterű szervezetek, mint például a Nemzeti Segély szervezett. A továbbiakban kizárólag a Hollandiába menő gyermekvonatokról lesz szó.

HOLLANDIA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

A második világháború nem kímélte Hollandiát. 1939-ben a hollandok még abban reménykedtek, hogy meg tudják őrizni semlegességüket, ahogy azt az első világháborúban tették, de 1940-ben az ország hadszínterré vált. 1940. május 10-én a Wehrmacht lerohanta és öt nap alatt elfoglalta az országot, Rotterdam központját porig bombázták a németek, Vilma királynő (1880–1962) és a holland kormány Londonba menekült. A megszállás, a kollaboráció, a zsidóüldözés, a deportálások, az ellenállás és a megtorlás nehéz éveit követték. Komoly harci cselekmények csak a háború utolsó évében zajlottak az országban. A szövetségeseknek az arnhemi Rajna-hídért folytatott sikertelen küzdelme (*Market Garden* hadművelet 1944. szeptember) ismét csatatérre változtatta Hollandia keleti részét. A szövetségesek elégtelen felderítése, a rossz időzítés és a helytelen tervezés a németek győzelméhez és az angolszász csapatok visszaszorulásához vezetett. Ezzel egy időben a londoni emigráns kormány a *Rádió Oranjién*

¹ PUSZTAI Gábor: Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon, in: Maarten J. Aalders – Pusztai Gábor – Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok*, Budapest, L’Harmattan, 2020, 162.

keresztül vasutassztrájkot hirdetett, hogy a németek ne tudják mozgatni csapataikat. Ennek a holland vasutasok eleget is tettek, ami azonban katasztrófális következményekkel járt. Mivel nem jártak a vonatok, nem tudtak élelmiszert és tüzelőanyagot szállítani a nyugat-hollandiai nagyvárosokba. Emellett az ország déli részét a szövetségesek 1944–45 telére már felszabadították és ezzel a limburgi szénbányákkal megszűnt a kapcsolat, vagyis nem volt fűtőanyag. A háború legsúlyosabb hónapjai köszöntöttek Hollandiára. A megszálló német csapatok semmit sem tettek a lakosság ellátása érdekében. Nem volt gáz-, áram-, fűtőanyag- és élelmiszerellátás sem. A nagyvárosokban az emberek éheztek és fáztak, ezért megevettek mindent, ami ehető volt: kutyákat, macskákat, virághagymákat és a nyers cukorrépat is. A szokatlanul kemény télen kivágták tüzelőnek a parkok fáit, felszedték a villamosok talpfáit, illetve tömegesen indultak el gyalog vidékre, hogy a falusi lakosságtól (akiknek volt élelmiszerük) ékszerekért, ruhákért, vagy bármilyen másért ételt cseréljenek. Az „éhezés tele” [hongerwinter] országszerte közel 30 000 áldozatot követelt. Elsősorban Amsterdam, Rotterdam és Hága lakossága szenvedett sokat.² Hollandiát 1945. május 5-én szabadították fel a szövetségesek (brit, kanadai és lengyel csapatok), de az országban még évekig jegyrendszer volt érvényben. Nemcsak az élelmiszereket, de a ruhát, cipőt is jegyre adták.³ A háború utolsó hónapjaiban elszenvedett megpróbáltatások miatt a holland gyermekek külföldi nyaraltatása, feltáplálása szükségesszerű volt. 1945–46-ban több mint 30 000 holland gyermek üdült külföldön, Angliában, Dániában, Svédországban, Svájcban, Belgiumban és Franciaországban.⁴ Hollandia helyzete tehát merőben más volt 1945-ben, mint az első világháború után. Ennek ellenére a hollandok 1947-ben már fogadtak humanitárius gyermektranszportokat Magyarországról, Ausztriából, Franciaországból, illetve kelet-európai zsidó gyermekcsoportokat is.⁵ A holland kormány aggódott ugyan a szűkös élelmiszerellátás miatt, de mégis azt a határozatot hozta, hogy Hollandia területén összesen egyszerre 7500 külföldi gyermek tartózkodhatott gyermekmentő akciók keretén belül. Ennek a 7500 fős kontingensnek az ellátásáért nem kértek élelmiszerkompenzációt a küldő országtól.⁶

MAGYAR GYERMEKVONATOK HOLLANDIÁBAN

1947-ben először humanitárius segélycsomagok érkeztek Hollandiából Magyarországra, azonban ez a tény is irritációt okozott a magyar kommunista vezetésű

² BEEVOR, Antony: *Arnhem*, Budapest, Gold Book, 2018, 402.

³ A magyar gyermekeket befogadó holland családok külön textiljegyet, illetve ruhajegyet kaptak. HIDEG LORÁNT: Üzenet Hollandiából magyar szülőkhöz, *Élet és Jövő*, 1948. november 27., 2.

⁴ SINTEMAARTENSDIJK, Jan: *De bleekneusjes van 1945. De uitzending van Nederlandse kinderen naar het buitenland*, Amsterdam, Boom, 2002, 265.

⁵ Sintemaartensdijk: *De bleekneusjes van 1945*, 275.

⁶ A hollandiai egyházak évekig hiába próbálkoztak a kormánynál, hogy akár élelmiszer-kompenzáció ellenében, de fogadjanak német gyermekeket is. A holland minisztérium rendíthetetlen maradt, csak 1948-ban, a magyar kontingens kiesésével tört meg a jég. Sintemaartensdijk, *De bleekneusjes van 1945*, 282.

minisztériumokban. Az országba érkező segélyeket és főleg azok elosztását a minisztérium akarta koordinálni, központosítani, vagy ha úgy tetszik: monopolizálni. Az egyházak – melyeken keresztül ekkor rengeteg segély érkezett – azonban nem akarták beadni a közösbbe a részükre küldött segélyeket, mivel – jogosan – attól tartottak, hogy a kommunista irányítású minisztériumok ezeket nem azokhoz fogják juttatni, akiknek eredetileg szánták. 1947. január 9-én tíz teherautónyi, január 16-án hat teherautóban 20 tonna, január 25-én szintén hat teherautónyi élelmiszer érkezett az országba Hollandiából, a beutazási engedélyeket a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál (SZEB) a holland főkonzul, J. D. Fledderus intézte, illetve a szétosztásról is ő gondoskodott. A segélyt magánszemélyek, valamint a Julianna Református Általános Iskola tanárai, lelkészei és diákjai kapták.⁷ Ez éles hangú levélváltást eredményezett a kisgazda Nagy Ferenc vezette kabinet (1946. február 4. – 1947. május 31.) kommunista vezetésű Népjóléti Minisztériuma – melyet akkor Molnár Erik vezetett – és a kisgazda Gyöngyösi János vezette Külügyminisztérium között.⁸ Ez az eset is mutatja, hogy a politikai hangulat, kormányon belül is, meglehetősen feszült volt.

A gyermekek megsegítését célzó humanitárius akciót Hollandiában a magyar katolikus egyház kezdeményezte. Kőszeghi-Knébel Miklós katolikus pap, pápai kamarás, az első világháború utáni gyermeküdtetés egyik kulcsfigurája 1947 májusában érkezett Hollandiába, hogy régi kapcsolatain és a holland katolikus egyházon keresztül újjáélessze a gyermekmentő akciót. Ez ügyben tárgyalt nemcsak az utrechti érsekkel, de protestáns és zsidó szervezetekkel is.⁹ Ekkor – szintén neki köszönhetően – már folyt a belga gyermekvonat akció, melyet most Hollandiára is ki akartak terjeszteni. A holland katolikus egyház ellenállása miatt azonban nem került sor közös, nagy, felekezeteken átívelő humanitárius akcióra. Knébel tevékenysége ezért kizárólag a katolikus gyermekeket, illetve családokat célozta meg, és ahogy a hágai magyar ideiglenes ügyvivő (1947 szeptemberétől 1948 augusztusáig), Polonyi Rezső követségi tanácsos fogalmazott: „[...] a két nagy hollandiai felekezet rivalitása folytán jelen pillanatban lehetetlen itt az együttműködést kikényszeríteni.”¹⁰ Knébel 1947 végén kapott engedélyt a holland kormánytól, hogy a magyar gyermekmentő akció keretében 500 katolikus magyar gyermeket utaztathasson Hollandiába.¹¹ Holland részről egy amszterdami alapítvány, a Segélyakció Magyarországért Alapítvány (Stichting Hulpactie voor Hongarije) végezte a szervezőmunkát.¹² Az 1947–48-as

⁷ J. D. Fledderus, holland főkonzul levele a külügyminiszterhez, Budapest, 1947. március 5. Nemzeti Levéltár, Budapest (továbbiakban NL), 2904214 XIX-J-1-j-1945-1964-58_7.

⁸ A Népjóléti Minisztérium levele a külügyminiszterhez, Budapest, 1947. február 13. NL, 2904214 XIX-J-1-j-1945-1964-58_7.

⁹ Polonyi Rezső követségi tanácsos levele a külügyminiszternek, Hága, 1947. május 25. NL, 2904214 XIX-J-1-j-1945-1964-58_7.

¹⁰ Polonyi Rezső ideiglenes ügyvivő levele a külügyminiszterhez, Hága, 1947. november 6. NL, 2904214 XIX-J-1-j-1945-1964-58_7.

¹¹ *De Tijd*, 1949. április 21., 1.

¹² A holland igazságügy-minisztérium államtitkárának, Th. K. M. J. van Sasse van Ysselt levele a szociálisügyi miniszterhez, Hága, 1949. július 6. Nationaal Archief Den Haag (továbbiakban NA), Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945-1954. Toegangnummer: 2.05.117. Inventarisnummer: 12620.

holland gyermekvonatokkal kapcsolatban sok a bizonytalanság.¹³ Az eddigi adatok alapján az állapítható meg, hogy a nevezett időszakban összesen 1000 magyar gyermek (500 katolikus és 500 protestáns) talált ideiglenes otthonra (többnyire fél évre) hollandiai nevelőszülőknél. 1947. június 14-én a *De Tijd* című országos holland napilap arról adott hírt, hogy J. P. Huybers, haarlemi püspök hozzájárulásával a Haarlemi Püspökségben megalakult egy „R. K. Hongaarse Kinderactie” vagyis Római Katolikus Magyar Gyermekmentő Akció nevű bizottság, melynek célja, hogy holland nevelőszülőknél magyar gyermekeket üdültessen a püspökség területén.¹⁴

Az első, katolikus gyermekeket szállító vonatot 1947. december 11-én csütörtökön Mindszenty József bíboros prímás búcsúztatta a Keleti pályaudvaron. A gyermekeket az Actio Catholica választotta ki a fővárosi és környékbeli egyházközségek szegény családjai közül. Az Actio Catholica szociális osztályának vezetője, a gyermekek egyik kísérője, Dr. Varasdy Sándorné Zichy Henriette tett jelentést a bíboros főpásztornak az induló gyermekek számáról, majd a főpásztori áldást követően a szerelvény kigördült az állomásról.¹⁵

A vonat Belgiumon keresztül 1947. december 15-én érkezett meg a hollandiai Roosendaalba, ahol Knébel Miklós várta és köszöntötte a kis magyar utasokat. A szegényesen öltözött gyerekeket, akiknek többsége lány volt, a hollandok az állomáson teával és édességgel várták. Innen vitték tovább őket a holland befogadó szülőkhöz Rotterdamba, Goudába, Leidenbe, Amszterdamba, Alkmaarba, Bodengravenbe, Alphen aan de Rijnba és Volendamba.¹⁶

GRIMM MÁRTA ÚTJA

A katolikus gyermekvonat kis utasai között volt az akkor tizenegy éves, budapesti Grimm Márta is. Édesapja, Grimm Géza a Ganz gyárban dolgozott, mint műszaki tisztviselő, édesanyja háztartásbeli volt. A család távoli rokoni szálakkal

¹³ Hermán M. János két vagy három katolikus, és egy protestáns gyermekvonatról ír. HERMÁN M. János: Adalékok a hollandiai magyar gyermekmentés történetéhez. Ismeretlen hollandiai adatok: K. H. Miskotte részvétele a magyar gyermekek felkarolásában, *Historia Ecclesiastica* 4(2013), 2. 165–213.; Réthelyi Orsolya egy katolikus és egy protestáns gyermekvonatról számol be írásában. RÉTHELYI Orsolya: 1923 Koningin Wilhelmina, moeder van de Hongaren, in: Marjolein 't Hart – Karel Davids – Karwan-Fatah Black – Lex Heerma van Voss – Leo Lucassen – Jeroen Touwen (eds.): *Wereldgeschiedenis van Nederland*, Amsterdam, Ambo–Antos, 2018, 501–507.; Zichy Henriette visszaemlékezéseiben pedig (tévesen) arról ír, hogy Hollandiába már nem is ment vonat, mert a magyar kormány nem engedte be: „Készen voltak a hollandusok is, de a kormány már nem engedte ki a gyerekeket. Jött a holland vöröskeresztes vonat, nem engedték be.” Zichy: „Hosszú életem alatt sokat éltem át, sokat szenvedtem, de mindig helytálltam” (Dr. Varasdy Sándorné Zichy Henriette visszaemlékezései), in: *Gödi Almanach*, Göd, Göd Város Önkormányzata, 1999, 108.

¹⁴ R.K. Hongaarse Kinderactie in het bisdom Haarlem, *De Tijd*, 1947. június 14., 5.; *Limburgsch Dagblad*, 1947. június 14., 2.

¹⁵ A bíboros prímás búcsúztatta a külföldre induló magyar gyermekeket, *Magyar Nemzet*, 1947. december 13., 3.

¹⁶ Hongaarse kinderen in Nederland, *Trouw*, 1947. december 16., 2.; Hongaarse pleegkinderen gearriveerd, *Nieuwe Leidsche Courant*, 1947. december 15., 3.

kötődött a német mesegyűjtő Grimm testvérekhez. Márta és családja Budapest ostromát házuk pincéjében vészelte át.

„Az ostrom szörnyű volt. Ráadásul Vorosilov marsall a mi házunkban lakott, mi meg lent ültünk a pincében. Egyszer eltűnt az írógépe és meggyanúsított minket, a ház lakóit, akik a pincében kuksoltak, hogy mi loptuk el. Közölte velünk, hogy ha reggelre nincs ott az írógép, mindenkit a falhoz állít és felgyújtja a házat. En kilenc éves voltam és bőgtem. A házlakók összeszedtek mindenféle írógépet, de Vorosilov azt mondta, hogy ez nem kell neki, mert azok latin betűsök és nem cirill betűsök. Már mindenki kétségbe volt esve, mikor megjött a tábornok csicskása az írógéppel. Előző este elvitte magával a szállására. Így megmenekültünk.”¹⁷

A házban minden lakást kiraboltak az oroszok. Pénzt vagy más értékeket keresve a zongorát szétverték, a bútorokat felhasogatták. De volt rá példa, hogy a szovjetek kedvesek voltak. Egyszer hoztak három libát és odaadták Grimm Márta édesanyjának, hogy készítse el a máját Vorosilov számára. De csak a máját, a húst megehették a ház lakói. Persze víz sem volt, de majdnem egy méter hó volt a kertben. A pincében menedéket kereső lakók azt itták, azzal főztek, abban mosakodtak. Grimmék levitték a nagy sparhertet és azon főztek. Az oroszok látták, hogy a pincében sok a gyerek, és hoztak nekik három, ötliteres üvegben mazsolát. „Nagyon rendesek voltak velünk” – emlékszik vissza Grimm Márta 75 év távlatából. – „Egyszer szóltak, hogy az utcán egy lovat gránát ért és ott van megdögölve. A férfiak a pincéből kimentek baltával meg vödörrel és akkor megint volt húsunk egy időre. Anyukám kiváló húsvest főzött belőle.”¹⁸ Amikor Budapesten véget ért az ostrom, és feljöttek a pincéből, Márta nagyon beteg lett. „Lázás voltam és az egyik térdem gyerekfej nagyságúra feldagadt. Elmentünk orvoshoz, de nem tudták kideríteni, hogy mitől van. Három hétig stagnált, aztán visszahúzódott a duzzanat. Azt mondták az orvosok, biztos a mandulámtól van, ezért kivették a mandulámat.”¹⁹ A kórházban egy másik gyereket is mellé fektettek az ágyba, akitől tetves lett. Márta édesanyja barátnőjének a menyé az Actio Catholicánál dolgozott, és megkérdezte Márta szüleit, hogy nem akarják-e elküldeni a kislányt Hollandiába, hátha ott meg tudják gyógyítani. A szülők beleegyeztek. Hasonló akciók nem voltak idegenek a számukra, a házban többen is voltak a gyerekek közül, akik Dániába, Belgiumba vagy Hollandiába mentek akkor gyerekvonattal. A kis Márta egyik barátnője a házból, aki egy fél emelettel lakott felettük, Dániában volt, de nem érezte jól magát. Egyszer egy levelében azt írta haza az édesanyjának, hogy „azonnal gyertek értem, mert különben csak a holttestemet viszitek haza. Rettenetesen érzem itt magam.” Ekkorra már elhatározta a család, hogy Márta kiutazik Hollandiába. „Az édesanyám azt mondta nekem, hogy aztán nekem nehogy ilyeneket irkálj haza! De-

¹⁷ Interjú Havady Endréné, Grimm Mártával. Alsóörs, 2019. november 17.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

hogy, anyukám, mondtam neki. Akkor elmentünk az Actio Catholicához és feliratkoztunk.”²⁰ Addigra a tetveket szerencsére sikerült kiirtani a kis Mártából, ami nem volt egyszerű akkor. Először jobb híján petróleummal kenték, de az rettenetesen fáj, csipett és bűdös is volt. Aztán egy orvostól kaptak tetűirtó port és az használt. A kiutazás előtt volt orvosi vizsgálat is: röntgen, vérvétel, szívvizsgálat. Márta visszaemlékezései szerint a szociális háttérrel nem vizsgálták.

1947. december 11-én volt az indulás, akkor gyülekeztek a Keleti pályaudvar előtt a szülők, hozzátartozók és a gyerekek. „Beszálltunk a vasúti kocsikba, a zenekar a Himnuszt játszotta, mikor elindult a vonat. Mindenkinek potyogtak a könnyei.”²¹ Öt napig tartott az út. A gyerekek, akik egy kupéban utaztak, felváltva aludtak egyszer a csomagtartón, egyszer a padon, egyszer a földön. A csomagtartóban volt a legkényelmetlenebb, mert ott egy göbös dróthálóban aludt az ember, ami nagyon nyomott, szúrt. Annál már az is jobb volt, ha a földön aludt valaki. A kísérők magyar kedvesnővérek voltak. „Nagyon kedvesek voltak és már a vonaton elkezdtek minket hollandul tanítani. Az első, amit megtanultunk az az *Onze Vader in de hemel* (Miatyánk) volt, de nagyon gyakorlatias mondatokat is tanítottak nekünk már a vonaton, mint *ik heb honger* – éhes vagyok, *drinken alstublieft* – inni kérek.”²² A vonaton Márta visszaemlékezése szerint nagyon finom volt az étel. Naponta háromszori étkezés volt, dán konyha lehetett, amit Márta már a budapesti Vajda Péter utcai iskolájának menzájáról ismert. Reggelire kakaót kaptak, ebédre zöldséget egy kis sült hússal, vacsorára általában tejbegríz volt. Tízórára alma vagy körte volt a menü. Márta visszaemlékezése szerint a vonat az utrechti állomásra érkezett, ahonnan marhavagonokban szállították szét a gyerekeket. A vagonok fehérre voltak festve és szintén fehér deszkapadkákon lehetett bennük ülni. A gyerekek úgy gondolták, hogy most már, hogy itt vannak, biztosan tejből-vajból fogják őket fűrésztetni. „Ezt én gyerek fejjel úgy képzeltem, hogy a kádban tej van és a vaj lesz a szappan. Persze ez nagyon messze volt a valóságtól” – emlékszik vissza Márta, akinek alig volt ekkor ruhája.

Mikor az ostrom alatt leköltöztek a pincébe, édesapja azt mondta, hogy a ruhákat hagyják fent a lakásban, csak élelmiszert vigyenek le magukkal a pincébe. Ennek persze az lett a következménye, hogy minden ruhájukat ellopták. Márta édesanyja pokrócdarabokból varrt neki télikabátot, abban utazott Hollandiába. Goudába éjjel 11-re érkeztek, ahol Márta egy idős házaspárhoz került, akik miután hazaértek, Mártát levetkőztették, beállították egy lavórhoz és tetőtől talpig körömkefével lesikálták. Ekkor már elmúlt éjfél. „Mondtam nekik, hogy »ik heb honger«. Erre kaptam egy almát, meg egy kocka csokoládét. A házaspár 24 éves lányával Rianával nem csak egy szobában, de egy ágyban is kellett aludni, mert más fekhely nem volt. Éjjel addig forgolódott a lány, míg én kiestem az ágyból és az éjszaka további részét a földön fekvé töltöttem.”²³ Reggelire Márta *havermout* (zabpelyhet) kapott, ami

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo.

nagyon ízlett neki. De a nevelőszülők nem bántak jól a tizenegy éves Mártával. Úgy kezelték, mintha a cselédjük lenne, dolgoztatták a házban. Másnap a reggeli már csak egy szelet kenyér volt pici vajjal meg üres tea. „Mondom nekik: »ik ook als-tublieft havermout« vagyis, hogy én is kérek zabpelyhet. Mondták, hogy nem lehet, mert Rianának kell a zabpehely, mert ő nemsokára férjhez megy és jól kell tartani. Nem kaptam.”²⁴ Tízórai nem volt, ebédre tört krumplit adtak magában. Vacsorára egy darab kenyeret kapott üres teával. Messze volt az a tejben-vajban fűrésztéstől, ezért Márta igyekezett minél több időt a többi magyar lánynál tölteni a városban. A barátnői tudták, hogy milyen helyre került, és meg voltak döbbenve, hogy még mindig rongyokban jár, ugyanabban a ruhába, amiben jött. Két hét eltelt, és nem változott semmi. Karácsonykor a holland nevelőszülők elvitték Mártát egy baráti társaságba, sok idős ember közé, ahol megkínálták keksszel. Márta megörült, hogy végre valami finomat kaphat. De amikor még egy kekszet akart venni a dobozból, a kezére csaptak, hogy csak egyet szabad venni. Ez persze nagyon rosszul esett neki. Karácsonykor semmit sem kapott ajándékba. Sokszor sírdogált. Egyszer elvitték moziba, egy Tarzan filmre, meg egyszer Hágába, ahol egy cukrászdában kapott egy szelet tortát, amit pillanatok alatt felfalt. „Nekem akkor 11 évesen nagyon nem tetszett a dolog, hogy nem kapok rendesen enni és mindig dolgoztatnak, és hát megszöktem. A háziak söprűvel rohantak utánam, hogy elkapjanak. Én beugrottam egy átjáróház kapuja mögé és láttam, hogy ők meg tovább szaladnak. Elmentem a barátnőmhöz, aki akkorra már új ruhát, cipőt, télikabátot kapott a nevelőszülőkötől én meg csak úgy toprongyosan jártam. Persze visszavittek.” Aztán január elején jött a változás, mikor a magyar lányok elmehettek magyar misére, utána pedig gyónni. A gyóntató pap Knébel Miklós volt, akinél Márta egyik barátnője szolt az érdekében. Mikor Márta került sorra, Knébel először összeszidta, hogy ez a téma nem a gyóntatószékbe való, mire a szegény Márta elsírta magát. Knébel megvigasztalta: minden rendben lesz, ők mindent tudnak, hogy hogy bántak vele, és átviszik egy rendes családhoz. Január 5-én egy holland házaspár jött Mártáért Goudába. Taxival és vonattal mentek Oegstgeestbe, Leiden mellé. A vonaton új nevelőszülei, a Wolf házaspár, elmesélték, hogy három gyermekük van (Tony, Niny és Mies) és azt is elmagyarázták, hogy hogy köszönjön majd nekik Márta. Ők is katolikusok voltak, mint az első család. Az apa, Alphons Theodor Wolf fogtechnikus volt, a felesége, Christina háztartásbeli. Mikor megérkeztek, a gyerekek azon szörnyülködtek, hogy milyen rongyokban jár a kis Márta. Az egyik lánygyerek bevitte a szobájába, levetette Márta rongyos ruháit, beletette a hátizsákjába és felöltöztette a saját ruhába. Másnap a szülők elvitték Mártát egy áruházba és tetőtől talpig felöltöztették: kalapot, sapkát, zoknit, ruhát, kabátot vettek neki. „És a szeretet, amit a szülőktől kaptam, az csodálatos volt! Különösen a papa szeretett nagyon. Saját szobám, saját ágyam volt. Nem kellett egy ágyban aludnom senkivel.”²⁵ Márta Oegstgeestben élte a gyermekek gondtalan életét: játszott, tanult, gyarapodott. A szomszédban volt

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

egy magyar kislány is, Günther Angéla Veszprémből, akit egy ötgyerekes holland házaspár fogadott be hatodiknak. Nagyon jóban voltak egymással, együtt játszottak a holland gyerekekkel, a születésnapokat is együtt ünnepelték. Wolféknál a reggeli teljesen más volt, mint a goudai családnál: mindig volt főtt tojás vagy rántotta, sajt, *pindakaas* (mogyoróvaj), *bagelslag* (csokoládészeselék), *havermout* (zabpehely), narancs kilószámra, csokoládé. „Annyit ehettem, amennyit akartam. Nagyon boldog voltam Wolféknál. Júniusig öt kilót híztam. Még zsebpénzt is kaptam, heti 25 centet, de 25 centért tudtam venni egy szandált, amit otthon még évekig hordtam.”²⁶

Aztán kiderült, hogy a goudai első nevelőszülők írtak egy levelet Márta édesanyjának, amelyben leírták, hogy szerintük Márta milyen neveletlen és lusta, hogy semmiben sem akart náluk segíteni. Erre Márta édesanyja írt egy levelet a lányának, nagyon leszidta, hogy szégyent hozott nemcsak a szüleire és a családjára, hanem az országra is. „Nagyon sírtam, pedig én csak nem akartam olyan leveleket haza írni, mint az a lány a házukban, aki Dániában volt és azt írta, hogy menjenek érte mert halálosan boldogtalan, meg hogy őt majd koporsóban hozzák majd haza.”²⁷ A Wolf családnál Márta boldognak érezte magát. Ez kárpótolta a sanyarú goudai hetek miatt is. Születésnapjára az egész utcát meghívták, rengeteg ajándékot kapott. A családdal közösen elment a templomba is, ahol közösen hálát adtak Istennek, hogy Márta ott lehet velük, majd mikor hazaértek, akkor a feldíszített lakásban egy tulipánokkal dekorált székre kellett ülnie, amely úgy nézett ki, mint egy trónus. „A legjobb falatokat hozták nekem. Minden szombaton egész doboz cukrászsüteményt hoztak és annyit ehettem belőle, amennyit akartam. Nem csapott a kezemre senki, hogy csak egyet lehet venni. Nagyon aranyosak voltak. Elvittek kirándulni, állatkertbe, filmet készítettek rólam a többi gyerekkel együtt.”²⁸

Márta Oegstgeestben a másik magyar lánnyal, Angélával együtt iskolába járt. Minden reggel templomba mentek és áldoztak, utána indultak el az iskolába, ahová vittek magukkal egy üveg tejet meg szendvicset, amit az osztályban, a padon ettek meg reggelire. „Amíg nem tanultunk meg rendesen hollandul, addig csak a hátsó padban gubbasztottunk, de két hónap után, márciusban már be tudtunk kapcsolódni a tanulásba is, mert akkorra már beszéltünk hollandul.”²⁹ Minden szombaton nyolctól tizenkettőig testnevelésóra volt az iskola tornacsarnokában, ahol mindenféle tornaszeren, gyűrűn, lovon, felemás korláton is gyakoroltak. Wolfék elvitték Mártát a szívbetegsége miatt orvoshoz, de az nem talált semmit. Beírták úszótanfolyamra is, nem uszodában, hanem egy csatorna partján tanultak úszni. Először egy hokedlire kellett hasalni és úgy gyakorolták a tempózást, szárazon, majd kötelet kötöttek a derekukra és úgy úsztak a vízben. Mikor jobb idő volt, akkor a közeli tengerpartra is lejártak fürödni, ahol rengeteg medúza volt.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

1948. június 19-én indultak haza. Utrechtben volt a gyülekező. Márta, mint egy koalacsi ölelte a holland papát, hogy ő nem megy haza, marad Hollandiában. „Igaz, hogy honvágym volt, de annyira jól éreztem magam, annyira csodálatos volt ott minden, hogy nem akartam haza menni. A papa azt mondta, hogy ne féljek, mert értem fog jönni. Gyűjti a pénzt az autóra és ha meg tudja venni az autót, akkor értem fog jönni és elhoz magához.”³⁰ A búcsúzásakor mindenki sírt, Márta is, a három gyerek is, a holland szülők is. A visszaút is öt napig tartott, de ezen a vonaton Márta visszaemlékezése szerint már nem kedvesnővérek kísérték őket, hanem rendes kalauz volt. A holland mama annyi szendvicset készített, hogy kitarson öt napig. A hazaúton a harmadik nap kezdte érezni, hogy dagad a térde. „Mire Budapestre értünk már nem tudtam leszállni a vonatról, úgy fájt. Őlbe vittek le. Senki sem értette, hogy ez hogyan lehetséges, mikor Hollandiában semmilyen panaszom nem volt.”³¹ Volt a vonaton egy négyéves kislány, aki háromévesen került ki Hollandiába és egy évig volt ott. Mikor a vonat befutott Budapestre a kislány nem ismerte meg az édesanyját, csak az anyukája ismerte meg a kislányt. Nem tudtak beszélni egymással, mert a gyerek már elfelejtett magyarul. Az anyukája Mártát kérte meg, hogy kérdezze meg a fiút, hogy van-e csomagja a vonaton. Márta tolmácsolt nekik, hogy egyáltalán megértsék egymást.

Márta évtizedekig tartotta a kapcsolatot holland nevelőszüleivel. 1949-ben, 13 éves korában, nyáron még meg is akarta látogatni Wolfékat. Édesapja akkor havi 100 forintos fizetése mellett vett Mártának egy útlevelet 500 forintért, hogy ki tudjon utazni Hollandiába. Viszont a hollandok akkor már nem adtak beutazási engedélyt, így itthon kellett maradnia. 1956-ban Wolfék megpróbálták rábeszélni, hogy menjen ki Hollandiába, nyitva van a határ. Valahogy elintézték, hogy egy mentőautó kivigye Mártát a határig. Az autó 1956 novemberében tényleg ott állt a ház előtt, de Márta nem szállt be. „Megírtam a papának, hogy én hazafi vagyok és nem hagyom el a hazámat, ha az bajban van. Szóval maradtam. Wolfék megértették a döntésemet. A papa két év múlva agyvérzésben meghalt.”³² Folyamatosan leveleztek és a hollandok sok csomagot is küldtek, viszont egy idő után Márta megkérte őket, hogy ne küldjenek többet, mert sok rá a vám és nem is jött meg minden, amit a csomagba küldtek. „A hatvanas években már a hollandok is jöhettek hozzánk. Ötször látogattak meg bennünket. A holland kaland miatt semmilyen negatív tapasztalatom nem volt. Sem az iskoláimban, sem a későbbi munkahelyemen nem ért semmilyen hátrányos megkülönböztetés. Érettségi után tanítóképzőt végeztem és 1989-ig tanítottam. Azóta a nyugdíjasok életét élem.”³³

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ Uo.

A gyermekek hat havi üdülés után tehát a tervek szerint 1948. június 19-én tértek volna vissza Budapestre.³⁴ A 300-ból azonban csak 221 magyar gyermek érkezett meg két nap késéssel, június 21-én hétfőn, a déli órákban a Keleti pályaudvarra. A meglehetősen megritkult létszámú gyermekcsoportot a holland Committé részéről Gerardus Nicolaas Oltshoorn (1892–1967) a *Maasbode* című lap főszerkesztője, a *Stichting Hulpactie voor Hongarije* alapítója és tíz más kísérő hozta haza. A fogadtatás ünnepélyes volt. Több prominens személyiség is megjelent, mint Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója, a Népjóléti Minisztérium részéről dr. Tóth Árpád, a Vöröskereszt részéről Karász Győző, valamint dr. Falus kormány megbízott. Ezután a holland szervezőbizottság és a holland Vöröskereszt tagjai látogatást tettek az Actio Catholica irodájában, majd másnap hazaindultak – gyermekek nélkül.³⁵ A vonat csak a kísérőket vitte vissza nyugatra, noha az útra való élelmiszer és minden más felszerelés ott volt a szerelvényen, készen arra, hogy a következő turnus igénybe vegye.³⁶ A kommunista minisztériumok részéről már nem volt meg a politikai akarat, hogy kiengedjék a következő vonatnyi gyermeket. A sajtóban és a minisztériumi megbeszéléseken is sokat hangoztatott ok hivatalosan az volt, hogy a kísérők és a gyermekek közül is többen kint maradtak Nyugaton. A Népjóléti Minisztérium azt a feltételt szabta, hogy a kísérőket a továbbiakban ne az Actio Catholica, hanem a minisztérium delegálja.³⁷ Ebbe viszont az Actio Catholica nem kívánt belemenni, mivel attól tartottak, hogy a kísérők kommunista agitátorok, provokátorok vagy kémek lesznek. Így a katolikus gyermekvonatok Hollandia felé is leálltak.

A magyar gyermekek fogadtatása Hollandiában szeretetteljes volt. Visszautazásuk előtt megindító cikkek jelentek meg a holland sajtóban a kikerekedett, teljesen beilleszkedett, vidám apróságokról, a „puszta gyermekeiről”.³⁸ A gyermekek egy része (mintegy 79 fő) Hollandiában maradt, ami folyamatos problémát okozott mind a holland hatóságoknak, mind a szervezőknek. Volt, aki betegség miatt nem mehetett vissza a gyermekvonattal, voltak, akik külön engedélyt kaptak a hatóságoktól, de voltak, akiket a holland nevelőszülők tartottak maguknál illegálisan, ellenszegülve a hatóságok felszólításainak. Ez utóbbiakat Henri de Greeve (1892–1974) jezsuita páter és rádiós műsorvezető, egykori antifasiszta ellenálló rádióban elhangzott beszéde sarkallta erre az elhatározásra.³⁹ De Greeve lelkiismereti

³⁴ Hongaarse kinderen terug naar hun land, *De Tijd*, 1948. június 18., 1.; Hongaarse kinderen keren terug, *Limburgsch Dagblad*, 1948. június 19., 1.; Hongaarse kinderen moeten zaterdag vertrekken, *De Volkskrant*, 1948. június 18., 3.

³⁵ *Új Ember*, 1948. június 27., 4.; *Magyar Nemzet*, 1948. június 23., 2.

³⁶ Idehaza a belgiumi magyar gyermekek, *Új Ember*, 1948. július 25., 3.

³⁷ Olt Károly népjóléti miniszter levele, Budapest, 1948. május 31. NL, 2904214 XIX-J-1-j-1945-1964-58_7.

³⁸ Poesztajeugd gaat Volendam verlaten, *Het Parool*, 1948. június 14., 3.

³⁹ A holland igazságügy-minisztérium államtitkárának, Th. K. M. J. van Sasse van Ysselt levele a szociálisügyi miniszterhez, Hága, 1949. július 6. NA, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1945-1954. Toegangnummer: 2.05.117. Inventarisnummer: 12620.

alapon polgári engedetlenségre szólította fel a nevelőszülőket. Nyíltan a hatóságok ellen lázított, sőt a rendőröket is arra ösztönözte, hogy szabotálják el a magyar gyermekek visszaküldését. Voltak olyan nevelőszülők, akik ezen felbátorodva valóban elbújtatták a kis magyarokat, és (a magyar szülőkkel egyetértésben) nem engedték vissza Magyarországra, ezzel nem kis bonyodalmat okozva a holland rendőrségnek és külügyminisztériumnak, valamint ürügyet szolgáltatva a magyar hatóságoknak, hogy leállítsák a gyermekvonatokat.

A REFORMÁTUS GYERMEKVONAT

Hollandiában heves tiltakozást váltott ki a protestánsok részéről, hogy az első gyermekvonat Magyarországról kizárólag katolikus gyermekeket szállított. Ennek következtében a kormány engedélyt adott ugyanennyi (tehát 500) protestáns magyar gyermek fogadására.⁴⁰ 1947 nyarán már folytak egyeztetések a Magyarországi Református Egyház és a holland protestáns egyházak képviselői között egy esetleges magyar református gyermeküdtetési akcióról.⁴¹ 1947. november 5-én a Holland Református Egyházak Diakóniai Szolgálata nevében ennek igazgatója, Albertus Hofman levélben kereste meg Ravasz László püspököt, és felajánlotta magyar gyerekek hollandiai üdtetését. Ravasz László – ismerve a háború utáni nehéz holland helyzetet – nem tartotta etikusnak, hogy a segítséget elfogadja. Másrészt ő is tisztában volt a gyermekeket különösen súlyosan érintő magyarországi nyomorral és éhezéssel. Emellett azt is látta, hogy katolikus részről az akció már elindult. Ezért végül elfogadta a hollandok ajánlatát, és 1947. november 12-én Pap Lászlót (1908–1983) bízta meg a szervezői munkával.⁴² Pap volt az egyházi újjáépítési segélyosztó bizottság vezetője, vezetőségi tagja volt a Református Világszövetségnek és az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának is. Kiváló nemzetközi kapcsolatai voltak és következetes vezető, különlegesen jó szervező volt. Pap mellett az Országos Református Szociális Szolgálat vezetője, Domján János volt a szervezés másik kulcsembere, aki korábban már tapasztalatot szerzett a dán és a svájci gyermeküdtetés terén, illetve a külföldi segélyek elosztását is ő koordinálta. Pap felvette a kapcsolatot a budapesti holland diplomatával, H. A. Hoofttal,⁴³ a már említett Albertus Hofmannal és Baron van Tuyll van Seroosker-

⁴⁰ Sintemaartensdijk, *De bleekneusjes van 1945*, 275. Eredetileg 450 protestáns és 50 zsidó gyermek üdtetéséről volt szó. L.: Ács Tivadarnak, a Magyarok Világszövetségének elnökének levele Boldizsár Iván magyar külügyi államtitkárnak, Budapest, 1947. november 12. NL, 2904214 XIX-J-1-j-1945-1964-58_7.

⁴¹ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1947. június 24. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban MREZsL) 11. fond, 42. doboz.

⁴² Ravasz László levele Albertus Hofmannak, Budapest, 1947. december 2. MREZsL, 11. fond, 42. doboz.

⁴³ Hendrik A. Hooft nagyköveti kinevezésére csak egy évvel később, 1948. szeptember 1-én került sor. Ekkor nyújtotta át megbízólevelét a magyar köztársasági elnöknek, Szakasits Árpádnak. *Magyar Nemzet*, 1948. szeptember 3., 3.

kennel, az *Interchurch Reconstruction Committee* (IRC) hollandiai szervezőbizottságának tagjával. Holland részről még Catharina Kuiper (1876–1955) állt a kezdeményezés mögé, aki nővéreivel együtt már az 1920–1930-as gyermekvonatok szervezésében és propagálásában is jelentős szerepet játszott, és aki 1947. november 6-án Budapestre utazott, hogy Ravasz László püspökkel és Sebestyén Jenő teológiai tanárral tárgyaljon. Kuiper mellett fontos volt még szervezőként Baracs Sándor (1900–2002) hollandiai szerepe is.⁴⁴

Hollandiában 1948 márciusára már 2500 család jelentkezett a Protestáns Egyházak Diakóniai Szolgálatánál, hogy szívesen befogadnának egy magyar gyermeket.⁴⁵

1948 májusában megtörtént a gyermekek kiválogatása, a listát összeállították, és a Belügyminisztérium kiállította a gyermekeknek a közös útlevelet.⁴⁶ A szülők a helyi lelkésznél tudtak jelentkezni az útra, és itt kellett kifizetni az útiköltséget is, mely 180 forint volt. Ez az összeg sokak számára riasztóan magas volt, hiszen egy kezdő tanító fizetése 1947-ben 300 Ft volt, egy mérnöké 250 Ft körül mozgott.⁴⁷ Akkoriban 1 liter tej 1,10 Ft-ba, 1 liter benzin 1,60 Ft-ba került. Világos, hogy a 180 forintos útiköltség (több mint félhavi fizetés) sok családnak komoly anyagi terhet jelentett.⁴⁸ A gyermekeket szociális rászorultság alapján, illetve alultápláltság esetén válogatták be a csoportba. Ezután orvosi vizsgálaton estek át. Fertőző betegségben szenvedőket nem engedtek kiutazni. Különösen a TBC-sek kiszűrésére helyeztek nagy hangsúlyt. A gyermekek hollandiai utazásához hozzájárult az amerikai magyarok pénzadománya is, melyet az Amerikai Magyar Református Egyház (*Evangelical and Reformed Church*) küldött.⁴⁹

A Holland Vöröskereszt 11 vagonból álló különvonata a tervek szerint 1948. június 15-én indult volna Budapestre, hogy az üdülésre váró 500 magyar gyermeket felvegye, de az indulás időpontját elhalasztották július 8-ra.⁵⁰ A vonat végül július 11-én érkezett a Keleti pályaudvarra. A kísérők hollandok voltak, akik részben a hollandiai Vöröskereszt, részben a hollandiai magyar gyermeksegély akció tagjaiból kerültek ki. Az 500 magyar protestáns gyermeket szállító vonatra 1948. július 12-én este 6-kor kezdték meg a felszállást a gyerekek, 20:35-kor indult Budapestről, a Keleti pályaudvarról. A vonat utasai között ott ült az akkor 11 éves, a listán 48. sorszámmal szereplő, debreceni Menyhárt Márta is. Akkor a kis Márta a Debreceni Református Dóczy Leánynevelő Intézet nyolcosztályos gimnáziumának elsős diákja volt. Emlékei szerint

⁴⁴ Polonyi Rezső ideiglenes ügyvivő levele a külügyminiszterhez, Hága, 1947. november 6. NL, 2904214 XIX-J-1-j-1945-1964-58_7.

⁴⁵ A. Hofman levele a Magyarországi Református Egyház Zsinatának elnökéhez, Utrecht, 1948. március 12. MREZsL, 11. fond, 42. doboz.

⁴⁶ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. május 26. MREZsL, 11. fond, 42. doboz.

⁴⁷ NÉMETH József: Értelmiség és érdekvédelem 1944-1948, *História* 8(1988/6), 72–74.

⁴⁸ MARTON Ádám: Infláció, fogyasztói árak Magyarországon a második világháború után I. (1945–1968), *Statisztikai Szemle* 90(2012/5), 373–393.

⁴⁹ J. Hutchison Cockburn levele Pap Lászlóhoz, 1948. április 29. MREZsL, 11. fond, 42. doboz.

⁵⁰ Pap László levele baron Van Tuyll van Serooskerkenhez, Budapest, 1948. május 19. MREZsL, 11. fond, 42. doboz.

fülkés vagonokban utaztak. Az üléseket ki lehetett húzni, azon aludtak, hatan, nyolcan egy kupében.⁵¹ A vonat Venlonál lépte át a német–holland határt, ahol a szervezők már várták a kis magyarok érkezését. A várakozó segítők között ott volt az amszterdami Vrije Universiteit teológushallgatója, Hideg Loránt is, aki később is, több magyar ösztöndíjjal együtt (Végh József, Kovács Ilona, Tüski István) tolmácsként segítette a munkát. Venloban autóbuszokra szálltak a gyerekek, és két táborban helyezték el őket: a Kamp Horst-Ameriában, illetve a Kamp Wellben. Itt öt napig karanténban voltak és orvosi vizsgálatnak vetették alá őket, valamint mindenki kapott diftéria elleni oltást.⁵² A vonat július 19-én érkezett az utrechti főpályaudvarra. Az 500 gyermek közül 350 Utrechtben maradt, a többiek továbbutaztak Haarlembe, ahonnan Észak-Holland tartomány különböző településeire kerültek. Menyhárt Márta a protestáns többségű kisvárosban, Huizenben talált otthonra, a Gooi-tó (Gooimeer) partján, ahová busszal érkezett. Mindenkit a templomba vittek, ahol a nevelőszülők várták a magyar gyermekeket. Mártát a háromgyermekes Van Es család fogadta be. A „papa” szolgálati autójával állandóan úton volt, de gyakran vitte magával a feleségét és Mártát is. (A család három gyermeke már felnőtt volt, dolgozni jártak.) Ezért Márta sokat volt úton, járt Rotterdamban, Hágában és a tengerparton is. Lassan megtanult hollandul, de az új környezethez csak zökkenőkkel szokott hozzá és a honvágy is nagyon erősen kínozza, hiányoztak a szülei. A holland ételeket nehezen szokta meg, de a bőséges reggeli, főleg a *bagelslag*gal, vagyis csokireszeléssel megszórt vajás kenyér nagyon ízlett neki. Gyakran rácsodálkozott a boltok bőséges kínálatára, az emberek kedvességére. Iskolába csak néhány napig járt, mivel nyelvtudás hiányában az órákat nem tudta követni, és csak elvonta az osztálytársak figyelmét a tanulásról. A nevelőszülők ezért hamar kivették az iskolából. Vasárnaponként az egész család elment templomba. Az otthoniakkal rendszeres levelezésben állt.⁵³

A magyar hatóságok mindent megtettek annak érdekében, hogy a református gyermekvonat utasai teljes létszámban és időben visszatérjenek Magyarországra. Ennek több oka is volt. Amint ez Bölöni György (1882–1959) nagykövet Rajk László (1909–1949) külügyminiszternek írott leveléből kiderül, egyrészt a magyar Külügyminisztérium nem tartotta indokoltnak a külföldi jótékonyági akciót, mivel szerintük a „népi demokratikus” Magyarországon is meg volt a lehetősége a gyermekek élelmezésének, másrészt a gyermekek szülei otthonról meglehetősen rendszerkritikus üzeneteket küldtek Hollandiába, ami nem tetszett a hatóságoknak, azt rendszerellenes propagandának minősítették.⁵⁴ A vonat 1949. január 19-én érkezett vissza Budapestre, 491 gyermekkel. A hiányzó kilenc fő betegség miatt maradt kint a holland nevelőszülőknél. A legnagyobb súlygyarapodás 22 kg volt, átlagosan 5 kg. A gyerekek ajándékokkal megrakodva tértek haza, a hollandok

⁵¹ Interjú Menyhárt Mártával, Debrecen, 2009. április 24.

⁵² HIDEG Loránt: Egész Hollandia várta a magyar gyermekek érkezését, *Élet és Jövő*, 1948. augusztus 7., 3.

⁵³ Interjú Menyhárt Mártával, Debrecen, 2009. április 24.

⁵⁴ Bölöni György hágai magyar nagykövet levele Rajk László külügyminiszternek, Hága, 1949. január 4. NL, 2904214 XIX-J-1-j-1945-1964-58_7.

közel 2000 csomagot küldtek a vonattal Magyarországra.⁵⁵ A vonat még aznap, január 19-én éjjel, 23:00 órakor üresen indult vissza, hogy másnap Bécsben 500 osztrák gyermeket vegyen fel és vigyen Hollandiába.⁵⁶

A második református gyermekvonat indulását, mellyel újabb 500 gyermek utazott volna ki, 1948. szeptember 23-ra tervezték. A Dinnyés Lajos vezette kormány népjóléti minisztere, a kommunista Olt Károly ezt augusztusban engedélyezte is, de az engedély kiadása után néhány nappal behívták a minisztériumba Pap László helyettesét, és Olt közölte vele, a minisztérium minden külföldi gyermeküdtetést leállított.⁵⁷ Legördült a vasfüggöny, új korszak kezdődött.

Hollandiában az 500 fős magyar kvóta helyett egy német gyermekekből álló, jóval népesebb, 2500 fős csoport jutott hollandiai üdüléshez. Ők Berlin amerikai, brit és francia megszállási övezetéből érkeztek, és 1948. november 23-án kaptak beutazási engedélyt a holland hatóságoktól.⁵⁸

ABSTRACT

Gábor Pusztai: "Everything was so wonderful there that I didn't want to go home." Hungarian Children in the Netherlands after 1945

The children's aid operation after World War I (1920-1930), when more than 60,000 Hungarian children were placed with Swiss, Dutch, Belgian, English or Swedish foster parents for a time could not be implemented after World War II. After 1945, holiday opportunities abroad for Hungarian children were much more modest than after 1920, although the need was high even after World War II. Still, thousands of Hungarian children were able to go to the Netherlands, Belgium, Switzerland, Denmark, Italy, France and Romania by holiday trains between 1946 and 1949. However, the political will was present only for a short time. The Communists' rise to power and later the Iron Curtain prevented cooperation with Western Europe. Children's trains, organised mainly by the Actio Catholica, the Hungarian Reformed Church, the Red Cross, and by organisations with a Communist background, such as *Nemzeti Segély* (National Aid), ran only between 1946 and 1949. In this article, the background and the history of children's trains to the Netherlands will be discussed

Keywords: Children trains, Children aid, World War II, Hungary, The Netherlands, Reformed Church in Hungary

⁵⁵ Pap László beszámolója a Magyar Református Konvent elnökségének, Budapest, 1949. február 2. MREZsL, 11. fond, 42. doboz.

⁵⁶ F. C. Jaski levele Pap Lászlónak, Hága, 1948. december 24. MREZsL, 11. fond, 42. doboz.

⁵⁷ Pap László levele Nettie Ross-Regeurnek, Budapest, 1948. 10. 19. MREZsL, 11. fond, 42. doboz.

⁵⁸ Sintemaartensdijk: *De bleekneusjes van 1945*, 282.

Erdős Kristóf

„VEGYÜK FEL GONDJÁT AZ OTTHONTALANNÁ VÁLT TESTVÉREINKNEK”¹
SZABÓ IMRE ESPERES SZEREPE
A BUDAPESTI KITELEPÍTETTEK TÁMOGATÁSÁBAN

Az 1951. évi fővárosi kitelepítések hátterében lévő politikai szándékok között deklaráltan nem szerepelt a keresztyén elkötelezettségüket nyíltan vállaló budapesti lakosokkal szembeni fellépés. Az 1951. május 21. és július 18. között végrehajtott intézkedések mégis érintették a különböző keresztyén felekezetekhez tartozó hívőket, így a reformátusokat is.² A fővárosi kitelepítés hátterében egyrészt már a háború előtti időktől meglévő lakáshiány, másrészt az osztályellenségnek nyilvánított, két háború közötti elit elűzése állt.³ Az utóbbi kategóriába tartozott számos református egyháztag is, akik közül többen töltöttek be az egyházban világi funkciót a zsinat-presbiteri elv alapján. Tanulmányomban amellet kívánok érvelni, hogy a református presbiterok, gondnokok és főgondnokok Budapestről történt kitelepítése a pártállam által folytatott egyházüldözés széles körű eszköztárának része volt. Egy folyamatban lévő kutatás részeredményeit mutatom be: azt a református kitelepítetteket segítő szolidaritási akciót, amelyet Szabó Imre budapesti esperes irányított.

- ¹ Esperesi jelentés a Belső-Budapesti Református Egyházmegye 1951. június 14-én, Pasaréten tartott rendes közgyűlésén, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban RL.) C/105 Szabó Imre iratai, m7 doboz, ikt. sz. nélkül. (Ezúton is köszönöm Szabó István püspök úrnak, hogy engedélyezte a hagyaték kutatását.)
- ² A budapesti kitelepítések egyházi – főképp evangélikus – vonatkozásaihoz l. KÖBEL Szilvia: Egyházi szálak az 1951–1953 közötti budapesti kitelepítések egyes eseteiben, in: Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*, Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L’Harmattan, 2012, 171–194.; KÖBEL Szilvia: A budapesti evangélikus gyülekezeteket érintő kitelepítések dokumentumai. A pártállami egyháztörténelem sajátos metszete, in: Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *Honukban ottbontalanok. Tanulmányok az 1951. évi budapesti kitelepítések történetéből*, Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz, 2018, 129–144.; MIRÁK Katalin: „A lakás lezárva, a kulcs a házmesternek átadva”. Az 1951-es budapesti kitelepítések evangélikus egyházi háttere, in: Gyarmati–Palasik (szerk.): *Honukban ottbontalanok*, 145–169.
- ³ A budapesti kitelepítésekről l. PALASIK Mária: „Lehetetlen, hogy a város legdöntőbb részében ezrével lakjanak a régi rendszer elszánt hívei...”. A budapesti kitelepítések politikai háttere és levezénylése, 1951–1953, *Századok* 149(2015), 1363–1395.; Gyarmati–Palasik (szerk.): *Honukban ottbontalanok*.

Az eddigi szakirodalom szisztematikusan nem vizsgálta a budapesti kitelepítések református vonatkozásait.⁴ A fővárosi kitelepítések hetvenedik évfordulójának évében, a *Hagyomány, Identitás, Történelem* 2021. évi konferenciáján egy önálló szekció foglalkozott a témával: három életpálya és egy vidéki térség vonatkozásában.⁵ Jelen tanulmányom ehhez a diskurzushoz kíván további szempontokkal és eredményekkel hozzájárulni. Az egyes részletek többnyire az egykori kitelepítettek vagy hozzátartozók visszaemlékezéseiből ismertek. Ezek közül a kilencvenes évek első felében két kötet is megjelent. Elsőként a híres jelmez- és divattervező, az Országos Református Nőszövetség első elnöke, Zsindelyné Tüdős Klára visszaemlékezése,⁶ akinek második férje, Zsindely Ferenc a Kállay-kormány kereskedelem- és közlekedésügyi minisztere volt. Ezután tették közzé a Dunamelléki Református Egyházkerület politikai nyomásra 1948-ban lemondott főgondnoka, Lázár Andor visszaemlékezését.⁷ Lázár a Gömbös-kormány igazságügyi minisztereként működött, hivataláról pedig azért mondott le, mert nem volt hajlandó támogatni az első zsidótörvényt. Noha nem volt miniszter, de szintén a háború előtti középosztályhoz tartozott Gyökössy Endre újpest-újvárosi lelképásztor édesapja, akit feleségével együtt Budapestről kitelepítettek. Idősebb Gyökössy Endre a két világháború között kormányfőtanácsos volt és a Magyar Államvasutak igazgatóhelyettesi állását töltötte be.⁸ A budapesti református lelkészeket nem érintette az 1951. évi kitelepítés. Többeket nem sokkal később mégis száműzték a fővárosból, de ezek végrehajtását az állami hatóságok nem kitelepítési határozattal, hanem a református egyházi vezetés útján érték el.⁹ A téma kutatásának eddig csupán esetenként tárgyalt, további új irányát a vidéki Magyarországon történt kitelepítések református vonatkozásai jelenthetik.¹⁰

⁴ Más témák, illetve életpályák elemzése kapcsán kerültek említésre a kitelepítések református vonatkozásai. Vö. FÖLDVÁRYNÉ KISS Réka: Újrahasznosítás. A Keresztyén Ifjúsági Egyesület elleni állambiztonsági eljárások, in: Tabajdi Gábor (szerk.): *„Illegális ifjúsági munka”. Cserkészközösségek a diktatúrában*, Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2017, 23–31, 23.; HORNYÁK Máté: Kövesdy Boér Elek életútja és kitelepítése, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 309–322, 316–320.; LÁNYI Gábor: Mester Miklós (1906–1989). Egy zsidómentő református kapcsolatrendszer, in: Kiss–Lányi (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, 323–337, 334–335.

⁵ Lányi Gábor: Mester Miklós Szabadság téri presbiter kitelepítési ügye, Csűrös András: „Laci gróf” Telegdi László élete és kitelepítési ügye, Hornyák Máté: Mester és tanítványa. Boér Elek kitelepítése, Rigó Róbert: Kitelepítések Kecskemét térségében.

⁶ DIZSERI Eszter (vál. és szerk.): *Zsindelyné Tüdős Klára: Életrajz – dokumentumokban. 1895–1980*, Budapest, Kálvin, 1994.

⁷ LÁZÁR Andor: *Visszaemlékezéseim* (A szöveget gond. Németh Pál), Budapest, Ráday Gyűjtemény, *A Ráday Gyűjtemény tanulmányai*, 1995.

⁸ GYÖKÖSSY Endre: *Isten öreg bojtárjának vallomásai*, [Budapest], Szent Gellért, [1998], 91–92; *Reini: Dr. Gyökössy Endrénével beszélget Sz. Kiss Mária*, Budapest, Harmat, 2012, 70–71.

⁹ Köztük volt a két fásori lelképásztor, Szabó Imre – aki egyben budapesti esperesként is működött – és Dobos Károly.

¹⁰ A kecskeméti református presbitereket és egyháztagokat érintő államosításról, illetve kitelepítésről I. RIGÓ Róbert: A reformátusok vagyonának államosítása Kecskeméten, in: Kiss–Lányi (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, 253–286, 272–283. A Kecskemétről történt kitele-

Az 1951. május–július során kitelepített reformátusok segítésében meghatározó szerepet játszott Szabó Imre esperes. Személye Bereczky Albert püspök és Kiss Roland főgondnok számára nem volt kívánatos. A pártállam által diktált egyházzsugorítási terv helybenhagyása céljával 1951 októberében megnyílt zsinaton egyrészt Szabó, másrészt Pap Béla karcagi lelkész felszólalásai nyomán nem várt ellenállás bontakozott ki. A pártvezetés számára megbízható emberek helyett beválasztották őket a zsinati ülészakok között döntést hozó szűk testületbe, a Zsinati Tanácsba. A zsinatot rövidesen felfüggesztették, majd Szabót lemondatták mind esperesi, mind fasori lelkészi állásáról, Pap Bélát pedig letartóztatta az Államvédelmi Hatóság.¹¹ Ennek egyik közvetlen előzménye volt, amikor 1951. november 19-én Kiss Roland főgondnok a budapesti esperesen számonkérte a két héttel korábban, *Irányelvek* címmel írott körlevelét.¹²

A körlevél az eddigi kutatások során nem került elő, ezért a téma kutatásának megkezdésekor kulcsfontosságúnak tartottam megkeresni ezt a dokumentumot. Mivel a körlevelet Szabó Imre esperes minden egyházmegyéjéhez tartozó gyülekezetnek elküldte, az egyik példányt sikerült egy budapesti református gyülekezet iktatott archív iratai között megtalálnom,¹³ illetve az egyházmegye iratai között két példánya is fennmaradt.¹⁴ Az *Irányelvek. Munkakör és munkanemek megjelölésére a gyülekezetekben az egyházmegyei lelkészek és egyházi női munkások részére* c. másfél oldalas

pítésekről *oral history* forrással is rendelkezünk: „Nagyon eleven emlékeim vannak a kulákküldözés meg a kitelepítés időszakából is. Mind a kettőt átéltük. [...] Minket is kiraktak a lakásunkból. Azt megengedték, hogy mindenünket vihettük, de a Kecskeméten levő városi lakást el kellett hagyni, át kellett adni egy katonatiszternek. Akkor mi kimehettünk a nagyanyai örökségbe, ami Kecskeméttől körülbelül három kilométerre volt. Azt akkor már édesapám beültetett téli almával, de még kicsik voltak a fák, nem teremtek. Ott volt egy kis házikó, amolyan tanyaféle, és ott laktunk akkor egy ideig.” Interjú Cseri Kálmánnal. Készítette: Fekete Zsuzsa. Budapest, 2011. október–december. (Szerk.: Kádár Judit), 19. http://www.kre.hu/portal/images/eletutinterju/cseri_kalman_eletutinterju.pdf (Letöltés: 2023. január 16.)

¹¹ Szabó Imréről I. DRASKÓCZY István: *Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye első esperesének élete és munkái*, Mezőszilas [Kiskunfélegyháza], Parakletos Alapítvány, *Parakletos könyvek*, 1968 [1992]; NAGY Zsombor: Szabó Imre, a budapesti református egyházmegye megszervezője és első esperese, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, *Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai* 4., 2006, 579–590. Pap Béláról I. CSÜRÖS András: Pap Béla zsinati tevékenysége, különös tekintettel az 1951. október 24-i ülésre, *Confessio* 31(2007/4), 109–126.; BALOGH Margit: Igével, tollal és tettel. Pap Béla református lelkész életpályája (1907–1957), in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány–Gondolat, 2021, 157–192.

¹² ERŐS ZSUSZA – SZABÓ JULIANNA (szerk.): *Ég, de meg nem emésztenék. Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye első esperese. Naplók 1914–1954*, Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001, 198.

¹³ Körlevél a Belső-Budapesti Egyházmegye valamennyi egyházközsége elnökségéhez és az egyházmegyei lelkészekhez és magasabb képesítésű női munkásokhoz, Budapest-Pasaréti Református Egyházközség, Iktatott iratok, 163/1951. (Ezúton köszönöm Horváth Géza pasaréti lelkipásztornak, hogy engedélyezte a kutatást.)

¹⁴ RL A/3b Budapesti egyházmegye iratai, 27. doboz, 1253/1951; 37. doboz, F.456/1951.

szöveg az 1951. november 6-án kelt egyházmegyei körlevél „a.” jelzésű mellékletét képezte. Szabó Imre esperes a gyülekezeten kívül elvégzendő missziói látogatások célcsoportjai között a kitelepítetteket is nevesítette: „Többet kell tudni gyülekezetünk tagjairól, életük eseményeiről, s ezeket rövid, s pontos leírásba kell feljegyezni. Ide sorozhatók még a zsidómisszió, az iszákos-misszió és a kitelepítettek gondja.” Az *Irányelvek* célját összegzőképp az esperes a „lelkipásztori munkakör kiszélesítésében” határozta meg, melynek hangsúlyát a „hívek felkeresésére” helyezte. Szabó Imrét a körlevél keltét követő hetekben, november 19. és 26. között az egyházi felső vezetés lemondatta fasori lelkészi és budapesti esperesi hivataláról.¹⁵

A kutatás során egy *oral history* forrás indított el abba az irányba, hogy megvizsgáljam azt, hogy Szabó Imre esperes pontosan mikor kezdte el a kitelepítettek támogatását. Ugyanis az intézkedések végrehajtása (1951. május–július) és a hivatkozott körlevél megszületése (1951. november) között mintegy fél év telt el. Évtizedekkel később Szesztay András, aki az ötvenes évek elején a pasaréti református gyülekezet ifjúsági körének egyik tagja, majd pótpresbiter volt, így emlékezett vissza: „Joó Sándor mondta, hogy ez egy olyan gondolat, amelyet összefogni egy ember tud Ravasz László taccsra helyezése után: Szabó Imre. Szabó Imre azután külön-külön szervezte meg a gyülekezetekben az anyaggyűjtést.”¹⁶ Szesztay a pasaréti gyülekezet vezető lelkipásztora, Joó Sándor bizalmát élvezte. Joónak feltételezhetően nem volt tudomása arról, hogy Szabó Imre mellett a politikai nyomásra püspöki hivataláról lemondott Ravasz László is segítette a kitelepítetteket. Az akkor még Kálvin téri lelkipásztorként működő Ravasz fájlalta, hogy a református egyházi vezetés hivatalosan nem állt a kitelepített reformátusok mellé, noha úgy vélte, hogy kötelessége lett volna.¹⁷ Ravaszt személyesen is érintette a kérdés, mivel egyik lányát minisztériumi osztálytanácsos férjével együtt kitelepítették.¹⁸ A nyugalmazott püspök a kitelepített reformátusok segélyezését külföldi

¹⁵ „Adtál gazdagon Szentlelket és világoasságot, az emmausi tanítványok útját Emmausba és vissza, adtad vigasztalásomra, mert már 19-én elkezdődött a próbatételem. Kiss Rolandnál folytatott három órás beszélgetésben az »Irányelvek« miatt, és 26-án az Egyházkerület Elnöksége tudomásomra hozta, hogy az esperességről le kell mondanom és a fasori lelkészi állásomat el kell cserélnem az egyházunk érdekében.” Szabó Imre 1951. november 29-i naplóbejegyzése (H/1 füzet), közli: Erős–Szabó (szerk.): *Ég, de meg nem emészetik*, 198.

¹⁶ Szesztay András beszélgetése fiatalabb fiával, Ádámmal, in: Zalatnay István (szerk.): *Csak az igazat, a tiszta igazat... Ünnepi kötet a 80 éves Szesztay András tiszteletére*, Budapest, Théma Egyesület, 2006, 7–84, 34.

¹⁷ Ravasz László levele br. Bánffy Dániel kitelepítettéhez, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3.1.5. O–9150/2 Ravasz László, 7. (/46). Egyedi esetekben előfordult, hogy Ravasz utódja, Bereczky Albert püspök igyekezett közbenjárni a kitelepített reformátusok ügyében az állami hatóságoknál. Vö. Jelentés: a protestáns egyházak mentőakciója a kitelepítettek érdekében (Kelt: Bp., 1951. jún. 13.), ÁBTL 3.1.5. O–9047 Bereczky Albert, 137–138. (/232–/233); Kiss Réka: Bereczky Albert lelkipásztori, püspöki működése, in: Kósa (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1.*, 601–620, 614.

¹⁸ Ravasz László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 360–362. Ravasz végül kitelepített lánya és családjának Leányfalura költözése fejében

magyar barátai segítségével szervezte meg. Elküldte számukra a támogatandók címeit azzal a kéréssel, hogy küldjenek nekik élelmiszersomagokat.¹⁹

A kutatások során kiderült, hogy Szabó Imre esperes már a budapesti kitelepítések végrehajtásának idején a tettek mezejére lépett. Már hónapokkal az 1951. november 6-án kelt körlevél megszületése előtt gondjába vette az egyházmegyéjéből kitelepített református egyháztagokat. Ez egyfajta szervezői munkát jelenthetett. Az esperes egyik lánya, Szabó Éva visszaemlékezése szerint „amikor elkövetkezett a kitelepítés [...] akkor az édesapám felszólította a gyülekezeteket a gyűjtésre, az adakozásra.”²⁰ Szabó esperes vélhetően ebbe bevonta a gyülekezetvezető lelkészeket, hogy ők a saját közösségeikben lépésről-lépésre megszervezzék a kitelepítettek támogatását. A hatósági intézkedések végrehajtásának negyedik hetében egyházmegyei közgyűlésre került sor a Budapest-Pasaréti Református Egyházközségben. Az 1951. június 14-i közgyűlés jegyzőkönyvének két verziója maradt fenn Szabó Imre esperes hagyatékában.²¹ Az első szövegváltozatban több javítást eszközöltek, a statisztikák tárgyalásának részeként pedig szerepelnek benne az alább közölt, kitelepítettekre vonatkozó bekezdések.²² A második szövegváltozat egy másolati példány, amely az előzőhöz képest egyfajta tisztázat, és hiányzik a kitelepítettekre vonatkozó szinte egy teljes gépelt oldal.²³ Az utóbbi szövegváltozat lett az 1951. június 14-i egyházmegyei közgyűlés végleges verziója, amelyet Szabó Imre esperes saját kezű aláírásával ellátva beküldött a Dunamelléki Református Egyházkerülethez.²⁴

Noha a közgyűlési jegyzőkönyv végleges verziójában nem szerepelnek az alábbi bekezdések, a közgyűlésen bizonyára elhangoztak a kitelepítettek védelmére szolgáló javaslatok és gondozásukra vonatkozó kérések. A fővárosi kitelepítések végrehajtásának negyedik hetében ezzel igen bátor és nem veszélytelen kiállást tanúsított a kitelepítettek mellett a még hivatalában lévő esperes.

nyugdíjba vonult Kálvin téri lelkészi állásából. Vö. Kiss Réka: Ravasz László püspöki működése, in: Kósa (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1.*, 535–577, 576–577.

¹⁹ Ravasz levele Zsíros József és Takaró Géza amerikai magyar református lelkészeknek, ÁBTL 3.1.5. O–9150/2, 20. (/65). Egy hasonló, a kitelepítettek csomagokkal támogató külföldi segélyakció történetéről lásd GYARMATI György: Transzatlanti segélyakció. A svéd Rädde Barnen Alapítvány és a Chorin család csomagküldő szolgálata – kitelepítetteknek, in: Gyarmati–Palasik (szerk.): *Honukban ottbontalanok*, 55–73.

²⁰ Interjú Szabó Évával. Készítette: Aradi Péter. Sárbogárd, 2000. június 27. *USC Shoah Foundation Visual History Archive* (<https://vha.usc.edu>), 51022. sz. interjú, 4. kazetta (20:50–21:10).

²¹ A Budapesti Református Egyházmegye iratai között (RL A/3b) nem találtam meg az 1951. június 14-i egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyvét.

²² Esperesi jelentés a Belső-Budapesti Református Egyházmegye 1951. június 14-én, Pasaréten tartott rendes közgyűlésén, RL C/105, m7 doboz, ikt. sz. nélkül.

²³ Szabó Imre belső-budapesti esperes imádsága és esperesi jelentése a Belső-Budapesti Református Egyházmegye 1951. június 14-én, Pasaréten tartott rendes közgyűlésén, RL C/105, m12 doboz, ikt. sz. nélkül.

²⁴ Szabó Imre belső-budapesti esperes imádsága és esperesi jelentése a Belső-Budapesti Református Egyházmegye 1951. június 14-én, Pasaréten tartott rendes közgyűlésén, RL A/1b Püspöki levéltár, 2190/1951.

„Közgyűlésünkön meg kell emlékeznünk azokról a nagyobb mérvű kiutasításokról, amelyek olyan váratlanul érték a Főváros lakosságát és oly rövid idő alatt hajtatik végre, hogy nincs idő az érintett családoknak a felkészülésre. Egyházunk presbiterei közül is többekről van tudomásunk, akik már el is távoztak. Számos felterjesztés érkezett hozzánk a legkülönbözőbb kérelmekkel, hogy azt az egyházi felsőbbséghez, vagy országunk kormányzatához terjesszük s értekezleteken, bizottsági gyűléseken is hangzottak el ilyen irányú javaslatok.

Látnunk és hallanunk kell, hogy különösen a nyugdíjasok nagy rettegésben élnek és kis készletüket összecsomagolva várják a kitelepítési irat kézbesítését.

Halk és kérő szóval fordulunk egyházi főhatóságunk útján kormányzatunkhoz, hogy ha a jövő társadalma építése, vagy a szocialista nemzeti élet fenyegetettsége szükségessé teszi ezt a rendelkezést, akkor adjon ki általános rendelkezést, hogy kiknek kell elhagyni a Fővárost és adjon időt az előkészültre és engedélyt esetleg a vidéki rokonsági környezetbe való összeköltözésre. Különös kíméletet kérünk a kisgyermek és tehetetlen öregek és betegek iránt. Engedje meg velük szemben szeretetintézményeinkben a könyörülő szeretet gyakorlását és lelkigondozásukat. A termelés nyugodt menete is, a lelkek megnyugvása is megkívánja, hogy ha ennek az intézkedésnek elháríthatatlanul meg kell lenni, az szocialista emberséggel és keresztényi szeretettel menjen végbe.

Mіндеzekből az eseményekből pedig mi, budapesti református gyülekezetek azt olvassuk ki, hogy az Úr keze még felemelve van és haragja nem szűnt meg és meg kell kóstolnunk és ki kell ürítenünk a keserű pohárt, meg nem bánt és meg nem bocsátott vétkeink miatt, s az ártatlannak is szenvedni kell előző korszakok embertelen és istentelen vétkei miatt.

Kérjük azért a gyülekezeteinket, szálljanak magukba. Keressük Istennek kegyelmes orcáját Hozzá térésünk által. Vegyük fel gondját az otthontalanná vált testvéreinknek, s mint egyház, intézményesen gondoskodjunk lelkigondozásukról és gyermekeiket fogadjuk magunkhoz.

Szüntelen imádkozzunk, hogy fordítsa el haragját, állítsa meg a feltornyosuló háborús veszedelmeket, adjon a nemzeteknek békességet és engedelmes szívet.”²⁵

A fővárosból kitelepített reformátusokat támogató szolidaritási akciót Szabó Imre esperes irányította, de nem egyedül végezte. Ehhez rendelkezett mind megfelelő tekintéllyel és kapcsolatrendszerrel, mind pedig a szükséges bátorsággal. A szolidaritási akció és annak különböző lépései feltételezhetően egy közös gondolkodás eredményét jelentették. Mindezt részben alátámasztja, hogy három nappal az 1951. június 14-én, Pasaréten tartott egyházmegyei közgyűlés előtt az esperes egy levelet kapott Asztalos János főorvostól, aki egyben presbitere volt a Fasorban. A levélben megfogalmazott konkrét javaslatokat az esperes megfogadta, hiszen azok visszaköszöttek az 1951. június 14-i esperesi jelentésében.

²⁵ Esperesi jelentés a Belső-Budapesti Református Egyházmegye 1951. június 14-én, Pasaréten tartott rendes közgyűlésén, RL C/105, m7 doboz, ikt. sz. nélkül.

Asztalos javasolta, hogy az egyházmegyei közgyűlés határozatban mondja ki a következőt:

„keressük meg a főtiszteletű konventi elnökséget és kérjük, hogy a konvent elnöksége forduljon a kormányzat felé kéréssel. Kérje a kormányzatot, hogy a rendelkezés végrehajtását legalább a 70 éven felüli öregeknél, továbbá a súlyos betegeknek függessze fel, hiszen ők emberi számítás szerint nem lehetnek veszélyesek az államrendre. Ha a kormányzat továbbra is folytatni akarja a kitelepítéseket, legalább a végrehajtásban következzenek be enyhítések. Tegye lehetővé a kormányzat a vidéki rokonokhoz, ismerősökhöz való költözést és a kitelepülési előkészület legalább 2–3 hét legyen.

Egyben indítványozom, hogy ha a konventi elnökségünk nem tehetné rövid idő alatt /1 hét/ magáévá indítványunkat, azt maga az Egyházmegye, mint közgyűlési határozatot terjessze a kormányzat elé.”²⁶

Az 1951. június 14-i egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyvéből fennmaradt kivonat tartalmazza a közgyűlésen hozott határozatot. Ezekben nincs nevesítve a kitelepítettek ügye. A gyülekezeti statisztikák és zárszámadások kapcsán hozott 4. számú határozat arról rendelkezett, hogy a lelkipásztorok, presbiterek és egyházi munkások „tekintsék a gyülekezetek központi életkérdésének” a személyes lelkigondozás „széleskörben” végzendő munkáját, különösen is a gyermekek és az ifjúság körében.²⁷ Az 1951. november 6-i egyházmegyei körlevél hasonló tárgykörben, a missziói látogatások célcsoportjai között tárgyalta a kitelepítetteket. Mindazonáltal az Asztalos János által tett javaslat 1951 nyarán nem valósult meg, mivel a kitelepítettek ügyében 1951. június 14-én nem született egyházmegyei közgyűlési határozat, így azt a kormányzatnak sem tudták felterjeszteni.

A kitelepítetteknek nyújtott gyakorlati segítségnek azonban számos formája volt mind még a fővárosban tartózkodó, kitelepítésük végrehajtására várók, mind már a vidéken, kitelepítésben élők körében. Egyes eseteket megőriztek visszaemlékezések,²⁸ míg másokról írott források tudósítanak. Az egyes típusok és az azokhoz tartozó példák feltárása a kutatás további feladata. A hatósági intézkedések végrehajtása idején, még a fővárosban tartózkodók számára az egyik legfontosabb segítség a mentesítési kérelmek benyújtásában való közreműködés volt. Szabó Imre esperes az egyházmegye idős világi vezetője, Benkő Ferenc egyházmegyei gondnok ügyében fordult az egyházi felső vezetéshez, aki évtizedeken keresztül

²⁶ Asztalos János levele a Belső-Budapesti Református Egyházmegyéhez (Kelt: Bp., 1951. jún. 11.), RL C/105, m5 doboz, ikt. sz. nélkül.

²⁷ Kivonat a Belső-Budapesti Református Egyházmegye 1951. évi június 14-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyvéből (Kelt: Bp., 1951. júl. 26.), RL A/1b, 2191/1951.

²⁸ Például a kitelepítettek vidéken történő személyes látogatására emlékezett vissza Szesztay András: „Én egy Újhelyi nevű bácsihoz jártam, aki Vinnay Gézáék rokona volt, és ismertem a fiát. Tar községbe mentem hozzá minden hónapban, hogy vele tartsam a kapcsolatot. Meskó Erzsébetekhez is jártam Hortra, és láttam, hogy ő nem folytathatja a gimnáziumot.” Szesztay András beszélgetése fiatalabb fiával, Ádámval, in: Zalatnay (szerk.): *Csak az igazat, a tisztá igazat...*, 33–34.

három egyházmegyében „fáradhatatlanul” munkálkodott a református egyházért. Az esperes arra kérte a konventi elnökséget, hogy még aznap járjanak közben az „illetékes helyen” Benkő ügyében, aki ekkora már benyújtotta fellebbezését.²⁹ Az egyházmegyei gondnok nyugalmazott államtitkár volt, a budahegyvidéki gyülekezet presbitere.³⁰ Mentésítési kérelme további sorsáról a kutatások során eddig nem került elő adat.

Az egyik fővárosi gyülekezet világi vezetőjének mentésítési ügyéről több részlettel rendelkezünk. Mátyás Károly pasaréti főgondnok, miután kézhez kapta a kitelepítésről szóló véghatározatot, még aznap megírta fellebbezését a Belügyminisztériumnak. Indoklásában hivatkozott az alkotmányra, illetve a református egyház és az állam között 1948-ban megkötött egyezményre, hogy főgondnoki tevékenységét tovább folytathassa Budapesten. Továbbá kitért előrehaladott életkorára (60 éves volt) és rossz egészségügyi állapotára (szív- és cukorbetegségben szenvedett), amely miatt állandó orvosi kezelésre szorult, ezért „testi munkára képtelen” volt.³¹ Joó Sándor pasaréti lelkipásztor valódi bátorságról tett tanúságot, amikor kiállt főgondnoka mellett. Sürgősen cselekedni kellett, ezért még a véghatározat kézhezvételének napján egy hivatalos igazolást állított ki. Ebben kifejtette, hogy Mátyás Károly „Budapesten való tartózkodása feltétlenül szükséges”.³²

Emellett Joó továbbította főgondnoka fellebbezését Bereczky Albert püspöknek azzal a kéréssel, hogy azt juttassa el az Állami Egyházügyi Hivatalhoz.³³ Mátyás Károly kérelme nem járt sikerrel, kitelepítését végrehajtották: Polgár községbe (Hajdú-Bihar megye) került. A helyi tanácsnál Sárospatakra való áttelepülési engedélyért folyamodott, amely kérelmét elfogadták. A Hajdú-Bihar Megyei Tanács a Belügyminisztériumnak terjesztette fel Mátyás Károly kikérési kérelmét. 1951. július 4-én Bereczky Albert püspök Mátyás Károly áttelepülési ügyét támogatva fordult Házi Árpád belügyminiszterhez és Kossa Istvánhoz, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökéhez.³⁴ Kutatásaim során arról nem találtam további forrásokat, hogy Mátyás Károly át tudott-e végül telepedni Sárospatakra. Annyi azonban bizonyos, hogy a kitelepített pasaréti főgondnok 1951 után Miskolcon

²⁹ Szabó Imre esperes levele a konventi elnökséghez (Kelt: Bp., 1951. aug. 19.), RL C/105, m12 doboz, ikt. sz. nélkül.

³⁰ Benkő Ferenc 1946-tól látta el az egyházmegyei gondnoki tisztt a budapesti egyházmegyében. A XII. ker. Böszörményi út 4. szám alatt lakott. Vö. Egyházmegyei címtár (Budapesti em.), RL C/105, m11 doboz, ikt. sz. nélkül.

³¹ Mátyás Károly kérelme a 00470/1951. sz. kitiltó véghatározat hatályon kívül helyezése iránt (Kelt: Bp., 1951. jún. 20.), Budapest-Pasaréti Református Egyházközség irattára, Iktatott iratok, 102/1951.

³² Joó Sándor ref. lelkipásztor igazolása Mátyás Károly (Bp., II. Darányi Ignác u. 8.) részére, Budapest-Pasaréti Református Egyházközség irattára, Iktatott iratok, 102/1951.

³³ Joó Sándor levele Bereczky Alberthez (Kelt: Bp., 1951. jún. 20.), Budapest-Pasaréti Református Egyházközség irattára, Iktatott iratok, 103/1951. Bereczky példánya megtalálható: RL A/1b, 1758/1951.

³⁴ Bereczky Albert püspök levele Házi Árpád belügyminiszterhez (Kelt: Bp., 1951. júl. 4.), RL A/1c Elnöki iratok, 1339/1951.

is élt.³⁵ Mátyás Károly bizonyára azért került a kitelepítendőök listájára, mert a két világháború közti gazdasági elithez tartozott: közel huszonöt éven át – egészen 1948-ig – a posztó-nagykereskedők között jegyezték a nevét.³⁶ Vállalkozása jól jövedelmezhetett, mivel a háború után ő finanszírozta az ostrom idején károkat szenvedett pasaréti gyülekezeti épületek rendbetételét.³⁷

Mátyás Károly esete nem volt egyedi, más református presbitereket is kitelepítettek otthonaikból. Szabó Imre esperes egyházlátogatást végezve 1951. szeptember 17-én részt vett a pasaréti presbitérium ülésén. Az ott készült jegyzőkönyv szerint az esperes első hozzászólása alkalmával a presbitérium távol lévő tagjaira hívta fel a figyelmet: „Bensőséges együttérzéssel és fájdalommal emlékezik meg arról, hogy a főgondnok és több presbiter nem lehet közöttünk, értük való imádságban meg ne restüljünk.”³⁸ Noha nem tért ki távollétük okára, minden jelenlévő értette az utalást.

Más fővárosi gyülekezetek is számontartották, mely presbitereket vagy presbitereiket telepítették ki. Feltételezhető, hogy ezt egy egységes iránymutatás alapján végezték. Ennek részleteit nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy Szabó Imre esperes a hatósági intézkedések végrehajtásának idején és az azt követő közel fél év során még Budapesten élt és dolgozott, tehát volt lehetősége mindezt megszervezni. Egy gyülekezet elnöksége és presbitériuma, valamint az esperes együttműködésére példa egy Szabadság téri eset. A Szabadság téri presbitérium egyik tagját, Tunyogi Szűcs Kálmán nyugalmazott miniszteri tanácsost kitelepítették otthonából.³⁹ Ezt követően 1951. június 2-án egy rendkívüli presbiteri gyűlést tartottak a Szabadság téren.

Határozatban rögzítve a presbitérium arra utasította a gyülekezet elnökségét, hogy az „egyházmegye útján haladéktalanul intézzen fölterjesztést Bereczky Albert püspök úrhoz azzal a kérelemmel, hogy forduljon a kormányzathoz annak a kieszközlése végett, hogy a folyamatban lévő kitelepítések során az egyházközségek presbiterei a kitelepítés alól mentesíttessenek és hogy dr. Tunyogi Szűcs

³⁵ A Budapest-Pasaréti Ref. Egyházközség története. II. rész. Írta: Borbély László. Budapest, Kézirat, 1964, 32–33. (Másolat, Viczián Miklós tulajdonában, akinek ezúton köszönöm, hogy a másolati példányt rendelkezésemre bocsátotta.)

³⁶ A kereskedelemügyért felelős minisztérium által kiadott *Központi Értesítő*ben először 1926-ban, a budapesti telefonkönyvben (*A budapesti egységes hálózat betűrendes távbeszélőnévsora*) először 1939-ben, utoljára pedig 1948-ban szerepel Mátyás Károly mint posztó nagykereskedő. (Vö. Arcanum-keresés, 2022. nov. 7-én.)

³⁷ DRASKÓCZY István: *Dr. Joó Sándor, a Budapest-Pasaréti Református Gyülekezet első lelképásztorának élet-története*, Kiskunfélegyháza, Parakletos Alapítvány, 1993, 142–143.

³⁸ 1951. szeptember 17-i presbiteri jegyzőkönyv, Budapest-Pasaréti Református Egyházközség irattára, Presbiteri jegyzőkönyvek.

³⁹ Tunyogi Szűcs az V. ker. Klotild utca (ma: Stollár Béla u.) 14/a szám alatt lakott. 03370. szám alatt szerepel a neve az alábbi listán: Kimutatás a kiköltöztetés által lepecsételt lakásokról, V. ker. (Kelt: Bp., 1951. jún. 23.), Budapest Főváros Levéltára XXIII.106.h Bp. Főv. Tanács V.B. Igazgatási Osztály, Kitelepítésekkel kapcsolatos iratok, 1. doboz, ikt. sz. nélkül. A Szabadság téri gyülekezet egy másik kitelepített presbitere, Mester Miklós kitelepítési történetéhez l. Lányi: Mester Miklós, 334–335.

Kálmán presbiter ügyében hozott kitelepítési határozat revízió tárgyává tétesék”.⁴⁰ A határozatban foglaltak alapján feltételezhető, hogy a fővárosi református kitelepített presbiterekért való közbenjárás, az ő támogatásuk egy koordinált akció volt, amelyben tevékeny részt vállaltak az egyes gyülekezetek és maga a budapesti egyházmege, élén Szabó esperessel. A fent idézett presbiteri határozatot Karsay Dezső, a Szabadság téri gyülekezet lelkipásztora – Szabó Imre esperes támogatásával – felterjesztette Bereczky Albert püspökhöz, annak segítségét kérve.⁴¹ Az eddigi kutatások arra mutatnak, hogy Bereczky püspök kollektíve nem lépett fel az állami hatóságoknál a kitelepítés alá eső budapesti református presbiterekért. Noha a szolidaritási akciót irányító Szabót 1951. november végén lemondatták faszori lelkési és budapesti esperesi hivataláról, a református kitelepítettek támogatása mégis folytatódott. Szabó feleségével együtt 1952. január 31-én hagyta el a fővárost és egy világtól elvágott, vasúti közlekedés nélküli kis nyírségi falu, Buj református lelkésze lett.⁴²

Szabó fővárosból történő elűzése után faszori utódja, Dobos Károly lelkipásztor folytathatta a szolidaritási akció irányítását. Fennmaradt egy aláírásával ellátott rövid levél, melyet egy bizonyos Kállay Annának írt, és arra kérte, hogy a mellékelt budapesti egyházmegei „kijavított” névsort vigye el Bujba és „nagyon vigyázzon reá”. Dobos ezt a bizalmas és fontos kérést egy évvel a kitelepítések végrehajtása után, 1952. június 23-án fogalmazta meg.⁴³ Az egyházmegei kijavított névsor eljutott Szabó Imréhez, ugyanis az fennmaradt a hagyatékában.⁴⁴ Kállay Anna megbízatása részben kockázatokkal is járt, részben a Bujba való eljutás sem volt egyszerű abban az időben. A „kijavított” névsort lefűzték, míg egy másik ezzel egykorú egyházmegei névsor szálasan maradt fenn a Szabó-hagyatékban.⁴⁵ Mindkét névsorban aláhúzták egyes presbiterek neveit, amelyek mellett hol szerepel, hol nem az „elköltözött” megjegyzés. Az aláhúzott nevek között többet is találtam, akikről más forrásokból biztosan tudtam, hogy 1951-ben kitelepítették őket a fővárosból.

A két névsor aláhúzott neveit összevetve egy 130 főből álló listát kaptam, akikről feltételezem, hogy kitelepítették őket Budapestről. Mind református presbiterek, gondnokok, főgondnokok voltak, akik közül hatan egyházmegei tisztséget is viseltek, többségében már nyugdíjasként.

⁴⁰ Kivonat a Budapest-Szabadság téri Egyház Presbitériumának 1951. június 2-án tartott rendkívüli gyűlésén készült jegyzőkönyvből (Kelt: Bp., 1951. jún. 2.), RL A/1b, 1608/1951.

⁴¹ Karsay Dezső lelkipásztor levele Bereczky Albert püspökhöz (Kelt: Bp., 1951. jún. 2.), Szabó Imre esperes levele Bereczky Albert püspökhöz (Kelt: Bp., 1951. jún. 4.), RL A/1b, 1608/1951.

⁴² Erős–Szabó (szerk.): *Ég, de meg nem emésztenék*, 241–242.

⁴³ Dobos Károly levele Kállay Anna faszori gondozó, missziós testvérnek (Kelt: Bp., 1952. jún. 23.), RL C/105, m5 doboz, ikt. sz. nélkül.

⁴⁴ Egyházmegei címtár (Budapesti em.), RL C/105, m11 doboz, ikt. sz. nélkül.

⁴⁵ A budapesti egyházmege presbiteri névsora, RL C/105, m7 doboz, ikt. sz. nélkül.

A budapesti egyházmegye kitelepített világi tisztviselői (a kutatás jelenlegi állása szerint)

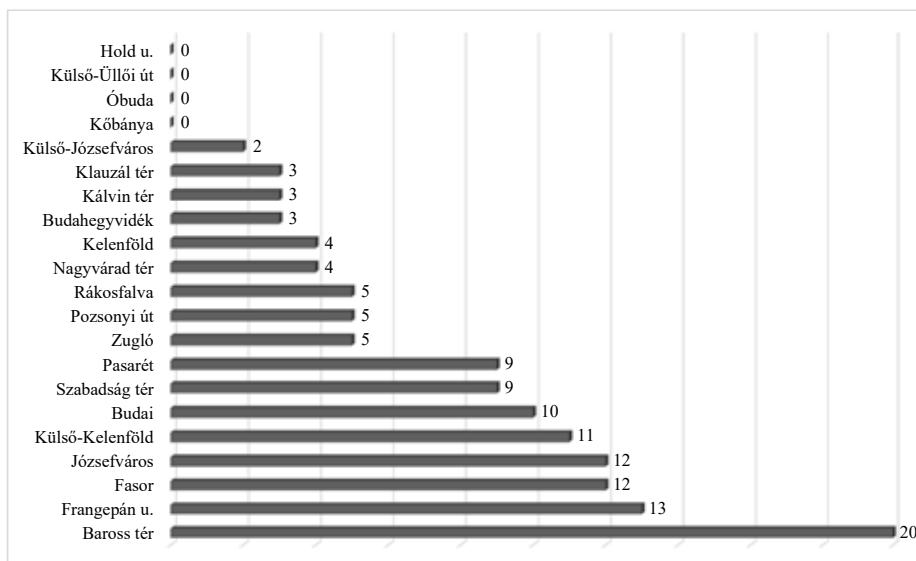
	Név	Egyházmegyei tisztség	Polgári foglalkozás
elnökség	Benkő Ferenc, dr.	egyházmegyei gondnok	nyug. államtitkár
tanácsbírák	Lázár Ferenc, dr.	egyházmegyei tanácsbíró (világi), jogügyi bizottság tagja	nyug. közjegyző
	Borsos Endre, dr.	egyházmegyei tanácsbíró (világi), jog- ügyi bizottság üv. alelnöke és tagja, pénzügyi és gazdasági bizottság tagja	nyug. közigazgatási bírószági tanácsel- nök
egyházme- gyei bizott- ságok tagjai	Kelemen Kornél, dr.	jogügyi bizottság tagja	ügyvéd
	Oláh József	pénzügyi és gazdasági bizottság tagja	nyug. vezérőrnagy
	Farkas Gábor	közalapi és nyugdíjintézeti bizottság tagja	<i>nincs adat</i>

Az egyházmegye elnökségét teljesen lecserélték: Benkő Ferenc egyházmegyei gondnokot kitelepítették, Szabó Imre esperest pedig hivatalos egyházi úton távolították el Budapestről. Megvizsgáltam a 130 főből álló presbiteri névsort társadalomtörténeti szempontból, a megadott polgári foglalkozásokat kategorizálva, mely társadalmi csoporthoz tartoztak a két világháború közötti Magyarországon.⁴⁶ Közel felük (49%) a középosztályból (értelmiségi, köztisztviselői, „polgári”), hasonló arányban (44%) a kispolgárságból (iparosok, kereskedők, altiszti réteg), csupán 4,5%-uk a két világháború közötti elitiek (politikai-kormányzói, katonai) soraiból, illetve mindössze 2%-uk az alsó társadalmi rétegekből (városi munkásság) kerültek ki. A középosztályhoz tartozók túlsúlya megerősíti az 1951. évi fővárosi kitelepítésekkel kapcsolatos eddigi kutatási eredményeket.

A kitelepített budapesti református presbiterek 130 főből álló listájához további kontrollforrások rendelése szükséges. Az Államvédelmi Hatóság információi szerint a budapesti református egyházközségek presbiteri közül a Kálvin tériből telepítették ki szám szerint a legtöbbet.⁴⁷ A Szabó-hagyatékából előkerült egyházmegyei névsorokból ellenben teljesen más eredményt kapunk. Utóbbi alapján a Kálvin térről három presbitert telepítettek ki, a legtöbbet pedig a Baross téri gyülekezetből.

⁴⁶ A Horthy-korszak társadalomtörténetéhez l. GYÁNI Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban, in: Gyáni Gábor–Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* (2. javított kiadás), Budapest, Osiris, *Osiris tankönyvek*, 2003, 189–389.

⁴⁷ Összefoglaló jelentés Ravasz László ny. püspökről (Kelt: Bp., 1952. febr. 27.), ÁBTL 3.1.5. O–9150/2, 11–21. (/56–/66).

A fővárosból kitelepített presbiterek száma gyülekezetenként (a kutatás jelenlegi állása szerint)

A kutatás további feladata elsőként a rendelkezésre álló 130 tételes névjegyzék segítségével a Budapestről kitelepített református presbiterek neveinek tisztázása lesz. Ehhez két forráscsoport bevonása szükséges: egyrészt a Budapest Főváros Levéltárában, másrészt az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában őrzött kitelepítési iratoké. Fontos lesz meghatározni a kitelepített református presbiterek életkorát, illetve hogy egyedül (özvegyként), vagy családdal együtt vitték őket kijelölt kényszerlakhelyükre. Utóbbi esetén a kitelepített családtagokat is be kell vonni a vizsgálatba. Ha a forrásadottságok engedik, a mentesítési és áttelepülési kérelmek nyomon követésére és összegzésére is sort kerítünk majd. A kitelepítettek vagyoni helyzetének, lakásaik elhelyezkedésének, méretének és komfortfokozatának elemzése további irányát jelenthetik a kutatásnak. A munka során a fent felsorolt két forráscsoporton kívül be kell vonni a vizsgálatba az egyes érintett gyülekezetek archív iratait és a fővárosi ingatlan-nyilvántartási iratokat is. A téma szisztematikus kutatása fontos hozzájárulást jelenthet a református egyház második világháború utáni társadalomtörténetének mélyebb megismeréséhez. Lehetővé válhat annak elemzése, hogy állami kényszer hatására miképp cserélődtek le a budapesti református gyülekezetek világi vezetői és ez milyen változásokat eredményezett az egyes gyülekezetek életében.

MELLÉKLET 1253/1951. sz.

KÖRLEVÉL

a Belső-Budapesti Egyházmegye valamennyi egyházközsége Elnökségéhez és az egyházmegyei lelkészekhez és magasabb képesítésű női munkásokhoz.⁴⁸

[...]

IRÁNYELVEK. MUNKAKÖR ÉS MUNKANEMEK MEGJELÖLÉSÉRE A GYÜLEKEZETEK BEN
AZ EGYHÁZMEGYEI LELKÉSZEK ÉS EGYHÁZI NŐI MUNKÁSOK RÉSZÉRE

Az alább felsorolt munkakörök és munkanemek nem az összes munkáját jelentik egy beosztott egyházmegyei lelkésznek, hanem a gyülekezetek szüksége, a lelkipásztor belátása és az illető arra-valósága szerint alternatív módon alkalmazandók.

BELSŐ SZOLGÁLAT.

1., Az egyházmegyei lelkész a lelkészi hivatalban a hivatalos órára pontosan jelenjen meg, úgy mint a többi egyházi alkalmazottak. Munkakörét a lelkipásztor jelöli ki, s a presbiteri gyűlésen a beosztottat bemutatja.

2., Minden beosztott egyházmegyei lelkésznek és női munkásnak munkaköre a beosztása szerint a vasárnapi gyermek istentisztelet, a délelőtti és délutáni istentiszteletek végzése, előre egy héttel történő megállapítása, vagy egy havi előkészített terv szerint. Ha ez a terv fontos ok miatt változik, a beosztott egyházmegyei lelkész tartozik azt tudomásul venni és a rendelkezésnek magát alávetni. Ugyanez áll a hétköznap végzendő reggeli, vagy esteli könyörgésekre, templomi szentírásmagyarázatokra, vagy bibliaórákra, új énekek, esetleg a kétéves konfirmáció esetén az első évfolyam tanítására. Keresztelési, esketési, temetési szertartás végzése, illetve helyettesítése hasonlóképpen ebbe a csoportba tartozik. Ugyancsak az orgonista szolgálatának ellátása, valamint bibliaiskola vezetése. A stóljajövedelemmel járó szolgálatoknál a részesedés mértékét is a paróchus hatáskörébe utaljuk.

3., A beosztott lelkész megbízható az anyakönyvek vezetésével, a gazdasági hivatalban a kartotékok felállításával; azok állandó felfrissítése és az 1–6, 6–14, s a 14–18 évesek kataszterének elkészítése minden paróchiának ügyis elsőrangú kötelessége. Aki ezt a beosztást kapja, ugyanakkor a belső lelkészi szolgálatok elvégzésével is megbízható. Szolgálat a irodában, ha ilyent kap, általában napi 8 óra az egyházközségben szokásos beosztás szerint. Ha irodai szolgálatot a gazdasági hivatalban nem kap valaki, akkor a lelkészi hivatalban teljesítsen szolgálatot, hogy a lelkészi irodában a hivatalos órák alatt lelkész mindig legyen jelen.

KÜLSŐ SZOLGÁLAT.

4., A külső szolgálat alatt, a temetéstől házi esketéstől és a házi keresztelőtől eltekintve a családban, a híveknél végzett látogatásokat értjük, amely látogatások:

⁴⁸ RL A/3b, 37. doboz, F456/1951. Az eredeti körlevél írógéppel készült. A szövegben lévő kiemelésekkel és az eredeti helyesírással közlöm a dokumentumot.

a., pásztori, b., missziói, c., diakóniai, d., ellenőrző fegyelmező látogatások lehetnek.

a., Pásztori látogatások: Amikor a családokat azért keresi fel programmszerűen, hogy érdeklődjék azoknak élete, egyházhoz való hűsége, gyermekei hitben nevelése, az apa és anya, s a nagyszülők templomlátogatása, s a család bajai és örömei iránt. Imádság és igeolvasás nélkül lehetőleg ne végződjék a családlátogatás. Ilyen látogatást végezhet egyes utcákban, vagy egy-egy körzetben, amely 1000–1500 léleknél nagyobb ne legyen.

b., Missziói látogatások: Első ezek között az otthon fekvő beteg meglátogatása; a gyülekezetbe legyen beleoltva mindenütt, hogy kórházban, vagy otthon fekvő betegeikről adjanak hírt a lelkészi hivatalba. A hosszabb ideig betegeskedőket és gyógyíthatatlanokat hetenként kell látogatni. Az öregek, akik nem tudnak templomba eljárni, hasonlóan jegyzékbe veendő és rendszeresen látogatandók. Az adószedőket nemcsak be kell vonni ebbe a munkába, hogy információkat adjanak az öregekről és betegekről, de felelősségüket fel kell ébreszteni, hogy az ilyen eseteket észre-vegyék és feljegyezzék.

A gyermekek istentiszteletre hívogatása. Általában a gyermekmisszió, amelyben a szülőre éppen olyan hangsúly esik, mint a gyermekekre, hitre ébresztgetése és református hűsége nevelése a szülők házi áhítata által. Ez a munkakör egy-egy embernek teljes elfoglaltságot is nyújthat. Ide soroljuk a gyermekek születési évfordulóján a látogatásokat. De figyelemmel kell kísérni a családi fontosabb eseményeket is. Többet kell tudni gyülekezetünk tagjairól, életük eseményeiről, s ezeket rövid s pontos leírásba kell feljegyezni. Ide sorozhatók még a zsidómisszió, az izsákos-misszió és a kitelepítettek gondja.

c., A diakóniai látogatásokat az egyház egész adóbegyűjtő rendszerének átalakítására kell felhasználni. Az önkéntes felajánlás és az önként beszolgáltatás rendszerére való átnevelést kell elkezdenünk arra az esetre, ha nem lesznek jó adószedőink, vagy egyáltalán nem lesznek adószedőink. Ilyen irányú tevékenységet csak úgy lehet megvalósítani, ha a beosztott egyházmegyei lelkészek és munkások az egyházi adószedésben is egy-egy hónapos gyakorlatot szereznek, úgy az idősebbek, mint a fiatalabbak. A felajánlott egyházi adományok begyűjtésének általában véve nagyobb megbecsülést kell szerezniük egyházközségeinkben.

d., Ellenőrző és fegyelmező látogatásokat részben az adószedők munkájának ellenőrzéséért lehet bevezetni, de ez összekötendő a templomból, úrasztalától elmaradozó meglátogatásával, s a hiányzó konfirmandusok állandó figyelemmel tartásával. A fegyelmező látogatás azonban a presbiterek feladata és az ő tisztük-höz kell azt kötni.

Ez az Irányelv a lekipásztori munkakör kiszélesítését, s annak ily módon való megosztását célozza, amelyben a hangsúly a hívek felkeresésén van.

A predikáló helyeken is ezeket a szempontokat vigye keresztül a lekipásztor, tehát a hívek látogatását, a konfirmációi előkészítést, az egyes bibliaórák létesítését.

ÁLTALÁNOS RENDELKEZÉSEK:

1., A lelkipásztorok a beosztott egyházmegyei lelkészeknek és női munkásoknak foglalják írásba munkakörüket és azt az esperesi hivatalba is jelentsék november 20.-ig.

2., A beosztott egyházmegyei lelkészek és női munkások tartoznak munkanaplót vezetni.

3., A rendszeres munkára beosztottakat hetenként egy szabadnap megilleti.

4., Azt, aki kötelességét nem teljesíti, a lelkipásztor két ízben figyelmezteti. Ennek eredménytelensége esetén az egyházmegyei elnökségnek jelentést tesz.

5., Az egyházközségekbe beosztottak negyedévenként az egyházmegyére beszámolóra összehívandók.

6., A beosztott egyházmegyei lelkészek, presbiteri gyűlésekre meghívandók.

ABSTRACT

Kristóf Erdős: 'Let's take care of our brothers who have become homeless.' Dean Imre Szabó's Role in Supporting the Displaced People of Budapest

None of the political intentions in the background of the deportations from Budapest in 1951 included any action declared against the inhabitants of Budapest who openly professed their Christian commitment. The background of the displacement was, on the one hand, the housing shortage that had already existed since before WWII, and on the other hand, the expulsion of the elite declared class enemies, between the two World Wars. Many Reformed church members also belonged to the latter category, several of whom held secular functions in the church based on its synodal-presbyterian system. In this paper, I intend to argue that the deportation of the Reformed elders and chief elders from Budapest was part of the extensive toolkit of church persecution by the party-state. The partial results of an ongoing research is presented, i.e., the solidarity action in support of the displaced Reformed persons, managed by Dean Imre Szabó of Budapest. According to the current state of research, 130 Reformed elders and chief elders were deported from Budapest.

Keywords: deportation from Budapest (1951), Reformed Elders/Presbyters, Imre Szabó, Reformed Church in the post-war Hungary, church persecution

Mirák Katalin

LILA KÖTETEK, ZÖLD NAPLÓK.
SZEMELVÉNYEK REFORMÁTUSOKRÓL ÉS EVANGÉLIKUSOKRÓL
ORDASS LAJOS PÜSPÖK NAPLÓIBÓL (1948, 1956–1957)

2021-ben az Ordass-életmű és az Ordass-kutatás szempontjából is fontos újdonság látott napvilágot. Három jeles kiadó közös közreműködésével megjelent Ordass (Wolf) Lajos¹ evangélikus püspök kiadatlan naplójának első három darabja.² Ordass ikonikus alakja a 20. századi evangélikus egyháztörténetnek. Ceglédi, majd kelenföldi lelkészi szolgálata után 1945 őszén lett a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke, de a kommunista diktatúra évtizedeiben egyházvezetőként mindössze 4,5 évig működhetett. A pártállam a püspököt egyházpolitikai szempontok alapján kétszer félreállította, így – két rövid időszakról (1945–1948, 1956–1958) eltekintve – élete utolsó 30 évét az aktív egyházi szolgálattól elszigetelten töltötte. Püspökségét a hatalom csupán rövid ideig tűrte meg, de az életmű túlélte őt. Helytállásával maradandó értéket teremtett, amely mind a mai napig meghatározó része az evangélikus identitásnak.

FOGHÍJAS NAPLÓK

Naplót írni aszkéta feladat. Aki írt már valaha, vagy legalább megpróbálkozott vele, az tudja igazán, milyen kitartás, szorgalom, fegyelem, rendszeresség és következettség kell hozzá. E tevékenység Ordass Lajos számára évtizedeken át mindennapi, kötelező penzumot jelentett: „Életem eseményeiről és szolgálataimról általában

¹ Ordass Lajos (Törzsa, 1901 – Budapest, 1978): lelkész Cegléden (1931–1941), majd Kelenföldön (1941–1945). 1945. szeptember 27-én iktatták be a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspökévé. 1948. augusztus 23-án az ÁVH gazdasági rendőrsége házkutatást tartott nála, majd bevitték kihallgatásra. Másnap hazaengedték és házi őrizetbe helyezték, amelyet a Lutheránus Világszövetség vezetőinek közbenjárására később feloldottak. Szeptember 8-án ismét letartóztatták, és valutabűncselekmény vádjával perbe fogták. 1948. október 1-jén kétéves fegyházbüntetésre ítélték, amelyet Szegeden, majd Vácott töltött le. 1950. május 30-án szabadult. Az egyházi különbíróóság még szabadulása előtt, 1950. április 1-jén elmozdította őt püspöki hivatalából. 1956. október 5-én állami, október 8-án egyházi rehabilitációban részesült. Október 30-án vette át ismét a püspöki hivatalt. 1958. júniusban állami nyomásra újra félreállították, és nyugdíjazták. Többé nem térhetett vissza az egyházvezetésbe. Ordass életrajzi kronológiáját l. Ordass Lajos Alapítvány honlapja www.ordass.hu (Letöltés: 2023. március 28.)

² ORDASS Lajos: *Naplóm 1948, 1956–1957*, Isó Gergely (szerk.), Budapest, Luther Kiadó – Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Ordass Alapítvány, 2021.

rendszeresen naplót vezettem. Olyankor hagytam abba, ha külső körülmények gátoltak benne, vagy ha házkutatással kellett számolnom. Vagy olyankor szakítottam félbe, ha valamilyen fontosnak látszó eseménysorozat indult az egyház életében.”³

Bizonyos, hogy Ordass püspöksége kezdetétől vezetett naplót. Az 1945–1947-es darabok azonban eltűntek, amikor ugyanis a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Gazdasági Rendészeti Ügyosztálya 1948. augusztus 24-e éjjelén házkutatást tartott lakásán, a püspök számos iratát, köztük a naplófeljegyzéseit elvitték, s azok később nem kerültek vissza a szerzőhöz. Íróasztalának az a fiókja azonban, amelyben az 1948-as naplójegyzeteit tartotta, elkerülte a nyomozók figyelmét, és azok megmaradtak nemcsak a püspök, de az utókor számára is.

Ordass Lajos az utolsó naplóbejegyzését halála előtt két héttel, 1978. augusztus 1-jén írta. Így e tevékenység, hosszabb-rövidebb kihagyásokkal, mondhatni a haláláig tartott. A naplóorozat azonban korántsem teljes. Jelentős hiátusok mutatkoznak benne, mert az 1945–1947, 1949–1956 eleje, 1958–1960 közötti időszak naplóinak hollétéről nem tudunk. Az 1961-től 1978-ig, Ordass haláláig keletkezett naplók azonban hiánytalanul megvannak. Ez utóbbiak Ordass halála után kalandos utat jártak be, s szinte a csodával határos módon maradtak meg. Történetüket az egykori nagybörzsönyi lelkész, Ordass Lajos veje, ifj. Dedinszky Gyula⁴ idézte fel a 2021-es naplókiadás számára:

„Apu [Ordass Lajos] halála [1978. augusztus 14.] után, valamikor ’78 augusztusának végén Anyósom írt, hogy menjünk el hozzá autóval. Meg is látogattuk, és ő azzal adta át nekünk a köteteket, hogy égezzük el azokat, mert ezek még bajt fognak okozni. A Márvány utcai lakásban a cserépkályhába már beépítették a Héra gázégőket, így ő ezt nem tudja megtenni, de mi elégethetjük otthon. Elvittük magunkkal Nagybörzsönybe, és komoly fejtörést okozott, hogy mit tegyünk. Zsuzsával akkor néztünk bele a kötetekbe, de arra nem volt időnk, hogy alaposan végig olvassuk azokat. Volt a csomagban három idegen nyelven írt kötet is. Végül ezeket elégettük, hogy hazugság nélkül mondhassuk, elégettünk valamit. A magyar nyelvű naplókat pedig elrejtettük. A templom ’44-ben belövését kapott, és az ablakok üvegcserepei azóta zsákokban fent voltak a padláson. Ezek alá rejtettük el a köteteket. Ott is voltak azok 1992-ig, amikor nyugdíjba mentem.”⁵

A belügyi szervek a püspök halála után szinte azonnal élénken érdeklődtek az „evangélikus egyházi reakció” vezetőjeként nyilvántartott és folyamatosan meg-

³ Ordass Lajos kéziratos feljegyzését I. Evangélikus Országos Levéltár (továbbiakban EOL) D. Ordass Lajos Levéltára 2. doboz, 8. dosszié. Idézi Isó Gergely: *A napló*, in: Isó Gergely (szerk.): Ordass: *Naplóm*, 447.

⁴ Dedinszky Gyula, ifj. (1932–): evangélikus lelkész, Ordass Lajos püspök veje, 1958-ban vette feleségül Ordass Zsuzsannát; 1955–1958-ig segédlelkész Békéscsabán, Albertiben és Irsán; 1958–1964-ig másodlelkész Albertiben; 1964-től 1994-ig, nyugdíjba vonulásáig lelkész Nagybörzsönyben.

⁵ A napló története. Interjú Dedinszky Gyulával. Készítette ifj. Zászkaliczky Pál. In: Ordass: *Naplóm*, 509–512, 510.

figyelt Ordass naplói iránt, s ez ifj. Dedinszky számára egyáltalán nem volt kockázatmentes helyzet:

„1978 szeptemberében egy hétköznap délelőtt felkeresett Nagybörzsönyben Bodor alezredes és Rajna százados a Belügyminisztériumtól.⁶ Ekkor a naplók már a templom padlásán voltak. Először arról beszéltek, hogy nem vagyok ebbe a faluba való, többre vagyok hivatott. [...] Az ígéretést követően álltak elő azzal, hogy hozzam el nekik Ordass Lajos naplóját egyszer, amikor anyósom nincs otthon. Ők egy nap alatt lemásolják, észre se fogja senki venni. Azzal utasítottam el, hogy lopást nem vállalok. Ez nem lopás, hanem hazafias kötelesség! – volt az ő válaszuk. Nehéz helyzet volt, mert közben végig az járt a fejemben, hogy vajon tudják-e, hogy a napló már nem a Márvány utcai lakásban van, hanem éppen itt, a nagybörzsönyi templom padlásán. Félő volt, hogy ezzel a kéréssel még inkább rá akarnak szedni. [...] Aztán zsaroltak is. Van autója? – kérdezték, de mindjárt meg is válaszolták: Trabant ID 43-51 a rendszáma. Fejből tudták! Ha lesz balesete, felhívja Rajna századost, és minden el lesz intézve. Januárig nem ültem az autóba, aztán ugyanaz a valaki felvilágosított, hogy ne gondoljam, hogy vezetnem kell ahhoz, hogy egy balesetet rám kenjenek. Senkinek sem szólhatok a látogatásról! – volt a végső parancsuk. Erre felhívtam a figyelmüket arra, hogy ha fényes nappal áll egy rendőrautó a parókia előtt, arról nehéz egy faluban hallgatni. Végül megengedték, hogy a feleségemnek elmondhatom a történeteket. Megígérték, hogy néhány nap múlva visszajönnek a válaszáért. [...] Sokáig vártak. December 23-án jöttek ismét. Nem vállalom! – mondtam. »Ez hazafias kötelesség! Ne feledje, mi más hangon is tudjuk folytatni a beszélgetést! Ha nem segít nekünk, holnaptól nem lesz lelkesz!« Akkor nem leszek – hagytam rájuk. »Na és a hivatástudat, az hol van?« Végül rám hagyták, nem erősködtek tovább, és elmentek.”⁷

A családtagok ily módon a veszélyt is vállalva, hűségesen megőrizték az értékes hagyatékot, nem rajtuk múltott hát, hogy a naplósorozat hiányosan maradt ránk. Mindez sokkal inkább Ordass életének kritikus eseményeivel, a korabeli politikai, egyházpolitikai és állambiztonsági környezettel függ össze. Hiányérzetünket csak fokozhatja, hogy a közelmúltban kiadott naplók egyike sem teljes írásmű, hiszen az 1948. január 1-jén elkezdett jegyzeteknek augusztus 22-én vége szakad, az 1956. évi naplóírást csak november 26-án kezdte el, s az 1957-ben vezetett feljegyzések is félbemaradnak december 6-án. A töredékesség azonban pontosan leképezi az egyházvezetői pálya töredékes voltát, hiszen Ordass 1948-ban még, 1956–1957-ben pedig ismét (és még) püspök volt. A naplótörzök jelentőségüket tekintve mégis kiemelkednek a sorozatból, mert mindhárom a püspök tiszavirág-életű tényleges egyházvezetői működése idején keletkezett, s így töredékes voltában is jelentős történeti forrásértékkel bír.

⁶ Az említett állambiztonsági tisztek szolgálati anyagát l. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL) 2.8.1. BM Központi Fogyaték 8391 Bodor Ernő; ÁBTL 2.8.1. BM Pest megyei fogyaték H/P-131 Rajna Sándor.

⁷ Ordass: *Naplóm*, 511.

PÜSPÖKI PORTRÉ – ÚJ VONÁSOKKAL

Ordass Lajosról való ismereteinket mindmáig alapvetően meghatározzák a Szépfalusi István⁸ általa szerkesztett, hatalmas mennyiségű lábjegyzetanyaggal kiegészített, s az 1980-as években Bernben kiadott ún. lila kötetek.⁹ Az Ordass-kutatás az azóta eltelt négy évtizedben természetesen számos jelentős könyvvel, tanulmánnyal, cikkel gazdagodott,¹⁰ a legátfogóbb ismereteket azonban továbbra is elsősorban a lila könyvsorozatból – a püspök önéletráisaiból és válogatott írásaiból – meríthetjük. Ordass-képünket ma is alapvetően e kötetek határozzák meg, s azt a most közreadott – eredetileg zöld színű – naplók sem rengetik meg alapvetően.¹¹ Belőlük nem egy „másik” Ordass Lajos ismerhető meg, aki a magáncélra írt naplójában, hivatalos szerepéből kibújva egy a köztudatban élőhöz képest egészen más arcát mutatná meg. Nem, Ordass önazonos, minden írásában egy és ugyanaz a személy. Nincs álneve és álarca, nem játszik szerepet sem itt, sem ott. Naplóírás közben legfeljebb őszintébb, mint más szövegei papírra vetésekor.

Ordassban ma elsősorban a szilárd teológiai alapon következetesen helytálló, hajlíthatatlan, megalkuvás nélküli, mártírsorsú püspököt tiszteljük, akit a pártállam az egyházüldözés legkritikusabb fordulópontjain, 1948-ban és 1956 után sem tudott a maga egyházpolitikája szolgálatába állítani. Ordass, a „megállás szimbóluma”,¹² a „márványember” azonban a naplóiban megmozdul, sőt folytonos mozgásban van. Egyházvezetői tisztségéből eredő feladatai mellett hétköznapi cselek-

⁸ Szépfalusi István (1932–2000): evangélikus lelkész, irodalomszervező; 1955-ben, nem sokkal lelkésze szentelését követően, édesanyja révén osztrák állampolgárként Bécsbe költözött, 1956 novemberétől az Ausztriában élő magyar evangélikusok lelkésze; a nyugati magyar emigráció irodalmi életének fő szervezője; 1960-ban megalapította a Bornemisza Péter Társaságot, amelyet a haláláig vezetett. Bécsi otthona nemcsak az ausztriai, de a nyugatra kiutazó magyarországi evangélikusok számára is fontos találkozási pont volt. L. SZÉPFALUSI István (szerk.): *Találkozások Bécsben – A Bornemisza Társaság vendégkönyve (1960–2000)*, Budapest, Litera Nova Könyvkiadó, 2000.

⁹ ORDASS Lajos: *Válogatott írások*. Válogatta Szépfalusi István, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982; ORDASS Lajos: *Önéletrajzi írások*. Válogatta Szépfalusi István, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985; ORDASS Lajos: *Önéletrajzi írások (folytatás)*. Válogatta Szépfalusi István, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1987; ORDASS Lajos: *Válogatott írások (folytatás)*. Válogatta Szépfalusi István. Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1998. A kötetek e közkeletű elnevezésüket a jellegzetes lila színű borítójukról kapták.

¹⁰ Ordass Lajosról 1978-ban bekövetkezett halála óta számos életrajz készült. Az egyik legelső, kötet formájában eredetileg norvég nyelven jelent meg: LÁSZLÓ G[éza]. TERRAY: *Han kunne ikke annet. En bok om den ungarske biskop Lajos Ordass*, Oslo, Luther Forlag, 1984. Magyar kiadása: TERRAY László: *Nem tehetett mást*, Budapest, Ordass Lajos Baráti Kör, 1990.

¹¹ A naplók a kötésekor kaptak egységesen sötétzöld színű borítót. A bekötést Ordass nagy körültekintéssel intézte, nehogy illetéktelen kezekbe kerüljenek a feljegyzései: „Az utolsó négy év kivételével mindegyik külön kötetben, azonos méretben és színben volt bekötve. Ő maga ment el Csetkey könyvkötőhöz, akiben megbízott, és vele végeztette el a munkát. Tudta, hogy amit neki átad, az nem kerül más kezébe, és mindent hiánytalanul vissza is fog kapni.” Ordass: *Naplóm*, 510.

¹² IFJ. FABINY Tibor: A megállás szimbóluma. (Olvasónapló. Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások*), *Keresztény Igazság* Új folyam (1989/1–2), 15–30.; FABINY Tamás: A márványember, *Evangélikus Élet* 68(2003/34), 8.

vések sora kíséri az életét: utazik, eszik, alszik, gondolkodik, érez, örül, gyászol, dicsér és kritizál, vagyis hús-vér emberként jelenik meg, és kerül ezáltal közelebb az olvasóhoz. A mára meglehetősen sematikus egyszerűsödött püspöki portré a naplók révén finom árnyalatokat kap, hiszen valamelyest az ember, a férfi, a családfelelőse, esendősége és dilemmái is láthatóvá válnak.

Ennek ellenére önéletrajzi írásaihoz hasonlóan a naplókban is az egyházpolitikai szintéren folyamatosan konfrontálódó egyházvezető hangja dominál. A naplójegyzetek az evangélikus egyház egyik legtragikusabb sorsú püspökének reflexiói a naponként megélt kisebb-nagyobb eseményekre, az evangélikus egyház belső problémáira, a korabeli politikai és egyházi élet jelenségeire, a nyilvánvaló, vagy épp a színpad mögött zajló egyházpolitikai folyamatokra. A személyes, a magánéleti és a vezető tisztségéből eredő rétegek, akár a hagyma héja, szoroson, szinte szétválaszthatatlanul rakódnak egymásra, a családi élet elemei mellé nagyívű és számos részletre kiterjedő egyház- és kortörténeti tábló társul. Ordass a vezetése alatt állt evangélikus egyház ügyeit, az evangélikus gyülekezetek mindennapi életét és gondjait, a lelkesítő kar tagjaival kapcsolatos problémákat éppúgy rögzítette, mint az 1957-es útja legapróbb részleteit Minneapolisba (USA), a Lutheránus Világszövetség III. nagygyűlésére, a nemzetközi egyházi élet eseményeit, vagy az állami vezetőkkel, különösen Horváth János ÁEH-elnökkel való hivatalos és személyes kapcsolata lényegesebb részleteit.

REFORMÁTUSOKRÓL – KRITIKUSAN

Egy eredetileg magánhasználatra készült írásműnek az utólagos „felhasználás” során számos kényes pontja lehet. Bár Ordass feltehetően nem kizárólag önmaga számára vezetett évtizedeken át naplót, arra talán sosem gondolt, hogy azok egyszer nyomtatásban is megjelennek. Őszintén leírta hát véleményét mindazokról, akikkel napi munkája során kapcsolatba került. A naplók 2021-ben teljes terjedelmükben, húzás és kihagyás nélkül jelentek meg, ezáltal Ordass azon gondolatai is széles körű publicitást kaptak, amelyeket minden bizonnyal szűkebb kör számára jegyzett fel.

Mindemellett a naplók hangvételét, a szerző látásmódját és értékítéleteit jelentősen meghatározta, hogy a most közreadott naplók keletkezése között nyolc esztendő telt el, s ezek Ordass életének talán legviszontagságosabb évei voltak. Hiszen míg az 1948-as napló írója 47 éves, középkorú, energikus és aktív férfi, az 1956–1957-es naplók szerzője, aki 8-9 évnyi kényszerű hallgatás után tért vissza a püspöki hivatalba, érzékelhetően idősebb, fáradékonyabb, kimerült és sok megpróbáltatáson keresztülment személy. Ezek a tényezők mind átszűrődtek Ordass naplóin, és a napi feljegyzéseire is rányomták a bélyegüket.

A református egyházvezetésről, a református egyházvezetőkéről, lelkesítőkről szóló részek kétségtelenül a naplók legkényesebb részei közé tartoznak. Ordass azokat az eseményeket és személyes benyomásokat is rendre rögzítette, amelyeket a református egyház képviselőivel napi kapcsolatba kerülve szerzett. E téren püs-

pöksége első éveinek tapasztalatait csak tovább erősítették benne a kommunista diktatúra történetének két kulcsidőszakában (1948, 1956–1957), aktív püspökként szerzett élményei. A naplókban kendőzetlenül leírt véleménye több, mint egyszerű kritika. Napi jegyzetei unszimpatiairól és egyházvezetői másként látásról egyaránt árulkodnak, azokból ugyanis egyértelműen érzékelhető, hogy alapvető, „zsigeri fenntartás” élt benne a református szellemiséggel szemben, de talán még a teológiai látást illetően is. Naplóiban sorjáznak a reformátusokat illető – általános és személyfüggő – kritikai megjegyzések. Mindez egyoldalú személyeskedésnek tűnhet ugyan, Ordass részéről elsősorban mégsem az. Hátterükben sokkal inkább a sok évszázados közös történelmi múltra visszatekintő, és Ordass számára kéretlenül megörökölt protestáns vetélkedés állt, valamint az evangélikus püspöknek a saját egyháza iránt érzett féltő magatartása.

Ütközőpontok

Ordassnak a püspöki teendői során gyakrabban kellett református lelkészeket vagy gyülekezeteket érintő ügyekkel is foglalkoznia. 47. születésnapján, egy roppant zaklatott nap végén jegyezte fel a következőket:

„Tegnap szerettem volna szép kiadósan dolgozni, hogy soproni utamra megfelelő módon elkészüljek, ehelyett roppantul zaklatott nappá lett. Délelőtt rendkívüli látogatók sora keresett fel. [...] Hazaérve Benkő Viktor kunszentmártoni református pap keresett Békés József lelkész elleni panaszával. Ezt hosszasan adta elő, úgyhogy három óra lett, mire ebédeléshez jutottam. (1948. február 6., péntek)”¹³

A mindennapi és a helyi ügyeken túl azonban püspökként hivatali kötelezettségei része volt a református vezetőkkel való egyeztetés, a közös kérdések megtárgyalása. Naplójegyzetei a mai olvasó számára közeli rálátást engednek arra, melyek voltak azok a korabeli politikai, egyházpolitikai, közéleti kérdések, amelyekben a protestáns egyházak vezetői képesek voltak közösen fellépni, s mely ügyekben állt fenn érdekellentét a református és az evangélikus fél között. Ordass naplójegyzetei arról árulkodnak, hogy számára, evangélikus egyházvezetőként – a tárgyalások és egyeztetések dacára – a negatív élmények, a konfliktusok és a különbözőségek domináltak.

Népek csereberéje

Az 1946. február 27-én aláírt, és 1947 tavaszától 1949 nyaráig több szakaszban végrehajtott szlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény hosszú távon mindkét protestáns egyház életére hatással volt, de míg az egyik számára nyereséggel járt, a másiknak jelentős veszteségeket okozott. Az egyezmény körüli közös protestáns lépésekről Ordass a naplójában is megemlékezett:

¹³ Ordass: *Naplóm*, 29.

„Délután négykor Ravasz Lászlónál volt megbeszélés a csehszlovák ökumené öttagú bizottságának látogatási terve megbeszélésére. Éles ellentét áll fenn a lakosságcsere-egyezmény egyházi vonatkozásai tekintetében a református és evangélikus érdekek között. (1948. január 23., péntek)”¹⁴

Az 1948. januári bejegyzés, amelyet Ordass az áttelepülés–áttelepítés közbülső időszakában írt, tárgyilagos és kíméletlenül pontos diagnózis volt. A második világháború utáni lakosságcsere a már a trianoni békediktátum következtében komoly veszteségeket elszenvedett evangélikus egyház számára újabb jelentős károkat okozott, elsősorban az egyháztagok létszámát illetően. A Csehszlovákiába áttelepülni szándékozók ugyanis javarészt evangélikus vallásúak voltak. A Csehszlovákiából Magyarországra áttelepített magyarság viszont nagyobb arányban református volt, így az ő áttelepülésük a hazai református egyház számára létszámbeli gyarapodást eredményezett. A magyar részről kényszerű demográfiai mozgás evangélikus szempontból mindenképp kedvezőtlen folyamatnak bizonyult. Nemcsak tovább növelte a két protestáns egyház létszámbeli különbségeit, de hosszú távon az evangélikus egyház társadalmi életbeli súlyának és jelenlétének csökkenéséhez is hozzájárult.

Szervezetlenség

Precíz és pontos ember lévén Ordasst rendkívüli módon zavarta a pontatlanság, a feületesség, a lazaság, különösen egyházi rendezvények esetén, amelyeket nemcsak hivatalos jellegük, de hosszúságuk miatt egyébként is sok esetben felesleges, kontra-produktív együttléteknek tartott. Nehezen viselte, ha a szervezetlenség miatt hivatali teendőinek tervezett rendje is felborult. Ezirányú élményeket a saját egyházában, de protestáns körökben is bőven megtapasztalt, s a naplóiban is nyoma maradt:

„Kemény Lajossal, akivel együtt indultunk a kelenföldi református gyülekezetbe, ahol dr. Vladár Gábor tartott előadást. Az előadás tüneményesen szellemes volt (predestinációkérdés kivételével), de csupa bosszúságot okoztak a külsőségek, az érthetetlen indolencia.¹⁵ Előadó és vendégek régen a helyszínen voltak már, amikor a házigazdák félórás késéssel bevonultak. Mindezt pontos kezdés határozott ígérete ellenére. El is késtünk Keménnyel együtt az »Evangélikus Theológia« munkatársi összejöveteléről, mely nálam volt egybehívva. (1948. január 12., hétfő)”¹⁶

De második püspöksége alatt sem volt megengedőbb a szervezetlen egyházi alkalmak iránt:

„Ezután a Református Teológiai Akadémia dísztermébe mentem, ahol Comenius Ámos Jánosról volt emlékező ünnepség. A befejező áhítat megtartására

¹⁴ Uo., 19–20.

¹⁵ Indolencia: lustaság, a tenni akarás hiánya. A római katolikus tanítás szerint a hét főbűn egyike.

¹⁶ Ordass: *Naplóm*, 13–14.

kértek. Előadást Esze Tamás¹⁷ tartott, hozzászóló dr. Szilády Jenő [evangélikus lelkész] volt. Az ünnepség láthatóan rosszul volt megrendezve. Összesen negyvennégyen voltunk jelen a hatalmas teremben, ebből is tizennégy volt evangélikus, kettő baptista. (1957. június 15., szombat)¹⁸

1948 – a sorsdöntő tavasz

A hazai protestáns egyházak közti nézeteltérések, a két felekezet közti „féltekenykedés” egyik fő oka kétségtelenül anyagi természetű volt. A pénzügyi háttérű nézeteltérések kulisszatitkaiba vezetnek be például Ordass 1948 tavaszán kelt naplójegyzetei. 1948 márciusában a hazai protestáns egyházak képviselőiben Ordass Lajos evangélikus püspök és Pap László professzor,¹⁹ a háború utáni ökumenikus egyházi újjáépítési munka irányítói Svájcba utaztak, hogy az egyházi világszervezetek²⁰ segélyprogramjáról tárgyaljanak azok vezetőivel.

A konferenciát a Genftől 20–25 kilométerre lévő kis faluban, Saint-Cergue-ben tartották, és azon a segílyt nyújtó országok (pl. USA, Nagy-Britannia, Svájc, Svédország, Dánia, Új-Zéland) és a segélyezett országok (pl. Németország, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, Finnország, Görögország, Norvégia, Jugoszlávia, Románia) küldöttjei – „az újjáépítési titkárok”²¹ – vettek részt. Ordass és Pap László még a konferencia előtt, Genfben egyezteték a stratégiát: „Az ebédet egyébként Pap Lászlóval költöttem el. Összeegyeztettük szempontjainkat, melyekkel mindegyikünk saját egyházát képviseli. (Saint-Cergue, 1948. március 4., csütörtök).”²² Pap László azonban két nappal később váratlan és előre nem egyeztetett lépést tett, amit Ordass meglehetősen rossz néven vett:

„Bizottsági ülések voltak délelőtt és délután. [...] Délután folytatódott a segélyezett országok egyházainak beszámolója. [...] Pap László református módra rendezett egy jelenetet. Cédulkán arra kért, 5 percre menjek vele Michelfelderhez. Azt nem mondta meg találkozáskor sem, miért kéri. Mikor leültünk, Michelfelderhez fordulva azt kérte, hogy jelenlétemben mondja meg, mi az igazság az amerikai lutheránusok kilátásba helyezett segélyéről. Ha engem kérdezett volna,

¹⁷ Esze Tamás (1903–1993): református lelkész, irodalomtörténész, 1951–1980 között a református Konvent levéltári és könyvtári előadója, majd a magyarországi református egyház tudományos gyűjteményeinek főigazgatója. 1956–1957-ben teológiai tanár Budapesten, 1958–1989 között a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka.

¹⁸ Ordass: *Naplóm*, 250.

¹⁹ Pap László (1908–1983): református lelkész, teológia professzor, 1939-től a Budapesti Református Teológiai Akadémia tanára, 1948 és 1957 között dékánja, a Református Világszövetség és az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának tagja. 1945-ben Ravasz László megbízásából ő indította el a háború utáni egyházi újjáépítési munkát, 1946 februárjától 1948-ig az újjáépítési segélyosztást is koordináló Magyarországi Ökumenikus Bizottság Újjáépítési Osztályának vezetője.

²⁰ L. Lutheránus Világszövetség (továbbiakban LVSZ), Egyházak Világtanácsa (továbbiakban EVT I).

²¹ L. PAP László: *Tíz év és ami utána következett 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, szerk. Bárczay Gyula, Bern–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992, 56.

²² Ordass: *Naplóm*, 44.

ugyanazt én is meg tudtam volna neki mondani. Eljárása legyenyhébb szóval kifejezve: tapintatlanság. (Saint-Cergue, 1948. március 6., zombot).²³

A segélyügyi konferencián történekről nemcsak Ordass püspök, de a református vezető is részletesen írt az emlékiratában.²⁴ Pap László természetesen a Saint-Cergue-ben történtek református verzióját rögzítette. Ő sem rejtette véka alá az evangélikusokra és Ordassra vonatkozó kritikáját. Nemcsak azt furcsállta ugyanis, hogy Ordass az 1947-es amerikai újáról később nem számolt be sem neki, mint az ökumenikus újjáépítési munka vezetőjének, sem Ravasz László püspöknek. Ugyanakkor azt is nehezményezte, hogy csak Genfben érkezése után értesült arról, hogy a saint-cergue-i konferencián Ordass püspök is részt vesz: „Míg az előbbi csak figyelmetlenség volt, ez [utóbbi] már egyenesen bizalmatlanságot jelentett részükről irányomban.”²⁵ Pap szerint „az evangélikusok”²⁶ nem bíztak abban, hogy a református egyház a már náluk lévő pénzből megelőlegezi azt az összeget, amit az amerikaiak 1947-ben megígértek Ordass püspöknek. Pap azonban, aki ekkor már több éve vezetője volt a magyarországi egyházak újjáépítési ügyeinek, s közvetlen kapcsolatban állt a segélyező szervezetek vezetőivel is, e téren bizonyosan tapasztaltabb volt Ordassnál, hisz jól ismerte az ilyen típusú ígéreteket. Jól tudta, hogy az amerikai segélyekre vonatkozó ígérek is „csak akkor érnek pénzt, ha összegyűjtötték a fedezetet”.²⁷ Pap László tájékozottabb is lehetett Ordassnál, tudomása volt ugyanis arról, hogy az amerikai felajánlások fedezetének a biztosítása „egyre nagyobb nehézségeket okoz”.²⁸ Emlékiratában kissé sértődötten állapította meg, hogy „Az evangélikusok ezt nem akarták elhinni nekem, s azt állították, hogy én vagyok a kerékkötő.”²⁹

A két magyar protestáns vezetőnek tudomásunk szerint sem Saint-Cergue-ben, sem később nem sikerült tisztázni egymás között a konfliktust. Mindketten a személyes feljegyzéseikben dokumentálták saját verziójukat, a maguk karakteres véleményével együtt. Noha 1948 szeptemberében, az „Ordass és társai” (ti. báró Radvánszky Albert evangélikus egyetemes egyházi és iskolai felügyelő, és Vargha Sándor egyetemes egyházi főtitkár) ellen indított perben nemcsak az amerikai segély kapott kulcsszerepet, de maga Pap László is: „Jellemző, hogy jó fél év múlva az Ordass-perben éppen az volt a vád Ordass és Vargha Sándor ellen, hogy nem jelentették be a Nemzeti Banknak a külföldi követeléseket, s akkor én igazoltam,

²³ Uo., 47.

²⁴ Pap: *Tíz év*, 56–58.

²⁵ Uo., 57.

²⁶ Pap László nem nevesítette, hogy az „evangélikusok” kifejezés többes számával pontosan kikre, mely evangélikus személyekre gondolt. [M. K.]

²⁷ Pap: *Tíz év*, 57.

²⁸ Ua.

²⁹ Ua.

hogy ezek nem voltak bejelenthető követelések, hanem csak meghatározatlan ígéretetek, melyekből vagy lesz valami, vagy sem.”³⁰

Mindkét egyházvezető feljegyzése szubjektív jellegű írásmű, ám e fenti rövid elemzés is mutatja, hogy forráskritikai összevetésük számos tanulással szolgálhat mindkét protestáns egyház történetírása számára. Annál is inkább, mert az 1948. márciusi eseményeknek a svájci konferencián történeknél jóval messzebbre és mélyebbre mutató összefüggései is voltak. A magyar kommunista pártvezetés a „fordulat évében” az egyházak megtörésére, illetve az egypárti diktatúra rendszerébe való beágyazásuk érdekében koncentrált támadássorozatot indított. A kíméletlen egyházüldözés során a protestáns egyházak nemkívánatos, „reakciós” vezetői ellen is felléptek, és többféle módszerrel állították őket félre. A szalonképesebb eszközök egyike volt, amikor kedvező ajánlatként feltüntetve, vagy épp ellenkezőleg, fenyegetéssel, zsarolással próbáltak rábírní egyes egyházi személyeket arra, hogy „önként” hagyják el Magyarországot, és költözzenek végleg külföldre.

„...nehéz magyarázatot találunk azokra az eseményekre, amelyek előttünk állnak. Egyetértünk azonban abban, hogy ez az akció, amely Lajos bácsi tudomására jutott, könnyen magyarázható megfélemlítésnek. Ennek az lehetett volna a célja, hogy Lajos bácsi és Pap László kinn maradjanak, s ez esetben az otthoni vezetést hajlíthatóbb emberek vegyék át. Ezt az egész tervet azonban most dugába döntheti az, hogy Lajos bácsiék most ennek ellenére is hazamennek.”³¹

A Vajta Vilmosék által emlegetett „akció, amely Lajos bácsi tudomására jutott”, fontos kísérőeleme Ordass és Pap svájci útjának. Ordass 1948. március 2-án szállt repülőre. Zürichbe érkezésükkor egyik útítársa, Tessényi János metodista szuperintendens töredelmesen elmondta neki, hogy az Államvédelmi Hatóság itt-hon azzal bízta meg, hogy Svájcban folyamatosan tartsa szemmel kettejüket (ti. Ordass és Pap Lászlót), és rendszeresen küldjön jelentéseket róluk egy megadott budapesti címre.³² Vajtáék sajnos nem tévedtek a prognózist illetően. Tessényi János vallomása után Ordass számára nem volt kétséges, hogy a letartóztatás vár rá, annak csupán az ideje volt kérdéses. Március 16-án hazatért Svájcból, és fél évig nem esett bántódása. Az augusztus 23–24-i házkutatás és letartóztatás után,

³⁰ Ua. Ordass Lajos letartóztatásáról, az LVSZ vezetőinek közbenjárásáról, és Ordass védőjéről, Kardos Jánosról l. még Uo., 72–75.

³¹ Vajta Vilmos, Leskó Béla és Pósfay György levele Ordass Lajos püspöknek. Herrljunga (Svédország), 1948. március 12. L. EOL Hagyatékok, Vajta Vilmos-hagyaték, Levelezés, 1948. A levél valóban közös szerzemény, mert a három lelkész ugyanazon a levélpapíron, bekezdésenként felváltva írta. A levélváltásáról és az 1948 tavaszi események állambiztonsági háttéréről részletesen l. MIRÁK Katalin: A függöny mögött. Párhuzamos olvasmányok és források Ordass Lajos naplóihoz (1948, 1956–1957), in: Ordass: *Naplóm*, 462–468.

³² A történet evangélikus és a református változatban is ismert, l. Ordass: *Önéletrajzi írások*, 243, 464.; Pap: *Tíz év*, 57–58. Miután Tessényi János „dekonspirálódott”, azaz felfedte a titkos megbízatását Ordass előtt, és nem volt hajlandó azt teljesíteni, továbbá megkérte az evangélikus püspököt, hogy minderről Pap Lászlót is értesítse, nem tért haza Svájcból, feleségével együtt külföldön maradt.

szeptember 6-án megkapta a zsarolással felérő ajánlatot: „amennyiben püspöki tisztségemről lemondok, a kormány megadja nekem a lehetőséget arra, hogy családommal együtt külföldre távozzam.”³³ Mivel ezt a maga részéről elfogadhatatlannak tartotta, 8-án ismét letartóztatták, perbe fogták, és október 1-jén gazdasági bűncselekmény elkövetéséért kétévi fegyházbüntetésre ítélték.

Egyházpolitikai törésvonalak

Nemcsak a svájci konferenciáról szóló részek, de más tavaszi feljegyzések is Ordass 1948-as naplójának egyik legértékesebb részét alkotják. Ezekben a hónapokban zajlottak a kormány és az egyházak közötti tárgyalások, amelyek eredményeképpen az év második felére létrejöttek azok a keretmegállapodások – ún. egyezmények –, amelyek állam és egyház szétválasztása során a két fél viszonyát hivatottak rendezni.³⁴

A Magyar Kormány és a Magyarországi Evangélikus Egyház közti megállapodást 1948. december 14-én írták alá, s a rendszerváltozásig e dokumentum határozta meg az egyház működési kereteit, lehetőségeit, jogait és kötelezettségeit.³⁵ Az állami fél a hónapokig tartó tárgyalássorozat folyamán számos módon nyomást gyakorolt a tárgyalóasztal mellé kényszerített egyházvezetőkre. A „divide et impera” elvét már akkor sajnos sikerrel alkalmazó pártvezetés rendre kijátszotta egymás ellen a protestáns egyházakat, egyfajta mesterséges versenyhelyzetet szimulálva, mintha az állammal való megegyezés terén az egyik előrébb tartana, mint a másik. Ordass naplójegyzeteiben nemcsak az egyházi erők megosztását célzó egyházpolitikai praktikára találunk utalást, de arra is, hogy az egyezmény szövegtervezetét a reformátusok előbb elfogadták, mint az evangélikus vezetők, akik azt még május végén sem kapták kézhez: „Délután jártunk Ortutay³⁶ fényes lakásán.

³³ Ordass: *Önéletrajzi írások*, 328–329.

³⁴ Noha az egyezmény a kölcsönösség jegyében elvileg mindkét fél számára kötelező erejű volt, az állam a diktatúra évtizedeiben számos ponton megsértette a szerződésben garantált vallás-szabadságot (pl. kötelező iskolai vallásoktatás, templomon kívüli egyházi alkalmak tartásának szabadsága, az egyházi sajtó szabad működése, biblia- és iratterjesztés, missziói munka stb.). Az evangélikus egyházi ellenzék kritikus megállapítása szerint az 1948-as egyezmény pontos szövegét megszületése után szinte sosem idézték, viszont állandóan hivatkoztak rá. ID. MAGASSY Sándor: Az Egyezmény (1948–1989), *Keresztény Igazság* 40(1998 Tél), 9–22, 9.

http://www.ordass.hu/docs/KI_040_1998tel.pdf (Letöltés: 2023. március 10.); A rendszer iránt elkötelezett egyháziak ezt az egyébiránt jogsértő állami gyakorlatot azzal a tetszetős véleménnyel vélték igazolni, hogy „az Egyezmény betűjénél fontosabb az Egyezmény szelleme”. L. ID. MAGASSY Sándor: Egyházunk utolsó ötven éve, *Keresztény Igazság* 41(1999 Tavasz), 11–18, 12. http://ordass.hu/load_doc.php?cat=ETT&doc=52 (Letöltés: 2023. március 10.); A Magyarországi Evangélikus Egyház és a Magyar Köztársaság közötti egyezmény (1948) című oktató videót l. az EOL youtube-csatornáján: <https://www.youtube.com/watch?v=A1ia0nNB3Eo> (Letöltés: 2023. március 18.)

³⁵ Az 1948-as egyezményt Németh Miklós miniszterelnök és az evangélikus egyház Országos Elnöksége, Harmati Béla püspök és Frenkl Róbert országos felügyelő 1990. március 19-én bontották fel.

³⁶ Ortutay Gyula (1910–1978): vallás- és közoktatásügyi miniszter: 1947. március 17. – 1950. február 25.

Előadtuk bírálatusunkat a református tervezetről, megállapítottuk, hogy nekünk nem küldtek tervezetet, amíg ezt nem kapjuk meg, nem tudunk nyilatkozni sem. (1948. május 27., csütörtök)³⁷

Ordass a reformátusok lépéselőnyéről egyenesen Mihályfi Ernőtől³⁸ értesült:

„Megállapodás szerint ma [május 24-én] délelőtt fél 11-kor kezdtünk volna tárgyalást az állam és egyház viszonya rendezésének előkészítésére. De korán reggel telefonértesítést vettem az egyházegyetemtől, hogy Mihályfi Ernő miniszter óhajt velünk azonnal tárgyalni. Atmentem. Bemutatta azt az egyezség szöveget, melyben a reformátusok állítólag megegyeztek a kormánnyal. Elszörnyedtem. A pénteki tárgyalási szövegénél is súlyosabb szöveg került most elénk, mely még az iskolai internátusok feladását is elfogadta. Mihályfi most is szokott tónusában beszélt, sürgetve azonnali csatlakozásunkat. (1948. május 25. kedd)³⁹

Az állam által generált protestáns versenyfutásnak azonban az egyházakban is voltak szószólói, Ordass jegyzete szerint például a református lelkész Tildy Zoltán,⁴⁰ aki a tárgyalások idején Magyarország köztársasági elnöke volt:

„A nap folyamán Mihályfi közvetítette bizottságunk tagjai felé a köztársaság elnökének meghívását Balatonlellére, ma du. 5 órára. E célból du. fél 3-kor elindultunk: Radvánszky, Túróczy, Szabó, Németh Károly, Kuthy és én⁴¹ Mihályfi kíséretében. Zivataros, záporos, jégesős utazással, kis késéssel, Balatonlellére érkeztünk. Tildy köztársasági elnök sajnálkozását fejezte ki azon, hogy az evangélikus egyház nem zárkózott fel a református egyház mellé az egyház és állam viszonya rendezésének kérdésében, és szükségesnek jelezte, hogy a bizottság tagjai a saját nevükben kössenek megállapodást az állammal, és ennek minden konzekvenciáját vállalják a zsinaton. Nevezetesen: a zsinat pozitív állásfoglalásának kialakítására, vagy ellenkező esetben a lemondásra. Hangsúlyozta, hogy e nélkül az evangélikus egyház elesik mindazoktól az »előnyök«-től, melyeket a megállapodás-tervezet tartalmaz. (1948. június 10. csütörtök)⁴²

Mindazonáltal a kiegyensúlyozott testvéri kapcsolatnak is volt helye, hiszen Ordass különböző református közösségekben is vállalt szolgálatot: „A józsefvárosi református gyülekezet vezetősége azzal a kéréssel keresett fel, hogy május 27-én

³⁷ Ordass: *Naplóm*, 116.

³⁸ Mihályfi Ernő (1898–1972): Mihalovics Samu evangélikus lelkész, (fő)esperes (Bér, Nógrádi Evangélikus Egyházmegye) fia; művészettörténész, újságíró, szerkesztő, politikus; 1947-ben tájékoztatósi, majd külügyminiszter, 1948-ban a köztársasági elnök hivatalának főnöke; 1952–1972-ben egyetemes (országos) felügyelőként az evangélikus egyház legfőbb világi (nem lelkészi) vezetője.

³⁹ Ordass: *Naplóm*, 115.

⁴⁰ Tildy Zoltán (1889–1961): köztársasági elnök: 1946. február 1. – 1948. augusztus 3.

⁴¹ A Balatonlellére utazó evangélikusok: Túróczy Zoltán, Szabó József és Ordass Lajos püspökök, Kuthy Dezső, illetve Németh Károly lébényi lelkész, esperes, aki ekkor a visszavonulásra készülő Kapi Béla dunántúli püspök helyettesítését látta el.

⁴² Ordass: *Naplóm*, 123.

tartsak náluk előadást »A kősziklára épített egyház« címen. Elvállaltam. (1948. április 24., szombat)⁴³

Az evangélikus püspök figyelmét e szolgálatok során az sem kerülte el, hogy a református egyháztagok között is számos kritikus, másként gondolkodó van: „Este 7-kor a Salétrom utcai református templomban tartottam előadást: »A kősziklára épített egyház« címen, az ottani férfikör által rendezett esten. Az együtt volt presbiterek meglehetősen nagy elkeseredéssel beszéltek a református egyház vezetőségéről. (1948. május 27., csütörtök)»⁴⁴

Ismét püspöki székben

Ordass az állami és az egyházi rehabilitációját követően 1956. október 30-án vette vissza püspöki hivatalát, amelyet azonban ismét csak rövid ideig, 1958 nyaráig tölthetett be. E másfél évben a régi személyes jó kapcsolatai is aktivizálódtak, bár úgy tűnik, az 1948-as napló írása óta eltelt nyolc év felettük sem múlt el nyomtalanul: „Meglátogatott hivatalomban dr. Ravasz László református püspök. Jó beszélgetésünk volt. Erősen megöregedett utolsó találkozásunk óta, de szellemileg igen élénk. (1956. november 27., kedd)»⁴⁵

A forradalom leverése utáni helyzetben egy időre mintha az ökumenikus összefogás is biztatóan megelevenedett volna: „Délre felekezeti megbeszélést hívtam össze unitáriusok, baptisták, metodisták és reformátusok részvételével, hogy megbeszéljük azokat a kérdéseket, melyek a külföldről kilátásba helyezett segélyküldeményekkel kapcsolatosak. Ez a megbeszélés jó volt, és érdemes volt együtt lenni. (1956. december 17., hétfő)»⁴⁶

A református egyház politikai szerepvállalásával és elköteleződésével szemben azonban Ordass a második püspöksége idején is rendkívül kritikus volt. 1956/57-es naplóiban mondhatni még kíméletlenebb a református kollégákkal szemben. Változatlanul távol állt tőle a református egyházvezetés politikai orientációja, olyannyira, hogy még az 1956 őszi református egyházi lépésekkel kapcsolatban is bírálóan jegyezte fel: „Délután négytől hatig a református konventen tárgyaltunk Túróczy Zoltánnal együtt Győry Elemérrel és dr. Buza László főgondnokkal. Most is tudomásul kellett vennünk, hogy a református egyház túl nagy lendülettel nehéz helyzetet teremtett az október végi napokban, melyből most nehezen tud kivergődni. (1957. január 24., csütörtök)»⁴⁷

⁴³ Uo., 92.

⁴⁴ Uo., 117.

⁴⁵ Uo., 140.

⁴⁶ Uo., 154.

⁴⁷ Uo., 173. Ordass itt vélhetően a református egyházban a forradalom idején végrehajtott személycserékre, az Országos Intézőbizottságra, későbbi nevén Református Megújulási Mozgalomra, illetve a református egyháznak a forradalom melletti, s az evangélikusénál erőteljesebb kiállására utalt.

Ordass második püspöksége ismét olyan időszakra esett, amikor – a forradalom leverése után önmagát is újradefiniáló – kommunista államhatalom az egyházakat tárgyalásostalhoz kényszerítette. 1957 folyamán Ordass püspöki feladatainak tetemes részét a tárgyalásokon, megbeszéléseken, üléseken való részvétel tette ki, amelyeken az állam képviselői mellett református egyházi emberekkel is találkozott. Utóbbiakkal kapcsolatos tapasztalatai nem voltak kifejezetten pozitívak:

„Tizenegy órára az Üllői útra kellett mennem. Először Túróczy Zoltánnal külföldről érkező vendégeink programját beszéljük meg, majd Veöreös Imrével tárgyaltam. Azután érkezett meg Győry Elemér református püspök, akit várunk is, hogy meghalljuk az államhatalom képviselőivel folytatott tárgyalásuk eredményeit. Semmi lényegeset nem mondott rövid látogatása során. (1957. január 26., szombat)”⁴⁸

Meglepő módon Ordassnak az ún. visszarendezés idején (különösen 1957 első felében) az állami szervek képviselőivel kapcsolatban szinte kedvezőbb, több eredményre és bizakodásra feljogosító tapasztalatai voltak, mint egy-egy református egyházvezetővel. Különösen igaz volt ez Horváth Jánosra,⁴⁹ az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) elnökére, aki egyházpolitikai szempontból nemcsak ennek az időszaknak, de az 1957-es naplónak is egyik főszereplője. Ordass iránta tanúsított bizalma 1957-ben szinte mindvégig fennállt, s e viszony vélhetően kölcsönös volt, hiszen az evangélikus püspök nagy horderejű kérdésekben is kezdeményezően lépett fel nála. Felajánlotta például az ÁEH elnökének, hogy közvetítőként részt vesz az állam és a római katolikus, illetve a református egyház közötti kapcsolatok rendezésében:

„Már napokkal ezelőtt kértem Horváth Jánost, hogy adjon alkalmat egy négy szemközti beszélgetésre. Szerda délutánban állapotunk meg. Eredetileg – indítványom megtételekor – könnyebbnek gondoltam ezt a beszélgetést. Azt hittem: közvetítőszerpet vállalhatok az államnak a katolikus és református egyház felé fönnálló rossz viszonyának rendezésében. Most úgy látom, hogy ez nehéz beszélgetés lesz, és már egészen közletről fogja érinteni a mi egyházunkat. (1957. január 28., hétfő)”⁵⁰

A naplójegyzetek szerint nemcsak az állam, de mindkét egyház is igényt tartott az evangélikus püspök bevonására. Ordass az év első felében több alkalommal találkozott, tárgyalt és egyeztetett a felek képviselőivel:

„Délelőtt a hivatalomban dr. Pap László református teológiai tanár keresett föl hosszabb beszélgetésre. A református egyház bonyolult ügyeivel és nehézsé-

⁴⁸ Ordass: *Naplóm*, 174.

⁴⁹ Horváth János (1921–1988): 1951. június 18. – 1952. január 5: az ÁEH elnökhelyettese; 1952. január 5. – 1959. június 2.: az ÁEH elnöke, <https://neb.hu/asset/phpHcYc7Z.pdf> (Letöltés: 2023. március 14.)

⁵⁰ Ordass: *Naplóm*, 176–177.

geivel foglalkoztunk. Pap bizonyos közvetítésre kért föl az államhatalom felé. (1957. február 8., péntek)⁵¹

[...]

Délelőtt telefonált Horváth János, és beszélgetést kért tőlem délután fél öt órára. Tárgyalásunk során előadta azokat a nehézségeket, amelyek az állam és a katolikus egyház között fennállanak, másrészt pedig a református egyház és állam között. Kért: ha módomban áll, vállaljak bizonyos fokú közvetítő szerepet Grósz József kalocsai érsek felé, s amennyiben a katolikusok is jónak látnák, a bécsi katolikus nuncius felé is. Bizonyos békítő szolgálatra kért a református egyház felé is. (1957. február 12., kedd)⁵²

[...] Dr. Szőrényi Andor⁵³ katolikus teológiai tanárral folytattam hosszú tárgyalást arról a beszélgetésről, mely tegnapelőtt Horváth János és köztem történt. Szőrényi fölvilágosításai más fénybe állították előttem a történeteket. Megállapodtunk, hogy ő még ma Kalocsára megy, beszámol Grósz József érseknek, és amennyiben szükségesnek látszik egy kettőnk közötti találkozás, akkor arra hétfőn kerülne sor. (1957. február 14., csütörtök)⁵⁴

[...] Délelőtt tizenegyre – megállapodás szerint – Horváth Jánoshoz mentem, aki tájékoztatott Grósz József érsekkel folytatott tárgyalásairól és prágai útjáról, amikor is Visser't Hooft főtitkárral tanácskozott a magyarországi református egyház helyzetéről. Ennek lefolyásáról tájékoztatott. (1957. február 20., szerda)⁵⁵

Ordass, akinek egyházvezetőként 1945 őszétől számos tapasztalata volt a feszült egyházpolitikai helyzetek átlátásában, leginkább reális megfontolásból vállalta fel a közvetítői szerepet, mert tudta, hogy az államhatalom és a két nagyobbik történelmi egyház közti konfliktus óhatatlanul negatív kihatással lesz a jelentéktlenebb súlyú, épp ezért sérülékenyebb evangélikus egyház jövőjére nézve is:

„Szeretném megkísérelni ezt a szolgálatot elvégezni, bár tudatában vagyok annak, hogy ez mennyire kényes föladat. Nem valami képzelődés él bennem a sikerre vonatkozólag, hanem világosan látom, hogy ha állam és katolikus egyház között, vagy állam és református egyház között éles ellentét fejlődik ki, és harcra kerül a sor, akkor károsodik szegény evangélikus egyházunk is. (1957. február 12., kedd)⁵⁶

Mindemellett Ordass az 1957 tavaszán nagy méreteket öltött, s mindhárom történelmi egyház papi, lelkészi karát súlyosan érintő letartóztatási hullám idején

⁵¹ Uo., 182.

⁵² Uo., 184.

⁵³ Szőrényi Andor dr. (1908–1969): római katolikus pap, teológiai tanár; 1951–1969-ig a budapesti Római Katolikus Hittudományi Akadémia újszövetségi tanszékének professzora.

⁵⁴ Ordass: *Naplóm*, 186.

⁵⁵ Uo., 190.

⁵⁶ Uo., 184.

személyes ügyben is igyekezett segítséget nyújtani. Püspöki közreműködése esetenként sikerrel járt:

„Telefonon beszéltem dr. Nagy Barna református teológiai tanár feleségével, aki segítségemet kérte szívtrombózással letartóztatott férje ügyében. Borzasztó nagy méreteket öltenek a letartóztatások. Aggasztó tünetek ezek. (1957. március 15., péntek)⁵⁷

[...] Ekkor folytattam telefonbeszélgetést is Horváth Jánossal letartóztatott lelkészeink: Székács Sámuel, Solymár János, Pribelszky Mihály és Kiss Benő ügyében. Szabadon bocsátásukra határozott ígéretet kaptam. Nagy Barna református teológiai tanár és Joó Sándor református lelkész érdekében is szót emeltem, és nagy örömöm volt, amikor estefelé dr. Nagy Barnáné telefonüzenetéből megtudtam, hogy férjét haza is engedték. Remélem, a mi embereinkkel is így lesz. (1957. március 18., hétfő)⁵⁸

Az államhatalom kötelezően elvárta a keresztyén egyházak támogatását és a „békeszolgálatban” való aktív részvételét. Ordass a református egyházzal pozitívan nyilatkozó kevés naplójegyzeteinek egyike az, amelyikben a békemozgalomról szóló közös eszmecséréről viszonylagos meglegedettséggel írt:

„Ma reggel a munkát az Állami Egyházügyi Hivatalban kezdtem. Az Országos Béketanács⁵⁹ ügyében voltunk együtt a református egyház képviselőivel. Nem volt rossz a megbeszélésünk, bár szükségét éreztem annak, hogy kétszeri felszólalásomban félreérthetetlenül, talán balga őszinteséggel, megállapítsam, hogy egyházunk részére áruulásra nem vagyunk hajlandók, de igazi békeszolgálatra igen. (1957. március 25., hétfő)⁶⁰

Az üdítő kivételek mellett azonban 1957 folyamán tovább sorjáznak a borúlátó hangú református tartalmú bejegyzések. Ordass cseppet sem visszafogottan emlékezett meg például a református Konventben megtartott július 4-i ülésről, amelyen az ökumenikus bizottság megalakításáról tárgyaltak.⁶¹ Másnapi naplójegyzetében egyértelműen kifejezte, hogy az ügyben nem akar támogatóan a pártállam

⁵⁷ Uo., 202.

⁵⁸ Uo., 204.

⁵⁹ A pártállami diktatúra kiteljesedésének fenyegető légkörében, a kommunista párt irányításával és szervezésében 1950. augusztus 1-jén a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem aulájában megalakították a Katolikus Papok Országos Békebizottságát. A békepapi mozgalmat, amely 1956-ban széthullott, 1957-ben újjászervezték. 1957. április 3-án az Országos Béketanács keretében megalakult az Országos Béketanács Evangélikus Egyházi Bizottsága. A megalakulásról szóló híradást l. *Evangélikus Élet* 22(1957/4), 1.

⁶⁰ Ordass: *Naplóm*, 206.

⁶¹ Ordass itt vélhetően az 1943-ban megalakult Egyetemes Egyháztanács Magyarországi Bizottságára utalhatott. A testület, amelynek feladata az Egyházak Világtanácsával való hivatalos kapcsolattartás volt, 1954-től Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa néven dolgozott, 1956-ban egy ideig szünetelt a működése, 1957. július 6-án alakították újjá.

egyházpolitikája iránt maximálisan elkötelezett református és evangélikus püspök mellé állni. Ordass háritásában nyilván erősen közrejátszott az a személyes élménye, hogy épp azok kérték fel a közreműködésre, s hangoztatták fenn a jelentőségét, akik az előző nyolc évben igyekeztek távol maradni tőle:

„Tizenkét órára a református konventre kellett sietnem, ahol az ökumenikus bizottság megalakulásáról tárgyaltunk. Nehezen értették meg húzódozásomat, hogy nem akarok aktív szerepet vállalni. Hogy nem kívánkozom Bereczky Albert és dr. Vető Lajos támogatója lenni. Túlzott szavakat használtak nemzetközi és egyházközi súlyomról éppen azok az emberek, akik az elmúlt nyolc év alatt erről a súlyról semmit sem akartak tudni, sőt, mindenben nehézséget támasztottak. (1957. július 5. péntek)”⁶²

Személyektől független fenntartásairól, és a protestáns körökön belüli idegen-ségérzetéről az Ökumenikus Tanács Kálvin téri alakuló ülése után így vallott:

„Délután ötkor a Kálvin téren vettem részt az ökumenikus tanács megalakuló gyűlésén. Feltűnően kevesen jelentek meg, főként református részről voltak nagyon kevesen. Nem újság számomra, de most különösen tudatossá vált számomra, hogy mennyire idegen nekem a református környezet. Egészen más lélek lakik bennük. Ez a lélek idegen nekem. (1957. július 6. szombat)”⁶³

A Református Teológiai Akadémián július 11-én megrendezett békekonferencián újabb „református sokk” érte. Naplóbejegyzésében a rendezvényről, Péter Jánosról és (név nélkül) két református lelkésztől lesújtó véleményt írt:

„Előadást Péter János tartott. Kifejezhetetlenül kiábrándító volt számomra ez az együttlét. Amúgy sem igen bírom a reformátusokat – főként a református papokat –, de ez még külön is megpróbált. Ketten kaptunk úgynevezett »vastaps«-ot. Péter János és én. Az előbbit végképpen nem értem, az utóbbit ezen a világon semmire sem értékelem. Szerettem volna magamnak kikérni. Két református pap – hozzászóló – közönséges árulást követett el bibliaórai közösségével, illetőleg gyülekezetével szemben. Hitvány emberek lehetnek. (1957. július 12. péntek)”⁶⁴

⁶² Ordass: *Naplóm*, 259.

⁶³ Uo., 260.

⁶⁴ Uo., 263. K(eken). A(ndrás): Békés életet akarunk! Beszámoló a magyar protestáns egyházak lelkészeinek 1957. július 11-én tartott országos békekonferenciájáról, *Evangélikus Élet* 22(1957/18), 2.; A beszámoló szerint az ülés elnöki tisztét Benkó Ferenc református főgondnok töltötte be. A nyitó áhítatot Muraközy Gyula református lelképásztor, a Református Konvent irodavezetője tartotta, utána következett Péter János előadása. Azt követte Szamosközi István református esperesnek a református és az evangélikus egyházi békebizottság elé terjesztett javaslata, amelyben „kifejezésre jut a magyar protestáns egyházak szolgálatának felajánlása a béke ügyében”. A cikk a református hozzászólók közül név szerint csak Huszty Kálmánt idézte, aki a református egyházi békebizottság nevében beszélt. Így e beszámoló alapján nem azonosíthatók teljes bizonyossággal az Ordass által név nélkül említett református lelkészek.

1957 vége felé Ordassnak a történelmi egyházak állam iránt messzemenően elkötelezett vezetőiről és lelkészeiről addig sem éppen visszafogott kritikája, ha lehet, még keményebb lett. A Béke Világtanács alelnökének októberi budapesti látogatása alkalmából rendezett gyűlésen, amelyre az egyházak képviselői is hivatalosak voltak, naplója szerint a gyötrődés megannyi fokát átélte. Endicott alelnök előadása alatt meglehetősen szenvedett, ami dr. Hamvas Endre római katolikus püspök felszólalásán csak fokozódott. A tető-, még inkább mélypontot számára mégis Hajdú Péter⁶⁵ református lelkész „egyházáruló beszéde” jelentette, aki „Külföldi hű hittestvéreinkre öntötte ki minden lázító hitványságát.” Ezek után nem meglepő a felekezeti elfogultság kinyilvánítása, mert csupán egyetlen résztvevőről, dr. Keken András evangélikus lelkészről állapította meg, hogy „paphoz méltóan és okosan” beszélt. (Budapest, 1957. október 3. csütörtök)⁶⁶

Hasonlóan katasztrofális egyházi fellépésként élte meg az Ökumenikus Tanács néhány nappal későbbi ülését a református Konventben, amely Ordass szerint nemcsak szervezést, de – javarészt az elnöklő evangélikus püspöknek köszönhetően – a tartalmat illetően is minősíthetetlenül gyenge alkalomra sikeredett:

„[Zalaegerszegről] tizenkettőkor indultunk vágatva Budapest felé, mert négy órára meg volt hirdetve az ökumenikus tanács ülése a református konventre. Itthon éppen csak egy pár falatot dobtam magamba, és pont négy órára megérkeztem az Abonyi utcába. Két-három ember volt még csak jelen. Evangélikusok. A tanácskozást ötvennyolc perces késéssel nyitotta meg dr. Vető Lajos alelnök. Idegen vendégünk volt H. Schomer és a svájci Hellstern lelkész. Vető elnöki megnyitója bántó volt. Az egyházzól jóformán szót sem ejtett, politikai kérdésekben valósággal felelősségre vonta a vendégeket. A tárgyalás során a legteljesebb zűrzavar támadt, mert az teljesen előkészítetlen volt. (Budapest, 1957. október 8. kedd)”⁶⁷

Október 11-e Ordass számára „különös, erősen elgondolkodtató” nap volt. Konklúzióit a református egyház két vezetőjével, Muraközy Gyulával és Bodoky Richárdal folytatott hosszú tanácskozása után jegyezte fel. Az Ordass részéről keményen őszinte, mégis testvéri hangú megbeszélés nyomán sötét jövőre nyílt ablak az evangélikus püspök előtt. Egyfajta *déjà vu*-érzés lehetett rajta úrrá, s az a bizonyosság, hogy az ókori bölcsesség ellenére – *Pantha rhei* – mégis bele lehet lépni kétszer ugyanabba a folyóba. Az 1957 őszi helyzet ugyanis erősen emlé-

⁶⁵ Hajdú Péter: református lelkész Budapest–Kelenföldön, egyházkerületi missziói előadó, 1958–1965 között a Budapest–Déli Református Egyházmegeye esperese. Esperessé választása hátréről l. LÁNYI GÁBOR: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 118–131. http://www.kre.hu/portal/images/doc/hirek/2021/02/25/2021-07-12_ONLINE_Lanyi_Gabor_Meltatlanul.pdf (Letöltés: 2023. március 19.)

⁶⁶ Ordass: *Naplóm*, 317.

⁶⁷ Uo., 318–319.

keztette a püspököt az 1948-as évre, s attól tartott, hogy mint akkor, a kisebbik protestáns egyház a református hozzáállás következtében most is kiszolgáltatott helyzetbe kerül: „Aggasztó kép nyílt meg előttem a református egyházzal és arról a lehetőségről, hogy a református egyházi magatartás hátrányosan hathat ki másodszer is evangélikus egyházunk helyzetének alakulására. Igen kemény igazságokat kellett kimondanom. Hiszem, hogy ezt szelíd szóval sikerült megtennem. (Budapest, 1957. október 11. péntek)”⁶⁸

A fenti szemelvénygyűjtemény nem teljes, ám a református vonatkozású, de itt nem idézett rövidebb naplójegyzetek sem módosítják azt a tényt, hogy Ordass mindkét püspöki időszakában rendkívül kritikusan tekintett a protestáns testvéregyházra, annak egyes vezetőire, lelkipásztoraira. S ezen a konklúzió az sem változtat, hogy a püspök egyébiránt nemcsak a reformátusokkal, de saját egyházbelijeivel, püspöktársaival, lelkészeivel, gyülekezeti vezetőivel, sőt esetenként a gyülekezetekben tapasztalt jelenségekkel, de önmagával szemben is többnyire kíméletlen véleménnyel volt.

Mire az olvasó a gyűjtemény végére ér, méltán sorakoznak benne a kérdések: Ordass miért tartotta fontosnak ilyen részletességgel kitérni a református testvéreket a naplójában? Pusztán az események megörökítésének a szándéka vezette, vagy a levont tanulságokkal üzeni akart a jövő reformátusainak és evangélikusainak? S vajon mi az oka a komor látásmódnak? Lelki alkata, borúlátó természete, személyes egyházi-egyházvezetői-politikai tapasztalatai, teológiai alapállása, kíméletlen, mégis rendkívüli igényessége és következetessége? A válaszokat kereshetjük, miközben az újabb kutatást igénylő kérdések tovább szaporodnak: mennyiben helytállóak az evangélikus püspök meglátásai? Mi az Ordass által leírt történéseknek a református verziója? Milyen Ordass-kép bontható ki a református kortársak írásaiból? Egyáltalán: mit kezdhet az egyháza iránt elkötelezett, hívő református ma az evangélikus püspök 70-80 évvel ezelőti gondolataival?

⁶⁸ Uo., 320.

ABSTRACT

Katalin Mirák: Purple Volumes, Green Diaries. Excerpts from the Diaries of Bishop Lajos Ordass (1948, 1956–1957)

Lajos Ordass, Lutheran bishop (1901–1978) wrote a diary from the beginning of his episcopate (27 September 1945) until his death, which – hidden in the tower of the Lutheran church in Nagybörzsöny – miraculously survived the decades of dictatorship. Fragmentary between 1945 and 1961, but complete between 1961 and 1978, the first three parts of the series (1948, 1956/1957) were published in 2021.

The published diaries do not fundamentally change the current view of Ordass. In all his writings, the bishop is self-identical, he has no pseudonym or disguise, he does not play a role, and he is at most more honest in writing his diaries than in writing his other texts. Although he presumably did not keep diaries exclusively for himself, he may never have imagined that they would one day appear in print. Therefore, he wrote down his opinion of everyone he met in his daily work. The chapters on the Reformed church leadership, Reformed church leaders and pastors are undoubtedly among the most sensitive parts of the diaries. This may seem like a one-sided personalism on the part of the Lutheran bishop, but it is not. Rather, it was the Protestant rivalry and the jealousy of his own church, which Bishop Ordass inherited without being asked, and which goes back many centuries of shared history.

The Reformed aspects of the diaries raise questions and may inspire further research. To what extent is the Lutheran bishop's insight correct and justified? What is the Reformed version of the events described by Ordass?

Keywords: Evangelical-Lutheran Church in Hungary, church government, Bishop Lajos Ordass, diary, church reaction, totalitarian dictatorship

Szaborovszkyné Nagy Ibolya

GENCSY BÉLA EGYHÁZVEZETŐI TEVÉKENYSÉGÉNEK FŐBB IRÁNYVONALAI
AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDEJÉN

BEVEZETÉS

Gencsy Béla harminc évig állt a Kárpátaljai Református Egyház (továbbiakban KRE) élén, s immár négy évtizede annak, hogy elhunyt (1982), ám sem egyházvezetői, sem lelkészi tevékenysége, akárcsak életútja mind a mai napig nincs feltárva.¹

A kutatás alapvető célja, hogy ismertessük Gencsy Béla tevékenységének főbb irányvonalait, melyekről előbb esperesi, majd dékáni (főpresbiteri), végül püspöki működése során a fennmaradt korabeli dokumentumok adnak képet. Emellett arra törekedtünk, hogy – túllépve a róla kialakított egysíkú jellemzésen – láttassuk az adott korszak és tér meghatározta lehetőségek ellentmondásos mechanizmusait, melyek nemcsak az egyházvezető, de a kárpátaljai református egyházközösségek tevékenységét is determinálták. Jelen tanulmányban az egykori püspök egyházvezetői aktivitásának főbb vonásait és állomásait mutatjuk be 1949 és 1978 között. Nem tűztük ki azonban célként sem Gencsy Béla teljes életútjának, sem lelkészi tevékenységének teljes körű bemutatását, mivel annak keretei túlmutatnak egy kutatási tanulmány terjedelmén.

A téma jelenlegi kutatottsága és a megfogalmazott szempontok miatt elsődleges forrásfeltárást végeztünk, ami mindenekelőtt levéltári dokumentumok használatát jelenti. A korabeli iratok alapján – a tárgyalt korszak eseményeire alapozva – Gencsy Béla egyházvezetői szerepét és tevékenységeinek tereit tárjuk fel. A rendelkezésünkre álló levéltári anyagok segítségével – a történelmi kronológia szabta faktográfiai narratíván túl – az egykori püspök publikus cselekedeteinek irányvonalait vettük számba, és azok mozgatórugóit kerestük. A feltárt tények és események jó pár esetben más megvilágításba helyezték magának Gencsynek és a korabeli történések szereplőinek személyét és megítélését.

A téma kutatottsága igen szerény, bár úgy a magyar, mint az ukrán nyelvű történetírásban megjelenik személye és neve különböző szöveggörnyezetekben. Mind ez idáig az egyetlen rövid lélegzetű írás, amelyet teljes mértékben Gencsy Béla személyének szentelt a szerző, Larisza Kapitan tollából jelent meg,² aki még egy

¹ Jelen tanulmány az MTA Domus Szülőföldi Ösztöndíjprogramja által támogatott tevékenység keretében jött létre.

² КАПИТАН, Лариса: А. Генче – очільник реформатської церкви Закарпаття, *Науковій праці історичного факультету Запорізького національного університету* 18(2013/1), 184–187.

másik cikkében is említi nevét.³ Ezen kívül még egy ukrán szerzőnél fordul elő az egykori püspök bizonyos tevékenységének említése.⁴ A többi publikációban elvértve vagy *többek között* szerepel Gencsy neve, működése.⁵ Van néhány olyan elsődleges kutatáson alapuló munka is, ahol az egykori püspök neve csak bizonyos kérdések kapcsán merül fel, és csak negatív kontextusban,⁶ amelyek aztán egy az egyben *vándorolnak* át szintézis jellegű cikkekbe.⁷ Végül egyetlen magyar kutatónál találkozunk Gencsy tevékenységének árnyalt megközelítésével, ahol a szerző az 1956. évi magyar forradalom idején képződött szovjet vallásügyi tanács irataiból közölt forrásokhoz írt bevezetőjében – a forrásokat értelmezve – taglalja az egykori püspök szerepét, cselekedeteinek lehetséges mozgatórugóit.⁸

SZÁRMAZÁSA, TEVÉKENYSÉGE 1944-IG

Gencsy Béla 1899. december 21-én született Botfalván, amely Ungvártól délnyugatra, 8 kilométerre fekszik a jelenlegi ukrán–szlovák határ mellett. Többségében ma is magyarok lakják és a község (Sislóccal együtt) közigazgatásilag Ungtarnóhoz tartozik. Gencsy érettségijét a Sárospataki Református Főgimnáziumban szerezte 1916-ban.⁹ Már középiskolás éveiben bekapcsolódott a hitéleti egyesü-

³ КАШПАН, Лариса: Реформатська церква Закарпаття у контексті антирелігійної політики радянської адміністрації повосенних років, *Гуржійські історичні читання* Вип. 6(2013), 240–244.

⁴ ЛЕШКО, Оксана: Реформатське духовенство Закарпаття в другій половині 40–50-х роках, *Науковий вісник Ужгородського університету, Серія: Історія* Вип.9(2003), 74–82.

⁵ ФЕРКОВ К. – ШІ, СКИБА І. І.: Приборкання Реформатської церкви Закарпаття радянського владодою в 1957-1964 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету, Серія: Історія* 2018/2, 47–51.; ШЕРСТЮК, Інна: Закарпатська реформатська церква у перші повосенні роки, Історична пам'ять Вип. 28(2012), 85–92.; ЛЕШКО, Оксана: Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках, *Carpatika-Karpatika* Вип. 20(2002), 105–114.

⁶ FODOR Gusztáv: A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában, in: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában*, Beregszász, II. RF KMF, 2016, 188; uő: A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954), in: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *Hadifogság, málenkij Robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiiba (1944–1953)*, Beregszász–Ungvár, „Rik-U” Kiadó, 2017, 108.; uő: A Sztálinnak írt „levél” keletkezése és jelentősége a Napkeleti Baráti Kör lelkészeinek perében, in: Erdős Kristóf – Szamborovszkyné Nagy Ibolya (szerk.): *„Hívek maradtak bajban, részben...”*. Fejezetek a Kárpátaljai Református Egyház 20. századi történetéből, Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2022, 61–90, 82.

⁷ CSARNAI Márk: A kárpátaljai magyar reformátusok kálváriája a sztálinizmus éveiben (1944–1953), in: Fazekas Ferenc – Fedeles Tamás – Nagy Levente (szerk.): *Évszázadok forrágában: Keresztényüldözés – Krisztianizáció – Egyház*, Pécs, THE, 2019, 122–124.; uő: Református lelkészek kárpátaljai tragédiája, in: *Kényszerű rabság, kettőtört sorsok, jelöletlen sírok: A GULÁG-kutatás fehérfoltjai. Konferenciakötet*, Budapest, A gulágokban elpusztultak emlékének megörökítésére alapítvány, 2021, 54.

⁸ SERES Attila: A Kárpátaljai Református Egyház az 1956. évi magyar forradalom idején. Iratok a szovjet állami vallásügyi tanács archívumából 1956–1957, in: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *Hadifogság, málenkij Robot, Gulág*, 32–78, 35–39.

⁹ *A Sárospataki Református Főiskola értesítője az 1916–1917-ik iskolai évről*, Sárospatak, 1917, 80.

leti munkába, mikor az alma materében alakult (vallásos irányultságú) I. Rákóczy György Egyesület választmányi tagja lett.¹⁰ Teológiai tanulmányait Debrecenben végezte, 1921-ben szentelték pappá, s még ugyanebben az évben kezdett segédlelkészként szolgálni a városban, gyermek-istentiszteleteket tartva annak Kistemplomában,¹¹ és közben már ekkor járta a város körüli tanyákat, igét hirdetve.¹²

A pappá szentelését követő évben, 1922-ben visszakérült Ung megyébe, ahol Nagykaposon – mint *ifjú lelkész*, ahogyan az első évben nevezték – a *Hogy lehetne életet önteni a keresztyén társadalomba?* című felolvasásával debütált az Ungi Református Egyházmegye 1923. augusztus 7-i értekezletén.¹³ 1923-ban a szürtei egyházközség hívta meg lelkésznek, ahol egészen 1977-ig szolgált, s mely települést még akkor sem hagyta el, mikor a szovjet időszakban ő került a KRE élére.

A két világháború közötti időszakban nemcsak egyházközségében, de egyházmegyéjében is aktív szervezési tevékenységet folytatott: az egyházmegyei lelkészegyesület elnöke, az Ungvármegyei Közjóléti Szövetkezet Igazgatósági tagja,¹⁴ az Ungi Református Egyházmegye Lelkész és Tanítói Egyesületének először alelnöke,¹⁵ majd elnöke volt.¹⁶ 1939-ben Ung Vármegye Törvényhatósági Bizottságának is tagja lett.¹⁷ Az egyházmegye közgyűlése 1940. június 6-án papi tanácsbíróvá választotta Gencsy Béla szürtei lelkészt.¹⁸

ESPERESKÉNT, AZ 1944-ES ÁLLAMHATALOM-VÁLTÁS UTÁN

Az eddigi kutatásokból tudjuk, hogy 1944 őszén 25 református lelkész és segédlelkész hagyta el szolgálati helyét Kárpátalján, köztük az ugcocsi és ungi esperes is.¹⁹ Révész Imrének, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökének 1945. január 18-i keltezésű körlevele volt az első, amely elért a szovjetek fennhatósága alá vett vidékre. Ebben a körlevélben a püspök azt javasolta a máramaros-ugocsi egyházmegye főjegyzőjének, hogy célszerű lenne a közigazgatási és elnöki teendőket átvennie.²⁰ Gencsy Béla is ekkor vette át az ungi esperesi hivatal vezetését, tehát 1945-től kezdve volt a kárpátaljai reformátusok egyik egyházmegyéjének vezetője, az ott élő reformátusok képviselője, s egyben a vidék pártállami időszakának aktív szereplője.

¹⁰ Uo., 121.

¹¹ Vasárnapi istentiszteletek, *Egyetértés* 3(1921/118), 1921. május 28., 3.

¹² Uo. (1921/39), 1921. február 18., 1.

¹³ Hírek, *Rusziánszkei Magyar Hírlap* 4(1923/136), 1923. július 26., 6.

¹⁴ *Nép és Családvédelem* 2(1942/11), 1942. november 1., 435.

¹⁵ Lelkeszi-tanítói értekezlet Ungváron, *Sárospataki Református Lapok* 35(1940/16), 1940. április 21., 76.

¹⁶ *Sárospataki Református Lapok* 36(1941/40), 1941. október 4., 190.

¹⁷ BOTLIK József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszéke, 2005, 120.

¹⁸ *Sárospataki Református Lapok* 35(1940/37), 1940. szeptember 15., 177.

¹⁹ Fodor: A református, 99.

²⁰ *A tiszántúli református egyházkerület püspökétől. 7/1945. szám alatt. Körlevél a máramaros-ugocsi egyházmegye lelképásztoraikhoz. Debrecen, 1945. január 18.* A levelet közli: HORKAY Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*, h. n., 1998. 103–105.

Gencsy első – később vitát kiváltott – állásfoglalása 1947 februárjában történt, amikor is nézeteltérés keletkezett a KRE *területi megbízottja* személyének megválasztása körül. Ugyanis a jelzett tisztségre történő választás előtt nem tisztázták, hogy az egy személyben fogja-e betölteni az állam felé a *kapcsolattartó* és a KRE élén álló *püspök* szerepét is. Ez a tisztázatlan állapot a szavazatok felbontásáról szóló jegyzőkönyv megfogalmazásában is tetten érhető, ugyanis az a *Jegyzőkönyv a Kárpáton túli terület református egyházközösségeiből a területi megbízott és titkárra megválasztása céljából beterjesztett szavazatok felbontásáról és az eredmények megállapításáról* címet viseli. Ennek ellenére magában az elsődlegesen, kézírással lejegyzett szövegben négy bekezdéssel lejjebb a *területi megbízott (starsi, püspök)* felsorolás olvasható, míg az utolsó bekezdés ekképpen szól: „A szavazatbontó bizottság törvényesen megválasztott püspöknek (sztarsi) Györke Istvánt, titkárának (szekretár) Pázsit Józsefet jelenti ki.”²¹ Ennek az egyházon belüli választásnak az eredményét azonban a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának (továbbiakban VKÜT) kijevei megbízottja – Petro Viljhovij – március elején érvénytelennek minősítette.²² A Keleti Baráti Kör tagsága eközben szorgalmazta Györke beiktatását úgy a területi megbízott, mint a püspök tisztségébe. A három esperes ekkor szembesült vele, hogy a két tisztség közül egyedül a püspöki az egyházszervezeti szolgálat, a másik inkább az államhatalom felé végzett adminisztratív jellegű tevékenység. Ebből kifolyólag a máramaros-ugocsai és a beregi esperes jelezte, tisztázni kellene a tisztségek hatásköreit.²³ Gencsy azonban egy 1947. február 20-i levelében egyértelműen püspöknek is elismerte Györkét.²⁴ Ám sajátos szemszögű viselkedése ekkor még nem került előtérbe. Az a magatartás, amely későbbi egyházvezetői idején jól kirajzolódik majd, legelőször a reformátusoknak az evangéliumi keresztény-baptisták szervezetével történő egyesülésről szóló folyamatában mutatkozott meg.

Az 1947 tavaszától őszeig tartó folyamatnak – melyet Ravasz László, a Magyar Református Egyház (továbbiakban MRE) Egyetemes Konventjének lelkészi elnöke kezdeményezett, s melyet a szovjet bürokrácia sem ellenzett – valójában az volt a tétje a kárpátaljai református közösségek szemszögéből, hogy megmaradnak-e felekezetük hagyományainál, vagy beolvadnak az evangélikus keresztény-baptisták gyűjtőszervezetébe. A három hónapnyi tárgyalás során Gencsy Béla aktívan részt vett az egyeztetésben, – részben – mert tagja lett a KRE tárgyalással megbízott küldöttségének.²⁵ Majd mikor a református lelkészek véleménye megoszlott a javasolt

²¹ Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. Р-1490. оп.1. о.д.зб.18. арк.4. *Jegyzőkönyv a kárpáton túli terület református egyházközösségeiből a területi megbízott és titkárra megválasztása céljából beterjesztett szavazatok felbontásáról és az eredmények megállapításáról*, 1947. február 12.

²² ЦДАВОВУ, ф.4648. оп.4. спр.34. арк.130. *Доповідна записка С. Ляміна-Агафоновна від 15 березня 1947 р. „Про вибори старшого реформатської церкви”*, 1947. március 15.

²³ ДАЗО, ф. Р-1490. оп.1. о.д.зб.18. арк.8. 25/1947. Областний доверенний реф. Церкви. Береги, 1947 г. месяц май. На территории Закарп. области живущим реф. церковным общинам, пасторам и братьям пресвитерам, 1947. május.

²⁴ *Az ungi ref. egyház megye esperesi hivatalától. 14/1947.ikt.szám. Nagytitiszteletű Kovács József lelképásztor úrnak Munkács.* A levelet közli: Horkay: A keleti, 120–121.

²⁵ ДАЗО, ф. Р-1490. оп.1. о.д.зб.18. арк.25. *Jegyzőkönyv, amely készült a Ref. Egyház Lelképásztorai Értekezletének 1947. július hó 8-án Bányú közösgében hozott határozatáról.*

csatlakozásról – a Keleti Baráti Kör tagsága egyértelműen támogatta, Bary Gyula és Lajos Sándor esperesek (több lelkésszel együtt) határozottan elleneztek –, Gencsy egy köztes megoldási javaslattal *állt elő*. Ennél a javaslatnál nyilvánult meg először markánsan ún. *harmadikutas* nézőpontja, mikor arról nyilatkozott, nem tehetik meg azt, hogy figyelmen kívül hagyják az MRE püspökének javaslatát, tehát fogadják el az együttműködést a baptistákkal, de csak bizonyos feltételek mellett. Ezeket a feltételeket Gencsy kilenc pontban foglalta össze. Aztán az egyesülés mégsem jött létre.²⁶

Fontos momentum volt a református közösségek számára az állami bejegyzési folyamat (a korabeli dokumentumokban mindenhol *regisztráció* szóval írtak róla). Ennek kapcsán kényszerült a három esperes – Illyés István beregi, Gencsy Béla ungi és Lajos Sándor máramaros-ugocsai –, mint a Kárpátaljai Református Egyház *körzeti* vezetői 1948. június 9-én Beregszászban ún. lojalitási nyilatkozatot aláírni, Raszputykónak címezve.²⁷ A nyilatkozatban (az 1945-öshöz hasonlóan) teljesen elhatárolódtak bármely más állam egyházától. A bejegyzés folyamatának előkészítése idején (június 3-án) Raszputyko már csak Gencsy Bélával és Illyés Istvánnal tárgyalt, s június 14-én tervezték azt elkezdeni és előreláthatóan szeptemberre befejezni. A folyamat azonban december 31-ig elhúzódott,²⁸ majd végül a közösségek 2/3-a kapott engedélyt a legális működésre.²⁹

Az állami regisztráció valójában fellazította az addig hagyományos rendben szerveződő, gyülekezeteken alapuló egyházszerkezetet, amelynek autonómiája zavarta az államhatalmat. A felekezet végleges szovjet mintára szabását az egyházmegyék és a püspöki tisztség felszámolása jelentette. Ez utóbbit a VKÜT 1949 első negyedévére tervezte megvalósítani, egyben egy ún. *egyházi központot* is ki akartak jelölni a reformátusok számára. A központot úgy képzelte el a VKÜT hivatala, mint amely a Kárpátalján működő minden gyülekezetet összefog majd, ezzel felszámolva a *belső felosztást*, vagyis az egyházmegyéket. A püspököt pedig egy egyházi ügyintézővel (a forrásokban *adminisztrátor*) tervezték helyettesíteni,³⁰ ami a református egyház-szerkezet pravoszláv mintára történő átalakítását vetítette előre. A VKÜT egyik belső-hivatali átírata már 1949 januárjában tényként állapította meg: a református

²⁶ Erről bővebben l.: SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Iboya: „Többet tenni most nem lehet. Irattárba!”: A kárpátaljai reformátusok és az orosz baptisták egyesülési/együttműködési történetéről (1947), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2019*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 377–398, 394.

²⁷ Raszputyko a VKÜT kárpátaljai meghatalmazottja volt 1948–1959 között.

²⁸ ЦДАВОВУ, ф.4648. оп.4. спр. 42. арк. 210. *Информационный отчет Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Закарпатской области за III квартал 1948 г.*, 1948. október 23.

²⁹ СЛМБОРОВСКИ-НОДЬ Ібоія: Змінни в організаційній структурі Закарпатської реформатської церкви (1946–1949), *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Вип. 35(2022/1), 174–185, 179. doi:10.33402/ukr.2022-35-174-185

³⁰ ЦДАВОВУ, ф.4648. оп.4. спр.42. арк.236. *План работы Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Закарпатской области на январь-март 1949 года.*, 1948. december.

gyülekezetek (a húszas tanácsok vezetői) közvetlenül a dékának – vagy főesperesnek – rendelődnek majd alá. Az ügyintézői központnak meg kellett egyeznie a *Kárpátontúli* terület közigazgatási központjával (Ungvár). Raszputyko már ezelőtt felvetette a tisztségre Gencsy Béla, mint a *legliberálisabb* esperes, nevét.³¹ A megvalósításra azonban az 1949. év végéig várnia kellett, ugyanis Gencsy addig nem volt hajlandó elfogadni a neki felajánlott *dékáni* (főesperesi) tisztséget, amíg Bary Gyula lelkészi korelnök tevékeny volt. Bary 1949. március 2-án mondott le a Kárpátaljai Református Egyház területi megbízottjának tisztségéről.³² Gencsy ekkor érezte úgy, most már átveheti a neki felajánlott tisztséget. Az eseményre 1949. december 23-án Ungváron került sor, amikor is a három esperes (Lajos Sándor, Gencsy Béla és Illyés István) *nyílt szavazással* Gencsyt választotta meg maga közül – ahogy az állami szervek irataikban nevezték – dékának.³³ A református egyházszervezetben végrehajtott változtatásokat Viljhovij úgy kommunikálta, mintha az személyes érdeme lett volna. Fennmaradt Gencsy első körlevele 1949/1. iktatói számmal, amelyben a gyülekezeteket tájékoztatta a változásról:

„A Zákárpátszka Oblaszty egyetememes egyházának vezetősége a mai napon megalakult. Főesperese: Gencsy Béla, volt ungi esperes. Az eddigi keretek között működő egyházmegyéék megszűntek. 1950. január hó 1-től kezdve a kormányhatalommal való érintkezést Gencsy Béla területi főesperes veszi át. Az egyháznak minden ügyes-bajos dolgát ő intézi. A területi esperesség székhelye: Uzsgorod, Ploscsá Lenina 5. A területi fenntartási költségek lélekszámszerint 1 R(rubel) /természetesen 18 éven felüliek jönnek számításba/. A járulék legalább ¼ évi része január hónapban feltétlenül beküldendő Gencsy Béla Ferenc főesperes Uzsgorod, Plocsa Lenina 5. címre.”³⁴

EGYHÁZVEZETŐKÉNT A BÉKE HÍVEINEK MOZGALMÁBAN ÉS KÜLFÖLDI KAPCSOLATAIBAN

A második világháború után felerősödő békemozgalom első lépéseként az Egyházak Világtanácsának (EVT) 1948. augusztus 23-án Amszterdamban megtartott első nagygyűlését szokták megjelölni,³⁵ kezdetben a protestánsokat egyesítette. Szinte ennek folyamányaként 1949. április 20-án Párizsban megnyílt a Béke Vi-

³¹ Уо., 196. *Информационный отчёт о работе Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Закарпатской области за II кв. 1948 года.*, 1948. július 10.

³² ЦДАВОВУ. ф.4648. оп.2. спр.51. арк.9. *Уполномоченному по делам религиозных культов при исполкоме Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся тов. Распутко М.*, 1949. március 2.

³³ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф.6991, оп.3. л.1113. арк. 88. *Протокол собрания пробст Закарпатской реформатской церкви.*, 1949. december 23.

³⁴ Kárpátaljai Református Egyház Levéltára és Múzeuma (KRELM), I.10.c. (1945 utáni körlevelek), *A Kárpátmögötti Egyetememes Református Egyház Vezetőségétől*, 1949. december 26.

³⁵ KÖRPECZI BÓCZ Edit: *Аз Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2021. <https://doi.org/10.1556/9789634546856>, https://mersz.hu/hivatkozas/m857aacht_48_p1/#m857aacht_48_p1 (Letöltés: 2023. április 5.)

lágkongresszusa,³⁶ ahol 72 országból 2000 résztvevő megalapította a Béke Világtanácsot, amelynek elnökévé Frédéric Joliot-Curie francia fizikust választották.³⁷ A Szovjetunió területén először a pravoszlávok részéről Alekszij, Moszkva és egész Rusz pátriárkája lépett fel a béke védelmében, mikor 1949 februárjában felhívással fordult minden ortodox autokefál egyház vezetőjéhez.³⁸ Ennek hatására hívták össze 1949 augusztusában, Moszkvában az össz-szövetségi békekonferenciát, és megalapították a szovjet Békebizottságot, melynek egyik vezérszónoka az említett Alekszij, az Orosz Pravoszláv Egyház pátriárkája lett.³⁹ Alekszij aztán 1950 márciusában felhívással fordult a Szovjetunió vallási közösségeihez, melyben javasolta a békéért folytatott közdelem érdekében történő összefogást.⁴⁰ A Szovjetunió Legfelső Tanácsa pedig kezdeményezést indított, és a Béke Világtanácsának stockholmi – az atomfegyverek teljes betiltását követelő – nyilatkozatához történő társadalmi csatlakozást *kért*.⁴¹ Ezt a felhívást akkor egyetlen a Szovjetunióban működési engedéllyel rendelkező egyház sem hagyhatta figyelmen kívül, így a KRE sem. Tehát Gencsy körlevélben szólította fel egyházának tagjait a béke védelmére:

„Kárpátontúli ref. egyház vezetője, a református papság és hívők nevében a legnagyobb készséggel kinyilatkoztatja, hogy csatlakozik a Béke Hívei Világkongresszus állandó Bizottsága stockholmi ülészakának határozatához, mely kimondja az atom fegyver betiltását és ama kormány háborús bűnössé nyilvánítását, amely elsőnek alkalmazza az atom fegyvert, bármely ország ellen. Kárpátontúli reformátusság felemeli a szavát a béke védelmébe és minden erejével a béke megőrzése és fennmaradása érdekében munkálkodik.”⁴²

A fenti nyilatkozat nem Gencsy Béla személyes véleményét vagy állásfoglalását takarta, hanem egy nagyobb rendszerben lévő kisebb egység determinált reakcióját.

Ez a mozgalom aztán egyik meghatározó színtere lett a Szovjetunióban állami engedéllyel működő egyházak közeletben történő megjelenítésének úgy az országon belül, mint a nemzetközi szintéren. A Szovjetunió egyértelműen kihasználta ezt a mozgalmat saját arculatának pozitívabbá tételére, ami nem csak a protestáns felekezeteknek – mint jelen esetben a KRE-nek és vezetőjének – a renoméját

³⁶ Akkor magyarul a *béke híveinek világkongresszusa* megfogalmazást használták az eseményre.

³⁷ A szocialista országokból több résztvevő nem kapott francia vízumot, ezért ők Prágában üléskeztek, de összehangolták a munkát a párizsiakkal.

³⁸ Призыв Патриарха Московского и всея Руси Алексия в защиту мира. *Журнал Московской Патриархии* 7(1949/2), 3.

³⁹ ЕГОРОВА Н. «Народная дипломатия» ядерного века: движение сторонников мира и проблема разоружения. 1955–1965 годы. Москва, «Левинтон», 2016. 41.

⁴⁰ Патриарх Алексий: Предстоятелям всех православных автокефальных церквей. *Журнал Московской Патриархии* 8(1950/3), 5.

⁴¹ ДОНЦЕВ, С. Религия и церковь в советском миротворческом движении (1949–1953), in: Н. В. Вологина (гл. ред.). «Союз нерушимый ...». 100-летию образования СССР посвящается: Материалы международной научно-практической конференции. Могилев: Белорусский-Российский университет, 2023, 49–52, 50.

⁴² KRELM, I.10.c. *Valamennyi Ref. Egyház Elnökségének*. 1950. június 2.

rontotta (híveik között is).⁴³ Hogy valójában milyen mértékű kárt okozott az egyházakban, azt még mind a mai napig nemigen látni tisztán.⁴⁴

A szovjet Békebizottság – az Orosz Pravoszláv Egyház közreműködésével – 1952 májusában a Moszkva melletti Zagorszk kolostorában összehívta a Szovjetunióban működő minden egyházi és vallási közösséget képviselő egyházi vezetőket, s megtartották az első szovjet békekonferenciát. Kárpátaljáról Gencsy Béla mint a KRE feje, és Stéfán Miklós kiskiráti lelkész volt jelen a rendezvényen.⁴⁵ Gencsy a tanácskozás második napján, május 10-én szólalt fel, s mivel nem tudott tökéletesen oroszul, ezért anyanyelvén, magyarul beszélt, aminek fordítását a jelenlévők írásban kapták kézhez.⁴⁶ Ez a megnyilvánulása – az állampárt felől nézve – lojális viselkedést takart, amelyet azonban akkor és most is több kritika ért. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a zagorszki részvétel és a zárónyilatkozat aláírása tette lehetővé számára, hogy olyan kérdések ügyében folyamodhatott engedélyért a VKÜT központi szervéhez, amelyek már jó ideje megoldatlanok voltak. Ezek között mindenképpen megemlítendő a hegyvidéki református szórványba (Rahó, Szolyva, Aknaszlatina, Kőrösmező) történő lelkészküldés engedélyezése, a magyarországi (miskolci) püspök általi új lelkészek felszentelése a vidék számára, valamint a bejegyzéssel még nem rendelkező gyülekezetekbe történő – már működési engedéllyel rendelkező – lelkészek kirendelése (amivel megmentette azokat a felszámolástól).⁴⁷ Utóbbi döntéséért Raszputyko *kétkezlacossággal* vádolta meg Gencsyt, és kérvényezte Viljhovijnál, hogy vonják vissza dékáni működési engedélyét, valamint távolítsák el a református egyházszervezet éléről. Felettese azonban nem tartotta időszerűnek Gencsy leváltását, sőt 1953 januárjában arra utasította a területi beosztottját, hasson oda, hogy Ungvár és Munkács városokban is történjen meg végre a református egyházközségek bejegyzése.⁴⁸

⁴³ Az EVT és a békemozgalom politikai instrumentalizációjával kapcsolatos újabb kutatásokhoz l.: LÁNYI, Gabor J.: Hungarians and Koreans in the „Religious Cold War”. Political Instrumentalization of the Reformed Church in Hungary’s Ecumenical Activity in the Early 1950s, in: Park, Gyeong Su – Kovács Ábrahám (szerk.):

Reformed Legacy in Korea and Hungary. Religious, Cultural and Theological Approaches, Seoul–Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem – Presbyterian University and Theological Seminary Press, 2022, 193–234.; LÁNYI Gábor: A vallásos hidegháború (Religious Cold War) megközelítésmódjának kialakulása és fejlődése, in: Andreides Gábor – M. Madarász Anita – Soós Viktor Attila – Szilágyi Gábor – Szóts Zoltán Oszkár (szerk.): *Lehetőségek, dilemmák, kompromisszumok. Magyarország és a világ 1945 után*, Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2023, 39–65.

⁴⁴ КУНТЕР, К. Был ли третий путь? Всемирный совет церквей в период холодной войны. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом* 35(2017/1), 147–163, 148.

⁴⁵ *Конференция всех церквей и религиозных объединений в СССР, посвященная вопросу защиты мира*. Загорск, Троице-Сергиева Лавра, 9–12. мая 1952. Материалы. Издание Московской патриархии, 1952, 12.

⁴⁶ Uo., 202–207.

⁴⁷ Капитан: А. Генче, 185.

⁴⁸ Капитан, Лариса. Процес ресстрації реформатських громад в повосномму Закарпатті: прояв лояльності чи політична гра. *Красназнавство* 30(2013/2), 139–145, 142.

A fent ismertetett kényszerpályának volt egyik állomása az alábbi 1955-ös körlevél is, melynek utolsó mondatában – *szószékről kihirdetendő* – nagy valószínűséggel az állami hivatal elvárásának tett eleget:

„Mindnyájunk előtt ismeretes, hogy március 8-án a Szovjet Békevédelmi Bizottság Plénuma elfogadta a Béke Világtanács bécsi felhívását és elhatározta, hogy április 1-vel megkezdji a Szovjet unióban az aláírásgyűjtést. Ez azt a célt szolgálja, hogy világszerte szüntessék be az atomfegyverek gyártását és kérik annak betiltását. Az atomenergiának békés célokat és az emberiség haladását kell szolgálnia. A felhívás elítéli a párizsi szerződést, Nyugat-Németország felfegyverzését és bármely részről jövő háborús provokációkat. Felkérem lelkipásztor Testvéreimet, az egyházak Elnökségét, az összes Hittestvéreimet, hogy a felhívást tegyék magukévá és egy akarattal a béke ügyének megvédése és szolgálatába állva, írják alá a Békevédelmi Bizottság által kibocsátott békeíveket! Meg vagyok győződve arról, hogyha a világon élő, békeszerető, több milliós béketábor híveivel összefognak, akkor a Világbéke ügye győzni fog! /Szószékről kihirdetendő/.“⁴⁹

Az 1956-os állásfoglalása a magyar szabadságharcosok Szovjetunióba hurcolásáról nem volt *elégg* ahhoz, hogy 1957-ben a püspök engedélyt kaphasson a Református Világszövetség (World Alliance of Reformed Churches) titkárának fogadására Kárpátalján, mert az kapitalista országból jött volna.⁵⁰ Mikor viszont a Református Világszövetség (továbbiakban RVSZ) egyik cseh alelnöke, Josef Hromádka prágai teológiai tanár érkezett a Szovjetunióba 1958-ban, akkor a püspök Ungváron fogadhatta a szocialista országból érkezett vendéget.⁵¹ Ennek ellenére a következő évben mégsem engedélyezték neki, hogy a II. Keresztény Békekonferencián (továbbiakban KBK) részt vehessen Prágában.⁵² A szovjet cenzúra 1958-ban még az RVSZ főtitkárának levelét sem kézbesítette Gencsynek, és 1960-ban újra megtagadták a KBK III. konferenciára történő utazási kérelmét. Ezek az intézkedések azonban már egybeestek a hrucsovi egyházüldözés felerősödésével.⁵³

A baráti Csehszlovákia *kiemelkedő* protestáns képviselőjének, Hromádka közbenjárásának köszönhetően 1961-ben a szovjet hatalom végül megengedte Gencsy püspöknek, hogy hivatalosan külföldre utazhasson. Az 1961. június 13–18. között Prágában megtartott első KBK kongresszusnak aktív résztvevője volt, s tagja lett a *Béke és igazság* bizottságnak, ahol fel is szólalt. Prágai utazásáról hosszas beszá-

⁴⁹ KRELM, I.10. C. (Felsőbbhatósági rendeletek), *Valamennyi Református Egyház Elnökségének*, 1955. március 22.

⁵⁰ ГАРФ, ф. 6991, оп.3, д.1114, арк.298. Информационный отчет о работе Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР при Закарпатском облисполкоме за III кв. 1953 года, 1953. október 13.

⁵¹ RÉVAY István: A kárpátaljai magyarság élete 1958-ban, *Katolikus Szemle* (Róma) 11(1959/3), 222.

⁵² A Keresztyén Békekonferencia prágai székhellyel 1958-ban jött létre azzal a céllal, hogy *mozgósítsa a keresztyén békeerőket a szocializmus táborának és a Béke Világtanács célkitűzéseinek támogatására*.

⁵³ SZAMBOROVSKYNÉ NAGY Ibolya: Magyar reformátusok a Szovjetunióban a hrucsovi egyházüldözés időszakában, *Betekintő* 14(2020/3), 27–54, 31–33. doi: <https://doi.org/10.25834/BET.2020.3.2>

molót nyújtott be a VKÜT-nak. Ebből tudjuk, hogy az RVSZ főtitkára (Marcel Pradervand) megbízásából helyettesével, Heinrich Hellsternnel hosszasan tárgyaltak, aki konkrétan érdeklődött a kárpátaljai református közösségek élete felől, s felajánlotta a szövetség anyagi támogatását is. Gencsy azonban tisztában volt azzal, hogy nem mondhatja el, valójában milyen körülmények uralkodnak a Szovjetunióban, s pontosan hogyan élnek meg az ottani reformátusok. A beszámolóból kitűnik, hogy azért Gencsy fogalmazásából érthetett a svájci lelkész (ha akart vagy tudott), mert például amikor a lelkészek jövedelméről esett szó, a püspök jelezte, az az iskolai tanárok átlagfizetésével egyenlő.⁵⁴ A főtitkár-helyetttel történt beszélgetés után közvetlenül a püspök nevére szóló hivatalos levelet kapott Gencsy magától a főtitkártól, aki meghívta az RVSZ még azon év augusztus 24–29. között Svájcban tartandó európai konferenciájára.⁵⁵ A püspök persze nem mondhatta, hogy nagyon szívesen elutazna Svájcba, mert tisztában volt vele, hogy a *kapitalista világba* csak kifejezetten megbízható és *állambű* szovjet állampolgárokat engednek ki (mondjuk, aki a KGB-nek dolgozik), s ő nem volt az. Nem is kapott rá engedélyt, mert a helyi VKÜT-meghatalmazott azt szükségtelennek tartotta, illetve attól félt, Gencsy esetleg kompromittáló információkat is elmondhat a Szovjetunióban uralkodó állapotokról. Hasonló volt a kárpátaljai meghatalmazott reakciója 1962 októberében is, amikor a VKÜT elnökhelyettese szeretne volna, ha a kárpátaljai reformátusoktól delegálhatnának valakit az egyházak 3. európai konferenciájára Dániába. Szalamatin szerint – a területileg illetékes KGB-re hivatkozva – sajnos nem tudtak megbízható református lelkészt kiküldeni. Tehát Gencsyt nem tartották sem *saját*, sem megbízható embernek ennyi idő után sem.⁵⁶ 1963-ban ugyanezért nem kapott engedélyt erfurti utazásra sem a *Béke és igazság* bizottsági ülésére, hiába jött újra személyre szóló hivatalos meghívó Justin iasi (Jászvásár, Románia) metropolitától.⁵⁷

A KRE és híveinek élete iránti fokozott külföldi érdeklődést a VKÜT hivatalaiban nagy meglepetéssel kezelték. Még inkább nem értették az USA Keresztény Egyházak Nemzeti Tanácsától személyesen Gencsy Bélának címzett újabb, 1962-ben érkezett megkeresést, melyben a püspököt felkérték, legyen a Szovjetunióból az USA-ba tartó egyházi delegáció tagja. Amikor azonban kiderült, hogy a hivatalos szervek nem vették fel őt a delegáció névsorába, a tanács New York-i képviselője névre szóló külön civil meghívót küldött Gencsynek.⁵⁸ A püspök – Szalamatin szerint – nagyon szeretett volna elutazni New Yorkba,

⁵⁴ ЦДАВОВУ, ф. 4648. оп.4. о.д.зб.308. арк.84–85. *Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР тов. Пузину А. А.*, 1961. július 18.

⁵⁵ Уо., 84.

⁵⁶ ЦДАВОВУ, ф.4648. оп.4. о.д.зб.326. арк.164. *Уполномоченному по делам религиозных культов при исполкоме Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся тов. Саламатин М.С.*, 1962. május 10.

⁵⁷ Уо., о.д.зб. 343. арк. 174.

⁵⁸ Уо., 170. *Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР тов. Пузину А. А.*, 1963. február 12.

de nem volt rá pénze. A kárpátaljai VKÜT-hivatalnokot személy szerint nagyon irritálta, hogy az RVSZ vezető tisztségviselői folyamatosan keresték a lehetőséget a kárpátaljai püspökkel történő találkozásra, kapcsolattartásra, illetve a KRE bevonására a világszövetségbe.⁵⁹ Mindezek után személyes kudarcaként élte meg, mikor 1963-ban a nyugat-európai és USA-beli hivatalos delegáció Kárpátalján tett látogatása során felkereste és megbeszéléseket folytatott Gencsy Bélával, s egyben anyagi jellegű támogatásukról biztosították a KRE. A sorozatos külföldi meghívóknak köszönhetően végül az 1964-es II. Keresztény Békekongresszusra a püspök elutazhatott Prágába, sőt Stéfán Miklós kiseráti református tiszteletes is vele tarthatott.⁶⁰ A hatnapos rendezvény alatt lehetősége volt egy munkavacsorán személyesen tárgyalni az RVSZ főtitkárával, Marcel Pradervanddal, aki újra felvette a KRE RVSZ-tagságát. A főtitkár már eleve úgy vezette fel a beszélgetést, hogy természetesen a szervezet állja az évente egyszeri utazások számláját, egyben meghívta a püspököt az az évben Frankfurtban tartandó RVSZ-világtalálkozóra. Pradervandon kívül más egyházi emberekkel is tárgyalt, többek között Búthi Sándor nagyváradai református püspökkel, Josef Hromádkával, dr. Varga Zsigmond debreceni teológiai professzorral, dr. Varga Imrével, a Szlovákiai Református Keresztény Egyház püspökével,⁶¹ aki nem mellesleg 1929-től Munkácson misziói segédlelkész, 1930-tól püspöki káplán volt.⁶² A RVSZ vállalta, hogy kifizeti a Moszkva–Prága–Frankfurt repülőjegyet oda-vissza a püspök számára, azonban a Frankfurtban tartott világtalálkozón „az akkor hivatalban levő magyar református püspökök közül egyedül a kárpátaljai egyházkerület püspöke, Gencsy Béla nem tudott megjelenni, nem engedték ki az országból”.⁶³

Míg a kapitalista országba szóló meghívók elfogadását egyetlen esetben sem támogatta a VKÜT hivatala, addig az RVSZ Végrehajtó Bizottsága európai tagozatának a szocialista Varsóban 1965. május 10–11-én megrendezett ülésére történő utazás ellen a KGB-nek sem volt ellenvetése.⁶⁴ Ezen a varsói találkozón végül megoldást találtak, hogyan lehet tagja az RVSZ-nek a KRE, miközben a kommunista párt kárpátaljai területi bizottsága nem adott engedélyt a püspöknek a tagsági kérelem benyújtására. Pradervand főtitkár 1965. július 7-i keltezéssel hivatalosan értesítette Gencsy Béla püspököt, hogy a Fülöp-szigeteki Baguio-ban tartott ülészakon az RVSZ Végrehajtó Bizottsága a következő határozatot hozta: „mivel a kárpátaljai

⁵⁹ Uo., 171.

⁶⁰ Kárpátaljáról harmadikként az evangéliumi keresztény-baptisták kárpátaljai főpresbitere, Mihajlo Mocsarko utazhatott akkor Prágába. Lásd: ЦДАБОВУ, ф. 4648. оп.2. сир. 457. арк. 204. Уполномоченному по делам религиозных культов при Совете Министров УССР тов. Литвиню К.З., 1964. július 31.

⁶¹ Uo., 206. Отчёт о II-ом Христианском Мирном Конгрессе., 1964. július 5.

⁶² Elhunyt dr. Varga Imre püspök, *Reformátusok Lapja* 24(1980/51), 1.

⁶³ DR. BÉKY ZOLTÁN püspök: Beszámoló a frankfurti világyűlésről, *Magyar Egyház (USA)* 43(1964/7), 1964. július 1., 3–4.

⁶⁴ ЦДАБОВУ, ф. 4648. оп.2. сир. 457. арк. 1. Уполномоченному по делам религиозных культов при Совете Министров СССР тов. Пузину А. А., 1965. január 18.

egyház 1945-ig tagja volt a világszervezetnek, s azóta sem kérte tagsága megszüntetését, ezért a tagsága továbbra is aktív”.⁶⁵ Tehát a rég óhajtott RVSZ-tagság a szovjet vallásügyi hivatal engedélye nélkül is *megllett*. Majd a püspök minden további nélkül részt vehetett a Keresztény Békekonferencia Tanácsadói Bizottságának 1965. október 13–20. között Budapesten tartott értekezletén, melyen újra felszólalt.⁶⁶

A fenti eseményekből egyértelműen kitűnik, hogy a hatalom mindig eseti vonatkozásban reagált a püspök külföldi kapcsolataira, utazási kérelmeire. Ez a hullámozó viszonyulás az aktív egyházüldözési időszak elmúltával sem változott. Így történt, hogy 1967-ben, míg az öt földrész huszonnyolc országában szétszórt magyar reformátusság egybesereglett a Második Helvét Hitvallás 400 éves jubileumát ünnepelni a debreceni Nagytemplomba, Gencsy Béla püspök nem kapott engedélyt a *baráti* és szomszédos Magyarországra utazásra. A beszámoló szerzője nagyon pontosan fogalmazott: „az a néhány lépésnyi határ áthidalhatatlan határ” volt számára.⁶⁷ Pedig ekkorra már ő is *belelört* a szovjet valóságba. Gencsy Béla „a Szovjetunió Kárpát-ukrajnai református egyházának püspöke” 1974 elején kettős jubileumot méltatott: lelképásztori szolgálatának ötvenedik, püspöki munkásságának pedig huszonötödik esztendejét töltötte be. Méltatását és köszöntését az anyaországon kívül a világ magyar reformátussága is megejtette és „Isten gazdag áldását kérték további életére”.⁶⁸

KAPCSOLATA AZ ÁLLAMI VALLÁSÜGYI HIVATAL KÉPVISELŐVEL ÉS A GYŰLEKEZETEKSEL 1956-IG

Sztálin halálát követően a szovjet államhatalom élén állók azzal voltak elfoglalva, hogy megszerezzék az egykori generalisszimusz jogkörét, így egy ideig kevesebb figyelem jutott a hívekre és az egyházakra. Ez nem azt jelentette, hogy *visszatért* a vallásszabadság ideje a Szovjetunióban, mivel a párt továbbra is árgus szemekkel őrködött tekintélye megőrzése felett,⁶⁹ ám mégis azt lehet mondani, hogy 1953 és 1958 között jól érzékelhető fellendülés indult el a felekezetek vallásgyakorlásában. Ez kézzel fogható változást indított el a kárpátaljai református közösségek számára is, ugyanis 1953 nyarán a moszkvai hivatal végre érdemben foglalkozott addigi kérvényeikkel. Szeptember 21. és október 9. között egyházügyi felügyelő érkezett Kárpátaljára (Rumjancev, A. R.), akinek a vidék általános vallási helyzetképeének tanulmányozásán túl az volt az elsődleges feladata, hogy felmérje az engedély nélkül működő gyülekezetek számát, helyzetét és megoszlását. Ebből a célból többszöri és intenzív beszélgetést folytatott Gencsy Béla főpresbiterrel is, aki – meglátása szerint – egyetlen alkalommal sem lépte túl saját hatáskörét és tisztában volt tiszttségének kompetenciájával.

⁶⁵ ЦДАВОВУ, ф. 4648. оп.2. спр. 457. арк. 26. Уполномоченному по делам религиозных культов при Совете Министров СССР тов. Пузину А. А., 1965. július 27.

⁶⁶ ЦДАВОВУ, ф. 4648. оп.2. спр. 457. арк. 35. Уполномоченному по делам религиозных культов при Совете Министров УССР тов. Литвину К.З., 1964. október 26.

⁶⁷ N. L.: Második Helvéthitvallás 400 éves jubileuma, *Bethlen Naplár* 47(1968), 60–61.

⁶⁸ *Református Szemle* 67(1974/3), 243.; Egyházi Krónika, *Hazai Tudósítások* 11(1974/6), 13.

⁶⁹ Erről bővebben I.: Szamborovszkykyné Nagy: Magyar, 30.

Vele ellentétben Raszputyko nem volt ilyen kedvező véleménnyel Gencsyről, s ezt soha nem rejtette véka alá, hanem minden adandó alkalommal írásban is kifejtette. Az 1953. év beszámolójában azzal vádolta a dékánt, hogy lelkészeket küld az illegálisan működő gyülekezetekhez, hogy ne zárják be azok templomait.⁷⁰ Emellett két konkrét példával támasztotta alá saját megítélésének helyességét. Ezek közül kiemelte az 1953 őszén lejátszódottakat, amikor a derceni lelkész írásos beadványával – amelyben 50 fiatal konfirmációját jelentette be a dékánál – Gencsy azonnal Raszputykónál állt meg, hogy utóbbi döntsön az ügyben. A hatósági formájában kifogástalan kérvényt (a VKÜT hivatali eljárásrendje szerint) a meghatalmazott kénytelen volt visszautalni a dékán hatáskörébe.⁷¹ Gencsy pedig nem tiltotta meg az első 25 fős csoport ünnepélyes konfirmálását. A történetek után Raszputyko azonban berendelte magához a település párt- és Komszomol-titkárát, tanácselnökét és *megmosta a fejüket*. A területi Komszomol pedig kiküldte egyik tagját Dercenbe *rendet rakni*. A rendrakás eredményeképpen a konfirmandusok másik csoportja nem egyszerre, hanem egyesével-kettesével konfirmált.⁷² Raszputyko ugyancsak elmarasztalta a főpresbitert az 1953. október 11-i fornosi lelkészbeiktatás ügyében, amelynek ünnepélyes templomi ceremóniáján Munkácsról és a környező településekről több mint 500 fő vett részt, miközben „a kolhozföldeken jelentős mennyiségű betakarítatlan kukorica és burgonya maradt kint” (Raszputyko szerint az egyházi eseményre történő készülődés miatt).⁷³ Ez utóbbi eset egy tipikus korabeli lehetőséget tár fel, amely alkalmat adott arra, hogy különböző települések reformátusai találkozzanak, illetve több lelkész ígéhirdetését is meghallgathassák. A lelkészbeiktatás (akár a templomszentelés) engedélyezése Gencsy Béla hatáskörébe tartozott, s a korabeli források szerint kivétel nélkül mindig beleegyezését adta azokra. Sőt, törekedett rá, hogy minden alkalmon személyesen is jelen legyen.

Fenti eseményekben a helyzet (és benne Gencsy cselekedetei) valós ambivalenciája mutatkozik meg, akárcsak a VKÜT-hivatalnokok két fenti megállapításában. A feltárt források ugyanis azt támasztják alá, hogy a főpresbiter szinte kínosan ügyelt a szovjet vallási törvények és rendeletek betartására és betarttatására, egyidejűleg – mindenkor és minden kérdésben – a református közösségek érdekeit képviselte. Rumjancev elégedettsége a törvényismerő és -tisztelő *hivatalnoknak* szólt, míg Raszputyko ellenszenve a felekezete érdekeit minden lehetséges eszközzel érvényesíteni akaró *vezetőnek*. Más volt a perspektíva, amelyből a két VKÜT-hivatalnok látta és megítélte Gencsy tevékenységét: Moszkvából nézve a keretek szabályossága értékelődött fel, míg Ungvárról a teljes mértékben *be nem hódoltság*, nyakasság került előtérbe a fennálló hatalommal szemben. A két idézett példa

⁷⁰ ГАРФ, ф.6991, оп.3, л. 1114, арк. 236. *Отчёт о работе Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР при Закарпатском облисполкоме за 1953 год.*, 1953. november 30.

⁷¹ A református lelkészek 1948–1953 között hivatalosan nem végezhettek sem konfirmációs felkészítést, sem konfirmációt a fiatalság körében, mert különben elveszítették volna hivatali engedélyüket.

⁷² ГАРФ, ф. 6991, оп.3, л.1114, арк.238. L. 70. lábjegyzet.

⁷³ Uo., 239.

nem egyedülálló jelenség volt Gencsy tevékenysége során. Emellett hiába nevezte a vallásügyi hivatal dékánnak, a hívek püspökként emlegették maguk között, tehát elvitathatatlanul egyházi méltóság volt, akire a falun lakók kíváncsiak voltak.

A szovjet vallási törvények szerint a templom *össznépi* tulajdon volt, s az egyházközségek csak abban az esetben használhatták, ha annak állapotát a szervek kielégítőnek minősítették. Ebből kifolyólag – a hívek szerény anyagi lehetőségeihez mérten történt kisebb volumenű tatarozások miatt – a felújításokat időszakszerűen meg kellett ismételni. Megfigyelhető, hogy szinte minden évben volt 5–10 templomszentelés, ahol jelentős számú hívő (legtöbbször 500–600 fő) és 4–5 lelkész gyűlhetett össze a környező falvakból. Egy ilyen esemény leírását rögzítette a vallásügyi megbízott, amely 1954. szeptember 5-én az ungvári járási Szalókan zajlott. Az alkalomra a falu 400 lakosán kívül még 200 református érkezett a szomszédos Eszeny, Ásvány és Csap településekről, és a kissé távolabbi Bátyúból. Raszputyko szerint a Gencsy által engedélyezett *rendezvény* elvonta a kolhoztagokat a betakarítási munkáktól. A dékán azonban azzal érvelt, hogy a vasárnap munkaszüneti nap, és a templomszentelés vasárnap zajlott. Neki pedig jelen kellett rajta lennie, mivel a felújított templomokat mindig a püspökök szentelték fel, s különben is a vidék falvaiban augusztus 20. és szeptember 5. között szokásos aratási ünnepet tartani. A sérelmezett alkalom pedig ezen ünnepi rendezvény része volt.⁷⁴ A hivatalnok által kifogásolt ünnepi találkozótak vidékszerte továbbra is megtartották.

Gyakran visszatérő témája volt Gencsy és Raszputyko vitáinak, hogy a dékán a nagyobb egyházi ünnepek alkalmával rendszeresen végiglátogatta – istentiszteleteket tartva – a szórványban, templom és lelkész nélkül maradt református gyülekezeteket. Emellett 1950-től kezdve minden évben megújította kérvényét, melyben a KRE lelkészei számára igényelt engedélyt a rotáció elve alapján történő igehirdetésre az említett gyülekezetekben. A területi vallásügyi meghatalmazott egyszer sem adott rá engedélyt.⁷⁵

A vidéket a második világháború után több évtizedig mélyszegénység sújtotta, amely nem kerülte el a magyar falvakat sem, s aki csak tudott, próbált valamelyik kisvárosba menekülni. Nem voltak ez alól kivételek a református lelkészek sem, akik úgyszintén arra törekedtek, hogy valamiképpen elköltözhessenek a nyomorgó falvakból. Gencsy azonban ragaszkodott ahhoz, hogy „A lelkészeknek a híveik között kell élniük, de ők el akarják hagyni [a híveiket – SZNI], és átköltöznek a városba élni. Beregszászban már 5 lelkész él”.⁷⁶ Ehhez az elvéhez Gencsy püspök igen komolyan ragaszkodott. Ez történt Bán Zoltán tiszteletessel is, akit – azzal

⁷⁴ ГАРФ, ф. 6991, оп.3, д.1115, арк.73–74. Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР тов. Полянскому И. В., 1954. сzeptember 8.

⁷⁵ Уо., 5. Информационный отчёт за IV-й квартал 1953 года Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР при исполкоме Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся., 1954. január 11.

⁷⁶ ДАЗО, ф. Р-195. оп.10. од.зб.19. арк.5. Информационный отчёт за IV-й квартал 1953 года Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР при исполкоме Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся., 1954. január 11.

a fenyegetéssel, hogy elbocsátja a szolgálatból – arra kényszerített, hogy Csap városából (ahol élt) költözzön Barkaszó faluba, ahol lelkészként szolgált. Balogh Béla bátyú lelképásztor esete is hasonló volt, aki jelezte a püspök felé, hogy ő át tervez költözni Beregszászba, mivel ott saját háza van, ám Gencsy neki sem engedte meg. A lelkészek fellebbezni akartak a területi vallásügyi megbízotthoz, ám Raszputyko a kérdést minden alkalommal visszautalta a dékán hatáskörébe.⁷⁷

Voltak azonban lelkészek, akik nem kíváncsoktak el gyülekezetükből, s már nemcsak vasárnap délben tartottak istentiszteletet, hanem minden szombat este, illetve hétközi esténként 3-4 alkalommal magánházaknál is.⁷⁸ Utóbbi alkalmak munkaidőn túliak voltak, így a falusi tanács- és kolhozelnökök nem tiltották azokat, nem jelezték a területi központ felé, hiszen nem vontak maguk után semmilyen gazdasági kárt. Mindazonáltal erősítették a közösségi érzést és a hívek kapcsolatát az egyházal, amit a vallásügyi megbízott is megállapított jelentésében.⁷⁹ Ettől függetlenül fennmaradt a nagyobb egyházi ünnepek (a karácsony, húsvét, pünkösd) és a vasárnapi alkalmak templomlátogatásainak megfigyelése. A területi vallásügyi megbízott külön statisztikát vezetett a hozzá befutott jelentések alapján a templomlátogatók számáról, életkori összetételéről minden felekezetenél. Ezek a statisztikák 1955 végén egyértelműen kimutatták, hogy az 1953-as évhez képest a rendszeresen templomba járók száma – a reformátusoknál is – folyamatosan növekedett.⁸⁰ Ebben a növekedésben valószínűleg közrejátszott 26 (addig működési engedély nélküli) református gyülekezet 1955 nyarán elindított bejegyzési folyamata,⁸¹ mely 1956 végére fejeződött be.⁸²

AZ ELLENTMONDÁSOS 1956-OS ÉV

Jelen időből visszanezve igencsak ellentmondásos volt a kárpátaljai református közösség számára az 1956. év. A korabeli forrásokból meglepő pontossággal rajzolódik ki Gencsy Béla törekvése, ahogyan tágitani próbálta a református egyház (és benne saját személye) mozgásterét. Ennek egyik kifejeződése volt az a javas-

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Maga Gencsy egész haláláig az Ungvári járási Szürte faluban lakott, nem költözött Ungvárra, pedig beosztása szerint megtehetette volna.

⁷⁹ ГАРФ, ф. 6991, оп.3, д.1115, арк.6. L. 75. lábjegyzet.

⁸⁰ ГАРФ, ф. 6991, оп.3, д.1116, арк. арк.8–10. *Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР тов. Полянскому И. В.* 1954. december 29.; Uo., 19–21. *Информационный отчет о работе Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР при Исполкоме Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся. За второе полугодия 1954 года.* 1955. január 7.; Uo., 62–65. *Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР тов. Полянскому И. В.*, 1955. április 21.

⁸¹ Uo., 104–105. *Информационный отчет о работе за первое полугодие 1955 года Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР при Исполкоме Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся.*, 1955. augusztus 13.; Uo., 119. *Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР тов. Полянскому И. В.*, 1955. november 2.

⁸² ГАРФ, ф. 6991, оп.3, д.1117, арк.39–40. *Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Союза ССР тов. Полянскому И. В.*, 1956. február 21.

lata, mely szerint az egyházközségek hozzanak létre egy pénzalapot, amelyből a munkaképtelenné vált lelkészeket segélyezhetnék (mivel a papok a Szovjetunióban nem kaphattak állami nyugdíjat). Az alapba – az évi egy rubel/fő egyházadón túl – 50 kopekkel terveztek egyháztagonként. A pénzügyi alap létrehozásának ötlete felvetette a kérdést, hogy a dékán mellé egy segítő és ellenőrző tanácsot kellene választani, ahogy az a régebbi időkben is volt.⁸³ Ez utóbbi *tanács* létrehozásának kérdése adta a lehetőséget Gencsynek, hogy 1956 januárjában felvesse, a Kárpátaljai Református Egyház élén álló személyt ezután ne *dékánnak* (декан) nevezzék, hanem inkább a magyar püspököknek megfelelő orosz *episzkop* (епископ) szót használják rá. Azt tudni kell, hogy a KRE vezetésén belül ekkor valójában már létezett egy háromfős testület, amely segítette Gencsy munkáját (tagjai Illyés István beregszászi, Petneházy Gyula mezőkaszonyi, Mitro István salamoni lelkészek voltak). Ez a három lelkész – egyházi szempontból – meg is hozta a döntést a *dékán* elnevezés *püspökre* változtatásáról, az erről szóló hivatalos kérvényt pedig benyújtották a vallásügyi meghatalmazotthoz.⁸⁴ A kérvény teljesítése vagy elutasítása a VKÜT kárpátaljai, kijevi és moszkvai vezetői között nézeteltérést okozott, melyet a Moszkvából március 27-én megérkező határozat zárt le, amely engedélyezte, hogy a *dékán* ezután hatóságilag is mint a KRE *püspöke* szerepelhet.⁸⁵ Gencsy Bélát ezután ünnepélyes keretek között püspökké avatták 1956. április 15-én a szürtei református templomban. Ez az *apróság* a reformátusok eredeti egyházszervezetének egy elemét állította vissza, amelyet 1949-ben az állam durva beavatkozása során számoltak fel. Raszputyko szerint azonban az eset semmit nem változtatott a református egyház tevékenységén, Gencsy ellenben „arra törekedett, hogy a saját személyének fontosságát hangsúlyozza”.⁸⁶

A püspökavatást követően Gencsy hivatalos látogatáson járt Moszkvában a Szovjetunió VKÜT-elnökénél, Poljanszkijnál.⁸⁷ Végül az előző évben elindított folyamat lezárásaképpen – 1956. július 1-jén – 89-re emelkedett a bejegyzett református egyházközségek száma, melyeket 58 lelkész pásztorolt.⁸⁸ Fontos esemény volt a református közösség számára az is, hogy 1955–1956 folyamán 14 elítélt református lelkész tért haza (a 18-ból) kényszermunka-táborokból, s többségük ugyanoda

⁸³ ДАЗО, ф. Р-195. оп.12, оа.зб.41, арк.1–2. Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР тов. Полянскому И. В., 1956. január 4.

⁸⁴ Уо., 4. Протокол заседания старейшин реформатской церкви по Закарпатской области со дня 9 января 1956 года., 1956. január 9.

⁸⁵ ДАЗО, ф. Р-195. оп.12, оа.зб.41, арк. 18. Уповноваженному Совету по делам религиозных культов при Совете Министров по Украинской ССР тов. Вильховому., 1956. március.

⁸⁶ Уо., оа.зб.40, арк. 45. Информационный отчет о работе за первое полугодие 1956 года Уполномоченного по делам религиозных культов при исполкоме Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся., 1956. július 5.

⁸⁷ ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д.1117, арк. 81. Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Союза ССР тов. Полянскому И. В., 1956. április 23.

⁸⁸ Уо., 142. Информационный отчет о работе за первое полугодие 1956 года Уполномоченного по делам религиозных культов при исполкоме Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся., 1956. július 5.

került vissza szolgálni, ahonnan elhurcolták.⁸⁹ A gyülekezetek örömmel fogadták a GULAG-táborokat megjárt hithű lelkészeiket. Ettől függetlenül lelkészhiánnyal küszködött a KRE, mert a szolgáló lelkészek fele jóval túl volt az 50. életévén. Tudunk róla, hogy Gencsy már 1956. áprilisi moszkvai útjáról hazatérve folyamodott a kárpátaljai területi vallásügyi megbízotthoz kérelemmel, hogy engedélyezzék kárpátaljai fiatalok esetleges magyarországi teológiai tanulmányait. Azt is tudjuk, hogy 1956 tavaszán négyen jelentkeztek erre: a nagyszőlősi Horkay Barna, a nevetleni Asszonyi István, a kisdobronyi Kis Ernő és a fertőszalmási Círók Béla lelkészek fiai. Ám Moszkvából azt a visszajelzést kapták, hogy ez a kérdés nem aktuális.⁹⁰

Az 1956 októberében Budapesten elindult, majd az egész országra kiterjedt forradalmi eseményekkel Kárpátalja református hívő rétege (akár teljes magyarsága) lélekben azonosult, és lélegzetvisszafojtva várta azok kimenetelét. A korabeli sajtóból azonban *csak* az ellenforradalomnak nyilvánított események rendkívül szűkszavú híreit hallhatták, amelyet ellenben a magyarok zöme – a hivatalos retorikát ismerve – *dekódolt*, és nem csak imádkozott. Utóbbiról a VKÜT kárpátaljai meghatalmazottja 1956. évi beszámolójából tudunk, aki szerint:

„A magyarországi ellenforradalmi zendülés idején sok reformátusok által lakott faluban a gyülekezeti aktíva egy része csak is azzal foglalkozott, hogy járták a hívek házeit és olyan szellemben beszéltek a magyarországi eseményekről, ahogyan arról a Szabad Európa Rádió és a magyar ellenforradalmárok rádióadója tudósított. Azon hazug híresztelések terjesztésével kapcsolatban, melyek szerint fiatalokat vittek Magyarországról a Szovjetunióba, a határ menti falvakban élő református lelképásztorok nem cáfolták ezt a provokatív állítást [...]”⁹¹

Gencsy püspök 1956. október-novemberi viselkedése azonban egyértelműen ellentmondásos volt akkori és mai szemmel nézve is. Cselekedeteinek minden bizonnyal voltak objektív és szubjektív okai. Egyrésztől elvitathatatlan, hogy Gencsy Béla november 23-án meg- vagy aláírta azt az ENSZ-nek címzett levelet, amelyben cáfolta a magyar felkelők Szovjetunióba hurcolásáról szóló híreket.⁹² Az az opció, hogy esetleg nem volt tudomása az említett eseményekről, a jelenleg ismert források alapján (nagy valószínűséggel) kizárható. Az viszont nem egyértelmű – ahogyan Seres Attila fogalmazott –, hogy pozíciójából kiindulva tehetett-e egyáltalán mást? Ez utóbbit támasztja alá, hogy a Kárpátalján akkor működő egyházak közül a baptisták

⁸⁹ ДА30, Ф. Р-195. оп.12, оа.3б. 41, арк. 68. *Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР тов. Полянскому И. В.* 1956. június 9.; уо., 87–89. 1956. augusztus 10.; уо., 94. 1956. augusztus 28.; уо., 110. 1956. november 19.

⁹⁰ ГАРФ, ф. 6991, оп.3, д.1117, арк. 106–107. *Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР тов. Полянскому И. В.*, 1956. május 25.

⁹¹ ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д.1118, арк. 80. *Доклад о состоянии и деятельности римско-католической и реформатской церквей в Закарпатской области по учётным данным на 1. IV.* 57г., 1957. április 5.

⁹² ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д.1117, арк. 190. *Письмо епископа Реформатской церкви в Закарпатской области г-р. Генче А.Ф. от 23 ноября 1956 года в ООН.*, 1956. november 23.

részéről Mihajlo Mocsarko főpresbíter,⁹³ illetve az 1956 szeptemberében az ungvári és munkácsi pravoszláv püspökség élére áthelyezett Varlaam (Boriszevics) püspök is írt/alírt ilyen nyilatkozatot.⁹⁴ Litvánia Katolikus Egyháza nevében a kaunasi érsek, dr. Juozapas Stankevičius is csatlakozott a cáfolók sorához,⁹⁵ akár Palladij (Kaminszkij) lvivi és ternopili pravoszláv érsek.⁹⁶ Ezzel szemben a kárpátaljai „római katolikus papok közül – ahogy Raszputyko 1956. évi beszámolójában megjegyezte – senki nem akart felszólalni”.⁹⁷ Gencsynek a szovjet narratíva melletti hivatalos kiállása belső feszültséget okozott a hívek körében. Erről is a VKÚT kárpátaljai hivatalnokának beszámolójából értesülhetünk:

„[...] amikor a református egyház püspöke, Gencsy állampolgár levéllel fordult ebben a kérdésben az ENSZ-hez, amelyben leleplezte ezt a hazugságot, egyes lelkészek (Tárczy, Nyomárk) barátságtalanul kezdtek viszonyulni Gencsyhez. Az Ungvári járás falvaiban olyan híresztelések keringtek, melyek szerint Gencsyt, az ENSZ-nek küldött és a napilapjainkban is publikált levele miatt banditák verték meg, s emiatt ágyban fekszik. Az ungvári református gyülekezet egyes magyar burzsoá nacionalistái kérdőre akarták vonni Gencsyt az Ungvárra tervezett prédikációja idején, hogy milyen alapon írta meg azt a levelet. Gencsy megijedt és a kijelölt vasárnapon nem szolgált az ungvári templomban, hanem a következő vasárnap szolgált ott, de ezek a személyek nem tettek fel neki kérdéseket.”⁹⁸

Tehát Gencsy ENSZ-hez intézett levele bizalmatlanságot és felháborodást eredményezett a hívek körében, ami túlcserült az egymás közötti *pusmogáson*. A fent idézett beszámolón kívül még egyszer előkerült a kérdés, ahol az akkori ungvári lelkész, Tárczy Gyula és felesége tanácsolták a püspöknek, hogy ne tartson az ungvári templomban istentiszteletet, mert a hívek a sajtóban közzétett, ENSZ-hez intézett levél tartalmával igencsak elégedetlenek.⁹⁹

Mindezek elvitathatatlanul makacs tények, melyek a püspöknek a szovjet hatalomhoz való egyértelmű lojalitását támasztják alá. Ezek mellé azonban azt is oda kell tenni, hogy eközben feltűnő kitartással védte két, a magyar forradalom idején huzamosan Magyarországon tartózkodó lelkészét. Horkay Lajos Salánkról több mint fél évet, Szécsényi István Husztról három hónapot tartózkodott Magyarországon a forradalom idején. Visszatérésükig *játszotta* a felháborodott felet-

⁹³ Уо., 189. *Генеральной Ассамблеи ООН. Старший Пресвитер ВСЕХБ по Закарпатской области Мочарко М.А.*, 1956. november 23.

⁹⁴ Мазов В.–Пулях А.–Симакин М.–Черняк И. (сост.сб.): *О событиях Венгрии. Факты и документы*, Москва, Госполитиздат, 1957, 283–284.

⁹⁵ Уо., 283.

⁹⁶ Seres: *A Kárpátaljai*, 37.

⁹⁷ ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, л.1118, арк. 77. A római katolikus vikárius ekkor dr. Mészáros János volt, akit a papságon belül csak állami megbízottnak tartottak, az ún. *belső pápi fórum* élén az épp 1956-ban szabadult Bujaló Bernát nagybereznai plébános állt.

⁹⁸ Уо. 81.

⁹⁹ ДАЗО, Ф. Р-195. оп.12, од.зб. 41, арк. 121. *Уповноваженному Совету по делам религиозных культов при Совете Министров по Украинской ССР тов. Вильховому*, 1956. december 30.

test, ám visszatérésük után addig nem engedte őket Raszputyko elé, míg utóbbi nem ígért büntetlenséget a két lelkésznek. Maga a püspök pedig minden további következmény nélkül hagyta őket tovább szolgálni.¹⁰⁰ Az kárpátaljai evangéliumi keresztény-baptista közösség főpresbitere, Mocsarko jelentéséből az is kiderül, hogy Gencsy nyilvánosan egyszer sem ítélte el Ravasz László püspök forradalom idején tett kijelentéseit és tevékenységét.¹⁰¹

KAPCSOLATAINAK ALAKULÁSA AZ ÁLLAMI HIVATALLAL
ÉS A KRE LELKÉSZEIVEL 1956 UTÁN

A VKÜT hivatalnokai nem voltak sem egyértelműen ellenségesek, sem megértők, még kevésbé megengedők Gencsy Béla püspökkel az 1956-os nyilvános lojalitás kinyilatkoztatása ellenére. Ebben közrejátszhatott, hogy az ENSZ-nek írt levele mellett az 1956 nyarán kényszermunka-táborból szabadult, s Kárpátaljára visszatért 14 református lelkész zömét majdnem úgy fogadta, mintha semmi sem történt volna. S addig járt a kárpátaljai egyházi meghatalmazott *nyakára*, míg mindegyik visszakapta működési engedélyét. Sokan eredeti szolgálati helyükre kerültek vissza. Ezt volt, aki értékelte, és volt, aki nem. Az viszont tény, hogy az 1956. év végétől a Gencsyről is szóló VKÜT-jelentéseket (a szokásos közvetlen feletteseken kívül) a területileg illetékes állambiztonsági (KGB) osztályvezető is megkapta. Mindez nem volt hatással a fent már említett és idézett sűrű és rendszeres templomszentelésekre. 1957. október-november hónapjában majd minden vasárnapra esett egy templomszentelés, az év során pedig 11 templomot újítottak fel.¹⁰² Ebben orosz-lánrésze volt a helyben szolgáló lelkészeknek, aminek igen szép példáját látjuk az egyik ungi kistélepülés, Gálóc lelkipásztorának, Gecse Endrének 1957-ben kelt alábbi levlérvételében:

„A tarnóci templomtorony és peremfalazat volt rendkívül összerongálva. A 75 lélekből álló gyülekezetre kemény feladat volt 25 000 rubelt előteremteni. Sokat leveleztem, jártam-keltem, bicikliztem, propagandát fejtettem ki, de megvan az eredmény: megújítva áll a kívülről hófehérre meszelt kicsiny templom, villany bevezetve. Tudod, a magam szakmájában ez nagy produkció. Amint a püspök is kifejezte beszédében: »... felül a biciklire, nem törődve a szúrásokkal, a rossz-akarattal, télen-nyáron rója az utat, a pap nehéz útját...«¹⁰³

A fent említett Gecse Endre volt az a gálóczi lelkipásztor, akit a püspök szülőfalujából 1958. április végén Husztra helyezett át, mert belekeverték az 1956-os, ún. gálóczi csoport ügyébe. Ám az áthelyezés csak nyolc hónappal odázta el a lelkész letartóztat-

¹⁰⁰ Uo., 119–120.

¹⁰¹ Uo., 112. *Уполномоченному Совету по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Закарпатской области тов. Роспутько М. Ф.*, 1956. november 28.

¹⁰² Gecse Endre 1957. december 12-i levele Szalóky Lászlóhoz. Idézi: *Ötvenes évek a Kárpátalján, Reformátusok Lapja* 33(1989/46), 1989. november 12., 4.

¹⁰³ Uo.

tását. Az említett letartóztatás már a hruscsovi egyházüldözés drasztikus megszorításainak második évében volt. Ekkor újra megszigorították a lelkészek tevékenységének ellenőrzését, aminek egyik sarkalatos pontja volt a fiatalokkal zajló konfirmációra felkészítő foglalkozások szigorú ellenőrzése. Részből ezzel is vádolták Gecse tiszteletest, és pont ezért vonták meg 1958-ban a működési engedélyt a beregújfalusi és a dávidházai lelkészekről. A mezőkaszonyi, kigyósi és dédai lelkészeket pedig újra egy-egy év kényszermunkára ítélték.¹⁰⁴ Tehát az 1958-as évben öt gyülekezet maradt lelkész nélkül, melyekhez Gencsy felváltva a többi lelképásztort küldte szolgálni. Ez fizikailag is megterhelte az amúgy lelkiségükben megnyomorított, s koros lelképásztorokat. 1958-ban emellé a lelkészeket teljes körű pénzügyi ellenőrzésnek vetették alá, ekkor Gencsyt is jelentős bírsággal sújtották. A püspök felajánlotta lemondását, amit a kárpátaljai VKÜT-meghatalmazott, Raszputyko támogatott.¹⁰⁵ A moszkvai vezetésnek azonban nem volt valós kifogása személye ellen. Mindez Puzin (a VKÜT elnöke) Raszputykónak megküldött leiratából egyértelműen kitűnt, miszerint „Gencsy lemondását egyáltalán nem szükséges sürgetni, ám ha önként megselekszi, akkor valaki mást kell keresni helyére, de mindenképpen meg kell várni nyugdíjba vonulását, vagy míg jobblétre szenderül”.¹⁰⁶ Tehát a *hintapolitika*, amely Gencsynek mindaddig sajátja volt, úgy tűnik, működött. Mindezt az 1959. év második felében lezajlottak jelentős VKÜT hivatali személycserék tükrében kell értékelni, ugyanis úgy az ungvári, mint a kijevi vallásügyi megbízotti posztokra új emberek kerültek, akik – ugyanúgy, mint elődjeik – szerették volna eltávolítani a püspököt. Ez annál inkább érdekes, mert az új ungvári meghatalmazott, Szalamatin már az első évben azt jelentette Gencsy püspökről (és a református lelkészekről), hogy „azok a szovjet egyházügyi törvények követelményeivel részletekbe menően tájékozottak”.¹⁰⁷

Gencsy ebben a változásokkal teli időszakban írta meg az *Igazság és békeesség* című cikkét az evangélikus lelkészi folyóiratba, ahol addig végzett tevékenységeiről számolt be saját szemszögéből nézve, de nem feledkezve meg arról sem, hogy vezetőként felelős a rá bízott gyülekezetekért.¹⁰⁸ Azonban a feszültségek és nézetkülönbségek a püspök és az egyes lelkészek, valamint a püspök és a hívek egyes csoportjai között továbbra is fennmaradtak és/vagy újra és újra napvilágra kerültek. Ilyen esetről számolt be maga Gencsy püspök 1961 őszén, mikor a júniusi prágai Keresztény Békekonferencia eseményeiről tartott – a VKÜT utasítására – beszámoló előadást

¹⁰⁴ ГАРФ, ф. 6991, оп.3, л.1122, арк. 28. Информационный отчет о работе за второе полугодия 1958 года Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР при исполкоме Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся, 1959. január 20.

¹⁰⁵ ГАРФ, ф. 6991, оп.3, л.1122, арк. 40. Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Соездов ССР тов. Пузину А.А., 1959. április 16.

¹⁰⁶ Уо., 43. Уполномоченному Совету по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Закарпатской области тов. Роспутько М. Ф., 1959. május 8.

¹⁰⁷ ГАРФ, ф. 6991, оп.3, л.1123, арк. 23. Уполномоченному по делам религиозных культов при Совете Министров УССР тов. Полоннику К.Ф., 1960. július 20.

¹⁰⁸ GENCSY Béla: Igazság és békeesség (A Kárpátontúli református egyházzal), *Lelkipásztor* 36(1961/9), 543–544.

Ungvár, Munkács és Beregszász városok gyülekezeteiben. Az incidensről a munkácsi református templomban történtek tudósítanak, ahol csak néhány nő jelent meg a felolvasásra, s minden férfi távolmaradt. Amikor a püspök a férfiak távolmaradásáról érdeklődött, azt a választ kapta, hogy „azért nem jöttek el a férfiak, mert őt a szovjet hatalom bérencének tartják”.¹⁰⁹ Mindemellett a kárpátaljai vallásügyi meghatalmazott is azzal vádolta, hogy „[...] megszegte a szovjet vallási törvényeket, mert folyamatosan arra törekszik, hogy személyes irányítása alatt tartsa a gyülekezetek végrehajtó szerveit azzal a céllal, hogy minél több pénzt tudjon tőlük kapni”.¹¹⁰ Szalamatin felháborodottan jelentette, ez már nem az első alkalom, hogy ilyen törvénytelen ségen kapta a püspököt, s már többször megfedte érte, az mindahányszor elismerte vétkét, de egyben jelezte, a pénzre szükség van a kiöregedett lelkészek ellátását támogatandó, akik akkor heten voltak. A hivatalos feljelentéshez csatolva olvasható az eszenyi református gyülekezet elnökének címzett levél, melyben 248 rubel elmaradásukra figyelmeztette őket, egyben jelezte, hogy a befizetés nemteljesítése esetén nem engedi külföldre utazni a lelkészüket, vagy végső esetben áthelyezi másik gyülekezetbe.¹¹¹

Mindennek ellenére a gyülekezetek éltek saját belső, *behatárolt* életüket, ám a templomfelújítások és -szentelések folyamatosak voltak. Egy ilyen templomszentelésen készült az alábbi fotó, ahol a püspök mellett látható három lelkész mindegyike megjárta a szovjet kényszermunka-táborokat, s közülük ketten – Horkay Barna és Vass József – az ún. esperesi tanács tagjaként segítették Gencsy püspök munkáját. Vass József 1965-ben lett a tanács tagja, amikor Illyés István beregszászi lelkész visszavonult a szolgálatból.¹¹²

*Templomszentelés Nagyszőlősen, 1967. november 19.
Balról jobbra: Horkay Barna, Gencsy Béla püspök, Vass József
és Kovács Zoltán lelkészek (Forrás: Fodor: Akiék a nagy, 176.)*

Mindkét képen jól látható, hogy a rajtuk szereplő lelkészek igencsak korosak. A lelkészképzés problémáját az 1969-ben Prágában megrendezett Keresztény Békekonferencián is felvetette Gencsy püspök, s konkrétan három kárpátaljai fiatal teológiai tanulmányának magyarországi lehe-

¹⁰⁹ ЦДАВОВУ, ф. 4648. оп.4. оа.зб.308. арк. 96. Уполномоченному по делам религиозных культов при Совете Министров УССР тов. Палонику К.Ф., 1961. сzeptember 29.

¹¹⁰ Уо. 111–112. Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР тов. Пузину А. А., 1961. december 14.

¹¹¹ Уо., 113. Орос Бейла председателю реформатской общины с. Саловка., 1961. október 2.

¹¹² ЦДАВОВУ, ф. 4648. оп.2. оа.зб.457. арк. 23. Председателю Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР тов. Пузину А.А., 1965. július 6.

*Templomszentelő ünnepség Mátyfalván (Nagyszőlősi járás) 1970 körül.
Az első álló sorban balról a harmadik Gencsy Béla püspök. (Forrás: Fodor: Akik a nagy, 174.)*

tőségét kérte,¹¹³ ám a szovjet Vallásügyi Hivatal újra nem adott rá engedélyt. Az elidősödött lelkészek és az elhalálózások miatt az 1970-es évek elejére radikálisan lecsökkent a református papok száma. A lelkészjelöltek magyarországi kiutazását továbbra is megtagadták, ám helyette 1974-ben beindulhatott a helyi lelkészstanulói képzés Kárpátalján. Az oktatás a beregszászi templom melletti (ma irodahelyiségnek használt) teremben zajlott, és két főre szólt az engedély. Ez a két fő akkor Sütő László és Oroszi Pál voltak, akik még ugyanazon évben meg is kapták a palástot. Aztán 1977-ben Szűcs András és Kiss Ernő személyében újabb lelkészekkel bővült a református gyülekezetekben szolgálók száma.

Jelentős esemény volt a kárpátaljai közösség és a püspök életében is, mikor 1976 májusában meglátogatta „a Szovjetunióban élő reformátusok Kárpátontúli Egyházkerületét” dr. Tóth Károly református lelkész. A látogatást a szovjet hivatalos szervek mint a békekonferencia egyik vezetőjének engedélyezték,¹¹⁴ aki hivatalos vizitációja során – többek között – ellátogatott Kárpátaljára is, ahol találkozott Gencsy Béla püspökkel és jó pár más lelkéssel is. A látogatást aztán Tóth Károly a következő évben megismételte. Az 1977-es hivatalos látogatása is Moszkvában kezdődött, ahol a Szovjetunió Vallásügyi Tanácsának elnöke, Kurojedov fogadta.

¹¹³ KRELM, I.10.c. *Gencsy Béla püspöki körlevele 111/1969. szám alatt*, 1969. június 16.

¹¹⁴ Tóth Károly 1958-tól a prágai Keresztény Békekonferencia nemzetközi titkára, 1971-től főtítkára volt.

Kárpátaljára október 7-én érkezett, s Munkácson találkozott az Egyházkerületi Tanács tagjaival, élükön Gencsy Béla püspökkel. A megbeszélések során szó volt a *Kárpátontúli* Református Egyház lelkészutánpótlásának kérdéséről is, valamint a vendég nagy mennyiségű magyar nyelvű Szentírást és énekeskönyvet adott át a Magyarországi Református Egyház Zsinati Elnökségének ajándékaiként.¹¹⁵

Mikor 1969-ben Gencsy Béla betöltötte 70. életévét, az egyházon belül is sokakban felmerült a személycsere kérdése. Ez utóbbi annál inkább aktuálissá vált, mivel Gencsy püspök 70. életévét betöltve kicsit *megfáradt*, így az esperesi tanács tagjai közül Forgón Pál beregszászi lelkész püspökhelyettesként segítette munkájában a koros előjárót. Így nem volt váratlan, hogy a lehetséges új püspökök között az egyik legalkalmasabb személyként néztek rá, aki 1972-től beregi esperes is volt. Végül 1977 decemberében a 77 éves püspök – 30 évi szolgálat után – lemondott tisztségéről. Ekkorra Forgón mellett már csak Mitró István ungi esperes maradt, aki szóba jöhetett, mint püspökaspiráns. A legmagasabb református egyházi tisztségben bekövetkező személycsere kérdése az államvédelmi és a vallásügyi bizottságok élénk figyelmének középpontjában volt, ám a már több mint egy évtizede beregszászi lelkészként szolgáló Forgont ők sem kifogásolták. Az egyházkerület tanácsa Forgón Pál beregszászi lelkészt – Gencsy püspök helyettesét – javasolta a presbitériumoknak megválasztásra.¹¹⁶ Végül a 81 magyar református gyülekezet elfogadta az esperesi tanács javaslatát, s 1978. január 12-én új püspökükké a beregszászi lelkészt választották meg.

Gencsy 1977-ben nemcsak püspöki tisztségéről mondott le, hanem befejezte lelkési szolgálatát is. Továbbra is az ungvári járási Szürtében élt, de Stéfán Miklós vette át a gyülekezetben a szolgálatot. Gencsy Béla 83 éves korában tért meg Teremtőjéhez, 1982. április 23-án. A nyugalmazott püspök temetésén utóda, Forgón Pál püspök és Vass József técsői esperes szolgált.¹¹⁷ Földi maradványait a szürtei temetőben helyezték örök nyugalomra.

ÖSSZEGZÉS

Amennyiben áttekintjük a Gencsy Béla egyházvezetői tevékenységéről fennmaradt korabeli dokumentumokat, akkor egy ambivalens mozgáspályát látunk kirajzolódni. Egyfelől egyértelműen kitűnik, hogy mindig és mindenképpen be akarta tartani és tarttatni a szovjet vallási törvényeket. Mindez a reformátusok részéről nem volt kétséges, hiszen a Keleti Baráti Kör már 1946-ban kijelentette a VKÜT kijevi meghatalmazottjának: „A Szentírás alapján állva minden hívő református lelképásztor engedelmeskedni köteles a felsőbb hatalmasságoknak, akiket Isten

¹¹⁵ Dr. Tóth Károly látogatása a Szovjetunióban élő reformátusoknál, *Calvin Synod Herald/Reformátusok lapja*, 78(1978/1–2), 1978. január 1., 14.

¹¹⁶ Az egyházak életéből, *Magyar Hírek*, 31(1978/2), 2.; *Református Szemle*, 71(1978/5–6), 475.; *Unitárius Élet*, 32(1978/3), 1978. május 1., 3.

¹¹⁷ *Reformátusok Lapja* 26(1982/52), 1982. december 26., 4.; *Vörös Zászló* 38(1982/49), 1982. április 27., 4.,

fölbük rendelt.”¹¹⁸ A kérdés inkább úgy merül fel, hogy mi volt a mozgatórugója a törvények betartásának? A lojalitást behódolásnak, szolgálatnak, avagy kiszolgáltatásnak lehet nevezni? Avagy ezzel a felekezett betiltását, felszámolását, esetleges beolvasztását szerette volna elkerülni? Úgy véljük, ahhoz, hogy egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen választ tudjunk adni fenti kérdésekre, további kutatások szükségesek. Az viszont már most is látszik, hogy az 1949-es egyházszervezeti átalakítások megejtése – ami egyértelműen az ő nevéhez fűződik – a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség felszámolásának, az Orosz Pravoszláv Egyházba történő beolvasztásának árnyékában zajlott. Ez felveti annak kérdését, talán a kisebbik rosszat választotta a református gyülekezetek számára? Merthogy 1956 januárjában szintén ő kezdeményezte és meg is kapta az engedélyt egyházszervezetük részleges visszaállítására, mikor újra engedélyezték az esperesi tanácsot és a *dékán*-ból újra püspök lett.

Ugyancsak vádként jelenik meg Gencsyvel kapcsolatban az ún. *békepapsági* tevékenysége, vagyis a keresztény békemozgalomba történő bekapcsolódása. Amennyiben azonban *túlnézünk* magán az adott eseményen, akkor az is kitűnik, hogy ezek egy adok-kapok rendszerben megtett lépések voltak, s cserébe a püspök lehetőséget kapott olyan kérdések felvetésére és/vagy megoldására, melyekkel addig nem sikerült *zöldágra vergődni*. Ilyen eset volt 1952-ben a hegyvidéki református szórványba történt lelkészküldés engedélyezése, vagy az új kárpátaljai lelkészek miskolci püspök általi felszentelése, valamint amikor működési engedéllyel rendelkező lelkészeket rendelt a bejegyzéssel még nem rendelkező gyülekezetekbe, amivel – nagy valószínűséggel – megmentette azokat a felszámolástól. Tehát a békekonferenciákon tett nyilatkozatok (feltehetően) nem Gencsy Béla személyes véleményét vagy állásfoglalását takarták, hanem egy nagyobb rendszerben lévő kisebb egység determinált reakciói voltak.

Nem vitatható azonban az 1956-os magyar forradalom leverése utáni, nevével fémjelzett, ENSZ-nek küldött levél, amelyben cáfolta a magyar felkelők Szovjetunióba hurcolásáról szóló híreket. Miközben egyetlen egyszer sem ítélte el az MRE forradalomba bekapcsolódó papjait, sem Ravasz László püspök kijelentéseit. E kérdésben releváns Seres Attila megállapítása, miszerint nem biztos, hogy pozíciójában tehetett mást. Másrésztől az is megállapítható, hogy 1956 őszén-telén biztosította a forradalom idején Magyarországon tartózkodó lelkészeinek a *hátteret* a VKÜT felé, s mikor visszatértek, addig nem is engedte az állami hivatalba őket, míg a meghatalmazott nem biztosította büntetlenségüket.

A lelkészekkel való kapcsolata – mint minden vezetőnek – vegyes volt, hiszen voltak, akik végig segítették (pl. az esperesi tanács tagjai), és voltak, akik elégedetlenek voltak bizonyos döntéseivel (pl. a városba költözés megtiltása). Azonban Sztálin halálát követően kezdeményezte, majd létrehozta azt a pénzalapot, amelyből a nyugállományba vonult lelkészek számára nyújtott anyagi támogatást.

¹¹⁸ Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára, 2.f. fond, 41.d. 1947/1726. *Jelentés az Zakarpacka Ukrajnai Magyar Református Egyház helyzetéről, 1946. október 1-i állapot szerint*, 3.

A gyülekezeteket egyrészt védte (lásd szórványgyülekezetek gondozása), engedélyért kilincselte a VKÜT hivatalaiban az engedéllyel nem rendelkező gyülekezetek legalizációja érdekében, viszont betartatta az állami törvényeket velük, valamint a püspöki hivatal fenntartására is igényelt anyagiakat a hívektől. Ez utóbbi generált nézeteltéréseket.

Kapcsolatát a hatalom képviselőivel változónak mondhatjuk, mert a VKÜT viszonyulása hozzá hullámzó volt: hol tetszett, amit csinált (pl. zagorszki megnyilvánulása 1952-ben), hol nem (pénzügyi alap létrehozása, lelkészek védelme 1956-ban). S olyan is volt, amikor korrektnek tartották viselkedését (pl. Rumjancev 1953-as ellenőrzése). Gencsy azonban – a dokumentumok alapján – mindig pragmatikusan próbált viszonyulni, s a gyülekezetek, a KRE és persze saját érdekeit tartotta szem előtt. Az ungvári, kijevi és moszkvai meghatalmazottak személyéhez viszonyulásában egyértelműen tetten érhető volt a perspektíva mássága, amelyből a hivatalnokok látták és megítélték őt. Moszkvából nézve a keretek szabályossága értékelődött fel (törvényismeret és -tiszteltetés, -betartás), míg Ungvárról a teljes mértékben *be nem hódoltság*, nyakasság került előtérbe a fennálló hatalommal szemben.

Végezetül azt is meg kell említeni, nem lebecsülendők a református lelkészeknek – így magának Gencsy Bélának – a magyar szó megmaradása érdekében tett erőfeszítései, amivel gyakran önként vállalták az állami feddést (lásd szórványgyülekezetek gondozása). Mindezeket igen szűkös anyagi lehetőségek között végezték, a VKÜT hivatalnokai is többször konstatálták, hogy a református gyülekezetek voltak a legszegényebbek Kárpátalján. A római katolikus és pravoszláv papok sokkal jobb anyagi körülmények között éltek. Mindezek fényében lehet és kell szemlélni, esetleg megítélni Gencsy Béla egyházvezetői tevékenységének 30 évét.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Ф. = Фонд, fond

оп. = opis, opisz (levéltári állag jegyzéke)

А. = дело, gyelo (levéltári ügyirat, iratcsomó oroszul)

од.зб. = одиниця зберігання, odinicja zberihanja (szó szerint = őrzési egység, iratcsomó ukránul)

спр. = справа, szprava (levéltári ügyirat, iratcsomó ukránul)

арк. = аркуш, árkus (oldal)

ABSTRACT

Ibolya Szamborovszkykyné Nagy: The Main Directions of Béla Gencsy's Activity as a Church Leader during the State Socialism

Béla Gencsy was the head of the Transcarpathian Reformed Church for thirty years. Although four decades have passed since his death (1982), neither his activity as a church leader and as a minister, nor his life has been revealed up to now. This fact encouraged the author to investigate the main directions of Béla Gencsy's activity as a church leader, based on the contemporary documents of his activity as a moderator, then as a dean and finally as a bishop. In addition, the author sought to go beyond the one-sided characterization made of him as a church leader and to show the contradictory mechanisms of the possibilities defined by the given era and space, that determined not only the church leader's activity, but also that of the Reformed parishes in Transcarpathia. The present study covers the period between 1949 and 1978.

Because of the current state of research and the criteria set out, a primary source study was carried out based mostly on archival documents. The surviving contemporary documents revealed an ambivalent trajectory emerging from Béla Gencsy's activity as a church leader. On the one hand, it is clear that he always and in any case wanted to observe and enforce the Soviet religious laws. On the other hand, his actions and reactions were steps taken in a give-and-take system, in return for which the bishop was granted the opportunity to raise and/or solve issues that had not been addressed before.

Keywords: Béla Gencsy, Soviet regime, church, reformed church, Transcarpathia

Rígó Róbert

DEBRECENBŐL KOSDRA.

SZENES LÁSZLÓ (1910–2007) LELKÉSZI PÁLYÁJÁNAK VÁZLATA

Tanulmányomban egy 20. századi lelkész életútját mutatom be, mely még a Monarchiában kezdődött és a rendszerváltás utáni időszakban ért véget. Szenes László töredékesen megírta az emlékeit, könyvbe formázását elkezdte, de befejezni már nem tudta. Irattárában számos hivatalos dokumentumot, levelet hagyott hátra, melyekből fiával, Szenes Mártonnal együttműködve egy koherens emlékiratot szerkesztettünk és jómagam jegyzetelem. Ezekre a forrásokra támaszkodva foglaltam össze az életút fontosabb állomásait. Szenes László igen szemléletesen idézi meg a kort és ad számos új ismeretet és adalékot az első világháborús évekről, a szentesi gyermekkoráról, a debreceni teológiáról, a külföldi tanulmányútajairól Strasbourgban és Belfastban, 1934-ben kezdődő segédlelkézi szolgálatairól Hajdúhadházán, Debrecenben a kistemplomi gyülekezetben, majd Munkácson. A második világháború elején meghívták Debrecenbe az újonnan felállított egyetemi templom gyülekezetébe, 1944-től a debreceni nagytemplomi lelkésze lett Révész Imre, majd Péter János püspökök mellett egészen 1953-ig, amikor „méltatlan hátratételt szenvedett”, lemondatták állásáról és az egyházmegyéből is eltávolították. Kosdra helyezték, ebben a Vác melletti kis faluban folytatta szolgálatát és alapított családot, innen került nyugállományba 1984-ben, 2007. július 23-án hunyt el.

Szenes László 1910. június 3-án született Szentesen, apja Sztanajovics János, akinek családja Újvidékről származott. Édesanyja Sebesi Erzsébet volt, a család ezen ága erdélyi, karánsebesi gyökerekkel rendelkezett. Szentesen asztalos-iparos volt az anyai nagypja, nála segédként kezdett el dolgozni az édesapja, majd a mester lányával, Erzsébettel összebarátkoztak és összeházasodtak. A háború előtt, a jól menő műhelyben segédek és inasok is dolgoztak, gépesíteni kezdtek. Egyre nagyobb megrendeléseket kaptak, a legbüszkébbek a ráckevei és a Szentes-felsőparti református templom berendezésére voltak. Az első világháború kitörése korán véget vetett a békés gyermekornak és a polgári életmódnak, ugyanis az édesapját behívták katonának, Szarajevóba került, s mivel értett a famunkához, a hídászokhoz osztották be. Nagypja először Aradon, majd Győrött az ágyúgyárban kényszerült munkát vállalni, hogy a családja szűkös megélhetését biztosítani tudja.

Szenes László első gyermekkori emlékei közé tartozott az első világháború ki-robbanásának híre Szentesen.¹ Egy bátyja volt, János, de kiskoruktól kezdődően

¹ SZENES László: *Évszázadom töredékei* (kézirat)

nem volt jó a kapcsolatuk. Szentes román megszállásáról részletes emlékekkel rendelkezett: a megszállók az asztalosműhelyüket kifosztották, a modernnek számító elektromos munkagépeiket elvitték.

Édesapja 1919 augusztusában tért haza, de más emberként, mert a világforradalmat várta és szakszervezeti vezető lett. A szülők fokozatosan elhidegültek egymástól, külön költöztek, majd elváltak. Szenes László a négy elemi osztály elvégzését követően, 1919 szeptemberétől a szentesi Horváth Mihály Reálgimnázium diákja lett, de tanulmányait csak később tudta megkezdeni, mert az ekkor tomboló influenzajárvány ledöntötte. 1923-ban, 13 éves korában, a válóper lezárását kimondó határozat kézbesítését követő napon elhunyt 33 éves édesanyja. A bírósági döntés szerint László az édesanyjánál, bátyja az édesapjánál nyert elhelyezést, de ezen a napon még mind a két gyermek az édesanyjánál lehetett, aki egyszer csak rosszul lett, leesett a székről, majd agyvérzés következtében rövidesen elhunyt. Szenes a nap történéseinek szinte minden apró részletére emlékezett, és rögzítette azokat a visszaemlékezésében.

A gimnáziumban hamar kiderült a nyelvek iránti kiemelkedő érdeklődése és érzéke, nyolc évig tanult latin, hat évig német és négy évig francia nyelvet, minnek köszönhetően komoly alapokra tett szert, később nagy hasznát vette a teológián és külföldi tanulmányai során. Kanász Nagy József² hitoktató vonta be a Soli Deo Gloria (továbbiakban SDG) református diákmozgalomba,³ mely nagy hatást gyakorolt rá. Így emlékezett erre:

- ² Kanász Nagy József (1888–1962) Szentesen született, 1913-ban avatták lelkésszé Budapesten. A szentesi református egyházközséghez tartozó Csongrádon 1934-ben ő kezdeményezte a városnál a református templom építését, melyet 1937-ben avattak föl és szervezte meg a helyi gyülekezetet. <https://www.csongradrektor.hu/listing/reformatus-templom/> (Letöltés: 2023. május 18.)
- ³ A Soli Deo Gloria Református Diákszövetség 1921. július 11-én alakult meg Somogykiliti-Siófokon. Az SDG-ről l. bővebben: *Theologia Reformata Transylvaniaica* 67(2022/1), 185–333, <http://studia.ubbcluj.ro/download/pdf/1434.pdf> (Letöltés: 2023. augusztus 10.)
- ⁴ Töltéssy Zoltán (1900–1932) teológiai tanulmányait a kolozsvári és a budapesti református teológián, valamint Skóciában végezte. 1922-ben Ravasz László püspök titkára lett, majd az amerikai pittsburghi teológián tanult tovább, később gyülekezeti lelkészként szolgált. Jelentős szerepet játszott az SDG megalakításában. Amerikából hazatérve, 1926-tól a Keresztény Ifjúsági Egyesületek Szövetségének nemzeti titkára lett, szerkesztette az *Ébresztőt* és a *Kálvinista Szemlét*. GÉRA Eleonóra: „Szerény, de prófétai és harcos fiatalember”, Töltéssy Zoltán, az ifjúsági vezető, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2021, 33–54.
- ⁵ Karácsony Sándor (1891–1952) az *Erő* és a *Diákvilág* című református ifjúsági folyóiratok szerkesztője, a regőscserkészlet szervezője. 1942-ben nevezték ki a Debreceni Tudományegyetem bölcsészkarán a pedagógia professzorává, nyilvános rendes tanárrá. HELTAI Miklós: Nevelés – a lelkek összhangja, *Credo* 19(2013/2), 36–43.
- ⁶ Batiz Dénes (1900–1980) Az 1930-as évektől cserkészvezető, a KIE országos vezetőségének tagja. Az 1950-es évektől Sárospatakon egyházközségi főgondnok. 1967-ben az utolsó „egyházi per” fővádlottja volt, a többi vádlott Kovács Bálint lelkész, Bugárszky Mátyas egyházközségi presbiter, Tisza Imre nyugdíjas diakónus és Dobos Károly lelkész. Mindannyian az 1951-ben feloszlott Keresztény Ifjúsági Egyesület munkatársai, illetve vezetői voltak, akik később is aktívan folytatták az ifjúsági munkát gyülekezeteikben. BARCZA József: Az 1956-os forradalom megtorlása a Magyarországi Református Egyházban, *Confessio* 18(1994/2), 90–103.

„az SDG karizmatikus vezetői egyéniségeket termelt ki (Töltéssy Zoltán,⁴ Karácsony Sándor,⁵ Batiz Dénes,⁶ Fónyad Dezső⁷ stb.), ők a mi nyelvünkön beszéltek, ismerték jól a serdülők, diákgyerek világát. [...] Utazásai során Kanász Nagy megismerte a tájék óriási tanyavilágát, melyben már kezdtek feltűnedezni a Klebelsberg iskolák és tanítói lakások. Megszervezte, hogy a mezei munkák megszűntével, ősztól tavaszig, s főleg télen, vasárnap délutánonként vallásos délutánt tart az SDG-ekkel. Én is a jelentkezők között voltam s magam sem gondoltam, hogy a tanyai emberek meg az iskolai tanulók el fogják terjeszteni a vallásos délutánok hírét, s olyan sokan jönnek el, hogy a tágas tantermek falán hosszú csíkokban folyik lefelé a bennszorultak lehetetének párája. Mit tudunk nyújtani a – miszerintünk – elhanyagolt emberek számára? Énekelni szerettek, tehát elsősorban egyházi énekeket tanítottunk hozzájuk illő színes, szívhez szóló rövid magyarázatokkal kísérve. Példákat adtunk otthoni bibliaolvasásra. Még közhasznú ismereteket is táltunk, főleg az egészségvédelem és elsősegély nyújtása köréből. – Nem sajnáltuk a több órás gyaloglást, fagyban vagy vendégmarasztaló sárban. Örömet szerzett nekünk az is, hogy távozáskor sokáig hallottunk magunk mögött a kiáltásokat: »Jöjjenek máskor is!« [...] Pesti teológusok is jöttek, életre szóló barátságok szövődtek, a serdülők az öncélú problémázgatás helyett világos döntéseket hoztak, a bizonyoságtételek felhője vett körül. Érettségi után csak a mi osztályunkból nyolcan jelentkeztünk teológiára.»⁸

Kanász Nagy József javaslatára a budapesti református teológiára jelentkeztek, de helyhiány miatt nyolcukat átirányították Debrecenbe.

Szenes László 1928-tól 1932-ig tanult a Debreceni Egyetem teológiai fakultásán és ezzel párhuzamosan a kollégiumi Lelkészképzőn. Emellett – a nyelvek iráni vonzódásának köszönhetően – az Egyetem Bölcsészkarán is rendszeresen látogatta a francia, majd az angol szakosok óráit is, ahol angol lektortól is tanult. Tanulmányait református alapítványi ösztöndíjból fedezte, de a támogatásért cserébe jól kellett tanulnia, mert családi támogatásra nem számíthatott. A szentesi diákok az internátusban kaptak elhelyezést. Az első héten tífuszos lett, mikor felépült, az első egyetemi óráján dr. Kiss Ferenc⁹ a belmisszió professzora éppen

⁷ Fónyad Dezső (1906–1965) Szombathelyen született, értelmiségi-kereskedő családban. Elemi és középiskolai tanulmányai után orvosi pályára készült, de megfelelő anyagi feltételek híján 1925-ben a Budapesti Református Teológiai Akadémiára iratkozott be, majd Svájcban végezte teológiai tanulmányait. Debrecenben bölcsészeti doktorátust szerzett. Húsz évet szolgált az SDG mozgalomban. A Konventen ifjúsági lelképásztorként az SDG főtükára, diákkonferenciák rendezője, a diákmozgalom egyik vezéralakja. 1938-tól a monori gyülekezetben huszonhét éven át szolgált viszonylag fiatalon bekövetkezett haláláig. BÁRÁNY Zoltán: Megemlékezés dr. Fónyad Dezsőről az SDG alapításának 100. évfordulója alkalmából, *Theologia Reformata Transylvanica* 67(2022/1), 206–214., <http://studia.ubbcluj.ro/download/pdf/1434.pdf> (Letöltés: 2023. augusztus 10.)

⁸ Szenes: *Évszázadom töredékei*. Az SDG-s gimnazista diákok hasonló vasárnapi vallásos programjainak biztosítása a Kecskemét környéki tanyavilágban is hasonló gyakorlat volt. RIGÓ Róbert: A Soli Deo Gloria Református Diákszövetség Kecskeméten, *Theologia Reformata Transylvanica* 67(2022/1), 259–296. <http://studia.ubbcluj.ro/download/pdf/1434.pdf> (Letöltés: 2023. augusztus 10.)

⁹ Kiss Ferenc (1862–1948) 1899-ben lelkész lett Püspökladányban, a tiszántúli egyházkerület 1909-ben tanácsbíróvá, majd 1912-ben főjegyzővé választotta. 1911-ben az alsószabolcs-hajdúvidéki

utolsó óráját tartotta nyugdíjba vonulása előtt, ekkoriban alapította meg az Országos Református Szeretetszövetséget.

A teológiai évek alatt, 1930-ban elhunyt a nagyapja is, majd az egyik tanára javaslatára – aki szerint a Sztanajovics névvel egy gyülekezet sem fogja lelkészévé választani – ebben az évben magyarosította a családnevét Szenesre a belügyminiszter engedélyével.¹⁰ A debreceni SDG szervezésében is szerepe volt Szenes Lászlónak. Ebben a két évvel fölötte járó, szintén szentesi Pap László¹¹ is támogatta, és a harmadik szentesi származású diák, Dóczy Antal¹² is. 1932-ben végzett a Debreceni Teológián. Részletesen és reálisan bemutatva írt a teológiai tanáiról, professzorairól, rögzítette, hogy akkoriban volt egy jelentős cserélődés a tanári karban, sokan nyugdíjba mentek és helyükre fiatalabbak érkeztek, a legnagyobb hatással Csikesz Sándor¹³ professzor volt rá, aki a „tehetséges diákjait kutatási témák javaslatával a teológiai szakirodalom olvasására ösztönözte”. Másodéves korában az önképző

egyházmegye esperese lett. 1913-tól Debrecenben a teológiai akadémián kapott tanári állást. 1914 szeptemberétől az alakuló egyetemen a lelképásztorkodástan professzora lett és kinevezték az egyetem első rektorának. 1904-től tagja volt zsinatnak, 1920–1922 között nemzetgyűlési képviselővé választották. Részt vett az Országos Református Lelkészegyesület létrehozásában. 1933-ban nyugalomba vonult, és minden energiáját az Országos Református Szeretetszövetség megalapításának és ennek keretében árvaházak, időszotthonok, napközi otthonok és fogyatékos intézetek szervezésének szentelte. VIRÁGOS Márta: A Debreceni M. Kir. Tudományegyetem első rektora: Kiss Ferenc (1862–1948). <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstream-s/3e901949-71aa-4e3a-84a0-d605d37db2d3/content> (Letöltés: 2023. május 16.)

¹⁰ *Budapesti Közöny* 64(1930/148), 1930. július 2.

¹¹ Pap László (1908–1983) Szentesen született, a teológiát Debrecenben végezte, majd Utrechtben doktorált. Hazatérte után a budapesti teológia Öszövetség tanára lett. 1947-től tíz éven át dékánként vezette a Budapesti Református Teológiai Akadémiát és a Ráday Gyűjteményt. Nagy Imre miniszterelnöksége idején, 1954-től újra részt vehetett az egyházi világszervezetek ülésein, a Dunamelléki Református Egyházkerület főjegyzőjévé választották, így 1956 nyaratól – Bereczky Albert püspök agyvérzése miatt – gyakorlatilag ő vezette az egyházkerületet. Az 1956-os forradalmi események során Ravasz Lászlóval és Kardos Jánossal a Református Megújulási Mozgalom élére állt. Bereczky lemondását követően az Állami Egyházügyi Hivatal Pap László püspöki kinevezésével tervezte legitimálni az új egyházpolitikát, de ő nem vállalta a pozíciót, és az állambiztonság sem tudta beszervezni. Ezt követően az egyházvezetésnek kellett félreállítania, 1958 szeptemberében a Tolna megyei Murgára helyezték segédlelkésznek, 1963-ban – 55 éves korában kényszernyugdíjazták. ERDŐS Kristóf: Pap László (1908–1983), in: Erdős Kristóf–Kiss Réka (szerk.): *Emlékezés és feljítés. Egyházi sorsok a diktatúrák árnyékában*, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, Budapest, 2018, 26–27.

¹² Dóczy Antal szegény szentesi családból származott, a teológia elvégzése után Kanadában, Franciaországban, majd Budapest egyik munkásnegyedében, végül Ózdon volt lelkész. 1946-ban Szabó Lőrinc nála vendégeskedett több héten át. Szenes László részletesen írt róla. Szenes: *Évszázadom töredékei*.

¹³ Csikesz Sándor (1886–1940) a teológiát Budapesten és Berlinben végezte. 1911-től Cegléden volt segédlelkész, majd az Ormánságban, Csányoszáron lett lelképásztor, közben az első világháborúban táborig lelkészként szolgált. 1921-től a Debreceni Lelkészképző Intézet tanára, majd 1923-tól a debreceni Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karán a Gyakorlati Teológiai Tanszék rendes tanára lett. A Kar dékánja volt 1925–1926-ban, majd az Egyetem rektora lett 1937–1938-ban. Az Országos Református Lelkészegyesület főtitkára volt 1920–1935 között. Nemzeti Örökség Intézete, Nemzeti Sírhelyek, Csikesz Sándor. <https://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/debrecen/nagyerdei-kozponti/csikesz-sandor/> (Letöltés: 2023. május 20.)

kör titkárává választották, ezt követően Csikeszt gyakorta felkereste a levéltárban található „irodájában”. A professzor, mint az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) főtitkára, a nagyobb református gyülekezettel rendelkező városokban lelkésztovvábbképzőket rendezett, amit összekötött bizonyágtevő, látványos felvonulásokkal.¹⁴ Szárnyai alá vette Szenes Lászlót, terelte tanulmányai előrehaladásában, azt is tudta róla, hogy kiválóan beszél franciául.

Az Országos Ösztöndíjtanács meghirdette az 1932/33-as tanévre a külföldi ösztöndíjakat. A Hittudományi Kar minősítette a beérkezett pályázatokat, Szenes László 8. féléves debreceni hallgatót „külön kiemelve” jelölték ösztöndíjra. Indoklás szerint „jeles előképzettsége, kiváló tehetsége és szorgalma, dicséretes szemináriumi dolgozatai és nyertes pályamunkája alapján teljesen méltó és érdemes arra, hogy a genfi ösztöndíjat megkapja”.¹⁵ Végül 1932-től a Strasbourgi Egyetem Protestáns Teológia Karán tanult, ahol 1933. júliusban vizsgázott.¹⁶ A strasbourgi ösztöndíj elnyerésében Csikesz Sándornak meghatározó szerepe volt. Az újabb egyéves belfasti ösztöndíjat egy Strasbourgba látogató északír professzor ajánlotta fel számára. 1933. október 13-tól 1934. április 13-ig Belfastban tanult a The Presbyterian College-ban, ahol egyedüli külföldi diákként minél gyorsabban szert kellett tennie a nyelv magas fokú ismeretére. A gyakorlati teológiára a képzés során kiemelt hangsúlyt helyeztek, rendszeresen készítettek prédikációvázlatokat és a társadalom minden rétegével kapcsolatba kellett kerüljenek, a börtönöktől kezdve az idősotthonokon át a fogyatékkal élőkig. Belfastban a puritanizmus volt rá nagy hatással és a vallásosság jelenléte a mindennapokban, például a köztereken is rendszeresen prédikáltak, sőt ez a konfirmáció előtt több gyülekezetben is kötelező elvárás volt az egyháztagságra készülőkötől. Népszerű volt Írországbán, mert sok helyi cserkész részt vett az 1933-ban megrendezett gödöllői Cserkész Világtalálkozón, jó emlékekkel tértek haza, főleg a magyaros vendégszeretetet és a találmányosságot emelték ki. Amikor egy újságcikkben megírták, hogy egy magyar lakik a teológiai internátusban, egymást érték a meghívások a belfasti gyülekezetektől és vidékről is, melyeken Magyarországról szóló ismertetést kértek tőle. Megismerkedett az országos cserkészvezetővel, Mr. Brittannel is, aki három hétig vendégül látta az otthonában, gépkocsiján elvitte kirándulni a legtávolabbi tájakra is, majd egy több hónapra beosztott listát adott át, amelyben a cserkészek szülei hívták meg néhány napra, ami sokat jelentett a nyelvtudása tökéletesítése szempontjából. Minden családnál azt tapasztalta, hogy a közös reggeli után Bibliát olvastak és közösen imádkoztak. Szívesen maradt volna hosszabb ideig Észak-Írországbán, de Csikesz Sándor megkereste, hogy jöjjön haza, mert állás várja.

1934. július 7-től Hajdúhadházra, egy 11 ezer lelkes gyülekezetbe neveztek ki segédlelkésznek Molnár Zoltán mellé.¹⁷ Előtte Pap László volt ott a segédlelkész,

¹⁴ Szenes: *Évszázadom töredékei*.

¹⁵ A Hittudományi Kar javaslata az 1932/33-as külföldi ösztöndíjakra vonatkozóan. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, (TrREL) II.2.c. 24.d. 390.

¹⁶ Három kurzus elvégzését igazoló egyetemi okirat, 1933. július 17. (Szenes László hagyatéka)

¹⁷ A Tiszántúli Református Egyházkerület püspökétől Szenes László segédlelkései szolgálatra történő kirendelése, 2289/1934. (Szenes László hagyatéka)

de őt más szolgálatba helyezték. Szenes László, amikor Debrecenben járt, egy alkalommal a villamosmegállóban találkozott Uray Sándor¹⁸ kistemplomi lelképásztorral, egyházkerületi főjegyzővel, aki részt vett lelkészképesítői vizsgáján és meghívta segédlelkésznek, azt is megígérte, hogy mindent elrendez az áthelyezés ügyében. A debreceni kistemplomi egyházrészben öt évet szolgált, 1935-től 1940-ig segédlelkészként, szolgálatai nagy részét felváltva a Kis- és Nagytemplomban végezte. Szenes László az emlékiratában megállapította, hogy „Ekkoriban én nem is láttam mást, csak telt templomokat. [...] A Kistemplomban hétköznap is voltak istentiszteletek. Reggel 7 és este 6 órákor. Reggel kb. 80 résztvevő volt, este 200 körül.”

1935-ben a lelkészi vizsgáját kitűnő eredménnyel tette le, kiváló szószéki szolgálata mellett. Heti tíz órában hittant tanított, a Debreceni Református Főgimnáziumban helyettes vallásanárként.¹⁹ Uray Sándorhoz sokan jártak különböző problémákkal, Szenes irodája a parókia földszintjén volt, a lelkésze az emeleten, így az lett a feladata, hogy megszűrje a vendégeket, és csak azokat engedje föl, akiknek az ügyét nem tudta megoldani. Szenes László ekkor ismerkedett meg alaposabban a belmisszióval, annak is „reményteljes hajtásaival” a bibliáorával és a bibliakörrel. Az ottani szolgálata idején a kistemplomi egyházrésznek tizenegy bibliaköre volt. A „méltóságos asszonyok bibliakörét” Uray Sándor a lakásán tartotta, Szenes László a hivatalában a „központi bibliakörnek” adott helyet. Debrecenben többször tolmácsként segített, például James Stewart és testvére evangélikáló előadásait fordította, amikor Magyarországon jártak.

1940. szeptember 1-jétől Szenes László okleveles lelkészt, vallásanárt Révész Imre püspök²⁰ kinevezte Munkácsra vallásoktató segédlelkésznek.²¹ Itt mindössze fél évig szolgált, mert 1941. február 1-jétől meghívták a debreceni egyetemi templom első lelkészének, ami egy új gyülekezet felállítását is jelentette. Mellette

¹⁸ Uray Sándor (1878–1969) Kolozsváron járt teológiára 1896 és 1900 között, majd Debrecenben fejezte be. Makón, Karcagon, Aradon és Debrecenben volt segédlelkész, itt 1905-től vallásanár is. 1909-től lelkész lett Debrecenben, 1938-tól egyházkerületi főjegyző, 1937-től a zsinat pótagja, majd 1939-től rendes tagja. 1942-ben lemondott a főjegyzői tisztségről, 1952-től nyugdíjas. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.

¹⁹ 1939. január 25-én a Tiszántúli Református Egyházkerület lelkészi főjegyzője által kiállított Szolgálati Bizonyítvány. (Szenes László hagyatéka)

²⁰ Révész Imre (1889–1967) teológiai tanár volt Kolozsváron 1912 és 1920 között, ekkor került Debrecenbe gyülekezeti lelkészként. 1930-tól a Debreceni Egyetem Református Hittudományi Karán az egyháztörténet professzora lett. 1923 és 1929 között a Tiszántúli Református Egyházkerület főjegyzője, majd 1938-tól 1949-ig püspöke. 1949 júliusában testi és lelki kimerültségére és betegségére hivatkozva lemondott a püspökségről és a lelkészségről is, majd Budapestre költözött. Szabadi István: Névtár, in: Szabadi István (szerk.): *„Szorultságomban – tág tért adtál”*. Balla Árpád református lelképásztor hagyatéka, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, Debrecen, 2012, Névtár, 531. és SZABÓ András Péter: Révész Imre „az idők viharában” (1944–1967), *Protestáns Szemle* 45(2003/2), 66–84.

²¹ Tiszántúli Református Egyházkerület Püspöki Hivatalának 2966/1940. végzése (Szenes László hagyatéka).

felkérték klinikai lelkészi szolgálatra is, ezt a pozíciót előtte dr. Bodonhelyi József²² töltötte be, akit Budapestre hívtak meg.²³ Az egyetemi templom alapkövét 1939. április 27-én rakták le, a felszentelő istentiszteletet 1942. május 17-én tartották. Szenes László véleménye szerint „e templom hivatása az volt, hogy összekötő híd legyen a magasabb fokú oktatásért oly sok áldozatot hozó tiszántúli református-ság és állami egyetem között”. Az építési költségeket megosztva viselte a Tiszántúli Református Egyházkerület, a Debreceni Református Egyházközség, az állam és Debrecen városa. Mivel a költségvetés nem foglalta magában a harangot, az orgonát és a gyülekezeti termek berendezését, a „gyülekezet önkéntes áldozat-készségére” is szükség volt.

Szenes László ekkor lett először önálló gyülekezeti lelkész, 1941. február 16-ániktatták be, a székfoglaló beszédében a következőket hangsúlyozta:

„Életemben, amely eddig szakadatlan készülés és holnapvárás volt, talán ez az első perc, melyben kimondhatom a földi embereknek: megérkeztem. [...] Amennyire vissza tudok emlékezni, nekem soha senki nem mondta, hogy a lelkészi hivatást válasszam. Félárván s még így is legtöbbször az atyai háztól távol nevelkedvén, soha senki nem biztatott tanulásra és soha senki számon nem kérte azt tőlem. És mégis; kezdetől fogva semmi sem tudott olyan vonzó hatást gyakorolni reám, mint a lelkészi hivatás, az igehirdetés szolgálata.”²⁴

Hétköznapiokon a káplánnal együtt az egyetemi klinikán betegeket látogattak, a legkisebb kórteremben is tartottak hetente legalább egy alkalommal rövid istentiszteletet. 1941-ben számos ilyen istentiszteletet tartottak és több ezer alkalommal végeztek beteglátogatást. A gyermekek számára három vasárnapi iskolát tartottak, a gyülekezeti tagok, továbbá az egyetemi hallgatók, valamint a körzet területére eső intézetek (testvérképző, bábaképző stb.) számára hetenként 11 csoportban folyt bibliaköri munka. A betegek között tízezrekre menő példányszámokban osztottak hite erősítő iratokat, imakönyveket, szervezték a nőszövetséget. Az egyetemi templom körül élénk gyülekezeti élet vette kezdetét.

1944 nyarán Szenes Lászlót választotta meg a központi presbitérium a Nagytemplomba „püspöki másodlelkésznek”. A hivatalos beiktatására csak később, 1944. szeptember 4-én került sor az állandó légiveszély miatt. Egy évvel később, csak 1945. szeptember 24-én állították ki a díjlevelét a debreceni Péterfia utcai

²² Bodonhelyi József (1909–1965) a középiskolát Kecskeméten, a teológiát Debrecenben végezte (1928–32), majd Halleban, Wittenbergben (1932–33) és a skóciai Aberdeen egyetemen (1933–34, 1935–36) tanult. Itt 1936-ban bölcsészdoktorátust, 1938-ban Debrecenben teológiai doktorátust szerzett. Aberdeenben 1960-ban díszdoktorrá avatták. 1939-től Orgoványban, majd Debrecenben lelképásztor. 1941-től haláláig a budapesti teológia tanára, emellett 1961-től a Budapest-Kálvin téri egyházközség egyik lelképásztorja volt. KENYERES Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*, javított, átdolgozott kiadás, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/> (Letöltés: 2023. augusztus 10.)

²³ A Debreceni Ref. Egyházközség presbitéri jegyzőkönyve, 1941. január 6-i üléséről (Szenes László hagyatéka).

²⁴ *Debreczeni Újság*, 1941. február 18.

(püspöki) egyházzrészben „püspöki másodlelkési állásra”. Javadalma a presbitérium által megállapított készpénzfizetés, természetbeni lakáshasználat, 105 kat. hold fekete föld 1/11-ed részének haszonélvezete, 12 köbméter tűzifa beszállítva és a stóladíj volt.²⁵

1944 júniusától bombázták Debrecent, június 2-án a vasútállomás környékét teljesen szétbombázták, több száz halottja volt ennek a támadásnak. Ezt követően szeptemberben több hullámban érkeztek repülőök a város fölé, Szenes László becslése szerint ezeknek a légítámadásoknak összesen 800 áldozata lehetett az egész egyházközségre vonatkozóan. A város szovjet ostromának kevés áldozata volt, de utána ez jelentősen megnőtt, december elejétől hozták be az ideiglenesen elföldelt, szovjet katonák által lelőtt halottakat, főleg a tanyákról a köztemetőkbe, február végéig a számuk 300–400 között lehetett. 1944. szeptember közepétől éjszakánként már a szovjetek bombázták Debrecent. 17-én este 9 órakor lebombázták a Nagytemplomot, két bomba hullott rá. A faanyag lánggra lobbant és a tető leégett, a nyugati torony nyolc napig parázslott. A tetőről a parázs a templomtérbe hullott, de néhány katonával és a segédlelkéssel eloltották a keletkező tüzeket. Az egyetemi templomot is aknától érte, a színes ablakok mind betörték, az oroszok több mint egy évig rádióállomás céljára használták, berendezése szinte teljesen elpusztult ez idő alatt. Az úrasztali edényeket elrejtették, így azok megmaradtak, és az irattár is. A német megszállás időszakában utoljára október 8-án tartottak istentiszteletet, miután Sulyok Kálmán segédlelkész jelentette, hogy a kisállomás előtti téren sűrű tömeg tolong, a menekülőket szállító vonatokra igyekeztek feljutni. Szenessel kimentek, hogy akit lehet, lebeszéljenek, ami nem járt eredménnyel, mert az emberek nagyon féltek. Másnap már le kellett vonulni az óvóhelyekre, mert már a város szélén álltak a szovjet csapatok.

A Vörös Hadsereg október 19-én foglalta el a várost, ekkorra már sokan elmenekültek. Szenes László helyben maradt és az emlékiratában részletesen beszámolt az óvóhelyen, és a szovjet katonákkal való találkozására során szerzett tapasztalatairól. A város elfoglalása előtt két nappal már nem tartottak istentiszteleteket, utána az óvóhelyen látogatta a híveket és tartott áhítatot, még az ostrom napján is. A város elfoglalása után néhány nappal már keresztelt, a negyedik napon temetett, majd engedélyt adott a városparancsnok az istentiszteletek megtartására. Hittant kezdtek tanítani a meginduló iskolákban, 1945 januárjában Szenes bibliakört indított, és meglátogatta a gyülekezeti tagokat, a Hatvan utcai kórházban végzett lelki gondozást. A nagytemplom helyreállítása 1945. április 15-én kezdődött, miközben a gyülekezet több ezer tagja végzett önkéntes munkát a romok eltakarítása érdekében és gyűjtést is szerveztek Szenes irányításával.²⁶ Ebben az időszakban sokat beszélgetett Révész Imrével, aki elmondta neki, hogy Horthyval nem volt jó a kapcsolata, mert a kormányzó tőle várta, hogy kezdeményezze a fia, Horthy

²⁵ Szenes László lelképásztori díjlevele 1945. szeptember 24. (Szenes László hagyatéka).

²⁶ SZABADI István (szerk.): Krisztusban nyert erő I. A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945), Tiszántúli. Ref. Egyházkerület Levéltára, 2016, 248–249. Szenes László jelentése 1945. október 9. Debrecen–Péterfia.

István kormányzóhelyettesi előterjesztését, amit ő püspökként nem vállalt. A beszélgetések során megfigyelte, a püspök jól érzékelte, hogy a kibontakozó „új világban” az egyháznak egészen más lesz a szerepe, és ezeket a változásokat – az állam és egyház radikális szétválasztását, az oktatásból történő kiszorítását – viszonylag nyitottan fogadta, mint ahogy a szocialista tanokat is.

Szenes László 1945-től két éven át – a tanárhiány miatt – a debreceni Református Főgimnáziumban és a tanítóképzőben is tanított modern nyelveket, anatómiát és egészségtant, magánórákat is tartott, fizetést nem, vagy csak alig kaptak a tanárok ekkoriban, sokszor terméket, élelmet kaptak cserébe.²⁷ A püspök fölkérte, hogy a politikai rendőrség által letartóztatottakat a börtönben látogassa meg, a népbíróságon – többnyire a zsidósággal szemben elkövetett bűnök miatt halálra ítélték ügyében – siralomházi szolgálatát nyolc alkalommal látta el, a halálra ítétekkel ő töltötte az utolsó időt. Szenes László már 1945-re visszaemlékezve megállapította, hogy „Nem mutatkoztak, de a kommunista párt ott volt mindenütt, mint a rendező, a színpalak mögött. Kritikát nem várva, tapsra nem számítva. Cselekedtek és mentek a maguk útján.”

1945 és 1948 között Révész Imre Szenes Lászlót delegálta az akkoriban felállított társadalmi „vegyes bizottságokba”, mint a református egyház képviselőjét. Ezen pozíciói révén megismerte az új berendezkedés működésmódját, amit a következőképpen látott:

„itt kezdett éreledni bennem, hogy merő idővesztés egy gyakorló lelkipásztor részéről az ilyen elfoglaltság. Annyira kész helyzet elé állították e bizottságokat, hogy ott semmit el nem lehetett érni. Többek között, a külföldi ruhaszegély elosztási szempontoknál nem tudtam elérni, hogy a Kollégium diákjait eleve ne hagyják ki, mondván, hogy »az a jómódúak iskolája.«”

Az 1948-as esztendő a református egyházban is fordulópontot jelentett. A lelkészek az 1945-ös földelkobzás során elveszítették a megélhetésük alapját, majd 1948-ban a feleségeik – akik rendszerint református tanítónők voltak – az iskolák államosításával az állam szolgálatába kényszerültek, már ha kaptak munkát. Ezért elsőként a református egyházra helyezte az állam a nyomást, hogy „adja be a derekát”, egyezzen meg a további működés feltételeiről. Ezzel párhuzamosan a hagyományos református püspöki szerepkört is igyekeztek átfogalmazni, a régi reprezentáló, összefogó funkció helyett, egyfajta „prófétai”, irányító feladatkört kapott, amivel maga Révész Imre sem értett egyet. Ez a felülről lefelé történő irányítás távol állt a református egyház szellemiségétől és Szenes László sem fogadta el. Az egyezmény aláírását követően Révész Imrét is támadták, azért „mert egyháztörténeti jegyzetében azt írta, hogy a szocializmus »istenes céljaira istentelen eszközöket használnak«. Három nap alatt kellett kiköltöznie, iratai nagy részét és naplóját is elégette. Azt mondta: Elmegyek, hívhattok Imre bácsinak, vagy vén

²⁷ Szenes László: *Nyelvtanítási tapasztalatok és eligazítások*, Göd, 2000. (Kézirat) (Szenes László hagyatéka)

gazembernek, csak azt ne mondjátok, hogy püspök úr.”²⁸ Szenes László külön kiemelte az emlékiratában, hogy Csikesz Sándor mellett Révész Imre volt az, aki leginkább befolyásolta, legnagyobb hatással volt az életútjára.

Ezzel egyidőben megszületett a „szolgáló egyház” koncepciója, ami azt jelentette, hogy a lelkész a szószékről, bibliai alapokon a prédikációjával támogatja a kommunista berendezkedést és igyekszik azt elfogadtatni a hívekkel. Bereczky Albert dunamelléki püspök lett az egész református egyház elsősorú irányítója, ennek okát így látta Szenes László:

„Bereczky szűkebb környezetében néhányan a püspök szájából hallották, hogy ezt a fajta irányítást elsősorban Rákosi kívánta így. Neki nincs ideje –, úgymond – hogy négy autonóm egyházkerülettel, négy református püspökkel tárgyaljon. Bereczky lesz a »főpüspök« és felel azért, ahogyan az állam elvárásait lefelé továbbítja. [...] Bírálták azért is, mert minden veszteséghez jó képet vágott. Így alapot nyújtott annak a jelszónak, hogy ne fájjon, ha kevesebben járnak templomba. Csak azok mennek el, akik igazán nem tartoztak közénk. A megmaradókból pedig előbb-utóbb kialakul majd egy mintaszerű »hitvalló egyház«.”²⁹

A Tiszántúli Egyházkerület élére Révész Imre helyett Péter Jánost kellett megválasztani, de ő nem volt állásban az egyházkerületben, így előbb lelkésszé kellett választani. Így emlékezett erre Szenes László:

„Kádár Imre kieszelte, hogy mielőtt jelölt lenne, nagy gyorsasággal meg kell választani debreceni lelkésznek, mégpedig ott is a 11 templom közül a Nagytemplomhoz, mert mint megválasztott püspök úgyis annak lesz – mintegy szimbolikusan – a második lelkésze. Ez a lelkésszé megválasztás reám várt volna. Igen ám de az én 40 tagú presbitériumomban a sokféle rendű-rangú, foglalkozású ember között volt négy teológiai professzor is és a jogi karról az egyházjog professzora, egyúttal az országos egyház legfőbb jog-őre. Nem Péter János személye ellen tiltakoztak –, mert többet nem tudtak róla, mint-hogy egy fiatal egyházi újságíró, aki évek óta otthagya az egyházát, s minisztériumi tisztviselő lett – hanem az egyház belső rendjének épségét féltették és a törvénytelenségtől óvakodtak. Így nem választottuk meg előbb lelkésznek. Ekkor Erdei Ferenc –, aki Péter Jánoshoz mindig közel állt – a Parasztpártból három gépkocsit egy hónapra beállított és három személy, a 430 szavazati joggal rendelkező vidéki városokat, községeket felkereste, s hol fenyegetéssel (a papok kb. 10 %-a akkor éppen internálva volt), hol mézesmadzagok elhúzásával (a lelkész gyermekeit felveszik felsőbb tanintézetekbe, segílyt kapnak a lebombázott templom kijavítására stb.) rávették a presbitériumokat, hogy az ismeretlen Péter Jánosra adják szavazatukat, jöllehet a »jelölés« nem éppen a megszokott módon történt. A szavazás eredményeképpen csak 12 hely nem szavazott rá (a nagytemplomi presbitérium sem).”

²⁸ Szenes: *Énszázadom töredékei*.

²⁹ Uo.

Szenes Lászlóval az új püspök, Péter János 1949-től napi szinten érintkezett, aki elvárta az új irányvonal követését, sőt ezt Szenesnek kellett volna a többi lelkész felé is képviselnie. Péter megjegyezte, hogy nem az a baj, hogy az egyház a nagy múltú iskoláit átadta az államnak, hanem az, hogy nem kitörő örömmel adta át, s még mindig szomorkodik miatta. Nyilvánvalóvá vált Péter János számára is, hogy Szenes nem fogja az „új teológiát” képviselni és az is, hogy nem hisz a szovjet modell hazai adaptációjának megvalósíthatóságában, de ezt az egyházi szolgálatában, prédikációiban nem fejezte ki. Péter János ritkán prédikált a debreceni Nagytemplomban, de ha mégis előfordult, akkor a gyülekezet tagjai sorra kivonultak. Ez rontotta a püspök tekintélyét, aki az egyházmegye kevésbé ismert lelkészeit igyekezett különböző ígéretekkel maga mellé állítani. A püspök a nagyobb ünnepek alkalmával rendszerint meghívta a lakására, ebédre Szenes Lászlót, majd hosszasan beszélgettek. Szenes emlékirata szerint Péter íróasztalán csak diplomáciatörténeti munkákat látott, és egyre inkább az lett a véleménye, hogy inkább egy igen intelligens világi emberrel beszélget és nem az egyházkerület püspökével. Péter Jánosnak francia és angol nyelvből Szenes László fordított minden esetben, ha külföldiek érkeztek, bár Péter szinte mindent megértett, de nem beszélt.³⁰ 1952-től érezte, hogy a püspök mellőzi, és azt is, hogy egy lelkészekből álló csoport formálódott Péter körül (közülük kiemelkedett dr. Bartha Tibor,³¹ dr. Farkas Pál,³² dr. Varga Zsigmond³³), akik az „új teológiát” elfogadták, képviselték és heti rendszerességgel találkoztak, miközben egyre jelentősebb egyházi tisztségeket töltöttek be. Varga Péter János Debrecenbe kerülése után az első volt, aki vállalta, hogy az „új teológia” alapvonalait, ígéhirdetési konzekvenciáit kidolgozza, ennek népszerűsítésére szemináriumot is indított a lelkészek körében. Szenes szerint

„a püspök észrevehette, hogy az általa képviselt »új teológiát« s annak horderejét ismerem, de korábban kialakult meggyőződésemet következtében nem veszem át.

³⁰ Szenes: *Nyelvtanítási tapasztalatok és eligazítások*.

³¹ Dr. Bartha Tibor (1912–1995) 1930-ban érettségizett Kunszentmiklóson, a debreceni teológián végzett, majd Halléban, Marburgban és Bázalban tanult. 1935-ben lelkészképesítő vizsgát tett, majd több helyen segédlelkészként szolgált. Munkácson hitoktató lelkész volt 1941 és 1945 között, majd Csalolcon szolgált, ezt követően 1950-től Debrecenben az Árpád téren, 1952-től a Nagytemplom lelkésze, majd 1958-tól tiszántúli református püspök egészen 1986-ig. 1959 és 1987 között a Magyarországi Református Egyház Zsinatának lelkészi elnöke, 1964 és 1978 között a Keresztény Békekonzferencia alapító tagja és alelnöke, 1978-tól tiszteletbeli elnöke volt. Országgyűlési képviselő volt 1958 és 1988 között, az Elnöki Tanács tagja 1963-tól és 1988-ig. Szabadi: *Szorongásgomban*, 533.

³² Farkas Pált, a Debrecen Városi Egyházmegye esperesét 1952. március 16-án Péter János püspök iktatta be új gyülekezetébe, korábban az ispotályi gyülekezet lelképásztora volt és ekkor lett Debrecen Kistemplom lelkésze: Farkas Pál debreceni esperes lelképásztori beiktatása a kistemplomi gyülekezetben, *Az Út* 5(1952/12), 1952. márc. 23., 3. https://adt.arcanum.com/hu/view/AzUt_1952_01-06/?pg=68&layout=s (Letöltés: 2023. augusztus 10.)

³³ Varga Zsigmond (1918–1997) református lelkész, latin, görög, német szakos tanár a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában 1942 és 1953 között, majd a debreceni református teológia újszövetségi teológia professzora 1978-ig. Szabadi István: *Névtár*, in Szabadi: *Szorongásgomban*, 533.

Hallhatta tőlem, nem egyszer, hogy a templomba járó embereket már túltelítette a háború utáni évek számos újszerűsége. [...] Visszatérőleg hangoztattam ilyen tekintetben az egyház által elérhető emberek tűréshatárát s azt, hogy mint lelkipásztor én inkább a megnyugvást, a belső rendet, a velük történt nehéz események megemésztésének elősegítését tartom előbbre való pásztori feladatnak.”³⁴

A püspök körül formálódó csoport tagjai azzal vádolták Szenest, hogy burokban él, nem látja reálisan a folyamatokat, a nagytemplomi „semleges” igehirdetéseiben – melyeket a legtöbben látogatnak, a teológus hallgatók is – félrevezeti a híveit és a diákokat, hogy nem kell kiállni a rendszer mellett, és a közalgó – 1953. május 17-én rendezett – országgyűlési választásokon való aktív részvételre sem buzdította megfelelően őket.

A korszak „hangulatát” a hívek oldaláról Szenes László a következőképpen jellemezte: „lelkészi hivatalomban hetente többször sírtak, olyanok, akiket lakásukból kidobtak. Két alkalommal még halálra ítélték feleségei is, az egyikőjük azzal, hogy a munkahelyén a párttitkár behívatta, hogy nehogy másoknak panaszkodni merjen, és majd az ítélet végrehajtásának idején gyászruhát merészelve hordani.”

1953 tavaszán, Sztálin halálakor Péter János Nagy-Britanniában tartott előadásorozatát a szovjet társadalmi berendezkedés és az egyház jó kapcsolatáról, amikor Szenes László ellen néhány lelkész igyekezett vádpontokat gyűjteni – ekkorra már megromlott a viszonya a püspökkel. Az 1953. május 12-én tartott lelkészértekezleten Bartha Tibor számonkérte Szenest, hogy a választások előtt nem megfelelően prédikált, a lejegyzett mondataihoz kommentárt fűzött, ami egyre inkább felháborította. Közben Szenes Lászlónak ételmérgezés miatt súlyos májgyulladás lett. Ezen előzmények után azzal fogadták a hazatérő püspököt, hogy Szenes ellene „egyházi összeesküvést szervezett”. Ez nem volt igaz, és bizonyítani sem tudták, de június 8-án felmentették és fegyelmi eljárást terveztek indítani ellene. A felfüggesztést elrendelő határozat szabálytalan volt, mert nem rögzítette a felfüggesztés okát, hanem ezt egy későbbi vizsgálat lefolytatása utánra halasztotta, ugyanakkor már előre minősített. Az iratban megállapították, hogy „a legnagyobb mértékben” megsértette az állása méltóságát, a református egyház törvényeit, rendjét, „Istentől rendelt útját”, valamint az állam és egyház közötti egyezményt. Demoralizálta a lelkésztestületet, annak egységét, engedelmességét. Megbánást nem mutatott, s ezzel elejét vette minden további lelkigondozói igyekezetnek.³⁵ A felfüggesztés után, az egyházi eljárás mód szerint át kellett adni a hivatalát – leltár mellett – a kirendelt Ferenczy Károly ideiglenes helyettes lelkésznek. Figyelmeztették, hogy a püspök kívánsága szerint ne utazzon el, sőt lakását is csak indokolt esetben hagyja el, a gyülekezeti tagokkal ne érintkezzen, majd a telefonját is kikapcsolták.

Szenes László az emlékiratában rögzítette, hogy június 18-án két, általa nagyra becsült gyülekezeti tag csengetett be hozzá, akik könnyek között mondták el

³⁴ Szenes: *Énszázadom töredékei*.

³⁵ Uo.

neki, hogy személyes ismeretségük révén felkeresték az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) megyei egyházügyi titkárát a lakásán. Jóakarátú beavatkozásra szeretnék volna kérni az ügygel kapcsolatosan, a titkár azonban félbeszakította őket azzal, hogy: „Szenesnek mennie kell!”³⁶

Közben Rákosi megbukott és Nagy Imre vette át a kormányt, így az egyházi emberekkel szembeni nyomás is mérséklődött, ezért inkább lemondásra kényszerítették Szenest. Péter János hamis ígérete alapján Szenes 1953. július 27-én átadott egy dátumozás nélküli biankó lemondó levelet, melyet július 17-ére visszadátumoztak, és még aznap a Debreceni Egyházmegye Elnöksége határozatban elfogadta.³⁷ 1953. július 28-án a „Debreceni Református Egyházmegye Bíróságának Időszaki Tanácsa Szenes László Debrecen-Péterfia utcai lelképásztor az egyházmegye bíróságának elnöksége által június 8-án kimondott felfüggesztését megszüntette. Így kellett határoznia, mert Szenes László 1953. július 17-én a presbitériumnak írt levelében lemondott állásáról, amit július 27-én az egyházmegye elnöksége elfogadott, így a felfüggesztése tárgytalanná vált.” Az irat egyik példányát az ÁEH-nak is elküldték.

Szenes Lászlónak 18 év után azonnal – a püspökkel folytatott beszélgetés után a következő vonattal – el kellett hagynia Debrecent, szigorú fenyegetésekkel rendelkező állományba került. A leányfalusi idők otthonának egy kis helyiségét jelölték ki számára tartózkodási helyül, fizetése nem volt, világi állást nem vállalhatott. Szenes László kényszeráthelyezése viszonylag jól dokumentált, míg ezeket általában szóban intézték, és kevésbé készültek és maradtak fenn iratok.³⁸

Szeptember végén közölték vele, hogy a kosdi lelkész, Fülöp Mihály szívbetegsége miatt a nyugdíjazását kérte, így a helyére kerülhet. 1953. szeptember 13-án Marton János kosdi gondnok levelet írt az újonnan megválasztott Szenes László lelkésznek, a presbitérium egyhangúlag támogatta.³⁹ 1953. október 18-án iktatták be kosdi szolgálatába. A Dunamelléki Egyházkerülethez tartozott, itt a nyugállományba vonulásáig, 31 évig szolgált. Bereczky Albert püspök atyailag fogadta Szenes Lászlót és támogatásáról biztosította, azt is elmondta, hogy Péter János szerint nem kellene ünnepélyesen beiktatni. Ennek ellenére Bereczky Albert püspök és Kiss Roland főgondnok ünnepélyesen iktatta be, tíz lelkész áldotta meg a szolgálatát, majd hamarosan engedélyt kapott hittan oktatására is. Ekkor még nem házasodott meg, így a gyülekezet tagjainál ebédelt sorban, ennek révén ismerkedett meg velük. A családok látogatását a későbbiekben is rendszeresen folytatta.

Kosdon áldatlan állapotok fogadták az egyházközségben, ugyanis a korábbi lelkész még a parókián lakott, a presbitériumot felfüggesztették, az orgona darabokban volt, az egyháztagok veszekedtek, a kassza üres volt. Szenes László

³⁶ Uo.

³⁷ Debreceni Egyházmegye Elnökségének végzése, 1953. július 27., 335/1953. (Szenes László hagyatéka)

³⁸ Szenes: *Évszázadom töredékei*.

³⁹ Marton János kosdi gondnok levele Szenes Lászlóhoz, 1953. szeptember 13. (Szenes László hagyatéka)

igyekezett a széthúzó gyülekezetet összefogni. 1954-ben kifestették a templomot és kijavították a falazatot. Kosdon 220 református család élt ekkor, de csak 80 kötődött az egyházhoz, 1954-ben már 153 családra bővült az egyházfenntartói hozzájárulást fizetők száma, ami elsősorban a lelkész rendszeres családlátogatásainak volt köszönhető.⁴⁰ A temetőt bekerítették és fákat ültettek benne. A belmissziói munka is megélné a gyülekezetben: rendszeresek lettek a házi istentiszteletek, imahetek, bekapcsolódtak a sajtószolgálatba. 1955-ben felújították az orgonát és az esőcsatornát, vegyes énekkart alakítottak és programjukkal járták a környező gyülekezeteket, a 120 darab régi énekeskönyvet újra bekötötték.

Szenes feleségül vette Szecső Juditot, és megszületett két fia, Tamás 1955-ben és Márton 1956-ban, a forradalom idején – a szüléskor komplikációk adódtak, a mentőautókat Budapestre rendelték – a helybeliek segítségének köszönhetően az utolsó pillanatokban sikerült kórházba jutni. Szecső Juditot még Debrecenben ismerte meg a lelkész, a gyülekezet hamar befogadta, éveken át orgonált az istentiszteleteken, később egy kollégiumban kezdett dolgozni. Szenes László a forradalom idején önmérsékletre intette gyülekezetét, élelmiszerral megrakott teherautókat küldött a falu a fővárosba.

1956. október 20-án az Egyetemes Konvent határozatot hozott a „méltatlan hátrátételt szenvedett egyházi tisztségviselők felülvizsgálata tárgyában”. A hátrátételek okát három típusba sorolták. Azt is kimondta a határozat, hogy a hátrátételt szenvedetteket rehabilitálni kell az egyházmegyéknek és az egyházkerületeknek. Pap László 1956. november 2-án adta közre a meghurcoltak listáját, közülük több mára feldolgozásra került (Demjén István, Dobos Károly, Ecsedy Aladár, Szabó Imre), de voltak olyan személyek is a listán, akik hátrátétele nem volt méltatlan (például Paczoly György nagykőrösi lelkész).

Az utóbbi időben Lányi Gábor háromféle kategóriába sorolta a hátrátételek okait, ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy minden eset egyedi, és nehéz a tipizálás: Az első kategóriába sorolta az olyan lelkészek ügyeit, akikkel szemben az állam indított büntetőeljárást, majd az egyházi hatóságok. A második kategóriában állami eljárás nélkül az egyházkormányzat részéről történt a méltatlan hátrátétel. Ez történhetett egyrészt koncepciók elemeket mutató fegyelmi eljárás keretében, másrészt úgy, hogy nem került sor egyházi bírósági eljárásra, hanem nyomásgyakorlással, megfélemlítéssel vették rá a lemondásra a lelkészt.⁴¹ Pap László listájában a kényszerű lemondás kategóriájába került Szenes László is.⁴²

⁴⁰ A református lelkészek körében a korszakban, főleg a kényszerkollektivizálás traumáinak feldolgozása idején jellemző volt a családlátogatások magas száma. Például a Bács-Kiskunsági Egyházmegyében 1961-ben az 50 lelkész 7350 családlátogatást végzett, egy lelkész átlagosan 150-et. Rigó Róbert: Pártállami „szociográfia” a hatvanas évek vallási életéről, *Forrás* 54(2022/2), 28–64, 57.

⁴¹ LÁNYI Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely – KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 41–42.

⁴² Uo., 203.

Visszatérve a kosdi gyülekezeti munkára, 1957-ben hittanoktatásra 57 tanulót írtak be, csak három református gyermek nem járt hittanra. A hitoktatás a nulladik órában volt, a gyerekeket három csoportba osztották. Szenes László lelkészsége alatt a hitoktatás mindvégig, megszakítás nélkül folyt a faluban, a szülők a „lebeszélési” törekvések ellenére is beírták a gyermekeiket. Voltak olyanok, akiket később ki kellett húzni, mert például a szülei a váci börtönben dolgoztak, a gyerekeik ennek ellenére is részt vettek a foglalkozásokon. Diavetítőt vettek a gyermek- és ifjúsági istentisztelet színesebbé tétele érdekében. A konfirmációra végig a Szenes által összeállított kátéból készültek a fiatalok. Gyülekezeti énekkart szervezett, melyben 35-40 tag négy szólamban énekelt együtt, nyolc énekszámból és összekötő szövegből összeállított műsorukkal a környékbeli gyülekezeteknél jártak vendégszereplésben. Az énekkar a hatvanas években szűnt meg, amikor már egyre többen eljártak dolgozni, sokan három műszakban, így nem lehetett közös időpontot találni a próbákra. A gyülekezetben a bethánista és a tradicionális szemléletűek között ellentét alakult ki, „akik a megtérés teológiáját nem tudták magukévá tenni”. A baptisták néhány egyháztagot, presbitert igyekeztek áttéríteni.

1959-ben a kényszerkollektívizálás Kosdot is elérte. A váci üzemekből agitátorok szállták meg a falut, és rábeszéléssel, illetve durvább eszközökkel győzködtek az embereket. A meghatározó gazdákat 24 órán át tartották bent a tanácsházán és váltott agitátorok „puhították” őket. „Az egzisztenciát jelentő földjeik közösbe vitelével, a gyülekezet és a presbitérium derékhada alól kihúzták a talajt, utána pedig nevetséges értékű munkaegységért dolgoztatták őket.”⁴³ A családok rendelkeztek tartalékokkal és a háztájit a málnával betelepített földeken vették ki, így a jövedelemkiesés nem vált tragikussá és az egyház anyagi helyzetét is szinten tudták tartani.⁴⁴

1962-ben „Nagy János” fedőnevű ügynök (Fónagy Zoltán esperes, Tahitótfalu) azt jelentette Szenes Lászlóról, hogy „ellenzéki mentalitású”, de nem kifejezetten a bethániához sorolható.⁴⁵ Az ügynök jellemzése szerint: „Debrecen-Nagytemplomból került ide néhány évvel ezelőtt. Ottani egyházkormányzati tisztogatás során került sor a leváltására. Helyzetével megbékélt, rusztikus egyéniség. Az 1956-os egyházi lázadás során okosan viselkedett, nem próbált a zűrzavarban visszamenni Debrecenbe. Gondolatait ügyesen titkon tartja, így nem igen tudni felőle semmit.”⁴⁶ Szenes Lászlót a külföldi kapcsolatai miatt külön megfigyelték és nyilvántartották. 1964. június 7-én generális vizitációra érkezett Szamosközi István püspök Kosdra. A püspök kiemelte, hogy az „egyházkerületben kevés olyan gyülekezet van, ahol a lelkész, a presbitérium és a gyülekezet annyira egységes, mint Kosdon, nem sok lelkipásztor mondhatja el magáról, hogy minden évben

⁴³ Szenes: *Évszázadom töredékei*.

⁴⁴ A kényszerkollektívizálást követően az egyház helyzetét bővebben l.: Rigó: Pártállami „szociográfia”, 28–64.

⁴⁵ SZABÓ Bence: „Kísérlet a református egyház szellemi autonómiájának teljes felszámolására – a kegyesség, mint teológiai irányzat hitélet peremére szorítása.” (Kézirat)

⁴⁶ Uo.

végig látogatja gyülekezetének minden családját”.⁴⁷ Szenes László az emlékiratában a következőképpen jellemezte ezeket az alkalmakat:

„a látogatások 45-50 percet vettek igénybe: ismerkedés, barátkozás, testvéri viszony kialakítása és őszinte légkör volt az elsődleges cél. Később bevonult az ige, a családi Biblia elővétele, a nem értett lelki és vallási kérdések tisztázása. Több év jó kapcsolata után előkerülhettek a család nehezebb »belügyei« (örökleti ellentétek, régi ellenségeskedések s a jellegzetesen falusi sértődékenység stb.), amelyekre közösen kerestük a megfelelő kiutat.”⁴⁸

A hívek adományozókedve nőtt, ennek köszönhetően kicserélték a csillárokat, szőnyeget vettek és a templom fűtését is megoldották, az orgonát felújították. 1968-ban Tamás fiával együtt 22-en, 1970-ben pedig Márton fiával együtt 19-en konfirmáltak. 1967-ben döntöttek a vizes és dohos parókia újjáépítéséről, 1972 szeptemberére készült el, gyülekezeti termet is kialakítottak benne, az épület közel 400 ezer forintba került. Több mester térítés nélkül dolgozott, a régi anyagokat is igyekeztek felhasználni, a gyülekezet tagjai 160 egész és 310 félnapi munkával járultak hozzá az építkezéshez, ezen túl a lelkész is 120 napot dolgozott. 170 család adományával is hozzájárult a munkálatokhoz.

1972-ben 502 református élt Kosdon. 1973. október végén ünnepi istentiszteleten köszöntötték a 25 éve presbitereket és Szenes László 20 éves kosdi szolgálatát. Köszöntötte az elsőként keresztelt az elsőként konfirmáltak nevében és az első házasodó gyülekezeti tag is. 60 fős ebédet tartottak a gyülekezeti teremben, melyen részt vett Madarász Lajos esperes is. 1974-ben 100 fős étkezésletet vásárolt a presbitérium, poharakkal, evőeszközökkel, ezt bérelték a faluban esküvők alkalmával is. 1974-ben Kosdon rendezték meg az egyházmegyei közgyűlést, az első nap 70, a második nap 140 ember ételmezéséről és elszállásolásáról kellett gondoskodnia a gyülekezetnek. A hetvenes években lényegében nem változott a templomlátogatás mértéke, közönséges vasárnapokon 110 körül alakult a létszám, kiemelt napokon, nagy ünnepeken 180–200 fő vett részt az istentiszteleten. Ez azt jelentette, hogy a teljes egyházközségnek csaknem fele ott volt a templomban. 1975-ben villamosították a harangozást. Ebben az évben két gondnokot választott a gyülekezet, egy bethánistát és egy tradicionális irányzatút. 1977-ben kifestették a templomot és a toronysisakot. 1978 őszén emlékeztek meg Szenes László 25 éves szolgálatáról.

1980-ban, egy 1849-ben Kosdon elesett honvédnek (Magyar Károly, Damjanics katonája a helyi anyakönyvben is szerepelt) szerettek volna emlékművet állítani halottak napján, de a helyi pártszervezet értesítette a járási szerveket és a megyei ÁEH előadót, kiszálltak a faluba és a tanácsházára beidéztek a lelkészt.

⁴⁷ Kiss Réka: Legális–illegális–féllegális. Tiltott és túrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években. Források és megismerés határai, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2018*, Budapest, L’Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, 2019, 261.

⁴⁸ Szenes: *Énszázadom töredékei*.

Nacionalizmussal és irredentizmussal vádolták meg. Végül az emlékmű avatását a párt és az iskola közösen végezte. 1981 nyarán Szenes Lászlónét Vácon egy gyalogátkelön elütötte egy autó, többször megműtötték, de tartósan mozgáskorlátozott lett. 1983 októberében köszöntötték Szenes Lászlót szolgálatának 50. és kosdi szolgálatának 30. évében. Fónagy Zoltán esperes hirdetett ígét, majd ünnepi ebédet tartottak. 1984 őszén Szenes bejelentette nyugdíjba vonulási szándékát 74 évesen, az 52 éves lelkészi szolgálatából 31 évet Kosdon töltött.⁴⁹

1959-től Szenes László a budapesti orvosi egyetemen heti két alkalommal tanított angol nyelvet az anatómiát és szövettant oktató orvosoknak, kutatóknak. Át is vették volna az egyetemre angoltanárnak, de akkor nem folytathatta volna a lelkészi hivatását, így húsz éven át volt óraadó. Később a rák- és agykutatókat is oktatta, napi 8–10 órában. Közép- és felsőfokú nyelvizsgákra is készített föl orvosokat és a tanulmányaik fordításában is jelentős szerepet vállalt, néha francia nyelvre is tanította őket. Húsz év után már nem járt be Budapestre az egyetemre, hanem a váci kórház orvosait tanította angolra. Ennek a „másodállásnak” köszönhetően megszűntek az anyagi nehézségeik, és 1967-ben családi házat tudtak venni Alsógödön a nyugdíjas éveikre. 80 évesen hagyta abba a nyelvtanítást véglegesen.⁵⁰

A 42 lelkészt magában foglaló Északpesti Egyházmegyében több kiemelkedő képzettségű lelkész szolgált, akik felismerték, hogy Szenes László nyelvtudása hasznára lehet az önképzésüknek. Három nyelven olvasott, figyelemmel kísérte a külföldön megjelenő teológiai irodalmat, a fontosabb művekre felhívta a többiek figyelmét. Hosszú időn át igehirdetési szemináriumot vezetett számukra. Az egyházi újságok és folyóiratok sokáig nem közölték írásait. 1967-ben Bartha Tibor zsinati elnök hívatta, és azt kérte Szenes Lászlótól, hogy három kiváló szerző (Ablonczy Dániel, Adorján József és Gyökössy Endre) házassági kérdésekkel foglalkozó írásait dolgozza egybe, egy kötetbe. A szöveggyűjtemény *Nem jó az embernek egyedül*⁵¹ címen jelent meg, és igen népszerű lett, többször is kiadták. Szenes ezután a lelkészi továbbképzést segítő *Hirdesd az ígét. Igehirdetők kézikönyve*⁵² című kötet szerkesztőbizottságának tagja lett, melyben írásba foglalta a korszerű temetési igehirdetések irányelveit. Majd felkérték, hogy írjon meg egy régóta tervezett könyvet a friss gyászba kerülők vigasztalására vonatkozóan. A könyv *Nincs már szívem félelmére*⁵³ címen jelent meg, a teológiai nézetei összefoglalásával. A kötet

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Szenes: *Nyelvtanítási tapasztalatok és eligazítások*.

⁵¹ ABLONCZY Dániel – ADORJÁN József – GYÖKÖSSY Endre: *Nem jó az embernek egyedül. Útravaló házasságot kötő fiataloknak*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1972. (több kiadás) Lektorálta: Papp János, Szenes László.

⁵² TEGEZ Lajos (szerk.): *„Hirdesd az ígét”. Igehirdetők kézikönyve*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1980. Szerzők: Márkus Mihály, Cseri Kálmán, Szenes László, Szénási Sándor, Sebestyén János, Adorján József, Molnár Miklós, Szabó László, Karasszon Dezső, Dr. Boross Géza, Dr. Békési Andor, Nagy Antal.

⁵³ SZENES László: *Nincs már szívem félelmére. Megnyugást keresőknek, gyász idején*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1980.

első kiadása 1974-ben volt, 2002-ben már a hetediknél tartott. Kiadták Fosdick *A Biblia a modern ember kezében*⁵⁴ című könyvét is, amelyet angolról fordított. Ezek mellett közel 70 különböző írása jelent meg az egyházi sajtóban, az egyházi lapok ismét közölték a beküldött munkáit.

ÖSSZEGZÉS

Megállapíthatjuk, hogy Szenes László élete során többször került nehéz, kilátástalan helyzetbe, de tehetsége, kitartása és szorgalma mindig átvezette ezeken. Szülei elváltak, korán elvesztette az édesanyját, ennek ellenére kiemelkedően végzett a teológián, magas szintű nyelvtudást szerzett, amit a külföldi ösztöndíjak során tökéletesített. Minden bizonnyal kiemelkedő lelkészi képességének köszönhetően 30 éves korában a debreceni egyetemi templomban, majd néhány évvel később az ország egyik legjelentősebb református templomában, a Nagytemplomban kapott szolgálatot. Az ötvenes évek első felében ilyen kiemelt helyen nem maradhatott olyan lelkész, aki nem kellő meggyőződéssel prédikált a kommunista berendezkedés mellett, összetűzésbe került az „új teológia” képviselőivel, ezért lemondásra kényszerítették. 1953 őszén egy kis faluban, egy másik egyházkerületben kezdett „új életet”, a szűkösebb lehetőségek megragadásával erős és fejlődő gyülekezetet épített, melyben igyekeztek a korszak keretei között erősíteni a közösséget, továbbadni a hitet, javítani az infrastrukturális körülményeket. Magas szintű nyelvtudásának köszönhetően évtizedeken át tanította angol nyelvre az orvostudományi egyetem kutatóorvosait, ami a család anyagi lehetőségeit is javította. Idősebb korában már publikálhatott, teológiai témájú írásokat, könyveket adott közre.

Szenes László a lelkészi karrierje megtörését és az esetleges kárpótlását, rehabilitálását a következőképpen látta:

„Szerintem nem a kárvallottaknak, hanem az egyház népének van szüksége elsősorban a rehabilitációra, vagyis annak kimutatására, hogy voltak, akiknek a magatartását nem a saját túlélésük, hanem a hivatásukból következő elköteleződés határozta meg. A legszélesebb egyházi közvéleménynek van szüksége arra, hogy megtudja: voltak, akik nem hajoltak meg könnyen, mert közben valami más hangot is hallottak. Voltak, akiknek életébe került az, amit velük elkövettek, vagy másképpen tört derékba az életük, szolgálatuk.”

Ezek alapján őt is példaként állíthatja az egyház tagjai elé, mint aki a hivatása, elköteleződése és értékrendje alapján nem volt hajlandó az egyházát és tagjait kiszolgáltatni a kommunista diktatúra ateista törekvéseinek. Olyan határozott gondolkodású, *igehirdető lelképásztor* volt, aki erről az útról nem tért le sem külső kényszer, sem előny, sem csábítás következtében.

⁵⁴ FOSDICK. H. E.: *A Biblia a modern ember kezében*, fordította Szenes László, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1980.

ABSTRACT

Róbert Rigó: From Debrecen to Kosd. An Outline of László Szenes' Pastoral Career (1910–2007)

In the course of his life, László Szenes found himself in difficult and hopeless situations several times, but his talent, perseverance and diligence always got him through them. His parents got divorced, he lost his mother at an early age, despite this, he graduated with excellent results in theology and acquired a high level of language skills, which he could improve during the time of foreign scholarships. No doubt due to his outstanding pastoral skills, he served in the university church in Debrecen at the age of 30, and then a few years later, in one of the country's most important Reformed churches, the Great Church of Debrecen. In the first half of the 1950s, a pastor, who preached in favour of the communist system with insufficient conviction and who clashed with the representatives of the "new theology", could not remain in such a prominent position, and was therefore forced to resign. In the fall of 1953, he started a "new life" in a small village, called Kosd. Seizing the limited opportunities, he built a strong and developing church, tried to strengthen the community, pass on faith, and improve the infrastructure conditions within the framework of the era. In his elderly years, he was allowed to publish writings and books on theological topics.

Keywords: the church policy of the communist dictatorship, forced resignation, relocation, church building, persistence in values, Reformed Church in Hungary

Kitekintő

Kránitz Mihály
ÉNEK ÉS HITVALLÁS

A KERESZTÉNY LÉT JELLEMZŐJE AZ ÉNEKLÉS

Az első századokban a keresztények átvették a helyi kultúra istentiszteleti elemeit – kivéve azokat, amelyek nem egyeztek meg a kereszténység szellemével –, melyeket egybevetettek a meghalt és feltámadt Krisztus üzenetével.¹

A felcsendülő ének Isten ajándéka, az ő epifánikus, kinyilvánító jele, mely vagy az összejött közösségben található meg, vagy az ember bensejében, ahonnan a zene ered. A zene a szeretet párbeszéde Isten és az ember között, valamint az emberek között is. Ezt élte meg Izrael, ezt gyakorolta Krisztus, az apostolok és a tanítványok is. A liturgia kialakulásával az éneklés a keresztény közösség hangja lett. A kiindulási pont az ember, aki az Istennel lép kapcsolatba az ünneplő közösségben. Itt nyilvánul meg a hit hirdetése, kinyilvánítása és növekedése.²

A 313-as konstantini ediktum nyitotta meg az egyház előtt a szabadságot és istentiszteleti rendjének fejlődését is, ám az első három században csak kisebb közösségekben, házaknál tudtak ünnepelni a keresztények. Maga Pál apostol kéri, hogy „egymás között énekeljete zsoltárt, himnuszt és szent énekeket. Énekeljete és ujjongjatek szívből az Úrnak” (Ef 5,19). Pál nemcsak ajánlja az éneklést a keresztényeknek, hanem tudja, hogy gyakorolta is: „Pál és Szilas éjfélkor imádkoztak, és zsoltárt énekelve dicsőítették az Istent” (ApCsel 16,25).

Az ének és a zene első célja Isten dicsősége és dicsérete – vallja Bach korának bencés szerzetese, Martin Gerbert (1720–1793) német zenetudós a klasszikus művében.³ Az emberi éneknek egyrészt Istent kell dicsérnie és hirdetnie, másrészt „a lelket kellemes csengésével és összhangjával az ő dicséretére kell, hogy ébressze és indítsa”.⁴ Az egyházi ének egy másik, tartalmilag nagyobb körű fogalomra utal, a liturgiára. Ez lényege szerint a belső hit külső, rendszerbe foglalt és szabályokkal irányított megnyilatkozása – történjék ez szavakkal, jelekkel, külső cselekedetekkel vagy éppen énekkel. Az istentisztelet, a liturgia fogalma nem szükségképpen zárja

¹ BONOMO, Francesco: *Un discorso sulle fonti dalle esequie nella tradizione liturgica Romana, Ecclesia orans* 38(2021), 10.

² SABAINO, Daniele: *Il documento „Sing to the Lord”. Music in divine worship della conferenza episcopale degli Stati Uniti d’America (2007). Una rilettura musicologico-liturgica a dieci anni dalla pubblicazione, Ecclesia orans* 35(2018), 336.

³ GERBERT, Martin: *De canto et musica sacra*, San Blasien 1774, I., 1 (*finis primarius est Dei gloria*).

⁴ Vö. HEGYI, László: *Az egyházi ének kezdetei. Az első három század egyházi zenéje*, Budapest 1941, 6.

magába az éneket vagy a zenét: egy szertartás elképzelhető ének nélkül is.⁵ Egy adott kultúra viszont mindig a vallás gyökerei közül nőtt ki.⁶

A liturgia legtermészetesebb formája a közös ima. Már ezen a kezdetleges fokon is önkéntelenül kialakul egy bizonyos recitáló, szüneteket tartó, hangot változtató imastílus, mely egyúttal az istentiszteleti ének gyökere. Minél változatosabb lesz ez a recitáló ima, annál inkább kialakul a közösségi imából a közösségi ének. Az érzelmek megnyilatkozása művészet – az ének pedig a legnyilvánvalóbb művészi lehetőség: ez magyarázza az ének és a liturgia közötti kapcsolatot. Az egyházi zene szellemben és formáiban is megfelel az istentiszteleti beállítottságnak és az egyházi törvényeknek – tanítja Gerbert mind a protestáns, mind a katolikus legmagasabb szintű egyházzenei megnyilvánulások korában.⁷

ÉNEK ÉS ZENE ISTEN ELŐTT

A Bibliában a zenére vonatkozó legkorábbi utalások közvetett jellegűek, például egy énektörredék a *Számok könyvéből* (Mózes negyedik könyve; 4Móz). Amikor „Izrael”, vagyis Isten népe úton van az Ígélet földje felé, a következő dalt éneklé: „Törj fel, víz! Zengjétek dalt róla! / Te kút, te kút, téged a vezérek ástak, / a nép fejei fúrtak jogarukkal és botjukkal” (4Móz 21,17–18). Arra nincs utalás, hogyan is hangzott a dal. Kiemelkedő még Mirjam éneke: „Magasztaljátok az Urat, mert dicsőség övezi, a lovat és a lovast a tengerbe vetette” (2Móz 15,21). A Dávidot köszöntő asszonyok is énekelnek: „Saul legyőzte ezreit, Dávid meg tízezeit” (1Sám 18,7).

Dávid is énekel, amikor a frigyládát Jeruzsálembe kíséri (2Sám 6,5).⁸ A frigyláda Jeruzsálembe érkezésének második leírásánál a sokféle hangszer, valamint a hálaadó ének szövegének olyan részletes leírását találhatjuk, ami egyedülálló (1Krán 16,8–36). Salamon templomának nyitó szertartásán is hangszerek használatával énekeltek (2Krán 5,12–13).⁹

A héber költészetben nincs rím, és olyan lüktetés sincs, mint egy modern vagy klasszikus versben. A kiejtésben használnak elsődleges és másodlagos hangsúlyokat, de ezek szabadon követik egymást. Így a zenei ritmust valószínűleg a szöveg diktálta, és nem volt állandó lüktetése, a melódianak pedig szabálytalan versszakhosszúságokhoz kellett idomulnia.¹⁰ A zsinagógában tartott istentiszteletet nem pap tartotta, hanem laikusok szervezték és vezették. A szertartásokon Isten törvényeiből és a próféták írásából olvastak fel, amint ez történt Jézus látogatásakor a názáreti zsinagógában (Lk 4,16–22), majd zsoltáreklés, tanítás, imádság és

⁵ Gerbert: *De canto et musica sacra*, 6.

⁶ RATZINGER, Joseph: *Új éneket az Úrnak! Krisztusbit és liturgia korunkban*, Budapest, JEL kiadó, 2007, 133.

⁷ Gerbert: *De canto et musica sacra*, 7.

⁸ WILSON-DICKSON, Andrew: *Fejezetek a kereszténység zenéjéből. A magyarországi keresztény nagye gyházak zenéjének története*, Budapest, Gemini Budapest Kiadó, 1997, 14.

⁹ A különböző hangszerek a *kinnor* (líra), *halil* (nádsíp), *mezaltaim* (cintányér), *aulos* (fuvola).

¹⁰ Wilson-Dickson: *Fejezetek a kereszténység zenéjéből*, 18.

befejező áldás következett. A zsoltárokat, imákat és felolvasásokat kantillációval, vagyis énekbeszéddel adták elő. Ez azonos hangmagasságban énekelt beszéd volt.¹¹ Azok a kántorok, akik megtanulták, hogyan vezessék az éneklést a zsinagógában, később viszont keresztény hitre tértek, tudásukat az egyház szolgálatába állították.¹² Sem a zsidók, sem a keresztények nem jegyezték le a Kr. u. 6–7. századig az istentiszteleteken használt zenei anyagot. Az erősen ortodox jemeni zsidók (akik egészen a közelmúltig kulturális elszigeteltségben éltek) olyan társadalom képét mutatják, melynek zenéje figyelemre méltó hasonlóságokat mutat a legkorábbi keresztény zenével.¹³ Pál arra buzdítja olvasóit, hogy „énekeljenek az Úrnak” (Ef 5,18–19; Kol 3,16).

Augustinus (354–430) a zsoltárokhoz írt magyarázatában ad egy himnuszfogalmat: „A himnusz olyan ének, amely Isten dicséretéről szól. Ha Istent dicsőítjük, de nem éneklünk, az nem himnusz”.¹⁴

A KERESZTÉNY ÉNEKLÉS ÉS A HIT MEGNYILVÁNULÁSÁNAK KEZDETEI

Jézus szenvedése előtti utolsó húsvétja egyúttal az utolsó vacsora is, melyen az eucharisziát alapította. A szertartási előírások pontos betartásával tulajdonképpen a negyedik pohár/kehely, más szóval „bortöltés” után szerezte az újszövetségi hitrendszer és a későbbi liturgia középpontját, amelyet nevezhetünk az Úr vacsorájának, katolikus szóhasználattal eucharisziának. Az ünnep előtti vacsora során is többször énekeltek a jelenlévők, így Jézus és az apostolok is. A második kehely után következett a nagy Hallel-ének (Zsolt 112–113,8), majd a negyedik bortöltésnél énekeltek el a nagy Hallel többi zsoltárát (Zsolt 113,8–117).¹⁵

A Bibliának is megvan a saját énekeskönyve, a *Zsoltárok könyve*.¹⁶ A Zsoltárok könyve egyfajta híd a törvény és a próféták könyvei között az Ószövetségben, ugyanakkor összekötő híd az Ó- és az Újszövetség között is. Az Ószövetségben Dávid alkotásainak tekintették a zsoltárokat. A keresztények számára ezek a dalok

¹¹ Uo., 21. A Kelet keresztény liturgiája ma is él ezzel az éneklő beszédtechnikával, s a bizánci zenével foglalkozó tudósok *ekphronézis*-nek hívják.

¹² Wilson-Dickson: *Féjezetek a kereszténység zenéjéből*, 22.

¹³ Vö. uo., 22–23. A Bécs melletti Ludenbergben született zenetudós és zeneszerző, Eric Werner (1901–1988) *Szent híd* című könyvében a zenei kapcsolatot kutatta a judaizmus és a kereszténység között. WERNER, E.: *The Sacred Bridge. Studies on the Liturgical and Musical Interdependence in Church and Synagogue during the first Millennium*, London, 1959, 25.

¹⁴ Vö. Augustinus: *Enarrationes in Psalmos*, 72, 1. S. Aurelii Augustini Opera Omnia (Jacques-Paul Migne szerk.), editio latina, PL 36, 1861, 913–914.

¹⁵ Vö. Hegyi: *Az egyházi ének kezdetei*, 10. Jézus nagyon jól ismerte a zsidó szokásokat, szertartásokat. Tizenkét évesen lett a törvény „fia” a bar-micvá szertartással, s ettől kezdve kötelező lett neki, hogy évente háromszor, húsvét, pünkösd és a sátoros ünnep alkalmával felmenjen a szent városba, Jeruzsálembe. Erre találunk utalást a tizenkét éves Jézus történetében Lukács evangéliumában (Lk 2,41–52). Jézusnak az ezt követő rejtett tizennyolc életéből nincs sok adatunk. Viszont nyilvános működése alatt annál többször látjuk nála a szertartási előírások pontos betartását.

¹⁶ Ratzinger: *Új éneket az Úrnak*, 136.

az igazi Dávid, Krisztus szívéből felhangzó énekek. Krisztus maga a karvezető, aki minket új dalra tanít, amellyel Egyháza képes Istent magasztalni és egyesülni a mennyei liturgiával.¹⁷

Az evangéliumnak a vallásos érzést lánggra lobbantó alaplekkülete van, amint ezt Babits Mihály is megfogalmazza: „Nem kellett mérték és ütem, a tartalom magában is felgyújtotta az énekkedvet [...] Egyes helyein már az evangélium is tiszta líra, és énekbe kívánkozik.”¹⁸

Babits a Lukács-evangéliumban szereplő *Magnificat*ot himnuszfordításai bevezetőjében külön is idézi, majd ezt írja róla:

„Ez az ujjongó pár sor, mely oly erővel üti meg, mindjárt a Lukács könyvének első lapján a keresztény lélekzengés alaphangját, nem egyetlen helye a Szentírásnak, amiből hamar himnusz és ének lett. A titkos jelenések számos részletét ma is énekszövegül használja a liturgia. De a szent szövegek mellett nyilván hamar jelentkezett az egyéni ihlet is, jelentkezett a költő, új meg új versekkel, ahogy már Tertullianus megírja: *Ut quisque de scripturis sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium, Deo cantare.* Ahogy kiki a Szentírásból vagy a saját tehetségéből győzi, lépjen elő s zengjen éneket Istennek!”¹⁹

Később Tertullianus így kiáltott Markionnak: „Mutasson valami Zsoltárt!” Szent Efrém „édességbe burkolt méregről” beszél, Áriusz pedig világi dallamokra készít éneket, Ágoston viszont versben felel a donatistáknak; a Laodiceai Zsinat a 4. század közepén szigorú végzést hozott, mely szerint „tilos a templomokban magánképzésményű zsoltárokat énekelni, vagy az ó- és újszövetség könyvein kívül egyéb könyvekből olvasni költeményeket”. Szent Ambrus himnuszaival megbabonázza s elvarázsolja a népet – Ágoston maga is az elvarázsoltakhoz tartozott, Prudentius pedig a legnagyobb őskeresztény dalmok – vallja Babits.²⁰ Babits szerint a hirtelen virágkor után több évszázados hanyatlás jött a himnuszalkotásban. „Mégis lobogtak a mécskek és gyertyácskák mindenfelé [...], Hispániától a mesés Írorszáig. A népek térítői és tanítói, a »tiszteletreméltó« Beda és a tudós Alcuin, hatalmas pápák és jámbor királyok, mainzi érsek, cluny apát és szentgalleni szerzetes, mind egyúttal énekszerzők voltak.”²¹

Amint Krisztus születését ének hirdette – a vacsoraterem elhagyása után –, ő maga is énekkel az ajkán indul a megváltás művének a beteljesítésére az Olajfák hegyére.

A Bibliában is találunk zenei utalásokat:

1. Jézus a zsidókat a piacon ülő és furulyázó gyerekekhez hasonlítja: „Furulyáztunk nektek, de nem táncoltatok, siratót énekelünk, de nem jajgattatok” (Mt 11,17).

¹⁷ Uo., 136–137.

¹⁸ Vö. Hegyi: *Az egyházi ének kezdetei*, 12; BABITS, Mihály: *Amor sanctus. Szent szeretet könyve*, Budapest, Helikon, 1988, 10.

¹⁹ Babits: *Amor sanctus*, 10–11.

²⁰ Vö. uo., 12–14.

²¹ Uo., 15.

2. Az utolsó ítélet leírásánál használja Jézus a zenei utalást: „Az Emberfia eljön az ég felhőin nagy hatalommal és dicsőséggel, elküldi angyalait hangos harsonaszóval, s összegyűjtik a választottakat a szélrózsa minden irányából, az ég egyik szélétől a másikig” (Mt 24,31).²²
3. Már a Sínai-hegyi kinyilatkoztatást is harsonaszó készítette elő (Kiv 19,16–20).
4. Jerikó falainak leomlásánál szintén harsonák szerepelnek (Józs 6,6–20).
5. Általánosságban trombita- és harsonazúgás jelzi a gonoszság hatalmának megtörését és Isten országának eljövetelét: „A parancsszóra, a főangyal szólítására Isten harsonájának zengésére az Úr maga száll le a mennyből” (1Thessz 4,16).²³

A kereszténység énekekkel és örömhírral lépett ki a világba, és nézett szembe a filozófiai rendszerekkel, a pogány hedonizmussal és a barbár sötétiséggel. Az evangéliummal elvetették a hit, az erkölcs és az istentisztelet magvait. Az első jeruzsálemi egyház életének jellemzője volt, hogy a hívek „állhatatosan kitartottak az apostolok tanításában és közösségében, a kenyértörésben és az imádságban [...], dicsőítették az Istent, és az egész nép szerette őket” (ApCsel 2,42.47).²⁴ Az istentiszteleti ének rendjét a zsinagógai gyakorlat határozta meg. Pál apostol így ír: „Egymás között énekeljetez zsolnárt, himnuszt és szent énekeket [pszalmoisz kai hümnóisz kai ódaisz pneumatikaisz]. Énekeljetez és újjongjatek szívből az Úrnak” (Ef 5,19).

Hasonló kifejezéseket találunk a kolosszei levélben: „Teljes bölcsességgel tanítsátok és ítsétek egymást, énekeljetez Istennek hálas szívvvel zsolnárt, himnuszt és szent énekeket” (Kol 3,16). Az otthoni énekre buzdít Jakab levele: „Szenved valaki közületek? Imádkozzék! Jókedve van? Énekeljen zsolnárt!” (Jak 5,13). Az ének az otthoni élet megszentelő eszközeként jelenik meg.

A karizmák, a rendkívüli kegyelmi megnyilvánulások között ott van az ének. Pál valószínűleg az elragadtatás, az extázis perceiben elhangzott énekről beszél: „Amikor egybegyűltök, akinek csak van dicsőítő éneke, tanítása vagy kinyilatkoztatása, nyelvadományá vagy magyarázata, az mind épületekre szolgáljon” (1Kor 14,26). Ezt is pontosítja Pál, amikor így szól: „Imádkozzam lélekkel, de imádkozzam értelemmel is, énekeljek lélekkel, de énekeljek értelemmel is” (1Kor 14,15). Ezen a helyen az ének és a tanítás, az ének és a hitvallás a legszorosabban összekapcsolódik.

Az ének mellett sok utalás található Pálnál a hangszerekre. Ezek használata ellen nem tiltakozik, amikor utal rájuk:

„Az élettelen hangszerek is, akár fuvola, akár hárfá, ha nem adnak különböző hangot, honnan lehet tudni, hogy mit játszanak a fuvolán vagy a hárfán? S ha a trombita bizonytalan hangot ad, ki indul csatába? Így van ez veletek is: ha

²² A görög *salpinx* 'harsona, trombita' – a latin a *tuba* 'harcú kürt' megjelölést használja (*et mittet angelos suos cum tuba et voce magna*, Mt 24,31 és az előkép Joel 2,1: „Fújjátok meg a harsonát [sófár] a Sionon”). Vö. Hegyi: *Az egyházi ének kezdetei*, 13.

²³ Vö. uo., 14.

²⁴ Uo., 14–15.

a nyelv adományával megáldva nem hallattok érthető szavakat, hogyan értsék meg az emberek, amit mondtok? Csak a levegőbe beszéltek! Lám, milyen sokféle nyelv van a világon, de egy sem érthetetlen” (1Kor 14,7–10).

Az ének és a zene így együtt segíti a keresztény tanítás kifejtését és megértését. Együttal az apostol ismereteit is megcsodálhatjuk a zeneművészet világából.

János apostol pedig a *Jelenések könyvében* alkalmazza számtalanszor a zenei világ eszközeit. Itt a hangszeres és énekelt zene a teológiai mélységek megfogalmazásában nyújt segítséget ünnepélyes formában:

„Amikor átvette a könyvet, a négy élőlény és a huszonnégy vén leborult a Bárány előtt. Hárfája volt mindegyiknek és tömjénnel tele aranycsészéje – ezek a szentek imádságai. Új éneket énekeltek: Méltó vagy, hogy átvedd a könyvet és feltörd pecsétjeit, mert megölted, és véreddel megváltottad (az embereket) Istennek, minden nyelvből, népből és nemzetből, Istenünk országává és papjaivá tetted őket, és uralkodni fognak a földön” (Jel 5,8–10).

A harsona szerepeltetése is gyakran előfordul az egész emberiséget érintő események meghirdetésénél: „A hét angyal pedig, akinél a hét harsona volt, felkésült, hogy megfújja a harsonát” (Jel 8,6).

A keresztény zene kezdeteinek egyetlen biztos pontja a zsoltáreklés, mely szorosan kapcsolódik a szentírás-magyarázathoz, a tanításhoz, a hitvallás megfogalmazásához.²⁵ Az első századokban is láthatjuk, hogy a keresztény igeszolgálat gazdag zenei örökség hordozója lett. Nyugaton Tertullianus, a latin nyelvű keresztény irodalom első tanúja kérdezi: „Istennek ne szabadna az ő hangszerén szent kezeivel magasabb rendű szellemet ébreszteni?”²⁶

Órigenész szintén a 3. században megjegyzi: „Amiképpen a dalok belső erővel bírnak, hogy még a hozzá nem értő is, kit az ének megbűvöl, kap valamit belőle – [...], így akarom, hogy minden éneknél hatalmasabbnak tartsd a Szentírás szavainak jelentését.”²⁷

Antiochiai Ignác (†110) pedig, aki Péter apostol második utóda volt az antiochiai egyházban, kijelenti: a papságnak

„olyan összhangban kell lenni a püspökkel, mint a lant húrjainak. Egyetértések és harmonikus szeretetközösségek ad alkalmat Jézus Krisztus dicséretére. Mindannyian kórusban tömörüljete, hogy az egyetértésben összhangban legyetek, az egységben Isten hangszínét véve fel egy hangon énekeljete az Atyának Jézus Krisztus által, hogy meghallgasson titeket.”²⁸

²⁵ Uo., 21.

²⁶ TERTULLIANUS: *De baptismo*, PL I., 1207–1208. „Deo autem in suo organo non licet per manu sanctas sublimitatem modulari spiritualem?”; *A keresztésgről* in *Tertullianus művei*, Ókeresztény Írók 12, Budapest, Szent István Társulat, 1986, 174–175.

²⁷ ORIGENES: *In librum Jesu-nave*, Hom. XX., PG XII., 442.

²⁸ *Antiochiai Szent Ignác efezusiakhoz írt levele*, IV., 1–2., in *Apostoli atyák*. Ókeresztény írók, 3., Budapest, Szent István Társulat, 1980, 165.

Ireneusz (†202) írja: ha helyesen olvassuk a Szentírást, „a mondatok különböző kifejezései egy egybecsengő dallamot ébresztenek bennünk: istencicsőítőt, aki mindent alkotott”.²⁹

A HIT JELENTŐSÉGE A ZENEI MEGFOGALMAZÁSBAN

A francia nyelvű *Cabiers Évangile* mellékleteként 2020 decemberében összeállítás jelent meg *Händellel olvasni a Btblát* címmel. Georg Friedrich Händel (1685–1759) kora zenei hagyományain áll, és valószínűleg jelentősebb módon, mint az ugyanazon évben (1685) született Johann Sebastian Bach. Lutheránus közegben nőtt fel Hallében, később azonban Hamburg és Itália meghatározó volt számára, amint Bach esetében is kimutatható az itáliai zene hatása, de csak hangszeres műveiben, melyekben Vivaldi concertóit komponálta újra. Händel életművét Jézus szenvedésén és feltámadásán kívül ószövetségi szövegek is meghatározták. Egész életére kihatással voltak a zsoltárok, és első művei között is latin nyelvű zsoltárkompozíciók szerepelnek, melyek utóbb előfutárai lettek anglikanizáló megnyilvánulásának, a koronázásokra, esküvőkre, katonai győzelmekre komponált *Chandos Anthem*nek. Nagy oratóriumai az ószövetségi személyek életéből válogatnak: József, Józsué, Debóra, Jefte, Sámson, Saul, Attália, Eszter, Belszár (Baltazár), Júdás-Makkabeus és a kevésbé ismert Sándor király az első Makkabeus-könyvből. Ezenkívül leghíresebb műveinek két meghatározó pontja van az üdvösség történetéből: az egyiptomi kivonulás és a Messiás eljövetele.³⁰

Johann Sebastian Bach (1685–1750) esetében szentírás-magyarázattal találkozunk a zenében? Aki csak meghallja Bach valamelyik kantátáját, azonnal érzi, hogy itt valami olyanról van szó, ami nem pusztán esztétikai élvezet. Aki érti is e szavakat vagy fordításban olvassa, azt a *recitativók* megszólítják és a műveit lezáró kórusének megnyugtatja. Ő nem oly módon szentírás-magyarázó, mint például Augustinus, de nem is szavakkal, hanem zenével értelmez. Hogyan lehetséges ez? Egyesek az ő esetében az „ötödik evangélistáról” beszélnek, mások, mint például a nagy német zenetudós, Friedrich Blume (1893–1975), odáig mennek, hogy megkérdőjelezzik a vallásos, lutheránus Bach-képet, kijelentve, hogy ez csak egy legenda.

Ismét mások Bachban prédikátort látnak. Pusztán azért, mert ő úgyszólván „megrendelésre” dolgozott, mivel karnagyként és kántorként feladata volt a vasárnapi alkalmakra és az ünnepekre kantáták készítése. Valóban, mintegy kétszáz kantátát tartunk számon tőle. Christoph Graupner (1683–1760) ugyanakkor 1418 kantátát szerzett, Georg Philipp Telemann (1681–1767) pedig 1043-at. Van, aki egyszerűen egy csodálatos technikusnak véli Bachot, mivel mesterségét tökéletesen megvalósította. Ezekkel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a virtuozitás nem önmagáért van, hanem egy meghatározott terv szolgálatában áll. Az, hogy Bach

²⁹ IRENAEUS: *Adv. her.* II., 28,3. PG VII., 157.

³⁰ Vö. *Lire la Bible avec Haendel, Cabiers Évangile. Supplément* 194 (décembre 2020), 4–7.

kötelességből alkotott, önmagában nem zárja ki az őszinte vallásos szempontot. Bach „vallási válságához”, melyet Blume megállapít, érdemes hozzátenni, hogy az 1733 utáni vallásos műveinek a lelkesége nem lett kisebb (*missa brevisei* és a H-moll mise ezt igazolja).

Ezen szubjektív élményei mellett azonban megemlíthetjük Bach eredeti, személyes Bibliáját (Abraham Calot Bibliájáról van szó), mely Luther német fordításában Calot magyarázatait is tartalmazza. Itt nemcsak az az érdekes, hogy Luthernek egy magyarázatos Bibliája van, hanem észrevehető az olvasók bejegyzései is (néhány jegyzet, aláhúzások). Bach tehát „a *Szentírás olvasója*” volt, a szó legeredetibb formájában. A szent szövegek énekké formálása nem egy mechanikus vagy tisztán technikai tevékenység volt részéről, hanem egy tudatos és elkötelezett magatartás. Saját Szentírásában nagyon beszédes a 2Krón 5,13-nál található saját bejegyzése: „Bey einer andächtigt Musig ist alle Zeit Gott mit seinem Gnaden gegenwart” – egy elmélyült zenében Isten mindig a kegyelmével van együtt.³¹

SZEMÉLYES HIT ÉS ZENEI TEHETSÉG

Az egyetemes egyház zenei hagyománya felbecsülhetetlen értékű kincs. Minden más hitérzés és mód fölé emelkedik, leginkább azért, mert a szent szövegeket kísérő dallam az ünnepélyes liturgia szükséges része.³²

Amint az orgonánál egy hozzáértő kéznek az eltérő hangzást újból a helyes hangzáshoz kell igazítania, ugyanúgy kell nekünk az egyházban az ajándékok és a karizmák különbözősége szerint a mindig új hit közösségében újra megtalálni az egyetértést Isten dicséretében és a testvéri szeretetben.³³ A nagy zeneszerzők saját zenéjükkel végső soron a maguk módján Istent akarták dicsőíteni. Johann Sebastian Bach partitúrái többségének címe fölé az S. D. G. betűket írta: *Soli Deo Gloria* – egyedül Istené a dicsőség.³⁴

A *De Musica* Ágoston egyetlen nem teológiai műve. Az ókori nevelés a szabad művészetek közé sorolta a zenét, mégpedig a quadriviumba, a matematikával, a geometriával és az asztronómiával egy csoportba.³⁵ Amikor Ágoston keresztény nyé lett, a zenei szépség és az igazság szépsége egységet talált nála a liturgiában.³⁶ A klasszikus művészetszemlélet (ének, zene, tánc), és bizonyos értelemben a költészet lépten-nyomon előbukkan a műben. A 3–4. századtól a zene kutatása új

³¹ Vö. Jean-Sébastien Bach, *lecteur de l'Écriture, Cahiers Évangile. Supplément* 161 (septembre 2012), 3–4.

³² II. Vatikáni Zsinat: *Sacrosanctum concilium*, 112, in *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Budapest, Szent István Társulat, 2000, 81.

³³ XVI. BENEDEK pápa: *A szent zene. A Logoszra hangolt művészet*, Budapest, Szent István Társulat, 2011, 30–31.

³⁴ Uo., 31.

³⁵ Vö. AUGUSTINUS: *De Musica*, in AURELIUS AUGUSTINUS: *Fiatalkori párbeszéddek*, Ókeresztény írók 11. (ford. és az előszót írta Nádasí Alfonz OSB), Budapest, Szent István Társulat, 1981, 441–655. Előszó, 441–442.

³⁶ Augustinus: *De Musica*, Előszó, 443.

aspektust követelt. A zsinagógamuzsika természetes módon folytatódott a kezdet kezdetétől, tehát fel sem merült a *sʒabad / nem sʒabad* fogalom a felhasználásban. A pogány szokásból azonban csak lassan alakult ki ennek a megközelítése. Ágoston a legelső között volt, aki szinte nagy merészséggel vállalta annak bizonyítását, hogy a pogány szerző a tudomány és művészet kutatásában is istenkereső. Tehát az isteni vonást csak meg kell találni rendszerében.³⁷

Ágoston minden embert el akar juttatni a zene által az isteni bölcsességre. Ennek előútja a teremtett világ szeretete, végcélja maga az Isten, ahogy a VI. könyvben olvassuk: Isten szeretetére irányul a lélek *a zene és a rend ősoka miatt*, a dolgokban, amelyeket ő szeret. A zene behatol a világ és az egész teremtett lét, valamint az ember belső világába. Ez a nem hallható őskép. Ez lett hallható zenévé. A zenében tehát a teremtés valami módon tovább folytatódik.³⁸

A REFORMÁCIÓ ZENEI ÚJÍTÁSA

Luther 1517. október 31-én függesztette ki 95 pontját a wittenbergi vártemplom kapujára. Az ügynek talán csak helyi jelentősége lett volna, ha időközben nem találták volna fel a nyomtatást. Luther tiltakozása így egy hónapon belül Európa minden szegletébe eljutott. A következő három évben a téziseket több más röpirat nyomtatása és terjesztése követte.³⁹

Luther tanítása szerint Isten ígéje után a zenét illeti a legfőbb dicsőség. A zene uralkodik az emberi érzelmek felett és kormányozza őket. Luther a művészet emberi oldalát hangsúlyozta, és ebből a szempontból a reneszánsz gyermeke volt.⁴⁰ A reformáció kezdetén néhány évi kísérletezés után sok szertartást tartottak keverve a latin és a német nyelvet. A zenei részeket az egyik vagy a másik nyelven adták hozzá, s néha még a himnuszok versszakait is felváltva énekelték latinul és németül. Luther vallotta, hogy mind a százötven zsoltárt meg kell őrizni az egész egyház emlékezésében.⁴¹

Zenei gondolatai a *Deutsche Messe*-ben voltak a legeredetibbek, amelyben a német éneklési minták szerepelnek. Munkatársaival elkezdték a liturgikus latin szövegeket németre fordítani és ezzel együtt a dallamokat a német nyelvhez igazítani. Népszerű dallamokat is felhasznált, amelyeket az emberek jól ismertek: népdalokat, karácsonyi énekeket is.⁴²

Luther maga is számos korált írt szöveggel és dallammal. Ezek közül az *Ein' feste Burg* („erős vár”) a legismertebb, sőt megvan az ő kézzel írott példánya is. Felismerte, hogy a zene mennyire hatékony az istentisztelet során. Tudatában volt

³⁷ Uo., 449.

³⁸ Uo., 450.

³⁹ BLUME, Friedrich: *Protestant Church Music*, London, 1975, 2. fejezet.

⁴⁰ Wilson-Dickson: *Fejezetek a kereszténység zenéjéből*, 62.

⁴¹ SCHALK, Carl – HALTER, Carl: *A Handbook of Church Music*, St. Louis, 1978, 2. fejezet.

⁴² Wilson-Dickson: *Fejezetek a kereszténység zenéjéből*, 63.

az ének nevelésben betöltött szerepének a fiatal nemzedékek számára.⁴³ A reformáció azonban nem volt liturgikus reformmozgalom.⁴⁴

A reformátorok számára nemcsak a népnyelvű Biblia volt fontos, hanem az énekek megismertetése is. Az énekeskönyvek drágák voltak, ezért Luther ragaszkodott ahhoz, hogy az énekeket kotta nélkül énekeljék.⁴⁵

Első alkalommal a 15. században építettek orgonákat a templomokban. A korábbi énekgyűjtemények csak a melódiákat tartalmazták, Luther első kiadott énekgyűjteménye, a *Neue geistliche Gesänge* (1523) négyszólamú harmóniákat foglal magában. A zenetanulás az oktatás részét képezte, a templomban a gyülekezet egy szólamban és kíséret nélkül énekel.

A MAGYAR TEMPLOMI ÉNEKLÉS KIBONTAKOZÁSA

A lutheri énekeskönyveket első megjelenésük után kiadták Csehországban, Svédországban és Magyarországon is. Kálvin ragaszkodott ahhoz, hogy „az isteni dicséreteket egyszerűen és tisztán kell énekelni”.⁴⁶ A kálvinizmus sajátossága, hogy csak a zsoltárokat ismerték el méltónak arra, hogy keresztények énekeljék. A többszólamú éneklést és bármiféle hangszer használatát a templomban kifejezetten tiltotta. Théodore de Bèze (1519–1605) 1550 körül lefordította a százötven zsoltárt franciára. Egy hivatásos zenész, Louis Bourgeois (1523–1600) megbízást kapott a megzenésítésükre. A *Genfi zsoltárkönyv* 1562-re készült el. A dallamok egyszerűek, világos vezetésűek voltak, könnyen megjegyezték őket.⁴⁷

Magyarországon az evangélikus egyházzene kibontakozását a lutheri felfogáson túl befolyásolta, hogy milyen nemzetiségű a gyülekezet. A magyarországi evangélikusság kezdettől fogva háromnyelvű volt: magyar, német és szlovák. Meghatározó volt még, hogy a gyülekezet a vallásszabadság milyen mértékét élvezhette, valamint az, hogy igényeltek-e magasabb szintű egyházi zenét.⁴⁸ A lehetőségekhez képest minden megmaradt a középkori örökségből, ami nem ellentétes a Bibliával, és a gyülekezet épülését szolgálta. Ugyanakkor elutasították a többszólamúságot és a latin nyelvet. Az orgonának hallgatnia kellett. Mindez a hitvallásokban is megjelent. A *Debrecen–Egervölgyi hitvallás* szerint: „Fogatosabb az éneklés, hogysen

⁴³ Ua., 63.

⁴⁴ Vö. HAFENSCHER, Károly: Mennyiben volt konzervatív és mennyiben forradalmi Luther liturgiareformja, in: Kovács Andrea (szerk.): *Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében* (a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke újra indításának 20. évfordulóján tartott szimpózium-előadásai, Budapest, 2010. szeptember 8–10.), Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2012, 171.

⁴⁵ Vö. Wilson-Dickson: *Fejezetek a kereszténység zenéjéből*, 64. A reformáció kezdetén sorra jelentek meg az énekeskönyvek: *Etlich christliche Lieder* (Nürnberg 1524); *Enchiridion geistlicher Gesänge* (Lepzig 1529), *Geystliche Lieder* (Wittenberg, 1533); *Geystliche Lieder* (Babst–Leipzig 1545).

⁴⁶ Wilson-Dickson: *Fejezetek a kereszténység zenéjéből*, 67.

⁴⁷ Uo., 67–68.

⁴⁸ Uo., 303.

az tanítás.” A *Csengeri hitvallás* (1570) hivatalosan kimondja a Szentírásból szerzett énekek megtartását. A gyülekezet éneklése szerves része a szertartásnak.

A magyarországi protestáns liturgia dallamokkal ellátott első összefoglaló forrásának Huszár Gál 1574-ben megjelent énekeskönyvét tekintjük.⁴⁹ Bár a 16. századból nem maradt fenn magyar nyelvű liturgikus kézirat, a 17. század első évtizedei mennyiségi és minőségi változást hoztak. Ennek egyik kiemelkedő jele az orosz hadizsákmányból nemrég Sárospatakra visszakerült *Csáti graduál*. A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárába hat évtized után, 2006. június végén a Nyizsnij Novgorod-i könyvtárból visszakerült 136 rendkívül értékes könyvért Magyarország tizenkét millió rubelt, több mint négyszázezer dollárt fizetett.⁵⁰

A középkori latin nyelvű egyházi énekkészlet természetes módon kínálkozott forrásul. A graduálok lejegyzésére írásműhely is működött az Erdélyi Fejedelemség központjában, Gyulafehérváron, mely a reformáció svájci ágát követte.⁵¹ Mindössze egy graduálunkról, az *Eperjesi graduál*ról mutatható ki teljes biztonsággal, hogy evangélikus használatra készült. Néhány rövid terjedelmű kézirat és nyomtatott énekeskönyv arra utal, hogy a magyar nyelvű gregorián az unitárius egyházban sem volt ismeretlen, de az unitárius graduálok anyaga jóval szerényebb, mint a reformátusoké.

Később a katolikus egyházra emlékeztető liturgia több évszázadra feledésbe merült. Bod Péter (1712–1769) református egyháztörténész a 18. század közepén megállapítja, hogy a korábbi századokban használatos liturgikus énekek már nincsenek gyakorlatban.⁵²

A 19–20. század fordulóján megerősödött liturgikus reformmozgalmak hatására Magyarországon is érdeklődéssel fordultak a reformáció gyökerei, az ősforrások felé. A svédek liturgiájával is foglalkoztak, mely a reformáció óta megtartotta hagyományait, s ezt lehetséges mintának gondolták a hazai istentiszteleti rend megújításának folyamatában.⁵³ Többen próbálkoztak a reformáció-korabeli liturgia felélesztésével, például 1950–1958 között Botta István vezetésével a kelenföldi gyülekezetben, ahol minden szombaton vesperást vagy matutinumot énekeltek, melynek liturgiája elsősorban a német mintákat követte.⁵⁴

⁴⁹ HUSZÁR, GÁL: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok*, Komjáthy, 1574. Hubert Gabriella tanulmányával új kiadás: *Bibliotheca Hungarica antiqua* 13, Budapest, 1983.

⁵⁰ Vö. https://m.mult-kor.hu/20080728_folyamatosan_dolgoznak_a_sarospataki_konyveken?fb_rkMR=mobile. (Letöltés: 2022. október 28.)

⁵¹ FERENCZI, ILONA: Gondolatok a magyar nyelvű gregorián öt évszázadáról a 16. század elejétől a 21. század elejéig, a kialakulástól az újrahaznosításig, in: Kovács Andrea (szerk.): *Hagyomány és megújulás*, 135.

⁵² Vö. ERDÉLYI, PÁL: *Egy régi graduál (Kerekes Ábel levele)*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 1 (1891), 323. Vö. <http://epa.niif.hu/00000/00001/00016/pdf/>. (Letöltés: 2022. október 28.)

⁵³ Ferenczi: *Gondolatok a magyar nyelvű gregorián öt évszázadáról*, 136–137.

⁵⁴ Uo., 137.

ÚJ KORSZAK A KERESZTÉNYEK KAPCSOLATÁBAN

A katolikus egyház a múlt század első felében a protestáns ökumenizmust kezdetben fenntartásokkal kezelte, és a korábbi századok elutasító magatartása következtében nem tudott helyesen válaszolni a protestáns közösségek egységet szorgalmazó törekvéseire. A 19. század folyamán az egyház szellemi energiáit lekötötte a modernizmussal való küzdelem, mely egyszerre nyilvánult meg a teológiában és a liturgikus életben. „Teljes lelki élet zene nélkül nincs. Vannak a léleknek régiói, melyekbe csak a zene világít be” – Kodály Zoltán egyik ismert gondolata.⁵⁵ Az egyházzene kérdése több mint egy egyszerű párbeszéd. A zene és az éneklés az ember önmagára találásának folyamatát követeli meg.⁵⁶ A zene a hitben és a hit számára szolgáló gondolatosság lényeges elemeit is magában foglalja.⁵⁷

A II. Vatikáni Zsinat után hazánkban újra elővették a 16–17. századi magyar nyelvű gregoriánt – melyet a kezdeti reformáció magyar énekei őriztek meg –, mert a katolikusok anyanyelven is végezheték a liturgiát.⁵⁸ Joseph Ratzinger Új éneket az Úrnak – *Krisztushit és liturgia korunkban* címmel megjelent könyvében kifejti, hogy az egyházi zene a kultúrává lett hit.⁵⁹

Ferenczi Ilona protestáns egyházzene-szerkesztő – az Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézetének nyugalomba vonult tudományos főmunkatársa – sajnálattal említi, hogy gyakorlatunkban használaton kívül rekedtek a zenetörténetileg zenében és szövegben egyaránt egyszerű és értékes tételek.⁶⁰ Vajon lelkipásztori siker, ha mi is a tömegkultúra csatlósáivá szegődünk? – fogalmaz az emeritus pápa.⁶¹ Napjainkban nagy vitát ébresztő kérdés, hogy melyik zenei kíséret méltó az istentisztelethez.⁶² Katolikus részről a II. Vatikáni Zsinat során az egyházra irányult a figyelem – jegyzi meg Török József egyháztörténész és egyházzene-szerkesztő professzor –, azonban a várakozás és a „tavasz elmaradása” csalódást okozott.⁶³

⁵⁵ <https://www.citatum.hu/idezet/10981> (Letöltés: 2022. november 1.)

⁵⁶ Ratzinger: *Új éneket az Úrnak*, 135.

⁵⁷ Uo., 136.

⁵⁸ Ferenczi: *Gondolatok a magyar nyelvű gregorián öt évszázadáról*, 137. A zsolozsma-antifónák magyar szövegéhez felhasználták a protestáns graduálok fordításait. Az 1970-es években a budapesti Egyetemi templomban rendszeresített zsolozsmák alkalmával és az *Éneklő Egyház* című katolikus énekeskönyv (1986) összeállításakor használták a protestáns graduálok anyagát.

⁵⁹ Ratzinger: *Új éneket az Úrnak*, 133.

⁶⁰ Vö. Ferenczi: *Gondolatok a magyar nyelvű gregorián öt évszázadáról*, 138. Ferenczi Ilona felteszi a kérdést: „El tudjuk-e juttatni a gyülekezetekbe, és hogyan tudjuk elfogadtatni a hívekkel, és nem utolsósorban a lelkészekkel?” (Uo., 138.) Ferencz Ilona azonban derűlátó, és örömet fejez ki, hogy a Bécsi kapu téri evangélikus templomban évente három alkalommal, adventkor, böjttben és pünkösöd előestéjén *vespera* liturgiára összegyűlhetünk.

⁶¹ Ratzinger: *Új éneket az Úrnak*, 152.

⁶² Uo., 155.

⁶³ Vö. TÖRÖK, József: *Hagyomány és megújulás 1960–1970 között a katolikus liturgiában*, in Kovács Andrea (szerk.): *Hagyomány és megújulás*, 443.

ÖSSZEGZÉS

1948-ban a budapesti Zeneakadémián két egyházzene tanszak is működött, de mindkettőt megszüntették. A katolikust Bárdos Lajos, a protestánst Gárdonyi Zoltán vezette.⁶⁴ A rendszerváltással visszatértek ezek a képzések. Napjainkban a Gregorián Társaság is harmincadik évfordulóját ünnepli.⁶⁵ A templomi éneklés azzal próbál helytállni, hogy komolyan veszi az elődök munkáját és arra épít, ami már alapként megvolt.

Joseph Ratzinger mondja, hogy „lakhatatlanná lesz az a föld, ahol az emberek csupán önmagukban akarnak lakni. Nem emelkednek újabb építmények ott, ahol az emberek önmagukban és csupán maguknak akarnak építeni. Ahol azonban önös érdekeiket háttérbe szorítják, területüket és idejüket átengedik, ott létrejön a közösség háza... A dóm szépsége nem áll ellentétben a kereszt teológiájával, hanem annak gyümölcse... »Élő kövekből épült« – ha nem lett volna először az élő kő, nem állnának ezek a kövek sem itt.”⁶⁶

Ma eluralkodott a tanácstalanság, hogyan kell, miként lehet a hitnek kulturális kifejeződési formát öltenie. Az elszakadás a vallás táptalajáról a modern kultúra számára is következményekkel járt. Útvesztőbe kényszerült, és ez a zene területén különösen nyilvánvaló a művészet teljes elvilágiasodása révén. Ugyanakkor a zene mindenkor különböző szinteken létezett: a hétköznapi ember egyszerű, önmagához szóló igaz énekétől a legmagasabb fokú művészi megnyilatkozásig.

A zene két olyan világra hasadt, amelyeknek egymással semmi kapcsolata sincs: az egyik oldalon a tömegek zenéje, a másik oldalon pedig az értelmileg is megfogalmazott művészi, tudást is megkövetelő zene áll. Manapság joggal remélhetjük az egyház és a kultúra párbeszédét, de nem felejthetjük el, hogy ez a párbeszéd mindig kétoldalú: nem merülhet ki abban, hogy az egyház alárendeli magát a modern kultúrának. Az egyháznak is egy újfajta radikalizmussal kell szembesülnie a korunk által támasztott szükségletekkel, de úgy, hogy a kultúra is újból nyitottá válék kiengesztelődve a vallással, mert csupán abból meríthet életerőt.⁶⁷

⁶⁴ FEKETE Zsuzsa: Megtalálni, ami emel rajtunk, *Reformátusok Lapja* 36(2022/31), 2022. július 31., 9.

⁶⁵ HOROGSZEGI-LENHARDT, Erika: Háromévtized egy ezeréves ügy szolgálatában. Ünnepel a Gregorián Társaság, *Mértékadó*, 2022. október 16., 5–6.

⁶⁶ Ratzinger: *Új éneket az Úrnak*, 132.

⁶⁷ RATZINGER: *Új éneket az Úrnak – krisztusi és liturgia korunkban*, JEL kiadó, Budapest 2007, 134–135.

ABSTRACT

Mihály Krántz: Song and Creed

The whole Bible speaks of praising God with song and instruments. The 150 Psalms are a prominent expression of faith, and are still parts of the church's worship today. From the beginning, Christianity has been characterised by singing. The Apostle Paul specifically asks the early Christians: "Sing with gratitude in your hearts to God psalms, hymns and songs" (Col 3, 16). Singing itself is an exalted profession of faith, uniting both mind and heart. Throughout the centuries of church history, including the Reformation, faith has been expressed in a particular way through the artistic sounds of songs and music. Johann Sebastian Bach said, "The purpose of all music is to sing the glory of God". The precious Hungarian musical tradition is a common treasure of all churches, which is why Zoltán Kodály declared, "Music is a spiritual nourishment and cannot be replaced by anything else."

Keywords: hymn, psalms, spiritual creed, church music, church and culture

Petróczi Éva

BERNARD ADAMS. EGY BRIT MŰFORDÍTÓ
A MAGYAR HITVALLÓ IRODALOM VILÁGÁBAN

A hosszú ideje Zánkán élő, immáron brit–magyar kettős állampolgár Bernard Adamshez mostanra már tizenöt esztendő barátság fűz. Mindezt voltaképpen – puritanizmuskutatóként és anglistaként – annak köszönhetem, hogy az Irodalomtudományi Intézet *Rebakucsa*ának (reneszánsz és barokk kutatócsoportjának) évtizedekig hűséges tagjaként 2005-ben engem ért a megtiszteltetés, hogy Adams fordítói életművének egyik abszolút remekét, Bethlen Miklós Élete leírása magától című, csaknem hatszáz oldalas, konfesszionális erejű művének angol változatát bemutassam az *Irodalomtörténeti Közlemények* egyik azévi számában.¹ E megszabott terjedelmű ismertetés legtöbb megállapítása mindmáig érvényes, azzal a különbséggel, hogy azóta könyvtárnyi további Bernard Adams-tolmácsolás jelent meg, illetve született, többek között Jékely *A maroszentimrei templomban* című versének fordítása. De lássuk először a Bethlen Miklós fordítás rövid elemzését:

Boldog emlékezetű Cushing professzor, akivel ifjúkoromban még több British Council és követségi rendezvényen alkalmam volt beszélgetni, a magyar irodalom örökös angol nagyköveteiként derűsen tekinthet le immár az égi régiókból, mert méltó utóda támadt e földön, Bernard Adams tanár úr személyében. Méghozzá olyan utóda, aki kitüntetett energiát-figyelmet szentel annak, hogy a régi magyar irodalom remekei is elérhetővé váljanak az angol nyelvterületek olvasói számára, ne csupán a jelen és a közelmúlt szépirodalmi alkotásai. Adams kedves és közvetlen (honoris causa magyarhoz illő!) személyiségét nem akarom mitizálni, mégsem hallgathatom el: van abban valami jelkép erejű, hogy ő éppen abban a Cambridge-ben diákoskodott, ahol a 17. században számos magyar peregrinus – későbbi puritán szerzőink színe-java, köztük Medgyesi Pál is – megfordult.

Áttekintve eddigi „rég Magyaros” ténykedését, Bernard Adams fordította ezidáig többek között Apor Pétert, Szepsi Csombor Mártont, Kemény Jánost, Árva Bethlen Katát, Mikes Kelemt, 2004-ben pedig a rangos Kegan Paul Kiadó jóvoltából közkinccsé tette Bethlen Miklós *Élete leírása magától* című hatalmas művének átültetését. Örömcsepp az örömben, hogy világhírű kiadója (a fordító,

¹ PETRÓCZI ÉVA: The Autobiography of Miklós Bethlen, fordította Bernard ADAMS, London–New York, Bahrain, Kegan Paul, 2004, 583. L. *Irodalomtörténeti Közlemények* 109(2005/4–6), 620–622.

sajnos, már csak a kész könyvön láthatta meg a nagyon bántó és a hiábavalóság csüggesztő érzetét keltő elírást) a cím- és hátoldalon „Bethlan”-nak keresztelte át a jeles szerzőt, egy teljesen indokolatlan Balassi-képecske odabiggyesztésével toldva meg eme igencsak szarvas hibát. Egy kis humorral tekinthetjük ezt akár a jellegzetesen angol, még a tévedések síkján is továbbélő hagyománytisztelet ékes-éktelen példájának is. Szegény Bethlen Gábor ennek többszörös áldozata volt! Említsük meg itt nevének egy kora újkori elírását: a 17. században például Sir Henry Wotton, a művelt, mély hitű író-nagykövet (John Donne barátja!) és kortársai bizony egyszerűen „Betlehem”-nek titulálták szegény Gábriel fejedelmet. (Miközben ez egy walesi település neve!) De félre az ünneprontással, hiszen maga a fordító így is munkássága „legnagyobb kihívásának” (lásd a Hungarian Literature Online körkérdésére adott, erre vonatkozó válaszát) tekintette Bethlen Miklós szövegének átültetését, különösen az *Előjáró beszédet*: „A régies nyelvezet és a mondatfűzés, továbbá Bethlen szokatlan észjárása tette ezt a feladatot minden eddiginél nehezebbé számomra” – nyilatkozta Adams.

Bernard Adams angol szövege természetes, gördülékeny és egyenletes, nem kelti fordított mű benyomását, nem archaizál erőszakosan, inkább csak a szófűzés ünneplőessége, helyenkénti szándékolt körülményessége érzékelteti, hogy több száz éves szöveget ültet át. Hosszú tanári gyakorlatát sem tagadja meg, amikor gyakori lábjegyzetekkel és alapos előszóval igazítja el a csak angolul olvasókat Bethlen Miklós számukra oly távoli életének és hányattatásainak útvesztőiben, továbbá a magyar református egyháztörténet egyes kérdéseiben. Adams olyannyira verzátus magyar ügyekben, hogy Békési Andor *Mi, kálvinisták* című nevezetes művéből is idéz előszavában, Bethlen egyéniségének, nem mindennapian intenzív hitéletének mélyebb megismertetése érdekében.

Külön nyeresége a kötetnek, hogy a jeles és igényes tolmács, bár nem klasszika-filológus, „civilben” a latin nyelv kiváló értője, így valóságos bravúr a bravúrban, hogy az önéletrajz szerzőjének egyik, történetesen versíró fiához, Józsefhez intézett, eredetileg latin nyelvű költeményét is lefordította angolra:

„Oh, my dear son, whom my dear Julia bore,
She whom fair Venus, chaste Minerva too,
At one time might with jealous eye behold,
Thy verses I have seen, and much delight
It gives me youthful vigour to observe...”

Mindez a latin eredetiben így hangzik:

„O mihi chare puer, peperit quem Julia chara,
Quam vel pulchra Venus quondam vel casta Minerva
Invida palpebris potuisset cernere limis,
Pervenit ad nostros oculos tua carmine scripta
Charta, voluptas est pueriles cernere ductus.”

(Részlet, V. Windisch Éva közléséből, a prózai fordítás is az ő munkája:

„Ó, drága fiam, akit drága Júliám szült,-
 Ő az, akire akár a tiszta Minerva irigyen,
 Ferde szemmel nézhetett egykor,
 Szemeink elé került a te versekkel telírt lapod,
 Jóllesik ugyan a gyermeki vonásokat vizsgálni...”)²

Bár még csak körülbelül harminc esztendeje, a tanári pályáról való végleges visszavonulása óta (ekkor még csak ötvenöt éves volt!) számít Adams főhivatású fordítónak (a magyar mellett többek között orosz alkotások rangos tolmácsolójának!), a világ hungarológusai bizonyára felfigyeltek már egyszemélyes fordítói missziójára, s a magyar irodalommal kapcsolatos, igen élvezetes és pontos tanulmányaira. Remélni merjük, hogy ihletett, gondos és igényes átültetései és egyéb munkái lassanként beépülnek a magyar nyelv és irodalom külföldi oktatásába, de akár még a mi Balassi Intézetünk programjába is. A régi magyar irodalom külföldi művelői pedig különösen hálásak lehetnek Adams tanár úrnak, hogy literatúránk távolabbi korszakait illusztráló előadásai egy részéhez az ő jóvoltából már igazán autentikus angol szövegek állhatnak rendelkezésükre.

Mielőtt rátérnék néhány – a teljesség már disszertációnyi terjedelmet igényelne – további „kálvinista” Adams-fordításra, álljon itt egy, kifejezetten e konferencia számára készült meglepetés. Mivel Bernarddal folyamatos baráti-szakmai e-maileket váltunk, a közelmúltban éppen az e dolgozatomat érintő témáról készítettem vele egy rövid interjút. Az angolban ugyan ennek nincs jelentősége, de régi barátságunkra való tekintettel magyarul a tegező forma a hiteles:³

1.) *A magyar kálvinista szerzők, többek között Szepsi Csombor és a Bethlenek, Miklós mellett Kata művének fordítása a te személyes választásodnak köszönhető, vagy egy-egy felkérésnek?*

Szepsi Csomborral Vajda Miklós, akkoriban a *New Hungarian Quarterly* főszerkesztője, még sok-sok évvel ezelőtt ismerttetett meg, s felkért, hogy fordítsam le a lapnak az *Europica varietas* két fejezetét. Ezek e magyarországi angol nyelvű folyóirat 173-as és 174-es számában jelentek meg, 2004-ben. Az ő ötlete volt a teljes mű lefordítása, amelyre azonban később került sor. A Bethlen-tolmácsolások már saját választásomnak köszönhetőek, bevallom, elsősorban nem vallásos, hanem életrajzi (bár ez éppen az ő esetükben ez nem választható el igazán!) vonatkozásaik miatt. Ugyanez a helyzet II. Rákóczi Ferenc, Kemény János és Mikes Kelemen műveinek angolra fordításával is.

² BETHLEN Miklós: *Önéletírása*, kiad. V. Windisch Éva, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955, 167–168.

³ Kérdéseimre a választ egy 2022. szeptember 22-i e-mailben kaptam meg Bernard Adamstól.

- 2.) *E munkák közül melyeknek a fordítása volt a leginkább emberpróbáló feladat – és miért?*
Nehéz erre válaszolni, hiszen annyira különböző művek. De, úgy vélem, a felsoroltak közül Bethlen Miklós „angolosítása” volt a legnehezebb feladat, a változatos tartalom és a nagyon választékos nyelvezet miatt.
- 3.) *Ki számodra a legkedvesebb a régi magyar református szerzők közül?*
Számomra Szepesi Csombor a legragyogóbb, legvonzóbb egyéniség! Bárcsak több művet írt volna!
- 4.) *Mit tanultál a 16–17. századi anglikán–kálvinista kapcsolatokról középiskolai és egyetemi éveid során?*
A középiskolában semmit. Az egyetemen már értesültem a protestáns felekezetek befolyásáról Magyarország és Erdély történelmét tekintve, de esetleges anglikán kapcsolataikról egyetlen szót sem tanultunk, az egyháztörténet, sajnos, nem szerepelt a tanrendünkben.
- 5.) *Melyik angol Bibliát használod műfordítóként? A „King James Version”-t, azaz Jakab király bibliáját, vagy más változatot? És miért?*
Természetesen Jakab királyét, hisz a régi szövegek fordításához kizárólag az illik, az teszi autentikussá az angol szöveget.
- 6.) *Számtalan elismerést, kitüntetést kaptál a magyar (igen gyakran vallásos) irodalom fordításáért. Melyek ezek, s van e köztük egyházi, vagy mind a „világiak” közé tartoznak?*
Most csak a magyarokat említem. 2017-ben enyém lett az MTA Füst Milán ösztöndíja, 2019-ben pedig az Irodalomtudományi Intézet Faludi Ferenc emlékérmé. Tehát [ezidáig, teszem hozzá! P. É.] egyházi kitüntetést még soha nem kaptam. De a művek megjelenése a legfőbb jutalom számomra.
- 7.) *Voltál-e valaha református közösségek, középiskolák, egyetemek, vagy egyszerűen gyülekezetek, például a budapesti Skót Misszió vendége? Vagy – balatoni lakosként – a Balatonalmádi Kéttanyelvű Gimnázium vendége?*
A Balatonfüredi Református Általános Iskolában jártam, ahol egyik premieren akkori új könyvedet Steinbach József püspök úr mutatta be. Az ott készült tv-tudósításban még fel is villanok, igaz, én megbújtam a szép díszterem egyik hátsó sorában... Egyszer pedig meghívott a Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Angliai szeerpléseim gyakoribbak, az Oxford Hungarian Societytől a London University Szláv és Kelet-Európai Tudományok Intézetéig. Visszatérve Magyarországra: az nagyon jólesett, hogy a Bethlen Miklós Emlékévben az MTA Könyvtárában rendezett nagy szakmai rendezvénynek egyik megbecsült vendége lehettem.⁴
- 8.) *Hogyan reagált az angolul értő magyar és az angol olvasóközönség arra, hogy remekműű fordításaiddal visszavezeted munkáid közönségét a magyar református egyház korai századaiba?*
Attól tartok, elég csekély módon. A Te rendszeres recenzióidat, tudósításaidat nem számítva Bethlen Kata-fordításomról Gömöri György írt egy jó ismertetőt egy ausztrál egyházi lapba, Szepesi Csomboromról pedig a Daily Telegraph-ba. Panaszra mégsincs okom, gyakran kapok szóbeli és e-mailes

⁴ PETRÓCZI ÉVA: A Bethlen emlékévk megnyitója, *Reformátusok Lapja* 60(2016/7), 2016. február 12., 8.

elismeréseket, szakmai hivatkozásokat. Végül nagyon hálás vagyok a 2017-ben, nyolcvanadik születésnapomra megjelent, Rákóczy Anita szerkesztette kétnyelvű ünnepi kötetért, amelyet a Corvina adott ki, s amely kereskedelmi forgalomba nem került, s amelyben te három írással köszöntöttél engem.⁵

Ha már Adams tanár úr intellektuális világához Szepsi Csombor Márton áll – beszélgetésünk tanúsága szerint – a legközelebb, akkor térjünk át arra az angol nyelvű *Europica varietas*-kiadásra, amely nálunk, Magyarországon látott napvilágot, magyar tudósok, teológusok és irodalmárok számára elérhető, szerény áron megvehető, mégis elegáns kiadásban. Wendy Bracewell érzékeny és értő előszavának már az elején idézi Horatius „utile et dulce”, azaz: „használni és gyönyörködtetni” diktumát, elvárását, amely mindmáig érvényes.⁶

Amikorra Rákóczy Anitától évekkel később meghívást kaptam, hogy legyenek a már említett, mindössze nyolcvan példányban megjelent Bernard Adams születésnapjra kötet egyik szerzője, készen állt a fejemben az alábbi gondolatör:

„Bernard Adams, aki aktív szolgálata éveiben egy I. Erzsébet uralkodása alatt alapított londoni gimnáziumban orosz–francia szakos tanárként dolgozott, 1991-ben, 1937-es születésű lévén, meglehetősen korán, épp a magyar, s ezen belül a régi magyar hitéleti irodalom tolmácsolása érdekében nyugdíjba ment, komoly anyagi áldozatot vállalt ezzel. [...] E művek tolmácsolásához egyébként nem elég, ha valaki jól ismeri nyelvünket: az a klasszika-filológiai háttér, azok a latin és görög nyelv bűvöletében eltöltött korai diákévek ugyancsak elengedhetetlenek hozzá, amelyek idegen nyelvek iránti érdeklődését – s így, közvetve – a kora újkori magyar vallásos irodalom iránti érdeklődését megalapozták. [...] Szepsi Csombor és általában a magyar vándordiákok határozottan »deákos« [a latin kultúrával átszót! P. É.] életét, világát nemcsak a veretes, de egyáltalán nem erőltetetten archaizáló szöveg segít megérteni az albióni olvasóknak, hanem a rendkívül alapos lapalji jegyzetek is, amelyekben Adams, a vérbeli tanárember nemcsak a latin és görög szövegtörödékek értelmét világosítja meg, hanem valódi hungarológiai miniesszé-jegyzetekkel segíti honfitársait. Így a nagyon mulatságos Cantabrigia-Cantuaria (Cambridge-Canterbury) névvesztés történetet, amely az én időmben a magyar–angol szakos bölcsészek egyik kedvenc részlete volt [...] Ámbár nem szabad megfélekednünk arról sem, hogy a felvidéki városka, Szepsi szülőtte, akárhol járt, voltaképpen látogatásai minden helyszínét megmagyarította (ahogy Wendy Bracewell nevezte ezt a tendenciát: *Hungarianizés*), s ezt a szándékot visszaadni már önmagában fordítói bravúr. E településnevek közül a legkedvesebbek: Kémhida (Cambridge, a magyar puritánus diákok fészke!), vagy éppen a Westmonostorra »átkeresztelt« Westminster. Ezek a Szepsi Csombor-féle névváltoztatások mind-mind azt mutatják, hogy a felvidéki szerző nem csupán az angol

⁵ RÁKÓCZY Anita (szerk.): *A Celebration of Bernard Adams on his Eighties Birthday. Bernard Adams köszöntése nyolcvanadik születésnapján*, Budapest, Corvina Kiadó, 2017.

⁶ SZEPSI CSOMBOR Márton: *Europica Varietas*, Budapest, Corvina Kiadó, 2014, 7.

élet hideg szemlélője volt, hanem igyekezett belakni a kalandos sorsa által neki juttatott élményeket. Más megfogalmazásban: egy vándorlásra igazán méltó, hívó világvándor soha nem burkolózik, burkolózhat bele (napjainkban sem!) semmiféle hamis fölénybe, ellenszenvbe, intoleranciába, vagy túlhajtott nemzeti öntudatba, hanem – Istennek tetsző módon – sehol nem azt keresi, ami más népektől elválaszt bennünket, hanem elsősorban azt, ami összeköt. Bernard Adams fordítása kiválóan érzékelteti a régi magyar szerző ezirányú nemes, Istennek tetsző szándékait, szövegének minden árnyalatát.”⁷

S most hadd kínáljak egy kis pihenőt. A *Kérux* című amerikai egyházi lap, amelynek főszerkesztőjével, James Dennison jr.-ral én ismertetem össze Adams tanár urat. Ő 2007 decemberében itt jelentetett meg egy rövidsége ellenére fordítópróbáló magyar verset, Jékely Zoltán *A marosszentimrei templomban* című remekét.

Mivel a magyar szöveget mindnyájan jól ismerjük, csak az angol fordítást közlöm itt, s az átültetés ama három pontját, amelyhez két, talán nem érdemtelen megjegyzést fűznék.

In Marosszentimre Church

Translated by Bernard S. Adams

As crumbling plasters fall upon our heads,
 Thus we the praises of dear Zion sing :
 Beneath the pews mice scurry from their nests,
 An ancient company of owls take wing.
 We in the congregation number ten,
 Eleven if we reckon in the priest,
 But when we sing, we sound a hundred men.
 Down poar the plaster and the dust:
 The battle are startled in their attic roost,
 Worm-eaten rafters weakened even more.
 Eleventh is our solitary priest,
 The twelfth among us is the Lord himself.
 And so we sing, the few that still remain
 – The Lord exacts a price from him that loves –
 And those whom wocked time from us ha taken
 Join in our psalmody beneath the floor.

[Marosszentimre is in modern Rumania (Transylvania), near Gyulafehérvár (Alba Julia) The church is an old Protestant one. Bernard S. Adams lives in Hungary.]

A marosszentimrei templom, amelyet „élő adásban” mi még csak romos korában láthattunk, mára visszanyerte teljes szépségét, s istentiszteleteket is tartanak

⁷ PETRÓCZI ÉVA: *Márton Szépsi Csombor: Europica Varietas, fordította Bernard Adams*, in: uo., 71–74.

benne. De nézzük most Bernard Adams a lehetőségek, az angol hétköznapi és szóhasználati mentalitás különbségei ellenére erőteljes, szép fordítását. Az tény és való – ezt mint angolra elég gyakran „ferdített”, mindkét nyelvben otthonos versíró mondom –, minden magyar lírai mű úgy hat a szigetország nyelvén, mintha nem a maga teljességében, hanem egy párás/jeges ablak mögül néznénk. Adams tanár úrnak nincsenek „leiterjakabjai”, teljes félrefordításai, legfeljebb olyan apró, de fontos tényeket nem ismer, amelyeket bármelyik zeneszerető és zenei alpműveltségű hazai/erdélyi gyülekezeti tag igen. A vers kezdetén például „the praises of dear Zion”-t ír, miközben sok forrásból, így Csomasz Tóth Kálmántól,⁸ tudjuk, hogy 394. számú énekünk, a „Térj magadhoz, drága Sion” nem egyszerűen „énekelt imádság”, azaz hétköznapi „praise”, hanem annak a Joachim Paulinak (1636–1708) a vigasztaló éneke, aki civilben házitanító volt, s ugyanakkor a német egyházi muzsika egyik megújítójának, Paul Gerhardtnek közeli ismerőse, talán barátja, s énekét Gerhard kisfiának halálakor vigasztalásul írta. A régi szöveget Jeszenyszky Károly újította meg 1890-ben. A pontos angol szó erre az énekszöveg-szituációra és szándékra a consolation, esetleg a dirge, vagy a lament. Ennél azonban jóval zavaróbb (hisz a „praises” szó sem idegen e vers világától), a hatodik sor nagyon száraz, jóformán számadáskönyvbe illően tárgyilagos mondata. Ez magyarul így hangzik: „a tizenegyedik maga a pap”, angolul „Eleven if we reckon the priest”. Ami annyit tesz: „A papot is beszámítva tizenegyen.” Így elvész egy kis időre a lelkész-gyülekezet sorsközösség érzelmi ereje, amely egyébként végigvonul az egész szövegen! Azt ellenben nem róhatjuk fel a fordítónak, hogy az erdélyi népnyelv padlásra alkalmazott szavára, a „hiú”-ra nem talál más szót, mint az „attic”-et – mert ilyen szó az angolban nincs a padlásra, ahogyan a galambbúgos kapura sincs. Az egyébként harmonikusan tolmácsolt költemény vége felé – s ez az utolsó kritikai megjegyzésem – pedig ezt olvashatjuk: „The Lord exacts a price from him that loves.” Az „Azt bünteti, akit szeret az Úr”-hoz képest e hitvalló mondat első, nagyobbik fele nagyon „bankigazgatói stílusúnak” hangzik: „Az Úr behajtja annak az árát, ha szeret valakit.” Mindenesetre, a vers azért angolul így is átmegegy a rivaldán, erdélyi keresztyén sors-vers marad – s ez a lényeg, ezért vagyunk, ezért legyünk hálásak.

Mondandóm e pontján feltétlenül érdemes idéznem Benő Attila fordíthatatlanságról szóló tanulmányából:

„1. A fordíthatatlanság kérdése szinte megkerülhetetlen témája minden fordításeleméleti kézikönyvnek [...] A fordíthatatlanság mellett felhozott érvek nyelvi és kulturális jelrendszerek különbözőségét, a fordítási veszteségeket, a nehezen vagy egyáltalán nem fordítható szavakat és szószervezeteket szokták idézni. A fordíthatatlanság melletti érvelés már önmagában egy paradox helyzetre utal, hiszen egyetlen gyakorlati emberi tevékenység lehetőségét és megvalósíthatóságát sem kérdőjelezték meg annyira, mint éppen a fordítást. A kérdés

⁸ CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*, Budapest, Magyar Református Egyház, 1950, 404.

vizsgálata azért tanulságos, mert a probléma szorosan kapcsolódik a nyelvről a szépirodalmi [vagy akár hitéleti! P. É.] mű létmódjáról, hatásának forrásairól [...] és ugyanakkor jelzi a kellenél jobban általánosító gondolkodás csapdait.”⁹

Ahogy látom, Benő Attila jó néhány bölcs szava méltó és pontos védőbeszéd, frappáns válasz az angol *Marosszentimrei templomra* vonatkozó csekély számú, s mindvégig baráti megjegyzésekre!

Végül elérkeztünk Bernard Adams egyházunknak tett talán legnagyobb jelentőségű szolgálatához, amely nem más, mint a magyarul Kiss Áron gondozásában megjelent 16. századi zsinati végzésgyűjtemény két darabjának, a Debreceni-eger-völgyi Hitvallásnak, s az 1566-os tordai zsinat dokumentumainak angolra fordítása.¹⁰ Ezek közül akár az egyiknek az alapos összehasonlító elemzése két teljes szemesztert igényelne. Ráadásul, a *Reformed Confessions* című gyűjtemény sem áll rendelkezésemre, sem papíralapú, sem online formában, s James T. Dennison jr., a szerkesztő éppen most keleti missziós úton van, így nem tudtam elérni.¹¹ Arra azonban választ tudok adni, Bernard Adams miért mert erre a bízvást heroikusnak mondható feladatra vállalkozni. Szót ejtettem már arról, hogy ő egy I. Erzsébet uralkodása idején, ezt még pontosítva, egy, a mély hitű Sir Roger Cholmeley által 1565-ben alapított patinás londoni gimnáziumban tanított, amelynek jelmondata: „Altiora in Votis”, azaz „Magasztosabb dolgokért könyörgök”. Ez az emelkedett program Adams tanár úr esetében igazi önbeteljesítő jóslatnak bizonyult: ő ugyanis soha, semmiféle gazdasági, vagy politikai megfontolásból nem fordít talmi, efemér könyveket, pillanatnyi sikerkönyveket. Tehát: egész műfordítói pályafutása során „magasabb dolgokért könyörgött”.¹² Isten e magasztosabb dolgokból bőven juttatott neki, s hangsúlyosan sokat a 16–18. század magyarországi és erdélyi református irodalmából. Minden erőltetett szereplési kényszer nélkül, elszántan és pihenést nem ismerve dolgozik, szolgál egy kora újkori paplaknál aligha kényelmesebb és melegebb zánkai otthonában. Adjon neki sok további erő – úgy is mint jóideje már hivatalosan kettős állampolgárnak – a minden angolok és magyarok Istene, hogy ezt a nemes szolgálatot még nagyon sokáig végezhesse, mindkét népe, az angol és a magyar lelki épülésére.

⁹ BENŐ Attila: A fordíthatóság és a fordíthatatlanság kérdése. A probléma forrásai, in: Gábor Csilla – Korondi Ágnes (szerk.): *A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, I. köt., Kolozsvár, Verbum–Láthatatlan Kollégium, 2010., 9–21, 9.

¹⁰ KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Budapest, Magyarországi Protestáns Egylet, 1881.

¹¹ DENNISON, James T., Jr.: *Reformed Confessions of the 16th and 17th Centuries in English Translation, Volume 2. 1552–1566*, Grand Rapids Michigan, Reformed Heritage Books, 2021.

¹² PETRÓCZI Éva: A zánkai műfordító-remete – avagy a „mi angolunk”, *Nagyvilág* 60(2015/10), 1145–1149.

ABSTRACT

Éva Petrőczy: Bernard Adams, the Translator of Hungarian Calvinist Masterpieces and Documents

Bernard Adams (born in 1937) has lived for a long time now in Zánka and has a double – English-Hungarian – citizenship. At the age of 55, he gave up his leading teacher position in one of the historical grammar schools in London, and from that time on, he became an ardent “ferryboat-man” between the Hungarian and the English culture. Adams is a widely recognised and awarded translator of our greatest classical and modern writers, but his greatest and noblest effort is the excellent and philologically impeccable translation of the most important authors of the Hungarian Calvinist literature. He started his translating activity with his personal favourite, Márton Szepsi Csombor’s *Europica Varietas*, which was followed by masterpieces like the *Autobiography* of Miklós and Kata Bethlen, the *Letters* of Kelemen Mikes. The culmination of his cultural mission is the translation of some of our most important *Reformed Confessions*. In this presentation one of his lyrical bravados, the English version of Zoltán Jékely’s *In the church of Marosszentimre* will also be analysed. The somehow unusual, but necessary part of this paper is a short “built in” interview with a collegial friend of the author, in order to bring him closer to the theologians of the Hungarian Reformed Church.

Keywords: Bernard Adams, Márton Szepsi Csombor, Miklós and Kata Bethlen, “In the Church of Marosszentimre”, translation.

Szulovszky János

REFORMÁTUS FIATALOK ISTENÉLMÉNYEI A 20. SZÁZAD KÖZEPÉN

Küindulási pontja szerint a történeti kutatásokat két csoportba lehet osztani:

- 1.) a kutató az őt foglalkoztató téma/probléma feldolgozásához keres forrásokat;
- 2.) egy adott forráscsoport megléte készíti a történészt vizsgálódásra. Az előbbi a szükséges támpontok (források, adatok) keresésével hasonlít a nyomozói tevékenységhez, ám lényegesen eltér attól abban, hogy itt egy mellékszál, vagy akár egy, az eredeti vizsgálódás irányától teljesen másfelé vezető nyom is fontossá válhat, s betöltheti egy új kutatás számára a második típusként említett inspiráló forrás(csoport) szerepét.

Ilyen út vezette el e sorok íróját is e dolgozat megfogalmazásához.

A jeles társadalomtörténész, Horváth Gergely Krisztián vezetésével 2019 nyarán kezdte meg munkáját az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport, amely 1767-től, az úrbérrendezéstől eltelt 250 év néhány fontosabb társadalomtörténeti vetületének újragondolására, illetve a rendelkezésre álló források korszerű eszközökkel (adatbázisépítés és történeti térinformatikai elemzés) történő feldolgozására vállalkozott.¹ Kutatásaink egyik pilléré a vidék hangjának és visszhangjának feltárása képezi. Ez egyrészt a magyar politikai, gazdasági, egyházi és tudományos elit meghatározó képviselőinek a vidékkel kapcsolatos megnyilatkozásainak az elemzését jelenti. Nyilvánvaló ugyanis, hogy mindenkor számottevően meghatározta a vidéki társadalom boldogulásának feltételeit az, hogy a hatalom döntéseire befolyással bíró elit miként vélekedett róluk, mennyire ismerte reálisan a helyzetet. Másrészt pedig múlhatatlanul szükséges és hiányt pótló feladatnak tartjuk, hogy összeállítsunk egy adatbázist a parasztság gondolatait, élményeit, érzéseit közvetlen módon tükröző szövegekből (vallomások, naplók, memoárok, interjúk, levelek), amely alapján megragadható a vidék hangja és önképe.² Ehhez első lépésként el kell készíteni a kapcsolódó, már nyomtatásban megjelent anyagok bibliográfiáját,³ valamint fel kell térképezni és össze kell állítani a közgyűjte-

¹ A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport kutatási programja keretében készült.

² A kutatási programról bővebben l.: <https://10generacio.hu/hu/projektleiras> (Letöltés: 2023. március 15.)

³ L.: <https://ti.abtk.hu/kutatasok/lendulet/tiz-generacio/4926-a-lendulet-tiz-generacio-kutatosport-osszeallította-a-magyar-nyelven-megjelent-egodokumentumok-annotált-bibliografiát> (Letöltés: 2023. március 15.)

ményekben (levéltárakban, múzeumokban) őrzött kéziratok lelőhelykataszterét. Ezekből forrásközléseket szeretnénk majd közreadni. Távolabbi célunk a Kárpát-medence parasztsága visszaemlékezéseinek reprezentatív szövegtárát mindenki számára közkinccsé tenni a világhálón. Ezt nemcsak azért tartjuk fontosnak, mert messzemenően egyetértünk Tárkány Szűcs Ernővel, aki szerint „ha egy nép igazán meg akarja ismerni önmagát, parasztsága önvalloását nem hagyhatja figyelmen kívül”,⁴ hanem mert ezen túlmenően egyúttal alkalmas arra is, hogy a történelmünket mintegy alulnézetéből, a kisemberek sorsán keresztül bemutatva személyessé és jobban átélhetővé tegye. Ennek azért van nagy jelentősége, mert a rendszerváltás után született korosztályok már nem tapasztalták meg saját bőrükön a kommunista rendszer embertelenségét, e szövegtár révén viszont képet kaphatnak erről is. Ráadásul mivel a terveink szerint az egész Kárpát-medencét lefednék a közreadásra kerülő visszaemlékezések, így a jelenlegi határainkon kívül rekedt, a kisebbségi lét megpróbáltatásaival is terhelt magyarság sorsa is megjelenítődne. Ám idáig még el is kell jutni – most még csak a szóba jövő kéziratok feltárásánál tartunk.

Ezért kerestem fel 2020-ban a debreceni Református Kollégium – mai hivatalos nevén Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei – Könyvtárának kéziratárát. Ugyanis egy néhány évvel ezelőtti beszélgetésünk során megtudtam egykori egyetemista társamtól, Győri L. Jánostól, hogy *Illyés Endre* (1897–1962) református lelkész, teológus hagyatékát ott őrzik. Az ő 1931-ben Szegeden közreadott *A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára* című könyve a magyar vallási néprajz egyik örökbecsű, úttörő művének számít.⁵ Mivel nemcsak ennek megírásához, hanem még később is folytatott néprajzi adatgyűjtést – főleg a Tiszántúl északkeleti részén –, azt reméltem, talán vannak a hagyatékában parasztság köréből származó, ún. ego-dokumentumok (naplók, feljegyzések, levelek stb.). Jóllehet, ebbéli reményem nem teljesedett be, nagy mennyiségben találtam viszont hitoktatóként tanítványaival ilyen címelekkel íratott dolgozatokat: „gyermekkorai vallásos élményeim”,⁶ „első úrvacsorai emlékem”,⁷ „mikor tapasztaltam meg életemben legjobban Isten gondviselő jóságát?”,⁸ „melyek voltak legemlékezetesebb vallásos élményeim az elmúlt évben”,⁹ „legmélyebb Isten élményem”.¹⁰ Ugyanis miután 1920–1921-ben segédlelkészként szolgált Zi-

⁴ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő: Előszó, in: Szentí Tíbor (szerk.): *Paraszttalosságok. Gazdák emlékezése Vásárhelyről*. Második, javított, teljes kiadás. Budapest, Századvég, 2008, <https://vmek.oszk.hu/08600/08696/08696.pdf>, 14. (Letöltés: 2023. március 17.)

⁵ MOLNÁR Ambrus: Illyés Endre, a református egyházi néprajz úttörője, *Confessio* 9(1985/4), 13–15., BARTHA Elek: Előszó, in: Bartha Elek – P. Szalay Emőke (szerk.): *Illyés Endre néprajzi tanulmányai* (Vallási Néprajz 11.), Debrecen, 2002, 7–8.

⁶ Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei Könyvtárának Kéziratára (továbbiakban TREKKK) Illyés Endre hagyatéka R 3942. cs. és R 3948. cs.

⁷ TREKKK Illyés Endre hagyatéka R 3954. cs.

⁸ Uo., R 4045. cs.

⁹ Uo., R 4046. cs.

¹⁰ Uo., R 4047. cs.

lahon és Óraljaboldogfalván, s hitoktató volt Miskolcon (1921–1924) és Szege-
den (1924–1933), Debrecenbe került vallástanárnak a Dóczi Leánynevelő Intézet
Gimnáziumába és Tanítóképzőjébe (1933–1942).¹¹

Nem egyszerűen hitbeli ismereteket akart átadni tanítványainak, hanem arra
törekedett, hogy élő hitre jussanak, Isten gyermekeivé váljanak.¹² Ahogy egyik
cikkében fogalmazott, a felekezeti iskola „minden munkájának alapja az élő for-
rásokból táplálkozó, Krisztusban gyökerező hit. E hit nem élheti ki magát a téli
vasárnapi istentiszteletek tornateremben megtartásában, a heti egy énekóraban,
a növendékek templomba felvezetésében; de még egy konfirmáltak körének lé-
tesítésében, Soli Deo Gloria kollégium, Mekdesz-fiók stb. papíron vagy valóság-
ban felállításában.”¹³ Ahhoz, hogy pedagógusként eredménnyel járjanak, tudniuk
kell, hogyan gondolkodnak a tanítványaik, milyen a világlátásuk, mi foglalkoztat-
ja őket.¹⁴ Komoly problémának látta, hogy „nem ismerjük eléggé a ránk bízott
lelket”.¹⁵ Nagyfokú felelősséget érzett a református iskola felekezeti-hitvallásos
karakterének kialakításában és megőrzésében:

„az általunk adható, tőlünk kívánt világnézeti nevelés nem lehet általános, ha-
tározatlan tartalmú, sőt ideális értékelésre, vagy kultúrfilozófiára épített sem,
hanem egyedül és kizárólagosan keresztyén világszemléleten alapuló, még kö-
zelebről református keresztyén, vagy ág. evangélikus hitvallási alapokon nyug-
vó nevelés [...] Ha nem ezt adjuk, nincs komoly alapja, nincs létjogosultsága
felekezeti oktatásunknak, és nem érdemes nagy áldozatokkal felekezeti iskolá-
kat fenntartani.”¹⁶

A tanároktól, osztályfőnököktől elvárta, hogy

„az iskolának szelleme kell, hogy legyen! Ez a szellem nem lehet más, mint
az Isten szeretete, az előtte felelősséggel járás, az ő megbízásának odaadó tel-

¹¹ KISS Sándor: D. Dr. Illyés Endre, *Theológiai Szemle* 5(1962/7–8), 234–235.; KÓSA László: Illyés Endre, in: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon F-Ka*, 2. köt., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 626.; MOLNÁR Ambrus: Dr. Illyés Endre (1897–1962), in: Dankó Imre – Küllös Imola (szerk.): *Vallási néprajz II. Protestáns egyházi források, kutatók, hagyományok*, Budapest, ELTE Folklor Tanszék, 1985, 218–229.; uő: D. Dr. Illyés Endre teológiai professzor emlékezete, *Theológiai Szemle* 41(1998/2), 102–103.; BALASSA Iván: Száz éve született D. Dr. Illyés Endre. 1897–1962, *Confessio* 21(1997/4) 51–57.; uő: Száz éve született Illyés Endre (1897–1962), *Honismeret* 25(1997/6), 18–19.

¹² ILLYÉS Endre: *Gondolatok a református iskolák református jellegéről*, Debrecen, 1940.

¹³ ILLYÉS Endre: A jobb diákközszellem kialakításáért, *Protestáns Tanügyi Szemle* 7(1933/6), 237.

¹⁴ A fiatalokkal kapcsolatos olyan kérdések is komolyan foglalkoztatták, mint a diákszerelm val-
lásos és erkölcsi vonatkozásai, s miként lehet jobba formálni a diákközszellemet? – Illyés Endre:
A diákszerelm vallásos és erkölcsi elemei, *Protestáns Tanügyi Szemle* 6(1932/10), 313–324., uő:
A jobb diákközszellem.

¹⁵ Illyés: A jobb diákközszellem, 236.

¹⁶ ILLYÉS Endre: Az osztályfőnök munkája református keresztyén szempontból, *Protestáns Tanügyi Szemle* 14 (1940/4), 93. L. még ehhez: ILLYÉS Endre: *A felekezeti tanítóképzők felekezeti jellege. Az 1927/8-1936/7. évi iskolai értesítők alapján*, Debrecen, [Városi Nyomda], 1939.

jesítése, a ránk bízottakban való hűség, a Krisztus alázatos követése. Ahol ez még nem érzik ki a vezetők életéből, eljárásából, ott csak képmutatás lesz, de életáthatás nem, ott a diákközszellem is lerázza magáról a kelletlen nyűgöt ott és ahol csak tudja.”¹⁷

Vallásitanári pályája elején magyarra ültette Jacques Eugène Choisy (1866–1949), a híres svájci egyháztörténész professzor¹⁸ Kálvin pedagógiájáról írt könyvének¹⁹ két fejezetét, amelynek alcíme pontosan jelzi, hogy mi érdekelte különösen a mű fordítóját: *A Kálvin iskolájában nevelkedett emberek megkülönböztető jellemvonásai*.²⁰ Ő is magasra tette a keresztyén pedagógusok számára a mércét: „az iskola hívő élete nem állhat meg a tanár-tanítvány közös bibliatanulmányozásánál, de közös úrvacsoráztatásánál sem, hanem szeretetközösséggé kell, hogy váljon a hitközösség”.²¹

Valláspedagógiai képzettsége (1925–1926-ban Genfben folytatott ilyen irányú tanulmányokat) és elkötelezettsége, amely – amint azt 1931-es úttörő és alapvető könyve is jelzi – erős néprajzi érdeklődéssel is párosult, érthetővé teszi, hogy a vallásitanárként íratott dolgozatai közül sok arra irányult, hogy feltérképezze diákjai hittel és egyházzal kapcsolatos képzetait, tapasztalatait és élményvilágát. 1940-ben két fontos könyvecskét is közreadott. Az egyikben figyelemre méltó gondolatokat fogalmazott meg a református iskolák református jellegéről,²² a másikban középiskolás lányok konfirmációjáról és első úrvacsoravételéről írt.²³ Ez utóbbiban nem elégedett meg azzal, hogy áttekintést nyújtson az úrvacsora református felfogásáról, a konfirmáció történetéről és főbb aktuális kérdéseiről, s javaslatokat fogalmazzon meg arról, miként kell a konfirmációra felkészíteni a fiatalokat és megrendezni e fontos ünnepélyt. Ezen túlmenően mintegy 300 személyes valómás alapján²⁴ betekintést nyújtott a 13-14 éves konfirmandus lányok életébe, gondolatvilágába, abba, hogy erre az eseményre készülve milyen várakozás munkált bennük, s miként élték meg ezt a nagy napot. E műve is úttörő volt a maga nemében, nem véletlen fogadta jól a korabeli kritika.²⁵

¹⁷ Illyés: *A jobb diákközszellem*, 237.

¹⁸ Életről és munkásságáról: FATIO, Olivier: Choisy, Eugène, in: *Dictionnaire historique de la Suisse (DHS)*, version du 30.12.2003. Online: <https://hls-dhs-dss.ch/fr/articles/009039/2003-12-30/>, (Letöltés: 2022. november 2.)

¹⁹ CHOISY, Jacques Eugène: *Calvin éducateur des consciences*, Neuilly (Seine), éditions de „la Cause”, 1926.

²⁰ CHOISY, Jacques Eugène: *A Servet kéngesztelő emlékmű. A Kálvin iskolájában nevelkedett emberek megkülönböztető jellemvonásai*, ford. Illyés Endre. Szeged, [Hírlapkiadó és Nyomdávalallat], 1930.

²¹ Illyés: *A jobb diákközszellem*, 237.

²² Illyés: *Gondolatok*.

²³ ILLYÉS Endre: *Középiskolás lányok konfirmációja és első úrvacsoravétele*, Debrecen, [Városi Nyomda], 1940.

²⁴ Minden bizonnyal könyvének megírása után is tovább végezte a konfirmandus lányok körében az adatgyűjtést, mivel az ezzel kapcsolatos dolgozatokból 582 darabot őriz a hagyatéka. TREKKK Illyés Endre hagyatéka R. 3954. cs.

²⁵ Kiss Sándor ismertetéséből [Dunántúli Protestáns Lap 52(1941/27), 1941. július 6., 137.]: „ügyesen választotta ki az önvalomásokból azokat, amelyek céljának legjobban megfeleltek s így érte el

Illyés Endrét okkal nevezi a magyar református nevelés elkötelezettjének ifj. Fekete Károly professzor, mivel „minden szempontból kutatta a magyar református nép lelkivilágát és környezetét, másrészt nagyfokú felelősséget érzett a református iskola felekezeti-hitvallásos karakterének kialakításában és megőrzésében”.²⁶

A KUTATÓ VILÁGKÉPÉNEK SZEREPE A TUDOMÁNYOS ÉRTELMEZÉSBEN

Mielőtt az Illyés Endre hagyatékában lévő, Istenélményekkel kapcsolatos dolgozatokról szólnék, szükséges kitérni néhány elvi-elméleti problémára.

Néhány esztendővel ezelőtt írtam egy cikket: Lehet-e a szellemi néprajznak keresztény tudományos megközelítése?²⁷ Erre egy iskolateremtő magyar folklorista professzor azon kutatói hozzáállása késztetett, amely a megszállottság problémakörének tárgyalása során még csak fel sem vetette, hogy az általa követett reduktív ateista²⁸ felfogáson kívül a jelenségnek más tudományos értelmezése is lehetséges, s olyan narratívával él, amely nem teszi világossá, mi az ő interpretációja, s mi tekintendő a kereszténység/kereszténység saját tanításának. Ráadásul ennek során olyan teljesen megalapozatlan nézeteket terjeszt, miszerint például „Az újszülött eleve a Sátán által megszállott állapotban van, a keresztelő megtisztító szertartása – mintegy a Szentlélek általi megszállása – révén lesz csak alkalmas arra, hogy a keresztények (ilyen értelemben Szentlélektől megszállottak) közösségének tagjává váljék”.²⁹ Az eredetileg az *Ethnographia* folyóiratnak beküldött kéziratról

azt, hogy a számos idézet mindegyike új színt, új szépséget tár fel, tehát az érdeklődést állandóan ébren tartja. Érdeme, hogy az összegezésben rámutat számos a konferenciával kapcsolatos helytelenségre s azok eredőjére is, hogy tudniillik nem vagyunk hitvalló egyház. Mindenkinek, aki a konfirmációval foglalkozik, akár mint lelkész, akár mint konfirmándus, szeretettel ajánlom.” A *Theológiai Szemle* [16(1940/1)1, 318–319.] recenziója: „kívánatos volna az is, hogy az egyházunk zömét alkotó és konfirmándusaink nagyobb százalékát vezető és tanító falusi lelkészek is szorgalmasan gyűjtögetnék a hasonló vonatkozású anyagot s így egyszer átfogó, teljes kép bontakoznék ki előttünk ez igen fontos kérdésben.”

²⁶ ifj. FEKETE Károly: D. Dr. Illyés Endre a gyakorlati teológus. In: *Orando et laborando. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem évkönyve a 471. tanévről 2008/2009.*, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2010, 59.

²⁷ SZULOVSKY János: Lehet-e a szellemi néprajznak keresztény tudományos megközelítése? *Ethnographia* 125(2014/2), 161–183.; Interneten elérhető: <http://real.mtak.hu/id/eprint/19085> (Letöltés: 2023. március 18.)

²⁸ A kifejezést Katherine Ewing alkotta meg. L.: EWING, Katherine: Dreams from a saint: Anthropological atheism and the temptation to believe, *American Anthropologist* 96(1994/3), 571–583.

²⁹ PÓCS Éva: Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben, in: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*, (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs, L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 2001, 185–186. E kijelentések filológiai problémáiról: Szulovszky János: *Vallás – világkép – tudomány. A keresztény tudományos értelmezési keret létjogosultsága*, (Vallástudományi Könyvtár 16.) Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó, 2018; A vitatott szerző megszállottság-konstrukciójának kritikája: SZULOVSKY János: Megszállottság: értelmezések, problémák, megfontolások, in: Tánzos Vilmos – Peti, Lehel (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Erdélyi Múzeum Egyesület, 2019, 147–172.

a Magyar Néprajzi Társaság 2013-ban egy vitautólést rendezett, amelynek anyaga a következő évben a lapban meg is jelent.

Mivel a vitacikkemmel kapcsolatban a vitatott szerző³⁰ és a többi felkért hozzászóló³¹ annyi ellenvetést fogalmazott meg, hogy a válaszádra kapott 10 000 betűhelynyi terjedelemben nem tudtam mindre kitérni,³² megszületett a *Val-lás – világkép – tudomány. A keresztény tudományos értelmezési keret létjogosultsága* című könyvem, amely a Magyar Vallástudományi Társaság Vallástudományi Könyvtár sorozatában 2018-ban látott napvilágot,³³ s amelyben nemcsak az észrevételeimet és álláspontomat fejthettem ki bővebben, hanem tágabb kontextusában is továbbgondoltam az eredetileg a megszállottság mibenlétéről szóló problémakört. Ennek során rámutattam arra, hogy tudományosan megalapozatlan az összehasonlító vallástudománynak az a közkeletű dogmája, miszerint csak minden vallási formától egyenlő távolságra állva, egy közös koordinárendszerben lehetséges a különböző vallások, vallási megnyilvánulások tudományos vizsgálata, s érvekkel támasztottam alá a keresztény/keresztény tudományos értelmezési keret létjogosultságát. Mivel ez alapjaiban kérdőjelezte meg a mainstream megközelítés értelmezési hegemóniáját, s bizonyos kutatások metodikájával és filológiai korrektségével kapcsolatban is aggályokat vetett fel, nyilvánvalóan komoly érdekeket sért. Az érintettek a könyvem megállapításainak vitatása helyett a legegyszerűbb megoldást választva, annak agyonhallgatása eszközével, a *damnatio memoriae* egyfajta posztmodernkori rítusával élnek, s kerülik – mint ördög a tömjént – pusztán még a kötet címének az említését is, még akkor is, amikor nevén nevezése feltétlenül indokolt lenne.³⁴

³⁰ PÓCS ÉVA: Válasz Szulovszky Jánosnak, *Ethnographia* 125(2014/2), 184–192.

³¹ KLANICZAY GÁBOR: Vita Szulovszky János cikkével, *Ethnographia* 125(2014/2), 193–198.; MOHAY TAMÁS: Megérteni, megmagyarázni, tudni, hinni: megjegyzések Szulovszky János dolgozatához, *Ethnographia* 125(2014/2), 207–212.; VARGYAS GÁBOR: Megjegyzések Szulovszky János „Lehet-e a szellemi néprajznak keresztény tudományos megközelítése?” című írásához, *Ethnographia* 125(2014/2), 199–206.

³² SZULOVSKY JÁNOS: Válasz – dióhéjban. Pócs Éva, Klaniczay Gábor, Mohay Tamás és Vargyas Gábor hozzászólása margójára, *Ethnographia* 125(2014/2), 213–215. Interneten elérhető: <http://real.mtak.hu/id/eprint/19088> (Letöltés: 2023. március 18.)

³³ Interneten elérhető az MTA Könyvtár repozitóriumában: <http://real.mtak.hu/89135/> (Letöltés: 2023. március 18.)

³⁴ Amikor a vitatott szerző egy sor korábbi tanulmányát egy új gyűjteményes kötetben kiadta, az általam szóvá tett filológiai hibái közül egyet – a „Megszállottságjelenségek, megszállottságrendszerek” c. dolgozatában lévőt – korrigálta, s egy lábjegyzetben pusztán csak ennyit közölt: „Az eredeti cikkben (tévesen) circumpossessio áll. Köszönöm Szulovszky Jánosnak, hogy felhívta a figyelmemet a hibás szóhasználatra”, ám inkább semmibe vette a tudományos műveknél elvárt precíz adatoltságot, de nem nevezte meg azt a szakirodalmi helyet (Szulovszky: *Vallás – világkép – tudomány*, 108–109.), amely a hibára rámutatott (l.: Pócs Éva: *Népi vallás és mágia Közép-Kelet-Európában. Válogatott tanulmányok II.* (Studia Ethnologica Hungarica 18.), Budapest, L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 2018 [megjelenés éve: 2019]). Hasonlóan járt el Klaniczay Gábor is, midőn Pócs gyűjteményes kötetéről írva megemlíti ugyan a 2014-es vitánkat [Klaniczay Gábor: A természetfeletti kommunikáció műhelye, *BUKSZ. Budapesti Könyvszemle*

Mivel a könyvem eredményei – részben az elmondottak miatt – mind ez idáig épp csak beszüremkedtek a szakirodalomba,³⁵ s egyáltalán nem számítanak közkeletűnek, röviden felidézem a témánk szempontjából fontosabb megállapításait.

A tudományfilozófusok számára már jó ideje nyilvánvaló, hogy helyénvalóbb nem tudományos világképről, hanem többes számban, tudományos világképekről beszélni. A természettudományokon belül is más a biológia vagy a fizika világképe, ráadásul időről időre – olykor meglehetősen gyorsan – ezek is változnak, s egyidejűleg egymás mellett több tudományos világképmodellel létezik.³⁶ Ahogy Peter Berger hangsúlyozza, a világkép egy multiperspektívikus konstrukció,³⁷ nem létezik az az absztrakt, kizárólagos és mindenek felett álló tudományos világkép, amelyet némelyek még manapság is tételeznek.

Mivel a keresztyén/keresztény tanítás egy koherens, bergeri értelemben vett *hibetőségi rendszert* képez, van létjogosultsága a keresztyén világkép szerinti tudományos interpretációnak. Emlékeztetni szeretnék arra, hogy a keresztyénségnek/kereszténységnek történelmi szerepe volt a tudományosság kifejlődésében, a tudományos módszeresség a skolasztikus teológia szülötte.³⁸ Egy keresztyén tudományos paradigma nem a módszertani naturalizmus/materializmus elvetését jelenti: elfogadja a tudományok alapvető episztemológiai elveként, hogy a jelenségekre

31(2019/3–4), 169.], de mélyen hallgat a könyvemről, amelyből megjelenése után természetesen neki is küldtem tiszteletpéldányt, ahogy a többi vitapartneremnek is.

³⁵ Hazai tudományos igényű recenziója csupán Vitéz Ferencnek, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem magyar nyelvi és irodalmi tanszéke tanszékvezető docensének a jóvoltából született [VITÉZ Ferenc: Szulovszky János: Vallás – világkép – tudomány. A keresztyén tudományos értelmezési keret létjogosultsága. Vallástudományi Könyvtár, 16. Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó, 2018, 240.] *Nézőpont* 14(2020/98–99), 29–32.], akit a könyv ezen kívül még egy publicisztikára is inspirált [VITÉZ Ferenc: A Világképek Könyve, *Magyar Hírlap* 53(2020/45), 2020. febr. 22., 8.]. Néprajzkutató tollából pusztán Erdélyben látott róla napvilágot egy értő recenzió [LANCU Laura: Találkozhatnak-e a párhuzamosok? Szulovszky János: Vallás – világkép – tudomány. A keresztyén értelmezési keret létjogosultsága, Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan Kiadó, 2018. *Erdélyi Múzeum* 83(2021/2), 145–148.]. Legjobb tudomásom szerint a könyvem megállapításaira idáig pusztán Kuminetz Géza hivatkozott rektori székfoglaló beszédében [KUMINETZ Géza: *A tudományos élet és a személyiségfejlesztés sajátos fellegvára a katolikus egyetem*, (Pázmány Könyvek 10.) Budapest, Szent István Társulat, 2020], s rajta kívül tudománytörténeti áttekintéseiben eddig csak Ö. Kovács József említette meg [Ö. KOVÁCS József: Néprajz és antropológia a történetkutatásban. Egy személyes tanulási folyamatról, in: Borsos Balázs – Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba (szerk.): *Számvetés és tervezés. A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században*, Budapest, (ELKH) BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó, 2020, 375–407.; uő: *Ethnography and Anthropology in Historical Research. A Personal Learning Process*, in: Borsos, Balázs – Cseh, Fruzsina – Mészáros, Csaba (eds.): *Reckoning and Framing. Current Status and Future Prospects of Hungarian Ethnography in the 21st Century*. Münster–New York, Waxmann Verlag GmbH, 2022, 133–153.].

³⁶ A különböző korok és kultúrák, tudományok változó világképéről áttekintést nyújt pl. MARKSCHIES, Christoph – REICHLE, Ingeborg – BRÜNING, Jochen – DEUFLHARD, Peter (Hrsg.): *Atlas der Weltbilder*, Berlin, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, 2011.

³⁷ BERGER, Peter: *Computer und Weltbild. Habitualisierte Konzeptionen von der Welt der Computer*, Wiesbaden, Westdeutscher Verlag, 2001, 17–98.

³⁸ Erről bővebben JÁKI Szaniszló: *A tudomány megváltója*, Budapest, Ecclesia, 1990.

természetes ok-okozati magyarázatot keresünk, és ezeket a tudomány módszereivel tesszük próbára, azonban határozottan kiáll amellett, hogy *ex nem jelenthet együt-tal ontológiai naturalizmust*. A tudomány művelői közül nem kevesen vélekednek így, még ha olybá tűnik is, hogy azok vannak többségben, akik arra a bizonyíthatatlan feltételezésre építenek, miszerint a világ csak materiából áll. Némelyek ezt teljesen dogmává merevítik, s ab ovo kizárják az értelmezési rendszerükből a transzcendens lehetőségét. Ez a hozzáállás világnézeti tautológiát eredményez, s nem teszi lehetővé a világ teljes megismerését, mivel feltételes módban sem számolnak bizonyos, logikailag lehetséges opciókkal. Ráadásul ez az alapállás nincs összhangban a filozófusoknak azzal az alapvetően konszenzusos véleményével, miszerint mivel a filozófia alapkérdése eldönthetetlen, ezért egyforma joggal vallhatja magáénak valaki akár a naturalista, akár a transzcendentista ontológia álláspontját. Vagyis a szükséges tudományos módszeresség esetén a naturalizmus és a transzcendentizmus egyaránt igényt tarthat a tudományos szemlélet státuszára. E kijelentés igazságtartalmán semmit nem változtat az a körülmény, hogy a tudományok művelésének mai gyakorlata ezt nem igazán tükrözi, s nem ritkán tetten érhető az ún. *szcientizmus* torzulása, azaz a tudomány köntösében tetszelgő naturalizmus/materializmus, amely pusztán csak azt tekinti valóságnak, ami természettudományosan megismerhető.³⁹ Az így vélekedő tudós olyan, mint a süket ember, akinek nincs tapasztalata a hangokról, a hangok harmóniájáról, és csak a zenemű partitúráját látva alkot sommás véleményt a világ legnagyobb komponistájának művéről. Olyan világot ítél meg, amelyet nem ismer.⁴⁰

Egy keresztyén/keresztény tudományos értelmezési keret nem tagadja eleve a naturalista, reduktív ateista valóságmodell minden megállapítását, hanem alapvetően bizonyos opció többlet jellemzi. Elsősorban az, hogy az Isten–ember közötti kommunikációt nem zárja ki a lehetőségek közül. Jóllehet, ha valaki arról számol be, hogy Isten szólt hozzá, nem minősíti eleve pszichés betegnek – ám nem is fogadja el fenntartások, kellő kritika nélkül. Továbbá szükséges leszögezni, noha minden további nélkül lehetséges bármely keresztyén/keresztény gyülekezet teológiájának a koordinátarendszerében tudományos igénnyel elemezni egy vallási jelenséget, azonban egy keresztyén/keresztény paradigma nem feltétlenül jelent valamelyik keresztyén/keresztény közösség tételes tanításához, teológiai rendszeréhez való igazodást. Ez megnyilvánulhat csupán *a sajátos keresztyén világkép*, s azon belül *az emberkép főbb elemeinek* mint értelmezési keretnek a figyelembe vételében, elvégre a keresztyén/keresztény hit lényege, a *kériigma*, közös. E dolgozatomban ez utóbbi megközelítést szeretném érvényesíteni. A tudományos tisztesség megköveteli – még ha a világnak ezen a táján ez nem is bevett gyakorlat –, hogy

³⁹ Szulovszky: *Vallás – világkép – tudomány*, 141–142.

⁴⁰ A reduktív elméleteknek a vallás jelenségének valódi vizsgálatára való alkalmatlanságáról bővebben l.: MEZEI Balázs: Új utak a vallástudományban, in: Czövek Judit – Szulovszky János (szerk.): *Közvetítő. Tanulmányok Hoppál Mihály 75. születésnapjára*, Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság, 2017, 75–76.; L. még: MEZEI Balázs: Vallás és tudomány, *Vigilia* 77(2012/3), 180–187.

a kutató meghatározza a pontos világnézeti/világképi pozícióját. Így szükséges azt is kijelentennem, hogy gyakorló római katolikus vagyok, s bár nem kívánok valamiféle katolikus teológiát követni, ennek hatása alól nem biztos, hogy sikerül teljesen kivonnom magamat.

Bár nem lenne kötelező, de talán nem árt, ha megosztom a személyes kutatói dilemmámat, azt, hogy egy ideig hezitáltam azon, vajon helyén való-e római katolikusként ilyen bensőséges református anyagot elemeznem? Végül azért lett igenlő a válaszom, mert úgy vélem, ha valaki elkötelezett felekezeti, attól még megláthatja és elismerheti más keresztyén közösségek értékeit. Különbösen is, aki Debrecenben eszmélődött és teremtett ismeretségeket, kötött barátságokat gimnazistaként, egyetemistaként és fiatal felnőttként, aligha lehet igazán tájékozatlan a kálvinizmus mibenlétét illetően. Ráadásul már azért sem ismeretlen számomra a református hitélet, mivel anyai nagymamám, Pethő Józsefné, született Seres Róza (Sarkad, 1909 – Debrecen, 2003) református volt, 1976 és 1987 között nála laktam Debrecenben. Láttam hitét gyakorló életét, sőt hajlott korában, amikor már nem tudott Istentiszteletre eljárni, hogy ne kétszemélyes legyen a szertartás, részt vettem a liturgián, amikor a nagytiszteletű Rácz László lelkész úr⁴¹ karácsonykor és húsvétkor eljött, hogy Úrvacsorában részesítse. Az is a pozitív döntésem irányába hatott, hogy bár más szertartások szerint, de ugyanazt az Istent imádjuk, egyaránt Jézus Krisztust próbáljuk követni, s ugyanannak a Szentléleknek az indíttatásaira vagyunk érzékenyek. Továbbá: más vallási háttérből jöve talán megláthatók a hasonlóságok, illetve az esetleges különbségek a református és általam eddig megismert katolikus beszámolók között.

ISTENÉLMÉNYEK A TUDOMÁNY MÉRLEGÉN

„Ha Isten jelenlétéről beszélünk, ezt nem abban az értelemben gondoljuk, amint a 139. zsoltárban találjuk, hogy Isten mindenütt jelen van – bár ez mindenképpen igaz –, hanem sokkal inkább Isten jelenlétének személyes átélésére gondolunk. Ez már évezredekkel ezelőtt is megragadta és megmozgatta a legkülönbözőbb természetű és képességű embereket. Ma is hasonlóan jelenti Isten megtapasztalását és átélését, úgy, ahogyan erről az egész Bibliában olvasunk. Miért szükséges Isten jelenléte? – kérdezhetné valaki. Isten jelenléte az ő megtapasztalását jelenti. Enélkül csak mélységbe és romlásba jutnánk. Jelenléte Isten- és Krisztus-élmény. [...]

Isten jelenléte felmérhetetlen és megmérhetetlen. Nem az értelem kiváltsága és nem is a fellelkedés dolga ez. Az ész és az érzélem képtelen felfogni vagy létrehozni. Isten jelenlétét a szív éli át. Olyan tapasztalat ez, amely az embert mélységesen megragadja s amelyet Isten tetszés szerint ajándékoz nekünk. Tel-

⁴¹ 1990 és 2006 között volt a debrecen-csapókerti gyülekezet lelkésze. Életinterjúja: http://www.kre.hu/portal/images/eletutinterjuk/Racz_Laszlo_Racz_Laszlone_eletutinterju.pdf (Letöltés: 2023. március 14.)

jesen az ő legfelsőbb elhatározásától függ. Isten jelenlétét azonban csak az ő utána vágyódó szív élheti át. Olyan szív, amely egészen őfeléje fordul.⁴²

Mielőtt Martin Schacke eligazító gondolatai jegyében ismertetném Illyés Endre hagyatékából a mintegy 300, „gyermekkori vallásos élményeim” címmel írt dolgozatról azt a néhányat, amelyekben személyes Istenmegtapasztalás érhető tetten, indokolt megnézni, hogy mit tart ezekről a mértékadó szakirodalom. A kiváló protestáns teológus, Gerd Theißen írja *Az őskereszténység élményvilága és magatartásformái* című könyvében:

„az olyan látomások, amelyekben a tanítványoknak volt részük húsvét után, nem analógia nélküliek. Különbözőségük nem érv életszerűségükkel szemben. Semmi ok nincs elvitatni a húsvéti jelenések szubjektív hitelességét, vagy patológikus jelenségeknek tartani őket: azt is el kell fogadnunk, hogy ezek idézték elő azokat a változásokat, amelyek az egyház létrejöttéhez vezettek. Azok, akik Krisztus-látomásokat éltek át, gyakran alapjaiban változtatták meg az életüket, és új irányt szabtak maguknak.”⁴³

A nemzetközi hírű római katolikus Biblia-szakértő, Farkasfalvy Dénes hangsúlyozza, hogy majdnem minden Krisztushívőnek vannak olyan élményei, amelyek Jézus Krisztusról mint jelen levő személyről számolnak be. Rámutat, itt nem egyszerűen valamilyen fantáziaképről van szó:

„nem arról, hogy Jézus alakja az evangéliumok alapján mintegy megelevenedik, azaz a képzelet jóvoltából a »regényhősből« valóság lesz. A »most és itt« valóságos Krisztusáról van szó és olyan élményről, amely egyáltalán nem rendkívüli, tehát nem csodás vagy kivételesen »misztikus«, hanem minden keresztény életében megjelenik több-kevesebb tudatossággal. Azt éljük meg, hogy Krisztus most is valóság: egyrészt az örök életben – »odaát« –, másrészt egy olyan jelenlétel, amellyel övét a földön elkíséri. [...] Annak a megtapasztalását jelenti, hogy Isten a tőle elrugaszkodó embert határtalanul szereti. Az abszolút szeretet élménye ez, amely a keresztényben nem maradhat határozatlan és bizonytalan, hanem a Krisztus-tényben »ölt testet«, »tematizálódik«: a Krisztus-tény a Krisztus-élményben lesz személyes világom részévé. A keresztény ember Krisztus-hite, ha élő, akkor Krisztussal való tényleges kapcsolatot jelent. Azt is mondhatnánk, hogy a hit csak akkor ihlet imádságot, ha elérhető, megszólítható személyes valóságra vonatkozik. A keresztény élet tehát nemcsak az apostolok hithirdető szavának ad hitelt. Nemcsak elfogadja, hogy Krisztus feltámadt és él, hanem az apostolok élményét újra megjeleníti a keresztény létformában.”⁴⁴

⁴² SCHACKE, Martin: *Mózes az Isten jelenlétében*, 2. kiadás, Tuttingen, Evangéliumi Iratmisszió, é. n., 9.

⁴³ THEIßSEN, Gerd: *Az őskereszténység élményvilága és magatartásformái. Az őskereszténység pszichológiája*, ford. Szabó Csaba, Budapest, Kálvin Kiadó, 2008, 145.

⁴⁴ FARKASFALVY Dénes: Hit és tapasztalat, *Szolgálat* 17(1985/66), 17–18.

Itt emlékeztetek arra, amerikai valláspszichológusok már több évtizede használják az első-, illetve másodkézből származó vallások szakkifejezést. Az első csoportot a vallás közvetlen formája képezi: alapja a misztikus megtapasztalás, vagyis a közvetlen Isten-kapcsolat. A második csoport jellemzője a közvetett és közvetített hit, egy misztikus által kölcsönzött ismeret. Nyilvánvaló, más a struktúrája az Istenbe vetett hitnek, ha az első kézből származó, személyesen szerzett Isten-ismeret, és megint más a saját tapasztalat fedezetével nem rendelkező Istenről való tudásnak. A keresztyénség az első csoportból indult, az államvallássá válásával a sokaságra a második csoport ismérve lett jellemző, de az egyháztörténet tanúsága szerint újra és újra kovászként működnek az első csoportba tartozó keresztyének kisebb-nagyobb csoportjai.⁴⁵ S amint azt Theißen és Farkasfalvy szavai jelzik, nemcsak elvileg lehetséges az imádkozó keresztyénnek olyan élménye, amely Krisztussal való találkozásként írható le, hanem kifejezetten nehezen képzelhető el elkötelezett keresztyén élet, élő hit valamifajta misztikus megtapasztalás nélkül.

Az már más kérdés, hogy történelmi meghatározottságoktól, az adott kisebb-tágabb közösség kultúrájától, normáitól, bevett szokásaitól is függ, hogy az ilyen személyes megtapasztalásokról milyen mértékben és milyen körben számolnak be egymásnak, illetve beszámolnak-e egyáltalán. Amint azt Illyés Endre a magyar református földművelő nép lelki életéről írt könyvében megállapította, ilyen téren egyfajta lelki szemérmesség jellemzi a kálvinista parasztságunkat:

„A lélek szentélye a vallásos érzés számára van fenntartva. Ide nem pillanthat be más. A vallásos megindultság kiteljesedése olyan személyi benső ügy, Isten és ember oly legközvetlenebb dolga a mi népünk szerint, hogy azt minden idegen tekintet csak zavarná... Megtörné a titokzatos csend drága áhítatát, a lélek Istenhez fonódó, erőt gyűjtő kapcsolatát... [...] A magyar ember valami kimondhatatlan érzékenységgel fél a világ elé vinni azt, ami nem a világ elé való, nem a profán szemek és fülek közprédája s mások gúnyos vagy rosszakaratú beszéde tárgyául való. Mint a szerelmét szégyenli, rejtegeti a tettetés nélküli tiszta szeméremzéssel, úgy rejtegeti ezt a még nagyobb szerelmét, Istenhez vonzódását, a mindenség Urához való gyöngéd lelki odairányulását. Ezért megy nálunk mindig nehezen a bibliakörökön megszólaltatni híveinket, imaóráinkon bizonyágtételre bírni őket, vallásos tárgyú írásaiknak kezükből való kiadására rávenni a *szemérmes lelket*.⁴⁶

„[A] lélek mélységes szeméremérzetét – szögezi le könyve másik helyén – csak nagyon meghitt környezetben tudja levetkezni a magyar református hívő, noha nem mindig törné össze a vallástétel sulya az élmény finom üvegkristályát s sokszor épen a bízó, odaadó hitvallás, az életnek bátran Isten kezébe adása mentené meg a lelket a küzdés, habozás, halogatott reménység tépő gyötrelmeiből.⁴⁷

⁴⁵ Szulovszky: *Vallás – világkép – tudomány*, 53.

⁴⁶ ILLYÉS Endre: *A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára*, Szeged, Szerző kiadása, 1931, 30.

⁴⁷ Uo., 32.

Illyés Endre ennek fényében rendszerint kétszer is megíratta tanítványaival a vallásos élményeiket felmérő dolgozatot: előbb az alsóbb osztályokban, majd évekkel később is, amikor már jobban kialakulhatott diákjai és közte a bizalom légköre. Azt, hogy ez a módszere bevált, megerősíti az egyik ismertetésre kerülő dolgozat is. Ezzel együtt, a levéltári kutatás két napja során elolvasott mintegy 300 beszámolóban csak kb. 3 százalékát teszik ki azok a leírások, amelyek kifejezetten Istenélményekről szólnak, s nem csupán valamely keresztyén ünnep megüleséről emlékeznek meg vallásos élmény gyanánt.

Míg egy reduktív ateista világkép talaján álló kutató minden további nélkül dönthet úgy, hogy azt tekinti „Istenélménynek”, „Isten megtapasztalásának”, amiről az adatközlője azt állítja, hogy az, addig – ha komolyan vesszük – a keresztyén/keresztény tudományos paradigma esetében ennél tovább kell lépünk: mérlegelnünk kell az adott beszámoló hitelességét is, vajon valódi Istenmegtapasztalás volt-e az, amit átélt? Ez egyáltalán nem könnyű feladat. Recens néprajzi gyűjtés során egy vele megosztott bizonyágtétel esetében a kutató látja az alany (rideg szakkifejezéssel: az adatközlő) személyét, előadásmódját, érzéseinek változását, s eközben érzékelheti szellemében a hallott történet rá gyakorolt hatását, s jó esetben még a lelkek megkülönböztetése, a *discretio spirituum* ajándékának (ld. 1Kor 12,10) a rezdüléseit is. A személyes megfigyelésnek az az előnye is megvan, hogy megismerheti az illető előéletét – nemcsak magától az interjú alanyától, hanem annak közössége tagjaitól is kaphat – akarva-akaratlanul – visszajelzéseket, hisz faluhelyen ismert volt, közülük ki az „Istenes”, imádságos lélek. Azonban ha egy írott történeti forrással dolgozunk, sokkal nehezebb a kritikai elbírálás, különösen, ha csak a leírt szövegre támaszkodhatunk, s nem áll rendelkezésünkre a szerzőről semmilyen további információ,⁴⁸ ráadásul az írott szöveg még rövid is.

Sajnos, a hagyatékban nem mindegyik dolgozat éri el a bizonyágtétel szintjét. A szövegek általában nagyon rövidek, így ezekből alig sejlik fel a szerző személyisége. A diákok beszámolója csak ritkán volt annyira részletes, hogy abból kiderüljön, a leírt Istenélménynek mennyire volt tartós, habitust megváltoztató hatása – márpedig ez egy különösen fontos kritérium az ítéletalkotáshoz. A tévedés lehetősége ezek miatt fokozottabban fennáll.

KÉTSÉGES HITELESSÉGŰ BESZÁMOLÓK

1.

„Imádkozás közben az égre néztem, mögötte megjelent egy másik világ, melynek közepén egy aggastyán ült, körülötte angyali sereg, zsámolya mellett pedig (a földön, mivel zsámolya az ég) voltunk mi emberek, arccal elé borulva.”⁴⁹

⁴⁸ Megpróbáltam a leánykori nevükre az Arcanum ADT Plus, illetve Hungaricana adatbázisaiban rákérteni, s további életútjuk iránt nyomozni, de csak csekély eredménnyel jártam.

⁴⁹ TREKKK Illyés Endre hagyatéka R 3948 cs. Filep Irma III.

Minden bizonnyal ez csak gyermeki képzelődés terméke. Túl rövid, nincs nyoma tremendumnak,⁵⁰ átformáló erejű megrendülésnek, amelyek a valódi Istennel történő találkozásokat jellemzik.

2.

„Az elmúlt évben a jó Isten igen sokszor megmutatta, hogy rajta kívül senki sem segíthet meg minket a bajban, veszélyben. Mikor a nagy bombázások voltak, édesanyámmal és a húgommal kimentünk az egyik ismerős tanyára. Édesapámat ide kötötte a hivatása és így nem jöhetett ki velünk. Ő idehaza volt, mikor bombáztak.

A támadás után 2 hétig nem láttuk és nem tudtunk róla semmit, s már azt hittük, hogy meghalt. Azonban a jó Isten nem engedte meg, hogy az emberek valótlán állítása beteljesedjen, mert 2 hét letelte után ismét láthattuk édesapánkat, akit a jó Isten megőrzött a veszélyben is.”⁵¹

Nincs is szó valamilyen Istenmegtapasztalásról, átformáló hatású találkozásról, csak jámbor módon Istennek tulajdonított megmenekülésről, gondviselő szereetről.

3.

„Amikor apukám be volt zárva Kolozsváron, odahaza anyukám mindig szomorkodott, mindig sírt. Ez engem nagyon bántott, és egyszer arra kértem anyukámat, hogy imádkozzunk. Összekulcsoltam a kezemet, és fennhangon mondtam a »Mi Atyánk«-ot. Nem tudom aztán, hogy az én imádságomra segítette haza a jó Isten apukámat, ha nagyon sokára is, de újra együtt lehettünk.”⁵²

Bár maga a beszámoló itt is hiteles, azonban akár az előző történet, ez sem tükröz igazi Istenélményt, csak nagyon-nagyon bizonytalanul felveti, hogy esetleg imameghallgatás segítette haza az édesapját.

4.

„Máig sem tudom, minnek a következménye volt, de kicsi koromtól kezdve még kisebb polgárista koromban is minden éjjel rosszat álmodtam. Rendszerint boszorkányok üldöztek. Nagymama azt mondta, »biztosan nem imádkoztál lefekvés előtt«. Imádkoztam én minden este hangosan, de csak rosszat álmodtam továbbra is. Már annyira ment a dolog, hogy éjjel felsikítottam és sírtam, s nem mertem elaludni, mert tudtam, ismét rosszat fogok álmodni. Félttem nagyon és a sötétben még ébren is rémképeket láttam. Minden éjjel ismétlődött a rossz álm különböző változatokban s én a félelemtől valóságos idegbeteg lettem. Még nappal is félttem a szobában egyedül maradni. Egyszer aztán valóban csoda történt.

⁵⁰ A vallástudományban Rudolf Otto klasszikus könyve révén ismertté vált fogalom: a szent olyan fenséges hatalomnak (majestas) megnyilvánulása, amely retentő titokkal (mysterium tremendum), ugyanakkor megígéző, elbűvölő titokkal (mysterium fascinans) szembesíti az embert. – Magyar kiadása: OTTO, Rudolf. *A szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionalishoz*, ford.: Bendl Júlia, Budapest, Osiris, 1997.

⁵¹ TREKKK Illyés Endre hagyatéka R 3948 cs. Bikki Ilona I. a. lic.

⁵² Uo., R 3948 cs. Kovács Zsuzsánna I.a. lic.

Lefekvés előtt az éjjeli szekrényemen lévő nagy Bibliára tettem a hajcsatomat és szalagot, s akkor éjjel nagyon jól aludtam. Apukáék már ekkor sokat magyaráztak nekem a Szentírásból s imaórára is elvittek néha. S én hittem, hogy ha mindig a Bibliára teszem a csatot és szalagot, nem fogok többé rosszat álmodni. S valóban így történt.

A Szentírás erejét azóta is számos alkalommal tapasztaltam.”⁵³

Inkább egyfajta babonás hit érhető itt tetten: védő amulettként szereplő Biblia. A Szentírás ereje a lapjain olvasható Isten Igéjében rejlik, annak olvasása és kimondása valóban megerősítő, bátorító, s akár gyógyító és szabadító erővel bír. Itt alighanem egy pszichés mechanizmust láthatunk. Egy nyugodt alvással töltött éjszakát a gyermek ok-okozati kapcsolatba hozott a Bibliára tett csatjával és szalagjával. A szülők Szentírás-tiszteletét, az Igébe vetett hitét érthette úgy félre gyermekfejjel, hogy a Bibliára helyezett dolgai révén, a Biblia ereje hatásaként aludt jól. S ebbéli babonás hite miatt a továbbiakban már nem félt – és ezért jól aludt.

HITELESNEK TŰNŐ ISTENÉLMÉNYEK

Két hiteles hangú beszámoló szól a gyermeki ima megnyugtató tudó, félelmet elűző erejéről:

1.

„Elemista lehettem, amikor egy nyári napon az ég beborult és nagy kövér cseppekben esni kezdett az eső. Mennydörgött, villámlott. Olyan nagy dörrenés hallatszott, hogy az egész ház rengett belé. Félni kezdtem, nem tudtam megnyugtatóni magamat, mert a percenkint megismétlődő dörrenés még inkább fokozta a félelmemet, nem tudtam mit csinálni. Egyszerre eszembe jutott a jó Isten, hogy hozzá kellene fohászodni és kérni a segítségét. Reszkető kezemet összetettem és imádkozni kezdtem. Még be sem fejeztem imádságomat, már el is állt az eső. Ettől kezdve akármilyen veszedelem fenyegetett, mindig Istenhez fohászkoztam és Ő meg is segített.”⁵⁴

2.

„A legelső emlékem abból az időből való, mikor 1930 táján nehéz helyzetben volt a családunk. Hiába dolgozott Édesapám igazán éjjel-nappal, hiába varrt Édesanyám sok dolga mellett is idegeneknek a köhögős vén varrógépen: sokszor nem volt az asztalunkon sem leves, sem kenyér. 3-4 éves lehettem akkor, s egy koratavaszi délelőttön addig énekelte Édesanyám a 202. dicséretet, míg én is megtanultam:

Oh, ti kiknek kezeitekben könnytől ázik a kenyér
Egyik felhő tovalebber s már a másik visszatér:
Csüggedt szívek higyjetek! Gondol Isten véletek!
Jöjjetek ti megfáradtak
Találjatok nyugodalmat.

⁵³ Uo., R 3948 cs. Mágay M. V. tk.

⁵⁴ Uo., R 3948 cs. Kubinyi Mária I.a. lic. isk. tan.

Nyíregyházán 1938-ban egy este lefekvés után bekopogott valaki az ablakon. Bekiáltott valami olyasfélét, hogy »Nagy dolgok történtek és háború lesz«, azután tovább ment. Édesanyámék sokáig beszélgettek, mi történhet?, hogy történhet, és engem szörnyű félelem fogott el félálomban. Kétségbeesve fordultam a fal fele és pissenés nélkül sírdogáltam azután – mert nem tudtam mondani semmi más imádságot: »Miatyánk...« Csodák csodája: minden szava úgy hullt rám, mint az áldás, mintha nagy, meleg fénykéve világítana rám: félig se mondtam el az imát, már elaludtam boldogan, mint az angyalok.

Nagyapám vidám és templomos öregember: nyáron mindig náluk szoktam lenni; ővéle sokszor féléjszakát is áténekelgettünk, különösen régebben. Ott olvastam először a Bibliát is. Hatalmas nagy könyv a Nagymamámék Bibliája, alig tudtam még olvasni, mikor kicipeltem a tornácra és olvastam belőle a Mózes I. könyvét.

Később vasárnapi iskolás koromban nagyon felszaporodtak számbelileg a valóságos élményeim; de olyan mély, olyan megrendítő, ösztönös és tiszta élmény mint ezek, nem volt egyik sem, soha.”⁵⁵

Ugyancsak hitelesnek tűnik az a történet is, amely azt tanúsítja, hogy nemcsak az elmondott imádságnak van féleleműző, megnyugtató hatása, hanem a szülőktől hallott tanítás felidézése is Isten jelenlétébe helyezte, illetve ennek megnyugtató tudatával töltötte be a magára maradt gyermeket:

3.

„Biztosan már nem emlékszem, 5-6 éves lehettem, amikor először éreztem a Jó Isten hatalmát és gondviselő kezét.

Meleg nyári délután volt. Bár sem előtte, sem utána nem történt meg, hogy-hogy nem, egyedül maradtam otthon. Elővettem a babámat és játszani kezdtem. Ez volt a legkedvesebb szórakozásom. Nagyon elmerülhettem a játszásba és nem vettem észre, hogy az idő hirtelen megváltozott. Egy hatalmas mennydörgés riasztott meg csendes játszogatásomban. Hirtelen nagy vihar támadt. Zuhogott az eső, dörgött, villámlott. Egyik csattanás a másikat érte. A játék nem tudta tovább lekötni a figyelmemet – féltem nagyon –, mert egyedül voltam. Sírtam, hogy miért éppen most kell édesanyámnak távol lenni? De amint Rágondoltam, csodálatos módon eszembe jutott valami, amit már sokszor hallottam édesanyámtól, el is hittem – mert Ő mondta, de amiről csak most győződhettem meg, teljes valósággal, hogy sohasem vagyok egyedül, mert a Jó Isten mindig és mindenütt ott van. – És ekkor megnyugodtam.

Most visszagondolva tűnik fel igazán csodásnak, hogy egy olyan kis gyermeket, mint akkor voltam, hogy tudott ez a tudat úgy lecsendesíteni és megbékíteni, hogy minden félelmem megszűnt, és megnyugodtam.

Éreztem, hogy van Valaki velem és nincs okom a félelemre. Édesanyám kétségbeesve, nem tudván elgondolni, hogy mi lehet velem, hazasiétt – legnagyobb csodálatára boldogan játszó kislánya fogadta.”⁵⁶

⁵⁵ Uo., R 3948 cs. Kathi Klára II. lic.

⁵⁶ Uo., R 3948 cs. Nagy Ilona tnk.

Egy megrendítően őszinte történet arról tanúskodik, hogy a tiszta gyermeki szívvel mondott ima nemcsak megnyugtatón képes, akár csodás gyógyulást is eredményezhet:

4.

„(Az első alkalommal nem akartam ezt megírni. Lehet, hogy most sem kellene, de ez az egyetlen vallásos élményem.)

Kicsi koromban, amikor ébredezni kezdett az agyam, szívem; gondolataim és érzéseim voltak már, hosszú, borzalmas éjszakákon gondolkoztam rajta, kicsoda az Isten? A sápadt villanyfény megvilágította a még sápadtabb gyerekarco-da az Isten? A sápadt villanyfény megvilágította a még sápadtabb gyerekarco-sarkában, s egymást átölelve hallgattuk testvéreimmel részeg apánk ordítózását, szörnyű átkait, s káromkodását. Ki hát az az Isten, akinek nevét csak a legcsúnyább szavakkal hallok együtt emlegetni az apámtól? Ki az, akihez az anyám, az én üldözött, gyenge, szomorú anyám minden bajában hozzá imádkozik. Ki az az Isten, akit mi 3-an testvérek összetett kezekkel (az enyémet is összetették bátyáim) dicsérünk esténként, korgó gyomorral, az aznapi gondoskodásért...

– Isten, Isten, Isten... Három szájból, 3 félekép. Összekavarodott bennem minden, amit csak eddig hallottam az Istenről, s nem tudtam, kinek higgyek. S egyszer az anyám nagyon beteg lett. Kórházba került, hol az orvosok is lemondtak róla. Az apám itthon dőzsölt, megülte előre az anyám halotti torát.

– Árvák voltunk, nem volt, aki gondoljon ránk, s a 3 gyerek ott sírt, zokogott az ágyon és imádkozott.

– Nem volt, aki gondoljon ránk?

– Dehogynem. A kórházi ágyon megmozdul a halotti dermedtségbe merevült anya: »Én nem akarok még meghalni, engem várnak a gyermekeim«. Ekkor fordult meg a betegsége, ezen az éjszakán.

– S akkor értettem meg igazán, ki az az Isten, mikor fehérén, haloványan visz-szajött közénk az anyám.⁵⁷

Egy karcagi vagy Karcag környéki⁵⁸ lánnyal Jairus lányához (Mt 9,18–19,23–25; Mk 5,22–24,35–43; Lk 8,41–42,49–56) hasonló eset történt. Bár egy (tetsz)halott feltámadásáról szól, mégis hihető, a szövegen érződik, hogy az érintett családban sokszor felidézett, megrendítő esemény volt, amelyre megerősítő pecsétet tett egy ígés levelezőlap is.

5.

„Vissza a halálból

Nagyon beteg voltam, tífuszos. Egy éjszaka aztán eljött a döntő óra. Nehéz haláltusa után végre lecsukódott a szemem és a szívem megszűnt dobogni. Nagyapám lefogta szememet: aludj, kis leányom. Anyuci fölsikoltott és Apukám kivezette a másik szobába, ahol félig önkénytelenül (sic!) kinyitották a régi

⁵⁷ Uo., R 3948 cs. Osváth Aliz. – Az Arcanum ADT Plus adatbázisa szerint 1996. szeptember 8-án a Kölcsény Ferenc Református Tanítóképző Főiskola ünnepélyes tanévnyitó tanácsülésén aranydiplomát kapott Marosi Lajosné (Osváth Aliz): *Hajdú-Bihari Napló* 53(1996/209), 1996. szept. 9., 15.

⁵⁸ A történet főszereplője és lejegyzője, Kulhavi Margit az Arcanum ADT Plus adatbázisa szerint 1937 és 1940 között Karcagon járt a polgári leányiskolába.

öreg Bibliát és a tekintetük arra esett, amikor Jézus feltámasztja Jairus leányát és azt mondja neki: leányom, néked mondom, kelj fel. És ekkor Anyuci boldogan mondta, hogy: »nem halt meg«, és mikor bejöttek újra, már nagy csodálkozó szemekkel néztek rájuk. Másnap egy levelezőlap érkezett, amelyen ez a jelenet volt ábrázolva és alatta a szent ige. Az egész család nagyon boldog volt és azóta is nagyon sokszor hallottam ezt mesélni és az első nagy csoda közelebb hozta hozzám az Istent. Azóta naponként érzem, hogy Isten keze irányítja az életemet és nagyon sok csoda történt életemben, különösen az utóbbi időben.”⁵⁹

Szűkszavú, szemérmes bizonyoságtétel, keresetlen, minden mesterkéeltségtől mentes szavakkal:

6.

„Még elemibe se jártam, amikor édesanyám mese helyett Jézus történeteivel ismertetett meg. Minden reggel korán kelt, mint általában a falusi házaknál szoktak. Először is Jézus születéséről mesélt, mert hiszen mese volt az akkor az én számomra. Aztán a Jézus életéről, elárultatásáról, mennybemeneteléről mesélt sokat. Amikor elemista koromba tanultam róla, akkor tudtam meg, hogy ez nem mese. Ez azonban nem inogtatta meg bennem azt a hitet, amelyet édesanyám beszéde alapozott meg. Még a mai vallásosságom is erre épült fel. Bizony, a ma emberének egyebe sincs, mint a hite. Az egyetlen dolog, illetve kincs, amit nem tudnak az embertől elvenni.

Amikor elmaradtam az édesanyámtól 1944 őszén, és egy teljesen idegen családdal keltem útra, menekültem a fergeteggel egyenlő had elől, akkor döbbsentem rá, mit ér az Isten segítsége, azt hittem és mondtam, nem tudok tovább Istenben hinni. Megingott a hitem, kiábrándultam az életből, szinte önmagamot is gyűlöltem. Akármerre mentem, nem találtam helyemet. Mindenütt egy üres tér vett körül, s ez az üresség szinte őrzítő volt. Akkor nem tudtam, mi az, de megtudtam októberben, amikor én Gyulaházán maradtam, azt mondhatom, hogy vadidegenek között, édesanyám meg a húgommal, öcsémmel Mikepércsen. Áthidalhatatlan lett köztünk a távolság, s még nagyobb körülöttem az üresség. Majd kitört belőlem az addig elfojtott fájdalom, s rátaláltam Istenre, megújult hittel.

Ez a hit mint egy fáklya lobogott előttem, s vezetett Ausztrián, Csehszlovákián keresztül és ismét haza édesanyámhoz. Nagyon sokat szenvedtem, dolgoztam, de erőt adott nekem az Isten a hitemen keresztül, s elmondhatom, olyan jól esik azóta a templomba menni, mintha a boldogság szigetére mennék, mert újjászületve jövök ki a templomból.

Azt én érzem, tudom, hogy amit kérek azóta Istentől, mindent megad. Szemmel láthatóan vezetni az egész családjunkat. Mert már tudom, mit jelent vallásosság szívből, s mit jelent Istent hinni teljes lélekkel. Nemcsak én voltam az, aki elszakadtam a családomtól, sokan voltak, sokan. Ez a sokaság csak káromko-

⁵⁹ TREKKK Illyés Endre hagyatéka R 3948 cs. Kulhavi Margit V. – 1996. szeptember 8-án a Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola ünnepélyes tanévnyitó tanácsülésén aranydiplomát kapott Kárpáti Jenőné (Kulhavi Margit). *Hajdú-Bihari Napló* 53(1996/209), 1996. szept. 9., 15.

dott, sóhajtozott, de Istenhez soha nem is próbált közeledni, sőt, kinevette, aki vallásos volt. Amikor aztán belátták, hogy nincs mentség, a fogolytábor kapui bezárva, bizony az Istenhez fordult. Kincs volt ez eleinte, de annál szebb volt aztán. Azok a megtört arcok, amikor az ég felé fordultak s Istenhez imádkoztak. Nem volt már megvetett, aki vallásos volt, az lett mindenki.

Én magamról csak azt tudom állítani, hogy én már gyermekkoromban vallásos voltam, hiszen nem is láttam mást édesanyámtól sem. Amikor vasárnap délutánonként más gyermek játszani ment, én akkor a templomba mentem. Akkor is, meg ma is, ha én vasárnap nem megyek templomba, az egész hetem el van rontva, úgy hiányzik valami, keresem, mi lehet, üres a lakás, az bizony a templomi istentisztelet hiánya. Isten áldását kérem minden lépésére, tettere az édesanyámnak, aki a hit első cseppjét belém csepegtette, s ápolta, fejlesztette tanítóim és tanárain segítségével. Tudom, ha árva vagyok is, Isten mindig ve-lünk marad, nem hagyja el az övét.⁶⁰

Egy őszinte hangú bizonyágtétel a szívig hatoló prédikáció erejéről:

7.

„Szüleim és nagymamám csak jó példát mutattak előttem. Sokat foglalkoztunk az Isteni gondviseléssel és hittem is az Istenben rendületlenül és a Megváltómban, az én Krisztusomban. De egyszer jött egy fordulópont az életemben, Krisztus tagadó lettem. Azt nem tudom, hogy kinek vagy minek a hatására, de Jézus nevét soha nem ejtettem ki a számon. Hittem én, hogy Jézus van, de nem úgy, mint Istent, hanem mint tudós embert, aki az embereket jóra tanította. Próbáltak lányok, fiúk, papok, tanítók megtéríteni, meggyőzni, de nem sikerült senkinek. Mégis egyszer visszatértem régi hitemhez. Ugy (sic!) történt. A nyáron az új kenyérre osztottak úrvacsorát, nem készültem, miért vegyek én úrvacsorát, nem hiszem én Jézust, bár szüleimnek azt kellett mondanom, hogy fáj a fejem, mert különben megharagudtak volna. És mégsem úgy történt. A szomszédunkba két leány jött vendégségbe, és engem megkértek, hogy vezéreljem el őket a templomba, mert szeretnének úrvacsorát venni. Nem volt mit tenni, elmentem, készületlenül és Jézus tagadásával a szívemben. A papunk prédikált Jézusról és arról, hogy ha az Ő segítségét kéri az emberek, valóban segít. Többek között elmesélt egy jelenetet az orosz bejövetről. Egy orosz lement egy pincébe, ahol lányok és asszonyok voltak. Az orosz kiválasztotta az egyik leányt és el akarta vinni, a lány térdre borult, az égre nézett és felkiáltott: »Jézus segits«. Az orosz elment és otthagya a leányt. Mikor tiszteletes urunk is kiáltotta, hogy Jézus segits, a könny megeredt a szememből, megrázkódtam, a hideg borzongatott. Megtértem. Ez a két szó hívott vissza Jézushoz. Olyan bűnbánattal járultam az Urasztalához, ahogy még soha sem. Igazi bűnbánat volt. Éltem az úrvacsorával és utána való héten történt velem egy fájó esemény, amelyet a hitelenségemnek tulajdonítottam, és sírtam esténként és kértem

⁶⁰ TREKKK Illyés Endre hagyatéka R 3948 cs. Fehér Róza V. tnk – Minden bizonnal azonos azzal a Csorba Ferencné Fehér Rózával, akit gyász hír szerint 1998. december 4-én Debreceni köztemető 2-es számú ravatalozó terméből a református egyház szertartása szerint búcsúztattak: *Hajdú-Bibari Napló* 55(1998/282), 1998. dec. 2.

a Megváltót: »Jézus segít«.

Most már én is látom, hogy segít, mert ami akkor fáj, az Ő segítségével meggyógyult és újra boldog és Jézusban hívő lettem.⁶¹

EGY BIZONYTALAN HITELESSÉGŰ TÖRTÉNET

„Bibliás vénasszonyok neveltek engem: a nagyanyáim. Mert nagyanyám volt az egész falu öregje. Nem prédikáltak és nem meséltek, számot én soha prédikációról nem adtam. Csak néztem őket, amint suhog ráncos fekete szoknyájuk, apró öregest lépnek a felsepert utcán; s zsolnárt, bibliát visznek feketeszélű, fehér zsebkendőben a templomba. S gyermeki kíváncsisággal néztem a szemüket... Azt a csodálatos tükröt, ami nekem mindig megmutatta az egész embert... És néha szagoltam a zsolnártba fogott boldogasszony levelet. Mind-mind megannyi titokzatos csoda... Láttam elmenni őket, sóvárgón várva a második harangszót – mert az első öltözködésre húzzák, s csak mikor a második megszólal, nyílnak ki ünnepre a kis kapuk. Láttam hazajönni is őket, tempósan, nyugodt méltósággal. S a szemük – törtfényű kis öregasszony-szem – nagy-nagy békét sugárzott felém. S hallottam énekelni őket. Reszketősen nyúlt a zsolnárok dallama... Kaput nyitott sejtő lelkem előtt, s láttam már – homályosan bár, nyitott lélek-kapuk mögött az ember tragédiáját. Az örök emberét. Láttam dallamok nyomán a bűn kékét és borzalmát, Kain irigységét... Zengett reszketően tovább az ének, mesélt a dallam bűnök babiloni fogságáról... S úgy hívott zsolnárok hangja bibliás vénasszonyok közé... És egyszer betértem én is oda, ahol az örök ember örök tragédiája újjongássá válik, – vasárnapi vénasszonyok közé – a templomba. És zengett az ének... Nem tudtam szövegét, dallamát, de: mintha nagy utak messzi végtelenségén haladt volna két apró gyermeklábam. S az úton – emlékszem, mert néha most is érzem – valami derengés enyhítette távolsággal növekvő fáradtságom... És szólott az Ige. Láttam a papot. Ismertem régről – tisztelettel szólt apám otthon róla. Olvasott valamit nehéz Bibliából, aztán beszélt. Nem értettem, hogy mit, nem értettem, hogyan, de prédikáló hangja lelkem bezárt kapuit feszegette. Titkokat láttatott alig nyílt, hunyorgó szememmel. És én úgy éreztem, az úton, hova zsolnárok dallamával lépett a lábam, nagy, mély gödör tátong. Megréműltem a mélységtől, mert nagyságát fel nem foghattam, s nagy félelmem, titkok súlya könnyekben csordult ki. Olyan üres voltam! S úgy fáj nekem ez a nagy üresség! ... s ekkor – előttem a mélység, s bennem az üresség – úgy éreztem, két nyitott, ölelő kar vár az utam végén, s két áldott, gyönyörű szem épít sugarából a mélység fölé hidat. Se arc, se test, se hang, se fény: csak két áldó kar és két csodás szem... S tudtam, hogy Ő az Isten! Mikor imádkoztunk, ott éreztem magam abban a két védelmező karban. Nem féltem már titkok nyílásától, megértően bólintottam emberi gyarlóságokra, megértettem mindent, mi eddig titok volt. S a felhangzó ének az én szívem megismerésből fakadó nagy megértését,

⁶¹ TREKKK Illyés Endre hagyatéka R 3948 cs. Bihary Ilona III. lic.

hazatalálásom boldog ujjongását is magával vitte. Azóta is titok, megenyhülés, megismerés és megbocsájtás nekem a templom. Már akkor – legelőször – megsejtettem az ember értelmét, s emberi gyarlóságokra, hibákra, akkor bólintottam fáradt-öregesen. S megmaradt nekem ma is, templomi órák csendjében, titkok megismerése folytán a nagy megbocsájtás... És a nagy szeretet... Bibliás vénasszonyok lelke nevelt engem...”⁶²

A bizonytalanság oka: túl jól, túl irodalmian van megírva. Olyan, mintha egy jó tollú, írói vénával megáldott tehetséges teremtés ujjgyakorlatot írna a kapott feladatra. Mindazonáltal elképzelhető, hogy íróját valóban érte valamiféle misztikus élmény egy templomban, de több megfogalmazása is olyan (pl. „Láttam a papot. [...] – tisztelettel szolt apám otthon róla”), mintha vallástanára tetszését szeretné elnyerni a történetével, ezért kérdéses, mennyi benne a fikció, s mennyi a valós mag.

VÉGEZETÜL

E dolgozatommal alapvetően a figyelem felkeltése volt a célom: egyrészt egy, a református identitás megerősítésének a szolgálatában telt életműre, másrészt az Ilyés Endre hagyatékában lévő dokumentumok egyik sajátos, a 20. század közepi⁶³ református fiatalság mentalitását, valláshoz fűződő viszonyát tükröző forráscsoportjára.

Az adott kép nem tekinthető sem teljesnek, sem véglegesnek. Nemcsak azért, mert a mintegy 750 beszámolóinak csupán közel felét tudtam a kétnapos levéltári kutatás során átolvasni, s annak mintegy 3%-a tartalmazta Istenélmény leírását, tehát e kis minta alapján nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. (A többi dolgozat „vallási élmény” gyanánt egy egyházi ünnepen – rendszerint a karácsonykor – történekről szól.) Azért sem tartom még befejezettnek, mert egy keresztyén paradigma mentén történő elemzés egyik első próbálkozása ez a dolgozat, s várom a visszajelzéseket, az esetleges megerősítő, vagy éppen ellenkezőleg, a korrigáló, vitató észrevételeket. Elvégre a lelkek elbírálása, a discretio spirituum gyakorlása is megkívánja bölcs és Istenben élő testvérek részéről a helyeslés vagy elutasítás pecsétjét.

Ha módom lesz rá, a továbbiakban a diákok vallásos ismereteit, gondolkodását tükröző összes dolgozatra kiterjedően szeretnék majd elemzéseket végezni. Nem egyedül: a különböző szempontok szerinti, kvantitatív és kvalitatív, szövegelemzésen alapuló feldolgozásban Csikós Gábor pszichológus-történész (Károli Gáspár Református Egyetem, MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport) közreműködésére is számíthatok.

⁶² TREKKK Ilyés Endre hagyatéka R 3948 cs. Balázi Eszter V. o.

⁶³ A dolgozatokon csak elvéve szerepel dátum. A legutolsó keltezés 1945. novemberi.

ABSTRACT

János Szulovszky: Calvinist Youth's Experiences of God in the Mid-20th Century

Endre Illyés (1897–1962) was a Reformed pastor, theologian, educator and ethnographer who spent his life strengthening the Calvinist identity. From 1933 to the mid-1940s, he worked as a religious educator in Debrecen. He regularly had his students write essays on their religious experiences. Most of the students recalled the events of a Christian feast. Only about 3 percent of them wrote about an explicit experience of God.

Following the author's arguments in his 2018 book (*Vallás – világgép – tudomány /Religion – Worldview – Science/*) about the legitimacy of a Christian scientific interpretation framework, he presents the essays that explicitly describe experiences of God in the context of this paradigm. These are also weighed according to the Christian practice of *discretio spirituum*, i.e., the discernment of spirits to decide which ones can be considered as genuine experiences of God and against which ones doubts arise as to their authenticity, respectively.

Keywords: Christian scientific paradigm, Calvinism, narratives of young Calvinist girls, experience of God, discernment of spirits

Király Levente Zoltán

A ROHONCI KÓDEX¹ TEOLÓGIAI KARAKTERE.
KÖZISMERT ÉS IDIOSZINKRATIKUS MOZZANATOK AZONOSÍTÁSÁVAL
EGY REJTÉLYES SZERZŐ KILÉTE FELÉ

A Rohonci kódex részben közismert, részben ismeretlen kuriózuma a magyar irodalomtörténetnek. Ez a kis méretű (duodecimo, vagyis kb. 10×12 cm), de 224 fennmaradt foliót tartalmazó kézirat folyamatos ismeretlen írást tartalmaz, mely ellenállt jóformán minden megfejtési kísérletnek a 19. és a 20. században. Eredete ismeretlen, provenienciája ahhoz köthető, amikor Batthyány Gusztáv 1838-ban a rohonci kastély könyvtárát a még fiatal Magyar Tudós Társaságnak (a mai Magyar Tudományos Akadémiának) adományozta, s a lajstromba vétel során a szóban forgó kódex is előkerült. A papír a vizsgálatok alapján 16. századi, s e datálásnak a tinta elemzése sem látszik ellentmondani.

Mínt hogy a szövegből semmi sem volt érthető, a szöveget illusztráló megannyi – bibliai jelenetet sejtető – rajz pedig nem határozza meg egyértelműen a témát, legkorábbi ismert helyéről, Rohoncról nevezték el a kódexet.

Az első megfigyeléseket Jerney János publikálta 1844-ben a kódexről, ebben annak fizikai datálásán és a szöveg nyilvánvaló tulajdonságain (pl. a jobbról balra haladó olvasási irányon) túl konkrét észrevételeket nem tudott felmutatni.² Rajta kívül egyedül a tudomány határain mozgó Némäti Kálmán járult hozzá a kódex kutatásához az írásjelek módszeres osztályozásával, aminek során ő kb. 800 jelet különböztetett meg.³ A 19. század közepén azonban több szenzációsnak hitt magyar nyelvemlékről bizonyosodott be, hogy hamisítvány – Szabó Károly történész ennek a frusztrációs hullámnak köszönhetően sorolta be a Rohonci kódexet is a hamisított székely írás-, avagy rovás emlékek közé,⁴ noha valójában a kódex – ahogy Láng Be-

¹ Sine titulo, s. n., s. l., s. a., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (továbbiakban MTA), Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, raktári szám: K 114; mikrofilm: MF 1173/II.; digitális facsimile: <http://realms.mtak.hu/80/> (Letöltés: 2023. március 20.); bővebben I. CSAPODI Csaba: *A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114)* (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai, 5.), Budapest, MTA, 1973, 109.

² JERNEY János: Némi világoztatás az ismeretlen jellemű rohonczi írott könyvről, *Tudománytár* (új f.) 8(1844/15–1), 25–36.

³ NÉMÄTI Kálmán: *Rohonczi Codex Ábécéje*, 1889, MTA Kézirattár, Ms 884.; l. még NÉMÄTI Kálmán: *Rohonczi Codex tantétel (Általános rész)*, Budapest, 1892.

⁴ SZABÓ Károly: A régi hun-székely írásról, 2. rész, *Budapesti Szemle* (új f.) 6(1866), 106–130, külön. 123–124.

nedek később rámutatott – semmi jelét nem adja annak, hogy rovásírás imitációjául készült.⁵ Szabó véleménye azonban (amit egyébként nem kimondottan a bizonyítás erejével fogalmazott meg⁶) tudományos konszenzussá nőtt.

A laikus érdeklődést azonban ez nem törte meg. Bár a legtöbb próbálkozás sajnálatra méltóan tudománytalan volt, Gyürk Ottó valódi kódfejtési eredményeket ért el, melyek az *Élet és Tudomány*ban meg is jelentek: azonosított bizonyos számkifejezéseket és kötőjelet, amely megerősíti a szöveg olvasási irányát.⁷ Rajta kívül Locsmándi Miklós végzett módszeres megfigyelést a szövegen, ám az ő erénye leginkább az, hogy olyan iránymutató sejtéseket fogalmazott meg, melyek jelentősen elősegítették a további kutatás sikerét.⁸ Láng Benedek mindezekon felül leszűkítette az írás lehetséges fajtáinak körét, megmutatva, hogy természetében az a későbbi ún. tökéletes nyelvi kísérletekhez, ill. (pl. katonai) kódíráshoz áll a legközelebb, ezért állt ellen olyan hatékonyan minden megfejtési kísérletnek – az övének is.⁹

A jelek értelmezésében az áttörés Tokai Gábor művészettörténész és jómagam találkozásának köszönhető, és a további kutatást is folyamatos együttműködésben végeztük. Korábban mindketten Gyürk és Locsmándi nyomdokain indultunk el. Tokai legfontosabb eredménye a szövegben található hosszabb számkifejezések elemzése volt, kimutatva egy naptárrendszert, mellyel a kódex szerzője az illusztrációkon azonosítható bibliai eseményeket datálta.¹⁰ A saját kutatásom ugyanakkor a szöveg tagolására irányult mind a nagyobb szövegegységek, mind a mondatok és mondatrészek szintjén, hogy a nagyobb szövegegységek kulcsszavai eloszlásuk alapján azonosíthatók legyenek, illetve hogy kizárásos alapon lehetőség nyíljon további kódok jelentéssel való felruházására.¹¹ Mindketten, egymástól függetlenül azonosítottuk a nagyobb tagolási egységeket, „fejezetek” élén található bibliai hivatkozásokat. Első találkozásunktól felvillanyozva talált Tokai olyan helyet a szöveg-

⁵ LÁNG Benedek: Why Don't We Decipher an Outdated Cipher System? *The Codex of Rohonc, Cryptologia* 34(2010/2), 115–144, 118–119. doi: 10.1080/01611191003605587; uő: *A rohonci kód*, Budapest, Jaffa, 2011, 26–35. (A könyv angol fordításban is megjelent, uő: *The Rohonc Code: Tracing a Historical Riddle*, University Park, PA, The Pennsylvania University Press, 2021.)

⁶ Szabó érvek helyett pusztán ezzel a – téves – feltételezéssel indokolja véleményét: „ha nem csalódom, ezen codex is, valamint a Jerney által igaz gyanánt árult I. András király korabeli két magyar imádság, melyek kézzelfogható koholmányok, a koholási készségéről és ügyességéről ismeretes Literáti Nemes Sámuel kezéből került.” (uo.)

⁷ GYÜRK Ottó: Megfejthető-e a Rohonci-kódex?, *Élet és Tudomány* 25(1970), 1923–1928.

⁸ LOCSMÁNDI Miklós: A Rohonci Kódex. Egy rejtélyes középkori írás megfejtési kísérlete, *Turán* 6(2006), 41–58.

⁹ LÁNG: Why don't we, 128. kk.; uő: *A rohonci kód*, 196–199.

¹⁰ TOKAI Gábor: Az első lépések a Rohonci-kódex megfejtéséhez, 2. rész: Evangéliumi hivatkozások és dátumok, *Élet és Tudomány* 66(2011), 50–53. Tokai korai kutatásainak többi eredménye: uő: A Rohonci-kódex művészettörténész szemmel, 1. rész: Ugratás vagy titkosírás?, *Élet és Tudomány* 65(2010), 938–940.; 2. rész: Másolt képek, uo., 1004–1006.; 3. rész: Mikor készült?, uo., 1104–1106.; Első lépések, 1. rész: Szóra bírt képek, uo., 1675–1678.

¹¹ KIRÁLY Levente Zoltán: Struktúrák a Rohonci-kódex szövegében. Helyzetjelentés egy amatőr kutatásról, *Theológiai Szemle* (új f.) 54(2011), 82–93.

ben, ahol módszeresen el lehetett kezdeni a jelek értelmezését. Együttes munkánk eredménye egyrészt a szöveg precíz, karakteralapú digitalizációja, másrészt a jelek jelentős részének értelmezése, harmadrészt az írás sajátos nyelvi jelenségeinek magyarázata, vagyis a nyelv nyelvtanának leírása lett.

A kódex kodikológiai leírása – ahogy a szöveg értelmes olvasása alapján az oldalak sorrendjét meghatároztuk – és az írás megfejtésének módszertana már megjelent.¹² A következő, a jelrendszer nyelvtanáról írt tanulmányunk megjelenését hátráltatta, hogy „megfejtésnek” ebben az esetben a szótár, sőt a szöveg teljes fordítása számít. Magának a szótárnak a közlése is azonban komoly tipográfiai problémát jelent, ezért a szótár tudományos jellegű publikálásáig hiánypótló jelleggel készítettünk egy weboldalt,¹³ ahol az a digitalizált szöveggel együtt elérhető és vizsgálható, így a szövegről tett állításaink ilyenformán ellenőrizhetőek.

Hogy a szótár mellett nyelvtani elemzésre miért van mégis szükség, illusztrálja egy idézet az „Üdvözlégy, szentséges Mária” (*Ave Sanctissima Maria*) imádságból, mely a kódex 137. lapján olvasható (jobbról balra):

						
úr_teremtő	szül-Mária	bűn	nélkül	Jézus	fogan	te-Mária
Tu peperisti creatorem...			Tu concepisti Jesum sine peccato			

137v03–04

Látható, hogy névmás- és igeragozás helyett következetesen az alany (Mária) nevének jele áll. Ilyen és hasonlóan szokatlan jelenségek explicit leírása nélkül a szöveg a szótár pusztá birtokában még igen nehezen olvasható. Valójában a „megfejtés” az írás nyelvtanának leírását is magában foglalja. Ez nem azt jelenti, hogy „kibúvókat” kerestünk egy problémás megfejtéshez. Minden ismeretlen nyelv megfejtése így történik, a megfejtés pedig akkor fogadható el, ha a szótár és a nyelvtan – a természetes nyelvekhez hasonlóan – egyszerű és konzisztens, más szóval a kivételek ritkák, és a természetes nyelvekéihez hasonlóak.¹⁴

A szöveg jelentős részének a megfejtése azonban nem nyújt támpontot a vele kapcsolatos legfontosabb kérdések megválaszolásához: sem a szerző kilétére, sem a sajátos írás alkalmazásának a miérettjeire nem derült egyelőre fény. Az egyetlen konkrét hivatkozás a könyv megjelenési körülményeire egy kolofónszerű bejegyzés a f. 223v felső soraiban, melyben értelmezésünk szerint a megírás vagy befejezés dátumaként ez a kifejezés olvasható: „az Úr Jézusnak az Atyához való menetele után 1560 évvel”. Mivel a szerző máshol Jézus feltámadását a születése után 33 évre datálja, így ez alapján a könyv megírását az 1593. évhez köthetjük.¹⁵

¹² KIRÁLY Levente Zoltán – TOKAI Gábor: Cracking the code of the Rohonc Codex, *Cryptologia* 42(2018/4), 285–315, doi: 10.1080/01611194.2018.1449147

¹³ <http://rechnitzer-kodex.hu> (Letöltés: 2023. március 20.)

¹⁴ Király–Tokai: Cracking, 294.

¹⁵ Tokai: Első lépések, 2. rész, 53.

A KÓDEX TARTALMI ÁTTEKINTÉSE

A kódex részletes tartalmát itt terjedelmi korlátok miatt nem közöljük. Ennek megjelentetése egyéb összefoglaló táblázatokkal együtt a rendezés végső fázisában van.

A kódex tartalma meglehetősen jól tagolt. Kb. első negyedét (az első oldaltól, mely a jelenlegi számozás szerint 4v,¹⁶ az 54r-ig) az őstörténet eseményei, Jézus életének rövid összefoglalása és a Passió hosszú előadása teszi ki. Második negyedét (54v–137r) a feltámadástól a Pünkösdig tartó események leírása, illetve Jézus példázatai és tanításai töltik ki, de említésre kerülnek benne ószövetségi történetek is. További része egyre vegyesebb: Mária-ímák, legendák, és ismét Jézus csodatörténetei és példázatai kisebb-nagyobb egységekben váltakoznak. A kódex legvégén a mind a papír elhasználódottsága, mind a sajátos szókincese miatt alig olvasható oldalak vélhetően megírásának időszakáról szólnak.

Már ennyiből is látható, hogy a kódexre a középkori katolikus hagyomány hitvilága jellemző. A kérdés az, hogy ezen a hatalmas, gazdag területen belül mennyire sikerül a hovatarozását leszűkíteni.

A KÓDEX ILLUSZTRÁCIÓI

A kódex egyik különös érdekessége, hogy 87 tusrájz díszíti a szöveget. Ez a kódfejtők számára is fontos, mert számos képen szerepel szöveg, s gyakran egyértelmű, hogy a szereplők vannak rajta megnevezve. A képeknek kb. egynegyedén felismerhető az ábrázolt jelenet, ez alapján előre tudható volt például, hogy a kódex mely része tartalmazza a passiót – l. a 29r-től az 56v-ig vagy akár az 59r-ig terjedő illusztrációk, melyek nyilvánvalóan az utolsó vacsorát, az elfogatást, a kihallgatásokat és megcsúfolást, a kereszthordozást, a keresztre feszítést és a feltámadást ábrázolják következetes sorrendben.

Már Jerney próbálkozott azzal, hogy a képen látható épületek, s különösen a toronydíszek alapján azonosítsa a szerző földrajzi illetőségét, s ez alapján felekezeti hovatarozását. Jerneynek a félholdas tornyok nagy száma tűnt fel, s ebből (illetve a képen szereplő emberek köntöséből és süvegéből) azt sejtette, hogy a szerző keleti ortodox felekezetű volt.¹⁷ A toronydíszek számszerű statisztikája azonban mutatja, hogy csak egyharmaduk (36%) félholdas, de igen gyakori még a gomb (18%), a csavart kereszt (10%), és ezeken kívül számos más, felekezetre akár nem is utaló dísz is: kereszt, zászló, háromszög, zárt félkör, vízszintes vonal. Mivel a 18. század előtt a bibliai jeleneteket kortárs elemekkel ábrázolták, kézenfekvő a gondolat, hogy a szerző a Szentföld korabeli képét igyekezett visszaadni, amelyet talán zarándokként láthatott is. Ez tehát nem enged következtetni a felekezetiiségére.

¹⁶ Az oldalak sorrendjéről l. Király–Tokai: *Cracking*, 288–291.

¹⁷ Jerney: Némi világozások, 28.

Sallay Dóra és Buzás Gergely művészettörténészek véleményét Láng Benedek kérte ki a képekről. Szerintük a félreértett gótikus formák, az alabárdok alakja, a templomok szerkezete (torony–hajó–szentély) a 16–17. századra, és leginkább a közép-európai térségre utal.¹⁸

A képek ikonográfiai vonatkozásaival Tokai Gábor foglalkozott behatóan.¹⁹

A kódex rajzai egyes esetekben nem egyszerűen bibliai jeleneteket ábrázolnak, hanem építészeti részleteket. Tipikusan ilyen a 98v-n és a 186v-n látható félköríves keresztábrázolás, amely kísértetiesen emlékeztet késő antik templomok apszisára, melyben nagy méretű kereszt látható – pl. a ravennai Sant' Apollinare in Classe vagy a római Santo Stefano Rotondo esetén.

A bibliai jelenetek ábrázolásában is találunk sematikus hasonlóságokat. A „Bevonulás Jeruzsálembe” (14v) képen két jelenet is össze van sűrítve: a bevonulás és a kufárok kiűzése a templomból. A „bevonulás” teljes egészében bizánci ikonográfia szerinti kompozíciót mutat, ahogy azt pl. a monrealei dóm és a palermói Cappella Palatina 12. századi mozaikjain láthatjuk (l. a képeken). A „kufárok kiűzése” ábrázolása viszonylag ritka, ám éppen a monrealei dómban ez a jelenet is szerepel, s az ábrázolás hasonlósága (pl. az épület elemei vagy a szereplők elrendezése és mozdulatai) szembeötlő.

Hasonló példákat találni Jézus gyógyításainak ábrázolására: a tógáját fél kezével felfogó, másik kezét előrenyújtó Jézus, feje körül a keresztet nimbuszal jellegzetes késő antik sémát követ, akárcsak az evangélistának „diktáló” angyal; illetve ismert jelenet volt Izsák megkötözése és Jézus bemutatása a templomban is.

¹⁸ Láng: *A rohonci kódex*, 70.

¹⁹ Összefoglalását l. Tokai: *Művészettörténet szemmel*, 2. rész; az alábbiakban támaszkodom továbbá Tokai 2011. november 16-án a Magyar Nemzeti Galériában, illetve 2014. január 22-én a Békéscsabai Megyei Könyvtárban tartott előadásának kéziratára.

Kép a 98v-n

Sant' Apollinare
in Classe, Ravenna

Kép a 186v-n

Santo Stefano Rotondo, Róma

Egész oldalas kép a 14v-n

Bevonulás Jeruzsálembe, Monreale

Bevonulás, Cappella Palatina, Palermo

Jobbra: Kufárok kiűzése, Monreale

Angyal diktál a prófétának, 4v

Jobbra: Szent Máté és szimbóluma, az angyal. Basilica di San Vitale, Ravenna

Kép az 5r-en. A szabálytalanul keretezett rajz fölött jobbra a főszövegből éppen az „Állj, állj, Ábrahám” szavak olvashatóak

Izsák megkötözése. Basilica di San Vitale, Ravenna

Bár mindezek a bizánci ikonográfia mintáit követik (akárcsak az, hogy a szereplők fölé olykor oda van írva a nevük), ez valójában egy késő antik hagyománynak felel meg, melynek példáit az itáliai műmlékeken ugyanúgy megtalálhatjuk, mint a bizánci művészet területén. Ráadásul cáfolni látszik a szerző bizánci jártasságát például az, hogy vélhetően félreértette és némileg átalakította a *Hetoimasia*-ábrázolást, amely Krisztus üres trónszékének „előkészítését” mutatja egy feldíszített kereszt ráállításával. Valódira példa a római Santa Maria Maggiore vagy a ravennai Ariánusok keresztelőkápolnájának ábrázolása. Hasonlóan bizánci ha-

Kép az 52r-en

Hetoimaszia, ravennai ariánus keresztelőkápolna

Hetoimaszia, Santa Maria Maggiore bazilika

Kép a 21r-en

A királyok imádása, Pietro Cavallini, Santa Maria in Trastevere, Róma

Egész oldalas kép a 25r-en. A százados (Longinus) a keresztlélő előtt

Giotta: Keresztre feszítés, Cappella degli Scrovegni, Padova

tást vélhetünk felfedezni a 78v egész oldalas világfa-ábráján, mely szerkezetileg rendkívül hasonlít a Színeváltás keleti ikonjaira. A hasonlóságot az is erősíti, hogy mindkettőben két ószövetségi alak áll Jézus két oldalán: az evangéliumi történetben ez Mózes és Illés, a 78v-n pedig (ahol a nevük föléljük van írva) Ábrahám és Mózes veszi körül „az Élő Isten Fiát” (itt ez Jézus felirata).

Emellett pedig számos pozitív bizonyítéka van annak, hogy a szerző a nyugati világban volt tájékozott. A „Királyok imádása” jelenet szinte mindenben a római Santa Maria in Trastevere 13. század végi kompozícióját követi, a keresztre feszített Jézus vérét pedig angyalok kelyhekben fogják föl, akárcsak Giottonak a padovai Scrovegni kápolnában készített 14. századi freskóján. Hasonlóan a kereszttitel ábrázolásában a nyugati művészetre a 14. század közepéig jellemző a szimbolikus, a hoszszabbik szárán vállra

Kép a 49r-en

Duccio: Maestà, 1308, Siena

Barna da Siena: Jézus a kereszttel, San Gimignano-i dóm, 1340 k.

M. S. Mester, 1500 k.

Egész oldalas kép az 51r-en (bent a főszöveg fut két hasámban)

Rogier van der Weyden, 1445

vett kereszt (Duccio: Maestà, 1308), később a kereszt tolása a statikának jobban megfelelő ábrázolással (San Gimignano, Barna da Siena; ill. Firenze, Santa Maria Novella, Andrea di Bonaiuto), melyet végül felvált a kereszt vonzolásának motívuma (M. S. Mester, 1500 k.). Mindezek és számos további párhuzam alapján állítjuk, hogy a szerzőre a trecento és a korai 14. századi itáliai ábrázolások mély benyomást tettek.

Ugyanakkor a képeken sok olyan apró részlet is előfordul, ami Itálián kívülre mutat. Ilyenek a gótikus mondatzalagok és az ezek analógiájaként megcsavart keresztábrák, a keresztre feszített Krisztus lobogó ágyékkötőjének elsőként a németalföldi festőknél megjelenő motívuma, sőt a Krisztus kezében tartott zászló, amelyen a vászon nem a rúdra van rögzítve, hanem – 15. századi északi ábrázolásokhoz hasonlóan – egy szabadon elforduló pálcán leng.

Egész oldalas kép az 56v-n
(benne a főszöveg, illetve címkék)

Az Amszterdami Szűz halálának
mestere: Feltámadás, 1490 k.

Az azonosítás nehézsége, hogy a 15., sőt 16. századi ábrázolásokat már nyomtatott kiadványok révén Itáliában is láthatta a szerző. Legvalószínűbb mégis az a feltételezés, hogy a rajzok szerzője közép-európai illetőségű volt, aki itáliai, bárki által látható, többnyire késő antik és trecento alkotásokat másolva alakította ki kompozícióit.

A ROHONCI KÓDEX TEOLÓGIAI ARCULATA

Míg a kódex az ikonográfiai megfontolások révén jól elhelyezhető a művészettörténetben, a teológiája korántsem ilyen jól körvonalazható. Bár Láng Benedek reménye, hogy egy, akár korábban ismeretlen apokrif evangélium kerüljön napvilágra,²⁰ megghiúsult, hiszen a kódex Jézust alapvetően a kanonikus bibliai történetek révén mutatja be, s a további anyagok is bizonyítottan vagy vélhetően a népszerű katolikus kegyesség világával rezonálnak, azért jócskán akadnak olyan részletek, melyeknek az elhelyezése problémás, sőt sokszor kimondottan meghökkentő.

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy a szerző tájékozottsága a bibliai történetek világában kifejezetten látványos. Bár a legtöbbet parafrázisban jegyzi le, egyes perikópákat szinte szó szerint, s olykor még a sajátos bibliai szóhasználatot is visszaadja. Máskor viszont a történetek mesélésében jelentős részletekben tér el a Bibliától, ami kizárja, hogy az írott szöveggel konzultált volna (legalábbis minden esetben). Ahogy a bibliai hivat-

kozásainak jelentős része téves vagy talán egyenesen blöff, ugyanúgy időnként eltérő változatokat hoz a történetek részleteiben, amiből nyilvánvaló, hogy csupán hallomás után ismerte azokat. Pl. a talentumok példázatában a három fiú 5, 3 (!), illetve 1 talentumot kap (173r01–04, vö. Mt 25,15) – ilyen variáns tudomásunk szerint más forrásban nem létezik.

A kódex teológiai profiljában mindenképpen kiemelkedik Illés figurája. Egy nem azonosított nevű szent írótól ezt idézi a szerző: „Az Úr Illést előbb teremtette, mint a napot és a holdat” (100v04–05). Illés az írnok, akinek az angyal a kódex első lapjain az Őstörténetet diktálja. Három különböző helyen is foglalkozik Illés csodáinak allegorikus értelmezésével (85v, 100r, 150r), és többször hivatkozik Illés könyvére, illetve cselekedeteire. Illés eszkatologikus figuraként is megjelenik – talán

²⁰ Láng: *A rohonci kód*, küln. 77–88.

a Jelenések „két tanúja” közül az egyik, míg a másik Noé. Ennek kapcsán azonban érdemes megjegyezni, hogy Noét talán a szerző összekeverte vagy összemosta Énókkal, aki csodálatos módon emeltetett a mennybe (101r és 133v–134r).

Keresztelő János, aki egyébként Illés tipológiai párja az Újszövetségben, szokatlan módon jelenik meg a kódexben, mert egy hegyen keresztel (24v). A hegy nevét – ilyen hagyomány ismeretének híján – nem tudjuk lefordítani.

Szűz Mária személyének kiemelése lépten-nyomon tetten érhető. A kódex hozza az ismert imádságokat: az *Üdvözlégy*, *Mária, kegyelemmel teljes*, és az *Üdvözlégy, szentséges Mária* kezdetűeket, valamint egy harmadik *Üdvözlégyet* is („Üdvözlégy, szentséges Mária, adj hitet nekem”), melyet egyelőre nem találtunk külső forrásban, és sajátos szókincse miatt nem tudjuk pontosan lefordítani. A kódex közli azt is, hogy ezeknek az imádságoknak az elmondásáért hány év búcsú jár (137v–138v). A kódex előadja Mária gyermekségtörténetét is a Szent Annának és Szent Joakimnak mondott angyali üdvözlettel kezdve (16v–18r), és sok helyen teszi őt szimbolikus helyre az üdvtörténetben: közvetlenül a Passió előtt megáldja Jézust (27v–28r), megáldja Ádám és Éva lelkét, miután Jézus kivette őket a pokolból (58v), sőt megáldja Jézus tanítványait is Jézus mennybemenetele előtt (074r06). Olvasunk egy egyelőre azonosítatlan történetet is egy nőről, aki Máriához imádkozik, ő pedig kétszer megjelenik neki egy nő alakjában (144r–147v).

A nem-bibliai történetek nagy részéhez találtunk többé-kevésbé párhuzamos részeket Jacobus de Voragine Arany legendájában. Ilyenek: Sét visszatérése a paradicsom kapujához (7v), Jeruzsálem pusztulása a zsidó–római háborúban (111r–112r), a Keresztfa helyreállítása (182v–186v), Szent Ágoston legendája a találkozásról a kisfiúval a tengerparton (84r–v), Szent Barlám példázata (148r–149v). A Rohonci kódex változatai jellemzően hasonlóak Jacobuséihez, ám vannak hozzá képest saját részletei is, melyek forrásai egyelőre azonosítatlanok.

A kódex történeteinek részleteihez gyakran a középkori misztériumjátékok világában találtunk párhuzamokat. Ilyen az Őstörténetben Lucifer bűne, aki Isten távollétében felül Isten trónjára; ilyen Jézus születéstörténetének több narratív részlete is, vagy hogy a szent család egyiptomi menekülésekor a bálványok ledőlnek Jézus előtt. Ezek egy részének van megfelelője a középkor más „bestsellereiben”, például Pszeudo-Bonaventura *Meditationes vitae Christi*-jében.²¹ Az Őstörténet tematikus elrendezése nem egyezik, de sok hasonlóságot mutat például a York Plays jeleneteivel.

A misztériumjátékokon kívül a szerző láthatóan merített a zarándokok között terjedő legendás elemekből is. A Passió stációi között a 15. századi jeruzsálemi zarándokhagyományokban feltűnik egy jelenet, melyben Jézust a katonák a Kedrón-patakon keresztül kivezetik a Gecsemáné-kertből. A történet egyik változata szerint Jézust arra kényszerítik, hogy ne a hídon menjen, hanem a patak vizén keresztül, egy másik változata szerint a patakmeder köveire esik a hídról. Az ezt

²¹ MUIR, Lynette R.: *The biblical drama of medieval Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, 67., 99–101., 110.

ábrázoló rajzot csak a szöveg megértése és külső azonosítása után sikerült kellően megérteni (037v).²²

A kódexben megjelenik egy másik népszerű középkori irodalmi eszköz is, a számozott listák használata, mely a prédikációirodalomban gyökerezik. A szerző Jézus életét annak 11 + 3 csodáján keresztül, listába szedve foglalja össze (22r–23r, ill. 28r–v), Jézus istenségéről 5 bibliai történetben tesznek bizonytságot (23r–26v), Jézus ötször sírt (111r–113r), Jézus 3 személyt támasztott fel a halálból (162r–v), számozatlan felsorolásba gyűjtve olvashatunk az üdvtörténet azon nagy pillanatairól, melyek vasárnapra estek, ami a feltámadott Jézus 5 + 2 megjelenésével zárul (187r–191v). A szerző szerint háromféle hitforma létezik (179v–182v). Stb.

A kódex sajátos hagyományvilágára jellemző hasonlósága és eltérései a középkori forrásoktól. Jézus sírásairól a 13. századtól kezdve rendszeresen prédikáltak toposzszerűen, többnyire háromról vagy négyről. Jacobus de Voragine már ötről, ám az öt tételből csak négy egyezik a Rohonci kódex listájával.²³ A kódex kuriózumát, hogy ti. Jézus „az öt város elpusztításakor” sírt, ami a vízözönben elpusztult régi világra utal, nem sikerült még más hagyományban azonosítani, még az „öt város” mibenlétét sem.

IDIOSZINKRATIKUS RÉSZLETEK

Sajátos részleteket, melyek meglétéről más hagyományban még nem értesültünk, bőségesen lehet idézni.

Heródes hozat egy tál vizet és egy követ, miközben a zsidók betegeket hoznak Jézus elé, hogy gyógyítsa meg őket (042v12–043r06). Talán úgy akarja Heródes próbára tenni Jézust, hogy a követ lebegtetni akarja, ahogy a *Toledot Jészub*ban Jézus teszi?

A szerző említi a százados nevét, akinek a szolgáját Jézus meggyógyítja (022v12; vö. Mt 8, 5–13).

Jelentőséget tulajdonít annak, ha valaki 30 szent ostyát eszik meg (031r03 kk., 095v08 kk., 097v03 kk., 188v03 kk.).

A feltámadott Jézus elsőként a három Mária (Mária Salomé, a Jakab anyja Mária, ill. a Magdalai Mária; vö.) és két másik nő társaságában jelenik meg (056r11–057r07, kép: 056v).

A pünkösdi történet szerint Ábrahám is megkapta a Szentlelket 50 évesen (?) (081r03–05).

Ábrahám 77 parancsolatot kapott az Úrtól (085r05–06, 208v01, 05, 07).

²² BERLINER, Rudolf: Die Cedronbrücke als Station des Passionsweges Christi, in: Joseph Maria RITZ (szerk.): *Festschrift für Marie Andree-Eysn: Beiträge zur Volks- und Völkerkunde*, München, Seyfried, 1928, 73–82.

²³ HANSKA, Jussi: Kuinka monta kertaa Jeesus itki? Lachrimae Christi – topos keskiajan saarnakirjallisuudessa, *Mirator* 10(2003), 1–16.

Egy himnikus szakasz („Az Úr szeretet, az Úr kegyelem...”, 152r05–152v02) kezdete olvasható a 078v apokaliptikus tablóján, valamint 20 fejezetzáró formulában.

Jézus a tanítványok végső kiküldésekor repetitív énekbe kezd (073v).

Egy „világi király fia” (allegorikus nevén „keresztény-fiú”) és egy „rabló lánya” (allegorikus nevén „hűséges-lány”) történetében a lány megmenti a fiút az apjának fogságából, és hozzámegy feleségül (154v–158v).

Pál apostol és István protomártír két „főpap” „szolgái” Jeruzsálemben. Az egyik „főpap” Nikodémus, a másik – Jacobus de Voragine alapján – Gamáriel.

A szerző Damaszkuszi Júdásról is tud extra-biblikus adatokat (220v; vö. Ap-Csel 9,11).

A szerző naptárrendszere különös figyelmet érdemel. A középkorban használt, az éveket a világ teremtésétől számoló naptárhoz hasonlóan, mely Krisztus születését az 5199. évre datálja, a szerző 5166 évet számlál Ádám elbukása és Krisztus születése között – ez akár jelentheti ugyanazt is, ha Ádámnak is a krisztusi 33 éves kort feltételezzük a bűnbeeséskor, visszavetített tipológiai párhuzammal.

Az Őstörténet eseményeit azonban aránytalanul osztja el, Sét a 47. évben megy vissza a Paradicsom kapujához, Noé története az özönvízzel az 50. évben zajlik. Ábrahámot a 120. évre datálja, Illés történetei az 536-os év körül történnek. Mózes ugyanakkor nagy ugrással 3570-ben vagy 3670-ben (rosszul olvasható számok) jelenik meg.

Jellemző az is, hogy az újszövetségi idők utáni eseményeket a szerző a mennybemeneteltől datálja. Jeruzsálem ostromát M. U. 24-re, a Szent Kereszt felmagasztalását 26-ra, Szent Ágostont 60-ra, a kódex megírását 1560-ra (a mi időszámításunk szerint ez 1593), az utolsó ítéletet 2000-re.

Az írás stílusában sok olyan pongyolaságot, túlzott leegyszerűsítést látunk, amely azt sugallja, hogy a szerző nem volt precíz, biztos tudású ember. Az üdv-történeti datálása is arról tanúskodik, hogy nem tudott vagy nem akart konzultálni olyan közösséggel vagy tudásközponttal, ahol ezeket az adatokat a korabeli hagyomány szerinti bevett forrásokból átvehette volna.

ALLEGORIZÁLÁS

A Rohonci kódex további, jellegzetesen a középkori igehirdetések világát tükröző tulajdonsága az allegorizálás. A szerző szereti magukat az allegorikus történeteket is, mint például Szent Barlám példázatát a gödörbe esett emberről, vagy az azonosítatlan mesét a „keresztény-fiúról” és a „hűséges-lányról”. Az allegorizálás azonban különösen kidomborodik a bibliai értelmezésén.

A naini halott ifjút négy allegorikus szereplő viszi kifelé a városkapun: ezek a „nem szereti az Urat”, a „rablás”, a „nem alázza meg magát az Úr előtt” és a „nem féli az Urat”, s a szerző azt is megmagyarázza, hogy a fiú anyja az Anyaszentegyház, a város pedig az isteni üdvösség. A 163v-n látható kép voltaképpen azt próbálja

visszaadni, ahogy ez a négy elvont lény viszi a koporsót, melyben a fiú Jézus gyógyításának köszönhetően feléled, és felül (163r kk.).

Hasonló, a középkori „többrétegű” olvasatokat idéző megoldásain túl sokszor egyszerűen az írásban kódolja az allegóriát. Ezt azért teheti meg, mert az írásjelek nem tükrözik a szavak hangalakját – akárcsak a kínai ideogrammák, melyeket egyformán tudnak használni a kínai nyelv különböző dialektusainak, de más nyelveknek, például a japánnak a beszélői is úgy, hogy írásban megértik egymást.

A Rohonci kódex például gyakran a nevek kódjába rejt a személyek allegorikus értelmezésének kulcsát. Így például a tékozló fiú példázatában az apa két fia allegorikusan az „angyal(ok)” és az „(emberi) lelk(ek)” (113r12). A nagy vacsora példázatában a három meghívott, akik elutasítják a meghívást, a nevük szerint „büszkeség”, „érzékiség” és „rablás” (92v kk.). A hamis sáfár két adósa pedig nem más, mint a „kegyelem” és az „alamizsna” (168r05).

A konkrét allegóriák gyökerei egyelőre nincsenek részletesen feltárva, de egyértelműen mutatnak a középkori exegézis és a misztériumjátékok népszerű allegorikus moralizálása felé.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Rohonci kódex illusztrációin egyértelmű az olasz trecento és korai 14. század festészetének hatása. Mégis ez inkább a témáit határozza meg, semmint motívumainak részleteit, intuitív vizuális nyelvezetét. Ez utóbbiban gótikus és német hatásokat fedezhetünk fel, amiből egy Itáliát megjárt közép-európai szerző alakja sejlik fel.

A kódex szöveges tartalma jól illeszkedik ahhoz a feltevéshez, hogy a 16. század végén íródott. Anyaga elsősorban bibliai, s azon belül is elsősorban újszövetségi történetek összefoglalásából áll, ezeket azonban megszakítják, át-átszövik Szűz Máriáról szóló apokrif mozzanatok, imádságok, ószövetségi reminiscenciák, allegorikus értelmezések, valamint a szentek életéből vett történetek. Több helyütt érezhető a középkori misztériumjátékok, illetve prédikációs toposzok hatása. Míg katolikus jellege nyilvánvaló, sajátos részletei nagy részének vonatkozásai még felátatlanok.

A képek egyes díszítőelemei, illetve a narratíva egyes elemei alapján elképzelhető, hogy a szerző zarándokként járt Jeruzsálemben, de erre közvetlen bizonyíték nincs, így az is lehet, hogy csupán a zarándokok által Európába hozott hagyományelemek rajongója volt.

Bár a szerző azonosítása mindezek alapján még távolinak tűnik, a fenti kritériumok jelentősen hozzájárulhatnak a lehetőségek szűkítéséhez, hogy rejtélyes személyére rátaláljunk.

ABSTRACT

Levente Zoltán Király: The Theological Character of the Rohonc Codex: Tracing well-known and idiosyncratic traits towards the identification of a mysterious author

The research of the Author, together with Gábor Tokai, of the recently cracked script of the Rohonc Codex has only yielded an introductory article so far, and the creation of an online tool to aid the verification of their claims. While the plenitude of their grammatical and literary observations is being prepared for publication elsewhere, this paper provides a concise report on the theological façade of the codex.

The ink drawings that illustrate the manuscript show direct signs of influence by the Italian trecento and early 14th century on the themes and the iconographic structures of the depicted scenes, while the details reveal a Northern influence, all of which suggests that the author came most probably from Middle Europe and only visited Italy.

The textual contents fit well the assumption that the book was written at the end of the 16th century. Its material consists primarily of biblical, and mostly New Testament paraphrases, which are intertwined with apocryphal scenes of Virgin Mary, prayers, Old Testament reminiscences, allegorical expositions, and stories from the lives of saints. An influence of medieval pageants and sermon topics can also be observed on multiple places. Many of the idiosyncratic details of the narratives are still without known parallel.

Despite the numerous questions left open, narrowing the possibilities by these observations is a significant step towards finding the identity of this mysterious author.

Keywords: Rohonc Codex, historic codes, Christian tradition, Middle Ages, art history, sixteenth century

Fazakas Zoltán József

A VALLÁSSZABADSÁG ÉS AZ ÁLLAMNACIONALIZMUS KAPCSOLATA
A ROMÁN KIRÁLYSÁG 1866. ÉVI ÉS 1923. ÉVI ALKOTMÁNYAIBAN

KITEKINTÉS ÉS ALAPKÉRDÉS: A LELKIISMERETI ÉS VALLÁSSZABADSÁG
MINT A KISEBBSÉGVÉDELEM GYÖKERE

A lelkiismereti és vallásszabadság kérdései elválaszthatatlanok a kisebbségek, így a nemzeti kisebbségek alkotmányos jogállását védő jogintézmények történetétől. A részletes eszmetörténeti elemzést mellőzve kiindulópontként rögzítendő, hogy a nemzetállam, illetve a nemzetállami eszme megjelenésének okai elősorban az 1789. évi Francia Forradalom hármasszavában megtestesített politikai programra, különösen az Emberi és polgári jogok nyilatkozatában foglalt – az állam hatalmi alapját a népszuverenitás tételével megragadó és a korábbi isteni legitimáción alapuló hatalomgyakorlást felváltó – tételeire vezethetők vissza.¹ E tétel elterjedése és uralkodóvá válása szükségképpen eredményezte a nemzeti kisebbségek kérdése államszervezeti feszültségeinek megjelenését és megoldási javaslatainak kidolgozását a 19. században. Másik oldalról megközelítve a kérdést, azt is rögzítenünk kell, hogy a kisebbségvédelem jogi gyökerei már korábban is fellelhetők voltak alapvetően a vallásszabadság tárgyában,² amelyek a nemzeti kisebbségek jogállását szabályozó intézmények modelljévé válhattak. Ez a kisebbségvédelem azonban nem nemzetiségi jellegű volt, hanem – az isteni legitimációt valló kor-szellemnek megfelelően – elősorban a vallási kisebbségeket tekintették kedvezményezetteknek, és döntően a reformációt követő időszaktól jelent meg.

A kisebbségvédelem alapvetően egyéni és kollektív szinten értelmezhető, és mindkét esetben gyökerei az egyéni jogok állammal szembeni rendi kori kollektív jogaiban lelhetők fel, amelyek a természetjogi gondolkodás eredményeként a felvilágosodás eszmerendszerével váltak egyéni, állam által védendő jogokká, illetve politikai programmá.³ A kisebbségekre vonatkozó jogi szabályozás tehát a vallási kisebbségek tárgyában megkötött, elősorban a területváltozásokat konstituáló

¹ SZABADFALVI József: A nemzet, in: BÓDIG Máttyás – GYÖRFI Tamás (szerk.): *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei II. Alapelvek és alapintézmények*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002, 244–251.

² BÚZA László: *A kisebbségek jogi helyzete a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1930, 18–22, 13–21.

³ SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet: *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2003, 11–15.

szerződéseken – az úgynevezett vallásbékékben –, valamint a vallási okokból való állami beavatkozások eseteiben jelentek meg.⁴ A területi változások tárgyában megkötött szerződések *partialis* hatállyal, a vallásbékék a teljes államterületre értve biztosították a vallásszabadságot, a vallási kisebbségek védelmét. A többségtől eltérő vallást gyakorló kisebbségek e tárgyban élvezett szabadsága az 1555. évi augsburgi vallásbékében rögzített *cuius regio eius religio* elvből fakadt,⁵ kialakítva a kisebbségvédelem nemzetközi intézményrendszerének alapjait.

A történelmi folyamatok – különösen a nacionalizmus korának kezdetén megtartott 1814–1815. évi bécsi kongresszus évszázadosnak hitt rendezése – ugyanakkor nyilvánvalóvá tették, hogy a vallási kérdések mellett, illetve azokon túl a nemzeti eszme egyre nagyobb politikai szerepet követelt magának.⁶ A meg nem valósított nemzetállamok, majd a másodrendű államok ténye, valamint az egyes – jogegyenlőséggel összeegyeztethetetlen – kiváltságok fenntartása együttesen vezetett el a monarchikus államberendezkedéssel és az európai rendezéssel elégedetlenek részéről a nemzeti eszme megerősödéséhez,⁷ amely a nagyhatalmi rendezéssel szembeni politikai kritika és reakció ideológiai alapjává vált, megteremtve az önrendelkezési jog gyökereit és a nemzetállamok megalakításának programját.⁸ A feltörekvő nacionalizmus ilyen alapokon mind a belső állami, mind a nemzetközi jogban egyre inkább teret nyert, és a vallási kisebbségekkel azonos tartalmú védelmet vindikált magának.⁹ A nacionalista politikai programok ebben az időszakban így egyszerre vallották és követelték a liberalizmus jogegyenlőség tételére alapozva az individualista és kollektív jogok összességét, amelyek mintáját és modelljét a vallási kisebbségeknek és egyházaknak több évszázada biztosított kollektív jogokban, illetve az egyházak jogi személyiségének elismerésében lelték fel.

A 19. század nemzetállami eszméjének mintája az olasz egység érdekében megfogalmazott azon tétel volt, amely szerint a nemzetiségek képezik a nemzetközi jog alapját,¹⁰ amely alapok a nemzeti önrendelkezés jogával egyenesen vezettek el a nemzeti egység alapján alkotott nemzetállamok kialakításának szorgalmazásához. A tétel később az egységes Olaszország, Németország, valamint részben Románia megalakulásának sikerét követően a soknyelvű, soknemzetiségű államok kereteinek szétfeszítését vetítette előre.¹¹ Ekkortól a nacionalizmus elvesztette eredeti nemzeti-kulturális jellegét, és nyíltan az állami függetlenség programját tette magáévá, annak ellenére kívánva új államokat alkotni, hogy nem

⁴ BALOGH Arthur: *A kisebbségek nemzetközi jogi védelme a kisebbségi szerződések és a békeszerződések alapján*, Berlin, Ludwig Voggenreiter Verlag, 1928, 11–13.

⁵ Búza: *A kisebbségek*, 13–14.

⁶ Szalayné Sándor: *A kisebbségvédelem*, 44–50.

⁷ ZAMOYSKI, Adam: *Napóleon bukása és a bécsi kongresszus (1814–1815)*, Budapest, Park Könyvkiadó, 2016, 576–578.

⁸ Szalayné Sándor: *A kisebbségvédelem*, 30–31., 44.

⁹ Uo., 44.

¹⁰ Uo., 49–50.

¹¹ Uo., 50.

vette figyelembe a társadalmi struktúrák – nyelvi, vallási, gazdasági és politikai – tényhelyzetei sokaságát és heterogén tényezőit,¹² és ezáltal végeredményben csak újabb többnemzetiségű és többvallású államokat eredményezett és eredményezhetett.¹³

A nagyhatalmi erőfeszítések és az Oszmán Birodalommal szembeni diplomáciai fellépések eredményeként 1859-ben egységes állammá váló Románia esetét középpontba helyezve a kisebbségvédelem és a vallásszabadság történelmi kapcsolatának szoros összefüggései figyelhetők meg gyakorlatilag napjainkig. E történelmi folyamat első elemeként – még az egységes román állam megteremtése előtt – az 1856. február 11-én kelt konstantinápolyi jegyzőkönyv emelendő ki, amely a dunai fejedelemségek lakosai számára polgári egyenjogúságot biztosított származástól és vallástól függetlenül.¹⁴ Tekintettel arra, hogy ebben az időszakban nyelvi és vallási kisebbségek – elsősorban a római katolikus csángókat és a zsidó közösség tagjait leszámítva – számottevő mértékben nem éltek Havasalföldön és Moldovában – a két román fejedelemségben¹⁵ –, az intézkedés döntően a zsidó lakosság jogainak biztosítása érdekében született meg. Második elemként az 1878. évi berlini kongresszus és szerződés emelhető ki. A berlini nagyhatalmi konferencia a Török Birodalom balkáni visszaszorulásának kérdését az egyensúlyi politika jegyében rendezte az orosz befolyás csökkentésével,¹⁶ emellett Románia, Bulgária, Szerbia, illetve Montenegró esetében a vallási kisebbségek jogainak biztosítását *quasi* általános szabállyá tette.¹⁷ A román állam elismerését eredményező 1878. évi berlini kongresszus egyebek mellett alapvető elvi tételként fogalmazta meg, hogy amennyiben valamely állam az európai közösségbe kíván tartozni, köteles előzetesen elismerni a valamennyi európai állam szervezetének alapját képező elveket, amelyek közül tételesen kiemelésre került a vallásszabadság¹⁸ mint alapvető emberi

¹² FERGUSON, Niall: *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*, Budapest, Scolar Kiadó, 2016, 264–265.

¹³ Szalayné Sándor: *A kisebbségvédelem*, 51–52.

¹⁴ Uo., 46.

¹⁵ A fejedelemségek egyesülése idején Moldovában és Havasalföldön külön-külön népszámlálást tartottak, amelyek nemzetiségi tárgyban ugyan tartalmaztak adatfelvételt, de a vallási szempontú adatokból lehet következtetni a nemzetiségi arányokra. – BOIA, Lucian: *Románia elrománosodása*, Kolozsvár, Koinónia Könyvkiadó, 2016, 9–23.; Az összesített eredmény szerinti a 4 424 961 fős lakosság 94,89%-át jegyezték román ortodox vallásúnak, 3,03%-át zsidónak, 1,02%-át római katolikusnak, 0,65%-át protestánsnak, 0,19%-át lipován óhitűnek, 0,18%-át örmény katolikusnak, és végezetül 0,03%-át muzulmán vallásúnak. Tekintettel arra, hogy a román ortodox egyház hívei a vizsgált korban és napjainkban is szinte kizárólag román nemzetiségűek, az egyesült fejedelemségek nemzetiségi szempontból alapvetően egynemű jelleget mutattak. – VINCZE Gábor: *Gúzsyba kötött kisebbség. Magyarok a 20. századi Romániában*, Nagyvárad, Partium Kiadó, 2009, 8–11.

¹⁶ KISSINGER, Henry: *Diplomácia*, Budapest, Panem Könyvkiadó, 2008, 146–149.

¹⁷ BUDIȘTEANU, Radu: *Un nou capitol în dreptul internațional public și privat: minoritățile etnice, Minoritățile etnice un nou capitol în dreptul internațional public și privat*, București, „Voința” Const. Antonescu, 1928, 20–21.

¹⁸ Uo., 21.

jog biztosítása,¹⁹ értve ezalatt az egyházszervezetek létrehozásának szabadságát, illetve a hivatalviselés jogát vallási és származási különbség nélkül.²⁰

Tekintettel arra, hogy a korban az alapvető emberi jogként elismert vallásszabadság kérdése a kisebbségvédelem fő tárgya volt, a vallásszabadság kérdésére adott megoldások szükségképpen váltak a nemzeti kisebbségek jogi szabályozásának későbbi alapjává és modelljévé. A kisebbségi kérdések a vallásszabadságból fakadva váltak az emberi jogok kiterjesztésének új aspektusává mint a béke biztosításának alapkérdése, következésképpen az nem lehetett többé kizárólag az adott állam belügye, hanem nemzetközi jogi jelentőségű tárgyként az államelismerés egyik feltételévé vált.²¹

A LELKIISMERETI ÉS VALLÁSSZABADSÁG HATÁSA

A ROMÁN KIRÁLYSÁG ALKOTMÁNYOS RENDSZERÉRE AZ I. VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG

Alexandru Ioan Cuza Havasalföldön és Moldovában történt fejedelemmé választásával 1859-ben született meg a modern román állam,²² amely 1861-ben vette fel a Románia nevet. A dinamikus nacionalizmus korának ezen eredményét a nagyhatalmak kifejezetten támogatták és szorgalmazták, a leendő nemzetállam még a teljes függetlensége elnyerése előtt, 1866. július 12-én hirdette ki – az 1831. február 7-én elfogadott belga alkotmányon alapuló²³ – első Alkotmányát.²⁴ Az 1866. évi Alkotmány az egységes és oszthatatlan állam alaptételével²⁵ formailag egy modern alkotmányos monarchia államszervezetét írta le²⁶ és ennek megfelelően tartalmazta a románok jogait az egyéni jogok és jogegyenlőség alapján.²⁷ Az 1866. évi Alkotmány ugyanakkor nem alkotta meg a románok, mint politikai közösség fogalmát, ami végső soron arra a társadalmi tényre vezethető vissza, hogy az állam lényegét tekintve egynemzetiségű volt. A lelkiismereti és vallásszabadság jogát az 1866. évi Alkotmány 21. cikke tartalmazta abszolút jogként, de a román ortodox egyház államegyházi *statusát* – és így külön törvények szerinti privilegizált helyzetét – is rögzítette,²⁸ míg a 82. cikk az uralkodó és családja e vallásban való neveltetési kötelezettségét is előírta.²⁹

¹⁹ Búza: *A kisebbségek*, 72.

²⁰ Szalayné Sándor: *A kisebbségvédelem*, 47.

²¹ Búza: *A kisebbségek*, 72–73.

²² MURZEA, Cristinel Ioan – MATEFI, Roxana: *Evoluția statului și dreptului românesc*, București, Editura Hamangiu, 2015, 150–152.

²³ ALEXIANU, George: *Dreptul constituțional*, București, Editura Librăriei Socce & Co., 1926, 82.

²⁴ A Hivatalos Lap 1866. június 1-i 142. számában kihirdetett Románia Alkotmány – Constituția României din 1866.

²⁵ Murzea–Matefi: *Evoluția*, 95.

²⁶ VÖLGYESI Levente: Kelet-Európa és a Balkán államai, in: Mezey Barna – Sente Zoltán (szerk.): *Európai alkotmány- és parlamentarizmus történet*, Budapest, Osiris, 2003, 367–368.

²⁷ DISSCESCU, G. Constantin: *Dreptul constituțional*, București, Editura Librăriei Socce & Co., 1915, 430., 440–414.

²⁸ Dissescu: *Dreptul*, 549–563.

²⁹ Uo., 817.

Az alkotmányjogi helyzetet illetően emelendő ki, hogy az 1866. évi Alkotmány a benne foglalt jogok gyakorlását alapvetően az állampolgársághoz kötötte, viszont e jogi feltételt kiegészítette a román minőség közelebbről meg nem határozott intézményével, amelyet bizonyos – közelebbről azonban körül nem írt, a román nemzettel szemben fennálló morális – kötelezettségekkel azonosítottak.³⁰ A nemzettel szemben elvárt, de meg nem határozott erkölcsi kötelezettségek bizonytalan tartalma és értelmezési lehetőségei ennek megfelelően már ekkor előrevetítették a későbbi román jogalkotás és jogalkalmazás nacionalista természetű torzulásait.

A jogok gyakorlásának és élvezetének feltételeként előírt állampolgárság megszerzését az 1866. évi Alkotmány eredeti 7. cikke ugyanakkor kizárólag keresztények számára tette lehetővé.³¹ E feltétel azonban – figyelemmel a fentebb kifejtettekre – ekkor már nem volt összeegyeztethető a nemzetközi jog elvárásaival, amely ellentmondást a román állam teljes szuverenitását elismerő 1878. évi berlini szerződés 44. cikke rendelt feloldani. A nemzetközi előírás az államelismerés feltételeként a lelkiismereti és vallásszabadság biztosítását, a vallási téren való teljes jogegyenlőség megteremtését, azaz a polgári és politikai jogok vallási különbség nélküli egyenlő biztosítását fogalmazta meg.³² Az 1878. évi berlini szerződés teljesítéseként Románia 1879-ben módosította az 1866. évi Alkotmány 7. cikkét, és törölte az állampolgársági feltételként megfogalmazott keresztény hit előírását.³³ Az alkotmánymódosítás ugyanakkor a román politikum és közvélemény ellenállása³⁴ okán ténylegesen formális volt, elvégre a román állampolgárság megszerzése ezt követően az állampolgársági kérelem egyedi parlamenti jóváhagyásával, külön egyedi törvénnyel való elfogadásával volt lehetséges,³⁵ amit indokolás nélkül megtagadhatott a törvényhozó. Következésképpen az alkotmánymódosítás és az állampolgársági törvények a nemzetközi kötelezettség formái, de nem cél és tartalom szerinti teljesítését jelentette,³⁶ amely *contra legem et ratio* megoldást román részről a korban sem tagadták, és azt a zsidó közösség oldaláról jelentkező gazdasági veszéllyel indokolták.³⁷

A nemzetállami alapállást elfoglaló és a teljes szuverenitását és függetlenségét első államcélként teljesítő Románia az elkövetkezendő évtizedekben irredenta állampolitikai célt vallott, igaz azt a nagyhatalmak szomszédjaként csak korlátozottan és közvetetten érvényesíthette. A román irredentizmus programja – amely

³⁰ Uo., 619, 622–623.

³¹ Uo., 370.

³² Budişteanu: *Un*, 21, 43.

³³ Dissescu: *Dreptul*, 370.

³⁴ Uo., 632–641.

³⁵ TEODORESCU, Anibal: *Tratat de drept administrativ*, Bucureşti, Institutul de Arte Grafice „Eminescu” S.A., 1929, 34.

³⁶ DURANDIN, Catherine: *A román nép története*, Budapest, Maccenas Könyvek, 1998, 170–171.

³⁷ Dissescu: *Dreptul*, 632–641.

egyre hangsúlyosabban hatotta át a román közvéleményt³⁸ – valamennyi román nemzetrészt egy homogén nemzetállamban, a modernizált Román Királyság államában való egyesülését vallotta,³⁹ amelyre azonban háború nélkül nem kínálkozott lehetőség. A háború útján történő nemzetegyesítés első sikerét Románia három és fél évtizeddel később Bulgáriával szemben a II. Balkán-háborúban érte el, az 1913. augusztus 10-én aláírt bukaresti békeszerződés⁴⁰ rendelkezései szerint megszerezve az úgynevezett Kvadrilatert,⁴¹ igaz a terület vegyesajkú lakosságának csak alig 2,4%-a volt román nemzetiségű.⁴²

Az I. világháború kitörésekor a román államcél részleges vagy akár teljes érvényesítésére valós lehetőség nyílt és a román közhangulat ennek megfelelően már egy új román korszak eljövételének reményét hirdette.⁴³ Ekkor azonban formailag Románia a Hármasszövetség tagjaként pontosan azzal az állammal – Ausztria–Magyarországgal – állt szövetségben, amellyel szemben a legnagyobb területi igénye jelentkezett, míg az Orosz Birodalommal szembeni területi követelése és fenti szövetségi kötelezettsége ellenére 1914-ben még nem lépett be a háborúba. Az antant hatalmak – felismerve a román államcél jelentőségét – végül az 1916. augusztus 17-i bukaresti titkos megállapodásban a román hadba lépés ellentételezéseként elismerték azt,⁴⁴ így az egységes román nemzetállam megteremtése érdekében⁴⁵ Románia, szövetségesi kötelezettségével ellentétesen, 1916-ban a Központi Hatalmakkal szemben belépett az I. világháborúba.⁴⁶ Románia a háborús szerepvállalás kezdeti sikerei ellenére egy év múlva teljes katonai vereséget szenvedett⁴⁷ és a Központi Hatalmakkal 1918. május 7-én Bukarestben békét kötött.⁴⁸ A bukaresti béke – rávilágítva az 1878. évi berlini szerződés formai teljesítésére – a lelkiismereti és vallásszabadság tárgyában is tartalmazott előírásokat 27. és 28. cikkeiben, és a vallásszabadság biztosítása érdekében a megnevezett keresztény felekezeteken túl a zsidó, illetve a muzulmán vallás román ortodox vallással való egyenjogúságát

³⁸ Murzea–Matefi: *Evoluția*, 134–142.

³⁹ MARCU, P. Liviu: *Istoria dreptului românesc*, București, Lumina Lex, 1997, 207.

⁴⁰ A Hivatalos Lap 1913. december 11-i 203. számában megjelent 6736/1913. dekrétum az 1913. július 28-i bukaresti békeszerződés ratifikálásáról és a békeszerződés szövege – *Tratatul de pace, încheiat la București la 28 iulie 1913. Decretul nr. 6736/1913 privind ratificarea Tratatului de pace, încheiat la București la 28 iulie 1913.*

⁴¹ Teodorescu: *Tratat*, 102.

⁴² Boia: *România*, 23.

⁴³ Dissescu: *Dreptul*, 293.

⁴⁴ VESA, Vasile: *Transilvania în timpul Primului Război Mondial (1914–1918)*, in: Pop, Ioan-Aurel – Năgler, Thomas – Magyarai András (eds.): *Istoria Transilvaniei Vol. III.*, Cluj-Napoca–Deva, Academia Română Centrul de Studii Transilvane–Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, 2016, 471.

⁴⁵ Marcu: *Istoria*, 207.

⁴⁶ DJUVARA, Neagu: *A románok rövid története*, Kolozsvár, Koinónia, 2010, 270–275.

⁴⁷ Uo., 272–275.

⁴⁸ Az 1918. május 7-i bukaresti béke német hivatalos szövege – Friede von Bukarest, in: *Deutscher Reichsanzeiger*, No. 108. 1918.

írta elő, kiemelve, hogy a vallási különbség egyebekben nem befolyásolhatta a polgári és politikai jogok gyakorlását sem.

A Központi Hatalmak összeomlása új helyzetet teremtett Románia számára 1918 őszén, így – az 1918. május 7-i bukaresti békeszerződést megszegve – újrászervezte hadseregét, és mivel a fegyverszüneti megállapodásokban nem volt szerződő fél, 1918. november 10-én ismételten belépett az I. világháborúba, megszállva Erdélyt,⁴⁹ a Magyarországi Tanácsköztársaság elleni fellépés indokolásával pedig további magyar területeket és Budapestet is.⁵⁰ Az irredenta államcél – alig fél évvel az annak lehetetlenségét rögzítő 1918. május 7-i bukaresti békét követően – 1918 novemberének végére katonailag megvalósult.

AZ I. VILÁGHÁBORÚ VÉGE ÉS AZ 1923. ÉVI ALKOTMÁNY ELFOGADÁSA

A Román Királyság államcélját 1918 őszén *de facto*, az I. világháborút lezáró Párizs környéki békerendszerrel 1920-ra *de iure* elérte. Ennek megfelelően az alapvetően egynemzetiségű és egyvallású román állam olyan új államkeretek között találta magát, amelyek az addigi, lényegében véve homogén vallási és nemzetiségi viszonyait gyökeresen átalakították,⁵¹ egyben alkotmányos rendszerének új alapokra helyezését valós államszervezési kihívások sokaságával szembesítették. Másképpen megfogalmazva Románia bár irredenta államcélját elérte, a különböző államoktól nyert területek megszerzésének tényéből fakadóan komoly integrációs kihívásokkal állt szemben mind a jogi, mind a gazdasági, mind pedig a társadalmi egységesítést tekintve, elvégre az általa elfoglalt területekkel gyarapodott állam gyakorlatilag csak egyetlen közös nevezővel, a többségi román nyelvvvel rendelkezett.⁵² Az e kihívásokra adandó válaszokat azonban a nemzetállam 1866. évi alkotmányos értékválasztása, a román szupremácia megteremtése egyértelmű jogalkotási korlátok közé szorította valamennyi jogterületen, és amely ugyan később elkönyvelhetett részeredményeket, de végső soron néhány évtized alatt teljes kudarcot vallott. E kihívások egyik elemeként a lelkiismereti és vallásszabadság kérdésének aspektusai is jelentőséggel bírtak, rávilágítva a román alkotmányozó hagyományos ortodoxiát előnyben részesítő állásfoglalása mellett arra, hogy e legrégibbi szabadságjogot a román állam valójában a román szupremáciát biztosító eszközként használta.

Románia integrációs szemléletű politikájának lehetséges kiindulópontját – amely tehát az elődállamok örökségéből fakadó különbségeket sikerrel feloldhatta volna – elsősorban az 1918. december 1-én az erdélyi és magyarországi románok

⁴⁹ ORMOS Mária: *Padovától Trianonig. 1918–1920*, Budapest, Kossuth, 2020, 117–121.

⁵⁰ PREDĂ, Dumitru: Factor diplomatic și factor militar în înfăptuirea și recunoașterea internațională a Unirii românilor. De la Alba Iulia, 1 decembrie 1918, la Trianon, 4 iunie 1920, in: Pușcaș, Vasile – Sava, N. Ionel (eds.): *Trianon, Trianon. Un secol de mitologie politică revizionistă*, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2020, 56–67.

⁵¹ BOIA, Lucian: *Miért más Románia*, Kolozsvár, Koinónia, 2013, 54–60.

⁵² Djuvara: *A románok*, 278.

nagy nemzetgyűlése által elfogadott Gyulafehérvári Határozatok (a továbbiakban: Gyulafehérvári Határozatok) III. pontja⁵³ jelenthette, amely lényegében a többnemzetiségűvé és többvallásúvá váló új Román Királyság alkotmányos berendezkedésével kapcsolatos alapelvek gyűjteménye volt.⁵⁴ A teljes nemzeti szabadság elismerését megfogalmazó III. pont egyenlő jogokat, a vallásszabadságot, a gondolatszabadságot, a sajtószabadságot, a gyülekezési jogot és az egyesülési jog előírásait⁵⁵ kiemelve egyértelműen a román alkotmányos rend tartalmi hiányosságaira világít rá, míg a földreform a nagybirtokok és hitbizományok megszüntetésével közvetlenül elsősorban a magyar nemzetiség tagjainak, illetve intézményeinek, egyházainak tulajdonában álló földterületek kisajátítását és a román nemzetiségűek javára való átadását vetítette előre, és ezáltal a nemzetállam politikai célját szolgálta. A Gyulafehérvári Határozatok III. pontja jogalkotási eredményekre közvetlenül nem vezetett, és kizárólag az I. pont, azaz a magyarországi és erdélyi területek egyesülése Romániával került a román jogrendbe becikkelyezésre.⁵⁶

A Gyulafehérvári Határozatoktól eltérően a Szövetséges és Társult Főhatalmak felismerték a fenti tényhelyzetet és az abból fakadó kihívásokat, és ez jogi eredményre vezetett a Romániával 1919. december 9-én aláírt Párizsi kisebbségvédelmi szerződés⁵⁷ által. A Párizs környéki békekonferencián ugyanis az 1916. augusztus 17-i bukaresti titkos megállapodással szemben végül az 1918. május 7-i bukaresti békekötés egyetlen következményeként Románia nem nyert a nagyhatalmakkal azonos tárgyalási pozíciót,⁵⁸ és alárendelt szerepéből fakadóan kénytelen volt az alapvetően az újjászervezett Lengyelország részére kidolgozott kisebbségvédelmi szerződésrendszer részesévé válni. A Szövetséges és Társult Főhatalmak álláspontja az volt, hogy a Romániának juttatandó területeken bár a román elem tagadhatatlanul többségben volt, de ezeken a területeken jelentős számú nemzetiség is élt.⁵⁹ E tényhelyzetekből fakadó konfliktusok lehetősége a teljes békerendszer stabilizálását veszélyeztető körülményként állt fent, amelyet a lehető legkisebb mérték-

⁵³ IONESCU, Cristian: *Tratat de drept constituțional contemporan*, București, Editura C.H. Beck, 2019, 734.

⁵⁴ MANIU, Iuliu: *Problema minorităților. Extras din volumul „Politică Externă a României”*, București, Institutul Social Român, 1925, 5–8.

⁵⁵ Teodorescu: *Tratat*, 64.

⁵⁶ A Hivatalos Lap 1918. december 13-i 212. számában kihirdetett 3631/1918. rendelettvény az erdélyi, bánáti, körösvidéki, szatmárvidéki és máramarosi területeknek a Román Királysággal való egyesüléséről – Decretul-lege nr. 3631/1918 privitor la alipirea Transilvaniei la Regatul României.

⁵⁷ A Hivatalos Lap 1920. szeptember 23-i 140. számában kihirdetett 3699. törvény a Szövetséges és Társult Főhatalmak és Ausztria között 1919. szeptember 10-én Saint-Germainben kötött békeszerződés és a Szövetséges és Társult Főhatalmak és Románia között 1919. december 9-én Párizsban kötött kisebbségvédelmi szerződés becikkelyezéséről – Lege Nr. 3699. prin care guvernul este autorizat a ratifica și a face să se execute tratatul de pace împreună cu anexele lui, încheiat de Puterile Aliate și Asociație cu Austria, în Saint Germain, la 10 septembrie 1919, și Tratatul asupra minorităților semnat la Paris la 9 decembrie 1919.

⁵⁸ L. BALOGH Béni: *Románia és az erdélyi kérdés 1918-1920-ban*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 37., 52.

⁵⁹ GALÁNTAI József: *Trianon és a kisebbségvédelem*, Budapest, Maccenas, 1989, 100–101.

re volt szükséges redukálni,⁶⁰ emellett külön hangsúlyt képezett az 1878-as berlini szerződésből fakadó kötelezettségek késedelmes teljesítése.⁶¹ Következésképpen a Szövetséges és Társult Főhatalmak indokoltak tekintették még az államterületek jogi átadása előtt – annak feltételeként⁶² – megfelelő nemzetközi jogi garanciák érvényesítését Romániával szemben.⁶³ Románia e körben nyíltan bírálta a Szövetséges és Társult Főhatalmak fenti álláspontját,⁶⁴ függetlensége és szuverenitása elleni támadásként értékelte az 1878. évi berlini kongresszusra való utalásokat,⁶⁵ továbbá az államok szuverén egyenlősége elvébe ütközőnek ítélte a kisebbségvédelmi szerződések rendszerét arra hivatkozva, hogy annak elemei a Nemzetek Szövetségének nem minden tagállamára kötelezők.⁶⁶ A román jogirodalom ezen alapállása a későbbiek során sem változott, a kisebbségvédelmi rendszert alkalmatlannak tartotta a kérdés rendezésére, de nem hatékonysági szempontból, hanem mert e *partialis* rendszer a román álláspont szerint súlyosan sértette az államok egyenlőségét és szuverenitását.⁶⁷ Románia végső hivatkozása szerint a Párizsi kisebbségvédelmi szerződésben foglalt kötelezettségeket mint tárgyi jogokat mindenki, így kisebbségei számára is már biztosította külön kötelezettségvállalás nélkül, így a nemzetközi kötelezettségvállalás felesleges.⁶⁸ A Szövetséges és Társult Főhatalmak ezen érveket nem fogadták el, és ultimátumot intéztek a román kormányhoz,⁶⁹ amit követően Románia végül megkötötte a Párizsi kisebbségvédelmi szerződést,⁷⁰ a sérelmezett 1878-as berlini szerződésre vonatkozó utalásokat viszont törölték.⁷¹ A Párizsi kisebbségvédelmi szerződés ultimátum jellege döntő jelentőségű, elvégre a szerződésben rögzített rendelkezések elfogadásához, a rendelkezésekből fakadó jogok tényleges biztosításához hiányzott a román állam valós akarata.⁷² A kisebbségvédelemre vonatkozó valós törvényhozói szándék hiányában a későbbi, tárgyi jogszabályok megalkotása és értelmezése a kisebbségvédelmi rendelkezések lényegével ellentétes eredményekre vezetett.

A Párizsi kisebbségvédelmi szerződés részletesen szabályozta a román állam kisebbségekkel szembeni kötelezettségeit, mint a kisebbségek jogait. A szerződés

⁶⁰ Uo., 84–85.

⁶¹ L. Balogh: *Románia*, 54.

⁶² Thomas Woodrow Wilson amerikai elnök beszéde a békekonferencia plenáris ülésén, 1919. május 31-én, in: Galántai: *Trianon*, 189–192.

⁶³ L. Balogh: *Románia*, 53–54.

⁶⁴ Galántai: *Trianon*, 99.

⁶⁵ NAGY Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1944, 22.

⁶⁶ SOFRONIE George: *Contribuțiuni la o reconstrucție a dreptului minorităților*, București, „Profesorului G. Meitani. Omagiu” Tipografia I, N. Copuzeanu, 1936, 12–13, 15.

⁶⁷ Uo., 30–38.

⁶⁸ GAFTOESCU, I. Vintilă: *Poziții juridice în dreptul internațional. Problema minorităților*, București, Imprimeriile „Curentul” S.A., 1939, 134–137.

⁶⁹ Galántai: *Trianon*, 102–105.

⁷⁰ L. Balogh: *Románia*, 55–56.

⁷¹ Galántai: *Trianon*, 105–108.

⁷² L. Balogh: *Románia*, 56.

bevezető rendelkezései a Szövetséges és Társult Főhatalmak fent ismertetett álláspontját rögzítették a többnemzetiségű állam tényének közvetett elismerésével, és ezen okból tartalmazták, hogy Románia – az ultimátum ténye ellenére – a saját szuverén, és következképpen a többi államéval egyenlő akaratából a szabadság és az igazság biztosítékaként mind régi, mind megnövekedett államterülete lakóinak, fajra, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül megfelelő jogokat ad, és azokat biztosítja a szerződés alkotmányjogi garanciája és nemzetközi jogi biztosítékai mellett.⁷³ A Párizsi kisebbségvédelmi szerződés alkotmányjogi garanciájaként Románia vállalta a szerződés rendelkezéseinek alaptörvényként való elismerését és kötelezte magát arra, hogy a szerződés rendelkezéseivel szemben sem törvényt, sem rendeletet vagy hivatalos intézkedést nem hoz, illetve ilyen állami aktus nem lehetett hatályos.⁷⁴ A Párizsi kisebbségvédelmi szerződés tételes rendelkezései egyértelműen tartalmazták a Romániától elvárt kisebbségeket érintő jogalkotás alapvető kiindulópontjait, illetve minimumkereteit,⁷⁵ a vallásszabadság tárgyában pedig a 2., 8–10. cikkek, valamint a zsidó közösség tekintetében a 7. cikkben megfogalmazott állampolgársági klauzula kimerítő rendelkezéseket tartalmaztak. A Párizsi kisebbségvédelmi szerződés ugyanakkor éles ellentétben állt a Román Királyság alkotmányos berendezkedésével, az *unitárius nemzetállam* értékvalasztásával, amelyet nemcsak történelmi örökségként, hanem az állam függetlenségi háborúja és I. világháborús szerepvállalása sikerének zálogaként is értékelték. Az 1866. évi Alkotmány egységes nemzetállam melletti értékvalasztása a román jogalkotást ennek megfelelően nemcsak az így meghatározott korlátok közé szorította,⁷⁶ hanem annak alá is rendelte, és ezt az örökséget az I. világháborút követően elfogadott új, 1923. évi Alkotmány⁷⁷ is felvállalta.

Fentiek szerint bár a nemzetközi jog elsőbbsége által a román alkotmányozó, illetve törvényhozó hatalom nyilvánvaló és egyértelmű kötelezettségei és korlátai felállításra kerültek, és a Párizsi kisebbségvédelmi szerződés 1920. szeptemberi 26-i ratifikálásával annak jogforrási jellege nyilvánvalóvá vált,⁷⁸ a rendelkezések alkotmányba foglalására, alkotmányos vagy alaptörvény jellegének elismerésére később nem került sor, így az a külön nevesített alkotmányjogi biztosítékát nem nyerte el.⁷⁹ A román törvényhozás megismételte az 1878 óta követett eljárását, amiből fakadóan a Párizsi kisebbségvédelmi szerződés hatékony végrehajtása kétségessé vált,⁸⁰ sőt egyes rendelkezéseit hallgatólagosan hatályon kívül is helyezték.⁸¹ Az 1923. évi

⁷³ Nagy: *A kisebbségek*, 22–25.

⁷⁴ Gaftoescu: *Pozíții*, 115–116.

⁷⁵ Nagy: *A kisebbségek*, 20–25.

⁷⁶ Murzea–Matefi: *Evoluția*, 243.

⁷⁷ A Hivatalos Lap 1923. március 29-i 282. számában kihirdetett Románia Alkotmánya – Constituția României din 1923.

⁷⁸ L. Balogh: *Románia*, 57.

⁷⁹ Nagy: *A kisebbségek*, 49–50.

⁸⁰ L. Balogh: *Románia*, 57.

⁸¹ Nagy: *A kisebbségek*, 74, 77–78.

alkotmányozás során az az álláspont nyert elismerést a Párizsi kisebbségvédelmi szerződés világos szövegével szemben, hogy a nemzetiségi kisebbségek tekintetében az általános törvényhozás útján kell eljárni, mert ellenkező esetben Románia szuverenitása sérülne.⁸² A román politikum álláspontja e körben egyértelmű volt, egyetlen nemzetközi szerződés sem írhatta felül a román Alkotmányt és nem vezethetett belügyi nemzetközi ellenőrzésére,⁸³ ennek eredményeként a Párizsi kisebbségvédelmi szerződés a jogforrási hierarchiában a mindenkor alatti törvényi szintre került. Románia a nemzetközi jog és a belső jog közti ellentmondást a belső jog javára döntötte el, amihez nemcsak a politikum és a törvényhozás, hanem a bírói gyakorlat is csatlakozott jogalkalmazása során.

A NEMZETÁLLAMI ALAPÁLLÁS ÉS A LELKISMERETT ÉS VALLÁSSZABADSÁG KÉRDÉSE
A ROMÁN KIRÁLYSÁG 1923. ÉVI ALKOTMÁNYÁNAK HATÁLYA ALATT

Az I. világháború eredményeinek jogi következményeként hamarosan megalkották a területében megnövekedett Románia 1923. évi Alkotmányát,⁸⁴ amely 1923. március 28-án nyert királyi szentesítést.⁸⁵ Annak ellenére, hogy az alkotmányozás során a tudományos élet és a politikum képviselői⁸⁶ egyaránt fontos elképzeléseket és javaslatokat fogalmaztak meg annak érdekében, hogy az új román állam új alaptörvénye egy valós és hatékony alkotmányosság alapja legyen⁸⁷ – beismerve az 1866. évi Alkotmány súlyos fogyatékosait⁸⁸ –, a többségi álláspont változatlanul az egységes nemzetállam kiinduló koncepcióját vallotta.⁸⁹ Mindezeknek megfelelően az alkotmányjogi értékválasztás nem került módosításra, az 1923. évi Alkotmány 1. cikke változatlanul az egységes és oszthatatlan állam, de már a nemzetállam alapján állt⁹⁰ a fiatal nemzetállamok türelmetlen nacionalizmusának példájaként.⁹¹ A román politikum kisebbségellenes attitűdjéből és homogén nemzetállami alapállásából fakadóan a korszakban így az állam nem vált tényleges demokráciává, centralizációs és homogenizációs politikája évszázados viszonyok

⁸² Uo., 51.

⁸³ Ion I. C. Brătianu levele Victor Antonescu párizsi követnek a kisebbségi szerződésről való megállapodás feltételeiről (Bukarest, 1919. november 2.). in: L. BALOGH Béni: *Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 214–215.

⁸⁴ Marcu: *Istoria*, 221–224.

⁸⁵ Ionescu: *Tratat*, 744.

⁸⁶ Uo., 742–744.

⁸⁷ Nagy: *A kisebbségek*, 25.

⁸⁸ Durandin: *A román*, 224–225.

⁸⁹ GUSTI, Dimitrie: Cuvânt de deschidere, in: Dissescu, G. Constantin (ed.): *Noua constituție României, 23 de prelegeri publice, organizate de Institutul Social Român, cu o anexă cuprinzând nouile constituții Europene*. București, Institutul Social Român, 1922, 2. – „Nemzeti államunk – az óriási világháborúban szerzett kevés pozitív javak egyike – a (román) nemzet jogi és politikai megszemélyesítése.” – in: SÜLYOK István: Könyvszemle – Románia új alkotmánya, *Magyar Kisebbség* 1(1922/4), 122.

⁹⁰ Murzea–Matefi: *Evoluția*, 239.

⁹¹ LUKACS, John: *A történetírás jövője*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2012, 37.

áttörését eredményezte,⁹² azaz a nemzetállami célnak az 1923. évi Alkotmány ténylegesen alárendelt volt, a nemzetállam megteremtésének elsődleges programja államszervezeti változásoktól függetlenül valamennyi jogalkotási, végrehajtási és jogalkalmazói aktusban érvényesült, azt – a nemzeti kisebbségek kivételével – megváltozhatatlan értékmérőnek és közös nevezőnek tekintették.

A nemzetállami alapállást pontosította és a jogegyenlőség 1923. évi Alkotmány 5. cikkében foglalt formai teljesítését árnyalta a román alkotmányjog azon felfogása, amely szerint a nemzet tagjai egyének,⁹³ de a nemzet – mintegy visszautalva az 1866. évi Alkotmánynál ismertetett morális kötelezettségekre – egyfajta spirituális-lelki közösség, amely lelki alapon manifesztálódva összetartozás-tudatként érvényesül.⁹⁴ Az így felfogott nemzet mint közösség a letéteményese a népakaratnak és a szuverenitásnak, ezáltal a nemzet különleges jogtudattal rendelkezik saját sorsát illetően, így alkot a népakarat kifejezésével nemzetállamot, és e nemzetállam eredményez jogállamot.⁹⁵ A román alkotmányjogi gondolkodásból tehát az a nyilvánvaló következtetés vonható le, hogy a nemzet mint közösség tagja csak az lehet, aki a fenti lelki összetartozást vallja, elvégre csak ezen egyének közössége fejezheti ki a népakaratot és lehet alanya a szuverenitásnak. Következésképpen a román lelki összetartozás egyéni megvallása, annak tudata és az azzal való azonosulás hiányában a kirekesztés, a kisebbségek alárendeltsége alkotmányjogi legitimitást nyerhetett. A fenti összefüggés egyben magyarázatot ad a Párizsi kisebbségvédelmi szerződés formai teljesítését eredményező román álláspont eddig feltárt tényezőin túl arra, hogy bár a román irodalom által sem vitatott módon a Párizsi kisebbségi szerződés lényege a faji, nyelvi, vallási kisebbségek jogainak biztosítása,⁹⁶ de ezen jogok a többség–kisebbség relációjában csak egyéni és nem közösségi szinten voltak értelmezhetők.⁹⁷ Ennek megfelelően az 1923. évi Alkotmány hatálya alatt a kisebbségek tagjai mint egyének és mint közösségek a jogegyenlőség deklarálása ellenére amennyiben a román nemzethez tartozás feltételét nem fogadták el, alárendelt helyzetbe kerültek, politikai, gazdasági és jogi kiszolgáltatottsággal szembesültek, így a román államnacionalizmus és annak joga által támogatott nemzetépítési technikák okán ellehetetlenült a többség–kisebbség viszony és az integráció.⁹⁸

Az 1923. évi Alkotmány 5–32. cikkei tartalmazták a románok jogait, és konkrét politikai nemzetfogalom meghatározása nélkül rögzítették, hogy a románokat az alkotmányban, illetve a törvényekben rögzített, megállapított jogok faji, nyelvi

⁹² GYÓRI SZABÓ RÓBERT: *A magyar külpolitika története 1848-tól napjainkig*, Budapest, Helikon, 2011, 86–87.

⁹³ Teodorescu: *Tratat*, 49–50.

⁹⁴ Dissescu: *Dreptul*, 619.

⁹⁵ Gaftoescu: *Pozíții*, 41–43.

⁹⁶ Uo., 56.

⁹⁷ Uo., 59–60, 68, 79–85, 148–150.

⁹⁸ BOTTONI, Stefano: *Szűz a székegyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*, Csík-szereda, Pro-Print Kiadó, 2008, 6–7.

vagy vallási különbségtétel nélkül illetik meg.⁹⁹ A jogok alanyai változatlanul az állampolgárság-alapú megközelítés alapján a román állampolgárok voltak, de mivel a román nemzet részeinek nem tekintették a fentiek szerint a kisebbségeket, e megközelítés a jogértelmezés kirekesztő gyakorlatára adott alapot.

Az 1923. évi Alkotmány ilyen kiindulóponton a 22. cikkében bár rögzítette a lelkiismereti szabadság korlátlanágát és a felekezeti egyenjogúságot,¹⁰⁰ de a harmadik és negyedik bekezdésben az ortodox és görögkatolikus egyházakat már nemzetiségi alapon rangsorolta¹⁰¹ és minősítette román egyházakká,¹⁰² elsőbbségi jogot adva számukra a többi egyházzal szemben. Az ortodox egyház autonómiája és kivételes helyzetének alkotmányos alapja az ország hagyományos berendezkedésében és az évszázadok során kialakult állammal való együttműködésében volt fellelhető.¹⁰³ Az alkotmányos különbségtétel másik okát az képezte, hogy a római katolikus, illetve a protestáns egyházak hívei alapvetően nem román nemzetiségűek, következésképpen idegenek, illetve külföldi egyházi kapcsolataik is ezen idegenségüket erősítették.¹⁰⁴ Az ortodox egyház uralkodó egyház minőséget nyert széles körű autonómiát élvezve,¹⁰⁵ a görögkatolikus egyház a hierarchiában következő román egyházként a többi egyházzal szembeni elsőbbségi jogot élvezett.¹⁰⁶ Az alkotmányos különbségtétel 1925-ben törvényi¹⁰⁷ szabályozást nyert, amely jogszabály az ortodox egyház javára jelentős vagyont jutatott, és a fenntartásával járó személyi kiadások állami viselését is szabályozta.¹⁰⁸ Az 1923. évi Alkotmány 22. cikke a többi egyház vonatkozásában külön törvény megalkotását írta elő,¹⁰⁹ amelyet a vallásügyi törvény¹¹⁰ elfogadása teljesített, megismételve az alkotmá-

⁹⁹ Durandin: *A román*, 224.

¹⁰⁰ Alexianu: *Dreptul*, 179–184.

¹⁰¹ NAGY Mihály Zoltán: Márton Áron püspök élete és kora, in: Nagy Mihály Zoltán – Bodeanu, Denisa: *(Le)hallgatásra ítélve*, Marosvásárhely–Nagyvárad–Kolozsvár, Lector–Varadinum Alapítvány–Iskola Alapítvány, 2019, 18.

¹⁰² Durandin: *A román*, 239–240.

¹⁰³ PASCU, Iuliu: Autonomia administrativă bisericii ortodoxe, in: *Consiliul Legislativ zece ani de activitate 1926–1936.*, București, Institutul de Arte Grafice „Lucaefărul” S.A. 1936, 229.

¹⁰⁴ CÂNDEA, R.: Organizația bisericească în constituție, in: Dissescu, G. Constantin (ed.): *Noua constituție României, României, 23 de prelegeri publice, organizate de Institutul Social Român, cu o anexă cuprinzând nouile constituții Europene*, București, Institutul Social Român, 1922, 345–348.

¹⁰⁵ Pascu: *Autonomia*, 225–233.

¹⁰⁶ BRĂȚIANU, I. Vintilă: Nevoile statului modern și constituția României Mari, in: Dissescu, G. Constantin (ed.): *Noua constituție României, României, 23 de prelegeri publice, organizate de Institutul Social Român, cu o anexă cuprinzând nouile constituții Europene*, București, Institutul Social Român, 1922, 29–30.

¹⁰⁷ A Hivatalos Lap 1925. május 6-i 97. számában kihirdetett román ortodox egyház szervezetéről szóló törvény – lege pentru organizarea bisericii ortodoxe române.; A Hivatalos Lap 1925. május 6-i 97. számában kihirdetett román ortodox egyház szervezeti szabályzata – organizarea bisericii ortodoxe române.

¹⁰⁸ Nagy: *A kisebbségek*, 102.

¹⁰⁹ Teodorescu: *Tratat*, 68–72.

¹¹⁰ A Hivatalos Lap 1928. április 22-i 89. számában kihirdetett vallásügyi törvény – lege pentru regulul general al Cultelor.

nyos különbségtételt,¹¹¹ és fokozott állami ellenőrzést vezetett be.¹¹² A jogszabály a római katolikus egyház tekintetében jelentős átszervezéseket eszközölt a román elem befolyásának biztosítása érdekében, illetve megfosztotta jogi személyiségétől az erdélyi római katolikus Státust, a Vatikánnal 1927. május 10-én kötött konkordátum értelmében.¹¹³

Az idézett jogszabályok tehát tökéletes ellentétben álltak a kapcsolódó jogokat deklaráló és a vallásfelekezetek egyenjogúságát tartalmazó nemzetközi jogi rendelkezésekkel, így a felekezetek egyenjogúsága csak az ortodox, illetve a görögkatolikus egyházon kívül érvényesülhetett. Az alkotmányos különbségtétel alapjain kialakult, kisebbségeket sértő gyakorlat megnyilvánult a vallási kisebbségek intézményei, tisztviselői működésének hatósági és bírósági – adott esetben erőszakos – akadályozása mellett az egyházak anyagi terheivel,¹¹⁴ a felekezetek vallási tisztségviselőinek bérezésével, nyugdíjazásával¹¹⁵ kapcsolatos kötelezettségek végrehajtása során is. A fenti gyakorlat mellett az alkotmányos jelentőségűnek ítélt földreform továbbá közvetlenül kihatott az egyházak működésére, kiemelve, hogy a későbbiek során az egyházak javára alkotott jogszabályok is kivétel nélkül a román egyházakat részesítették ingatlanvagyonban.¹¹⁶ Az alkotmányos hierarchia eredményeként a román egyházak látványos előretörése volt megfigyelhető, az ortodox egyház a jelentős mértékű áttérés,¹¹⁷ a földvagyonhoz juttatás következtében megkettőzte struktúráját és a folyamat nemzetállami programmal összhangban álló jelképeként a kisebbségek által lakott területeken templomépítések sorozata vette kezdetét,¹¹⁸ egyebekben pedig a Párizsi kisebbségvédelmi szerződés 11. cikkében meghatározott erdélyi székely és szász közületek vallási önkormányzata sem valósult meg.¹¹⁹

A vallásszabadsághoz kapcsolódva emelendőek ki végezettel az 1923. évi Alkotmány 72–73. cikkeinek rendelkezései, amelyek a hivatalból vagy méltóság alapján betöltött szenátorokat sorolták fel a törvényhozás tagjaiként. E szenátorok között szerepeltek a metropoliták, a román ortodox és a görögkatolikus egyház megválasztott megyéspüspökei,¹²⁰ illetve az elismert vallásfelekezetek felekezetenként is

¹¹¹ Teodorescu: *Tratat*, 68–69.

¹¹² MIKÓ Imre: *Huszonkét év – az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*, Budapest, Studium, 1941, 75–76.

¹¹³ Uo., 76–78.

¹¹⁴ Nagy: *A kisebbségek*, 102–108.

¹¹⁵ BIRÓ Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867-1940*, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2002, 332–335.

¹¹⁶ Nagy: *A kisebbségek*, 105–106.

¹¹⁷ KARDHOZÓ Károly: Adatok a vallási áttéréseknek nemzetpolitikai jelentőségéhez kisebbségi szempontból, *Magyar Kisebbség* 19(1940/9), 193–200.

¹¹⁸ BÁRDI Nándor: A „nemzeti egyházak” egyházi terjeszkedése és az áttérések, in: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székegyföld története III. kötet*, Budapest–Kolozsvár–Székelyudvarhely, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Erdélyi Múzeum Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, 2016, 454–457.

¹¹⁹ A romániai kisebbségi magyar nemzet politikai, kulturális és gazdasági helyzetképe a genfi kongresszus előtt, *Magyar Kisebbség* 9(1930/17), 629.

¹²⁰ Alexianu: *Dreptul*, 347–365.

egy-egy szenátorral, amennyiben az adott felekezet híveinek lélekszáma a kétszáz-ezer főt meghaladta.¹²¹ A korlát a muzulmánok egyházi fejére nem vonatkozott, de az unitárius egyház e szabály miatt elvesztette képviselőjét,¹²² amely különbségtétel a muzulmánok számarányával összehasonlítva sem volt alkotmányosan indokolható.

A LELKIISMERETI ÉS VALLÁSSZABADSÁG KÉRDÉSE AZ OKTATÁSBAN
ÉS A GAZDASÁGI ÉLETBEN AZ 1923. ÉVI ALKOTMÁNY HATÁLYA ALATT

Jogi értelemben a fentiek szerint a román állam legfeljebb csak vallási kisebbségeket ismert el, amely tény így az egyes jogági szabályokban külön nemzetiségi jogi aspektust nyert el. E körben elsőként az oktatás ügyét érdemes kiemelni, elvégre az alkotmányjogi értelemben tárgyalt és értett román fogalmat külön tartalommal töltötte meg az elemi oktatásról szóló 1924. évi törvény,¹²³ amelynek 8. cikke a román eredetű állampolgárok számára gyakorlatilag megtiltotta az alanyi nyilatkozaton alapuló identitás meghatározását,¹²⁴ és kijelentette, hogy a román eredetű román állampolgárok nem tartozhattak a nyelvi kisebbségek közé.

Az állami oktatáson kívüli lehetőségként a magánoktatás nyerhetett szerepet, amelyet a Párizsi kisebbségvédelmi szerződés külön nevesített, és amelynek legfontosabb elemét a történelmi hagyományok alapján kialakult egyházi oktatási intézményrendszer képezte. Ezen intézményrendszer működése azonban egyrészt a földreform miatt anyagi nehézségekkel, másrészt a kapcsolódó jogszabályok rendelkezései okán adminisztratív akadályokkal, továbbá a Párizsi kisebbségvédelmi szerződésben nem ismert, annak céljával ellentétes korlátozásokkal volt kénytelen megküzdeni.¹²⁵ Ezek közül elsőként emelendő ki az 1925. évi magánoktatási törvény,¹²⁶ amely a fenti román faji eredet alapján zárt ki egyes állampolgárokat a kisebbségek köréből oly módon, hogy a hatóságok a román származás vizsgálatát¹²⁷ a szülők kifejezett nyilatkozata ellenére is elvégezhették,¹²⁸ megtiltva

¹²¹ Uo., 429.

¹²² BALÁZS Sándor: *Magyar képviselet a királyi Románia parlamentjében*, Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2008, 39.

¹²³ A Hivatalos Lap 1924. július 26-i 161. számában kihirdetett az állami elemi iskolai oktatásról és tanítóképzésről szóló törvény – lege pentru învățământul primar al Statului – școale de copii mici, școale primare, școale și cursuri de adulți, școalele și clasele speciale pentru copiii debili și anormali educabili și învățământul normal primar.

¹²⁴ Bethlendi András – Ilyés Zsolt: *Educația în limba maghiară în România*, in: Fábíán Gyula (szerk.): *Standarde controversate ale coexistenței juridice dintre majoritate și minoritatea maghiară în România*, București, Editura Hamangiu, 2020, 5–6.

¹²⁵ SÜLYOK István: Végső veszedelemben a középfokú oktatásunk, *Magyar Kisebbség* 2(1923/8), 283–285.

¹²⁶ A Hivatalos Lap 1925. december 22-i 283. számában kihirdetett 1925. december 19-i 3793. számú királyi rendelettel elfogadott magánoktatási törvény – lege asupra învățământului particular Promulgata prin Inaltul Decret Regal Nr. 3793 din 19 Decembrie 1925.

¹²⁷ BARABÁS Endre: A magyar és a román kultúrpolitika irányai, in: Asztalos Miklós (szerk.): *Jancsó Benedek Emlékkönyv*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1931, 311–315.

¹²⁸ Nagy: *A kisebbségek*, 121.

a felekezeti oktatás választását. A román faji eredet ismerveit a bírói gyakorlat tovább szélesítette, arra utaló körülmény volt többek között valamely szülő vagy nagyszülő vallása, neve, amely körülmények annak ellenére vezethettek a román nemzetiség megállapításához, hogy az illető személy az ellen tiltakozott vagy kifejezetten azzal ellentétesen nyilatkozott.¹²⁹ A román oktatáspolitikai kisebbségellenes jellegét tovább árnyalta a visszarománosítás¹³⁰ programja, amelyben állami támogatással civil és egyházi szervezetek is részt vettek, képzéseket, nyelvkurzusokat és templomépítéseket szervezve, azokat szorgalmazva¹³¹ alapvetően két csoportra osztva határozva meg a visszarománosítási program alanyait és tárgyait, kijelölve a követendő politikát.¹³² Az első csoportba tartoztak a románnak tekintett felekezetek tagjai, akik tudatában vannak eredetüknek, a második csoportba a más vallású és román eredettudattal nem rendelkezők, azaz a tényleges nemzeti kisebbségek tartoztak. A különbségtétel értelemszerűen különböző megoldásokat szorgalmazott a közigazgatási nyomásgyakorlástól a békés és agresszív asszimiláción át a teljes lakosságcseréig. A visszarománosítás ideológiai alapjaként ekkor jelent meg az elmagyarosított kisebbségek toposzán túl a kisebbségek nyílt ellenségként kezelése.¹³³

Az 1925. évi magánoktatási törvény a magánoktatást természetes személyek, felekezetek és közületek által fenntartott, miniszteri engedéllyel felállított intézményekben ismerte el szoros állami ellenőrzés és felügyelet alatt.¹³⁴ A tannyelv ezen oktatási intézményekben a román eredetű szülők gyermekei esetében a román nyelv, egyebekben a fenntartó által meghatározott nyelv volt azzal, hogy ezen iskolákba csak a tannyelvvvel azonos anyanyelvű gyermekek voltak felvehetők.¹³⁵ A magánoktatási intézményekben a román nyelv, továbbá Románia földrajzának, történelmének és alkotmánytanának román nyelven való tanítása¹³⁶ román nyelvet ismerő, képesített tanárok által volt kötelező,¹³⁷ emellett az oktatáspolitikai nyomás okán a fenti rendelkezések elvárásain felül is különös hangsúlyt fektettek a román nyelv oktatására.¹³⁸ További adminisztratív akadályként érvényesült, hogy a magániskolák oklevelei a nyilvánosság jogának minisztériumi megadása nélkül – amely jog megszerzése különös és nehezen teljesíthető feltételeken múlt¹³⁹ – nem minősültek bizonyítványnak, azt a tanulók külön állami vizsga letétele mellett szerezhették meg.¹⁴⁰ A magánoktatás keretein belüli óvodák a román nyelvet kö-

¹²⁹ Bethlendi–Ilyés: *Educația*, 6.

¹³⁰ BÁRDI Nándor: A „visszarománosítás”, in: Bárdi–Pál: *Székegyföld története III.*, 443–444.

¹³¹ BÁRDI Nándor: Az „ASTRA” tevékenysége, in: Bárdi–Pál: *Székegyföld története III.*, 457–463.

¹³² Boia: *Románia*, 62.

¹³³ Uo., 62–65.

¹³⁴ Teodorescu: *Tratat*, 67–68.

¹³⁵ Bíró: *Kisebbségben*, 387–388.

¹³⁶ Nagy: *A kisebbségek*, 135–136.

¹³⁷ Bíró: *Kisebbségben*, 360–361.

¹³⁸ SZÁSZ József: A magyar nyelv válsága, *Magyar Kisebbség* 6(1927/13), 480–483.

¹³⁹ Bíró: *Kisebbségben*, 366–368.

¹⁴⁰ Uo., 383–387.

telezően napi egy órában tanították olyan intézményekben is, amelyeket kizárólag kisebbségi szülők gyermekei látogattak.¹⁴¹

A magánoktatás anyagi alapjait illetően a Párizsi kisebbségvédelmi szerződés 9. cikkében Románia vállalta, hogy a kisebbségek részére megfelelő és méltányos részt utal ki többek között a kisebbségi oktatási intézményeknek, amely kötelezettséget alapvetően nem hajtotta végre.¹⁴² A községi adók döntően az állami oktatási intézmények fenntartására kerültek kiutalásra, a kisebbségek tehát az adóterheken túl saját költségükön tartották fenn oktatási intézményeiket.¹⁴³

Az egyetemi oktatás a lelkészképzés kivételével csak állami lehetett és ezáltal kizárólag román nyelven folyhatott,¹⁴⁴ így a kisebbségek egyetemi képzése döntően külföldön valósulhatott meg.¹⁴⁵

A román oktatáspolitikai összeggéseként rögzíthető, hogy mivel a román állam az állami oktatásra helyezte a hangsúlyt, a magyar kisebbség gyermekeinek 26%-a részesült magyar felekezeti oktatásban, alig 5,4%-a járt állami oktatási intézmény magyar tagozatára, míg 42%-uk valamely román iskolában folytatta tanulmányait az 1930-as évek közepén.¹⁴⁶

A román alkotmányjog formailag a gazdasági szabadságjogok nemzetiségi szempontból semleges biztosítása és védelme mellett foglalt állást,¹⁴⁷ azonban a gazdasági tárgyú jogalkotás során Románia tételesen áttörte mind a jogegyenlőség elvét, mind az egységes jogalkotás állami kötelezettségét. E körben a legnagyobb jelentőségű kérdés a Gyulafehérvári Határozatokban is külön nevesített földreform volt, amelyet az 1923. évi Alkotmány alkotmányos jelentőségűnek ítélt, és rendelkezéseibe illesztette korábbi *partalis* hatályú földreformtörvényeit, amelyek radikális jellege, kisebbségellenes hatása és célzata köztudomású volt.¹⁴⁸ Tárgyuknál és végrehajtásuknál fogva az erdélyi, bánsági, körösvidéki és máramarosi, valamint az ókirályságbeli törvény összehasonlítása indokolt, mert azok célja és végrehajtása alapvető különbségeket tartalmaz,¹⁴⁹ egyértelműen az államérdekek érvényesítése szempontjából.¹⁵⁰ A jogszabályokban foglalt szociális célok különbségén túl az ókirályságbeli törvény

¹⁴¹ A romániai kisebbségi magyar nemzet politikai, kulturális és közgazdasági helyzetképe a genfi kongresszus előtt, *Magyar Kisebbség* 9(1930/17), 620–621.

¹⁴² Uo. 621–622, 638–638.

¹⁴³ BÍRÓ: *Kisebbségben*, 286, 370–372, 380.

¹⁴⁴ Bethlendi–Ilyés: *Educatia*, 13.

¹⁴⁵ Boia: *Románia*, 55–56.

¹⁴⁶ SÁRÁNDI Tamás (szerk.): *Levezényelt népszavaztatás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, Csíkszereda*, Pro-Print Könyvkiadó, 2016, 118.

¹⁴⁷ MANOILESCU, Mihail: *Politica economică de stat și Constituția*, in: Dissescu, G. Constantin (ed.): *Noua constituție României, 23 de prelegeri publice, organizate de Institutul Social Român, cu o anexă cuprinzând nouile constituții Europene*, București, Institutul Social Român, 1922, 175, 186.

¹⁴⁸ MATHÉOVITS Ferenc: *A román-magyar birtokper*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1929, 35–41.

¹⁴⁹ Míkó: *Huszonkét*, 28–32.

¹⁵⁰ BOILĂ, Romul: *Principiile constituției noi*, in: Dissescu, G. Constantin (ed.): *Noua constituție României, 23 de prelegeri publice, organizate de Institutul Social Român, cu o anexă cuprinzând nouile constituții Europene*, București, Institutul Social Român, 1922, 385.

a kisajátítás felső határát 2 millió hektárban szabta meg és csak azok ingatlanait sajátította ki, akiknek legalább 100 hektár ingatlanvagyonuk volt, ezzel szemben a korábbi magyar területek esetében ilyen korlát nem érvényesült,¹⁵¹ és gyakorlatilag a magyar,¹⁵² kisebb részben a szász magánbirtokok, valamint egyházi és közbirtokossági vagyonok elvételét jelentette.¹⁵³ A kisajátítások a kisebbségbe került közösségek vagyoni alapjait gyengítették és közvetetten a nemzetiségek oktatási és kulturális jogai érvényesítésének vagyoni korlátait jelentették, azok ellehetetlenítését célozták. A folyamat súlyosan érintette a német nemzetiséget is, amely az államvezetéssel való jó kapcsolatai ellenére sem tudta elkerülni a szász közösség középkori alapintézményének, a Szász Universitasnak törvényi¹⁵⁴ feloszlását és földreform által nem érintett, megmaradt vagyona $\frac{3}{4}$ -ed részének elvételét.¹⁵⁵ A vagyontömeget később az ortodox egyház kapta meg, míg a szász evangélikus egyház a felosztott vagyon $\frac{1}{4}$ -ére tarthatott igényt.¹⁵⁶ A földreform kérdésén túl a gazdasági jogok egyéb területeit illetően rögzíthető, hogy a korszakban végig jellemző volt a gazdasági nacionalizmus,¹⁵⁷ annak különös elemeként a diszkrimináló adójogszabályok rendszere,¹⁵⁸ amely a kisebbségeket másodosztályú állampolgárokként kezelték.¹⁵⁹

ZÁRÓ GONDOLATOK

Az 1923. évi Alkotmányban rögzített jogok és az állampolgári jogegyenlőség, valamint a kisebbségek védelmének kötelezettsége a nemzetállami céllal feloldhatatlan ellentétben állt,¹⁶⁰ amely viszony megoldását a nemzetközi kötelezettségek figyelmen kívül hagyásán túl direkt és indirekt asszimilációs politikával képzelte el a román állam. Az állampolgári jogegyenlőség ennek megfelelően az alacsonyabb szintű jogszabályok megalkotása, illetve végrehajtása során súlyos torzulásokat szenvedett.¹⁶¹ Tekintettel arra, hogy a formai szempontú egyenlőség annak dekla-

¹⁵¹ BENKŐ Levente: Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944), *Pro Minoritate* (2002/ősz), 27.

¹⁵² HITCHINS, Keith: *România 1866–1947*, București, Editura Humanitas, 2013, 388.

¹⁵³ Nagy: *A kisebbségek*, 153–156.

¹⁵⁴ A Hivatalos Lap 1937. június 1-i számában megjelent a Szász Egyetem és Hét Bírák vagyonszétosztásáról és a vagyon megosztásáról és a Mihai Viteazul kulturális alap létrehozásáról szóló törvény – lege pentru desființarea comunității de avere denumită Universitatea săsească și a celor șapte juzi, împărțirea patrimoniului ei și înființarea Așezământului Cultural Mihai Viteazul.

¹⁵⁵ PAPP József: Az erdélyi szászok jogállása a magyar uralom alatt, *Magyar Kisebbség* 18(1939/2), 43.

¹⁵⁶ BÍRÓ: *Kisebbségben*, 280.

¹⁵⁷ Uo., 267–268, 295–298.

¹⁵⁸ Nagy: *A kisebbségek*, 200–207.

¹⁵⁹ Szász Pál Memoranduma a román Koronatanácshoz (1938. április 27.), in: György Béla: Szász Pál Memoranduma a román Koronatanácshoz (1938. április 27.), *Pro Minoritate* (2002/ősz), 160–162.

¹⁶⁰ Boia: *România*, 45–46.

¹⁶¹ Nagy: *A kisebbségek*, 65–69.

rálása ellenére ténylegesen hierarchizáláshoz és kirekesztéshez vezethet,¹⁶² a megkülönböztetés és kizárás a korszakban a kisebbségek esetében szinte valamennyi jog, így különösen a lelkiismereti és vallásszabadság, illetve az abból táplálkozó oktatási és kulturális jogok és azok gazdasági alapjai tekintetében ténylegesen be is következett. A jogalkotást és a végrehajtást döntően befolyásolta az egységes nemzetállam megalkotásának célja és politikai programja, amiből fakadóan nyíltan alkotmányértő módon járt el több esetben a törvényhozás, a központi kormányzat, illetve a helyi közigazgatás és az igazságszolgáltatás. A közösségi jogsérelmek egyéni lecsapódásai mellett egyebekben a lelkiismereti és vallásszabadság klasszikus egyéni sérelmeinek sokasága is jellemző volt a korra. Az államnacionalizmus többek között a sajtó és véleménynyilvánítás szabadságával kapcsolatos joggyakorlata is kihatott a vallásszabadságra, annak további korlátozását eredményezte, és a megtorló büntetőpolitika alkalmazásában is megnyilvánult. A román állam büntetőeljárások keretében igyekezett e jogok gyakorlását is visszaszorítani, a legjellemzőbb vádpontok a nemzetgyalázás, illetve az izgatás voltak azzal, hogy a vád tárgyává tett cselekmények tárgya alapvetően cikkek, vélemények¹⁶³ mellett maga a Biblia is lehetett,¹⁶⁴ illetve imádkozás, imák¹⁶⁵ is a büntetőeljárás alapját képezhették.

A Párizsi kisebbségvédelmi szerződés megsértése miatt Romániával szemben több, szám szerint negyvenhét panasz került benyújtásra¹⁶⁶ a Nemzetek Szövetsége előtt azzal, hogy a román politikum a Párizsi kisebbségvédelmi szerződésben rögzített petíciós jog gyakorlását a kisebbségek részéről joggal való visszaélésnek és az államhűség elleni támadásnak értékelte.¹⁶⁷ A romániai magyar kisebbséget illetően egyéni panaszok, egyházak részéről, az Országos Magyar Párt részéről benyújtott panaszok mellett a General Presbyterian Alliance, az amerikai unitárius bizottság, különböző magyarországi civil és egyházi szervezetek és a magyar kormány is élt panasszal.¹⁶⁸ A panaszeljárások jogi helyett politikai döntésekre vezettek,¹⁶⁹ a jogsérelmekre valós és hatékony megoldásokat ténylegesen nem alkalmaztak, és bár kezdetben valóban visszafogták a nemzetállami túlkapásokat,

¹⁶² GYÖRFI Tamás – HEGYI Szabolcs: Autoritás és legitimitás, in: Bódig Mátyás – Györfi Tamás (szerk.): *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei II. Alapelvek és alapintézmények*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002, 61–63.

¹⁶³ Ítéletek, *Magyar Kisebbség* 12(1933/23–24), 662–666.; Ítéletek, *Magyar Kisebbség* 13(1934/20), 603–604.; Ítéletek, *Magyar Kisebbség* 13(1934/15–16), 465–466.; Ítéletek, *Magyar Kisebbség* 13(1934/14), 409–411.; Ítéletek, *Magyar Kisebbség* 14(1935/8), 215–220.

¹⁶⁴ „Az állambiztonsági hivatal egy időben tényleg megtiltotta bizonyos könyveknek Budapestről való behozatalát, mert meggyőződést szerzett róla, hogy magát a biblia szövegét is a román állam elleni propaganda céljára használták fel.” – A román kormány válaszat idézi a *The Religious Minorities in Transylvania. A vallási kisebbségek Erdélyben (9-ik közlemény)*, *Magyar Kisebbség* 4(1925/19), 732.

¹⁶⁵ Ítéletek, *Magyar Kisebbség* 13(1934/20), 601–602.

¹⁶⁶ Mikó: *Huszonkét*, 303.

¹⁶⁷ RUDESCU, Corneliu Alex.: *Abuzul de drept în materie de plângeri minoritare si apărarea prestigiului extern al Statului*, București, Imprimeria Penit. „Văcărești”, 1931, 1–27.

¹⁶⁸ Mikó: *Huszonkét*, 303–304.

¹⁶⁹ Uo., 125.

a Párizs környéki békerendszer összeomlásával jelentőségüket elvesztették. Ilyen körülmények között az államnacionalizmus töretlen gyakorlata és a nemzetközi ellenőrzés hatékonyságának hiánya, ugyanakkor az integrációs politikai megoldások elvetése másfél évtized alatt politikai válságba sodorta Romániát.

A válságra adott válasz a királyi diktatúra bevezetése¹⁷⁰ és az 1938. évi Alkotmány¹⁷¹ volt, amely már tételes jogilag is letért a jogegyenlőség alapjáról a román nemzet tagjai elsőbbségi jogának elismerése által.¹⁷²

ABSTRACT

József Zoltán Fazakas: The Relationship between Religious Freedom and State-Nationalism between 1866 and 1923 in the Constitutions of the Kingdom of Romania

The freedom of conscience and religion was the original model of minority protection in international law. With the emergence of the nation-state ideal, this model later became the example for the protection of national minorities, but in the new nation states created after the First World War, the minority protection was at odds with the nationalist policies of those states. In the 19th century, Romania gained its independence as a nation state, but the international law already required the protection of religious minorities. Romania formally fulfilled this obligation but maintained the dominant role of the Orthodox Church throughout. After World War I, Romania became a multi-ethnic and multi-religious state, however, its nationalist policy remained unchanged and upheld the leading role of the Romanian Orthodox Church as an element of this policy. Minorities, including religious minorities, were subjects to a discriminatory policy by the Romanian state, which allowed religious freedom to be subordinated to the idea of a homogeneous nation state. Based on the examination of the first two constitutions of the Kingdom of Romania, this paper presents the legal relationship between nationalism and the nation-state.

Keywords: Romania, interbellum, constitutionalism, nationalism, freedom of religion, minorities

¹⁷⁰ Uo.,193–201.

¹⁷¹ A Hivatalos Lap 1938. február 27-i 48. számában kihirdetett Románia Alkotmánya – Constituția României din 1938.

¹⁷² Nagy: *A kisebbségek*, 81.

Dobrossy Lajos

„EGYEDÜL ISTENÉ A DICSŐSÉG”
A SOLI DEO GLORIA DIÁKSZÖVETSÉG EMLÉKEZETE

A magyarországi református ifjúsági egyesületek sorában a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége (továbbiakban SDG) – a maga idejében – páratlan sikertörténet volt. Huszonnyolc éves (1921–1949) fennállása alatt kezdetben a teológus ifjúságot, később a középiskolás, egyetemista és főiskolás diákok ezreit szólította meg, és évtizedeken át *kálvinista szellemben* gyakorolt befolyást a lendő értelmiségi fiatalok ezreinek, sőt talán tízezreinek lelki-szellemi fejlődésére, azáltal, hogy a személyes kegyességből eredő közösségi felelősségvállalást hangsúlyossá tette, és a szeniorkorba „öregedett” tagjait is felhasználta a fiatalok tudatformálásában. Az ebben az értékrendben gondolkozó és dolgozó „közkatonák” kinevelésével az SDG bizonyosan hozzájárult nemzeti túlélésünkhöz a mögöttünk lévő viharos évtizedekben. Ez az SDG igazi történelmi „csúcsteljesítménye”.

ELŐZMÉNYEK

Az SDG létrejöttének háttérében két kulcsszemély áll: *Sebestyén Jenő*, a fiatal teológiai professzor, és a korán – 32 éves korában – elhunyt *Töltéssy Zoltán*. A 19. század utolsó és a 20. század első negyedének uralkodó egyházi világnézete a *liberalizmus* volt, amely az egyház tanításait a tudomány tanításaival igyekezett összeegyeztetni. Elvetett mindent, ami az akkori tudományos, racionalista felfogással ellenkezett. Ezzel állt szemben az az evangéliumi irányzat, amelyet a hollandiai „*szigorú református egyház*”, személy szerint Abraham Kuyper (1837–1930), Hollandia későbbi miniszterelnöke képviselt, s amely az egyházat *belülről* akarta megújítani úgy, hogy *újraéleszti Kálvint és a reformátorok tanításait*.

Sebestyén Jenő (1884–1950) ösztöndíjasként 1907 és 1910 között a hollandiai Utrechtben hallgatott teológiát. Ott ismerkedett meg a „*szigorú református egyház*” irányzatával. Hazatérve úgy vélte, hogy a magyarországi református egyház megújulásra szorul, megújulása érdekében az egyháznak Krisztushoz kell visszatérnie. A liberalizmus-racionalizmus lelki kártevését orvosolandó a reformáció alapjain, Kálvinig kell visszamenni. Az egyházi élet megújulására szolgáló igyekezetet „*történelmi kálvinizmusnak*” nevezte el.¹ 1910-ben a Budapesti Református Teológiai

¹ LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és az SDG, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica* 67(2022/1), 226–240

Akadémia magántanára lett, 1918-tól pedig az Akadémia rendes tanáráként elméleti teológiát tanított. A történelmi kálvinizmust igyekezett megismertetni tanítványival.

TÖLTÉSSY ZOLTÁN: AZ SDG MEGALAKULÁSA

A miskolci születésű *Töltéssy Zoltán* (1900-1932) már diákkorában alávetette magát Jézus Krisztus uralmának. Korán tanújelét adta különleges intelligenciájának, gyakorlati és rendszerező gondolkodásának. Ahogy Makkai Sándor, a későbbi erdélyi püspök leírta: „alacsony, csillogó szemű, nevetőszájú, kócos, feketehajú fiatalember volt”; rendkívül energikus, nyugtalan, rendkívül aktív, mindig a „jobbat” kereső személyiség.² A legelvontabb elmélkedésben is a gyakorlati következtetéseket kereste. Az a fajta nyugtalanság jellemezte, amely a rá váró hatalmas feladatok előérzetéből ered. Ő lett az a szerény, de harcoss, prófétai fiatalember, aki által – korai halála dacára – Isten ébresztgette a fiatalokat és a Magyarországi Református Egyház sok vezetőjét egyaránt.

Teológus lett. Minthogy az ő kerületében, Sárospatakon, akkor a liberalizmus szelleme uralkodott, a kolozsvári teológiára iratkozott be. Itt jó hatások érték; többek között személyes kapcsolatba került Ravasz Lászlóval, akinek később személyi titkára lett. Töltéssy Zoltánnak – minthogy nem volt erdélyi származású – a trianoni békediktátum értelmében el kellett hagynia Kolozsvárt. Budapesten folytatta tanulmányait.

A Sebestyén Jenő által gondozott *Kálvinista Szemlé*ben többször is felvetődött a történelmi kálvinizmus hazai talpra állítását célzó református diákszövetség terve. Töltéssy Zoltán néhány hitvalló barátjával kezdte tervezgetni egy – az ország valamennyi teológiáját megszólító – mozgalom létrehozását.

A lelkészi kar *akkori* elesett állapotára jellemző Morvay Istvánnak nem éppen hízelgő, szellemes megjegyzése: „A református lelkészek hat napon át láthatatlannak, a hetediken érthetetlenek.”³ A teológia hallgatói is többségükben liberálisok és racionalisták voltak. Ezen kívántak változtatni a történelmi kálvinista fiatal teológusok és lelkészek. Meg voltak győződve arról, hogy az egyház megújulása felé az első lépés: a hívő, Jézus Krisztust személyes megújítójuknak elfogadó, és jól képzett lelkészek munkába állítása.

1920 augusztusában Pécelen 34 lelkész gyűlt össze egy háromnapos konferenciára. Többségükben a lelki ébredés hívei voltak. Céljuk nem volt egyéb, mint hogy megvitassák a gyülekezeti élet gyakorlati problémáit. A megbeszélések során felismerték, hogy az egyház betegségének az oka az, hogy elfelejtette a kálvini elveket, és úgy látták, hogy ezen az elesett állapoton feltétlenül változtatni kell, és a megújulást ott kell kezdeniük, hogy magukat teljesen Istennek szentelik. Megál-

² Makkai Sándor: Töltéssy Zoltánról, *SDG Évkönyv*, 1941, 23.

³ Soos Gézáné Tüdös Ilona (szerk.): *Evangeliumot Magyarországnak! Soós Géza Emlékkönyv 1912-1953*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1999, 40.

lapításaik, mint a „*péceli kör programja*”, az SDG megszületésének közvetlen előzményeként foghatók fel.⁴

Ezt követően 1921 júliusában Töltéssy Zoltán előkészítette az ország teológusainak nagy találkozóját azzal a céllal, hogy megvitassák közös kérdéseiket és megoldást keressenek a nehézségekre. A konferencia színhelyeül a Siófok melletti Balatonkilitit választották.⁵ Az ország 4 teológiai karáról mintegy 120 teológushallgató megjelenésére számítottak. A professzorokat kizárták a megbeszélésekből, mondván, hogy „az ifjúságnak egyedül, tökéletesen tiszta szellemi-lelki légkörben, a professzori tekintély bevonása nélkül kell megharcolnia a megoldás megtalálását”. Egyedül Sebestyén professzornak tették lehetővé, hogy néhány összejevetelen részt vegyen.

Már a konferencia jelmondata is mozgósító erejű volt: „Te pedig a munkának terhét hordozzad, mint Jézus Krisztus jó vitéze.” (2Tim 2,3) Sebestyén Jenő a lelkesítő szolgálat alapelveként a „Soli Deo Gloria”-t (Egyedül Istené a dicsőség) ajánlotta. Töltéssy Zoltán előadta tervét: létre kell hozni azoknak a baráti társaságát, akik felelősséget éreznek az egyház megújulásáért. Tagjai kötelezettséget vállalnak arra, hogy naponta olvassák a Bibliát, és igyekeznek alaposan megismerni a református teológia tanításait, annak érdekében, hogy Jézus Krisztus szakképzett szolgálóivá válhassanak. A javaslatot ádáz vita követte. Ezután a konferenciát berekesztették, és a résztvevők többsége eltávozott.

Másnap, a konferencia még jelen lévő 42 résztvevője közül 29 fiatal teológus aláírta a „Soli Deo Gloria” Szövetség alapítólevelét.⁶ Ebből az alábbi idézet:

„Csonka-Magyarország négy református teológiájának Kilitiben konferenciázó ifjúsága közül alulírottak a következő határozatokat teszik magukévá:

1. Mi, akik a konferencián részt vettünk, Isten kegyelméből világosan meglátuk azt, hogy csak az lehet igazi lelkipásztor, aki találkozott lélekben Jézus Krisztussal, mint az ő személyes Megváltójával, és aki élő összeköttetésben van az Örökkévaló Istennel. Kimondjuk tehát, hogy azokat, akiknek életében ez a találkozás sohasem történt meg és ez az összeköttetés hiányzik, nem tekintjük igazi lelkipásztoroknak. Ebből levonjuk azt a konzekvenciát magunkra nézve is, hogy a »csendes-órák« minél gyakoribb megtartása által arra törekszünk, hogy Isten kegyelmétől a mi életünkben is megtörténjen ama nagy találkozás.
2. A fenti határozati javaslat alapján lelkileg egynek érezvén magunkat, megalakítjuk a »Soli Deo Gloria« (S.D.G.) szövetséget, amelynek mindenki tagja lehet, aki a fenti javaslatot magáévá teszi. A szövetségben semmiféle tisztséget nem szervezünk, de a szövetség az egyes teológiákon helyi csoportokat állít.”

Így alakult meg 1921. július 10-én a Magyar Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége, az SDG.

⁴ FÖRGÁCS Gyula: *A belmisszió és a lelkigondozás kézikönyve*, Pápa, 1925, 325.

⁵ HAVAS GÁBOR – KULIFAY ALBERT: *A Soli Deo Gloria Szövetség története*, Budapest, 1992, 10.

⁶ FÖNYAD Dezső: *Bevezetés a diákmissziós munkába*, Budapest, 1936, 16.

KEZDETI LÉPÉSEK

Töltéssy Zoltán munkatársai tanult, nyugati tanulmányutakon tapasztalatokat szerzett fiatal teológusok és lelkészek voltak, mint Töltéssy Zoltán maga is. A legkorszerűbb módszereket használták fel az „üzenet” terjesztésére. Hitték és hangoztatták, hogy a Jézus Krisztussal létesült személyes kapcsolat megoldást kínál nemcsak az egyén számára, hanem a társadalom egészének is gyógyulást hozhat.

Az SDG életre hívóit személyes életük alárendelésén túl nemzeti, társadalmi küldetéstudat is motiválta. Azt vallották, hogy a „lelki ébredés” az egyház megújulását, az egyház megújulása pedig az egész társadalom gyógyulását eredményezné. A társadalom gyógyulására akkor – 1921-ben, a trianoni békediktátum életbelépése idején, a teljes reményvesztés állapotában – mérhetetlenül nagy szükség volt. A Trianon okozta trauma az egész magyarság számára a legsúlyosabb megaláztatást jelentette. Trianon után hazánk szinte a megsemmisülés szélére került. Hogy mégsem semmisült meg, az nagy részben annak tulajdonítható, hogy újjáéledt a nemzet spirituális egysége. A húszas években, akárcsak a második világháborút követő években, az a „lelki ébredés” ígért kiutat a reményvesztés letargikus állapotából, amelynek szelét a Szentlélek szította, és amelynek az SDG odaszánt fiatal munkatársai igyekeztek eszközei lenni.

Kezdetben az alapítók szándéka nem volt több, mint létrehozni egy baráti társaságot, mintegy fórumot azoknak a teológushallgatóknak, akik elszántak az egyház megújulásáért cselekedni, mindenekelőtt azért, hogy napi életüket alárendelik az „Alapítólevélben” foglaltaknak. Töltéssy Zoltán és néhány teológustársa „kilógott a sorból”, mert ők reggelente „csendes órára”, azaz közös bibliaolvasásra és közös imádkozásra jöttek össze. A teológustársak többsége bizalmatlanul, gyanakodva, esetenként ellenségesen nézte Töltéssy és néhány társának a megszokottól eltérő magatartását, eladdig, hogy egy hallgató arcul köpte Töltéssyt, aki megtörölte arcát, és azt mondta: „Jézus Krisztusért ezt is elvisellem”. Idővel azonban a viták csendesültek, mind többen rokonszenveztek velük, sőt csatlakoztak hozzájuk.⁷

Az SDG hamarosan mozgósító erejűnek bizonyult. Mondhatni, hogy „divattá vált” az SDG-hez tartozni. Az SDG munkatársai fáradhatatlanul szolgálták a lelkek ébresztését, és a nemzetébresztés munkáját személyes beszélgetések, kisebb bibliakörök és nagyobb összejövetelek szervezése útján. A „mozgalom” egyre nőtt. Nemcsak a teológusok között hódított, hanem a fiatal lelkészek és a teológiai pálya iránt érdeklődő középiskolások között is. Újabb és újabb találkozókra mutatkozott igény. 1922-ben a négy teológia (Budapest, Debrecen, Sárospatak, Pápa) 58 diákja és 6 tanára részvételével rendeztek „konferenciát” a Sárospatakhoz közeli Olaszlisztkán. 1923 januárjában „Téli Konferenciát” tartottak Budapesten, amelyen az újjászületés, és a református életideál volt a téma, júniusban pedig Göncön, neves előadókkal. 1924-ben felpörgött a „mozgalmi élet”: egy

⁷ SOOS GÉZÁNÉ: *Evangeliumot Magyarországnak*, 33.

munkaközösség kidolgozta a nevelés evangéliumi elveit és ajánlható gyakorlati módszertanát, majd – Sebestyén Jenő koncepciójának szellemében, hogy tudniillik a nevelésben arra kell törekednünk, hogy „a vallási öntudat a mi embereink lelkében világnézeti öntudattá is kiszélesedjék”⁸ – megindult a „Hétfő esték” elnevezésű sorozat, amely később „Szerda esték”-ként folytatódott.

A MOZGALOM TERJESZKEDIK

1925 a gyors terebélyesedés éve volt: a Diákszövetség kiterjesztette tevékenységét a diákság teljes spektrumára, a középiskolás fiúkra és lányokra, valamint a főiskolásokra is (jogászokra, műegyetemi hallgatókra, bölcsészekre és tanítóképzősökre, orvostanhallgatókra). Több száz főnyi résztvevővel rendeztek konferenciákat (Zánka, Gödöllő, Kápolnásnyék).

A középiskolások között a Szövetség „szervezeti egysége” a *Kollégium* volt. Így nevezték az SDG égisze alatt szervezett, de a gyülekezetek keretében működő, 10-15 tagot számláló, lényegében bibliakörökként működő csoportokat. A hivatalos meghatározás szerint „a kollégium olyan igyekvő, református keresztyén, középiskolás tanulók közössége, akik az iskolai élet minden területén Jézus Krisztus elveit és mértékét akarják érvényesíteni”.⁹ Avatásukra három hónapi „próba-tag-ság” után kerülhetett sor. Az avatás alkalmával a Heidelbergi Káté első kérdésére alapozott 27 kérdésről kellett számot adni. Az így taggá váltak, a felavatás után viselhették az SDG jelvényét, amely Soli Deo Gloria felirattal egy *éggő szívet tartó* kezét ábrázolt, jelképezve Kálvin János hitvallását: „Szívemet égő áldozatul az Úrnak szentelem”.¹⁰ A kis és nagy kollégistáknak a naponkénti bibliaolvasást és imádkozást, valamint az egyházi életben végzendő szolgálatot (szociális indítatású szeretetszolgálatot, mint például szegénytelepeken végzett segítőmunkát) helyezték a szívükre. A „Mit akar az SDG mozgalom?” című kiadvány szerint, 1938-ban már 350 kollégium működött az országban.

Az első középiskolai SDG Kollégiumot a kőbányai Szent László Fiúgimnáziumban Töltéssy Zoltán, akkor éppen a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) titkára indította be 1928-ban. Már az induláskor találkozni lehetett Soós Géza nevével, mint megbízottal, aki innen nőtt bele a Szövetség vezetésébe, ám a kőbányai SDG Kollégium munkáját később is figyelemmel kísérte. Az ő irányításával a kőbányaiak a közeli Augusztá-telepen és Mária-Valéria-telepen végezték szociális segítőmunkájukat: ruháskosárral vitték a kenyeret és egyéb élelmiszert az arra rászorulóknak.

Az SDG-mozgalom munkássága helyi csoportokban, iskolákban és egyházakban megtartott összejövetelek alkalmával zajlott. A munkaprogram – központi

⁸ SEBESTYÉN Jenő: *Református Dogmatika*, 4. köt., Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára, 47.

⁹ HAVAS – KULIFAY: *A Soli Deo Gloria Szövetség története*, 10.

¹⁰ SOÓS GÉZÁNÉ: *Evangéliumot Magyarországnak*, 41.

irányítással – minden helyi kollégiumban egyöntetűen folyt. Középkolai tanulmányait elvégezve mindenki a főiskolai tagozat tagjává válhatott.

Az SDG-konferenciák kialakult tematikáját kezdettől az a kálvinista értékrend határozta meg, amelynek része a személyes kegyességen túl a munkaerkölcs, a közügyekért viselt felelősség és a közösségért végzett szolgálat. Ennek megfelelően a Jézus-központú evangelizáción és hitméllyítő témákon túl igyekeztek a magyar református értelmiségi ifjúsági résztvevők látóterét szélesíteni a magyarság sorskérdéseinek megbeszélésével (egyke, alkoholizmus, öngyilkosság stb.), ahogy azokat a magyar irodalom (Ady Endre, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, kákicsi Kiss Géza stb.) interpretálta. A problémák megoldásában a hangsúlyt Jézus „orvos-szerepére” helyezték.

Jelentős lépés volt 1925-ben a *Református Diákmozgalom* megjelenítése, amelyet Sebestyén Jenő *Hazatérés* című cikkében így üdvözölt: „Nagy öröm, hogy a református diákság öntudata már odáig jutott, hogy a munkára való szervezkedésnél tart, és saját lapjával igyekszik hirdetni eszményeit [...] református diák-munka nagyszerű egyházépítő munka is, mert igazi egyháztagokat, presbitereket és lelkipásztorokat nevel.”¹¹ Ez a megállapítás azóta sokszorosan beigazolódott: a pártállam uralta négy évtizedben talpon maradásunk sem ment volna az SDG „kohójában” megedzett ezrek és ezrek nélkül.

Figyelemre méltó tevékenysége az SDG-nek a könyvkiadás, amelynek első terméke¹² az 1927-ben megjelent, Makai Sándor Ady Endre istenes verseit elemző „*Magyar fa sorsa*”. Ezt számos más kiadvány követte.

AZ SDG SZERVEZETE

1927 mérföldkő: a „baráti társaságként” indult SDG „Szövetség” jelleget öltött azáltal, hogy a református egyház Egyetemes Konventje jóváhagyta, és hivatalosan is a maga missziói munkájának ismerte el. Első ízben választottak kéttagú „tisztkart” (elnök, titkár).¹³

Az SDG székháza a Kálvin tér 8. számú épülete volt; ennek emlékézt az SDG megalapításának 100. évfordulóján elhelyezett emléktábla őrzi. Az SDG országos kiterjedésű „mozgalommá” vált. Újabb és újabb munkaterületek jelentek meg, szükségessé vált az egyes munkaágak tevékenységének koordinálása. Mindezek az SDG „tisztkarának” terebélyesedéséhez vezettek. Gyarapodott a „munkabizottságok” száma. Az egyes bizottságok irányítóit *titkárnak* nevezték. Szükség mutatkozott középkololás, azaz alsós és felsős fiú és lány titkárra, főiskolás fiú és lány titkárra, a főiskolát végzett, de a Szövetség kereteiben maradni kívánók számára „végzett” titkárra. A Budapesten túlmenő, országos munka összehangolását regionális titkárok (például debreceni titkár), „vidéki titkár”, valamint úgynevezett

¹¹ Idézi RÁCZ Lajos: 50 éve indult a Református Diákmozgalom, *Theológiai Szemle* 39(1996/2), 83–87, 83.

¹² MAKKAI Sándor: *A magyar fa sorsa*, Budapest, Soli Deo Gloria, 1927.

¹³ HAVAS–KULIFAY: *A Soli Deo Gloria Szövetség története*, 119–122.

„utazótitkárok” látták el. Szenior-titkár látta el a diákkorból már „kiöregedett”, a konferenciákon előadóként szereplők „gazdájának” feladatait.

A Központban összpontosult a Szövetség lelki-szellemi feladatainak ellátását segítő, azt szolgáló munkabizottságok és a sajtóságos feladatok koordinálása. Első helyen kell említeni a később leírandó „diák-szociális bizottság”, az internátusok, valamint a menza munkáját. Ám rajtuk kívül igény volt az évi munkaprogramot összeállító, a Szövetség tulajdonképpeni feladatát meghatározó „lelki építőmunkát” megtervező *munkabizottságra*, a más szervezetekkel való kapcsolattartást és társadalmi kapcsolatokat koordináló, továbbá a könyvtárt, sajtóügyeket és könyvkiadást irányító, anyagi és *adminisztratív bizottságra* (jegyzők, pénztáros, számvizsgáló bizottság, ellenőrök), énekügyi, sáfársági bizottságra, valamint „otthoncsinosító bizottság”-ra is. Beláthatóan, fontos szerepe volt az üdülési bizottság kereteibe sorolt *üdülőtítkárok*nak. A tisztikar „tagjai” voltak természetesen az *elnök, alelnök és a főtítkár*.

Az Egyetemes Konvent *missziói lelkészek* kinevezésével támogatta az SDG munkáját. 1931-ben, megalapítása óta először és egyedülként állt munkába a Szövetség teljes munkaidejű fizetett alkalmazottja, az SDG „mindenese”: Naszády Zsófia, a „Zsó”, aki 1949-ig, a Szövetségnek a pártállam által elrendelt betiltásáig, beleértve Budapest ostromának kegyetlen napjait is, szolgált adminisztrátorként, pénztárosként, menzavezetőként, egyszerű háziasszonyként.

A Szövetség irányításának legfőbb szerve volt az évenként vagy rendkívüli esetekben összehívott *közgyűlés*, amelyre a munkacsoportok vezetői és egyéb tisztségviselők beszámoló jelentéseket, valamint következő évi munkaterveket nyújtottak be, amelyeket a közgyűlés megtárgyalt, és határozatokat hozott.

AZ SDG TEVÉKENYSÉGE

A Szövetség munkáját kezdettől fogva a *kálvinista értékrend* kettős karaktere határozta meg. Egyfelől – amint azt az Alapítólevélben az alapító atyák rögzítik – „találkozás lélekben Jézus Krisztussal, mint személyes Megváltóval”, azaz a személyes kegyesség munkálása minden lehetséges módon, és ezen túl ennek a terméke: a munkaerkölcs, a közügyekért viselt felelősség és a közösségért végzett szolgálat. Ez utóbbiak, azaz a közösség ügyéért hordozott felelősség és a közösség szolgálata, a történelmi kálvinizmus talaján állva – különösen a negyvenes években, az ellenállás éveiben – egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a Szövetség ágendájában. Ez a kettősség nem mond ellent egymásnak: az SDG gyakorlatában a közösség, azaz magyarok lévén a magyarság terheinek hordozását a személyes kegyesség termékének tekintették.

Ok-okozati viszonyról volt tehát szó. Az, hogy az okozat, azaz a közösségi feladatok elhatalmasodni látszanak az ok rovására, azzal magyarázható, hogy az SDG 28 éves fennállása a magyar történelemnek éppen a legzivatrosabb évtizedeire esik. Az 1920-as években Trianon szünni nem akaró sokkja, az 1930-as években a második világháború előkészületeinek, magának a világháborúnak gyülekező viharfelhői, és az 1940-es években pedig már a világháború, a rövid

„koalíciós évek”, majd pedig „fordulat éve” traumája határozta meg a közéletet. Az SDG ilyen körülmények között igyekezett utat mutatni a Krisztus uralma alatt élő, de a történelem viharai között kiszolgáltatott, túlélni igyekvő híveinek.

A DIÁK-SZOCIÁLIS MUNKA

A Trianon utáni években, majd a 30-as években is, az ország elesettségéhez mérten is kiemelkedő volt az egyetemi, főiskolás ifjúság mostoha helyzete. Korabeli szóhasználat: a „diáknyomor”. Feljegyzések szerint mintegy 10%-nak nem volt télikabátja; ijesztően pusztított a „tüdőbaj”. Ebben a helyzetben csak evangéliumot hirdetni, megtérésre buzdítani helytelen lett volna. A szociális felelősség prioritássá lett: a Szövetség az anyagi segítség módozatait kereste. Töltéssy Zoltán kezdeményezésére *Diák-szociális Osztály* alakult. Főnyad Dezső szerint Töltéssy volt az ébredés korának legbátrabb koldusa, és legjobb evangéliumi kéregetője. Az anyagi háttér biztosítására gyűjtéseket, ünnepélyeket rendeztek, amelyek bevételeit a „diák-szociális” tevékenységekre fordították. Ilyen volt a ruhagyűjtés, és ebédeltetési akció: egy-egy budapesti vagy vidéki család hetente egyszer saját asztalánál adott ebédet egy rászoruló diáknak. Az már csak szervezési feladat volt, hogy minden rászoruló minden nap megtalálja a „vendéglátó” családot. Később megnyílt a Szövetség Menzája, ahol az egyetemisták és főiskolások nagyon olcsón, mondhatni fillérekért kaptak ebédet és vacsorát. Ezt úgy lehetett elérni, hogy vidékről gyülekezetek és a Szövetség tagjai terményeket küldtek a Menzának. A Menzán étkezők pénzbeli segítséget is kaptak. 1937-ben, az első ebéd kiadásának évfordulóján, ünnepséget rendeztek a Zeneakadémián, országos nevű református művészek közreműködésével. A Menza az ostrom alatt is működött, egészen a Szövetség megszűnéséig. A Diák-szociális Osztály állásközvetítést is végzett: megszervezte a középiskolások rendszeres korrepetálását.

INTERNÁTUSOK

Egy-egy nagyobb méretű lakás kibérlésével és berendezésével a Szövetség az olcsóbb lakhatást is megoldotta: internátusokat létesített. A főiskolás leányinternátus, főiskolás fiúinternátus, középiskolás fiúinternátus és 1939 után a „Felvidéki internátus” mintegy 100 diáknak nyújtott meleg otthont. Mindegyik internátus 5-10 percnnyire volt a Kálvin téri Központtól, így lakói részt vettek a Szövetség életében, programjain, a „Szerda estéken”, bibliaórákon. A felvett főiskolások általában 2-4 évet folyamatosan az internátusban töltöttek, így közel 1000 református fiatal élete ezeken az internátusokon keresztül kapcsolódott a református egyházhoz.

DARÁNYI KÁLMÁN DIÁKHÁZ

A vidékről jött református diákok tisztas elhelyezésére 1941 elején felvetődött egy nagy, 600 személyt befogadó „Diákház” létesítésének terve, amelyet Darányi Kálmánról, a nemrégiben elhunyt református miniszterelnökről neveztek volna

el. A terv megnyerte mind az egyházi, mind a világi felsőbbtség hozzájárulását. A műszaki tervek elkészültek. A ház helyét kijelölték. Az egyházra hárult „költség-hozzájárulás”, a „téglajegyek” árusítása útján a tényleges bekerülési költségek töredéke volt csupán. A gyűjtés ígéretesen indult. A háborús helyzet rosszabbodása (és a fővédnök Horthy István váratlan halála) a tervek megvalósulását megakadályozta. A Darányi Kálmán Diákházzal összefüggő vállalkozás volt az SDG Diákszövetség egyetlen minősített kudarca.

„SZERDA ESTI” VILÁGNÉZETI ELŐADÁSOK

Az SDG „*Szerda est*”-jei rendszeres alkalmain – az egyetemi félélévekhez igazítva – sorozatban tartotta világnézeti előadásait, vitaestjeit, amelyek mögöttes elgondolása – visszautalva a Szövetség létrejöttére – a történelmi kálvinizmus alapvetéséből levezethető követelmény: a „kálvinista világnézet” megfogalmazása volt az élet minden területén.

Az előadásorozat már 1921-ben megindult, de rendszeressé csak 1928-tól vált, és a Szövetség életének mind a 28 évén át – a háború okozta kényszerű szünetekkel – műsoron maradt. A „világnézeti előadások” iránti érdeklődés mindvégig töretlen volt; egy-egy alkalmon 80-120 résztvevő volt jelen. A résztvevők többsége egyetemista és főiskolás volt, kisebb részben a középiskolák érettebb, utolsó éves tanulói. Az előadók az adott téma legkitűnőbb ismerői: teológiai tanárok, egyetemi professzorok, írók (jelesen a népi írók) és újságírók, művészek, neves politikusok, és nem utolsósorban a Szövetség lelkészi és laikus vezetői voltak.

A előadásorozat a témák széles körét ölelte fel. Így szerepeltek előadások az *egyház* témaköréből (pl. a magyar református egyház és a kálvinizmus; alvó és ébredő, deformált és reformált egyház; integrálódás és differenciálódás az egyházban; viszonyunk a Szentszékhez; külmiszió). Foglalkozott a *Biblia* kérdéseivel (a történelem és kijelentés; a Szentírás szociális igazságai; zsidókérdés a Bibliában). Kiemelkedő helyet kaptak a *világnézeti kérdések* (példaként a kálvinizmus és szocializmus; fasizmus és kálvinizmus, Isten és a szegénység; ifjúság és demokrácia; a kálvinizmus helye a magyar proletárkérdésben, a magyar református intelligencia stb.); továbbá a trianoni országcsönkítés által felvetett kérdések, a magyar falu problémái, a népi kultúra aktuális kérdései, a magyar népzene, a magyar irodalom és művészet felsorolhatatlanul sokrétű kérdései.

VIRÁGVASÁRNAPI KONFERENCIÁK

Kezdetben az SDG országosan, kis közösségek létrehozása és azok működésének katalizálása útján fejtette ki tömeghatását. Az évtized végére az országos vezetők felismerték, hogy nemcsak nekik, de a kis csoportokban működő diákoknak is igénye van létezésüket demonstráló nagy, országos összejövetelekre, ezért egy, a főváros szívében minden évben virágvasárnap megtartandó országos konferencia megrendezését határozták el. Az első „Virágvasárnapi Konferenciát” 1930-ban rendezték. Majd 1944 kivételével 1949-ig, a Szövetség pártállami határozattal tör-

tendő betiltásáig a 3 napos, mind népszerűbb, ezres nagyságrendű résztvevő által látogatott Konferenciára évente sor került.

A konferenciák rendje hármasság volt: plenáris előadásokból, szekciókban elhangzott előadásokból és vitákból, valamint kiscsoportos összejövetelekből: bibliakörből tevődött össze. Ez utóbbi a személyes „lelki beszélgetésre” szolgált.

A plenáris előadások színhelye a Kálvin téri templom, esetenként pedig a Vigadó, vagy a Zeneakadémia nagyterme, a kiscsoportos összejöveteleké pedig az SDG Kálvin téri központjának nagyterme, a teológia Ráday utcai díszterme, és a környező egyházközösségek gyülekezeti termei voltak. A vidékieket internátusokban, vagy a jelentkező családoknál szállásolták el. Az érkezők pályaudvari fogadása, valamint az étkezés megszervezése a rendezők feladata volt. A MÁV félárú utazási kedvezményt biztosított.

A konferenciák nyitó istentiszteleteit a Szövetség védnökei tartották. A plenáris előadások tematikája sokszínű volt. Példaként „A kálvinizmus küldetése a modern társadalomban”, „Épüljetelek lelki házá”, „Isten szövetségében”, „Biblia a magyar nép könyve”, továbbá művelődési tárgyú, szociológiai, a magyarság sorskérdéseit tárgyaló, a két imperialista hatalom malomkövei közé szorult nép kilátásaival foglalkozó, az „evangéliumi megbékélésről” szóló témák szerepeltek, amelyek részletes ismertetése meghaladja jelenlegi lehetőségeinket.

A konferenciák záró összejövetele – szokás szerint – a Nemzeti Múzeum lépcsőin való felsorakozás volt. Felejthetetlen az 1949-es, utolsó Virágvasárnapi Konferencia zárójelenete, amikor ezernyi diák közösen énekelt, hogy „Zengd Jézus nevét, Zengd Világ!, és az ének refrénje: „Királya Jézust, Jézust koronázzátok!” volt. Mindez már a „fordulat éve” után történt!

A SZÁRSZÓI KONFERENCIATELEP

Egyre nyilvánvalóbb volt, hogy a Szövetségnek – nyári konferenciák rendezése céljából – szüksége lenne egy állandó konferenciaterületre.¹⁴

Az első alkalmasnak látszó terület 1927-ben egy balatonszárszói 10×300 m méretű, 2000 négyszögöl nagyságú „nadrágszj-telek” volt, amelynek a Pusztavölgyi sor (mai Petőfi Sándor utca) felőli végén a Nefelejcs-villa állt. A telek a villával együtt 14 000 pengőért volt elnyerhető. Mind a villánál, mind a tervezett barakkok helyén egy-egy kanalas-láncos tekerős kút állt. Tervbe vették vízvezeték kiépítését is, ám ez később sem valósult meg. A telek kopár, megmunkálatlan szántóföld volt.

Jóllehet bírta a „felsőbbség” jóváhagyását, a szükséges összeg nem állt a Szövetség rendelkezésére. Kölcsönért a Keresztyén Ifjúság Egyesülethez (KIE) fordultak. A szerződést aláírták, a kívánt összeget kifizették. A kölcsön törlesztésére különféle akciókat szerveztek. Például 20 kérvényt írtak a módosabbnak vélt gyülekezetek lelkészeihez, kérve, hogy küldjenek 100-100 pengőt lakható barakkok építése céljából. (A kérésre a szentesi, nagykőrösi és kecskeméti gyülekezetek re-

¹⁴ SOOS GÉZÁNÉ: *Evangeliumot Magyarországnak*, 38.

agáltak kedvezően.) Végül „téglajegy” akciót szerveztek: a tagságnak, beleértve a „kollégistákat is”, indítványozták, hogy mindnyájan „vegyenek” ott egy négy-szögöles telket – egy pengőért. Így növekedett a tábor területe, a diákok megta- karított filléreiből is. Később, amikor a szomszédos telkek tulajdonosai eladásra szánták el magukat, öt holdra bővült a Szövetség tulajdonába került telek területe.

Már az első nyárra megépült a telek „túlsó” végén 3 fabarakk. A szalmazsákkal borított emeletes ágyak 40-40 személy számára biztosítottak viszonylag kényel- mes fekhelyet. Konyha céljaira a telek Pusztavölgyi sor felőli végénél egy elől lefelé és felfelé hajtható fából épült „fabódét” építettek (amely 1947-ig szolgált). A barakkok és a konyha kellékei további 8200 pengőbe kerültek. A felmerülő kölcsönöket – a közgyűlés határozata értelmében – évi 3000 forintos részletekben törlesztették. Ezen túl „öles akciót” és „fásítási akciót” hirdettek: egy ölnyi telek, és egy gyümölcsfa ültetése 4-4 pengőjébe került az adakozóknak.

A kellő előkészületek után, 1937-ben épült fel a két „somogyi ház”, amelyeket Padányi Gulyás Jenő, a kor jeles építésze tervezett somogyi stílusban. Az épüle- tekben emeletes ágyakon további 96 személyt lehetett elhelyezni. Négy mosdó- hely, valamint az épületekhez viszonylag közel egy 6 fülkés illemhely is létesült. A következő évben egy kétszobás, komfortos „betegház” is épült.

Egyidejűleg a Szövetség a Balaton-parton is vett egy parti ikertelket azért, hogy a konferenciázók saját területükről mehessenek a Balatonhoz. A fürdőzők ké- nyelmére kétrészes öltözőkabin épült. Érdekesség, hogy a telkek egyikén „zsi- nórózás”, azaz röplabdázás céljára kialakított „pályát” az ország első röplabda- pályájaként tartják számon. A játékot amerikai és holland egyetemekről hazatérő ösztöndíjas diákok honosították meg Szárszón. A Balaton-parti telek eléréséhez át kellett menni a síneken, ezért vasúti átjárót kellett engedélyeztetni, majd létesíteni.

A konferenciatelep működésére „Szervezeti szabályzat”-ot hoztak létre. Öt tagból álló „Üdülőügyi Bizottságot” választott a közgyűlés. A telep mindennapos működtetése az üdülőitkár (vagy üdülőitkárok) kötelessége és felelőssége volt.

SZÁRSZÓI KONFERENCIÁK

A balatonszárszói konferenciatelep ünnepélyes megnyitásakor, 1929. augusztus 31-én a szárszói templomban Töltéssy Zoltán így kezdte beszédét: „Első szavam a hálaadás és magasztalás Isten iránt, aki csodálatos feladatok megoldását engedte meg az elmúlt esztendőben.”

Nevének megfelelően, a balatonszárszói konferenciatelep minden év június közepétől augusztus végéig ifjúsági, kivételesen más célcsoportoknak szervezett konferenciáknak adott otthont. A konferencián részt vevők hétfőn déltájban ér- keztek, és a következő hétfő délelőtt távoztak. A Szövetség minden „tagozatá- nak” szervezett egy-egy hetes konferenciát: „alsós” (10-14 év közötti) fiúknak, hasonló korú alsós lányoknak, 15-18 év közötti „felsős” középiskolás fiúknak és lányoknak, egyetemista és főiskolás fiúknak, valamint lányoknak, az egyete- met-főiskolát már elvégzett, úgynevezett „végzett” fiatal férfiaknak és nőknek.

Külön a felső korhatár nélküli „seniorok” számára, akik többségükben a konferenciákon előadóként szolgáltak. Voltak sajátos témájú, például „énekügyi” vagy „vezetőképző” konferenciák. Egy-egy konferencia 120-150 főt számlált.

A reggelit követően, a program *bibliakörökkel* kezdődött: a résztvevők 10-15 fős csoportokban, a telepen elszórta, általában a zöld gyepen körbe ülve énekeltek, bibliamagyarázatot hallgattak, beszélgettek az elhangzottokról, az „üdvösség útjáról”, majd imádság, esetenként imaközösség zárta az összejevetelt. A bibliakörök személyes hangvétele kínált alkalmat arra, hogy számosan döntést hozzanak életüknek Krisztus fennhatósága alá helyezéséről.

Ezután a napi „nagy előadás” következett, amelyet egy-egy senior vagy meghívott előadó tartott. Az előadás illeszkedett a konferencia előre meghirdetett tematikájába. Mód volt hozzászólásokra, kérdésekre, esetleg vitára is. Az ebéd utáni szabad foglalkozás alkalmat adott a Balaton élvezetére, játékra, sétára. Késő délután még egy, a főtémához csatlakozó, de „lazább” előadás következett, majd vacsora után áhítat, és tábortűz zárta a napot. A Balla Péter által vezetett tábortűz tető népdaltanulás és -éneklés tette emlékezetessé.

Külön említést érdemelnek az 1947–1948-as év konferenciái, amelyeken – mint szerte az országban – a szárszói konferenciatelepen is „fújt az ébredés szele”. Sokan és sokszor énekeltek akkoriban azt a János evangéliuma 3. fejezete egy versszakának parafrázisára szabott éneket, hogy „Fúj a szél, zúg a szél, zúgását hallgatód, de meg nem mondhatod, honnan jó, s merre kél. Istennek Lelke ma ujjá szül Tégedet”. Ez az ének a Szentlélek munkáját allegorizálta. Akkor az mondták: „ébredés van!”. Ma úgy emlékezünk ezekre az időkre, hogy „akkor ébredés volt”.

Minden egyes akkor és ott elhangzott szó egyenként arra ösztönözte, szinte személy szerint felszólította a kis és nagy diákok tömegének minden egyes tagját, hogy fordítson hátat addigi életének, és adja át életét Jézus Krisztusnak. A „megtérésről” szólt akkor minden szenvedélyes felhívás, és a tömegek engedtek a felszólításnak. Lent a völgyben egy nagy fakeresztet állítottak, amelyet napról napra, estéről estére nagy sokaság vett körül, szinte extatikus állapotban, énekelve, vagy személyes bizonyosságtétellel, ki sírva, ki sugárzó arccal vett búcsút ó-emberétől, ünnepelte újjászületését. Számadatokkal nem lehet kifejezni, hogy az akkori „tömeg” mekkora hányada maradt meg, és járt később is Krisztus útján, és mekkora hányad állhatott a tömegpszichózis hatása alatt, rázta le magáról az akkori élményt.

EGY RÖVID KÖZJÁTÉK: SZILICE

Közismert, hogy az 1938-ban deklarált „első bécsi döntés” értelmében a trianoni békediktátum által elcsatolt egyes felvidéki területeket visszacsatolták Magyarországhoz.

A visszacsatolás új irányt szabott az SDG-nek azzal, hogy felelősödött a református ifjúsági munka más ágazatai közötti szorosabb együttműködés igénye, amely az elképzelések szerint a Református Ifjúsági Mozgalom (RIM) nevet viselte volna. Az SDG-nek a Keresztyén Ifjúsági Egyesülettel (KIE) már koráb-

ban is voltak közös rendezvényei; a balatonszárszói konferenciátölepet többször bocsátották a KIE rendelkezésére egy-egy konferencia megrendezésére. (Az együttműködési szándék kiemelkedő megnyilvánulása volt az 1934-ben közösen megrendezett „Testvériség-konferencia”). Az SDG kész volt közös munkaterületét a visszatért felvidékre is kiterjeszteni. A református Egyetemes Konvent rendelkezett az „egyesülés” előkészítéséről. Morvay István személyében a RIM-nek külön lelkészt rendelt ki. A frigy végül is nem jött létre, mert a KIE országos vezetői aggályosnak tartották, hogy az „általuk a földműves és iparostanonc fiatalok körében már évek óta folytatott munkájukba a diákmozgalom bevonuljon”.¹⁵

A Református Ifjúsági Mozgalom egyetlen eredménye az ötvenezer példányban megjelent *Kis Magyar Daloskönyv* kiadása, amely Balla Péternek, az SDG ikonikus alakjának, Kodály Zoltán által is nagyra becsült népzene kutatónak munkája. A könyvecske 25 egyházi, és ugyanannyi magyar népdalt tartalmaz. Érdekessége, hogy minden egyes énekeskönyv áráért egy másik példányt ingyen juttattak el a felvidéki fiatalok számára.

Az SDG – Soós Géza bravúrja eredményeként – Rozsnyó közelében, a Gombaszög feletti szilicei fennsíkon, *Szilice* határában, kétemeletes, húszszobás, egykori pénzügyőr-laktanya birtokába jutott. Az épületet második konferenciátöleplenek szánták: 1941-től 1943-ig ott szerveztek üdülőtábort, „testvériség-tábort”, művészeti tábort, néprajzi tábort, valamint tábort a felvidéki lelkészek és az SDG lelkész-barátai számára. A tragikus méreteket öltő második világháború azonban megakadályozta a további tervek megvalósulását.

AZ SDG KÖZÉLETI TEVÉKENYSÉGE

Az SDG tevékenységének elvi alapja és mozgatója – mint láttuk – a Kálvin szerinti értékrend munkálása volt a társadalomban, különösen a jövő nemzedék életében. Ezt két síkon szolgálta. Elsőrendű feladatának a személyes kegyességet Jézus Krisztus alárendeltségében, annak elvei és mértéke szerinti életvezetést tekintette, de céljai közt helyet kapott az öntudatos és gerinces magyar társadalom nevelése is. Ez utóbbi cél következetes munkálása során egyre szélesedett és mélyült az SDG kapcsolata a magyar társadalomért felelősséget érző, átalakításáért, igazságosabbá tételéért harcot folytató erőkkel. Ez különösen a Kabay Márton Körön, annak nevezetes 1942-es találkozóján keresztül, valamint az 1942-es és 1943-as híres balatonszárszói „Magyar Élet” konferenciákon mérhető le.

KABAY-KÖR

A Kabay-kör az SDG munkájának „mellékterméke” volt.¹⁶ A negyvenes évek elején egy új, a Szövetséghez lazán kötődő, spontán, hierarchia nélkül szervező-

¹⁵ SOÓS GÉZÁNÉ: *Evangeliumot Magyarországnak*, 248.

¹⁶ Uo., 112–122.

dött „kör” jött létre, amelyet később Esze Tamás tábori papjának, Kabay Mártonnak a nevére Kabay-körnek neveztek el. A körbe az iskolapadból már kinőtt, az ifjúsági mozgalmakból kiöregedett fiúk, és hasonló korú, eltérő foglalkozást űző barátaik tagolódtak be: tisztviselők, mérnökhallgatók, teológusok, gazdálkodók, műszerészek, kereskedősegédek, munkásfiúk, néprajzos egyetemisták. Népdalok éneklésével, éjszakába nyúló beszélgetésekkel töltötték a rendszeressé váló együtt-létüket. A náciizmus térhódítása és a háború közeledte ébresztette fel a kör tagjaiban a nemzeti identitástudatot. Elsősorban a népi írók munkáit tanulmányozták, és tanulságait az aktuális helyzetre vonatkoztatták. Kapcsolatot találtak a népfőiskolai mozgalommal, munkásifjakkal, és a baloldali színezetű Győrffy-kollégiummal is, amelynek „patrónusai” – különös módon – a később buzgó hitű Zsindelyné Tüdős Klára és férje, Zsindely Ferenc miniszterelnöki államtitkár, később miniszter voltak. Tevékenységük – különösen az utólagos minősítés szerint – „népfront jellegű” volt, az adott politikai helyzetben a munkás-paraszt-értelmiségi ifjak együttműködésének színezetét kapta. Tevékenységük csúcspontját az 1942 decemberében, az SDG Kálvin téri székházában mintegy 150 főnyi résztvevővel megrendezett 3 napos „népfőiskolai konferencia” jelentette. Később azonban hangjuk beleveszett a közeledő háború zajába.

A mai magyar közvéleményben kevesen és keveset tudnak az SDG-ről és annak múltjáról. Viszonylagos ismertsége a 1942-es és 43-as „Magyar Élet” konferenciának köszönhető. Ezt tartják sokan az SDG és a szárszói konferenciatelep történelmi jelentőségű „csúcsteljesítményének”. Ez a tévhit helyesbítésre szorul: a szárszói Magyar Élet konferenciák nem az SDG konferenciái voltak.¹⁷ Azok a konferenciák a „Magyar Élet” könyvkiadó, és személy szerint Püski Sándor kezdeményezései voltak, hogy összehívja azokat az írókat, politikusokat és közvélemény-formálókat, akik felelősséget hordoztak Magyarország, s benne a magyarság háború utáni sorsának alakulásáért, azért, hogy ütköztessék nézeteiket, víziójukat a magyarság jövőjéről.

A SDG szeniorjai, a „nagy öregek” felismerték a „Magyar Élet” által tervbe vett konferenciák sorsformáló közéleti jelentőségét, és volt hitben gyökerező intellektuális bátorságuk ahhoz, hogy vállalva az 1943-ban már nem csekély politikai kockázatot, otthont kínáljanak a konferencia számára. Az SDG házigazdái szerepe szimbolikus volt; kimerült abban, hogy a konferencia műsora reggeli csoportos beszélgetéssel, ha úgy tetszik „bibliakörrel” kezdődött, és esti tábortúzzal végződött az SDG-s, boldog emlékezetű Balla Péter irányításával, és hogy az elnöki asztalnál – formálisan – az SDG akkori alelnöke, néhai Bognár István tanár úr elnökölt.

AZ SDG AZ ELLENÁLLÁSBAN

A háborús helyzet kiéleződésével a Szövetség szeniorjai úgy viselkedtek, ahogy a háborús vészhelyzet és hitből eredő bátorságuk megkívánta. Már a háború kezdetén nagyszámú lengyel menekült egyetemista talált védelmet a szárszói konfe-

¹⁷ *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszélés-sorozata*, Budapest, 1943, 12–36.

renciatelepen. Tevékeny részt vállaltak az üldözöttek mentésében. A Kálvin téri központban (amelyet Soós Géza, a Szövetség akkori elnöke, „civilben” a Külügyminisztérium főtisztviselője közbenjárására a Svéd Vöröskereszt és a Svéd Királyi Nagykövetség védelme alá helyeztek),¹⁸ a balatonszárszói telepen és a környező házakban bújtatva, többtucatnyi zsidó származású honfitársunk talált menedéket. A mentőakciók szervezője Bognár István (aki az ostrom utolsó napjaiban halt hősi halált) és Balla Péter voltak. Utóbbit Izrael Állam a „Világ igaza” kitüntetéssel jutalmazta.

A Szövetség szenior tagjai közül többen csatlakoztak a titokban megalakított és szervezett Magyar Függetlenségi Mozgalomhoz (a továbbiakban MFM), amelynek hátterében a Magyar Közösség állt. A mozgalom civil ágazatának irányítója – mint titkár – az SDG akkori elnöke, Soós Géza, helyettese a Szövetség alelnöke, néhai Bognár István volt. Az MFM ifjúsági vonalának irányítói – letartóztatásukig – az SDG vezető tagjai, Vatai László és szegedi Kiss Sándor (megkülönböztetésül dr. Kiss Sándor egyetemi lelkésztől) voltak.

AZ SDG VÉGNAPJAI

A „fordulat éve” (1948) után a pártállam programjába vette a hitbuzgalmi egyesületek működésének betiltását. Ellensúlyozásképpen 1948-ban megalakult az református egyházon belül az Országos Missziói Munkaközösség, amelybe a református egyház mindenféle missziói munkája kényszerűen betagoledott, így az SDG is. Az országban mindenféle konferencia egységes koncepció szerint folyt. Az 1947. évi konferenciák meghívói, ha csak egy mondatban is, adtak valami támpontot a konferenciák bibliai, kálvinista világnézeti vezérgondolatairól. Az 1948-ban az egyház és az állam között megkötött Egyezmény következményeként az egyház publikálta a „Testvéri Izenet”-nek nevezett, elhíresült pamfletjét, amely mintegy az Egyezmény végrehajtási utasításaként rendelkezett mindenféle hitbuzgalmi tevékenységnek a templom falain belülre száműzéséről. 1949-ben az SDG utolsó közgyűlése kimondta feloszlását azzal, hogy minden vagyona, beleértve központját, internátusait és a szárszói konferenciatelepet is, a református egyház tulajdonába kerül.

Az SDG nem csupán öncélú diákegyesület volt, hanem az egyház missziói feladatát teljesítő szerve. Tevékenysége célját és értelmét abban látta – amint azt Sebestyén Jenő szavaival fentebb már idéztük –, hogy kálvinista világnézetet valló és élőhitű keresztyén egyháztagnokat, presbitereket és lelkészeket neveljen a magyar református gyülekezetek számára. Konferenciái sok ezer fiatalot indítottak el a gyülekezetek szolgálatára.

¹⁸ Dokumentum. Soós Géza, az SDG elnöke felajánlja a szövetség ingatlanjait a Svéd Vöröskereszt részére. 1944. november 9. in: Horváth Erzsébet (szerk.): „*A hitet megtartottam.*” Soós Géza 1912–2012. *Jubileumi kötet*, Budapest, 2012, 63.

ABSTRACT

Lajos Döbrössy: History of Soli Deo Gloria Hungarian Reformed Student Association (SDG)

The Reformed Student Association named Soli Deo Gloria (SDG) was a success story in the 1920s, 30s and 40s. The Association was rooted in “historical Calvinism”, which sought to renew the Reformed Church. During the 28 years of SDG’s existence (1921-1949), initially it addressed theological students, and later thousands of high school and university students, and had become a nationwide “movement”. It emphasized – in a Calvinist spirit – the social responsibility of future intelligentsia, which arises from the personal piety. It used the members that had aged into seniors to raise awareness among the youth. By cultivating the “common soldiers” who think and work in this value system, the Soli Deo Gloria has certainly contributed to Hungary’s national survival during the most turbulent decades of Hungarian history.

Keywords: Soli Deo Gloria, Student Organizations, Religious Movements, Awakening, Geza Soos

Marco de Leeuw van Weenen

KUYPER ÁBRAHÁM A REFORMÁTUS JOGTUDOMÁNY LÉTJOGOSULTSÁGÁRÓL

„A védőeszközök között, amelyekkel Isten nemesebb népeket megajándékozott, hogy fenntartsák szabadságjogaikat, található a tudomány is, ott áll a tudomány is az első sorban.” Ezt mondta a holland református lelkész és politikus Kuyper Ábrahám (1837–1920) 1880. október 20-án, a „Vrije Universiteit” felavatásának napján, első rektori beszédében.¹ Ezt az egyetemet egy egyesület hozta létre, melynek célja az alapszabályzat szerint olyan felsőoktatási intézmények létrehozása és fenntartása, amelyek teljesen és kizárólag a református vezérelveken alapulnak.² Kuyper az egyesület egyik alapító tagja volt, később többször betöltötte az egyetem rektori posztját, valamint a teológiai karon is tanított.

Kuyper nézete szerint a népek szabadságjogait főleg az államhatalom központosító törekvése veszélyezteti. Erre a vezérgondolatra épült az általa szervezett „Forradalomellenes Párt” programja,³ és rektori beszédében is röviden ismertette alaptézisét:

„Aki a kijelentés szférájából él (és következetesen ebben a szférában él), az magától értetődően vallja, hogy minden szuverenitás Istenben nyugszik, és ezért csak belőle fakadhat; hogy Istennek e szuverenitása abszolút értelemben

¹ „Onder de verweermiddelen nu, die God aan edeler volkeren schonk, om hun vrijheden te handhaven, is óók de wetenschap; staat meê de wetenschap vooraan.” KUYPER, Abraham: *Souvereiniteit in eigen kring. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit, den 20sten October 1880 gehouden, in het Koor der Nieuwe Kerk te Amsterdam*, Amsterdam, J. H. Kruyt, 1880, 21. A jogi-politikai szabadságfogalom keresztyén eredetéről és megközelítéséről l. SZABÓ Zsolt: A keresztyén szabadság és a keresztyéndemokrácia mai értelmezési lehetőségei, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2019*, Budapest, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 337–348.

² Nyomtatásban először megjelent: *Vijfde Jaarverslag van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag*, Amsterdam, 1885, https://geheugenvandevu.digibron.nl/viewer/collectie/VU/offset/4/id/tag:Jaarboeken,18850101:newsml_a2a0215f-8051-4a6b-ac6d-732d1c736b44,xi. (Letöltés: 2022. november 2.). Ezt követően minden évi jelentés („Jaarverslag”) újra közli az alapszabályzatot.

³ Részletesebben l. LEEUW VAN WEENEN, Marco de: A holland református forradalomellenes irányzat családközpontú társadalomelméletének aktualitása, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2020*, Budapest, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021, 111–127.

és osztatlanul az ember-Messiásra helyeztetett; és hogy e szuverén né felkent Emberfia alatt az ember szabadsága azért van biztonságban, mert az állammal együtt az élet minden más szférája is egy tőle származó fennhatóságot ismer, azaz szuverenitással rendelkezik saját körében.

Azok viszont, akik nem érzékelik a különös kijelentés-szféra létezését, és ezért tagadják azt, ragaszkodnak ahhoz, hogy a szuverenitás kérdését teljesen el kell választani a hit kérdésétől; következésképpen azt állítják, hogy az állam szuverenitásán kívül más szuverenitás nem képzelhető el; így törekednek arra, hogy a magasztos szuverenitás-eszme a mindenható államban testesüljön meg egyre tisztábban; és ennek megfelelően az élet többi szférájának nem tudnak enyhébb szabadságot adni, mint annyi jogot, amelyet az állam tehetetlenségéből meghagy nekik, vagy saját meghatalmazásából rájuk ruház.⁷⁴

A „Vrije Universiteit” három karral indult: teológiai, irodalmi és jogtudományi karral. Kuyper rektori beszédében a református alapelveken álló jogtudomány lét-jogsultságát a következő gondolatmenettel fejtette ki:

„Mit mondjak a jogi karról, mintha nem úgy lenne, hogy aszerint, hogy valaki az emberben a természetnek egy kibontakozó termékét vagy egy kárhozatra méltó bűnöst lát; magában a jogban egy a működése által fejlődő természetes intézményt vagy egy magából Istenből alászálló, Igéjéhez kötött kincset lát; vajon nem más és más célt választott volna magának a büntető jog, más és más mércét a nemzetközi jog. Amikor, már a tudományon kívül, a keresztyén lelkiismeret fellázad mind az uralkodó közgazdaságtan, mind a divatban levő kereskedelmi szabályozások, mind a társadalmi viszonyok ragadozószerű volta ellen; amikor polgárjogi életében egész keresztyén népünk a decentralizációt követeli a »saját körben fennálló szuverenitás« által; és közjogunkban három különféle »keresztyén« iskola került terítékre, akkor tud-e Ön akár egy tanszéket megnevezni a jogászok karán, amelyet nem érint az alapelvek ellentéte?»⁷⁵

⁴ „Wie leeft uit de Openbaringsfeer (en in die sfeer consequent leeft), belijdt vanzelf, dat alle Souvereiniteit in God rust en dus alleen uit Hem kan vloeien; dat die Souvereiniteit Gods in volstrekten zin en ongedeeld op den mensch-Messias is gelegd; en dat, onder dezen tot Souverein gezalfden Menschenzoon, dáárom „s menschen vrijheid veilig is, omdat, met den Staat, óók elk ander levensgebied een uit Hem afgeleide hoogheid kent, d. i. Souvereiniteit bezit in eigen kring. Zij daarentegen, die het bestaan van zulk een bijzondere openbaringsfeer niet speuren, en dus loochenen, staan er op, dat men de Souvereiniteitsquaestie absoluut van de geloofsquaestie scheidt; beweren diensvolgens dat er geen andere Souvereiniteit dan die van den Staat denkbaar is; ijveren er dies voor dat de hooge Souvereiniteitsidee steeds zuiverder in den oppermachtigen Staat tot belichaming kome; en kunnen dienovereenkomstig aan de overige levenskringen geen mildere vrijheid gunnen dan zóóveel recht, als de Staat hun laat uit onmacht, of uit zijn volmacht verleent.” Kuyper: *Souvereiniteit*, 13.

⁵ „Wat zal ik over de juridische faculteit spreken, alsof, naar gelang ge in den mensch een zich ontbolsterend natuurproduct of een doemschuldig zondaar; in het recht zelf een zich door functie ontwikkelend natuurorgaan of een uit God zelf neerdalend, aan zijn Woord gebonden, kleinood; ziet, niet een ander doel zich het strafrecht, een ander richtsnoer het recht der volkeren koos. Als, reeds buiten de wetenschap om, de Christelijke consciëntie én tegen de heerschende

Kuyper az 1892/93-as tanévben – tehát kerekén 130 évvel ezelőtt⁶ – tanított részletesebben a református jogtudomány létjogosultságáról egy dogmatikai előadás-sorozat keretében, amelyet teológushallgatóknak tartott.⁷ Az előadásorozat tematikája a polgári kormányzás volt. Kuyper elismerte, hogy jogászoknak fontosabb lehet ez a témakör, mint teológusoknak, mivel azokról az alapelvekről szól, amelyekből a jogrend és a közigazgatás következik. Ugyanakkor szerinte a teológia kötelessége Isten Igéjéből meríteni ezeket az alapelveket, illetve tisztázni a viszonyokat a földi és az isteni jog között, a polgári felsőbbtség és Isten kormányzása között, az állam és az egyház között, sőt a polgári felsőbbtség és Isten országa között.⁸ Úgy látta, hogy a református teológia még adós volt egy ilyen alapos dogmatikai tárgyalással, előadásaival ezt a hiányosságot akarta pótolni.⁹

Gondolatmenete az általános kegyelem teológiai fogalmából indult ki. Ez a fogalom azt fejezi ki, hogy bár Isten az Éden kertjében azt mondta: „ha az ember a jó és rossz tudásának fájáról eszik, akkor halállal lakol” (1Móz 2,17), de a bűnbeesést követően mégis olyan köztes állapotot hozott létre, „amelyben a bűn következtében a halál ugyan előrehalad, de úgy, hogy az energia megzaboláztatik és féken tartatik, és egy vegyes élet alakul ki, amelyben az élet küzd a halállal”.¹⁰ Ez a vegyes élet a mai valóságunk. A paradicsomi lét és a végső állapot közötti időre és térre Krisztus megváltásmunkája és az egyház létezése miatt van szükség. Mindebben általában egyetértenek a református teológusok.¹¹

Kuyper azonban az általános kegyelemnek egy további célját is meghatározta, nevezetesen a teremtett világ kibontakozását. Saját szavaival:

staathuishoudkunde, én tegen de in zwang zijnde handelscostumen, én tegen het roofdierachtige der sociale verhoudingen in verzet komt; als in uw burgerrechtelijk leven al ons Christenvolk op het terugkeeren naar decentralisatie door de »Souvereineiteit in eigen kring« dringt; en in ons staatsrecht, zelfs drie voor één, afzonderlijke »Christelijke« scholen zijn opgetreden; weet ge dan nog één kathered in der juristen faculteit te noemen, die door de tegenstelling der beginselen niet wordt gedeerd?” Uo., 34.

⁶ Ez a kerek évforduló cikkem apropója amellet, hogy tudomásom szerint Magyarországon még senki nem ismertette Kuypernek ezeket az előadásait.

⁷ KUIPERS, Tjitzte: *Abraham Kuyper. An Annotated Bibliography 1857–2010*, Leiden, Brill, 2011. <https://sources.neocalvinism.org/kuyper/> (Letöltés: 2022. november 2.)

⁸ KUYPER, Abraham: *Dictaten Dogmatiek. Locus de Magistratu, Consummatione Saeculi*, Kampen, J. H. Kok, é. n., 4. Bár a könyvben nem szerepel az évszám, a 7. lábjegyzetben említett bibliográfia szerint 1913-ban jelent meg kétféle kiadásban (1913.03 és 1913.04 tétel). A polgári felsőbbtségről szóló dogmatikai jegyzet először 1893-ban jelent meg nyomtatásban, de ezt az első kiadást kizárólag a Vrije Universiteit hallgatói és tanárai vehették meg (vö. Kuipers: *Bibliography*, 1891.18 tétel kiegészítő információját). A továbbiakban a hivatkozott kiadásból idézek.

⁹ Uo., 16.

¹⁰ „[...] waarin wel de dood als gevolg der zonde doorwerkt, maar zoo dat de energie beteugeld en gebreideld wordt en er een gemengd leven ontstaat, waarin het leven met den dood worstelt.” Uo., 25.

¹¹ Részletesebben l. BERKHOF, Louis: *Systematic Theology*, Grand Rapids (Michigan), Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 1949, 432–446.

„A teremtés nem csak némely lélek üdvösségét foglalja magában, hanem fejlődést és erő-kibontakozást is az emberi élet mindenféle területén, egy szóval: lehetőségek sorát, amelyeknek nyilvánosságra kell jutni, hogy kijelentsék a dicsőségét Isten képmásának, amelyre az ember teremtett. A tehetségek, erők, adományok és karizmák mind nem az emberi faj saját élvezetére voltak abba behelyezve, hanem azért, hogy az emberi fajban, amennyire csak lehetséges, felragyogjon Isten dicsőségének a kisugárzása.”¹²

A későbbi teológiai reflexió arra a megállapításra jutott, hogy utóbbi gondolatával Kuyper túlmént a Szentírás világos kijelentésén, s igazából történelemfilozófiai spekulációba bocsátkozott.¹³ Életműve szempontjából viszont központi jelentőségű. Ha ugyanis a teremtett világban rejlő kincsek kiaknázása Isten dicsőségét szolgálja, akárki is teszi ezt meg, akkor Kuyper politikusként síkra szállhat a különböző életkörök és világnézetek szabad kibontakozásáért. Ugyanakkor református mozgalmi vezérként ösztökélheti követőit arra, hogy saját alapelveikből kiindulva az élet minden területét a lehető legmagasabb fokra fejlesszék – azzal a bizonyossággal, hogy a református alapon álló tudomány és életgyakorlat a legéletképesebb, mivel mind közül a legszorosabb összhangban áll a teremtett világgal és Isten akaratával.

Azokhoz a területekhez, amelyeken az általános kegyelem nyilvánvalóvá válik, Kuyper többek között a polgári felsőbbiséget és a tudományt sorolta. A felsőbbiség szerepét abban látta, hogy az emberi együttélésnek rendezett formát ad a bűn szétválasztó hatalma ellenében, akár egy-egy államon belül, akár a népek között. A tudomány által pedig az emberek öntudatukat fejlesztik, amikor szavakat használva a reálisan létező világnak megfelelő, logikai világot teremtenek.¹⁴

A jogtudományra nézve ez konkrétan azt jelenti, hogy annak segítségével az általános kegyelem „törekszik arra, hogy az emberi társas élet egészén belül jogi formákban kijelentsen Istennek azokat a rendelkezéseit, amelyek megegyeznek az adott társadalommal, illetve fenntartsa azokat uralkodó hatalommal”.¹⁵ E fékező hatás nélkül ugyanis minden kötelék ellazulna, az egyik ember egyre indulatosabban kerülne szembe a másikkal, valamint az élet egyre nagyobb ellentétben állna Isten rendelkezéseivel, illetve az emberi élet természetes állapotával.

¹² „In die schepping ligt niet alleen de zaligheid van een enkele ziel, maar ook op allerlei terrein van menselijk leven een ontwikkeling en krachtsontplooiing, in één woord, een reeks van mogelijkheden besloten, die aan het licht moeten treden om de heerlijkheid van het beeld Gods, waarnaar die mensch geschapen was, te openbaren. Al die talenten, krachten, gaven en charismata waren niet voor het genot van het menselijk geslacht zelf daarin gelegd, maar om in dat menselijk geslacht zooveel mogelijk de uitstraling van Gods heerlijkheid te doen schitteren.” Kuyper: *Dictaten Dogmatiek*, 26.

¹³ DOUMA, Jochem: *Algemene genade. Uiteenzetting, vergelijking en beoordeling van de opvattingen van A. Kuyper, K. Schilder en Job. Cahijn over 'algemene genade'*, Goes, Oosterbaan & Le Cointre N.V., 1966, 264–266. és 304–306.

¹⁴ Kuyper: *Dictaten Dogmatiek*, 65–67.

¹⁵ „[...] streeft er naar om in het geheel van het samenleven der menschen de met die samenleving overeenstemmende ordinantiën Gods in rechtsvormen te openbaren en met overheerschende macht te handhaven.” Uo., 96.

Mindehhez Kuyper szerint kikerülhetetlen a különös kijelentés, azaz a Szentírás. Azt állította: ha a jogtudomány elzárkózik attól, hogy a különös kijelentés fényével számoljon, különösen azzal, hogy az ember Isten képmására teremtett, de bűnbe esett, mire reagálva Isten az általános kegyelem által egy bizonyos polgári igazságosságot tart fenn, akkor megmagyarázhatatlanná válik a tárgya.¹⁶ Másként megfogalmazva: a jog és jogrend formális előfeltételei megegyeznek a Bibliában kijelentett valóságszemlélettel. Kuyper ezt a tételét a jogalkotás és jogfenntartás, a tekintély és felelősség kérdései felől közelítve támasztotta alá.

A jogalkotás és bírósági gyakorlat alapvető mozzanatát abban a meggyőződésben látta, hogy minden eldöntendő ügyre nézve léteznek az igazságosságot és méltányosságot illető rendelkezések, és ezeket a még rejtett, homályos és ki nem fejezett rendelkezéseket fel kell fedezni, szavakba önteni és a szuverén felsőbbség jóváhagyása által az adott ország területén pozitív jogként érvényre juttatni. Mindez pedig feltételezi, hogy világunkban jelenleg nem uralkodik az igazságosság, hanem az egy emberi létünkön kívül álló valóság. Minderre a bűn létezése az egyetlen magyarázat.¹⁷

Ráadásul a bírói ítélet azzal a követeléssel hangzik el, hogy az ember alávesse magát ennek a rajta kívül álló jogrendnek. Isten, mint az egész világ Bírója az, aki a jognak ilyen tekintélyt ad. Ezért a bíró ítékezése csak Isten akaratának és Isten rendelkezésének megfelelően lehetséges.¹⁸

Mivel továbbá a jog Istentől kapja meg királyi fenségét, szükség van egy (földi) hatalomra, amely megőrzi, fenntartja azt. Mert „ha sérül a jog, akkor a jogot fenn kell tartani, a sértett jogot pedig helyreállítani”.¹⁹ Kuyper szerint ez a jog lényege. Isten kijelentésén kívül pedig nincs válasz arra a kérdésre, kinek van hatalma, erkölcsi mandátuma a jog fenntartásához.

Ezekkel a gondolati lépésekkel Kuyper eljutott eredeti témaköréhez, a polgári felsőbbséghez. „Ezért a jogot soha nem lehet nyilvánosan és jogként fenntartani, hacsak a felsőbbség és a jog nincs összhangban az emberek belső erkölcsi létével; ez pedig nem lehetséges, hacsak nem él az emberben a meggyőződés, hogy Isten rendelte a felsőbbséget föléje.”²⁰ A felsőbbség hatalma ugyanis csak akkor egyezik meg a joggal, ha célját nem erőszakkal, hanem tekintélyének elismerése által éri el.

Amikor állami tisztségviselők eskütétellel fogadják el tisztségüket, ezzel a jogi aktussal kifejezik, hogy Isten szuverenitása alatt állnak.²¹ A felsőbbség és az alatt-

¹⁶ Uo., 122.

¹⁷ Uo., 120–122. A holland „recht” szó jelenthet jogot, de igazságosságot is. Általában világos, Kuyper hogyan használja a szót, de néha sajnos kétértelmű egy-egy mondat. Igyekeztem legjobb tudásom szerint tolmácsolni Kuyper gondolatait.

¹⁸ Uo., 124k.

¹⁹ „Wordt het recht geschonden dan moet het recht gehandhaafd en het geschonden recht hersteld worden.” Uo., 125. Jog helyett igazságosságot is lehet érteni.

²⁰ „Daarom kan het recht nooit openbaar en als recht gehandhaafd worden, tenzij het gezag en recht in overeenstemming zijn met het innerlijk zedelijk bestaan des menschen; dit nu kan niet tenzij in den mensch de overtuiging leve, dat God het gezag over hem heeft aangesteld.” Uo., 131.

²¹ Uo., 133.

valók tehát egy harmadik fél, azaz Isten fennhatósága alatt állnak jogi viszonyban egymással. Ebből kifolyólag a felsőbbbségnek jogai vannak az alattvalókkal szemben, de az alattvalóknak is a felsőbbbséggel szemben.²²

Amikor a bíróság eskü alatt hallgat meg tanúkat, szintén Isten fennhatósága alá helyezi őket.²³ Sőt, egy vádlottat is csak ezen az alapon lehet elítélni. Az elkövető jelleme és a büntett elkövetéséhez hozzájáruló körülmények alapján ugyanis mindig lehet felmentő okokat találni. Csak az tud jogi felelősséget megállapítani, aki számításba veszi, hogy mindenki a jóval tartozik Istennek és embernek egyaránt.²⁴

A jogtudomány különböző területeinek áttekintése után Kuyper a következő, összegző megállapításra jutott: „Kiderül tehát, hogy a jog egyetlen területén sem lehet hivatalt gyakorolni, hacsak az ember Isten kijelentéséből nem tudja meg először, kivel van dolga legfelsőbb bíróként és királyként, és mi a legfelsőbb király akarata azokra az emberekre nézve, akiket illet a joggyakorlás.”²⁵

Kuyper külön előadást szentelt a világi felsőbbbség, mint Isten szolgájának a szerepére. Ezt a kifejezést Pál apostol használja, amikor a Róm 13,1–7-ben a felettes hatalmaknak való engedelmességről ír. Ez az újszövetségi szakasz mind a mai napig központi helyet foglal el a keresztyén politikai gondolkodásban.

Kuyper ebben az előadásában a legrészletesebben az államhatalom törvényhozói szerepével foglalkozott, mivel szerinte ebből derül ki igazán a felsőbbbség kapcsolata Istennel. „Ahol ugyanis a felsőbbbség Isten szolgája, ott a törvényhozás elvből nem lehet semmi más, mint a kérdés, Isten hogyan írna elő mindent a törvényben, ha Ő maga tenné meg.”²⁶ Részletesebben:

„Az ely, amelyen a lex humana nyugszik tehát nem a szükségszerűség, az észszerűség; nem a társadalom követelése, hanem abban kell rejtenie, hogy a felsőbbbség Isten egyik rendeletét tudatosította magában, Istennek eme rendeletéből logikusan következtet, és ennek folytán figyelembe veszi a körülményeket

²² Uo., 131.

²³ Uo., 133.

²⁴ Uo., 128k. Kuyper itt az „erfschuld” teológiai fogalmat használja, amely azt fejezi ki, hogy minden ember engedelmisséggel tartozik Isten kifejezett akaratának, ugyanakkor az emberiség összetartozása és az első emberpár bűnbeesése folytán híján van ezzel, a hiány megoldásáért pedig személyesen felel. Sebestyén Jenő az „eredendő vádlottság” kifejezést használja erre dogmatikájában (SEBESTYÉN Jenő: *Református Dogmatika*, Budapesti Ref. Theol. Akadémia Kurzustára, 1940, újra kiadja: Iránytű Kiadó, Budapest–Gödöllő, 1994, 172k.). Tudomásom szerint a magyar református teológia manapság általában az eredendő bűn egyik aspektusát látja benne, de nem különíti el tőle, ahogyan a holland református teológiában szokás.

²⁵ „Er blijkt dus uit, dat men op geen enkel deel van het recht tot uitoefening van functie kan komen, tenzij men eerst uit Gods Openbaring weet, men [sic, helyesen: met] wien men als Oppersten Rechter en Koning te doen heeft en wat de Wil van dien Oppersten Koning is omtrent de menschen, over wie de rechtsbedeeling gaan zal.” Kuyper: *Dictaten Dogmatiek*, 134.

²⁶ „Waar de Overheid dienaars Gods is, daar kan de wetgeving principieel nooit iets anders zijn dan de vraag, hoe zou God, indien hij het Zelf deed, alles in de wet voorschrijven.” Uo., 328. Kuyper szándékosan hatalmi szerepekről és nem hatalmi ágakról beszél, mivel szerinte a szuverenitás osztathatatlan (Uo., 327.).

és alkalmakat, amelyekre azt az elvet alkalmazni kell, és ezért magától értetődően figyelembe veszi a történelmi fejlődését annak a népnek, amely számára hozza a törvényeket, valamint a történelmi fejlődését azoknak az ügyeknek, amelyekre nézve kibocsátja azt a törvényt.²⁷

A keresztyén és nem keresztyén felsőbbtség közötti különbséget Kuyper nem abban látta, hogyan viszonyul a keresztyén valláshoz vagy az egyházhoz, hanem abban, hogy saját működésében érvényre juttatja-e Isten Igéjét.²⁸ Minden felsőbbtség megtalálhat Isten rendeleteire utaló adatokat az ember természetében, az egyéni és társas élet szükségleteiben, valamint a történelemben, bár különbözik a népek és egyének tehetsége ezen a területen. A keresztyén felsőbbtség ezenfelül Isten Igéjében egyrészt kétséget kizáró megfogalmazásban talál meg olyan iránymutatásokat, amelyeket a teremtett világ vizsgálata alapján csupán sejthet. Másrészt az Isten által Izraelnek adott államberendezkedésből következtethet az általa követendő rendre.²⁹ Ez utóbbira nézve azt mondta:

„Az legyen a szabály, hogy az ember az összes parancsolatból és az egész jogrendből elvonatkoztatás által az alapelvet igyekszik megérteni, és hogy nem vesz át csak úgy egyetlen parancsolatot, jogrendet vagy viszonyt sem, hanem megváltoztatja és módosítja azokat a mi szereplőinknek, nemzetiségünknek, időnknek, állapotunknak és életmódunknak megfelelően.”³⁰

Kuyper mindebből arra következtetett: ahhoz, hogy a felsőbbtség számára rendelkezésre álljon a szükséges tudás, nélkülözhetetlen az általa felvázolt elvek mentén működő, még az egyháztól is független jogtudomány.

A teológia és a jogtudomány közti kapcsolatot így látta: „A keresztyén egyház teológiailag igenis kimondja, mik Isten Igéjének alapelvei, de nem azért, hogy azokat mint ilyeneket ráerőltesse a jogtudományra, hanem hogy a jogászokban felébressze a meggyőződést, hogy ők maguk lássák be, hogy az valóban úgy kö-

²⁷ „Het beginsel, waarop de lex humana rust is dus niet de noodzakelijkheid, de redelijkheid; niet, omdat het eisch van de gemeenschap is, maar het moet daarin gelegen zijn, dat de Overheid eene ordinantie Gods voor haar bewustzijn heeft doen opkomen, uit die ordinantie Gods logisch deduceert en daarbij acht geeft op de omstandigheden en gelegenheden, waarop dat principium moet worden toegepast en dus ook vanzelf acht geeft op de historische ontwikkeling van het volk, waarvoor het de wetten geeft en op de historische ontwikkeling van de aangelegenheden, waarvoor die wet wordt uitgevaardigd.” Uo., 329. Lex humana alatt az emberi törvények összességét kell érteni (Uo., 318.).

²⁸ Uo., 330.

²⁹ Uo., 331–336. és 341–344. Kuyper itt id. Franciscus Junius (1545–1602) francia származású teológus „De politiae Moysis observatione” című munkáját idézte, aki 1592-től haláláig a leideni egyetemen teológiát tanított. Műveiből Kuyper 1882-ben adott ki válogatást (Kuijpers: *Bibliography*, 1882.07 tétel).

³⁰ „Regel moet zijn, dat men uit alle geboden en de geheele rechtsorde door abstractie het principium zoekt te verstaan en dat men niet een enkel gebod, rechtsorde en verhouding zoo maar overneme, maar dat men ze wijzigt en modificeert naar onze personen, nationaliteit, tijden, toestanden en wijze van leven.” Kuyper: *Dictaten Dogmatiek*, 344.

vetkezik Isten Igéjéből.”³¹ Felfogásában a református jogtudomány célja nem egy ideális jogrendszer összeállítása és leírása a Bibliából levezetett alapelvek alapján anélkül, hogy figyelembe venné a különböző jogi szférákban fennálló állapotokat, és anélkül, hogy megvizsgálná a pozitív jogot. Hanem az, hogy az általa felvázolt elvekre épülő jogtudomány megrajzolja azokat az irányvonalakat, amelyek mentén a különböző viszonyokban hat a jog, illetve az elvekből levezetett állítások alapján kritikát gyakoroljon a fennálló állapotra, próbálja megelőzni a helyzet súlyosbodását, sőt – ha lehetséges – segítsen javulást eszközölni.³²

A gyakorlatban mindez azonban nem volt egyszerűen kivitelezhető. Az egyik legnagyobb nehézség az volt, hogy a „Vrije Universiteit” nem rendelkezett *effectus civilisszel*, vagyis az ott szereshető doktori fokozatoknak nem volt törvényes elismertségük. Kuyper már az egyetem felavatási napján kifejezte reményességét, hogy ez a hiányosság a jövőben orvosolható lesz.³³ Öt évvel később az egyetemet fenntartó egyesület éves közgyűlésén megszületett a döntés, hogy tanácsot kérnek az irodalmi és jogi kartól arra nézve, indítványozzák-e az *effectus civilis* megszerzését a törvényhozásnál.³⁴ Egy évvel később az a döntés született, hogy még nem érkezett el az idő, hogy az egyesület megtegye ezt a lépést, bár „egyesek” a sajtóban vagy a parlamentben rámutathatnának a hátrányos megkülönböztetésre.³⁵

1889-ben egy parlamenti képviselő, aki a Vrije Universiteitet jogot is tanított, egy parlamenti ülésen állította, hogy a jogi helyzet lehetővé teszi, hogy a református intézményen végzett jogászok ügyvédként tevékenykedjenek. Hosszú szakmai vita után végül a Legfelsőbb Bíróság 1898-ban kimondta, hogy nem létezik olyan törvény, amely a Vrije Universiteitnek megadta volna a jogot, hogy jogi vagy jogtudományi doktorátust adjon.³⁶ Végül 1905-ben, Kuyper miniszterelnöksége idején megszületett egy új felsőoktatási törvény, amely alapján a Vrije Universiteit megszerezte az *effectus civilist*.³⁷

³¹ „De Christelijke kerk spreekt wel degelijk ook theologisch uit, welke de beginselen van Gods Woord zijn, maar niet om die als zoodanig op te leggen aan de rechtsstudie, maar om de overtuiging bij de juristen te wekken, opdat zij zelf inzien, dat het waarlijk zoo uit Gods Woord voortvloeit.” Uo., 333.

³² Uo., 134k.

³³ Kuyper: *Sovereiniteit*, 38.

³⁴ *Zesde Jaarverslag van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag*, Amsterdam, 1886, https://geheugenvandevu.digibron.nl/viewer/collectie/VU/offset/5/id/tag:Jaarboeken,18860101:newsml_0feb8ba1-c74f-4be9-80b7-7cc9b55f3601, xxxv. (Letöltés 2022. nov. 2.)

³⁵ *Zevende Jaarverslag van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag*, Amsterdam, 1887, https://geheugenvandevu.digibron.nl/viewer/collectie/VU/offset/6/id/tag:Jaarboeken,18870101:newsml_655fb61b-de25-4b09-b9b1-9ea826cb111f, xxii. (Letöltés 2022. november 2.)

³⁶ *Negentiende Jaarverslag van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag*, Amsterdam, 1899, https://geheugenvandevu.digibron.nl/viewer/collectie/VU/offset/8/id/tag:Jaarboeken,18990101:newsml_162658d0-ebf4-4510-a981-5b4690abde65, xxxvii. (Letöltés 2022. november 2.)

³⁷ *Zes-en-twintigste Jaarverslag van de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag*, Amsterdam, 1906, <https://geheugenvandevu.digibron.nl/viewer/collectie/VU/offset/3/id/tag:Ja>

Kuyper gondolatmenete mind a mai napig nem veszített értékéből. A holland teológus és politikus már 130 évvel ezelőtt megállapította a jogtudat általános hanyatlását: „[...] ha az ember csak a szocialista oldaltól hazánkban széles körben hallható nyelvezetre gondol, akkor bőven van oka érezni, hogy a jog fogalma teljesen eltűnik a jogtudatból, ha csak Isten ezt kegyelmesen nem akadályozza meg. A tulajdont már lopásnak hívják. A házasság helyét a szabad szerelemnek kell elfoglalni.”³⁸ Egyidejűleg megállapított hanyatlást a politika területén is: „Ha nincs harmadik fél alattvaló és felsőbbség felett, aki kijelöli mindkettőjük jogait, akkor két dolog közül egy fog megvalósulni: vagy a felsőbbség kikiáltja magát úrnak, és eltíporja a népet, vagy a nép beszél így, és megdönti a trónokat [...]”³⁹

Ezek a problémák korunkban továbbra is fennállnak. Ha református egyetemünk állam- és jogtudományi kara hiteles alternatívát szeretne nyújtani, akkor érdemes tanulmányozni a holland előzményeket is. A történelemből tanulva kiegészíthetjük vagy akár kiigazíthatjuk saját hagyományainkat, hogy megerősödjön és kiteljesedjen református (jogász) identitásunk – Isten dicsőségére és népünk javára.

arboeken,19060101:newsm1_72be0763-d4a6-4ed4-891a-3552384be31e, xxiv. (Letöltés 2022. november 2.)

³⁸ „[...] denkt men slechts aan de taal in breede kringen in ons land van socialistische zijde gehoord, dan heeft men redenen te over om te gevoelen, dat het begrip van recht uit het rechtsbesef volkomen uitgaat, tenzij God het genadiglijk verhoedt. Eigendom noemt men reeds diefstal. Voor het huwelijk moet de vrije liefde in de plaats komen.” Kuyper: *Dictaten Dogmatiek*, 122.

³⁹ „Wanneer er niet boven onderdaan en overheid een derde staat, die beider recht beschikt, dan van tweeën één, óf de overheid zegt de baas te zijn en vertrappt het volk óf het volk spreekt aldus en werpt de tronen omver [...]” Uo., 131.

ABSTRACT

Marco de Leeuw van Weenen: Abraham Kuyper's Justification for Reformed Law Studies

On the inauguration day of the „Vrije Universiteit” in Amsterdam, the Dutch Reformed theologian and politician Abraham Kuyper (1837–1920) and first *rector magnificus* identified in his oration the differences in the worldviews of people, who took the Bible seriously and of those who did not, as the main reason for the establishment of law studies at this Reformed university. In a series of lectures on state government he gave the students of theology in 1892/93, he expanded this theme as a part of dogmatics. Kuyper posited the development of all fields of human life as a separate goal of common grace, irrespective of the worldview of its actors. In the field of law studies, this will lead to the insight that the formal prerequisites of the rule of law are in agreement with the teachings of the Holy Scripture on God’s sovereignty and man’s fall into sin. Any state government can find facts pointing to God’s rule of the world in human nature and history, but only a Christian government can find the clearly formulated principles through the study of God’s Word. This is why the study of law based on Reformed principles is indispensable.

Keywords: Abraham Kuyper (1837–1920), Vrije Universiteit, common grace, Reformed theory of law, Reformed theory of state government

Iskola

Gárdonyi Máté

REFORMÁCIÓÉRTELMEZÉSEK A KATOLIKUS EGYHÁZTÖRTÉNETI OKTATÁSBAN

A katolikus teológiai oktatásba a 18. század közepén került be külön tantárgyként az egyháztörténet, először Rómában (1742), majd máshol is az egyetemek hittudományi karain és a papnevelő intézetekben. Az új diszciplína bevezetése melletti érveket elsősorban az újabban katolikus felvilágosodásnak nevezett művelődési program szolgáltatta,¹ de annak is volt ebben szerepe, hogy a protestáns intézményekhez képest e téren lemaradás mutatkozott.² Magyarországon az innováció Mária Terézia oktatási reformjaihoz kapcsolódott: a nagyszombati egyetem hittudományi karán a jezsuita tanárok tabellája 1754-től tüntette fel a „szent történet professzorát” (professor historiae sacrae), az egyházmegyei szemináriumokban pedig 1779-től írták elő az egyházi történet (historia ecclesiastica) oktatását.³

Az egyháztörténeti stúdiumtól elsősorban azt várták el, hogy a teológia rendszerén belül történeti keretet adjon a többi tantárgy számára; miközben ez az elvárás lényegében máig megmaradt, az idők folyamán nemcsak a módszertan változott a történelemtudomány normáinak való megfelelés jegyében, hanem a múltnak az egyház aktuális önértelmezéséhez igazított interpretálása is.⁴ Azok a Magyarországon használt tankönyvek, jegyzetek, melyek vezérfonalként szolgáltak a Nagyszombat városából 1777-ben Budára, majd Pestre költöztetett hittudo-

¹ FORGÓ András: A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban, *Világtörténet* 36, 2014, 239–265. 247–252.

² Erre nem egy elfoglalt protestáns szerző, hanem Balassa Brúnó ciszterci pedagógia-történész hívta fel a figyelmet 1929-ben megjelent munkájában: „A [jezsuita oktatást szabályozó] Ratio Studiorum [...] két századra kikapcsolta a katolikus iskolákat a történet lelkes munkálásából, míg végre a nagyranőtt történetírói munkásság, a protestáns iskolák másfél százados szakadatlan gyakorlata és a megváltozott korfelfogás a katolikus iskolákat is rákényszeríti a rendszeres történettanátra.” BALASSA Brúnó: *A történettanítás múltja hazánkban. Neveléstörténeti forrástanulmány*, Pécs, Dunántúli Egyetemi Nyomdája, 1929, 71.

³ HERMANN Egyed – ARTNER Edgár: *A Hittudományi Kar története, 1635–1935*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938 (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története, 1.), 103–105. MIHÁLYFI Ákos: *A papnevelés története és elmélete*, 2 köt., Budapest, Szent István Társulat, 1896, 1. k. 365–366.

⁴ Ebből a szempontból vizsgáltam a magyarországi tankönyveket, GÁRDONYI Máté: Katolikus egyháztörténet teológia és történelemtudomány határán, in: FAZEKAS Csaba – RADA János (szerk.): *Az egyháztörténet-írás története Magyarországon*, Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2022, 7–19. – A kezdetekre nézve l. GÖZSY Zoltán: Az egyháztörténet-tanítás és az egyháztörténet-írás szerepe és kölcsönhatása a 18. század második felében, in: Fazekas–Rada: *Az egyháztörténet-írás*, 56–67.

mányi kar és az egyházmegyei szemináriumok tanárainak előadásaihoz, tükrözik ezeket a változásokat. Bár e tankönyvek szemléletformáló hatásának mértékét merészség lenne megbecsülni, tanulmányozásuk révén annyi azért megállapítható, hogy mi számított egy adott időszakban korszerű, a kurrens – állami és/vagy egyházi felsőbbség által elvárt – egyházképpel kompatibilis ismeretanyag.

A 16. századi reformáció értékelésénél jól megfigyelhetők ezek a változások. Mivel a középkori Ecclesia Romana egymással konkuráló felekezetekre bomlása az újkori római katolikus identitásra nézve is következményekkel járt, a tankönyvek írói Luther fellépésére olyan egyháztörténeti eseményként tekintettek, melyről hallgatni nem lehetett – főként egy multikonfesszionális országban –, s amelyet valahogyan bele kellett illeszteni az aktuális narratívába. A tankönyv műfajából és a téma egyetemes jellegéből következően a szerzők ugyan nem saját kutatásaikra, hanem az általuk mérvadónak tekintett külföldi – többnyire német – szakirodalomra támaszkodtak munkájuk során, bizonyos jellegzetes vonásai mégis regisztrálhatók a hazai reformációértelmezésnek. Ebből a szempontból a magyarországi katolikus egyháztörténet-oktatás három korszakra osztható fel: az irénikus (felekezeti békét szolgáló) attitűd néhány évtizedére, amikor a jozefinista egyházpolitika követelményeinek való megfelelés dominált (az 1780-as évektől az 1820-as évekig); egy hosszú apologetikus-polemikus korszakra, amely a római elvárásokhoz igazodott (az 1820-as évektől az 1960-as évekig); és az ökumenikus szemlélet recepciójára, összhangban a II. Vatikáni zsinat utáni törekvésekkel (az 1970-es évektől).

AZ ELSŐ TANKÖNYVEK ÉS A JOZEFINISTA KORSZAK IRÉNIKUS ATTITÚDJE

Az egyháztörténet beillesztése a katolikus teológiai stúdiumok közé kezdetben sok bizonytalansággal járt mind az új tantárgy tartalmi, mind pedig módszertani követelményeit illetően, ami az államilag előírt tankönyvek többszöri cseréjében is megmutatkozott. A korai tankönyvek nem voltak mások, mint történelmi adattárak, melyek kronológiai rendben – évszázadonkénti bontásban – ismertették a fontosnak ítélt eseményeket és a jelentős személyiségek életrajzát. Mivel az első tankönyv, Joseph Pohl bécsi jezsuita tanár terjedelmes munkája az események tárgyalásában el sem jutott a 16. századig,⁵ témánk szempontjából az 1770-es években – a Rautenstrauch-féle oktatási reform jegyében – bevezetett második tankönyv, Giovanni Lorenzo Berti ágostonos szerzetes műve érdemel figyelmet.⁶ Ez módszertanilag annyiban jelentett előrelépést, hogy az olasz szerző az évszá-

⁵ POHL, Josephus: *Manuductio ad historiam ecclesiasticam. Ex probatis auctoribus usibus D. D. Candidatorum theologiae*, 6 voll, Viennae, Typis J. Th. Trattner, 1753–1759.

⁶ BERTI, Johannes Laurentius: *Breviarium historiae ecclesiasticae*, 2 voll, Vindobonae, Joan. Thomae nob. de Trattnern, 1774. – Giovanni Lorenzo Berti (1696–1766) könyve eredetileg 1760-ban jelent meg Pisában *Ecclesiasticae historiae brevarium* címmel; az 1774-es bécsit egy év múlva követte az egri kiadás.

zadokon belül témakörökbe csoportosította anyagát, az intézménytörténeti szemléletnek megfelelően a pápasággal és a zsinatokkal kezdve. Ebből adódóan Luther Márton fellépéséről először X. Leó pontifikátusának tárgyalásakor olvashatunk annyit, hogy „a római egyház ellen őrvongó Luther cikkelyeit” a pápa elítélte, s hogy a lutheri tanok cáfolásáért VIII. Henrik angol királyt a „hit védelmezője” címmel tüntette ki.⁷ Majd a Tridenti zsinattal kapcsolatban kerül említésre, hogy az szembeszállt a kor eretnekségeivel, s csak ezután, a hereziológiai részben jön nem kevesebb, mint 44 protestáns szerző rövid életrajza, főbb műveik felsorolása, valamint annak említése, hogy mit tagadtak a katolikus egyház tanai közül, és min vitakoztak egymás között.⁸ Ez utóbbi témakör azért is fontos volt a szerzőnek, mert ezzel illusztrálhatta, hogy a 16. században a tévedések újabb áradata zúdult a világra; viszont a mű felépítése és adattár-jellege az összefüggések feltárását nem tette lehetővé.

II. József uralkodása alatt azonban Berti tankönyvét korszerűtlennek találták a teológiai képzés újabb reformjának szakértői, aminek oka nem csak abban keresendő, hogy ekkor már módszertanilag megfelelőbbnek tartották az egyháztörténet nagyobb korszakok – ókor, korai középkor, későbbi középkor, újkor – szerinti tárgyalását.⁹ Ennél nagyobb súllyal esett a latba az állam és egyház „helyes kapcsolatának” a felvilágosult abszolutizmus normái szerinti értelmezése, vagyis az uralkodói egyházfőiség egyháztörténelmi legitimációjának igénye. Az újabb koncepcióhoz igazodó tankönyv bevezetésére a II. József akaratából létrehozott generális szemináriumokban – állami irányítás alatt álló papneveldekben – került sor. Johann Matthias Schröckh jól strukturált műve megfelelt a jozefinista elvárásoknak, a katolikus felekezeti szempontoknak azonban kevésbé, lévén a szerző protestáns (Bél Mátyás unokája), ráadásul a wittenbergi egyetem tanára.¹⁰ Mindenesetre ebből kellett tanítani, az uralkodó csak annyit engedélyezett, hogy a kritikus helyeken a tanár előadhassa az eltérő katolikus álláspontot. Schröckhnél Luther fellépése természetesen pozitív értékelést kap, mint „a keresztény vallás helyreállítása és megtisztítása”, ami eredeti egyszerűségéhez vezette vissza az egyházat.¹¹ Sőt, ez az esemény a fordulópont középkor és újkor között, melyet „jónak látszott a szent dolgok reformációjának nevezni”.¹² Schröckh a következményt úgy értékeli, hogy a középkori nyugati kereszténységből három egyház sarjadt ki: a római katolikus,

⁷ Uo., 2. k. 143.

⁸ Uo., 2. k. 153–168.

⁹ Ezt már 1779-ben előírták a tanároknak, a középkor és az újkor fordulópontjaként a tridentin zsinatot jelölve ki, l. Hermann–Artnér: *A Hittudományi Kar*, 151–152.

¹⁰ SCHROECKHIUS, Io. Matthias: *Historia religionis et ecclesiae christianae. Adumbrata in usu lectionum*, Vindobonae, Typis Ioan. Thomae nob. de Trattnern, 1786. – Johann Matthias Schröckh (1733–1808) művének első kiadása Berlinben jelent meg 1777-ben, protestáns közegben nagy sikert aratott, és számos későbbi kiadást ért meg. – A tankönyv bevezetése körüli vitáról lásd Hermann–Artnér: *A Hittudományi Kar*, 210–212.

¹¹ Schroeckhius: *Historia*, 242–243.

¹² Uo., 256.

az evangélikus és a református; majd külön-külön ismerteti az egyes egyházak újkori fejlődését, kitérve a jelentősebb pápákra és a római egyház teológusaira is.¹³

E tankönyv előírása a papnövendékek számára kiváltotta a katolikus püspökök tiltakozását, amire a bécsi adminisztráció válasza egy pályázat kiírása volt a Schröckh metódusát követő, korszerű katolikus tankönyvre. Ezen a pályázaton a bécsi egyetem tanára, Matthias Dannenmayr lett a nyertes, akinek műve a Habsburgok országaiban évtizedekre beépült a teológiai oktatásba, s még azután is használták, hogy 1820-ban indexre került, azaz a római Szentszék szakértői szerint katolikus hívő nem is olvashatta volna. Az elítélés legfőbb oka a szentségek történetének tárgyalása volt, mivel a szerző a patrisztikus kornál csupán három szentségről tesz említést: a keresztségről, a „szent vacsoráról” és a bűnbánatról.¹⁴ Dannenmayrnál is korszakhatárt jelent Luther fellépése (az V. szakasz címe: „Luthertől a mi korunkig”), aminek kiváltó oka a visszaélések elszaporodása az egyházi életben, a „nyílt háború” kirobbanásához pedig az alkalmat X. Leó pápa búcsúhirdetése szolgáltatta. A reformáció szót viszont itt nem használja, mert az már korábban szerepelt a késő középkori zsinatok törekvéseivel kapcsolatban („az egyház reformációja a főben és a tagokban”). Ehelyett az értékítélet-mentes „16. században keletkezett vallási mozgalmak” kifejezést találjuk, s a könyv a Luther kiközösítéséhez vezető események bemutatásánál is a tények felsorolására szorítkozik.¹⁵ A következményeket illetően nincs szó eretnekségekről, a katolikus, az evangélikus és a református vallásközösségek egyaránt egyházak (ismertetve mindhárom további belső fejlődését), az anabaptisták, kvékerek, hernnhutiak stb. pedig „egyéb gyülekezetek”. A Német Birodalom vallásbékéjének létrejöttére nézve Dannenmayr hangsúlyozza, hogy a vizályt nem egyházi zsinat, hanem a császári politika szüntette meg,¹⁶ a továbbiakban pedig külön fejezetet szentel azoknak a kezdeményezéseknek, melyek a vallási egyesülést célozták.¹⁷ Hivatkozott forrásai között protestáns szerzők is találhatók (pl. Luther jellemzésénél Melanchthon), és kritikát fogalmaz meg Johannes Cochlaeus azon munkájával kapcsolatban, mely évszázadokig a katolikusok Luther-képének legfőbb hivatkozási alapja volt (*Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri*, 1549).¹⁸

A pesti, majd a pozsonyi generális szemináriumban tanító Szvorényi Mihály volt az említett tankönyvpályázat második helyezettje, aki uralkodói engedéllyel szintén kinyomtathatta munkáját. Bár ez a tankönyv a koncepció világosságát és a szöveg kidolgozottságát tekintve kétségkívül alatta marad a nyertes pályaműnek,

¹³ Uo., 257 kk.

¹⁴ DANNENMAYR, Matthias: *Institutiones historiae ecclesiasticae Novi Testamenti*, 2 voll, Viennae, apud Rudolphum Graeffler et Soc. 1788. – Matthias Dannenmayr (1744–1805) a bécsi egyetemen 1786–1803 között tanított egyháztörténelmet; könyvének első részét még 1783-ban, freiburgi tanárként írta, amikor egyébként alapító tagja lett a helyi „Zur edlen Aussicht” szabadkőműves páholynek.

¹⁵ Dannenmayr: *Institutiones*, 2. k. 195 kk.

¹⁶ Uo., 2. k. 203.

¹⁷ Uo., 2. k. 217 kk.

¹⁸ Uo., 2. k. 196.

jelentőségét nem lehet vitatni, mivel az első, hazai szerző tollából származó egyháztörténeti tankönyv, amely ráadásul magyar történeti részeket is tartalmaz.¹⁹ Szvorényi, miközben az újkori katolikus egyháztörténetet a középkori folytatásaként interpretálja (ilyen alcímekkel: „A megőrzött régi hit” – „Újabbán kifejtve a Tridenti zsinaton”), egyúttal történeti érvekkel igyekszik alátámasztani a II. József-féle toleranciarendeletet. Ennek érdekében – a katolikus egyház belső életének bemutatása után – az újkor vallási viszályait tárgyalja (kezdve a huszita háborúkkal), arra konkludálva, hogy míg a 16. századi Németországban a „jó császár”, V. Károly erőfeszítései juttatták nyugvópontra a vallási kérdést, ugyanez Magyarországon utódának, II. Józsefnek köszönhető.²⁰ A teológiai nézetkülönbségekre viszont csak később, a „keresztény tanítás helyzetéről” szóló fejezetben kerít sort, egy olyan koncepcióba ágyazottan, mely előbb a katolikus hitet elvető keleti egyházakat veszi számba (magyar vonatkozásban hangsúlyozva a görögkatolikusok unióit, mint visszatérést ehhez a hithez), majd pedig a latin rítusú keresztények közötti differenciákat, kezdve Wycliffe és Hus egyházkritikájával. Ebben az értelmezési keretben Luther csak azért vett át sok mindent az előreformátorok tanaiból (és adott hozzá újakat), mert erre alkalmat szolgáltatott neki a római Szent Péter-bazilika felépítése végett hirdetett búcsú.²¹ Szvorényi, miután kiemel néhány sajátos vonást „a lutheránusok egyházának” tanaiból – első helyen azt, hogy náluk a keresztény hit egyetlen szabálya a szentírás –, a protestantizmus terjedését úgy jellemzi, hogy „az egyház egyik reformációja hozza maga után a másikat”,²² viszont jelentőséget tulajdonít a vallási viták békés rendezésének (irenica colloquia).²³

AZ APOLOGETIKUS-POLEMIKUS KORSZAK

A 19. század első évtizedeinek hazai papnevelését továbbra is állami tantervek szabályozták, ami az aufklärista-jozefinista tankönyvek dominanciájának fennmaradásában is megmutatkozott.²⁴ Ám lassanként itt is utat tört magának az az ultramontán (a pápai primátust hangsúlyozó és a „római szellemet” propagáló) egyháztan, melynek egyháztörténeti vetületét a piarista Alber János 1825-ben megjelent tankönyvében találjuk.²⁵ E munka felületesen nézve csupán a szerző

¹⁹ SZVORÉNYI, Iosephus Michael: *Historia religionis et ecclesiae christianae. Clero Hungariae acomodata*, 2 voll, Posonii, Typis Antonii Loewe, 1789. – Szvorényi Mihály (1750–1814), aki 1786-tól volt az egyháztörténet tanára, a generális szemináriumok 1790-es feloszlása és a hittudományi kar megszüntetése után a veszprémi papneveldebe került tanárnak, ahol művét tankönyvként használták.

²⁰ Szvorényi: *Historia*, 2. k. 165, 173.

²¹ Uo., 2. k. 193–194.

²² Uo., 2. k. 199.

²³ Uo., 2. k. 208 kk.

²⁴ Erről l. Hermann–Artner: *A Hittudományi Kar*, 300–303, 322.

²⁵ ALBER, Ioannes Nep.: *Institutiones historiae ecclesiasticae*, Editio secunda auctior, totaque novis curis elaborata, 5 voll, Agriae, Typis Lycei Archiepiscopalis, 1825. – Alber János (1753–1830) csak pályája elején tanított egyháztörténetet a rendi képzés keretében, az 1805-ben helyreállított pesti

1790–1793 között kiadott művének jelentősen átdolgozott változata, ám az átdolgozás nemcsak abban nyilvánult meg, hogy Alber módszertanilag szerencsésebb – évszázados és pápák szerinti bontás helyett nagyobb korszakokat felölelő – formában rendezte el anyagát, hanem a szemlélet megváltozásában is. A korábbi változat időrendben haladva ismerteti a búcsúcédulák körüli vita fejleményeit, kezdve az ágostonos és domonkos szerzetesek közötti rivalizálással, s azzal folytatva, hogy Luther először a visszaélések ellen tiltakozott, majd a megigazulásról vallott nézetei miatt elvetette a búcsú katolikus tanát, végül sorjában egyre több más tanítás ellen kezdett harcolni. Kezdetben még egyházi előjáróihoz fordult panaszával, aminek joga megillette, ám később – miután befolyásos támogatókat talált – tételeit állandóan újabbakkal bővítette; ez vezetett a vallási szakadáshoz.²⁶ Ezek az alapelemek a harminc évvel későbbi változatban is megtalálhatók, viszont a bővítések már élesebb hangnemben fogalmaznak. Luther itt „felkel” a búcsúk ellen, a reformáció kifejezéshez pedig az a magyarázat társul, hogy azt a napot, amikor Luther nyilvánosságra hozta tételeit, „követői egy új korszak kezdetének tekintik, és reformációnak hívják”.²⁷ Bár a protestánsok úgy gondolják, hogy ez volt a vallás megtisztítása és helyreállítása, valójában azonban Luther és követői kiküszöbölték a dogmákat, melyeket az egyetemes egyház mindig vallott, és utat nyitottak „minden nagyobb bűn engedélyezésének”.²⁸ Luther munkásságának értékelését – Cochlaeus nyomán – számos pletyka színesíti (például megházasodásának körülményeiről), ezekre utalva Alber felteszi a kérdést: „ez a reformáció, amivel a protestánsok dicsekednek, magának Luthernek is dicsőséget hozott?”²⁹ De a szerző azon is értetlenkedik, hogy Róma ítélete után a német fejedelmek miért nem nyugodtak bele Luther ügyének bukásába, hiszen már Szent Ágoston leszögezte, hogy az Apostoli Szék döntése után bármilyen hitbeli vitának le kell zárulnia.³⁰

Az apologetikus-polemikus fordulat hatása még nyilvánvalóbban mutatkozik meg Zalka János könyvatos jegyzetében, amely az 1850-as években készült a pesti egyetem hittudományi karának hallgatói számára.³¹ Már az szembeötlő, hogy

hittudományi karon az ószövetségi katedrát töltötte be haláláig. Egyháztörténeti tankönyve először 1790–1793 között jelent meg négy kötetben Kalocsán (ALBER, Ioannes Nep.: *Institutiones historiae ecclesiasticae*, 4 voll, Colocae, Typis Scholarum Piarum, 1790–1793.), 1825-ben pedig egy átdolgozott és bővített (ötökötetes) kiadás került nyomdába Egerben. Erre – amint a belőle készült kivonat (*Epitome*, 1826) bevezetőjében a szerző elmondja – a nagy érdeklődés miatt került sor, mivel még külföldön is használták tankönyvként.

²⁶ Alber: *Institutiones* (1790–1793), 4. k. 29 k.

²⁷ Alber: *Institutiones* (1825), 5. k. 23, 26.

²⁸ Uo., 5. k. 72.

²⁹ Uo., 5. k. 40–41, 73.

³⁰ Uo., 5. k. 46.

³¹ ZALKA, Johannes: *Synopsis praelectionum ex historia ecclesiastica in usum academicum concionata*, Pestini, 1854. (Lytographia, őrzési helye a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának Könyvtára) – Zalka János (1820–1901), a későbbi győri püspök 1853–1860 között tanított a pesti egyetem hittudományi karán.

a szerző az előző munkáknál rövidebben foglalkozik azzal, amit „Luther követői reformációnak hívnak, de helyesebben az egyház deformációjának, vagy egyházon belüli forradalomnak kell nevezni”.³² Szerinte a visszaélések feltárásában nem volt semmi újdonság, mivel ezekre a korábbi zsinatok határozatai és egyházi szerzők már rámutattak; a római egyház a reformálás útján haladt, csakhogy Luther türelmetlen volt, és egyedül kezdett bele a reformba. Hasonló álláspontot foglalt el a fakultás tanárai közül Rapaics Raymund is, akinek egyébként vitathatatlan érdemei vannak a „hitújítás” 16. századi magyarországi forrásainak kiadásában.³³ Rapaics, aki magyar nyelven, a művelt világiakhoz is fordulva tett közzé egyháztörténeti kézikönyv-sorozatot,³⁴ a „hitzakadás korszakának” bemutatását erőteljes kifejezésekkel vezeti be: vallásforradalom (nyilvánvalóan negatív értéktöltettel), gyökeres felforgatás, 1517. évi merénylet. Luther fellépésére semmi szükség nem volt, mivel „a kóros állapotokat az egyház előbb-utóbb beszüntette volna, amint rövidesen be is szüntette” (ezen értelmezés szerint a Tridenti zsinaton).³⁵ Lutheré az „invenció dicsősége” a hit tanításának megváltoztatását illetően, bár őt leginkább az motiválta, hogy „homályos szerzetesből egyszerre világhírű ember lett”. Egyébként belső életének korábbi alakulása sem ígért sok jót, mivel valódi hivatás nélkül lett szerzetes, „önerejéből akart igazzá lenni” (kiemelés az eredetiben), és ennek kudarca után fedezte fel „új evangéliumát”.³⁶ Rapaics szerint a következmény a végleges szakítás lett az addigi fejlődéssel, a nyugati kereszténység „századokon át féltékenyen őrzött egysége” (az egység intépcionális felfogása szerint) néhány évtized alatt darabokra szakadt; ám a katolikus egyház „mint annyiszor, most is kiállotta a próbát”. A vallás téves premisszákon alapuló reformálásával szemben „Krisztus öröksége isteni letéteményesének csak egy szava lehetett: az elítélés” – hangzik a szerző konklúziója.³⁷

Az ultramontán szemlélet kitartott a 20. század első felében is, amit hazánkban a történetírás felekezeti szempontjainak előtérbe kerülése csak támogatott.³⁸ Az a befelé forduló történelemszemlélet, mely nem sok figyelmet szentelt a reformáció egyházainak a szakadás beállta utáni fejlődésére, összefüggött a katolikus egyház önmagáról alkotott képével, miszerint az újkori római katolikus egyház áll kontinuitásban a középkori Ecclesia Romanával, a többiek elszakadtak ettől. Így

³² Zalka: *Synopsis*, [Periodus] V. 1. (Az oldalszámolás a fejezeteken belül újakezdődik.)

³³ Egyik szerkesztője volt az *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából* című ötkötetes forráskiadványnak (1902–1912).

³⁴ RAPAICS Raymund: *Egyetemes egyháztörténelem. Kútfők és jelesebb szerzők nyomán*, 4 köt., Eger, Érseki Lyceum Könyvnyomdája, 1879–1889. – Rapaics Raymund (1845–1909) az egyháztörténelem tanszékvezető tanára volt a budapesti egyetem hittudományi karán 1880–1904 között. Vállalkozását így indokolja: „Célom volt a kath. olvasóközönség kezébe oly kimerítőbb segédkönyvet adni, mely a mellett, hogy a tudományosság mai igényeinek megfelel, egyszersmind mindenki által használható legyen” (Előszó).

³⁵ Rapaics: *Egyetemes*, 3. k. 3–4.

³⁶ Uo., 3. k. 5–6.

³⁷ Uo., 3. k. 4.

³⁸ Ennek a kérdésnek az elemzését l. Csíki Tamás: Az egyháztörténet-írás „új útjai” az 1930-as években, *Egyháztörténeti Szemle* 23(2022/3), 5–19.

találjuk a reformáció tárgyalását Galla Ferencnél, akinek jegyzete sokszorosított formában maradt fenn (valószínűleg az 1940-es évek végéről).³⁹ Galla a protestantizmust – általában ezt a szót használja a reformáció helyett – nem egyedi jelenségként látta, hanem egy olyan hosszabb folyamat részeként, melynek végeredménye a középkori univerzalizmus felbomlása és az újkor individualizmusának kialakulása; a protestantizmus azzal járult hozzá mindehhez, hogy a lelkiismeret terén végezte el „történelemalakító munkáját”, a vallási élet megkönnyítésével, a törvények lazításával és az egyházi tekintély elvetésével.⁴⁰ Luther Márton sikeréhez az egyházi élet működési zavarai mellett az éledő német nacionalizmus is hozzájárult, valamint a teológia és a lelkiélet biztos alapjainak megrendülése; maga a wittenbergi szerzetes Galla szerint nem ismerte Aquinói Tamás műveit, s csupán „harmadrendű hittudósok” munkáit olvasta, emellett pedig elhanyagolta lelki gyakorlatait és az imádságot. Ezek helyett alakította ki magának a sola fides tanát, ezt „a mélységesen hamis teológiai felfogást”, melyhez aztán „makacsul és gőgösen ragaszkodott”. A protestantizmus az egyházi élet reformálását hangoztatta ugyan, de a végeredmény az lett, hogy a középkori egyház szervezeti és hitessége „felekezetek százaiban szétforgácsolódott”.⁴¹ A „vulkán kitérőse” – azaz Luther fellépése – viszont hozzájárult a tespedő egyházi élet felrázásához, minek következtében a Tridenti zsinat „mélyreható operációt végzett”, ezáltal pedig a katolikus egyház egységes maradt, sőt életerőtől duzzadó lett és világegyházzá vált.⁴²

AZ ÖKUMENIKUS SZEMLÉLET RECEPCIÓJA

Annak következtében, hogy a II. Vatikáni zsinat (1962–1965) határozatai nyomán végbement a katolikus teológiai oktatás általános szemléleti megújítása, az egyháztörténészek is indítást éreztek szakterületük fogalmi és tartalmi korszerűsítésére. A megújulási törekvések közül témánk szempontjából az ökumenikus szemlélet recepciója érdemel figyelmet a 16. századi egyházszakadás értelmezése kapcsán. Ennek már a zsinat előtt voltak olyan jelei, mint a német Lutherforschung újabb eredményeinek komolyan vétele, főként Luther Márton hittapasztalatának méltányosabb megítélésével. Magyar nyelven ezt az új szemléletet közvetítette Adriányi Gábor először külföldön megjelentetett egyháztörténeti kézikönyve,⁴³ valamint a fe-

³⁹ GALLA Ferenc: *Egyháztörténeti Vázlatok*, Vezérfonal Dr. Galla Ferenc ny. r. tanár előadásaihoz, II. félv: Az Egyház a középkor alkonyán és az újkor hajnalán. (Gépelte kézirat, őrzési helye a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának Könyvtára) – Galla Ferenc (1888–1977) előbb a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karának, majd az állami egyetemről 1950-ben leválasztott Római Katolikus Hittudományi Akadémiának a tanszékvezető professzora volt 1936–1959 között.

⁴⁰ Galla: *Egyháztörténeti*, 41–42.

⁴¹ Uo., 45–46.

⁴² Uo., 41.

⁴³ ADRIÁNYI Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*, München, Auróra Könyvek, 1975 (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 4). – Az emigrációba kényszerült Adriányi Gábor (szül. 1935) a közép- és újkori egyháztörténeti tanszék vezetője volt a bonni egyetemen 1976–2000 között.

rences Szántó Konrád forrásszövegek gyűjteményével kiegészülő egyháztörténeti tankönyve;⁴⁴ mindkettő mérvadó lett a hazai teológiai képzésben. Egyik szerzőről sem lehet azonban állítani, hogy radikálisan szakítottak volna az előző századokban rögzült toposzokkal. Adriányi, bár kiemeli az úgynevezett toronyélmény jelentőségét a reformátor teológiai nézeteinek kialakulásában, siet leszögezni, hogy nem lehet Lutherből „szentet csinálni”;⁴⁵ Szántó pedig már a korszak általános jellemzésénél megelőlegezi az egyházszakadásnak az institutionális egyházkép felől szemlélt következményét: „míg a katolikus egyház kezdeti bizonytalankodás után... belsőleg egységessé, külsőleg hódítóképessé vált, a protestáns vallások osztódni kezdtek”; a katolikus egyház demográfiai veszteségét pedig pótolta az újkori világmiszió.⁴⁶

Azon a téren viszont tényleges előrelépés mutatkozik e két tankönyvben, hogy az események tárgyalásánál nem „jók és rosszak” állnak egymással szemben, és az olvasó a korábbiaknál összetettebb képet kaphat a „reformáció okai” cím alatt tárgyalt kérdéskomplexumról. Adriányinál ez utóbbi úgy mutatkozik meg, hogy a késő középkori egyházi élet visszasságainak számbavétele mellett – az evangélikus Karl Heussira hivatkozva – hangsúlyosan szerepel a Német Birodalom politikai helyzete, mint külső feltétel. A német kezdeményezésnek a szerző oly nagy jelentőséget tulajdonít, hogy kijelenti: „csak itt tudott a reformáció kibontakozni, a többi országban mint német import terjedt el”. Emellett összefüggést lát Luther személyiségének hatása és a „német népi karakter” kedvezőtlen vonásainak kialakulása között, mivel „ezek a tulajdonságok a középkori német emberben még szinte ismeretlenek voltak”.⁴⁷ Szántó külön tárgyalja a reformáció megindulásának külső (társadalmi és politikai) és belső (egyházi) hátterét, utóbbinál figyelmet szentelve a korszakra jellemző „teológiai bizonytalanságnak”. A társadalmi háttér felvázolásakor a gazdasági helyzet megváltozása is szóba kerül, a „tőke uralomra jutásáról” és a „városi proletariátusról” is szót ejtve;⁴⁸ ahhoz, hogy egy a teljes egyháztörténetet áttekintő könyv pap-szerző tollából megjelenhessen az 1980-as években, úgy tűnik, előfeltétel volt a marxista történelem-értelmezés valamelyes adaptálása. E „vörös faroknál” azonban alapvetőbb üzenete a ferences történész tankönyvének, hogy a reformációnak a katolikus egyház jelenére nézve is lehet pozitív hatása:

Eredetileg Münchenben kiadott egyháztörténeti kézikönyvét Magyarországon 2001-ben jelentette meg a Szent István Társulat, és több hazai felsőoktatási intézményben használják ma is tankönyvként.

⁴⁴ SZÁNTÓ KONRÁD: *A katolikus egyház története*, 3 köt., Budapest, Ecclesia, 1983–1987. – Szántó Konrád (1920–1999) 1965-től haláláig tanított egyháztörténetet a ferences rendi főiskolán, 1978–1990 között a Pázmány Péter Hittudományi Akadémia levelező tagozatának előadója is volt. – Munkásságának értékeléséhez l. GÁRDONYI MÁTÉ: Szántó Konrád OFM, in KRÁNYI MIHÁLY (szerk.): *Istenkereső tudósok. Magyar katolikus teológusportrék a XX. század második feléből*, Budapest, Új Ember, 2007, 235–246.

⁴⁵ Adriányi: *Az egyháztörténet*, 175.

⁴⁶ Szántó: *A katolikus*, 2. k. 19.

⁴⁷ Adriányi: *Az egyháztörténet*, 173–175.

⁴⁸ Szántó: *A katolikus*, 2. k. 20, 22–26.

„A reformáció nem csupán egy régi korszakban lejátszódott és befejeződött történelmi esemény, hanem az egyház mostani életére is eleven hatást gyakorló mai történés. Mai esemény, mert mai megfogalmazásban és a modern körülményekre alkalmazva, lényegében a Luther által felvetett problémát ismétli meg: a mai helyzetben milyennek kell lennie a Krisztus által elgondolt és akart anyaszentegyháznak. Ez a sorsdöntő kérdés arra sarkall, hogy a választ ne csak a reformáció által adott feleletek merev tagadásával találjuk meg!”⁴⁹

Az 1990-es években, amikor a rendszerváltást követően bővült az egyházi felsőoktatás intézményhálózata, valamint a hallgatók létszáma is, több helyen használták tankönyvként Pierre Pierrard munkáját.⁵⁰ A francia szerző a „protestáns reformációnak” nevezett eseménysor történeti hátterét egyrészt a késő középkori reformtörekvésekre fókuszálva vázolja fel („a reform kísértése”, aminek jegyében sokan érezték úgy, hogy „az öregedő Egyháznak össze kellene szednie magát”),⁵¹ másrészt lesújtó képet ad a korszak keresztényeinek vallási életéről. Szerinte az egyházhoz való formális tartozás, amely mindenkire kiterjedt, csupán elfedte, hogy „sokan őrizték az animista mentalitást, s a ráolvasások, mágikus szertartások széles teret kaptak egy többé-kevésbé népies kereszténységben”. A papság tudatlansága és alacsony erkölcsi nívója csak rontott a helyzeten, mivel a korszakban hiányzik „a képzettség, a lelkesedés, az ellenállóképesség, ami együtt jár a papság elértéktelenedésével”. Ráadásul „maga a pápaság nem ad példát, és úgy tűnik, hogy elfelejti felelősségét”.⁵² A „szétszakított kereszténység” címet viselő fejezet élén Pierrard idézi a katolizált – s a katolikus egyházban bíborosi méltóságra emelt – anglikán teológus, John Henry Newman (†1890) véleményét: „Lehetetlen... hogy a protestantizmus háromszáz éve az igazság, vagy annak egy része nélkül áll fenn”. Ehhez csatlakozik a szerző, amikor azt írja, hogy „a lutheri forradalmat a fogadalmait megszakítani siető szerzetes mohóságából, vagy ellenkezőleg, a fiatal szerzetest megbotránkoztató és fellázító római züllöttségéből [...] kiindulva magyarázni annyi lenne, mint egy nagy drámából csak a látszatot, sőt csupán a paródiát venni észre”.⁵³ Ezért Pierrard „a reformáció születését” nem 1517-hez és búcsúcédulák körüli vitához köti, hanem Luthernek („akinek gondja volt arra, hogy a felületi jelenségeken túlnézzen”) 1512/13 telére datálható hitlélményéhez, amely „az irgalmasság fölfedezése” volt. A 95 cikkely közzététele hatását tekintve mégis jelentős esemény, mert „sokan ráéreztek, hogy a búcsúk ügyén túl egy vallási reform és lelki megújulás együttese az, amit a szász szerzetes kezdeményezni szeretne”. A szakítást a római egyházzal Pierrard szerint nem

⁴⁹ Uo., 2. k. 21.

⁵⁰ PIERRARD, Pierre: *A Katolikus Egyház története*, Novi Sad, Agape, 1987. – Pierre Pierrard (1920–2005) a párizsi Institut catholique tanára volt, *Histoire de l'Église catholique* című munkája 1972-ben jelent meg először. E sorok szerzőjének tudomása szerint, amelyet mások is megerősítenek, a magyar fordítást Török József professzor készítette (álnéven).

⁵¹ Pierrard: *A Katolikus*, 149.

⁵² Uo., 152–153.

⁵³ Uo., 159.

ebből, hanem Luther 1520-ban megjelentetett programadó írásaiból lehet igazán magyarázni („a reformáció három nagy irata”).⁵⁴ A téma lezárásaként a szerző reflektál az újabb idők ökumenikus törekvéseire is; miközben „egyes protestáns körök lassacskán felfedezték a katolikus értékeket” (például az érzelmgazdagabb liturgia, a szentségek misztériumai), a katolikusok „a maguk részéről számot vetettek azzal, hogy a reformáció mit tudott volna adni: biblikus lelkeséget [...], a tagok közötti kapcsolatokban egyszerűséget, a kollegialitás megerősítését és a laikusok nagyobb bekapcsolását az egyházi életbe. A közeledés folyamatban van, amelynek befejezése még sok időt igényel”.⁵⁵

Nemcsak a terminológiát, hanem a következtetéseket tekintve is eltért az imént tárgyalt tankönyvek szemléletétől Török József 1999-ben megjelent műve, amely inkább tűnik az apologetikus korszak rehabilitációjának, semmint a zsinat utáni törekvések közvetítőjének (legalábbis ami a reformációról írottakat illeti).⁵⁶ Török a „hitújítás folyamatára” – amint a reformációt nevezi – sajátos tömeglélektani magyarázattal szolgál: „Európában a hitújítás azért terjedt el viharos gyorsasággal, mert vallási jellegű feleletet adott egy kollektív szorongásra”, amit a háborúk és járványok végeérhetetlen sora okozott. Ám éppen akkor, amikor „a tömegeknek nagyobb szükségük lett volna, mint bármikor, az Egyház szentségeire és fegyelmére, a hierarchia interdiktumot interdiktumra halmozott”, ami irányvesztetté tette a híveket. A bizonytalanság klímája, az általános szellemi zűrzavar, az egyház fogyatékosságai egyfajta keresztény anarchizmushoz vezettek, s „a hierarchiák és értékek összekeveredésének anarchiájában eltűnt a különbség a szent és a profán, pap és laikus között”.⁵⁷ Ebben az értelmezési keretben Luther egyházkritikája kortűnet volt, sokak számára tetszetős válasz a problémákra; mivel a figyelmeztetések ellenére ő maga szakított a katolicizmussal, esetében nem kiközösítés történt, hanem „önkiközösítés” és „a kiközösültség kinyilvánítása” az egyház részéről.⁵⁸

Jelen sorok írója a 2000-es évek elején kiadott egyháztörténelem-jegyzetében arra törekedett, hogy olyan megközelítést alkalmazzon, amely tükrözi egyrészt az egyházreform késő középkori – kora újkori problematikájának komplexitását, másrészt a reformatori teológiák újabb – ökumenikus szemléletű – értékelését.⁵⁹ Előbbihez az ösztönzést római tanulmányai során Luigi Mezzadri lazarista professzor előadásából merítette, aki a „reformok koraként” definiálta az átmenetet

⁵⁴ Uo., 159–161.

⁵⁵ Uo., 167.

⁵⁶ TÖRÖK József: *Egyetemes egyháztörténelem*, 2 köt., Budapest, Szent István Társulat, 1999. – Török József (1946–2020) a Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia, majd az 1993-ban létrehozott Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának tanszékvezető professzora volt 1980–2017 között.

⁵⁷ Török: *Egyetemes*, 2. k. 146–149.

⁵⁸ Uo., 2. k. 152.

⁵⁹ Azok a jegyzetek, melyek a Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola hallgatóinak használatára készültek, néhány év múlva egységes tankönyvvé formálódtak; GÁRDONYI Máté: *Bevezetés a katolikus egyház történetébe*, Budapest, Jel, 2006, 186–227.

a késő középkori Ecclesia Romanából az újkor felekezeti struktúráiba.⁶⁰ Ebben az értelmezési keretben komparatív módon lehet bemutatni az egyházreform 16. századi változatait, legalább a kezdeteket illetően és a nagyobb vallási közösségek – evangélikus, református, anglikán és római katolikus egyházak – vonatkozásában. A terjedelmi korlátok miatt a reformátorok teológiai munkássága csak fő vonalakban kerülhetett ismertetésre, ám annyit talán sikerült elérni, hogy néhány jellegzetes szöveg idézése erejéig maguk a reformátorok is „megszóljának”, azaz ne csak utólagos interpretációkkal találkozzanak a hallgatók. Ma már azonban a szerzőben is hiányérzetet kelt, hogy a reformáció egyházainak további története még említés szintjén sem kerül elő a további fejezetekben, ami nemcsak az újkori felekezetszerveződés párhuzamosságait hagyja homályban – amire a konfesszionalizáció társadalomtörténeti modellje⁶¹ hívja fel a figyelmet –, hanem a kereszténység modernkori globalizációjának történelmi kontextusba helyezése is egyoldalú marad.⁶² A tananyag frissítésére tehát szükség van, azért is, hogy a katolikus teológusok fiatalabb nemzedéke egyháztörténeti tanulmányai során a reformációkutatás új eredményeivel, korszerű interpretációival találkozzon; az egyháztörténetész ugyanis így tehet valamit más teológiai szakterületek ökumenikus párbeszédképességének fenntartásáért.

⁶⁰ MEZZADRI, Luigi: *Storia della Chiesa tra medioevo ed epoca moderna*, 3 voll, Roma, Centro Liturgico Vincenziano, 2001. Ezt a koncepciót címében is tükrözi egy általa szerkesztett lexikon, MEZZADRI, Luigi – CAVALLETTI, Stefano (szerk.): *Dizionario dell'età delle riforme (1492–1622)*, Roma, Città Nuova, 2006.

⁶¹ Ennek összefoglalása a konfesszionalizációs tézisek egyik kidolgozójától REINHARD, Wolfgang: *Felekezet és felekezetszerveződés Európában. A tudományos diskurzus eredményei* (Collectanea Studiorum et Textuum. Classis III, fasc. I), Budapest, Gondolat, 2017.

⁶² Legújabbban erre irányítja a figyelmet RYRIE, Alec (szerk.): *A kereszténység történeti atlasza*, Budapest, Kálvin, 2021.

ABSTRACT

Máté Gárdonyi: The Interpretations of the Protestant Reformation in Catholic Church History Education

Ecclesiastical history entered the curriculum of Catholic theological education around the middle of the 18th century as a subject of its own. Its main goal (similarly to its goal today) was to create a historical framework for other theological subjects using the methods of historiography. Since the identity of Roman Catholicism was in greater part formed and influenced by the schism in the 16th century, textbooks and historical studies concerning the Church placed a strong emphasis on the circumstances of the Protestant Reformation, the assessment of the reformers themselves and their work. Furthermore, the subject became un-circumventable in a country as multiconfessional as Hungary. This study wishes to shed light on the changes in perspective concerning the Reformation within Hungarian Catholic ecclesiastical historiography, from its inception to our age. This timeline can be divided into three different periods: the irenic Josephinist perspective (1780–1820), which wished to create countrywide interdenominational peace; the apologetic-polemic perspective (1820–1970), which was oriented towards the expectations of Rome, and which attributed some responsibility to the medieval Church, but did not show any signs of true concern towards the goals of the Protestants; and finally, the adoption of an ecumenical perspective (1970–), also according to Roman expectations, which entails a rereading and reinterpretation of historical sources.

Keywords: ecclesiastical history, theological education, reformation, textbooks, ecumenical perspective

Czeglédi Sándor

KÍSÉRLLET LUTHER PEDAGÓGIAI HATÁSÁNAK ÉRTELMEZÉSÉRE

PROBLÉMAFELVETÉS

E tanulmánynak és előadásnak az előzménye a 2021. novemberi *Hagyomány, Identitás, Történelem* (HIT) konferencián tartott előadásom Kálvin pedagógiai hatásáról¹. A jelenlegi tanulmány az előző felépítését követi.

Előző tanulmányom bevezetésében részletesen kifejtettem, itt csak utalni szeretnék arra a problémára, amely a téma kutatására ösztönzött. A mai pedagógiai közvélekedés szerint a nevelésben a büntetés és a szeretet kizárja egymást; akár családi, akár iskolai nevelésről legyen szó, a gyerekeket olyan szeretettel kell nevelni, amely kizárja a büntetést. Ezt a szemléletet a felvilágosodás előtti korokra visszavetítve több szerző szinte elborzad attól, hogy erről a kérdésről másként gondolkodtak.

Kálvin pedagógiai hatásáról szóló tanulmányom végén arra a következtetésre jutottam, hogy a genfi reformátor szigorú nevelési elvei is közrejátszhattak abban, hogy aránylag sok konfliktus volt magyar református kollégiumokban a 19–20. században.

Luther neveléssel kapcsolatos nézetei felé közelítve két irányból induljunk el. Egyrészt a jelenből a múltba. A mai evangélikus pedagógiai szakértő szerint „Schneller [...] a legnagyobb értéknek azt tartja a reformátor gondolataiban, hogy tanulás és a cselekvés értékelő, érzelmi irányának, a szívnek tulajdonít központi szerepet. [...] De miben áll a szívnek, az érületnek a jósága?! Luther szerint a hitben. [...] A hit azonban Luthernél is éppúgy alapja, tartalma, mint következménye szerint azonos a szeretettel.”²

A másik irány a múltból, azaz Luthertől indul a jelenbe. Az egyik *Asztali beszélgetés* szerint a reformátor úgy gondolta:

„Isten mérték szerint büntet, nem pedig dühében vagy haragjában. Úgy fenyít, ahogy az apa a fiát; azért sebez, hogy gyógyítson. Egyszóval, mindent megtesz a mi javunk és javulásunk, életünk és üdvösségünk végett, hogy megtanuljunk

¹ CZEGLÉDI Sándor: Kísérllet Kálvin pedagógiai hatásának értelmezésére, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 67–84.

² KODÁCSY-SIMON Eszter: A szabadság és felelősség néhány vonása az oktatásban Luther Márton írásain keresztül, in: Bacskai Katinka (szerk.): *A felekezeti oktatás új negyedszázada Tanulmányok Pusztai Gabriella tiszteletére*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017, 17–27, 19. [Utánközlés: *Credo* 18(2022/1), 3–11.]

félni őt, felismerjük jóságát és hűségét, benne bízunk, és hozzá kiáltunk minden bajunkban. Ahogy a jóra való gyermek is, ha az apja megfenyíti, a javaslat útjára lép, és jobban féli, jobban is szereti az apját, mint azelőtt, mert tudja, hogy az apa jó t akar neki.”³

Luther szövege biblikus szemléletű: ahogyan Isten neveli féltő, és időnként büntető szeretettel az embert, úgy kell a szülőnek nevelnie saját gyermekét. Tehát van szerepe a büntetésnek a felelősségteljes nevelésben. Ebből több kérdés következik: milyen legyen a büntetés? Hogyan nyilvánuljon meg a szeretet? Erre találunk szövegeket Luther műveiben is, de Luther megértése és hatásának feltérképezése érdekében az előző tanulmányban felvázolt módszerhez folyamodtam.

Mint tudjuk, Luther a teológiáját bibliai helyekre alapozta. Egyetemi és akadémiai oktatók az ő műveit tanították, s tanítványaik, a későbbi lelkészek vitték tovább a gondolatokat Európa különböző országaiba. Luther – és a többi reformátor, így Kálvin is – sajátosan súlypontozták a Szentírást, s ezek a súlypontok áradtak szét és határozták meg a lutheránus és kálvinista egyházak teológiáját. S a teológiát közvetítő kollégiumok, a generációkon át onnan kikerülő diákok szintén e súlypontok szerint tartották magukat a szövegek befogadásához, ezeket zsinórmértékül véve alakították életüket. Ezért Luther pedagógiai hatásának felmérése érdekében kvantitatív módszerrel megnéztem, milyen bibliai szövegek mennyire voltak hangsúlyosak az életművében.

A VIZSGÁLAT MÓDSZERE

Munkám során a legteljesebb Luther-összkiadáshoz⁴ készített index biblicust használtam.⁵ A korábbi Kálvin-kutatással megegyező módszer szerint dolgoztam: kiemeltem azokat az igehelyeket, amelyekre az életműben legalább ötször hivatkozott, és elsősorban ezeket elemeztem. Ennek megtörténte után ellenpéldaként megnéztem, mi az, amire ritkán vagy egyáltalán nem hivatkozott. Végül Luther és Kálvin citátumainak a sajátosságait is összehasonlítottam, de erre csak röviden fogok utalni.

A LEGGYAKRABBAN EMLÍTETT KÖNYVEK A BIBLIÁBÓL

Öt hivatkozás keresésével összesen 19 665 citátum gyűlt össze. Először tekintsük át, melyik bibliai könyvnek mekkora súlya van Luther életművében! Az említett

³ 1172. Isten és az ördög büntetése különböző, in: Csepregi Zoltán (szerk.) *Luther Válogatott Művei* 8, *Asztali beszélgetések*, Budapest, Luther Kiadó, 2014, 192–193. A szövegrészt Márton László fordította.

⁴ *LUTHER'S Works* (77 vols.) Theodore G. Tappert – Jaroslav Jan Pelikan – Hilton C. Oswald (eds.), Saint Louis, Concordia Publishing House

⁵ *LUTHER'S Works, Volume 55: Index*, Theodore G. Tappert – Jaroslav Jan Pelikan – Hilton C. Oswald (eds.), Saint Louis, Concordia Publishing House, 1958.

alapelve figyelembe véve – minimum ötszöri hivatkozás egy igehelyre – az alábbi könyvekből legalább százszor hivatkozott a szerző az alábbiakra:

1. táblázat: Luther hivatkozásai bibliai könyvekre
(egy könyvre legalább öt hivatkozással)⁶

Hivatkozás száma	Könyv neve	Hivatkozás száma	Könyv neve
2932	Zsoltárok könyve	285	Pál 1. levele Timóteushoz
2777	Pál levele a rómaiakhoz	274	Pál levele a filippiekhez
2484	Máté evangéliuma	265	A zsidókhoz írt levél
1583	János evangéliuma	236	Mózes 5. könyve
1375	Pál 1. levele a korinthusiakhoz	226	Mózes 2. könyve
897	Mózes 1. könyve	214	Pál levele a kolosséiakhoz
852	Ézsaiás próféta könyve	198	Pál levele Tituszhoz
795	Lukács evangéliuma	184	Márk evangéliuma
586	Pál levele a galatákhoz	168	János 1. levele
493	Pál 2. levele a korinthusiakhoz	166	Pál 2. levele a thesszalonikaiakhoz
423	Péter 1. levele	164	Pál 2. levele Timóteushoz
353	Pál levele az efezusiakhoz	155	Jeremiás próféta könyve
348	Az apostolok cselekedetei	155	Péter 2. levele

Nincs meg a locusok szerinti öt hivatkozás:

Józsue könyve, Ruth könyve, A krónikák első és második könyve, Ezsdrás könyve, Nehémiás könyve, Judit könyve, Eszter könyve, Abdiás próféta könyve, Jónás próféta könyve, Náhúm próféta könyve, Zofóniás próféta könyve, Tóbiás könyve, A bölcsesség könyve, Báruk könyve, Sirák fia könyve, Makkabeusok első és második könyve, Pál levele Filemonhoz, János második és harmadik levele.

Ha ezt a listát átnézzük, a Zsoltárok könyvét találjuk az első helyen. Ez némileg meglepő, hiszen a lutheri teológia alapjának a közvélekedés szerint a Rómaiakhoz írott levél gondolatmenete számít, s ezt vártuk a lista élére. Érdekes, hogy Kálvinnál fordított a helyzet, a Rómaiakhoz írt levél áll első és a Zsoltárok könyve a második helyen; nála viszont a genfi zsoltárok miatt lehetett volna a Zsoltárok könyvének első helyére számítani.

Luthernél mind a négy evangélium ott van a leggyakoribb hivatkozások között, és megfigyelhetjük még a kiemelkedően sok hivatkozást Pál apostol többi levelére is. Ugyanakkor ennek a vizsgálatnak a relevanciáját behatárolja az egyes bibliai

⁶ A bibliai könyvek elnevezése az Magyar Bibliatársulat újfordítású Bibliájából, illetve deuterokanonikus könyvek esetén a Szent István Kiadó által kiadott bibliafordításból származik. A feldolgozást a <https://szentiras.hu/> webhely segítségével végeztem el. (Letöltés: 2023. március 17.)

könyvek eltérő terjedelme. Ezért, ha konkrétan egy-egy bibliai gondolat Luthernél betöltött szerepe érdekel bennünket, akkor ezeket kell összegyűjtenünk.

A LEGGYAKRABBAN EMLÍTETT IGEHELYEK (LOCUSOK) LUTHERNÉL

Táblázatunkba – terjedelmi okokból – csak azok a locusok kerülnek, amelyekre Luther legalább ötven alkalommal hivatkozott.

2. táblázat: Luther hivatkozásai bibliai helyekre (a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma)

111	Mt 16,18	Én pedig ezt mondom neked: Te Péter vagy, és én ezen a kősziklán építem majd fel egyházamat, és a pokol kapui sem főgnak diadalmaskodni rajta.
93	1Móz 3,15	Ellenségeskedést támasztok közted és az asszony között, a te utódod és az ő utódja között: ő a fejedet tapossa, te pedig a sarkát mardosod.
78	Mk 16,16	Aki hisz, és megkeresztelkedik, üdvözülni fog, aki pedig nem hisz, elkárhozik.
61	Ján 8,44	Ti atyátoktól, az ördögötől valók vagytok, és atyátok kívánságait akarjátok teljesíteni. Embergylkos volt kezdettől fogva, és nem állt meg az igazságban, mert nincs benne igazság. Amikor a hazugságot szólja, a magáéból szól, mert hazug, és a hazugság atyja.
57	Ef 6,16	Vegyétek fel mindezekhez a hit pajzsát, amellyel kioltathjátok a gonoszoknak minden tüzes nyilát.
55	Ján 6,63	A Lélek az, aki életre kelt, a test nem használ semmit: azok a beszédek, amelyeket én mondtam nektek: Lélek és élet.
54	1Kor 11,24	Hálát adva megtörte, és ezt mondta: „Vegyétek, egyétek, ez az én testem, amely tiérettetek megtöretik, ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.”
52	Róm 8,26	Ugyanígy segít a Lélek is a mi erőtlenségünkön. Mert amiért imádkoznunk kell, nem tudjuk úgy kérni, ahogyan kell, de maga a Lélek eszedezik értünk kimondhatatlan fohászokká.
52	Gal 1,8	De ha még mi magunk vagy egy mennyből való angyal hirdetne is nektek evangéliumot azon kívül, amelyet mi hirdettünk, átkozott legyen!
51	Ján 1,29	Másnap János látta, hogy Jézus hozzá jön, és így szólt: Íme, az Isten Báránya, aki elveszi a világ bűnét!
51	Róm 1,16	Mert nem szégyellem az evangéliumot, hiszen Isten hatalma az minden hívőnek üdvösségére, először a zsidóknak, majd pedig a görögöknek.
51	Róm 7,23	De tagjaiban egy másik törvényt látok, amely harcol az értelmem törvénye ellen, és foglyul ejt a bűn tagjaiban lévő törvényével.
51	2Thessz 2,4	Ez majd ellene támad, és fölébe emeli magát mindennek, amit istennek vagy szentnek mondanak, úgyhogy beül az Isten templomába is, azt állítva magáról, hogy ő isten.
50	Róm 1,17	Mert abban Isten a maga igazságát nyilatkoztatja ki hitből hitbe, amint meg van írva: „Az igaz ember pedig hitből fog élni.”

Ezen a listán két olyan ige van, amely konkrétan kutatási területünkhöz, a szeretet vagy bűnhöz, büntetéshez köthető (dőlt betűvel kiemelve).

Ezért most azt nézzük meg, hogy a legalább öt igehelyből álló listán mennyi *szeretet, bűn, bűnös, vét, vétkezik* témájú idézet található! Összesen 210-et találtunk, de most – szintén helyszűke miatt – csak azokat tekintjük át, amelyeket legalább hús alkalommal említett Luther.

3. táblázat: Szeretet és büntetés Luther hivatkozásai között
(a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma; vastagított betű: szeretet, dőlt betű: büntetés).

51	Ján 1,29	Másnap János látta, hogy Jézus hozzá jön, és így szólt: Íme, az Isten Báránya, aki elveszi a világ <i>bűnét!</i>
51	Róm 7,23	de tagjaiban egy másik törvényt látok, amely harcol az értelmem törvénye ellen, és foglyul ejt a <i>bűn</i> tagjaiban lévő törvényével.
49	Róm 3,20	Mert a törvény cselekedeteiből senki sem fog megigazulni öelötté. Hiszen a törvényből csak a <i>bűn</i> felismerése adódik.
43	Róm 8,28	Azt pedig tudjuk, hogy akik Istent szeretik , azoknak minden javukra szolgál, azoknak, akiket örök elhatározása szerint elhívott.
42	Zsolt 51,4	Teljesen mosd le rólam <i>bűnömet</i> , és <i>vétkeimtől</i> tisztíts meg engem!
41	Mt 17,5	Miközben ezt mondta, íme, fényes felhő borította be őket, és hang hallatszott a felhőből: Ez az én szeretett Fiam, akiben gyönyörködöm, őt hallgassátok!
35	1Kor 15,56	A halál fullánkja a bűn, a <i>bűn</i> ereje pedig a törvény.
35	Gal 5,17	Mert a test kívánsága a Lélek ellen tör, a Léleké pedig a test ellen, ezek viaskodnak egymással, hogy ne azt tegyétek, amit szeretnétek .
34	Róm 14,23	Akinek viszont kétségei vannak, amikor eszik, máris megítéltetett, mivel nem hitből teszi. Mert mindaz, ami nem hitből van, <i>bűn</i> .
29	Zsolt 4,3	Ti, emberek! Meddig gyalázzátok dicsőségemet? Meddig szeretitek az üres beszédet , meddig törekedtek még hazugságra?
29	Gal 5,22	A Lélek gyümölcse pedig: szeretet , öröm, békesség, türelem, szívesség, jóság, hűség,
27	Zsolt 32,5	Megvallottam neked vétkeimet, <i>bűnömet</i> nem takargattam. Elhatároztam, hogy bevallom hűtlenségemet az ÚRnak, és te megbocsátottad <i>bűnömet</i> , amit <i>vétettem</i> .
27	Ézs 9,6	Uralma növekedésének és a békének nem lesz vége Dávid trónján és országában, mert megerősíti és megszilárdítja törvénnyel és igazsággal mostantól fogva mindörökké. A Seregek URának féltő szeretete viszi véghez ezt!
27	Mt 7,12	Amit csak szeretnétek , hogy az emberek tegyenek veletek, mindenben ugyanúgy tegyetek ti is velük, mert ezt tanítja a törvény és a próféták.
27	Róm 5,20	Közben pedig eljött a törvény, hogy megnövekedjék a <i>bűn</i> . De ahol megnövekedett a <i>bűn</i> , ott még bőségesebben kiáradt a kegyelem
27	Róm 7,14	Tudjuk ugyanis, hogy a törvény lelki, én pedig testi vagyok: a <i>bűn</i> rabszolgája.
24	1Tím 1,9	És tudjuk azt is, hogy a törvény nem az igaz ellen van, hanem a törvénszegők és az engedetlenek, a hitetlenek és a <i>bűnösök</i> , a szentségtelenek és a szentségtörők, az apa- és anyagyilkosok, az embergyilkosok
23	Róm 6,6	Hiszen tudjuk, hogy a mi óemberünk megfeszítettet vele, hogy megerőtlenüljön a <i>bűn</i> hatalmában álló test, hogy többé ne szolgáljunk a <i>bűnnek</i> .

23	Róm 7,7	Mit mondjunk tehát? A törvény <i>bűn</i> ? Szó sincs róla! Viszont a <i>bűnt</i> nem ismerném, ha nem ismertem volna meg a törvény által, és a kívánságot sem ismerném, ha a törvény nem mondaná: „Ne kívánd!”
22	Mt 9,2	És íme, odavittek hozzá egy bénát, aki ágyban feküdt. Amikor Jézus látta hitüket, így szólt a bénához: Bízzál, fiam, megbocsáttatnak a te <i>bűneid</i> .
22	Róm 7,25	Hála legyen Istennek a mi Urunk Jézus Krisztus által! Tehát én magam értelmekkel ugyan Isten törvényének szolgálók, testemmel azonban a <i>bűn</i> törvényének.
21	Róm 12,19	Ne álljatok bosszút önmagatokért, szeretteim , hanem adjatok helyet az ő haragjának, mert meg van írva: „Enyém a bosszúállás, én megfizetek” – így szól az Úr.
20	Róm 4,25	aki halálra adatott <i>bűneinkért</i> , és feltámasztatott megigazulásunkért.
20	Róm 6,12	Ne uralkodjék tehát a <i>bűn</i> a ti halandó testetekben, hogy engedelmeskedjétek kívánságainak.

A táblázatot átnézve szembeűnő, hogy a bűn sokkal többször fordul elő, mint a szeretet. Sőt, a szeretet szót tartalmazó igehelyek közül ki kell vennünk a Zsolt 4,3-at, mert ott egy negatívumról, az üres beszéd szeretetéről ír a zsoltárköltő.

A SZERETETRŐL MIT IDÉZHETETT VOLNA MÉG LUTHER?

Ha a szeretetről van szó, akkor Pál apostol és János evangélista szeretet-himnusza a listánkra kerülhetett volna. Főleg az előbbi, amely napjainkban egyházi iskolákban, adventi időszakban rendszeresen elhangzik. Ha megnézzük Luther hivatkozásait, majd táblázatba illesztjük őket, akkor ezt az eredményt kapjuk.

*4. táblázat: Pál apostol szeretet-himnusza Luther hivatkozásai között
(a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma, középső oszlopban a vers száma 1Kor 13-on belül).*

5	1	Ha emberek vagy angyalok nyelven szólok is, szeretet pedig nincs bennem, olyanán lettem, mint a zengő érc vagy a pengő cimbalom.
17	2	És ha profétálni is tudok, ha minden titkot ismerek is, és minden bölcsességnek birtokában vagyok, és ha teljes hitem van is, úgyhogy hegyeket mozdíthatok el, szeretet pedig nincs bennem: semmi vagyok.
3	3	És ha szétozom az egész vagyonomat, és testem tűzhalálra szánom, szeretet pedig nincs bennem: semmi hasznom abból.
4	4	A szeretet türelmes, jóságos; a szeretet nem irigykedik, a szeretet nem kérkedik, nem fuvalkodik fel.
29	5	Nem viselkedik bántóan, nem keresi a maga hasznát, nem gerjed haragra, nem rója fel a rosszat.
3	6	Nem örül a hamisságnak, de együtt örül az igazsággal.
23	7	Mindent elfedez, mindent hisz, mindent remél, mindent eltűr.
7	8	A szeretet soha el nem múlik. De legyen bár profétálás: el fog töröltetni; legyen nyelveken szólás: meg fog szűnni; legyen ismeret: el fog töröltetni.

1	9	Mert töredékes az ismeretünk, és töredékes a prófétálásunk.
3	10	Amikor pedig eljön a tökéletes, eltöröltetik a töredékes.
2	11	Amikor gyermek voltam, úgy szóltam, mint gyermek, úgy gondolkodtam, mint gyermek, úgy értettem, mint gyermek; amikor pedig férfivá lettem, elhagytam a gyermeki dolgokat.
17	12	Mert most tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről színre; most töredékes az ismeretem, akkor pedig úgy fogok ismerni, ahogyan engem is megismert Isten.
11	13	Most azért megmarad a hit, a remény, a szeretet, e három; ezek közül pedig a legnagyobb a szeretet.

Első táblázatunkban láttuk, hogy Luther összesen 1375 alkalommal hivatkozik a korinthusiakhoz írt első levélre, ha az ötnél több hivatkozást nézzük. Ebből 125 esik a szeretethimnusz néven emlegetett részre. A leggyakrabban idézett négy verset két csoportra oszthatjuk. Az 5. és 7. vers mintha a másik ember iránti türelemben megnyilvánuló szeretetre utalna („Nem viselkedik bántóan, nem keresi a maga hasznát, nem gerjed haragra, nem rója fel a rosszat. Mindent elfedez, mindent hisz, mindent remél, mindent eltűr.”). A 2. és 12. verset az emberi tudás sajátosságai („És ha prófétálni is tudok, ha minden titkot ismerek is, és minden bölcsességnek birtokában vagyok, és ha teljes hitem van is; most tükör által homályosan látunk”) kötik össze.

Nézzük meg János szeretethimnuszának idézettségét! E szöveg 8. versében *az Isten szeretet* gondolatra írta Augustinus: ha csak ennyit mondana a Szentírás Istentől, az is bőven elég lenne.⁷ Tapasztalatom szerint napjainkban gyakran találkozhatunk ezzel az igével gyülekezetekben és egyházi iskolákban, élőszóban és falra festett vagy vésett felirat formájában.

5. táblázat: János evangélista szeretethimnusza Luther hivatkozásai között
(a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma, középső oszlopban a vers száma János első levele 4. részén belül).

–	7	Szeretteim, szeressük egymást, mert a szeretet Istentől van, és aki szeret, az Istentől született, és ismeri Istent;
–	8	aki pedig nem szeret, az nem ismerte meg Istent, mert Isten szeretet.
–	9	Abban nyilvánult meg Isten irántunk való szeretete, hogy egyszülött Fiát küldte el Isten a világba, hogy éljünk általa.

⁷ „*Qui non diligit, non novit Deum. Quare? Quia Deus dilectio est. Quid amplius dici potuit, fratres? Si nihil de laude dilectionis diceretur per omnes istas paginas huius Epistolae, si nihil omnino per caeteras paginas Scripturarum, et hoc solum unum audiremus de voce Spiritus Dei: Quia Deus dilectio est, nihil amplius quaerere deberemus.*” (Aki nem szeret, nem ismerte meg az Istent. Miért? Mert Isten szeretet. Lehet-e ennél többet mondani, testvérek? Ha a szeretet dicséretéről nem mondana többet ennek a Levélnek összes lapja, ha az egész Írás többi oldala sem, és Isten Lelkének szavából csak ennyit hallanánk: *Mert Isten szeretet*; nem kellene többet kérdeznünk [saját fordítás C. S.]. AUGUSTINUS, Aurelius: *In epistolam Ioannis ad Parthos tractatus decem* http://www.augustinus.it/latino/commento_lsg/index2.htm (Letöltés: 2023. március 17.)

3	10	Ez a szeretet, és nem az, hogy mi szeretjük Istent, hanem az, hogy ő szeretett minket, és elküldte a Fiát engesztelő áldozatul bűnünkért.
1	11	Szeretteim, ha így szeretett minket Isten, akkor mi is tartozunk azzal, hogy szeressük egymást.
1	12	Istent soha senki nem látta: ha szeretjük egymást, Isten lakik bennünk, és az ő szeretete lett teljessé bennünk.
–	13	Abból tudjuk, hogy benne maradunk, és ő mibennünk, hogy a maga Lelkéből adott nekünk.
–	14	És mi láttuk, és bizonyoságot teszünk arról, hogy az Atya elküldte a Fiát a világ üdvözítőjéül.
–	15	Ha valaki vallja, hogy Jézus Isten Fia, abban megmarad Isten, ő pedig Istenben;
–	16	és mi ismerjük és hisszük azt a szeretetet, amellyel Isten szeret minket. Isten szeretet, és aki a szeretetben marad, az Istenben marad, és Isten is őbenne.
–	17	Abban lett teljessé a szeretet közöttünk, hogy bizalommal tekinthetünk az ítélet napja felé, mert ahogyan ő van, úgy vagyunk mi is ebben a világban.
5	18	A szeretetben nincs félelem, sőt a teljes szeretet kiűzi a félelmet; mert a félelem gyötrellemmel jár, aki pedig fél, nem lett tökéletessé a szeretetben.
1	19	Mi azért szeretünk, mert ő előbb szeretett minket.
–	20	Ha valaki azt mondja: „Szeretem Istent”, a testvérét viszont gyűlöli, az hazug, mert aki nem szereti a testvérét, akit lát, nem szeretheti Istent, akit nem lát.
–	21	Azt a parancsolatot is kaptuk tőle, hogy aki szereti Istent, szeresse a testvérét is.

Luther 165 alkalommal hivatkozik János első levelére, de a szeretethimnusz nem érintette meg.

Pál apostol következő gondolatának idézése a szeretet köréből átvézet bennünket az egyéb, pedagógiai tárgyú bibliai helyek idézéséhez. Az efezusiakhoz írt levélben két szövegrészben találunk neveléssel kapcsolatos gondolatokat. A 4. rész 9–16. versei Isten nevelő munkáját mutatják be. Nézzük meg ennek a szövegrésznek az idézettségét! Előbbi táblázatunk szerint:

6. táblázat: Az efezusiakhoz írt levél 4,9–16 közötti részeinek idézése
(a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma, középső oszlopban a vers száma Efé-en belül).

2	9	Az pedig, hogy „felment”, mi mást jelent, mint azt, hogy le is szállt erre a földre.
6	10	Aki leszállt, az „fel is ment”, feljebb minden égnél, hogy betöltse a mindenséget.
9	11	És ő „adott” némelyeket apostolokul, másokat profétákul, ismét másokat evangélistákul vagy pásztorokul és tanítókul,
4	12	hogy felkészítse a szenteket a szolgálat végzésére, Krisztus testének építésére,
4	13	míg eljutunk mindnyájan a hitnek és Isten Fia megismerésének egységére, a felnőtt-korra, a Krisztus teljességét elérő nagykorúságra,
20	14	hogy többé ne legyünk kiskorúak, akik mindenféle tanítás szelében ide-oda hányódnak és sodródnak az emberek csalásától, tévútra csábító ravaszságától;

4	15	hanem az igazsághoz ragaszkodva növekedjünk fel szeretetben mindenestől őhozzá, aki a fej, a Krisztus,
2	16	akiből az egész test egybeilleszkedik és összekapcsolódik a különféle ízületek segítségével úgy, hogy minden egyes tagja erejéhez mérten közösen munkálja a test növekedését, hogy épüljön szeretetben.

Luthert itt sem annyira a szeretetben való növekedés indította meg, hanem inkább az a gondolat, hogy a kiskorú ide-oda hanyódik, fokozottan ki van téve a csalásnak, csábításnak. A következő szövegrész a szülő-gyerek viszonytal foglalkozik:

*7. táblázat: Az efézusiakhoz írt levél 6,1–4 közötti részének idézése
(a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma, középső oszlopban a vers száma Ejf6-on belül).*

2	1	Gyermekek! Engedelmeskedjete szüleiteknek az Úrban, mert ez a helyes.
–	2	„Tiszteld apádat és anyádat”: ez az első parancsolat, amelyhez ígért fűződik
–	3	mégpedig ez: „hogy jó dolgod legyen, és hosszú életű légy a földön”.
6	4	Ti apák pedig ne ingereljétek gyermekeiteket, hanem neveljétek az Úr tanítása szerint fegyellemmel és intéssel.

A négy vers közül a negyediket idézi leggyakrabban Luther, bár ez is mindössze hat említés. De a nevelés itt is fegyelmezés, intés.

MILYEN IGÉK SZERINT KELL NEVELNI LUTHER SZERINT?

Nézzük meg a kérdést másik oldalról: milyen más bibliai igék foglalkoznak bármilyen, neveléssel kapcsolatos vagy kapcsolatba hozható kérdésekkel, s hogyan találkozunk velük Luthernél? Az előbbi táblázat szerint haladva, az idézetek gyakoriságát tekintve az alábbi eredmények születnek:

*8. táblázat: Neveléssel kapcsolatos igék Luther idézetei között
(a bal oldali oszlopban a hivatkozások száma).*

14	Zsolt 32,9	Ne legyetek olyan okatlanok, mint a ló vagy az öszvér, amelynek kantárral és zablával kell fékezni szilajságát, másképpen nem közelít hozzád.
14	Gal 5,6	Mert Krisztus Jézusban nem számít sem a körülmetélkedés, sem a körülmetéletlenség, csak a szeretet által munkálkodó hit.
14	Zsid 12:6	„Mert akit szeret az Úr, azt megfenyíti, és megostoroz mindenkit, akit fiává fogad.”
9	Zsolt 23,4	Ha a halál árnyéka völgyében járok is, nem félek semmi bajtól, mert te velem vagy: vessződ és botod megvigasztal engem.
6	Péld 22,15	A gyermek szívéhez hozzátartozik az ostobaság, de a fenyítő bot kiűzi belőle.

Az idézeteket végignézve láthatjuk, hogy a büntető, fegyelmező nevelésen van a hangsúly, ennek hosszú távú hatását tartják pozitívnak a szövegek.

A fenti táblázat alapján levonhatjuk a következtetést: Luther biblikus szemlélete nem jelenti azt, hogy túlzásba esne a büntetésben. A tanulmányunk elején idézett, *Asztali beszélgetésekből* származó szövegben nem véletlenül említi, hogy „Isten mérték szerint büntet”: ez a sajátos mértékletesség mutatkozik meg a citátumokban is. Ehhez hasonló Luther-képpel találkozhatunk a pedagógiatörténeti szakirodalom jelentős részében.⁸

LUTHER ÉS A SZERETET: SAJÁT SZÖVEGEINEK ÁTTEKINTÉSE

A kvantitatív elemzéssel gyűjtött igék után röviden Luther saját szövegeibe is tekintsünk bele. Az előbb említett mértékletességnek életrajzi oka is van, mert a mérték hiányát ő is többször a saját bőrén érezte, a szó valódi értelmében. A „Ti apák ne ingereljétek gyerekeiteket” gondolatnak életrajzi háttere is lehet. Egyszer az édesapja keményen megverte őt, és ebből vonta le a következtetést: „A gyermekeket nem helyénvaló túl keményen megvesszőzni, mert az én apám is egyszer oly keményen megvesszőzött, hogy elszaladtam tőle, és haragudtam rá, míg újból magához nem édesgetett. Nem szívesen adnék nagy verést az én Hansomnak, mert attól csak elkeseredne, és meggyűlne, és az nagy szívfájdalmam lenne.”⁹

A fegyvelmezés mértéke és a vesszőzés miatt kiserkenő vér Luther egyik levelében is előkerül. Luther fiától, Paultól feleségének unokaöccse, Florian ellopta a kést, miközben Torgauba, a szomszéd városba szekereztek. Luther levelet írt torgauai ismerősének, a fiúk szállásadójának Florian megbüntetéséről:

„Három napon keresztül naponta egy jó alapos lazsnakot adj neki minden irgalom nélkül. Azt hiszi, megúszta a pálcát, de szembejön vele! Az elsőt azért kapja, mert útközben pimaszul elvette az én Paulomtól a kést. A másodikat a hazugságért, hogy azt mondta, tőlem kapta ajándékba (és ettől a lazsnaktól a hazugság miatt a vére is kiserkenjen). A harmadikat meg azért, hogy tudtomon kívül és akaratom ellenére magával vitte és ellopta a kést. Ez a lazsnak pipáljon le minden korábbit.”¹⁰

LUTHER ÉS KÁLVIN A NEVELÉSRŐL: RÖVID ÖSSZEVETÉS

A két nagy reformátor hivatkozásainak elemzése után próbáljuk meg röviden áttekinteni szemléletük hasonló és eltérő vonásait. Akár az előbbiekből Luther kapcsán megismert adatsorok mellé is odatehetnénk a Kálvintól szerzett hivat-

⁸ PUKÁNSZKY Béla: *Gyermekkép és nevelés. Felfogások a gyermekről és a nevelésről a pedagógia történetében*, Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2018, 54–55.; MALLEY, Carl-Heinz: *Untertan Kind. Nachforschungen über Erziehung*, Frankfurt am Main–Berlin, Ullstein Sachbuch, 1990, 35.

⁹ 1559. Nem helyénvaló a gyermekeket túl keményen megvesszőzni, in: Csepregi (szerk.): *Asztali beszélgetések*, 229. A szövegrészt Márton László fordította.

¹⁰ 3785. Marcus Crodelnak (Torgauban), in: Csepregi Zoltán (szerk.): *Luther Válogatott Művei 7. Levelek*, Budapest, Luther Kiadó, 2013, 659–660. A szövegrészt Csepregi Zoltán fordította.

kozásokat, de szemléletesebb összevetés is adódik.¹¹ A két szerzőtől kigyűjtött legalább öt-öt hivatkozás szavait vetettem össze. A szavak összevetése során természetesen ki kellett vennem a névelőket, kötőszavakat, névmásokat és egyéb szófajokat. Így Luthernél összesen 14 281, Kálvinnál pedig 8247 szó maradt fenn a rostán. A szavakat szóbokrokba (vagy szócsoportokba) rendezve mindkét szerzőnél a 14. szóbokor után volt nagyobb hiátus, így a 14-14 leggyakoribb szóbokor alapján készítettem táblázatot.

9. táblázat: A leggyakrabban használt szavak Luther és Kálvin bibliai idézeteiben.

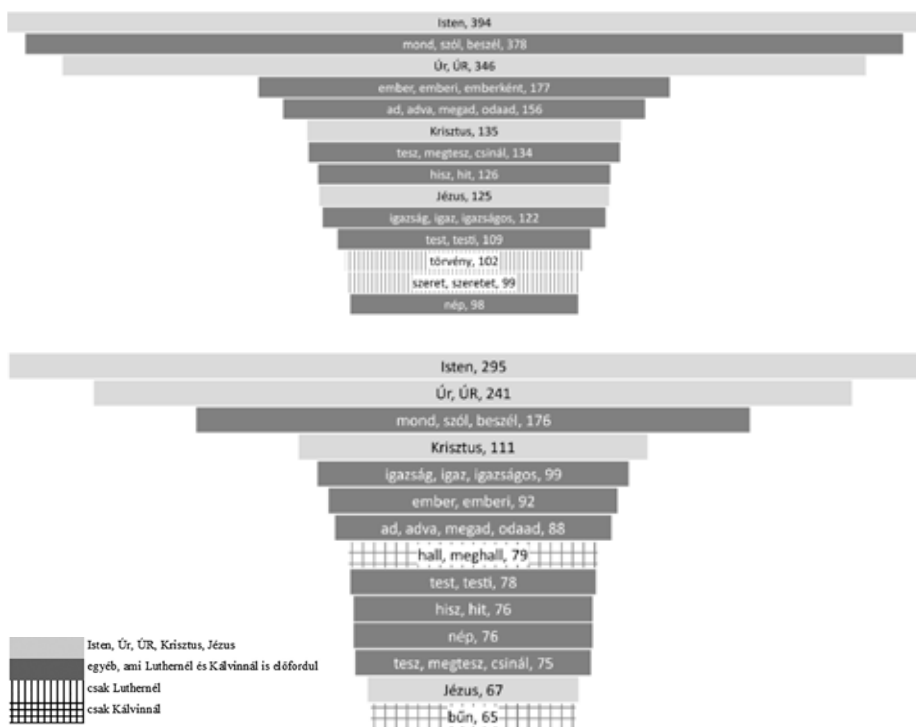
Leggyakrabban idézett szavak Luthernél	Szavak száma Luthernél
Isten	394
mond, szól, beszél	378
Úr, ÚR	346
ember, emberi, emberként	177
ad, adva, megad, odaad	156
Krisztus	135
tesz, megtesz, csinál	134
hisz, hit	126
Jézus	125
igazság, igaz, igazságos	122
test, testi	109
törvény	102
szeret, szeretet	99
nép	98

Leggyakrabban idézett szavak Kálvinnál	Szavak száma Kálvinnál
Isten	295
Úr, ÚR	241
mond, szól, beszél	176
Krisztus	111
igazság, igaz, igazságos	99
ember, emberi	92
ad, adva, megad, odaad	88
hall, meghall	79
test, testi	78
hisz, hit	76
nép	76
tesz, megtesz, csinál	75
Jézus	67
bűn	65

Szemléletesebb a kúpdiagram: a fordított kúp tetején a leggyakrabban idézett, alján a legkevesebbet idézett szavak állnak.

¹¹ Ennek az eljárásnak a hitelességét behatárolja, hogy nem a Biblia eredeti héber és görög szövegén, hanem magyar fordítás alapján dolgoztam. A reformáció említett nagy alakjai viszont azt vallották, hogy a Szentírás értelme különböző nyelvekre fordítva nem változik. Habár saját koruktól máig rengeteg érv szól a fordítás és értelmezés nehézségei mellett, az ő megértési horizontjukon maradván lehet elfogadni a magyar fordításon alapuló elemzést. A problémáról: FABINY TIBOR – PECSUK OTTÓ – ZSENGELLÉR JÓZSEF (szerk.): *Felebarát vagy embertárs? Bibliafordítások és használatuk a mai Magyarországon*, Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont – Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, 2014.

10. táblázat: A leggyakrabban használt szavak Luther (felül) és Kálvin (alul) bibliai idézeteiből képdíagramon

Ez az elemzés árnyalja az előző vizsgálatokból leszűrhető tanulságot. A legfontosabb, hogy Luthernél a szeretet, Kálvinnál pedig a bűn az, ami éppen belefért a listába.

ÖSSZEGZÉS: MILYEN HATÁSA LEHETETT LUTHER SZEMLÉLETÉNEK A NEVELÉSRE?

Ha a szerzők hosszú távú hatásában gondolkodunk, akkor a legutóbbi elemzésből a szeretettel kapcsolatos ígehelyek megléte vagy hiánya azt a képet igazolhatja, amely a lutheránus és a kálvinista mentalitásról a közvéleményben él például a „galamblelkű evangélikusok” és a „nyakas kálvinisták” kifejezésekben.¹²

A két felekezet közötti különbséget azonban Luther idézeteinek kvantitatív vizsgálata alapján nem lehet közvetlenül Lutherre visszavezetni. A két reformátor

¹² „Gyivicsán Anna egyetemi docens kétnyelvű előadásában feltette, s meg is válaszolta a kérdést, hogy miként választották a magyarok a protestantizmus kettéválása után a kálvinista hitet, a szlovákok pedig miért lettek evangélikusok. Bár nagyon képszerű az a népi magyarázat, miszerint a forradalmi hajlamú magyarok a radikálisabb kálvinizmus mellett kötöttek ki, a galamblelkű szlovákok pedig az érzésviláguknak megfelelőbb evangélikus hitet választották, mégsem ez a valóság.” DANCs László: *Evangélikus szlovákok találkozója, Békés Megyei Nap*, 1996.07.08, <http://konyvtar.mezobereny.hu/index.fcgi?rx=&nyelv=hu&stype=1&stype2=&menupara=ram5=125&heaAdat=5472&hozzaid=37658> (Letöltés: 2023. március 17.)

munkássága óta egymással párhuzamosan fejlődő, de egymásra is hatást gyakorló lutheránus és kálvinista irányzatok a 18. században hasonlóképpen dolgoztak fel új hatásokat, például a felvilágosodás (Rousseau, Pestalozzi) és a német filozófia (Kant, Hegel) eszméit. Hegel egyik tanulmányában jelenik meg először a *kereszténység a szeretet vallása* gondolat,¹³ amely a 19. században széles körökben erősen hatott. Schleiermacher, a porosz evangélikus és református egyházak uniójának kiemelkedő alakja is ebben látta nemcsak a kereszténység, hanem általában a vallás lényegét:

„Egy család az univerzum legképzettebb eleme és leghűbb képmása lehet; ha minden csendesen, ámde erőteljesen egymásba fonódik, akkor ott mindazon erők munkálkodnak, amelyek lélekkel töltik meg a végtelent; ha minden csendben és biztosan halad előre, akkor a dicső világszellem mindenütt működik; ha minden mozdulatot a szeretet hangja kísér, akkor a szférák zenéje lengi körül őket. [A papoknak] ezt a szentélyt kell nekik alakítaniuk, rendezniük és ápolniuk, ezt kell erkölcsi erővel érthetően és világosan odaállítaniuk, ezt kell szeretettel és szellemmel magyarázniuk.”¹⁴

A kereszténység a szeretet vallása gondolatra példa lehet Madách Imre *Az ember tragédiája* című műve is, ahol a bizánci színben a különböző keresztény felekezetek a szeretet nevében üldözik egymást és vitatkoznak egy *i* betűn.

A 19. században a hétköznapi gyakorlatban gyakori volt a büntetéssel való nevelés, de elméleti síkon sem szorult teljesen háttérbe. Schleiermacher szükséges rossznak tartotta.¹⁵ A pedagógiában Schleiermachernél jóval nagyobb hatása volt a szintén evangélikus Johann Friedrich Herbartnak, szerinte „nem árt a fiúnak, ha visszaemlékezik arra, hogy kiskorában egyszer megvesszőzték”.¹⁶ Napjainkban „fekete pedagógia” fogalma alatt tárgyalják a Herbarthoz hasonló büntető-kényszerítő eljárásokat.¹⁷ Hozzá kell tennünk, hogy egymástól távol eső nézetek is ebbe a kategóriába kerülnek; lényegében minden, amit egy történész a saját nevelési elveitől idegennek tart; függetlenül attól, hogy a tárgyalt szerző milyen szerepet szán a nevelésben a szeretetnek.

Hazánkban az evangélikus pedagógiai gondolkodásban tartós maradt Schleiermacher hatása. Szelényi Ödön monográfiát¹⁸ és több tanulmányt¹⁹ írt róla. Schneller István a dolgozószobájában kifüggesztette a német gondolkodó képét.

¹³ KOCZISZKY Éva: Egy monstruózus élőhalott? Esszé a reformáció 500. évfordulója alkalmából, *Pannonbalmi Szemle* 18(2017/4), 43–53, 51.

¹⁴ SCHLEIERMACHER, Friedrich: *A vallásról. Beszédek a vallást megvető művelt közönséghez*, ford. Gál Zoltán, Budapest, Osiris, 2000, 122.

¹⁵ SZELÉNYI Ödön: Schleiermacher pedagógiája II., *Magyar Pedagógia* 21(1912), 272–282, 277–278.

¹⁶ HERBART, Johann Friedrich: Umriss pädagogischer Vorlesungen in: Willmann, Otto (herausgegeben): *Pädagogische Schriften in chronologischer Reihenfolge*, Leipzig, 1880, 528. <https://archive.org/details/pdagogischesch02herbuoft>, (Letöltés: 2023. március 17.), idézi PUKÁNSZKY Béla: *Gyermekkép és nevelés*, 91.

¹⁷ PUKÁNSZKY Béla: *Gyermekkép és nevelés*, 72–78.

¹⁸ SZELÉNYI Ödön: *Schleiermacher vallásfilozófiája*, Békéscsaba, Corvina Nyomda, 1910.

¹⁹ SZELÉNYI Ödön: Schleiermacher pedagógiája I–II., *Magyar Pedagógia* 21(1912), 193–205, 272–282.

Schneller a szeretet kiteljesítésére építette nevelésméleti rendszerét, kolozsvári egyetemi székfoglalójában így jellemezte az ideális pedagógust:

„Nem a magát keresi, hanem szelleme teljes odaadásával, megfélekedve önmagáról, hajlamairól, túladva előítéletein, rokon- vagy ellenszenvén – csak is a másét. Tárgyának egyéniségébe kíván elmélyedni, meglesi azt, ami fejlődésének kedvez, ami azzal ellenkezik, a legnagyobb érdeklődéssel kíséri minden nyilvánulataiban; semmi sem oly csekély, hogy tárgyával azt összeköttetésbe ne hozná. Tárgyának él. Ily önzetlen munkára csak az igazság szeretete képesít. Csak a szeretet nyitja meg a dolgok lényegét. Csak a szeretettel felkarolt munka jár valódi kedvvel is. S csak ezen szereteten alapuló munkakedv győzedelmeskedik minden nehézségek fölött.”²⁰

Szelényi és Schneller munkásságának köszönhetően a szeretetnek ez az értelmezése kapcsolódott össze a büntetést kerülő, bátorító pedagógiai szemlélettel, s vált az evangélikus pedagógia kiemelkedő értékévé.

ABSTRACT

Sándor Czeglédi: An Attempt to Understand Luther's Impact on Pedagogy

The study follows the method of analysis in „An Attempt to Understand Calvin's Impact upon the Field of Pedagogy”. A quantitative method was used to research the biblical verses selected from the most complete collection of Luther's Complete Works and which Luther referred to at least five times. By this method, 19665 references were found. The Reformer most frequently refers to the Book of Psalms and Paul's epistle to the Romans. Other prominent Old Testament references are from Genesis and Isaiah, while regarding New Testament references Paul's first epistle to the Corinthians, as well as the Gospels of Matthew and John can be mentioned. The vast majority of the verses quoted are about keeping God's commandments, while a more limited number are about love and punishment. Concerning the Hymn of Love by Apostle Paul, Luther was the most influenced by his exhortation to patience towards men; the Hymn of Love in John's Gospel is rarely referred to. According to the quotations, Luther was most influenced by the idea that children should be protected from harmful influences, even through punishment. Some texts by Luther support the analysis. A brief comparison between Luther's and Calvin's views is made on the moral lessons that can be drawn from biblical quotations. Finally, it can be stated that some of the 20th and 21st century authors project Schleiermacher's love-centred theory of education back onto Luther.

Keywords: quantitative method, Luther, Augustine, history of pedagogy, love

²⁰ SCHNELLER ISTVÁN: Székfoglaló, *Paedagogiai dolgozatok, Első kötet*, Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1900, 83–94, 94.

Gyulai Edit

NEVELÉS NEHÉZ IDŐKBEN.
ÉLETKÉPEK A HAJDÚBÖSZÖRMÉNYI REFORMÁTUS BOCSKAY ISTVÁN
FŐGIMNÁZIUM TÖRTÉNETÉBŐL A NAGY HÁBORÚ ALATT ÉS UTÁN

„Oh mert időleges a gyűlöletnek
Véres munkája itt e földtekén”
(*Szűháy Benedek: Kálvineum – alkalmi óda,
a Kálvineum avatásán hangzott el*)

BÉKÉBŐL HÁBORÚBA

2019 augusztusában, mikor a gimnázium fennállásának 400 éves évfordulójára készültünk, s a tanulmányhoz anyaggyűjtést kezdtem, a háborús évek iratainak olvasásakor megdöbbenéssel tapasztaltam, hogy 1915 és 1922 között több éven keresztül nem volt olyan tanév, melyet ne szakított volna meg iskolai szünet: katonai beszállásolások, szénszünetek, spanyolnátha és vérhasjárványok, román megszállás miatt. A 10 hónap helyett 5–6 hónapnyi szorgalmi időszakra redukálódott a tanév,¹ alig tudtak tanítani, s ebbe a rövid intervallumba kellett mindennek beleférni, mert sem a tanfelügyelet, sem a tanterv nem változott a békeidők óta. Több mint 50 átél iskolai tanév után az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy nem lehet olyan időszak, hogy ne legyen iskola. Az akkor elképzelhetetlen tanévredukciók ma már sajnos a mi számunkra is valósággá váltak az online tanítás világában, igaz nem az időszak, hanem a csatorna, s ezáltal az élmény redukálódik. Ha ma elviselhetetlennek véljük iskolai világunkat, úgy tekintünk bele a 20. század elejének gimnáziumi történetébe, s merítsünk erőt és hitet abból, ahogyan ők alkalmazkodtak a változó körülményekhez!

Látjuk majd a főgimnázium életében, hogy a békében, gazdagságban induló terveket sorra átírja az élet. Az utolsó két békében töltött tanév még tanári székfoglaló beszédek írásával telt. (Rácz Jenő: A mythológiai díszítés Propertiusnál; Kiss Ernő: A régi magyar népdalról; Gál Jenő: Cicero IV. Verrina-ja művészet-történeti szempontból.) Hátborzongtató, hogy a két utóbbi szerző, gimnáziumi tanár a nagy háború frontjain pusztult el alig két éven belül. Az ezt követő isko-

¹ Az 1918/19-es tanévben a spanyolnátha és vérhas az intézet 50%-át megbetegítette, így az alispáni rendelettel szeptember 27-től január 6-ig zárva volt az intézmény. Az 1920/21-es tanévben pedig a vörheny szedte áldozatait, a tanítás október 10-től november 4-ig szintén szünetelt. KÖBLŐS Samu (szerk.): *A Hajdúböszörményi Református Bocskay Főgimnázium értesítője az 1918/19–1922/23. tanévekről*, Hajdúböszörmény, Nyomda részvénytársaság, 1923, 48.

lai értesítőkből már elmarad ez a fejezet, nincsenek valóságos gimnáziumi tanári álláshelyre felolvasott székfoglalók és értekezések. Csak helyettesített órák sora. A fronton lévő, katonai szolgálatot teljesítők óráit helyettesítették, megszervezték a nevelő- és oktatómunka folyamatosságát.

A tanári kar a tanulóifjúsággal még felhőtlen tanulmányi kirándulásokat tervezett és valósított meg a Tisza forrásáig, Máramarosba. S megdöbbentő korlelet az utolsó, háború előtti utazás, olyan, mint egy kimerevített élőkép a trieszti tanulmányi kirándulás hosszú élménybeszámolója. Erre 1914. április 5-től 10-ig került sor, huszonnét diák, egy vezető és négy felügyelőtanár utazott vonattal és hajóval: Fiume, Trieszt, Cirkvenica, tengerpart. Egy letűnt világ, az eltűnt idő olvasható ki a beszámoló soraiból: „Diákjaink narancs, füge s emléktárgyak után érdeklődnek, melyeket a kereskedők folyékony magyar nyelven kínálnak.”²

Az út után a tapasztalatok újraélését tervezik, az élményszerű tanulás e formájának meghonosítását a böszörményi gimnáziumban, hogy aztán ennek a gondolatnak, az utazásoknak, tanulmányi kirándulásoknak évtizedekre vége legyen, magva szakadjon. S egy év múlva a Trieszt felé robogó vonatokon már katonák utaznak.

E néhány év történetében az izgatott igazán, hogy a „boldog békeidőkben” induló történet szereplői mennyire látták előre a világfordulást, érezték-e a sorsfordító időköt. Ennek a változásnak milyen hatása volt egy olyan statikus rendszerre, mint az oktatási rendszer? A tegnapi világ mennyire tudott felkészülni a holnapra?

Ha a groteszk eszközzel válaszolunk, akkor mondhatjuk az iskola az „életre” készített fel. Az a gimnáziumi tanár, aki az 1910/11-es tanévtől rendkívüli tantárgyként céllovó gyakorlatokat oktatott a gimnáziumban, 1914 októberében elesett a fronton.

Az elolvasott testületi jegyzőkönyvek, igazgatósági levelek, tanfelügyeleti jegyzőkönyvek és gimnáziumi értesítők arról győztek meg, hogy nem készültek fel. Embereileg nem is tudtak felkészülni, csupán alkalmazkodtak a rendkívüli körülményekhez, s az Istenbe vetett erős hit olyan erkölcsi tartást adott nekik, hogy a zord időkben is képesek voltak helyes keresztyéni válaszokat adni: a menekültek befogadásával, a szociálisan rászorulókat tandíjmentességével, szegények ellátásának ingyenességével, a fiatalság erkölcsi nevelésével, rendkívüli körülmények közötti helytállással.

Jelen tanulmányban a háború közvetlen hatását vizsgálom, az újabb, megváltozott körülményekhez való alkalmazkodást, ami új pedagógiai kihívások elé állította a hajdúböszörményi Református Bocskay Főgimnáziumot.

Az iskola történetében ez az időszak egyszerre mutat nehézségeket és sikereket, mélységeket és magasságokat. A századelőn nagyon fontos döntéseket hozott meg a böszörményi eklézsia mint fenntartó: főgimnáziumi rangra fejlesztette középfokú intézményét, amivel így az önálló érettségi vizsgáztatás joga és felelőssége is járt, s a fiúinternátus felépítésével a gimnázium hatóköre növekedett. Az önálló

² KÖBLÖS Samu (szerk.): *A Hajdúböszörményi Református Bocskay Főgimnázium értesítője az 1914/15. tanévről*, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1915, 82.

gimnáziumi lét,³ az önálló érettségi vizsgáztatás gyakorlata mellett a Kálvineum megépítése és átadása is a háború kezdetére esett. Erősödött a pedagógiai munka, folyamatosan bővültek a személyi és tárgyi feltételek. Az 1910-es évekre az igazgatón kívül 20 kinevezett gimnáziumi tanár oktatott az intézményben. A frontszolgálatok miatt a háború előtt 16-18 órában tanító pedagógusok a háború alatt helyettesítésekkel együtt már heti 22-25 órában tanítottak. Az érettségire az 1903/04-es tanévtől 1922/23-ig 381 tanuló jelentkezett, közülük 76 tanuló hadi érettségit tett.

A Kálvineumba az 1913/14-es évben még úgy vettek fel diákokat, hogy magánháznál voltak elszállásolva, az 1914/15-ös tanévben már a fiúinternátusban laktak a tanulók, de befejezetlen körülmények között, mert a terveket nem sikerült megvalósítani. Az ünnepélyes átadásra 1915. október 28-án került sor. Az is másképpen alakult, hogy míg az Országos Református Lelkészeget a lelkészárványra tervezte a Kálvineumot, az 1915 októberében átadott intézmény a lelkészárvány mellett már háborús árvákat és menekülteket is kénytelen volt befogadni. Bár a háború ideje alatt az élelmiszer-beszerezés és -szállítmányozás akadályokba ütközött, a Kálvineum vezetése szinte önfenntartó rendszerré alakította át az élelmezést és a konyhai szolgáltatást, így a tanulók nem szenvedtek hiányt a háborús időkben sem.

MENNYI AZ A SÍRKERESZT?

Az 1919. január 4-én tartott rendes tanári kari gyűlésen a következő szavakkal emlékeztek meg a lezárult háborúról: „Sajnos nem így hittük a háború végét! A leszerelés teljes összeomlássá fajult, mely az egész nemzetet kétség és reménytelen jövő elé állította. Minden magyar ember lelkét valami nyomasztó érzés hatja át... Országunk területének épsége, nemzetünk fennállása kockára van téve. Idegen katonák tartják megszállva édes hazánk nagy részét.”⁴ A tanári kart ért veszteségek súlyosak voltak, a kinevezett pedagógusok 20%-a frontharcokban vesztette életét. Négy kolléga szinte még a háború elején hősi halált halt. Sebesülést szerzett a szerb fronton, majd az újvidéki kórházban hunyt el Marschalkó Gusztáv hadnagy, a gimnázium természet- és mennyiség-tanára 1914. október 19-én. Kiss Ernő ének- és zenetanár kétszer sebesült, először a szerb fronton, majd a Kárpátokban. 1915. május 8-án halt meg az aradi kórházban. Gál Jenő latin-görög szakos tanár 1915. május 7-én a brzosteki ütközetben halt hősi halált a galíciai fronton, teste tömegsírban nyugszik. Szállkay Sándort, a gimnázium tornatanárát 1915. október 30-án, az olasz fronton egy puskagolyó szíven találta, a közeli falu temetőjében fekszik.

³ Az intézmény 1910-ben birtokba vehette gimnáziumi oktatásra az egész épületet, amelyet még 1864-ben építettek a főtéren közadakozásból. 1912-ben vette fel az intézmény a Bocskay-főgimnázium nevet, az első fennmaradt, hiteles anyakönyv után, annak 200 éves évfordulóján. Az első írásos adat a bősörményi iskoláról 1621-ből való.

⁴ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) Hajdúböszörményi Fiókleveletára VIII/56/ A. 5-6. Tantestületi iratok.

Az 1916/17-es tanévben a gimnázium tanári karából további öt fő katonai szolgálatot teljesített: Schmidt Frigyes főhadnagy; Rácz Jenő főhadnagy; Király Jenő önkéntes tizedes; Hegedűs Imre önkéntes; Dr. Sarkadi Nagy János bevonult 1917 márciusában, majd engedélyezték felmentését, a tanév végén Noszlopy Aba Tihamért is katonai szolgálatra rendelték. Katonai szolgálatra alkalmasnak bizonyult Bodnár Imre, Butyka Boldizsár, Harsányi Ferenc, Marusák Dániel, dr. Molnár István, Müller Ede és Nagy Imre, de bizonytalan időre őket felmentették. Tanév közben a bevonult kartársakat az itthon maradtak folyamatosan helyettesítették.

Az 1914/15-ös és az 1915/16-os tanévben nem jelentkezett önkéntes katonai szolgálatra egyetlen tanuló sem a gimnáziumból. A kötelezően besorozott katonák száma az első évben 28 fő az 1896-os és 1897-es évfolyamokból. A második évben 50 fő az 1895–98-ban születettek közül került ki. A besorozott tanulók (1914–1917) száma meghaladta a 70 főt. Ebből az 1916/17-es tanévben besorozottak létszáma 20 fő, ketten 1898-as, a többiek 1899-es évfolyamhoz tartoztak. Többségük tanfolyamon vett részt és hadi érettségit tett. A tanulók közül többen vesztették életüket. 1915. január 22-én Csiha Kálmán 8. osztályos tanuló halt hősi halált. Szabó Endre, aki családjának egyetlen gyermeke volt, 1918. május 22-én, az olasz harctéren, Montello előtt esett el. Szintén hősi halált halt: Németh István és Patay Pál, fogságba esett négy növendék: Kósa János, Lőrinczy Sándor, Bernáth Sándor és Göttche Ervin. A hajdúböszörményi ún. Fekete könyv az 1914 és 1918 között hősi halált halt személyek adatait rögzíti, a 881 főből (a nem mindig pontosan vezetett adminisztráció szerint) kb. 40 fő 18-19 éves, tehát középiskolás korú volt.

A háború az éppen kibontakozó és beálló főgimnáziumi életet derékba törte. Az 1915/16-os tanévben gimnázium épületébe beszállásolták a császári és királyi 95. gyalogezred menetszázadát (1000 fő). A katonák elhelyezése 1915. június 28-án megtörtént, s az intézmény kaszárnyává alakult át. Az iskolai bútorokban napról napra több kár keletkezett, ablakok betörése, ablakszárnyak kitörése mindennapos volt. Megrongálódott a vízvezeték és a villamos hálózat. A tanév elején „iparosok, szerelők, napszámosok igyekeztek serényen s minden percet kihasználva iparkodtak a nagy rongálás, piszok és rendetlenségből... megszabadítani intézetünket”.⁵ Az üggyiratok tanúsága szerint a katonák 2000 korona feletti kárt okoztak, melyért kártérítési eljárás indult. A hadi körülmények óriási kihívás elé állították a gimnázium nevelőtestületét is.

A háborús körülmények maguk után vonták a hősokról és az áldozatokról való megemlékezést. Több alkalommal méltatták az elesetteket, adományokat gyűjtöttek árvák és hadikárosultak számára. Így került sor az egyik legnagyobb szabású eseményére 1917. október 7-én, amikor megrendezték a hősök ünnepélyét Somossy Béla polgármester fia, dr. Somossy József hősi halált halt ügyvéd és az

⁵ KÖBLÖS Samu (szerk.): *A Hajdúböszörményi Református Bocskay Főgimnázium értesítője az 1915/16. tanévről*, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1916, 88.

elesettek emlékére. (Az ünnepség hangulatát jól idézi Ábrányi Emil *Erős hit* című verse, melyet ott szavaltak el.⁶)

HÁBORÚBAN NÖVEKEDÉS? EGY KÖZÉPISKOLAI EXPANZIÓ TÖRTÉNETE

A háborús időkben mind az 1914/15-ös, mind az 1915/16-os tanévben a növendékek száma folyamatosan nőtt, lényegesen emelkedett. Ennek elsődleges oka a Kálvineum fiúinternátusának megnyitása volt, ami a vidéki tanulók számának fokozatos növekedését eredményezte. Ekkor bővült a bőszi bőszi gimnázium beiskolázása: Bőszi és környékén túl megjelentek a zempléni, szatmári, bihari diákok.

Első olvasásra talán meglepő, de a háború alatt fokozatosan tovább nőtt a tanulói létszám. Ezt a növekedést a Kálvineum mellett markánsan két tényező adta: az intézmény falain belül megjelentek a leány tanulók, s a frontok mozgásával, főként 1916-ban az erdélyi menekült diákok is beiratkoztak, kiknek befogadását és tanítását az intézmény kötelességének érezte.⁷ Az első évfolyamra jelentkezők magas száma miatt az évfolyamot bontani – ahogy a nevelőtestületi jegyzőkönyv fogalmaz, parallelizálni – kellett. Hajdúböszörmény városába mintegy 3000,⁸ főleg Csík megyei menekült diák nyert elhelyezést. A gimnáziumba beiratkozott növendékek részére az igazgatótanács teljes tandíjmentességet biztosított, a gimnáziumi mellékdíjak fizetése alól is feloldva a tanulókat. Nagyon szép gesztus volt, hogy a délelőtti étkezésük díját bőszi osztálytársaik fizették be, e címen 4568 korona segélyt élveztek. A Kálvineum fiúinternátusába tizenkét tanuló nyert felvételt, s közülük kilenc teljesen ingyenes ellátásban részesült. Erdélyből menekült tanulók után 2362 korona tandíjat engedtek el. Az 1917. május 16-i tantestületi jegyzőkönyv tanúsága szerint a román betörés folytán hontalanná vált erdélyi menekült tanulóknak a Kálvineum és a főgimnázium adott otthont. Társadalmi adakozás is segítette őket, ilyen volt *Az Est* című napilap 600 koronás adománya, melyet az igazgató megkeresésére küldött az erdélyi menekültek középiskolába járó gyermekeinek segélyezésére. A tanári kar a küldött adományból huszonegy tanulót részesített ruha-

⁶ Ábrányi Emil: Erős hit: Fessétek bár sötétre a jövőt, / Mondjátok, hogy már torkunkon a kés, / Beszéljeteek közelgő, hosszú gyászról, / Mély súlydedésről, biztos pusztulásról: / Engem nem éjt meggyáva csüggedés! / Szentül hiszem, akármit mondjatok, / Hogy a magyar nem vész el s élni fog! Bízom s hiszek, míg Isten lesz fölöttünk, / Ki trónusán bírói székét áll! / És hogyha minden búra, bajra válik, / Romok között is hirdetem halálíg, / Erős, nagy hittel, rendületlenül: / Legyen bár sorsunk még oly mostoha, / Él a magyar s nem veszhet el soha! (1896)

⁷ A vonatok ontották a menekülőket, Hajdú vármegyébe kb. 20 000 fő érkezett, Debrecen kb. 6000 főt fogadott be, a nagyobb hajdúvárosok kb. 3-3000 főt fogadtak be. Buczkó József: „*Szállást adtunk búséges, magyar véreinknek*”. *Székegy menekültek Hajdúnánáson 1916–18*, Hajdúnánás, 2011, 46.

⁸ „Hajdúböszörményben az ottani czipészek bevonásával egy szövetkezetet alakítottam, s vármegye területére kiadott hadifogoly czipészeket rendelkezésére bocsájtva 2600 pár jó minőségű czipőt készítettem el, amelyeket a menekültek gyermekei között a legnagyobb ellenőrzés mellett osztottunk ki...” (HBMLt.IV.B.901/A 3-4.d.)

Buczkó: „*Szállást adtunk búséges, magyar véreinknek*”, 75.

segélyben. A tanulóifjúság élen járt a menekültek elszállásolása, ügyeinek intézése, az egyes ünnepélyek és jótékonyági estélyek rendezése körül.

„Igazi bensőség és őszinte szeretet volt itt a mozzatója minden ifjú karnak.”⁹ Az 53 fő befogadása óhatatlanul összehasonlítást eredményezett, milyen municióval, előképzettséggel érkeztek az erdélyi tanulók, hol tartanak az itteni diákokhoz képest. Az összehasonlítás azt eredményezte, hogy a bősörményi diákok nincsenek elmaradva az erdélyi középiskoláktól, átlagos-jó eredménnyel teljesítenek, sőt több erdélyi diák tanulási nehézséggel küszködött, nyilván a háborús körülmények miatt is.

A menekült tanulók befogadása azért is figyelemre méltó, mert többségük nem református vallású volt, hanem elsősorban római katolikus, majd másodsorban evangélikus és izraelita. Szép példája volt ez a felekezetek feletti összetartozásnak, a nemzeti azonosságtudatnak, az emberi segítőkészségnek, a keresztyéni szeretetnek.

A legtöbb tanuló a szülői lakóhely szerint a következő településekről iratkozott be: Csíkszereda, Csíksomorta, Csíkszentimre, Szépvízköstelek, Csíkszentmárton, Csíkjenőfalva, Csíkszentmihály, Csíkszentdomokos, Gyergyószentmiklós, Sepsiszentgyörgy, Segesvár, Székelykeresztúr, Székelyudvarhely. Ez óriási feladatot rótt mind az adminisztrációban, mind a nevelői és pedagógiai munkában a gimnázium nevelőtestületére. A számtalan csíki, udvarhelyi és háromszéki középiskola bizonyítványa, eltérő tanrendje és a diákok különböző felkészültsége nagy kihívást jelentett a gimnázium nevelőtestülete számára.

Az 1916/17-es tanévben beiratkoztak, akiknél minden adat szerepelt

<i>Név</i>	<i>Születési hely és idő</i>	<i>A kibocsátó intézmény</i>	<i>Apa neve és foglalkozása, lakóhelye</i>
1. Aickler Albert róm. katolikus	Szépvízköstelek, 1905. 04. 15.	Gyergyószentmiklósi főgimnázium	Aickler Albert hivatalszol- ga, Gyergyószentmiklós
2. Bodó István róm. katolikus	Csíkszentimre, 1906. 12. 26.	Csíkszentimrei nép- iskola	Bodó József pénztáros, Csíkszentimre
3. Holló Lajos róm. katolikus	Gyergyószent- miklós, 1906. 04. 27.	Gyergyószentmiklósi főgimnázium	Holló Ignác bírósági tisztviselő, Gyergyószent- miklós
4. Krausz Márton izraelita	Csíkszentdomo- kos, 1905. 10. 04.	Csíkszépvízi katolikus elemi népiskola	Krausz János kereskedő, Csíkszentdomokos
5. Molnár Ágoston róm. katolikus	Gyergyószent- miklós, 1905. 08. 24.	Gyergyószentmiklósi főgimnázium	Molnár Ágoston, vasúti ka- lauz, Gyergyószentmiklós
6. Petrányi Károly róm. katolikus	Csíkszereda, 1905. 07. 20.	Csíkszeredai főgim- názium	Petrányi Károly levélkézbe- sítő, Csíkszereda

⁹ KÖBLÖS Samu (szerk.): *A Hajdúböszörményi Református Bocskay Főgimnázium értesítője az 1916/17. tanévről*, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1917, 63.

7. Részegh Tamás róm. katolikus	Csikszentmárton, 1906. 03. 07.	Csikszentmártoni római katolikus nép- iskola	Részegh Tamás kocsmáros
8. Szakács Gergely róm. katolikus	Csikjenőfalva, 1906. 09. 17.	Csikjenőfalva	Szakács Károly, mészáros, Csikjenőfalva
9. György Szilveszter róm. katolikus	Csikcsomortán, 1904. 10. 31.	Csikszeredai római katolikus gimnázium	György Lázár, római kato- likus tanító, Csikszereda
10. György Ferenc róm. katolikus	Csikcsomortán, 1902. 09. 12.	Csikszeredai római katolikus gimnázium	György Lázár, római kato- likus tanító, Csikszereda
11. Ignác László református	Kovácszna, 1903. 07. 19.	Székelyudvarhelyi gimnázium	Ignác László református esperes, Székelyudvarhely
12. Schmidt Dezső evangélikus	Sepsiszentgyörgy, 1903. 07. 14.	Sepsiszentgyörgy Szé- kely Mikó Kollégium	Schmidt Frigyes pénzügyi titkár, Sepsiszentgyörgy
13. Takács István református	Kökös, 1903. 08. 26.	Csikszeredai főgim- názium	Takács Károly lelkész, Csikszereda
14. Tófalvy János róm. katolikus	Korond, 1898. 06. 28.	Székelyudvarhelyi gimnázium	Tófalvy Lajos földműves, Korond
15. Stuhlmüller László róm. katolikus	Csikszépvíz, 1902. 04. 11.	Csikszeredai főgim- názium	Stuhlmüller Antal iparos

Láthatjuk, az 53 diákból a kiemelt 15 tanuló mintegy leképezi az egész menekült diákság összetételét, s modellezésre is szolgál. A 15-ből 9 diák, a többség Csik megyéből való: a 15 diákból 11 római katolikus vallású, 1 izraelita, 1 evangélikus, s csak 2 fő származik református családból. A családfenntartó foglalkozását tekintve közszolga 5 fő, egyházi alkalmazott 4 fő, kereskedő 4 fő, 1 földműves, 1 iparos.

A gimnázium épületén belül szolgált a menekültügyi iroda is, melynek munkájában az itt tanító tanárok segítettek. A menekültek befogadását a város lakossága fontos, emberséges ügynek érezte. Holló Lajos római katolikus diákot az Újvárosi utca 2239 száma alatt fogadták be. Többen névtelenek maradtak a beírási naplók szerint, de néhány bősziroményi családot megemlítenek az anyakönyvek, melyek menekült tanulókat fogadtak be. Így például a Zápolya János körúton vitéz Ó. Szabó Gábor és felesége, Balogh Eszter, vagy Boros Gábor és Gulyás Zsuzsanna; a Bíró Péter utcában dr. Kelemen Győző és felesége, Simon Jolán, ők Bodó István csikszentimrei diákot fogadták be; továbbá tudjuk, hogy Szakács Gergelyt Nagy Gyula és felesége, Tóth Julianna fogadta be a Thököly utcában. De nemcsak családok és házaspárok vállalkoztak erre a humánus segítségre, hanem egyedül maradt özvegyasszonyok, például Erdei Gáborné, Biri Klára a Mátyás körúton, vagy özv. Fejér Imréné a Dorogi utcában, aki Répáczy Lajos római katolikus diákot fogadta be.¹⁰ A menekült diákok többsége tanulási nehézséggel, lemaradással

¹⁰ A kisleány, Répáczy Lajos (született 1902. május 28-án Petroszényben) az 1916/17-es tanév 1. A osztályába iratkozott be, a 42 tanuló közé, s feltehetően nem véletlenül került özv. Fehér Imrénéhez a Dorogi utcába, akinek unokája, Répáczy Lajos (1878–1917) híres építőmester volt. Fent nevezett Bősziroményben több angyalos homlokzatú polgárházat épített, s a háború előtt

küzdött, főként a latin nyelvvel és a mennyiségtan tantárggyal bajlódott. Ezekből a tárgyakból sokan sikertelenül zárták a tanévet. Sokak év végi bizonyítványában szerepelt elégtelen osztályzat, s a záradékok tanúsága szerint több diák folyamodott a tanév végén az egyházi felsőbb hatósághoz vagy püspök úrhoz javító vizsga iránti kérelemmel. A frontharcok csillapulásával a tanulók egy része még a tanév közben elhagyta a böszörményi gimnáziumot, a legtöbben 1916. november 3-án vagy 9-én távoztak, mások a tanév végén. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1917. évi február 20-án kelt 2257. sz. 9. p. alapján maradtak ki az intézményből. A miniszteri rendelet értelmében az 1899. évfolyamú 7. osztályos növendékek és az 1898. vagy korábbi évfolyamú katona tanulók részére érettségi-előkészítő tanfolyamot szervezett az intézmény 1917. március 5-től április 16-ig. Erre 14 tanuló jelentkezett, s tizenhárman ún. hadi érettségit tettek, közülük ketten erdélyi diákok voltak. A tanulókat a miniszteri rendelet felmentette az írásbeli vizsgák alól, csak szóbeli vizsgát tettek. A tanulók többsége az 1917/18-as osztálykönyvek tanúsága szerint már nem iratkozott be a gimnáziumba, elhagyták az intézményt.¹¹ A főgimnázium 1916/17. évi értesítője így emlékezik meg erről:

„[v]árosunkban mintegy 3000, köztük legtöbb Csík megyei menekült nyert elhelyezést, akik siettek intézetünket is felkeresni középiskolákba járó gyerekeikkel. Mély részvétellel s lelkünk igaz szeretetével fogadtuk őket körünkbe, s a tőlünk telhetőleg iparkodtunk részükre biztosítani mindazt, amivel a menekülés súlyos gondjait és aggodalmait enyhíteni és apasztani tudhattuk. Intézetünk egyes helyiségei több időn keresztül a menekült iroda helyiségeiül szolgáltak; míg a gimnáziumba beiratkozott növendékek részére gimnáziumunk igazgató tanácsa teljes tandíjmentességet biztosított.”¹²

A HÁBORÚ ÉS A FORRADALMAK HATÁSA A NEVELŐMUNKÁRA ÉS A TANULÓIFJÚSÁGRA

A felbolydult rend a nevelői munkát is új, nem várt kihívások elé állította. Az addig szabályos, következetes pedagógiai szigorúság, konzervatív világnézet több oldalról is változás elé került. A lányok megjelenésével a tanári kar rigorózussága szelődött. A jegyzőkönyv gyengességként fogalmazza meg, hogy az intézményben már 37 leány tanul (18 rendes, 19 magántanuló), s megállapítja, hogy az intézményi pedagógiai elvben a szigor helyett megjelent az „atyáskodás”. Ahogy a jegyzőkönyv fogalmaz: „a lányok aggasztó számban özönlik el napjainkban a középiskolákat”.¹³

A fegyelmi állapot lazulását több jegyzőkönyv is említi. A tanulók a háború alatt több szabadosságot vettek magukra, magaviseletük provokatív jelleget öltött.

Petrozsényben szolgált. Az apa 1917-ben frontszolgálat közben esett el. A gyermek 1917. április 24-én hagyta el a gimnáziumot, további sorsa ismeretlen. (Répátszky Imréné, Tóth Máriával készített interjú nyomán.)

¹¹ HBML Hajdúböszörményi Fiókleveletára VIII/ 56/ C. 26. k. 1917/18, Tanulók iratai.

¹² Köblös: *A Hajdúböszörményi Ref. Főgimnázium értesítője 1916/17*, 57.

¹³ Ua.

Okait abban látják, hogy a háború alatt kivételes engedményekben részesültek, „megjelent az atyáskodás, az irgalmasság, az enyhe bíráló.”¹⁴

Az 1916/17. évi értesítő úgy fogalmaz, hogy „a gyakori sorozások alkalmával katonai szolgálatra bevált növendékeket besorozásuk után azonnal szeparálni kellene többi társaiktól. Az ilyen növendékek már kevésbé respektálják az intézet törvényeit, a tanórákon felületes készültséggel jelennek meg, ami rossz hatással van tanuló társaikra. Csak a tanári kar ébersége és erélye tudja biztosítani a megfelelő rendet.”¹⁵ A sorozásra került növendékek még néhány hétig iskolapadban ültek, demoralizálva az órák légkörét, csökkentve azok hatásfokát.

A háború alatt nemcsak a rendes, hanem a magántanulók száma is megnőtt az intézetben. „A magántanulók csak parazitái a nyilvános iskolának, akikről sohasem tudhatjuk, mikor ütnek csorbát az intézet reputációján.”¹⁶ Ez a bíráló mondat a jegyzőkönyvből arról szól, hogy felkészültségük nem érte el a követelményszintet, mégis biztosítani kellett továbbhaladásukat a háborús körülmények, utazási nehézségek, családi problémák miatt.

A gimnáziumban a háborús éveket sikerült óraredukciókkal, de a tananyag csökkentése nélkül elvégezni még akkor is, ha csak októberben kezdődhetett meg a tanítás a hadi állapotok miatt. Sőt, megtörténtek soron következő tanfelügyeleti látogatások is, nem maradtak el. Az 1917. november 28-i tanfelügyeleti látogatási jegyzőkönyv (Dóczy Imre és Géresi Kálmán tanfelügyelők látogatása) felpanaszolja, a háborús körülmények miatt a tanerő hiányzik (4 kartárs elvesztése, 4 fő a fronton szolgál). Ennélfogva megemelkedtek a helyettesítések, a hospitálások elmaradtak a kollégák között, mind a szaktanári, mind az osztályfőnöki látogatások leálltak.

Az 1916. november 28-i tantestületi jegyzőkönyv szerint Noszlopy Aba Tihámmér tornatanár kezdeményezésére cserkészcsapat alakult a gimnázium kebelében, és létrehozták az egyleti szabályzatot is.¹⁷

Az 1917/18-as tanévről szóló iskolai értesítő megfogalmazza, hogy az elsőéves diákok gyenge előképzettséggel bírtak. A növendékek nagy része alig tudott értelmesen olvasni, helyesen írni. A háborús, rendszertelen elemi oktatásban keresték az okát, amiért sajnálták a nagy részben ártatlan növendékeket és szülőket. Ez kétszeres munka elé állította a gimnázium tantestületét. A frontról visszatérő katonai diákok viszont már nem demoralizáló, hanem „zsongító hatást gyakoroltak szilajabb természetű iskolatársaikra”.¹⁸

Az 1919. február 7-i jegyzőkönyv megállapította, hogy a tanulók tíz perc alatti hangos és rendellenes viselkedése miatt az igazgató javasolja a tanári karnak, hogy minden kartárs örködjön a tanulóifjúság rendje felett a szünetben. Ugyanebben

¹⁴ HBML Hajdúböszörményi Fiókleveletára VIII/ 56/ B. Igazgatósági iratok.

¹⁵ Köblös: *A Hajdúböszörményi Ref. Főgimnázium értesítője 1916/17*, 57.

¹⁶ HBML Hajdúböszörményi Fiókleveletára VIII/ 56/ B. Igazgatósági iratok.

¹⁷ HBML Hajdúböszörményi Fiókleveletára Tantestületi jegyzőkönyvek VIII/56/a.

¹⁸ Köblös: *A Hajdúböszörményi Ref. Főgimnázium értesítője 1916/1.*, 50.

a jegyzőkönyvben rögzítették, hogy 40 diák lelkesedéssel csatlakozott a székely katonák 21. kolozsvári ezredéhez.

Döntő változást hozott a Tanácsköztársaság kormányának 22. számú rendelete, mely szétválasztotta az államot és az egyházat. A tantestület megdöbbenésére a vallásitanítás megszűnt, helyette etikát vezettek be, melyen természetrajzi és szépprózai olvasmányokat olvastattak a tanulókkal.¹⁹ A diktatúra március 22-től április 23-ig tartott, csupán egy hónapig határozta meg a gimnázium életét, ugyanis április 26-án este 6–7 óra között megszállták Böszörményt a román csapatok, egy részük a gimnázium tornatermét lefoglalta, újra kaszárnya lett az épület. A megszállás alatt a könyvtár szekrényeit feltörték, elveszett 804 db könyv, és a tornacsarnok tornaszereiben is maradandó károk keletkeztek.

A háborúból visszatért felsőbb osztályos tanulóknak tanfolyamokat szerveztek, hogy le tudják tenni az érettségi vizsgát. A megszállások miatt a tanévben visszatérni nem tudó tanulóknak pótvizsgákat kellett szervezni, hogy továbbhaladhassanak, magasabb évfolyamra léphessenek. Sok nehézséggel küszködtek a megszállott területekről a gimnáziumba átjött tanulók is. Bizonyítványaikat a 107699/1920.V.K. M. rendelet értelmében „nosztrifikálni” kellett.²⁰ A honosítások sok munkát igényeltek, mégis kevés tanuló jutott el az érettségi vizsgáig.

Az újjáéledő diákéletet mutatja a Gabelsberger-Markovits Gyorsíró Kör az 1920/21-es tanévben, melynek diák alelnöke Benke István 8. osztályos tanuló volt. Beiratkozási és tagdíjat szedtek, a gyorsírás tanulását kívül versírással és versbírálattal is foglalkoztak.²¹

A tanári értekezletek száma a háború után is elérte az évi 18–23 alkalmat, alacsony, rendes, rendkívüli, módszeres, ellenőrző, osztályozó, fegyelmi és záró értekezletek is voltak. A Tiszántúli Református Egyházkerület részéről mind a háború alatt, mind utána rendszeres volt az ellenőrzés, a folyamatos hivatalos látogatások a tantestület nyilvánossága előtti beszámolóval értek véget. A közoktatásügyi miniszter megbízásából a háború után szinte azonnal, 1921. május 3–4-én tett látogatást Ady Lajos,²² debreceni tankerületi főigazgató. Elemezte a főgimnázium háború utáni helyzetét, értékelte a pedagógiai munkát és kijelölte a stratégiai célokat:

„a tanítás mindig érdekes igyekszik lenni, az érdekesség pedig nem mindig a tárgyból fakad, hanem sokszor a látszólag érdektelen tárgyat is azzá teszi a szempont, a felfogás, a beállítás érdekessége; másfelől az érdekes tárgyat is megfosztja az érdekkeltéstől a tanításnak vontatott, nehézkes, álmos vagy dökögős tempója.

¹⁹ 1919. április 5. jegyzőkönyv; HBML Hajdúböszörményi Fiókleveltára Tantestületi jegyzőkönyvek VIII/56/a.

²⁰ Köblös: *A Hajdúböszörményi Ref. Főgimnázium értesítője 1918/19–1922/23*, 47.

²¹ HMHA 02174. Verseks (Hajdúsági Múzeum) A kör éves induló tagdíja 181 korona volt: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_Konyvek_EncyclO52_53/ (Letöltés: 2021. március 20.)

²² Ady Lajos (1881–1940) magyar irodalomtörténeti és pedagógiai író, főgimnáziumi tanár, tankerületi főigazgató, Ady Endre öccse. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárott fejezte be magyar–latin szakon, ezután Zilahon, 1909-től Budapesten lett tanár. 1919 februárjától a debreceni tankerület főigazgatója volt, ahonnan 1935-ben a fővárosi tankerületi főigazgatóságra helyezték át.

Szintén nem szorosan vett methodikus, hanem inkább pszichikai szempontja az érdeklődés ébrentartásának az is, amely szerint sem az anyag feldolgozásának, sem az anyag számonkérésének rendén nem szabad a tanulókat passzivitásban hagyni. Ez okból a magyarázat nem lehet egyetemi prelegáció, s a kikérdezés sem egy-egy tanulónak a katedra – mintegy bíró elé való idézése, s ügyészi vallatása. Magyarázat helyett ma már csak anyag-feldolgozásról lehet szó, minél több tanuló aktív munkájának bevonásával.”

Azt, hogy Ady Lajos milyen előremutató, haladó pedagógiai gondolatokat osztott meg a böszörményi tantestülettel, csak mi, késői utódok értjük, amikor az itt megfogalmazott módszer korunk pedagógus életpályamodelljéhez rendelt tanári kompetenciák között is meghatározó kritérium, indikátor. A tanulói tevékenységre helyezett tanítási-tanulási módszer, láthatjuk már évszázados kíváncsólom, nem a 21. századi találmánya.

EGY BEFOGADÓ INTÉZMÉNY

A gimnázium töretlen humánus és befogadó attitűdjét mutatja, hogy még a háború végén is megnyitotta kapuit a muszlim vallású bosnyák diákok előtt. Igazából a háború végi járványhelyzet és antant megszállás miatt nem sikerült úgy, ahogy tervezték a vendégtanulók ittléte, és ennek a nemes gesztusnak folytatása is megszakadt. A keleti kultúrközpont 1767/1919. sz. megkeresésére a gimnázium 1918/19-es tanévében 8 muzulmán vallású bosnyák tanuló érkezett a gimnáziumba. Felvették a következő tanulókat: „Sokolovic Abdulah, Vajzovic Junuz, Beglasevic Ismet, Fejzagic Atif, Rapovic Mehmed, Tomic Husein, Durakovic Asim, Dzimic Muradif. A beiratkozott tanulók közül csak 5 tanuló érkezett meg szeptemberben.”²³ Sajnos, az ötből egy tanuló még szeptemberben elhunyt spanyolnáthában, egyet az édesapja hazavitt, azonban hárman kiváló eredménnyel végezték el az 1. osztályt. A háborús viszonyok romlása és a megszállás miatt ez a kezdeményezés megszakadt. A befogadó intézmény kivételes szellemisége tovább élt a háború után is.

Több híres diákja is volt a böszörményi gimnáziumnak, akik később az erdélyi szellemi kultúra és tudomány őrzői és lámpásai lettek. Közülük néhányuk rövid életűt és portréja mutatja, honnan indultak el.

Haáz Sándor, aki Székelyudvarhelyen 1912. április 8-án született, a 2–8. gimnáziumi osztályt végezte el Böszörményben, majd 1931-ben a javító vizsgát és az érettségi vizsgát Mezőtúron teljesítette, azután a Képzőművészeti Főiskolán rajztanári diplomát szerzett. Visszatért Székelyföldre, Székelyudvarhelyen, Korondon tanított, néprajzi gyűjtő és etnográfus lett. Az Állami Székely Népi Együttes, a későbbi Maros Művészegyüttes művészeti vezetőjeként és táncmestereként dolgozott. 1974-

²³ Köblös: *A Hajdúböszörményi Ref. Főgimnázium értesítője 1918/19–1922/23*, 51–52.

ben nyugalomba vonult, ezt követően szakirodalmi és népművészeti munkásságának élt. Számtalan néptáncmozgalmi dolgozata, néprajzi tanulmánya őrzi nevét.

Az 1920/21-es tanévre beiratkozó Holló Ernő (Gyergyószentmiklós, 1910. január 5. – Sepsiszentgyörgy, 1983. január 21.) erdélyi magyar költő, újságíró. Középkorai tanulmányait Hajdúböszörményben, Gödöllőn és Aszódon végezte (1928), majd újságíró lett. Több verseskötete jelent meg, több költeményét megjelenésítették. Nevét öntevékeny sajtóklub őrzi élete végső állomásán, Sepsiszentgyörgyön.²⁴

Jakó Zsigmond Pál (Biharfélegyháza, 1916. szeptember 2. – Kolozsvár, 2008. október 26.) a Bocskai István Gimnáziumban tanult, jó eredménnyel érettségi vizsgát tett 1934-ben, osztályfőnöke dr. Pápai Sándor volt. Széchenyi-díjas romániai magyar történész, művelődés- és gazdaságtörténész, levéltáros, paleográfus, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja. Az erdélyi magyar történettudomány egyik legmeghatározóbb alakja a 20. század második felében, levéltári kutatásain alapuló nagyszabású forrásgyűjteményei és közlései, valamint Erdély történetére, művelődéstörténetére vonatkozó munkái hiánypótló jelentőségűek.

ZÁRSZÓ

A két világháború közötti oktatáspolitikai kitüntetett képzési szerkezete volt a 8 évfolyamos gimnázium, mely a 4–6 éves elemi iskolára épülve teremtett keretet az elit-oktatásnak, a tehetséggondozásnak, a tehetségmentésnek (a trianoni határ mögé szorult középosztály gyermekei számára). Az 1904 óta rendes érettségi vizsgát adó hajdúböszörményi Bocskai István Református Gimnázium élén járt e szellemnek és e gondolatnak a klasszikus görög-latin műveltséget adó gimnáziumi osztály keretei között. A tehetségmentést szolgálta a nagy háború alatt létrejött Kálvineum, mely a trianoni határok mögé került magyar értelmiség és középosztály gyermekeinek beiskolázását és tanulását is segítette a kollégiumi keretekkel.

Az elszakadt országrészek (különösen Erdély) történelmi emlékezetének utcanevekben való megőrzése immár évszázados hagyomány Hajdúböszörményben. Ha Böszörmény várostérképére és utcaneveire tekintünk, akkor a körkörös, organikusan kialakult városszerkezet mellett a sok-sok erdélyi vonatkozású utcanév tűnik fel számunkra, ezzel nem hiszem, hogy bármelyik magyarországi településen találkozunk ilyen nagy számban. Minden fontos erdélyi fejedelem, város, hegység nevét utca őrzi Hajdúböszörményben. A 20. század eleji utcanévrendezés során alakult ki ez a hagyomány, melyet a későbbi rendszerváltozások sem ingattak meg. (Legfeljebb a Zápolya [Szapolyai] János körútból lett Tánacsics körút.) Ennek történelmi gyökere a 17. századba, az erdélyi fejedelemsínáló hajdú őshöz nyúlik vissza, de bizonyára erősítette a világháború alatti, majd Trianon utáni erdélyi menekültek megsegítése is. Az erdélyi menekültek egy része – míg a határ nyitva állt – visszatért szülőföldjére. Mások menekültként Magyarországon tele-

²⁴ Holló Ernőhöz I. <https://mek.oszk.hu/kiallitas/erdelyi/hollo.htm> (Letöltés: 2021. március 27.)

pedtek le. Azt is látnunk kell, hogy a böszörményi főgimnáziumba beiratkozott menekült tanulóknak csak egy része tudta befejezni itt a 8. osztályt, s csak kevesen jutottak el az érettségi vizsgáig. Ennek oka volt a menekült diákok tananyagban való lemaradása, a háborús viszonyok miatt rendezetlen iratok, tankönyvek, másrészt a migrációs státusz bizonytalansága, de bizonyára a böszörményi főgimnázium magas követelményrendszere és szigorú tanári kara is. A legtöbbször zárkózottságáról, zárt társadalmáról elhíresült város többször megcáfolta önmagát, s a gimnázium – mint szellemi közeg – maga is a nyitás és befogadás irányába mozdította el, ösztökelte környezetét. Már a nagy háború előtt, 1906-ban befogadta a kicsapott székelyudvarhelyi 7. osztályos diákokat, akik „rebellis viselkedésükkel kivívták az anyaintézményük haragját, s tetézték a Kossuth-nóta hangos éneklésével”.²⁵ A makacs tagadásukért, igazolatlan mulasztásért a terrorizálni akarásért [sic!] Gönczi Lajos igazgató 1906. március 16-án kizárta őket az intézményből. A székelyudvarhelyi diákokból 7. osztályra csak két diák maradt, ők jutottak el az érettségi vizsgáig: Raffay Béla és Simon János. A böszörményi református főgimnázium éveken keresztül segítséget nyújtott, a háborús menekültek, a hadiárvák befogadásában élen járt, sőt a bosnyák diákok előtt sem zárta be kapuit, hanem nyitott szívvel várta őket.

Az iskola a próbatételes években éppen nem hanyatlásnak, hanem fejlődésnek indult, s megalapozta a 30-as évekre a régióban már elismert, erős főgimnáziumi szerepét és helyét. A sokféle diák befogadása nem gyengítette, hanem erősítette színvonalát, s megalapozta azt a „böszörményiséget”, böszörményi pedagógiai hitvallást, melyben a pedagógiai szigor együtt járt az emberséges, humánus szeretettel.

A történelmi emlékezet azonban Böszörményben nem őrizte meg a menekültek befogadását oly módon, mint Hajdúnánáson,²⁶ így ez a tanulmány egy késői légtétele és elismerése az elődök tettének.

Az epilógusban nem lehet elhallgatni, hogy mikor e sorok szerzője a tanári pályáját kezdte, az 1980-as évek végén, a böszörményi gimnázium akkor is tucatjával fogadta be az erdélyi és partiumi menekült családok középiskolás korú gyermekeit, juttatta el őket az érettségi vizsgáig. Tehát a történet folytatódott, az összetartozás újra megerősített. Voltak és lesznek őrök állók. Sokszor nem is tudjuk, hogy nemcsak zsigereinkben, génjeinkben, hanem tetteinkben és szellemi alkotásainkban, nevelésünkben is nyomot hagyunk és örökítünk.

²⁵ A székelyudvarhelyi diákok az országos politika, a koalíciós válság és az ún. nemzeti ellenállás áldozatai lettek.

²⁶ Buczkó: „Szállást adtunk búséges, magyar véreinknek”. Nemcsak a könyv hiánypótló, hanem a többszöri városi szintű megemlékezés is.

ABSTRACT

Edit Gyulai: Education in Difficult Times

This essay was written for the 400th anniversary of the Bocskai István Secondary Grammar School (Hajdúböszörmény), based on documents and school reports from the war years. Between 1915 and 1922 each school year was shortened because of lack of coal, the Spanish flu, an epidemic of dysentery, military lodgement, or the Romanian occupation. An academic year lasted for only 5-6 months instead of 10 months and all the tasks had to be completed within this short period.

What really excites the author in the history of these few years was, how much the characters in the story that began in the „Happy times of peace” foresaw the turn of the world, and whether they felt the fate-turning times coming. Management letters, education inspection reports and high school bulletins convinced her that they were not prepared for this. Their strong faith in God gave them such a moral attitude that they were able to give correct Christian answers even in difficult times like accepting Transylvanian refugees, providing tuition fee exemption for those in need and standing up to extraordinary circumstances.

During these difficult years the secondary grammar school did not decline, it had even developed, and established its strong role and presence as a recognized secondary grammar school in the region by the 1930s. The admission of diverse students did not weaken but even strengthened its standard. In this way, it founded a pedagogical creed, in which pedagogical rigor was combined with a human, humane love for the pupils.

Keywords: Bocskai István Secondary Grammar School, Hajdúböszörmény, refugees, Reformed High School Education, Post-WW1 History of Hungary

Lévai Attila

ADATOK A 20. SZÁZADI,
FELVIDÉKI REFORMÁTUS LEKÉSZKÉPZÉS TÖRTÉNETÉHEZ¹

Somogyi Alfréd egyik nemrég megjelent tanulmányának elején² felvázolja, hogy a felvidéki református lelkipásztor-képzés időrendbeli áttekintésében milyen szakaszolást figyelhetünk meg. Mint írja – a felvidéki református teológusképzés nem tekint vissza évszázados múltra, mint a Kárpát-medence más magyar református teológiái. A „saját” lelkészképzés elindítását a kényszer szülte a 20. században.

Ha a felvidéki lelkészképzés történetét korszakoljuk, akkor igazából hat időszakot nevezhetünk meg az alábbiak szerint:

1. 1925–1938: az első saját lelkészképző intézet időszaka. Losoncon működött a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház lelkészképző intézete, amely egyházi fenntartású intézményként végezte szolgálatát.
2. 1939–1945: a saját lelkészképzés okafogyottságának időszaka. A visszacsatolás után, „a magyarok alatt”,³ újra a történelmi, nagy múltú református teológiákon tanulhattak a felvidéki illetékességű teológusok.
3. 1945–1989: a saját lelkészképzés intézmény nélküli, sajátos megoldású nehezebb időszaka. Az újjáalakult Csehszlovákia idején, a szocializmus éveiben nem volt lehetőség magyar nyelvű teológiai képzésre. Az egyháznak nem volt saját lelkészképző intézete, és ideológiai okok miatt szinte lehetetlen volt az, hogy a teológusok magyarországi teológiákon tanuljanak. A lelkészképzés az 50-es évektől Prágában, a Koménusz Teológiai Fakultáson, majd a Károly Egyetem Evangélikus Teológiai Karán vált lehetővé a református teológusok számára. Ez a képzési lehetőség egyházunk teológusai számára mindmáig adott.
4. 1990–1993: a saját lelkészképzés intézmény nélküli, sajátos megoldású könnyebb időszaka. A rendszerváltást követően megnyílt a lehetőség az érdeklődők előtt, hogy Prága mellett Magyarországon és Erdélyben is tanulhassanak.

¹ Jelen tanulmány a VEGA 1/0083/20 számú, A Református Keresztény Egyház Szlovákiában a szocializmus éveiben (1948–1989) című kutatási projekt keretében valósulhatott meg. Jelen tanulmány egy kutatási folyamat apró szelete, mely kutatás a Szlovákiai Református Keresztény Egyház felsőoktatás-történetének teljes körű feldolgozását tűzte ki céljául.

² SOMOGYI Alfréd: Református teológusképzés Felvidéken, in: „Így szől az én Uram, az Úr...”, Sárospatak, Hernád, 2021, 220.

³ Így nevezi a felvidéki magyarság az I. bécsi döntés utáni időszakot, amikor a Trianonban elcsatolt területek nagy része visszakерült Magyarországhoz.

5. 1994–2004: a második saját lelkészképző intézet időszaka. A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Komáromban létrehozta és működtette saját lelkészképző intézetét, a Calvin J. Teológiai Akadémiát.
6. 2004-től napjainkig: az államilag elismert, egyetemi szintű lelkészképzés időszaka. A 2004-ben megalakult Selye János Egyetem Református Teológiai Kara biztosítja a teológusok képzését.

Ebben a tanulmányban én azokra az időkre szeretnék kiemelten fókuszálni, amelyek az ún. „köztes” időket adják elénk, tehát a losonci teológia előtti és utáni évek történéseire, a 20. század első felétől egészen teológusaink prágai tanulmányaiig, tehát az 1950-es évek elejéig. Kezdjük talán azzal, mi volt az első világháború után, milyen helyzetben volt egyházunk iskolahálózata, különösen a felsőoktatás.

Az első világháború vége után már látni lehetett azon aggasztó jeleket, majd tényleges fejleményeket is, amelyek a felvidéki iskolahálózat ellehetetlenítését voltak hivatottak szolgálni. Szép fokozatossággal igyekeztek elsorvasztani a jól működő általános iskolai hálózatot, kiemelten a református iskolákat,⁴ majd a középiskolák tudatos felszámolása következett, benne a rimaszombati Egyesült Protestáns Reálgimnázium akkori státuszában való fokozatos kivéreztetésével. Még ezeknél is súlyosabb volt a felsőoktatási intézmények irányában megmutatkozó ellenállás az állam részéről, ami azok mielőbbi megszüntetéséhez vezetett.

A trianoni idők előtt nevezetes iskolavárosok voltak a Felvidéken Selmecebánya, Eperjes és Kassa, valamint Pozsony, ahol az Erzsébet Tudományegyetem működött. Selmecebányán bánya- és erdőmérnöki főiskola működött, európai nevezetességű intézményként. Kassán jog- és mezőgazdasági akadémia, Eperjesen pedig, a több évszázados múlttal rendelkező kollégium keretében jogakadémia és evangélikus teológiai akadémia volt. A politikai hatalomváltással valamennyi felvidéki felsőoktatási intézmény sorsa megpecsételődött. Az eperjesi akadémiák 1919 tavaszán átköltöztek a maradék Magyarország területére; a jogi akadémia Miskolcra, a teológiai Budapestre. A több évszázados hagyományokkal rendelkező selmecebányai akadémia 1919 folyamán Sopronba menekült, a helyben maradt kassai gazdasági akadémia 1920-ban szintén feloszlott, s helyét egy szlovák nyelvű négyéves gazdasági szakközépiskola foglalta el. A csehszlovák hatóságok 1919 nyarán a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemet is bezárták, csupán a jogi karon folytathatták még az oktatás ideiglenesen, 1921 nyaráig. Legtovább a kassai jogakadémiát túrték meg, 1922 nyaráig engedélyezték a működését.

A bezárt pozsonyi magyar egyetem helyett a berendezkedő államhatalom 1919 folyamán hozzálátott egy új csehszlovák egyetem megszervezéséhez. Az 1919. évben kiadott 375/1919. sz. törvény cikk 1. paragrafusában kimondta, hogy Pozsonyban „csehszlovák állami egyetem” létesítetik jogtudományi, orvostudományi, természettudományi és bölcsészettudományi karral. Ezen törvény azt is leszögezte, hogy

⁴ L. bővebben: CZINKE Zsolt: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház iskolaügyi sérelmei az 1920-as években, *Teológiai Fórum* 9(2017/2), 22–48.

a felállítandó egyetemen az „előadásokat vagy cseh, vagy szlovák nyelven tartják majd. Az 1919. november 11-én kelt 595/1919. sz. kormányrendelet értelmében az új pozsonyi csehszlovák egyetem az „Universita Komenského”, azaz Komenský Egyetem nevet kapta.”⁵ Innentől számítva – egészen 2003. október 23-ig – nem volt világi magyar egyetemi képzés a Felvidéken.

ÁLTALÁNOS ÉS REFORMÁTUS FELSOÓKtatási HELYZET 1935–1945 KÖZÖTT

Ebben a rövid fejezetben csak utalások szintjén szeretném érzékeltetni azokat az állapotokat, amelyek a felsőoktatásban – nagy általánossággal – megjelentek. Egyrészt az 1938. november 2-i bécsi döntés nyomán az 1920-ban elcsatolt területek jelentős része újra Magyarországé lett. Ez a tény magával hozta azt a jelentőség-teljes eredményt is, hogy újra szabad lett az út a magyarországi felsőoktatási intézmények irányába. A losonci Teológiai Szeminárium vagy a komáromi Református Koedukált Tanítóképző Intézet végzős évfolyamainak hallgatói – 1938/39-ben (vagy a komáromi iskola esetében 1942-ben), de a még aktív hallgatói jogviszonnyal bíró hallgatóik is, gond nélkül folytathatták tanulmányaikat az általuk választott magyarországi felsőoktatási intézményben. Ám ugyanakkor itt maradt a Felvidéken a magyarságnak egy jelentős része, akik egy új államalakulatban találták magukat, s akiknek ismét új kisebbségi léttel kellett szembenézniük.

Ami a felsőoktatás általános felvidéki helyzetét illette, már a harmincas évek második felében időszerűvé vált egy újabb főiskola létesítése. Az 1937. június 25-én kelt 170/1937. számú törvénycikk kimondta, hogy Kassán létrehozzák a Dr. Milan Rastislav Štefánik Műszaki Főiskolát, amely azonban csak később, az 1938/1939-es tanévben kezdte meg működését.⁶ Az új kassai szlovák műszaki

⁵ E tekintetben, valamint a kérdéskör alaposabb feltárására nézve l.: POPÉLY Gyula: *A felvidéki magyar oktatásügy helyzete 1918–1945*, Kalligram 3 (1994/január), <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/1994/III.-cvf.-1994.-januar/A-felvideki-magyar-oktatasesegy-helyzete-1918-1945> (Letöltés: 2022. január 24), illetve a szerző alábbi kiemelkedő jelentőségű munkáit: POPÉLY Gyula: *Búcsú a főiskolától*, Pozsony, Madách-Posonium, 2005, 12–56.; Uő: *Erős várunk az iskola*, Pozsony, Madách-Posonium, 2005; Uő: *Felvidék 1918–1928 Az első évtized csehszlovák uralom alatt*, Budapest, Kárpátia Stúdió, 2014, 197–203. Leginkább ezen művek figyelembevételével és felhasználásával egy tanulmányban magam is foglalkoztam ezzel a témával, l.: LÉVAI Attila: Református felsőoktatás a Felvidéken a 20. században, in: Kováts-Németh Mária (szerk.): *Középszintű állami és felekezeti iskolák, tanítóképzők és árvaházak 1869–1949, A magyarság megtartó ereje* 3, Győr, Palatia Nyomda és Kiadó, 2019, 29–40.

⁶ „A nemzetgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat nagyszerű alkalmat adott az Egyesült Magyar Párt képviselőinek arra, hogy újból elővegyék a már több ízben is követelt, de a hatalom által állandóan szőnyeg alá söpört felvidéki magyar főiskola kérdését. A törvényjavaslat általános vitájában 1937. június 3-án gróf Esterházy János képviselő, az Egyesült Magyar Párt ügyvezető elnöke is felszólalt. Beszédében hangsúlyozta, hogy lám a kormány költségvetési nehézségekre hivatkozva utasítja el a magyar főiskola létrehozásának még a gondolatát is, most azonban egyszerre megtalálta a pénzügyi fedezetét egy új műszaki főiskola felállításának, mivel nem magyar tanintézetéről van szó...” E vitában másnap Jaross Andor, az Egyesült Magyar Párt országos elnöke is Esterházyhoz hasonló hangnemben szólalt fel, míg harmadnap a kormánypárti magyar

iskola 1938 őszén valóban meg is nyílt, de mivel az 1938. november 2-i bécsi nemzetközi döntés értelmében Kassa visszakerült Magyarországhoz, átköltöztették Turócszentmártonba.⁷ A visszacsatolás után Kassán rövidesen új magyar felsőoktatási intézmény kezdte meg működését.

A tanítóképzést illetőleg pedig a 288/1940. sz. törvényt kell megemlítenünk, amely kimondta, hogy a tanulmányi idő a tanítóképző intézetekben négyről öt évre emelkedik, a koedukáció megszűnik, ezenkívül beiratkozási, tan-, és vizsgadíjilletéket vezetnek be. Az egyetlen magyar tanítóképzőt Pozsonyban oly módon szüntették meg, hogy az 1939/40-es tanévtől kezdve nem indítottak első osztályt. A felsőoktatásban a pozsonyi Komenský Egyetemet a 168/1940. sz. törvényekkel szervezték át. (Az intézmény nevét már 1939. február 23-án Szlovák Egyetemre változtatták.) Újból kimondták (akárcsak 1919-ben) a természettudományi kar föllállítását, ezenfelül azonban az addig önállóan működő katolikus és evangélikus főiskolát az egyetemhez csatolták. Ugyancsak Pozsonyban működött egy kereskedelmi és egy műszaki főiskola. A szlovák felsőoktatási intézményekbe járó magyar nemzetiségű hallgatók számáról Popély Gyula egy e témával foglalkozó tanulmányából kaphatunk képet. Eszerint: 1938/39-ben 104, 1939/40-ben 131, 1940/41-ben 169, 1941/42-ben 171, 1942/43-ban 202 magyar nemzetiségű hallgató iratkozott be azokra.⁸

A második világháború befejezését követően mindent előlről kellett kezdeni, ám az első világháború utáni helyzethez mérve sokkal nehezebb körülmények és feltételek között. A losonci Teológiai Szeminárium már nem létezett, a Magyarországi Református Egyház teológiai intézményei elérhetetlenné váltak, Szlovákia területén csak egy protestáns teológia, a pozsonyi evangélikus intézet működött. A helyzetet más körülmények is súlyosbították és tették emberileg is keservessé.⁹

A LEKÉSZKÉPZÉS KÉRDÉSE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A nehézségeket felsorolandó, külön megemlítést érdemel a református lelkészek képzése. Ahogyan már említettem, 1950-ig magyar nem lehetett felsőoktatási diák, tehát teológus sem. Már 1945–1947-ben törvény szabályozta, ki tanulhat és ki nem szlovák felsőoktatási intézményben – s ez a magyaroknak tiltva volt.¹⁰

Schulcz Ignác képviselő is, aki magyar nyelven elmondott beszédében demagógnak és valótlannak bélyegezte Esterházy és Jaross korábbi megszólalásait. Bővebben: POPÉLY Gyula: *Búcsú a főiskolától*, 71–72.

⁷ Popély: A felvidéki magyar oktatásügy helyzete.

⁸ L.: POPÉLY Gyula: *A magyar oktatásügy helyzete a Felvidéken 1918–1945*, Magyarságkutató Intézet Archívuma (Kézirat).

⁹ L. ERDÉLYI Géza: Református lelkészképzés Csehszlovákiában és a Szlovák Köztársaságban (A losonci Teológiai Szeminárium valamint a komáromi Calvin János Teológiai Akadémia létrehozásának indokai és körülményei), in: Erdélyi Géza: *Erőt kaptok, és tanúim leszek*, Pozsony–Bratislava, Madách–Posonium, 2005, 224.

¹⁰ Csémy Lajos maga is Pozsonyban szeretne volna befejezni teológiai tanulmányait, de erre nem kerülhetett sor, mely tényről maga így vallott: „...a nehézségeket látva a következő tanévben, 1945 őszén beiratkoztam a pozsonyi Evangélikus Teológiai Fakultásra, ahonnan azonban az

1949-ben 2 diákunk azért kényszerült a pozsonyi lutheránus teológia elhagyására, mert magyar nemzetiségűnek vallották magukat. Ugyanezen a fakultáson viszont azok a teológusok, akik reszlovakizáltak, maradhattak, s folytathatták tanulmányukat. Igaz, hogy a negyvenes években is volt olyan kezdeményezés, amely azt szorgalmazta volna, hogy egyházunk a maga teológusképzését a pozsonyi evangélikus teológiai karon oldja meg, de ez a szlovák lelkészek körében sem lelt teljes támogatásra. Megjegyzendő, az akkor szolgáló szlovák lelkészek egy bizonyos része is már Prágában tanult akkoriban, s igaz, hogy az 1939-es, majd az 1942-es csehországi történések végett¹¹ Pozsonyban kellett tanulmányukat befejezniük, de a teológusok képzését ezek a lelkészek is inkább Prágában kívánták megoldani.¹²

A lelkészellátottság ügye is egyre nagyobb problémát jelentett a világháború után, sőt – ezen időszakra (40-es évek vége, 50-es évek eleje) szinte kritikussá vált. A kitelepítések, deportálások és a kárpátaljai egyházrész elcsatolása felére csökkentette a reformátusság létszámát, s az egyház területéről ebben az időszakban 59 lelkész távozott.

A felsorolt tényekhez az is hozzátartozik, hogy még a negyvenes években teológusaink egy része – csak néhány emberről volt szó – titokban Magyarországon tanult, s illegálisan tért vissza és szolgált egyházunkban – de ez sem kompenzálta a lelképásztorok (főleg a magyar nyelvűek) hiányát. A lelkész-utánpótlás kérdésének tárgyában megoldást kellett találni,¹³ s már a világháború után közvetlenül

első félév után távoznom kellett L. Novomeský megbízott (poverník) rendelete következtében, amely az összes német és magyar nemzetiségű hallgatót kizárta az ország összes egyeteméről. Tiltakozásunkat az európai hagyományú egyetemi szabadság ilyen megcsúfolása ellen egyetlen fórum sem érdemesítette válaszra, ezért újra vissza kellett térnem Párára »fekete« , nem vesélytelen átkelésekkel a Dunán.» CSÉMY Tamás: *Doctor Universalis. Emlékkönyv Csémy Lajos 80. születésnapja alkalmából*, Budapest–Prága, Magánkiadás, 2003, 19–20.; illetve BUZA Zsolt: *A (Cseh) szlovákiai Református Keresztény Egyház története 1945 és 1989 között*, doktori értekezés, Komárom, 2013, 73.; Ezekre a törvénytelenésekre Erdélyi Géza maga is utalt életrajzi könyvében, vö.: ERDÉLYI Géza: *Hűség (Életrajz)*, Pozsony–Bratislava, Madách–Pozonium, 2013, 52.

¹¹ L. HORÁK, Zábaj: *Církev a české školství*, Praha, Grada Publishing, 2011, 201. és JINDRA, Martin: Bohoslovecká výchova v Církví Československé (Husitské) se zeměním na léta 1935-1945, *Theologická Revue* 87(2016/4), 469–470.

¹² A prágai teológia ekkorra már jóval nagyobb elismertségű volt térségünkben, mint a pozsonyi. A kapcsolatok ápolásának kérdésében is kiegyenlítettnek mondható az arány, amellyel egyházunk akár a prágai vagy a pozsonyi evangélikus teológiával kapcsolatban ápolott. Sőt, tekintettel arra a tényre, hogy J. L. Hromádka dékán a losonci teológián is volt már a harmincas években több alkalommal előadni, továbbá hogy nagyon jó kapcsolatot ápolott több szlovák volt teológusával, s kiemelten Varga Imrével – ezek a tények egyértelműen a prágai teológia felé billentették a jövődi teológusképzés eldöntésének tárgyalásakor a mérleg nyelvét.

¹³ A Szervező Bizottság 1946 júliusában arról döntött, hogy akik Magyarországon kezdték el tanulmányukat, azok a prágai Husz Evangéliumi Teológiai Karon folytassák, akik pedig Pozsonyban, az evangélikus teológián voltak, ott is fejezzék be tanulmányukat. A szándék az volt, hogy akik a teológiai tanulmányok befejezése után az egyházban lelkészként akarnak szolgálni, a prágai intézményben szerezzék meg képzésüket. A prágai intézményben az oktatás cseh nyelven folyt, viszont két oktatói állást biztosítottak a magyar református hallgatók számára a gyakorlati teológia szakterületén. Az egyház pedig a tanulmányok után lelkésztoábbképzésekkel igyekezett

meghirdették a teológusképzésre való jelentkezést az egyházban – akkor még Pozsonyt preferálva.¹⁴ Néhány évig a szlovákjakú református teológus diákok voltak túlsúlyban, mivel az ötvenes évek végéig, a hatvanas évek közepéig Csehszlovákiában a magyar érettségizettek egyik legnagyobb továbbtanulási problémája a szlovák vagy cseh nyelv hiányos ismerete volt, aminek következtében már a felvételi vizsgákon is kevesen jutottak be a felsőoktatási intézményekbe, s később a már bejutottak közül is többen emiatt adták fel a továbbtanulást.

Viszont ezen tények mellett a mi egyházunk lelkészeinek képzése mégis Prágába tevődött át. Igaz, hogy a háború után közvetlenül a lelkészek körében felmerült az önálló képzés kérdése – ha másként nem, akkor legalább a volt losonci teológiai szeminárium mintájára, amelynek tanári karából még többen éltek –, csakhogy a háború pusztításának nehéz helyrehozatala, továbbá a szlovák–magyar kérdés az egyházon belül, majd azok a kezdeményezések, amelyek Prága irányába vitték egyházi teológusképzésünk jövőjének tervezését, hamarosan Prága javára döntöttek el a kérdést. A Református Lelkészek Egyesületének megalapításakor, 1949-ben Hromádka dékán is a meghívottak között volt, aki előadást is tartott az alkalmon. Ebben szólt a cseh-testvérek és a magyar reformátusság szoros történelmi kapcsolatairól is, és felajánlotta, hogy a prágai teológiai fakultáson készek fogadni a szlovákiai református egyház teológusait, s készek létesíteni magyar tanszékét is¹⁵ (megj.: ami persze ilyen formában sohasem valósult meg).

a lelképásztorokkal foglalkozni. A lelkészhiány azonban állandósult, és a kommunista diktatúra évtizedeiben folyamatosan 70-80 lelkészi állás betöltetlen maradt, így egy-egy lelkész több gyülekezetéről is gondoskodott. Lásd e tekintetben: GÉRESI Róbert: A felvidéki magyar reformátusság élete a kommunista diktatúra alatt, in: Zombori István (szerk.): *A cseh-szlovákiai magyarság megpróbáltatásai vallási, politikai, kulturális téren 1938–2018*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2020, 109.

¹⁴ A magyar reformátusság felszámolásának egyik láncszeme teológusainknak a pozsonyi evangélikus karra való irányítása lett volna, amit Andrej Mat’ášik (eredeti családi neve Mátyás volt) meg is fogalmazott a református egyház folyóiratában, a „Kalvínske hlasy”-ban publikált „Rezolúciójában” (MATÁŠIK, Andrej: Rezolúcia, *Kalvínske Hlasy*, 1946. augusztus 7–8. sz./, amelyben követelte a pozsonyi evangélikus karon két református tanszék (systematica és practica theologica) kialakítását. Ez református egyházunkra nézve beláthatatlan veszéllyel járt volna, mert ha Mat’ášik terve megvalósul, akkor a mai Szlovákiában nagyon kevés esély maradt volna a magyar reformátusság önazonossága megtartására. Ha teológusaink a pozsonyi evangélikus karon képezettek volna, akkor az itt kialakult baráti kapcsolatok révén, meg a feltételezhető világi és egyházi nyomásgyakorlás, valamint a nem kis külföldi támogatás talán néhány év, esetleg évtized elteltével létrejehetett volna a szlovákiai evangélikus és református egyház egyesülése is, mint ahogy az már Csehországban 1918 végén megvalósult, létrehozva a Cseh-testvér Evangéliumi Egyházat. E témához bővebb adalékokkal szolgál: MOLNÁR János: Magyar református teológusaink a prágai teológián: A „prágai teológia”, in: Lévai Attila (szerk.): *Egyház és történelem. Tanulmányok az egyház életéről és történelméről*, Szentendre: Tillinger Péter műhelye, s. a., 215–217.; Summa summarum: a pozsonyi teológusképzés helyét a prágai teológus képzés lett előtérbe helyezve.

¹⁵ TÖMÖSKÖZI Ferenc: Az egyházellenesség egyes formái és hatásai a csehszlovákiai református keresztyén egyházban, *Eruditio-Educatio* 4(2009/4), 109. Szabó Antal a maga kézíratos egyháztörténetében így ír erről a Hromádka által előadott beszédről: „...megemlítette azt, hogyan született újjá a Türelmi Rendelet után a cseh protestantizmus, mikor Sárospatakról több mint

Az 1950-es év elejére már minden arról tanúskodott, hogy a teológusok képzése Prágában elrendezett tényként kezelendő. Ekkorra már megjelent a kormány 112/1950. sz. rendelete a lelkészképző karokról, amely szerint a római katolikus lelkészek képzése a prágai és a pozsonyi Római Katolikus Cirill és Metód Teológiai Karon, a csehszlovák egyház lelkészei a prágai Husz Csehszlovák Teológiai Karon, a cseh-testvér egyház lelkészei a prágai Comenius Evangélikus Teológiai Karon, az evangélikusoké a pozsonyi Szlovák Evangélikus Teológiai Karon, a pravoszlávoké az újonnan létesített prágai Pravoszláv Teológiai Karon történik. A református egyház teológus hallgatóinak a Comenius Evangélikus Teológiai Kar biztosított helyet.¹⁶ Az egyház hivatalos lapjában a *Kalvínske Hlasy*ban a teológusképzés meghirdetése kapcsán pl. már úgy interpretálták a Prágában való teológusképzés tényét, hogy:

„...miután Pozsonyban nem lehetett megoldani a mi [református] teológusaink megfelelő elszállásolását, ezért a Szlovák Egyházügyi Hivatal és az Állami Egyházügyi Hivatal jóváhagyásával egyházunk Szervezőbizottsága a teológusok képzését a prágai Komenský Evangélikus Fakultásra összpontosítja. Ezen a karon lesz bebiztosítva jövendő lévitáink kétéves képzése és nevelése is, amelyet eddig a mi kassai Hittudományi Képzőnk fejtett ki, s amely intézmény megszűnt.”¹⁷

25 lelkész jött Cseh- és Morvaországba pótolni a lelkészhiányt. Ezért örök hálával tartozunk a Magyaroknak.” SZABÓ Antal: *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története*, 1987 (kézirat), 54.; Ezt a hálát erősíti meg a következő forrás is: KRÜZSELY József: *A magyarok és a csehek kapcsolata, Teológiai kapcsolatok, A Losonci Teológiai Szeminárium (1926–1939)*, 202. Búza Zsolt doktori dolgozatában ezen tényeket így foglalta össze: „1950-ben a 112/1950. számú kormányrendelet alapján, amely minden Csehszlovákiában működő keresztyén egyház hittudományi nevelését felülbírálta, megtörtént az egyezés. Magyar tanszéket nem hoztak létre, de a református egyház két tanerő számára kapott helyet a fakultáson: a fakultás egy docensi, és egy professzori állást biztosított.” Búza: *A (Cseh)szlovákiai Református Keresztyén Egyház története 1945 és 1989 között*, 75–76.

¹⁶ POPÉLY Árpád: *A (Cseh)Szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*, Somorja, Fórum Ki-sebbségkutató Intézet, 2006, 706.; kiegészítésként l. még: ERDÉLYI Géza: Egyházunk helyzete és működése 1968-tól 1990-ig, in: Erdélyi Géza: *A megtisztulás és megújulás útján, Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Kulturális és Köznevelődési Központja*, Rimaszombat, 2019, 65–66.

¹⁷ Saját fordítás. Eredeti szlovák szöveg: *Kalvínske Hlasy*, 1950. szeptember 15., 7.

ABSTRACT

Attila Lévai: Data on the History of Reformed Pastoral Education in the Upper Hungarian Reformed Church in the 20th Century

The Reformed Christian Church in Czechoslovakia (from 1993 Slovakia) had to train its own theologians in several places in the twentieth century. As a consequence of the changes in the national borders after the Treaty of Trianon (1920), the church organized the training of pastors in Losonc and established a seminary that operated until 1939. Between 1939 and 1952, the theologians of the Reformed Church in the Upper Hungarian region studied mainly in the theological seminaries in Hungary, but the events of World War II. and the years that followed made it increasingly difficult for the ethnic Hungarian citizens in Czechoslovakia, who formerly studied theology in Hungary, to pursue theological studies in their mother tongue. This is because Czechoslovakia regarded Hungarians almost as enemies from 1948 onwards. Moreover, their elimination within the country was the aim of the deportation plans of the new Slavic state, facilitated by the discriminatory decrees of Benes, the population exchange and the reslovakisation. Although the state border with Hungary was almost impenetrable, many Hungarian students from Czechoslovakia managed to cross it to continue their studies in Hungary to gain proper theological education in their mother tongue. It was at this time that a series of negotiations took place between the Hungarian leaders of the Reformed Christian Church of Czechoslovakia and the heads of the Lutheran and other Protestant theological faculties in Bratislava and then Prague in order to guarantee the training of mostly Hungarian theological students in a Slavic-speaking context in the newly formed state. These negotiations led to the fact that the Reformed theologians (mainly Hungarian and a much smaller group of Slovakian-speaking Reformed people) in Czechoslovakia were 'offered' to continue their theological studies in Prague from the 1950s. This paper intends to present a critical analysis of these historical processes.

Keywords: Reformed, theology, university, Losonc, Bratislava, Prague

Siba Balázs

MENTÁLIS KÉPEK HASZNÁLATA A GYAKORLATI TEOLÓGIÁBAN.
A VALLÁSPEDAGÓGIAI ÉS PASZTORÁLPSZICHOLÓGIAI TANSZÉK SZAKMAI
KONCEPCIÓJÁNAK BEMUTATÁSA

A valláspedagógiában megvoltak a különböző paradigmák, korszakok és divatok. Az 1980-as években James Fowler formálta át a pedagógiai gondolkodást a hit-fejlődés elméletével.¹ A 2000-es évek elején Howard Gardener többszörös intelligencia elmélete vált divatossá és a mai református hittankönyveink egy alapvető elméletévé.² Néhány évvel ezelőtt egy princetoni kollégával beszélgettem ezekről a divatokról, elméletekről, és ő a fülembe ültette a bogarat, amikor azt mondta, hogy szerinte a legújabb korszak a neuroscience (neurotudomány) területe lesz, és hogy ez fogja átformálni majd a pedagógiánkat.³ Azóta foglalkoztat ez a terület, és amikor 2019-ben egy neurotudományi valláspedagógiai könyv recenzióját írtam, találkoztam egy olyan szemponttal, amely ajtót nyitott számomra. Ez pedig az, hogy a hatékony tanuláshoz szükségünk van a „big Picture”, az összkép látására.⁴ A Valláspedagógiai és Pasztorálpszichológiai Tanszék szakmai koncepciójának bemutatásához egy mentális képet hívok segítségül, de első lépésként a mentális képek használatának fontosságát mutatom be.

A MENTÁLIS TÉRKÉPEK HASZNA

Rengeteg információ áramlik felénk nap mint nap. Szakszóval élve kognitív terhelésben vagyunk, könnyű eltévedni és nehéz megtalálni a tájékozódási pontunkat, akár a tanulásban vagy akár az élet más területein.⁵ Az információáradatban

- 1 PÁNGYÁNSZKY Ágnes – SIBA Balázs – SZABÓNÉ LÁSZLÓ Lilla: *A gyülekezetpedagógia mai kihívásai*, in: Siba Balázs–Szabóné László Lilla – Pángyánszky Ágnes (szerk.): *Együtt a hit útján*, Budapest, Kálvin, 2019, 47–86.
- 2 SZÁSZI Andrea: Lehet-e mindenki tehetséges? A tehetség fogalmának árnyalása Howard Gardner „sokrétű intelligencia” elmélete alapján, *Magyar Református Nevelés* (2010/3), 39–55.
- 3 Gordon Stanley Mikoski, Associate Professor of Christian Education, Princeton Theological Seminary.
- 4 SIBA Balázs: *Neurobiológia a tanításban*. Mariale M. Hardiman *The Brain-Targeted Teaching Model for 21st-Century Schools* című könyvének ismertetése a hitoktatás szempontjából, *Magyar Református Nevelés* (2019/4), 84–89.
- 5 SWELLER, John – AYRES, Paul – KALYUGA, Slava: *Cognitive Load Theory*, New York, Springer, 2011. doi: <https://doi.org/10.1007/978-1-4419-8126-4>.

hogyan vághatok rendet, hogyan találhatom meg, hogy mi az értékes, merre, hogyan fejlődjek, induljak el? – tehetjük fel a kérdést, akár naponta. Viszont, hogyha nagyobb összefüggésből nézünk rá tudatosan a dolgainkra, akkor valami érdekes történik. Ha felülnézetből tekintünk az életvilágunkra, akkor már nem is vagyunk olyan elveszettek. Ha a tananyagot, a különböző tudományos sémák rendszerét is megpróbáljuk összképként szemlélni, akkor talán nem is annyira elveszett az ügy, mint gondolnánk.

Mi a haszna a mentális térképnek? Gondolatok, mémek, tudományos sémák rengetegében egy térkép segíthet bennünket abban, hogy el tudjunk igazodni. Úgy van ez valahogy, mint amikor a csillagokat nézzük az égbolton, és hogyha megtanultuk, hogy hogy néz ki a Cassiopeia vagy a Nagy Göncöl, akkor megtalálhatjuk őket az égen, és ahhoz képest tájékozódunk. Így lehetünk a tudományos sémák világában is, ahogy a csillagos égen is sokféleképpen lehetne gondolatban összehúzóztatni egyfajta térképpé a csillagokat, de előttünk ezt valakik megtették, és lett egy térképünk arra nézve, hogy tájékozódni tudjuk az égbolton. A menedzsmentirodalomban van egy divatos anekdota, amely ide illik.⁶ Az első világháborúban egy katonai alakulat eltévedt az Alpokban, mert hónapokig sűrűn esett a hó, és nem találták meg a kiutat. Az egyik katona zsebében találtak egy térképet, amely alapján elindultak, és két nappal később kijutottak a kelet felől, megtalálták a helyes utat és életben maradtak. Csak később derült ki, hogy az a térkép, melyet ez a kiskatona talált a zsemlében, nem is az Alpok, hanem a Pireneusok térképe volt...

Nem azt mondom, hogy bármerre mehetünk, de mégis szükségünk van térképekre az irányban, hogy tudjuk, mit tanulunk, merre haladunk, meglegyen annak a képzelete, hogy valamilyen módon haladunk előre. Persze nem mindegy, hogy milyenek ezek a térképek.

Az igazán jó térképek olyanok, amelyek valóban segítenek. Az igazán jó elmélet az, amelynél valóban rárezonálunk, és pontosan kifejezi azt, amit én is látok, érzek, gondolok a világról. Megvan benne az a frappánság és jól leírja a tapasztalati valóságot. Ilyen térképeket keresünk és veszünk át, illetve gyártunk egész életünk során.

AZ ELMÉLET ÉS GYAKORLAT ÖSSZEFÜGGÉSE

Nem mindegy, hogy milyen térképeink vannak. Ebből a szempontból van igaza Amadeo Cencininek, aki a következőt írta, jellemformálásról szóló könyvében: „Nincs gyakorlatiasabb dolog egy jó elméletnél...”⁷ Ez jól kifejezi azt az ellentmondást, amit a gyakorlati teológia is magában hordoz. Hiszen amikor gyakorlati teológiát tanítunk, az első kérdések között mindig az szerepel, hogy mit kellene csinálni, és hogyan kellene tanítani, lelkigondozni. A „mit” és a „hogyan” kérdé-

⁶ “Any old map will do” meets “God is in every leaf of every tree”, <https://statmodeling.stat.columbia.edu/2012/04/23/any-old-map-will-do-meets-god-is-in-every-leaf-of-every-tree/> (Letöltés: 2023. augusztus 13.)

⁷ CENCINI, Amadeo: *A Fiú lelkiélete*, Budapest, L'Harmattan, 2010, 14.

sek uralkodnak. Hogyha csak ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk, akkor a gyakorlati teológia könnyen a megoldási módszerek tanulmánygyűjteményévé válhat, de a gyakorlati teológiának ennél több a feladata. Ehhez a többhöz viszont kellenek a jó elméletek. Van ellentmondás a gyakorlati teológiában, mert egyrészt gyakorlati, ugyanakkor mégis elméleti is kell legyen. Olyan a gyakorlati teológia, mint egy oximoron.⁸ Látszólag kevésbé összefüggő dolgok mégis csak összetartoznak benne.⁹ Hogyan függhet össze két látszólag más terület az életünkben: a nagyon gyakorlati, a földhözragadt, a cselekvés, az emberi kapcsolatok világa és közben a teológia mint elmélet, az örök igazságok és kategóriák, normák kifejezésének tudománya? Hogyan lehet az, hogy ezek mégis csak összefügghetnek?

Modellek nélkül a gondolkodásunk is lehetetlenné válna.¹⁰ Nagyon sok mindent teszünk gondolkodás nélkül. Ha végiggondoljuk a napunkat, akkor nagyon sok rutinszerű cselekvésünk van, amelyeket végigfuttatunk a napunk folyamán. Akár 30-40 százaléka is az időnknek rutinszerű.¹¹ De mi van akkor, ha nem rutinból cselekszem, hanem mégis csak szeretném érteni, hogy mit teszek? Mi történik a környezetemben és belső világomban, ha folyamatosan reflektálok arra nézve, hogy mi az, ami a külső világban történik?¹² Hogyan készítjük a belső mentális térképeket az életünkben? Hogyan dolgozzuk fel a valóságot? Ez egy olyan nagy kérdés, amely nem férne bele ebbe az előadásba, hiszen a filozófiát is már ezer évek óta érdekli ez, Platóntól kezdve a mai napig nagy kérdés, hogyan rakjuk össze a valóságot.¹³

Á BELSŐ KÉPEK MINT A GONDOLKODÁS „MANKÓI”

Jerome Bruner két külön megismerési módot különböztet meg: az egyik lehetőség az, hogy narratívákat, történeteket gyártunk, és ezekben eseti módon mások történeteiből rakjuk össze azt a valóságot, amelyben élünk, illetve történeteket veszünk át.¹⁴ Bruner szerint amikor az emberiség történetében megjelent az írásbeliség, akkor megjelent a paradigmátikus gondolkodás is. Ebben benne van az, ami nem az idői szekvenciális,

⁸ SIMON, Chris: Pastoral Theology: Is it an Oxymoron?, *Australasian Pentecostal Studies* (2001/4).

⁹ Pár példa az életünkből vett oximoronokra: nyílt titok, fülsüketítő csend, lehetetlen megoldás, városi terepjáró.

¹⁰ BRANSON, Mark – MARTINEZ, Juan F.: *Churches, Cultures and Leadership. A Practical Theology of Congregations and Ethnicities*, Downer Grove, IVP Academic, 2011, 41.

¹¹ DUHIGG, Charles: *A szokás hatalma. Miért tesszük azt, amit tesszünk, és hogyan változtassunk rajta?* Solymár, Casparus Kiadó, 2015, XVI.

¹² A belső beszéd szabályai mások, mint a hangos beszédé, ugyanis itt nem kell mindent „kimondanunk”, hogy megértsük. Gondolataink nyelve ugyanis jelentéstartalmakat, szimbólumokat, metaforákat, érzéseket, impressziókat is tartalmaz, amik a hétköznapi nyelvben leírhatatlanok. L.: VIGOTSKIJ, Lev S.: *Gondolkodás és beszéd*, Budapest, TREZOR, 2000, 261–262.

¹³ Már Platón híres barlanghasonlata is a mentális reprezentációk kérdéskörével foglalkozott. L.: PLATÓN: *Platón összes művei I-III.*, Budapest, Európa, 1984, VII. fejezet.

¹⁴ A megismerés narratív és paradigmátikus módozata Bruner értelmezésében. L.: PLÉH Csaba: A mai lélektan, *Magyar Tudomány* (2004/11), 1225. Vö.: BRUNER, Jerome: *Valóság elmék, lehetséges világok*, Budapest, Új Mandátum, 2005, 19–45.

hanem az örök igazság, a normák világa, amelyek érvényesek lehetnek más kontextusokban is. Mind a kettő létezett történelmünk során, tehát narratív módon is hagyományoztuk a tudást és a világ megértését, de az elmúlt több ezer évben a paradigmaticus gondolkodás is megjelent a gondolkodásunkban. A képi gondolkodás azonban még a narratívát is megelőzte, ott volt a narratív mellett és a paradigmaticus mellett egyaránt.¹⁵ Abban, hogy mentális képek megjelentek, és próbáltuk magunknak lefordítani valahogy a történeteket, a paradigmákat, mindig is segítségül voltak belső képeink.

MENTÁLIS KÉPEK A GYAKORLATI TEOLÓGIA TANÍTÁSÁBAN

Tanulási szempontból jó, hogyha vannak belső képeink.¹⁶ Néhány példát hadd hozzak arra nézve, hogy akár a paradigmaticus, akár a narratív megismerési módban hogyan jelennek meg különböző térképek, mentális képek. Nagyon sokféle használunk ezekből a gyakorlati teológiában is. Vannak matematikai modelljeink, például a lineáris modellek: prédikációban a három pont és a vezetéselméleti könyvekben a négy legjobb, meg a hét még jobb módszer stb. Vannak statikus és dinamikus modellek, explicit és implicit modellek, deduktív, induktív, illetve összekötő modellek egyaránt.¹⁷ Vannak geometriai példák. Például Schulz von Thun kommunikációs elmélete, amely azt írja le, hogy egy kommunikációs helyzetben négyféle módon vagyunk jelen és halljuk egymást.¹⁸ Van, amikor nem a matematika, hanem különböző életmetaformák jelennek meg grafikus ábrázolásban. Például Erik H. Erikson pszichoszociális fejlődés elmélete olyan, mint egy lépcsőjárás.¹⁹ James Fowler elmélete pedig az életben mintegy a spirális növekedést, az újra visszatérő témákat hozza elénk.²⁰

De nemcsak a paradigmáknak, hanem a narratíváknak is lehetnek ilyen térképei. A mai református egyházban egyre többen olvassák Craig Bartholomew és Michael Goheen *A nagy történet* című könyvét.²¹ Ennek is van mentális leképeződése. A kereszténység nagy metatörténetének térképe: a teremtés, bűneset, megváltás, új teremtés négyessége egyetlen képben összefoglalva.²²

Mi haszna van annak, hogy akár a narratívákat, akár a különböző paradigmákat megtámogatjuk mentális képekkel?

¹⁵ BUZAN, Tony: *Elmetérképezés mesterfokon*, Budapest, Bioenergetic Kiadó, 2019, 40–45.

¹⁶ JÁRDÁN Tamás – PATAKI Anna: *A coaching by drawing módszer. Hogyan indíts el változást egy rajzzal?*, Budapest, HVG Könyvek, 2021, 14.

¹⁷ FRIGG, R. – HARTMANN, S.: Models in Science, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Spring 2006 Edition, <https://plato.stanford.edu/entries/models-science/> (Letöltés: 2023. augusztus 13.)

¹⁸ SCHULZ VON THUN, Friedemann: *Miteinander reden: 1 – Störungen und Klärungen. Allgemeine Psychologie der Kommunikation*, Rowohlt Taschenbuch Verlag (Auflage: 48.) 2010, 5.

¹⁹ ERIKSON, Erik H.: The problem of ego identity, *Journal of the American Psychoanalytic Association* 4(1956), 56–121. doi: <https://doi.org/10.1177/000306515600400104> (Letöltés: 2022.09.23.)

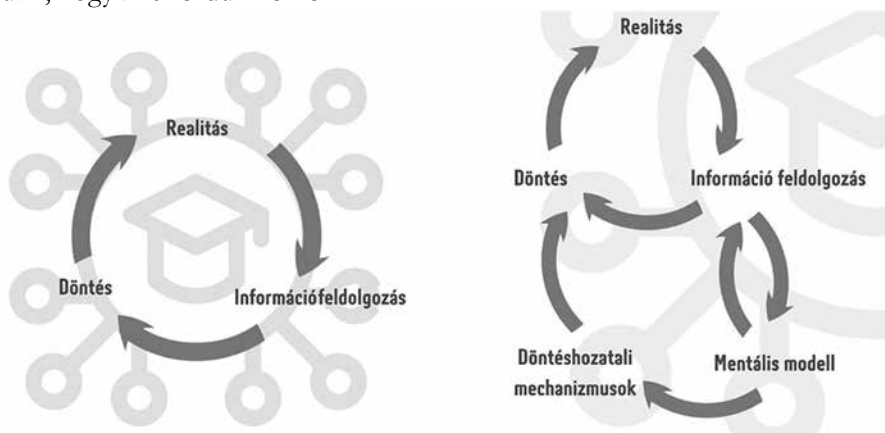
²⁰ FOWLER, James: *Stages of Faith*, New York: Harper One, 1981, 275.

²¹ BARTHOLOMEW, Craig G. – GOHEEN, Michael W.: *A nagy történet. Hogyan találjuk meg a küldetésünket a Biblia elbeszélésében?*, Budapest, Kálvin, 2018.

²² <https://www.truth78.org> (Letöltés: 2023. augusztus 13.)

A KÉTHUROS TANULÁS SEGÍTÉSE

A többhurkos tanulási folyamat elmélete rávilágít a mentális képek hasznosságára.²³ Az első ábrán láthatjuk az egyhurkos (egykörös) tanulást, ez az, amikor (1) zajlik az életünk; (2) feldolgozzuk a bejövő információkat; és (3) döntést hozunk, hogy mit kezdünk ezzel.

1. ábra²⁴

A másik ábrán ez kiegészül két új ponttal: (1) a realitás, (2) információfeldolgozás, (3) mentális modell, (4) döntéshozatali mechanizmusok, és (5) döntés. Ezt az utóbbi sémát kéthurkos tanulásnak hívják. (Van háromhurkos tanulási modell is, de az már a rendszerszintű változások leírására szolgál, a mi szempontunkból viszont most a kéthurkos tanulás elmélete a fontos.)²⁵ Az, hogy ha nemcsak input és output van, hanem van reflexió idő, és ehhez kapok segítséget, hogy hogyan értelmezsem a valóságot. A mögöttes okokat kezdem el vizsgálni. Amikor egy mentális képet használok, vagy térképet, ebben ad nekem segítséget, hogy ne csak ok-okozati összefüggéseket lássak, hanem próbáljak egy picit mélyebbre látni és jobban megérteni az adott kontextust. Példa a tanszékünk életéből: a hetedik féléves képzésünk egy gyakorlati képzés, amelynek során a hallgatók többek között csoportdinamikát és vezetéselméletet is tanulnak. Az évek során megfigyeltem azt, hogy amikor kiküldjük a hallgatókat terepre, akkor ők előtte kapnak hozzá térképeket, hogyan olvassák a csoportbeli rangok kérdését, a csoportszerepeket, a munkahelyi viselkedést. Amikor aztán visszajönnek az egyetemre, a megfigyeléseiből látszik, hogy nemcsak megnéztek valamit, hanem meg is értettek, mert

²³ WATZLAWICK, Paul – WEAKLAND, John H. – FISCH, Richard: *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*, Budapest, Gondolat, 1990, 115.

²⁴ Saját szerkesztés, vö.: PULINKA Ágnes: Loyolai Szent Ignác tanulási elmélete, *Vezetéstudomány* 36(2015/5), 34–44, 36.

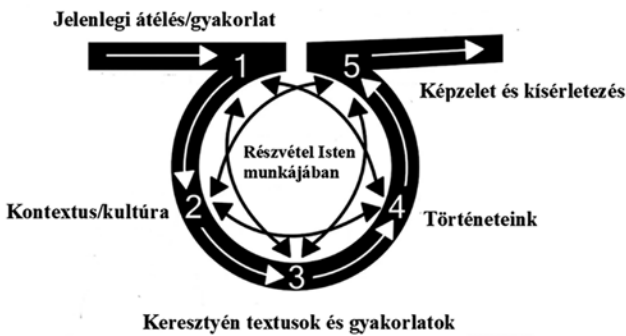
²⁵ BELLERSEN, Monique – KOHLMANN, Inez: *Interjú. Az elakadástól a változáson át a kibontakozásig a csoportos akciótanulás tíz módszerével*, Budapest, Harmat, 2021, 26–27.

ezek a térképek, modellek segítettek nekik a valóság értelmezésében, illetve térképet adtak, hogy mire legyenek figyelmesek.²⁶ Egy-egy ilyen mentális térkép segít abban, hogy picit mélyebbre ássunk, és nagyobb összefüggésekben, jobban tudatosodjon bennünk, hogy miben is vagyunk benne az életünk során.

A BRANSON–MARTINEZ MODELL

A mentális képek vagy térképek nem újdonságok a teológia történetében sem.²⁷ Van egy mentális modell, amely minden teológusnak ismerős: ez a schleiermacheri fa.²⁸ Ez is egy mentális modell arra nézve, hogy szót értsünk egymással, hiszen a teológia nagyon nagy terület, az ókori régészettől egészen a kognitív pszichológiáig sokféle tudományterülettel állunk párbeszédben, és pont egy mentális kép, egy fa képe segít egy rendszerben látni a sokféleséget.

A gyakorlati teológiának is sokféle modellje létezik: habitus modell, korrelációs modell, hermeneutikai, van narratív is, illetve a pásztori ciklus modellnek sokféle változata, de nem ezeket választottam, hanem egy másikat, mégpedig két ok mi-

2. ábra³⁰

att. Az egyik az, hogy ez a modell egy dinamikus modell, a másik pedig, hogy nagyon nagy hangsúly van benne a spiritualitáson.²⁹

Az alábbiakban Mark Branson és Juan Martinez gyakorlati teológiai modelljét mutatom be röviden.

²⁶ KÖNIG, Oliver – SCHATTENHOFER, Karl: *Bevezetés a csoportdinamikába*, Budapest, in Dynamics Consulting Kft., 2014.; GELLERT, M. – NOWAK, C.: *A csapatépítés nagykönyve. Csapatépítés, csapatmunka, csoporttanácsadás elmélete és gyakorlata*, Miskolc, Z-Press, 2010.

²⁷ Például a 12. századból Fiore, a Szentháromság ábrázolások teológiai tételt ábrázolt ilyen térkép-szerűen. Egy másik kódexből Ramón Lull a tudás fája a 13. századi ábrázolásban. Lull 13. század végi műve valójában 16 tudásfát tartalmazott, minden témának saját gyökere, törzse és ágai voltak. <http://www.scottbot.net/HIAL/index.html?p=39166.html> (Letöltés: 2023. augusztus 13.); A tudás rendszerezésére, térképkalkotásra a tudás fája, több ezer éves mintázat az emberiség történetében. Gioacchino da Fiore, *Liber figurarum*, Tav. XI., <https://www.prphbooks.com/blog/gioacchino-da-fiore> (Letöltés: 2023. augusztus 13.); Egy másik példa az 1855-ből való kép, amely John Bunyan nyomán a kárhozat és üdvösség sorrendjét, illetve okait bemutató térkép: <https://reasonabletheology.org/product/map-salvation-damnation/> (Letöltés: 2023. augusztus 13.)

²⁸ SCHLEIERMACHER, F., *Die Praktische Theologie nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt*, Berlin, 1850, 12.

²⁹ BALLARD, Paul H. – PRITCHARD, John: *Practical Theology in Action*, InterVarsity Press, 2006, 58–60.

³⁰ BRANSON, Mark – MARTINEZ, Juan F.: *Churches, Cultures and Leadership. A Practical Theology of Congregations and Ethnicities*, Downer Grove, IVP Academic, 2011, 45.

A nulladik és minden köztes lépés: Isten jelenléte az életben

Teológiai értelemben a lelki növekedés és a másik ember számára serkentő, gyógyító jelenlét nem csupán az akaratérőn, vagy „spirituális fegyvelmen”³¹ keresztül valósul meg, hanem az önátadás csendjében. Olyan kapcsolat ez, amelyben az én és az isteni Te együtt alanyai a dialógusnak.³² Ha a transzcendens valóság, és a Vele való kapcsolat dialógus, akkor nemcsak emberi „minden értünk van” fejlődésről, növekedésről van szó. A keresztyén spiritualitás szerint a hit ajándék, és nem emberi próbálkozás eredménye, hanem az isteni hívásra adott válasz. Ez a spiritualitás önértelmezésében Istenre reagáló, az Ő megszólítására reflektáló életvitelt jelent. Loder szavaival élve minden lépés előtt és után szükségünk van erre: „képzeltbeli ugrás egy másik valóságba, Krisztus jelenlétének valóságába”.³³

Első lépés: az átélés

Zajlik az élet és közben megjelennek olyan élethelyzetek, melyek reflexióra készítetnek bennünket. Amikor nincsenek egyértelmű válaszok és nem segít a kialakult rutin. Valóságfelfogásunk nem csupán a tapasztalt dolgok elemzéséből és a jelenségek leírásából áll, hanem a háttérben mindig ott van egy értelmezési háló, melynek alapján rendezzük az eseményeket. A valóságértelmezés mögött keretként mindig ott van egy már értelmezett valóság.³⁴

Második lépés: a kontextus/kultúra

A második pont a kontextus megértése és a kultúra által felkínált utak és válaszok feltérképezése. Ez az a lépés, amikor a teológia más diszciplínákkal párbeszédbe kerül, és kíváncsi arra, hogy mit mond az emberről, az életéről a társadalomtudomány. A teológia és a társadalomtudományok között van feszültség.³⁵ Sajátos félelem, hogy a módszerek elválasztanak Krisztustól. A kritika részben jogos, hogyha egyszerű átvételről van szó, hiszen a pszichológia, szociológia, antropológia, a kommunikáció-tudomány más alapállásból indul és a teológia tájékozódási alappontja nem az ember. Vannak olyan kérdések, melyek megválaszolásához az emberi tapasztalás és társadalomtudományos megközelítés nem nyújt támpontot, hiszen hitkérdés. Ilyen alapkérdések az emberi életben például a megváltás, a feltámadás, a kegyelem és a bűn valós és egzisztenciális kérdései. A társadalomtudományos megközelítés korlátozott voltát szem előtt tartva és a teológiai gyanú feszültségét elhordozva azonban mégsem kerülhető el, hogy a mai ember életkérdéseit, világát és az azok magyarázatára született társadalomtudományos magyarázatokat és modelleket figyelembe vegyük.³⁶

³¹ BROOKS, David: *Úton önmagunk felé*, Budapest, Libri, 2015, 257.

³² BUBER, Martin: *A próféták híte*, Budapest, Atlantisz, 1998, 284.

³³ LODER, James Edwin: *The Transforming Moment*, Helmers & Howard, 1989, 24.

³⁴ Vö.: STECK, W.: *Praktische Theologie- Horizonte der Religion, Konturen des neuzeitlichen Christentums, Strukturen der religiösen Lebenswelt*, Stuttgart, Kohlhammer, 2000, 100.

³⁵ MILBANK, J.: *Theology and Social Theory. Beyond Secular Reason*, Oxford, Blackwell, 1990, 6.

³⁶ BROWNING, Don: *Practical Theology*, San Francisco, Harper & Row, 1983, 76.

Harmadik lépés: keresztyén textusok és gyakorlatok

A következő pont a keresztyén kijelentés vizsgálata. Ha csak a jelen és a kontextus felől kérdezzük, olyannyira átéljük a mai ember helyzetét, hogy nem látunk túl egyidejűleg a rendszeren belül és kívül lévő Istenre. A harmadik pont feladata az, hogy a teológia az Istentől jövő perspektívák mentén reflektáljon a jelenre. A teológián belül a biblikum és a rendszeres teológia kínálhat olyan normákat, melyekre szüksége van a gyakorlati teológia művelőinek, hogy a konkrét élethelyzetben válassz keressenek az élet hozta kérdésekre.

Negyedik lépés: történetünk

A negyedik pont a saját történetünkbe való beágyazásról szól. Isten elhívott népeként ebben a történelmi helyzetben, az adott kontextusban, a megértett kijelentés fényében mi most közösen hogyan kapcsolódunk nemcsak elvben, hanem valóságosan Krisztushoz.³⁷ A saját identitásunk megélésében segítségünkre van a teológián belül az egyháztörténet, de fontos, hogy párbeszédben álljunk azokkal, akikhez küldettünk. Akihez küldettünk ne tárgya, hanem alanya legyen a cselekvésünknek. Hogy ne a „mi és ők”, vagy „mi és az” paradigma, hanem az „én és te” paradigma mentén alakuljon ki a konkrét cselekvési irány.

Ötödik lépés: képzelet és kíséreltezés

Az ötös lépés újra a gyakorlatról szól. A teoretikus végiggondolás utolsó pontja az, hogy ha már megértettük, hogy az első lépésben minket hívó Isten mire küld, ez a lépés az Istenre hagyatkozó képzelet és kíséreltezés lépése. A megértett cselekvési út kipróbálásának szakasza ez, amikor elindulunk egy irányba, és közben nézzük azt, hogy milyen következményei vannak a megtett útnak.

Mind az öt lépésben az Istenre hagyatkozás, az Ő akaratának keresése van jelen, és előfordulhat az, hogy akár lépést ugrunk, ha Isten arra indít, vagy visszalépünk egy előző szakaszba, mindezt azzal a készséggel, hogy Istent hívjuk és várjuk, hogy mutasson utat, hogy cselekvéseinket az vezérelje, bízva abban, hogy elsősorban Isten cselekszik velünk és rajtunk keresztül. Ahogy Barth Isten vezetésének fontosságáról írja:

„Nem az élményt, a tapasztalatot és a felfedezést kell a legfontosabbnak tekintenünk, hanem azt az egyszerű és tényszerű megismerését annak, amit szem nem látott és fül nem hallott (1 Kor 2,9). Nemcsak megosztása annak, ami a tudomásunkra jutott, hanem, amiben részt vettünk. Nemcsak a továbbadás, hanem a megértés, nemcsak az együttérzés, hanem az együtt munkálkodás számít. A hit továbbadását az Isten által munkált hit kell megelőzze bennünk.”³⁸

³⁷ BALLARD, Paul H. – John Pritchard: *Practical Theology in Action*, 2000, 53.

³⁸ K. BARTH: *Der Römerbrief*, Zürich, TVZ, 1922, 2010 (zweite Fassung), 47–48.

Ebben a modellben nincs külön része a reflexiónak, hiszen mind az öt lépés egy reflexiós folyamat része. A reflexió, amely a Szentírás tanításai mentén imádságos lélekkel a szolgálát, az alázat és szeretet princípiumait szem előtt tartva jut el odáig, hogy az élet átéléseiből hittapasztalat lesz. Jelentést és jelentőséget kap az út és irányultságot a jövő. A keresztyén életgyakorlat egy teleologikus folyamat részeként látja az életet, nem pont úgy megyünk tovább, mint eddig, hiszen az átéléshez keresztyén életmagyarázatok együtt adják ki a hittapasztalatot, s ez a hittapasztalat befolyásolja a későbbi világlátásunkat és az életben később feltett kérdéseket.

KURRIKULUM ÉS KO-KURRIKULUM A TEOLÓGIAI KÉPZÉSBEN

Az Istennel való párbeszéd magában hordozza azt, hogy nem tudunk mindent. Folyamatos nyitottság arra, hogy Isten adott helyzetekben más utat mutat. Más pedagógiai rendszerekhez képest különbség, hogy a nem keresztyén szemléletben évekig kísérik el a hallgatókat, a keresztyén közösség viszont élethosszig kísér bennünket, és részei vagyunk egy közös útkeresésnek.

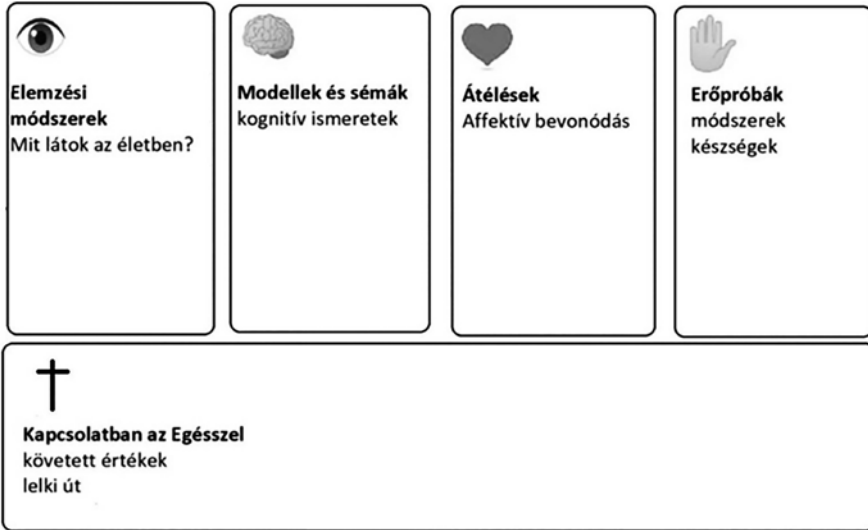
Az egyetemi képzésben a gyakorlati teológia művelésére a fenti modell kapcsán egy képzési koncepció építhető fel. A pedagógiatörténetben vannak modellek, amelyek próbálnak rendszereket alkotni. Például nagyon híres Pestalozzinak a 18. századból az a modellje, amely szerint legalább három dolgot kell folyamatosan figyelni a tanítási folyamatban: összhangban legyen a fej, a szív és a kéz.³⁹ Valláspedagógiában Heimann modellje kapcsán szoktuk tanítani a tanulás szintjeit, amely a tanulás kognitív, affektív és pragmatikus elemeivel számol.⁴⁰

A Branson–Martinez modell fényében azonban ezek az aspektusok továbbiakkal egészíthetők ki. A gyakorlati teológia egyes tantárgyaiban, de a kurrikulum egészében is érdemes megvizsgálni, hogy melyek azok az elemzési módszerek, amelyeket érdemes a hallgatóknak megismerniük, melyek azok a kognitív sémák, amelyekkel tisztában kell lenniük, melyek azok az affektív részek a képzés során, amelyek segítik az érzelmi bevonódásukat és azt, hogy ők a tanulásuknak ne objektumai, hanem szubjektumai legyenek. Fontos továbbá azokat a készségeket és módszereket is számba venni, amelyek elsajátítását érdemes begyakorolni a képzési idő alatt. Mindeközben fontos, hogy a tanulók lelki útjára is figyelemmel legyünk.

Az elmúlt fél évben a kollégákkal, óraadó kollégákkal, illetve nemcsak a tanszéken, hanem a tanszéken kívül más tanszékeket is megszólítva gondolkodtunk azon, hogy a Branson–Martinez modellhez kapcsolódva milyen lépéseket lehetne tenni a képzés területén. Javaslatom alapján öt területen kezdtük el a közös gondolkodást és a cselekvési tervek megvalósítását.

³⁹ Johann Heinrich Pestalozzi (1746 – 1827) svájci pedagógus. L.: PROHÁSZKA Lajos: *Johann Heinrich Pestalozzi (egyetemi pedagógia-neveléstörténeti előadás)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Nyomda, 2004, 20., <https://mek.oszk.hu/04100/04159/04159.htm> (Letöltés: 2023. augusztus 13.)

⁴⁰ Németh Dávid közlése alapján, NÉMETH Dávid: *Vallásdidaktika. A hit- és erkölcsstan tanítása az 5–12. osztályban*, Budapest, Károli–L'Harmattan, 2019, 52–53.

3. ábra⁴¹

Az első az elemzési módszerek (a szem)

Mi az, amit lássanak a hallgatóink, milyen életvalóságokkal ismerkedjenek meg azon kívül, ami az egyetemen éri őket bent a falak között?

Ennél a pontnál elkezdtuk összehangolni azt, hogy melyik tanár hova küldi a hallgatókat az egyetemi képzés során. Igyekszünk, hogy egy összehangolt rendszer épüljön fel az egész kurrikulum fényében.

A második a kognitív ismeretek köre (a fej képe)

A következő a modellek és sémák, milyen kognitív ismeretekre van szükségük, egy rendszerbe összefűzve.

Ehhez a ponthoz kapcsolódóan a diákokkal kezdtünk el közösen szöszedete- ket készíteni az alaptantárgyakhoz, hogy gyakorlati tantárgyakból is meglegyenek azok a tudományos sémák, modellek és definíciók, melyeket tudni kell és érdemes.

Egy másik elképzelésünk például, hogy az Evangélikus Hittudományi Egyetemmel együttműködésben szeretnénk egy új valláspedagógia tankönyvet írni, amelynek pont ez lesz a lényege, hogy egy összképből indul ki, hogy folyamatosan tudják a hallgatók, hogy hol tartanak a könyvben.

A harmadik az affektív fókusz (szív képe)

A szív az átélés, az érzelmi bevonódás aspektusa a tanulási folyamatokban.

Elsősorban az igehirdetésre készít fel a lelkészképzés, de emellett szeretnénk azt, hogy a hallgatók kipróbálhassák magukat tanár szerepben, illetve lelkigondo-

⁴¹ Saját szerkesztés.

zóként. Szeretnénk, hogy amennyire lehetséges, tisztába kerüljenek hallgatóink táltumainkkal, karizmáinkkal, illetve határainkkal. Fontos még a jellemformálás, bajtársi közösség felépítése. Ez utóbbi kapcsán elkezdtünk együtt gondolkodni arról, hogy a jövő évtől a végzős hallgatók számára felkínáljuk, hogy az egyetem után még egy-két évig kísérnénk őket szakmai úton.

A negyedik a praktikus tudás (kéz képe)

Melyek azok a készségek, módszerek, erőpróbák amelyek megjelennek a képzés során? Ebből a szempontból azt gondolom, hogy nagyon fontos az a lépés, amelyet az új kollégiumi nevelési program képvisel. Ebben a szolgálat, mint az együttélésnek egy fontos aspektusa jelenik meg.

Az ötödik az istenkapcsolat dimenziója (a kereszt szimbóluma)

Mi az, amivel segíthetjük az Istennel való kapcsolat megélését és reflexióját? Aztán az utolsó pont a nagy történet víziója, hogyan kapcsolódik az Isten országának történetébe mindaz, amit végzünk és tanulunk. Az élő gyülekezeti kapcsolat segítése mellett a személyes beszélgetések, lelki kísérés is tudatosabban megjelenik a tanár–diák kapcsolatban.

Ez az öt fő terület a munkánkat át-átszövi, és reménység szerint nemcsak nekünk, hanem idővel a diákjainknak is majd kirajzolódik a nagy kép arra nézve, hogy hogyan is tanulnak és merre érdemes segíteni őket a szakmai életúton, hivatásuk útján.

Egy Gilbert K. Chesterton idézettel szeretném zárni: „Legyen a vallásod kevésbé elmélet és mindinkább szenvedélyes szeretet!”⁴² Remélem, hogy munkánk során ezt a törődést majd a hallgatók is megérik!⁴³

⁴² DEMAKIS, Joseph: *The Ultimate Book of Quotations*, Religh, Lulu Ent., 2012, 335.

⁴³ A tanulmány professzori székfoglaló előadásként 2022. október 10-én hangzott el a budapesti teológusképzés 1855-ös megindulásának évente emléket állító KRE HTK kari ünnepélyén a *Dies Natalis*-on.

ABSTRACT

Balázs Siba: The Use of Mental Images in Practical Theology

This presentation of the professional concept of the Department of Religious Education and Pastoral Psychology explores the importance of mental images in the field of religious education and pastoral psychology. The article highlights the emerging field of neuroscience as a potential transformative force in pedagogy. This article introduces the practical theological model developed by Mark Branson and Juan Martinez. The model provides a framework for practical theologians to engage dynamically with spirituality and effectively address life's challenges looking at them through a theological lens. In theological education, the practical theology model can inform curriculum design. It highlights the ongoing dialogue with God and the Christian community, distinguishing it from other pedagogical systems. The model encourages a holistic approach that aligns intellectual, emotional, and practical aspects in the learning process.

Keywords: practical theology, mental maps, curriculum design, Christian pedagogy

HIT Junior

Tasnádi István

ZÁGONI ARANKA GYÖRGY PÜSPÖKI TEVÉKENYSÉGE¹

Zágoni Aranka György püspöki tevékenységének vizsgálata több szempontból elősegítheti és árnyalhatja a korszakkal kapcsolatos korábbi kutatásokat. Míg az életével foglalkozó eddigi munkák elsősorban rövid vázlatát igyekeztek adni az életrajz legfontosabb eseményeinek, addig jelen tanulmány a szakmai tevékenységre koncentrálnak. Ennek lényege nem az életpálya lineáris rekonstrukciója, hanem különböző témakörök vizsgálata, amelyek meghatározták szolgálatát, és amelyeket döntései által ő maga is befolyásolt. Ezáltal Zágoni Aranka György életének egy olyan oldalát ismerhetjük meg, amely érthető módon eddig kimaradt a kutatók látószögéből, mégis szerves részét képezi a róla alkotott tudásunknak.

Másodszor a tanulmány segít hiteles képet alkotni a korabeli erdélyi református egyházzal és társadalomról. Míg főleg a későbbi kutatás által bejáratott képek jól ismertek – az elnyomott egyház küzdelme a katolikus hatalmi túlerővel szemben –, addig a történelemtudomány állandó kérdése, hogy a kortársak ezt hogyan élték meg és értékelték, valamint hogy nagyobb távlatból tekintve mi az, ami ebből kiállja az objektivitás próbáját. Fontos, hogy a 18. századról alkotott tudásunkat ne 19–20. század fordulóján megfogalmazott ítéletek köré építsük, hiszen ez sem a szakmaiság kritériumának nem felel meg, sem újabb releváns következtetésekhez nem vezet. Ebben a leginkább az lehet a segítségünkre, ha vizsgálatunk középpontjában korabeli források állnak, amire jelen tanulmány is törekszik.

Harmadszor a püspöki szolgálat vizsgálata alapját képezheti egy nagyobb intézménytörténeti munkának. Míg a 18. századi református egyház működésének jogi alapjait egész pontosan ismerjük (kánonok, az állammal való viszonyt szabályozó dokumentumok), ennek gyakorlatba ültetéséről alig született tudományos munka. Az egyes témakörökkel foglalkozó tanulmányok ugyan igyekeznek tisztázni a kutatási területük szempontjából fontos részleteket, például a püspök szerepét a kérdésben, de továbbra is hiányzik egy olyan összefoglaló munka, amely átfogóan tárgyalná a püspöki tisztség szerepét az egyházban. Egy ilyen munka megszületéséhez azonban több egyéni életrajz vizsgálatára van szükség, amire jelen dolgozat is vállalkozik.

Zágoni Aranka György 1765 és 1767 között volt az Erdélyi Református Egyház püspöke. A rendelkezésére álló rövid idő ellenére több jelentős kérdésben

¹ A szerző az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István Kutatói Ösztöndíjasa. Jelen tanulmány ezen ösztöndíj keretén belül jött létre.

is állást foglalt. Ezek részben külső, az állam irányából támasztott követelések megválaszolását célzó, részben pedig belső, az egyházszervezet irányítását elősegítő ügyek, amelyek szemléletesen ábrázolják azokat a kihívásokat, amelyekkel az egyház a császárnő uralkodásának második felében kellett szembenézzen.

Ennek feltérképezésében elsődleges forrásként a Főkonzisztórium levéltára szolgál, amely több autográf levelet is tartalmaz Zágoni Aranka Györgytől. Püspöki tevékenységét tematikus alfejezetekben mutatom be. Ez segíthet abban, hogy a későbbiekben több hasonló szempontú mikrokutatást követően világosabb képet kapjunk mind a püspöki tisztség korabeli szerepéről, mind az akkori egyház szervezeti felépítéséről.

MEGVÁLASZTÁSA²

Az Erdélyi Református Egyházban 1726 után a püspöki tisztség betöltése a *successio* elve alapján történt:³ az aktuális főjegyző lett a püspök, míg a generális zsinat új főjegyzőt választott.⁴ Zágoni Aranka Györgyöt az 1760-ban, Magyarigenben tartott közsszinat tette meg főjegyzővé. Az alkalom különlegessége, hogy ekkor egyben püspököt is választottak Verestói György személyében, mivel mind Borosnyai Lukács János korábbi püspök, mind Szatmári Pap Zsigmond főjegyző rövid időn belül veszítették életüket.⁵

Míg Verestói György többségi támogatottsága világos, Zágoni Aranka György megválasztásának szabályszerűsége kétségeket hagy maga után. A főjegyzői tisztségre ugyanis Dési Lázár György 29, Zágoni Aranka György 23, Bod Péter 17, Lisznyai Incze Ferenc pedig 7 szavazatot kapott, azonban ezeket összeadták a püspökségre leadott voksokkal, ahol Zágoni Aranka a második legtöbb, 19 szavazatot kapott, ezért őt nevezték ki az említett tisztségre.⁶ Mivel az utóbbi lépés egyáltalán nem magától értetődő, és nem is ismerünk ehhez hasonló eljárást, ezért feltételezhetjük, hogy a döntés mögött főúri akarat állhatott. Bod Péter megjegyzése szerint két „érdemes, tanult, idős, jó előjárót” választottak az egyház élére.⁷ Dési Lázár György öt évvel később maga is főjegyző, majd két évre rá az Erdélyi Református Egyház püspöke lett.⁸

² Az alfejezet szövege megegyezik TASNÁDI István: *Út a püspökség felé – Zágoni Aranka György pályaképe* című tanulmány három bekezdésével.

³ SALAMON József: *Successio és képviselet az Erdélyi Evang. Reform. Superintendentiában*, Pest, Engel és Mandellon Nyomdája, 1861, 3–6.

⁴ A *successio* elvének rövid történeti összefoglalását l.: TASNÁDI István: *Verestói György élete*, magiszteri dolgozat, Kolozsvár, 2021, 25.

⁵ Ua.

⁶ BOD Péter: *Gellius Transilvanicus*, in: Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Ósz Sándor Előd – Sipos Gábor (szerk.): *Erdélyi református zsinatok iratai, 1715–1770. II.*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016, 353. (továbbiakban ERZsI II).

⁷ Ua.

⁸ Uo., 399, 414.

Zágoni Aranka György a püspöki tisztséget 1765 márciusától, Verestói György halálától kezdve töltötte be, mivel a *successio*-elv értelmében nem volt szükség másodszori megválasztásra, a főjegyző automatikusan a néhai püspök helyére léphetett. Hivatalba való beiktatása a Marosvásárhelyen tartott generális zsinaton történt, 1765. június 20-án.⁹ A császárnőtől kapott megerősítő oklevele értékes kortörténeti dokumentum az Erdélyi Református Egyház és az állam viszonyával kapcsolatban.¹⁰

KONFLIKTUSOK A BÉCSI UDVARRAL

A házassági esküformula

1764-ben az uralkodó elrendelte a református házassági esküformulából az „amíg tisztaságban marad” (donec in puritate permanserit)¹¹ kitétel törlését, mivel abban túlságosan könnyű válóokot látott.¹² Ahogy az Zágoni Aranka esperesi tevékenységét vizsgálva is megállapítható, valóban a paráznság volt az egyik leggyakrabban felhozott érv a házasság felbontását kérvényezőők körében. Pokoly József szerint Verestói György püspök ugyanezen évben kihirdette a rendeletet a Főkonzisztórium jóváhagyásával, mindenféle komolyabb ellenállás tanúsítása nélkül.¹³

Zágoni Aranka György a tisztség megöröklését követő első levelében útmutatást kért a Főkonzisztóriumtól, hogy mitévő legyen ebben a kérdésben.¹⁴ Ő is említi, hogy „ama sok jó emberek szíveket borzasztó clausula már publicáltatott”, de szerinte gyors megoldást kell találni a helyzetre, különben ezután hasonló módon kényszeríthetik őket fontos hittételek megváltoztatására: „mit akarnak tollálatni szent vallásunk essentialis részeiből, ezen az úton csak egy mandatum kell, és valamit akarnak, véghez viszik.”¹⁵

A Főkonzisztórium válaszlevelében egyértelműsítette, hogy a volt püspököknek nem volt sem „auctoritassa” sem „facultassa” arra, hogy hittételekkel kapcsolatos döntéseket egyedül hozzon meg.¹⁶ Az „auctoritas” arra vonatkozik, hogy ez

⁹ Uo., 399.

¹⁰ Kolozsvári Állami Levéltár, Aranka György-gyűjtemény, 253-as fond, 51-es jelzet. A szöveg átírt és bevezető tanulmánnyal ellátott változata elérhető: TASNÁDI István: Zágoni Aranka György püspökségét megerősítő császári oklevél, *Ljmbus–Magyarságtudományi Forrásközlemények* 19(2022), 715–721.

¹¹ *ERZSI II*, 392.

¹² Ugyanezt a nézetet osztja Kovács Kálmán Árpád, amikor a református válási procedúrát „botránnyosan könnyűnek” nevezi. KOVÁCS Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években*, Szeged, METEM, 2018, 173.

¹³ POKOLY József: *Az Erdélyi Református Egyház története III.*, Budapest, Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsa, 1904, 109.

¹⁴ Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (továbbiakban FőkonzLvt) 1765/6, Zágoni Aranka György levele a Főkonzisztóriumnak, 1765. március 25.

¹⁵ Uo.

¹⁶ FőkonzLvt 1765/6, Expeditionis protocollum VI, 686–688. A Főkonzisztórium levele Zágoni Aranka Györgynek, 1765. április 21.

a mindenkori generális zsinat hatáskörébe tartozott, ezért hasonló súlyú módosítást csak a legfelsőbb döntéshozó testület hagyhat jóvá, a „facultas” pedig érdekes megvilágításba helyezi Pokoly azon állítását, miszerint a kihirdetés a Főkonzisztórium beleegyezésével történt. Ennek értelmében utasították a püspököt, hogy a következő generális zsinaton tárgyalják meg az ügyet, ahol igyekezzenek megfogalmazni egy folyamodványt az uralkodóhoz – idézve az érveiket alátámasztó bibliai helyeket –, amelyben kéri, hogy a református egyház elfogadott tételei közé tartozóként ismerje el ezt is, meghagyva őket az eddigi szokásukban. Az elkészült dokumentumot küldjék meg a Főkonzisztóriumnak, akik azt elfogadják terjeszteni a megfelelő fórumon. A zsinatra küldött képviselőik utasításában ugyanezt az előírást ismételték meg.¹⁷

A Marosvásárhelyen tartott generális zsinat valóban tárgyalta a kérdést, de a „discursus és consultatio” ellenére nem jutottak semmilyen eredményre.¹⁸ Emiatt felkérték a Főkonzisztóriumot, hogy lehetőség szerint keressenek valamilyen megoldást az ügyre, mert „félő, hogy az ilyenekben való halogatás végtére veszedelmes lészen”. Mivel a zsinat legközelebb egy év múlva ült ismét össze, érthető, hogy a Főkonzisztóriumban látták a gyors és hatékony cselekvés lehetőségét.

Az aposztázia-rendelet

1751-ben született meg az aposztázia- és vegyesházasság-rendelet, amely büntetést helyezett kilátásba a katolikus hitet elhagyóknak, valamint szigorította a más felekezetűekkel kötött házasság feltételeit. Előzménye egy 1727-ben, III. Károly által kiadott rendelet volt, amely szintén büntetést rendelt el az áttérő katolikusoknak, noha ezt akkor nem hajtották végre. Az 1740-es években Klobusitzky Ferenc püspök sürgette ennek gyakorlatba ültetését, a Gubernium kezdetben halogatta az állásfoglalást. Végül a Ministeralkonferenz döntése alapján a katolikus hitet elhagyókat a hitszegés (perjurium) büntetésével kellett súlytani, ami a tanúskodásból és felperességből való kizárással, valamint a hivatalképesség elvesztésével járt. Emellett előírták, hogy protestáns lelkész vegyesházasságot csak a katolikus püspök engedélyével köthet.¹⁹

Halmágyi István naplójának 1765 decemberéből származó bejegyzéséből kiderül, hogy a rendelet végrehajtása ekkor a protestánsok részéről komoly aggályokat vetett fel. Míg a királyi rendelet előírta, hogy az ítélet kihirdetése előtt az ügyet fel kell terjeszteni az uralkodóhoz, addig „sűrű panaszok” érkeztek, hogy a vádlottakat „ante citationem fogdossák, tömlöczözik, vexálják”. Ráadásul több esetben olyanokat is elfogtak, akikre a törvény nem vonatkozott, mivel csupán a szüleik voltak katolikusok, ők maguk sohasem. A gróf Teleki László által képvis-

¹⁷ FőkonzLvt 1765/9, Expeditionis protocollum VI, 689–691. A Főkonzisztórium levele Radák István és Székely Ádám küldötteknek, 1765. április 21.

¹⁸ FőkonzLvt 1765/23, I: ERZsI II, 399.

¹⁹ KÖPECZY Béla (szerk.): *Erdély Története három kötetben II.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986, 1025.

selt panaszra a katolikus püspök azt válaszolta, hogy a bíróság feladata megállapítani, hogy büntetést érdemel-e valaki, ő maga pedig nem gondolja, hogy „annyira vexáltatnának”, mivel mindenhol vannak református assessorok a táblán, akik azok pártját fogják, jogtalanság esetén pedig panaszt tettek volna.²⁰

Az udvarhelyszéki tábla ekkor beérkező kérdése szintén arra utal, hogy gondok akadtak a végrehajtás területén. Elmondásuk szerint a Guberniumtól azt az utasítást kapták, hogy az ítéletet azonnal hajtsák végre, míg a királyi rendelet előírja a felsőbb megerősítés szükségességét. A Főkönyviszék kimondta, hogy az utóbbi alapján kell eljárni, valamint pontosította a büntetés mértékét: aki csak egyszer váltott vallást, és visszatért, azt nem kell felelősségre vonni, míg a visszatérni nem hajlandókat, illetve a katolikus vallást többször elhagyókat súlyosan meg kell büntetni. Végül helyet adtak a gróf Teleki László által megfogalmazott panasznak is, és megparancsolták, hogy „az afféle személyek iure conveniáltassanak és semmiképen ne vexáltatassanak”. Halmágyi szkeptikusan nyilatkozott arról, hogy ez tényleges változást fog-e hozni, és lejegyezte egy abrudbányai férfi esetét, akinek a feleségét már két hónapja jogtalanul fogva tartották.²¹

Ennek fényében érthető, hogy a Főkonzisztórium 1766. február 2-án kelt levelében miért utasította a püspököt arra, hogy egyházmegyére lebontva vegye számba azokat a reformátusokat, akiket aposztáziával vádolnak. Itt három kategóriát említenek meg: *relapsusok* – azok, akik reformátusként születtek, katolizáltak majd visszatértek, *deficiensok* – azok, akik más vallásúnak születtek és neveltettek, de áttértek reformátusnak, valamint olyanok, akiket ugyan katolikus pap keresztelt, de ők maguk sosem, csupán valamelyik felmenőjük tartozott a katolikus egyházhoz. A kimutatásban kérték, hogy jelezze a püspök, kit, hol és kinek a parancsából tartanak fogva, valamint hogy a harmadik kategória esetében, amelyre nem érvényes a rendelet, történt-e már jogi lépés a szabadon engedésük érdekében.²²

Halmágyi István naplójában 1766 májusában említi ismételten, hogy a reformátusok panasszal éltek a jogtalan bebörtönzések miatt – a decemberi rendelet tehát valóban nem érte el a kívánt eredményt. Itt már konkrét számokat is találunk: Küküllő vármegyében 8, Kézdivásárhelyen pedig előbb 9, majd 4 embert fogtak el, olyanokat is, akikre nem vonatkozott a rendelet (a már említett harmadik eset). A szöveg nem utal arra, hogy a panaszt már a püspök összesítő jelentése alapján fogalmazták-e meg, de a kimutatások pontossága miatt feltételezhetjük, hogy ha csak részben is, de felhasználhatták azt.²³

²⁰ SZÁDECZKY Lajos (kiad.): *Halmágyi István naplói*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1906 (Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból 4.), 226–228.

²¹ Uo.

²² FőkonzLvt 1766/2, Expeditionis protocollum VI. 723. A Főkonzisztórium levele Zágoni Aranka Györgynek, 1766. február 2.

²³ Szádeczky: *Halmágyi*, 253–254.

PÉNZÜGYI KÉRDÉSEK

Zágoni Aranka György Főkonzisztóriummal folytatott levelezése alátámasztja azt a megállapítást, miszerint a püspök a rendelkezésére bocsátott birtokoknak „haszonélvezője és korlátozott hatáskörű intézője” volt.²⁴ A Geleji-kánonok szövege ezt így fogalmazza meg a püspök kötelességeinél: „az intézmények javaival hűségesen gazdálkodik, a javakkal való sáfárkodásáról pedig adjon számot”.²⁵ Kétéves szolgálata alatt a legtöbb ilyen típusú kérdés a borosbocsárdi javadalom kapcsán merült fel, ami végül egy tulajdonjogi perbe torkollott.

Elsőként a püspök jelezte a Főkonzisztóriumnak 1766. február 7-én kelt levelében, hogy a birtok nagyon elhanyagolt állapotban van: az épületek olyan romosak voltak, „hogy csak egy óráig is rettegés nélkül abban nem lakhatni”. Emellett „erőhatalommal vagy csalárdsággal” olyannyira megcsonkították a birtokot, hogy lassan nincs ki dolgozzon a kaszálón és a szántón. Noha ő személy szerint mindent megtett a helyzet jobbítása érdekében, azt írja, hogy „sem az Isten, sem az emberek törvénye tőlem nem kívánhatja”, hogy „egyedül csak magam költségesen fáradozzak”, ezért kéri a kormányzó testület segítségét.²⁶ Válaszában a Főkonzisztórium biztosította támogatásáról a püspököt, és megkérték, hogy az ő költségükön keressen valakit, aki jogi úton képviselni tudja az ügyet, mivel ő maga amúgy is távol lakik a helyszíntől.²⁷

A későbbi levelezésből derül ki, hogy a helyzet csak súlyosbodott: az egyház arra kényszerült, hogy bizonyítsa a birtok fölötti tulajdonjogát, különben végleg elveszítheti azt. Mivel itt a Ghillányi-hagyatékból származó földekről van szó, amelyeknek az átvétele körül is heves vita alakult ki,²⁸ széles volt az érintettek köre, akiket mozgósítottak az ügy feltárása érdekében: levelet írtak a Bethlen család több tagjának, Eleknek, Gergelynek, Györgynek és Lászlónak, hátha van náluk valamilyen bizonyító erejű dokumentum;²⁹ felkérték a püspököt, hogy ő is folytassa a kutatást;³⁰ valamint utasították a bécsi ágenszt, Tűri Sámuelt, hogy képviselje az ügyet az uralkodó előtt.³¹ Zágoni Aranka György egyetlen szerződést talált, amelynek talán hasznát vehették: Apafi Anna és Tofeus Mihály szerződésének másolatát 1679-ből, amely szabályozta a birtok egyházi kézbe kerülésének részleteit.³² Tűri Sámuel 1767. február 13-án írt levelében arról biztosította őt, hogy

²⁴ Tasnádi: *Verestói György*, 28.

²⁵ BUZOGÁNY Dezső (ford.): *A Geleji-Kánonok*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2020, 71–72.

²⁶ FőkonzLvt 1766/8, Zágoni Aranka György levele a Főkonzisztóriumnak, 1766. február 7.

²⁷ FőkonzLvt 1766/8, Expeditionis protocollum VI. 729–731. A Főkonzisztórium levele Zágoni Aranka Györgynek, 1766. február 23.

²⁸ BOD Péter: *Smirnai szent Polikárpus*, Nagyenyed, 1766, 114–128.

²⁹ FőkonzLvt 1766/66, Expeditionis protocollum VI. 814–815. A Főkonzisztórium levele Bethlen Elek, Gergely, György és László részére, 1766. december 3.

³⁰ FőkonzLvt 1766/66, Expeditionis protocollum VI. 815–816. A Főkonzisztórium levele Zágoni Aranka Györgynek, 1766. december 3.

³¹ FőkonzLvt 1766/66, A Főkonzisztórium levele Tűri Sámuelnek, 1766. december 3.

³² FőkonzLvt 1766/87, Zágoni Aranka György levele a Főkonzisztóriumnak, 1766. szeptember 18.

mindent megtesz az ügy érdekében,³³ de a püspök ennek eredményét nemsokára bekövetkezett halála miatt már nem láthatta meg.

Ezenkívül csak kisebb fajsúlyú pénzügyi kérdések merültek fel Zágoni Aranka György püspöksége során: a Főkonzisztórium felkérte, hogy Magyarfrátára is keressen az adminisztráció végzésére alkalmas személyt, mivel az ottani állapotok sem voltak kielégítőek,³⁴ valamint fennmaradt az 1765-ös évi kincstári jövedelem nyugtája, és az 1766-os állami juttatás átvételének részletei.³⁵ Saját anyagi helyzetéről egyetlen levelében ír, amelyben kérte a püspöki megerősítésért fizetendő díj megtérítését. Elmondása szerint eddig alig volt bármiféle bevétele, mivel a jövedelme felét elődje özvegyének adta, egy részét árváknak szánt szülő vásárlására fordította, a fennmaradt összeg pedig elkelt „szép gyermekeimnek tanítatásokra és ruházatjokra és magam tisztességes sorsomra”. Ekkor még nem tudhatta, hogy kicsivel több mint egy év múlva valóra válik, de előrevetítette, hogy halála esetén árváinak szüksége lesz az igényelt összegre, hiszen vannak közöttük még „nevetlenek és félszegek” is.³⁶

ADMINISZTRATÍV ÜGYEK

A püspöki tisztség értelemszerűen olyan adminisztratív feladatok ellátásával is járt, amelyek a teljes egyházat érintették. A kánon megfogalmazásában a hozzá tartozó egyházközségek és iskolák „Isten igéjének rendelkezése és az egyházi törvények előírása szerinti igazgatása és kormányzása” a püspök kötelessége.³⁷ Mivel az egyházi rend fenntartását célzó legtöbb intézkedése szorosabban kötődik más tárgyalat alfejezetekhez, itt csak a tisztán adminisztratív jellegű ügyeket mutatom be.

A tisztség friss betöltésekor mindenkor kérdés volt a püspöki láda állapota, illetve új tulajdonoshoz kerülése. Mivel Verestói György élete végéig a Kolozsváron professzorként kapott lakásában maradt,³⁸ Zágoni Aranka György nem kellett messzire utazzon az átvételhez. A Főkonzisztóriumnak levélben jelezte, hogy a „püspeki ládát a könyvekkel és benne lévő levelekkel egyetemben” megkapta, noha még nem volt ideje belenézni esperesi teendői miatt.³⁹ Halálakor fia, ifj. Zágoni Aranka György rendezte a dokumentumok és a hivatalviseléshez szükséges tárgyak sorsát: a zsinat időbeli közelsége miatt a „pecsétet, protocollumot, és ha mit egyebet szükségesebbnek ítélek” már a halálesetét követő második nap „illendő securitas alatt” elküldte a főjegyzőnek, a püspöki archívumhoz tartozó további

³³ FőkonzLvt 1767/36, Túri Sámuel levele Zágoni Aranka Györgynek, 1767. február 13.

³⁴ FőkonzLvt 1766/8, Expeditionis protocollum VI. 729–731. A Főkonzisztórium levele Zágoni Aranka Györgynek, 1766. február 23.

³⁵ FőkonzLvt 1767/1, Zágoni Aranka György levele Tamási Mihály guberniumi tagnak, 1767. január 13.

³⁶ FőkonzLvt 1766/8, Zágoni Aranka György levele a Főkonzisztóriumnak, 1766. február 7.

³⁷ Buzogány: *A Geleji-Kánonok*, 71.

³⁸ Tasnádi: *Verestói György*, 27.

³⁹ FőkonzLvt 1765/6, Zágoni Aranka György levele a Főkonzisztóriumnak, 1765. március 25.

dolgokat („levelek és instrumentumok”) pedig rendbe szedte és „hites emberek előtt” bepecsételte és bepecsételtette.⁴⁰

A Főkonzisztórium emellett több ízben bírta meg a püspököt különböző összesítő jegyzékek elkészítésével. Elsőként a bécsi ágensnek való gyűjtést szerették volna átláthatóbbá tenni azáltal, hogy minden esperest felkértek, gyülekezetekre lebontva írják meg, hol mennyi pénz gyűlt össze erre a célra, a lelkészeket pedig utasították, hogy kérjenek nyugtát a pénz átadásakor. Kiemelik, hogy ennek oka nem a bizalmatlanság, hanem sokkal inkább motiválni szeretnék a gyülekezeteket az adakozásra. A püspök feladata a folyamat elrendelése, koordinálása és ellenőrzése volt.⁴¹

1766 februárjában szintén Zágoni Aranka Györgyöt bízták meg azzal a feladattal, hogy összesítse, hol, mióta és milyen jogon szed adót az egyház (privilegium által biztosítva, a földesúr engedélyével, vagy csak a szokásjog alapján). A jegyzőkönyv nem részletezi azt, hogy erre miért volt szükségük, de joggal feltételezhetjük, hogy vagy államilag rendelték el az összesítést, vagy a borosbocsárdi ügyhöz hasonló eseteket szerették volna megelőzni.⁴²

Emellett felkérték a református egyháztagok számának összesítésére is. Ezzel kapcsolatban a püspök utasítást kért arra nézve, hogy nevekkal ellátott listát várnak el tőle, vagy csupán számadatokat, mivel sokféle conceptusa van „dirib-darabokban”, és nem tudta, hogyan összesítse azokat.⁴³ A Főkonzisztórium válaszában meghatározta, hogy családonként kell történnie az összeírásnak, amelyet egy dokumentumba kell összesíteni egyházmegyénként („Diocesis Generalis Suma”), és abból elég lesz egy kivonatot („Extractus”) felküldeni. Egyúttal sürgették a püspököt, hogy igyekezzen mihamarabb elkészíteni a kért kimutatást, mivel más felekezetek már megtették ezt, és féltő, hogy büntetést kapnak a késedelem miatt.⁴⁴ Az összeírás tehát ez alkalommal is állami előírásra történt.

VIZITÁCIÓ

A vizitáció a korabeli egyház törvényhatóságaként működött, két szinten: egyházmegyei, valamint generális vizitáció formájában. Feladata az egyházi élet ellenőrzése volt, amely magába foglalta az adminisztrációt, az egyházfegyelem és a gazdasági ügyek vizsgálatát.⁴⁵ Vizitációt csak a világi hatóságok engedélyével, ún.

⁴⁰ FőkonzLvt 1767/47, ifj. Zágoni Aranka György levele a Főkonzisztóriumnak, 1767. június 10.

⁴¹ FőkonzLvt 1765/6, Expeditionionis protocollum VI. 686–688., A Főkonzisztórium levele Zágoni Aranka Györgynek, 1765. április 21.

⁴² FőkonzLvt 1766/2, Expeditionionis protocollum VI. 723–724., A Főkonzisztórium levele Zágoni Aranka Györgynek, 1766. február 2.

⁴³ FőkonzLvt 1766/8, Zágoni Aranka György levele a Főkonzisztóriumnak, 1766. február 7.

⁴⁴ FőkonzLvt 1766/8, Expeditionionis protocollum VI. 729–731., A Főkonzisztórium levele Zágoni Aranka Györgynek, 1766. február 23.

⁴⁵ A vizitáció intézményének részletes bemutatását l.: Ósz Sándor Előd: *A vizitáció az Erdélyi Református Egyházban a 16–18. században*, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, 2022 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 29.).

vizitációs mandátummal lehetett végezni, amely egyben biztosította a végrehajtáshoz szükséges infrastruktúrát is.⁴⁶

Zágoni Aranka György a püspöki tisztség átvételét követően már első levelében jelezte azon igényét, hogy szeretne vizitációt tartani, ami korábban Verestói György erőtlensége miatt elmaradt, noha ez a „hit és kötelesség ellen” való, és „nagy károkkal” járt az egyházközségekre nézve. Ezért kérte a Főkonzisztóriumot, hogy az első zsinat alkalmával emlékeztethesse az egyházmegyéket a vizitáció fontosságáról a mihez tartás végett,⁴⁷ amit jóvá is hagytak.⁴⁸

Későbbi levelében így írt az egyház általános helyzetéről: „mert én megvallom, annyi rendtelenségeket hallok mindenfelé, hogy szégyellem és sajnálom az igaz fundamentomon épült szent vallásunknak az idegenektől való káromoltatását”. Ezzel az indokkal kért vizitációs mandátumot, hogy a szükséges lépéseket meg tudja tenni a jobbítás érdekében.⁴⁹

Zágoni Aranka György püspöksége során egyetlen komoly fegyelmi ügy merült fel, mégpedig az ótordai gyülekezet kapcsán, amely szemléletes példája mind a korabeli vizitációnak, mind egy olyan egyházon belüli konfliktusnak, amely a legfelsőbb hatóságok beavatkozását vonta maga után. Ezt leszámítva egy alkalommal említette a püspök, hogy „Háromszéken és másutt” is szeretne vizitálni,⁵⁰ valamint egyszer utasította őt a Főkonzisztórium, hogy intse meg a fogarasi gyülekezetet a vásárbírákkal való enyhe bánásmódjuk miatt.⁵¹

Az ótordai gyülekezet kapcsán először Zágoni Aranka György 1766. november 11-én kelt leveléből derül ki, hogy valami gond volt az egyházközségben. A püspök „keseredett szívvel” tájékoztatta a Főkonzisztóriumot arról, hogy az eklézsia „veszedelméhez közelítő állapotba vagy, melyben káros a halogatás, mert igen nagyra nevedett ottan a szakadás, annyira, hogy felthetünk sokakat, ha halad az orvoslás, a hittől szakadástól”. Azt javasolta, hogy a kivizsgálás ne perrel, hanem generalis vizitáció által történjen, ahol mindkét fél előadhatja a maga érveit. Hogy pontosan mi okozta a nehézséget, arra abból következtethetünk, hogy a püspök milyen kérdések megválaszolását remélte a vizitációtól: „a curatorba, vagy a többibe vagy-e a hiba? Maga tulajdon hatalmából tette és vetette-e ki az egyházfiakat?” Továbbá milyen bevételei vannak a gyülekezetnek, azt mire költötték, és miért nem fizették ki az alkalmazottakat.⁵²

⁴⁶ Uo., 55–58.

⁴⁷ FőkonzLvt 1765/6, Zágoni Aranka György levele a Főkonzisztóriumnak, 1765. március 25.

⁴⁸ FőkonzLvt 1765/6, Expeditionis protocollum VI. 686–688., A Főkonzisztórium levele Zágoni Aranka Györgynek, 1765. április 21.

⁴⁹ FőkonzLvt 1766/66, Zágoni Aranka György levele a Főkonzisztóriumnak, 1766. november 11.

⁵⁰ FőkonzLvt 1766/66, Zágoni Aranka György levele a Főkonzisztóriumnak, 1766. november 11.

⁵¹ FőkonzLvt 1766/2, Expeditionis protocollum VI. 723. A Főkonzisztórium levele Zágoni Aranka Györgynek, 1766. február 2.

⁵² FőkonzLvt 1766/66, Zágoni Aranka György levele a Főkonzisztóriumnak, 1766. november 11.

Az eset kapcsán fennmaradt az 1766. december 4-én kelt vizitációs engedély, a Patens Mandatum Visitor, amely a maga nemében ritka kortörténeti forrás.⁵³ Ósz Sándor Előd 16–18. századi erdélyi vizitációról írt könyvében összesen nyolc mandátumról számol be, amelyek közül a legkésőbbi 1720-ból származik.⁵⁴ Az ótordai gyülekezet vizitálását lehetővé tevő engedély ennél majdnem fél századdal későbbi, így nem csupán kiegészíti az igencsak kis számú pátensek sorát, hanem egyben rálátást biztosít egy eddig ilyen szempontból kevésbé feltérképezett időszakra, a 18. század második felére is. Latin nyelvű bevezetője az Ósz Sándor Előd által csoportosított mandátumok második típusára hasonlít, amely röviden utasítja a világi hatóságokat az együttműködésre.⁵⁵

A magyar nyelvű szövegrész a vélt sérelmek felsorolásával kezd: sok fogyatkozást sejt a református egyház „rész szerint a Tanítóknak erkölcselenségek és professiojok ellenére való vélekedések, rész szerint azon hallgatóknak az eklézsia javainak illetlen magok kezekhez kaparitása, s ususokra lett fordítása miatt”. Az engedély továbbá leírja, hogy a püspök hivatala szerint jár el, majd részletezi a vizitáció célját – „az hibák és fogyatkozások correkciója”. Szemléletessége miatt ezt teljes terjedelmében idézem: Zágoni Aranka György superintendens az engedélyt avégre kapta,

„hogy a reformata ecclesiáknak parochialis és schola házaknak proventussait, legátumit és bonumit, szántó földeit, kaszáló réteit, vagy egyéb appertinentiáit kikereshesse. Az ecclesiának parochialis és schola házak[na]k lehető építésekben hátra állókat illendőképpen adigálhassa és a renitensek ellen anomadvertállhasson. Ha valamely erkölcstelen egyházi személy, praedicator, vagy schola mester exorbitansnak deprehendáltatnék, az ollyant senki patrociniuma nem használván pro mensura delicti poenaztathassa és valahol egyházhoz vagy scholához javandó jövedelem pénz s akármi egyéb proventus egyháziaknál vagy külsőknél, városokban, vagy falukban lakó személyeknél lészen, azok tartozzanak minden esztendőnként arról a megírt superintendensnek számot adni.”

Csutak Ferenc ügye ugyan nem vizitációhoz köthető, de egyházfegyelmi vonatkozása miatt röviden érdemes szót ejteni róla ezen a helyen. Neve már Verestői György püspöksége alatt ismert volt az egyház legfelsőbb fegyelmezési fórumain, mivel a zabolai gyülekezetből való elmozdítását úgy akadályozta meg, hogy a világi hatóságok segítségéhez folyamodott. Egyenesen Adolf Nikolaus Buccow, Erdély katonai parancsnoka járt közben az érdekében, amit azzal érdemelt ki, hogy igen hatékonyan kiállt a határőrség Mária Terézia által elrendelt felállítása mellett, hívei pedig fegyverletétellel fenyegettek, ha nem hagyják meg a papjukat. A generális zsinat ugyan először jóváhagyta az elmozdítását elrendelő parciális zsinati döntést – anélkül, hogy a külső segítségért való folyamodást felrótták volna neki – fél év

⁵³ FőkonzLvt 1766/66, Vizitációs engedély Zágoni Aranka György püspöknek.

⁵⁴ Ósz: *A vizitáció*, 56–57.

⁵⁵ Ua.

múlva azonban „racionális okokra” hivatkozva mégis elrendelték, hogy maradjon Zabolán lelkésznek.⁵⁶

Az eset sok szempontból hasonlóságot mutat azzal, ami 1766-ban, Zágoni Aranka György püspöksége alatt történt. Ekkor a főhadivezérség nyújtott be panaszt a Guberniumhoz Csutak Ferenc kapcsán, aminek nyomán a Főkonzisztórium utasította a püspököt, hogy mozdítsa el a lelkészt egy „ide künn való” egyházmegyébe, „holott azon végbéli katonaságtól távol legyen”, az át helyezést pedig rögtön hajtsák is végre. A döntés „pro scissis omnibus exceptionibe rationibus item et argumentis” született. A levél egyértelműen jelzi, hogy az ügyet az tette fontossá és sürgetővé, hogy „a kir[ályi] felség szolgálata is benne forog”, ezért külön kérték, hogy az egyházmegye értesítse őket a végrehajtásról.⁵⁷

A püspök 1767. április 24-én kelt levelében mégis arról számol be, hogy „nagy örömmel” vette a hírt báró Bánffy Farkastól, hogy a Gubernium megváltoztatta korábbi döntését és meghagyta Csutak Ferencet zabolai lelkésznek. Ennek miérettét nem részletezi, noha a korábbi esetből kiindulva feltételezhetjük, hogy az érintett ismét bevetette kapcsolatait a maga érdekében. A püspök öröme ugyan lehet valódi az ügytől való megszabadulása miatt – hiszen egy ilyen esetben különösen kellemetlen lehetett eljárni –, tetteinek indoklása már gyanúsabb. Saját elmondása szerint a megtett lépésekkel „csak arra néztem, hogy atyáiképpen megintetvén, mások is egyszersmind azon példával, magoknak sz[ent] hivataljok s a circumstantiákhoz illendő accomodatiojára taníttassanak”.⁵⁸ Ez valóban példaértékű pásztori magatartásra utal, azonban az ügy sokkal inkább egy politikai konfliktus lenyomataként értékelhető, mint a püspök lelkigondozói aggodalmának példajaként.

ZSINATOK

Zágoni Aranka György püspöksége során két generális zsinaton elnökölt – 1765-ben Marosvásárhelyen, valamint 1766-ban Küküllőváron. Mindkét zsinat döntéseiről viszonylag részletes feljegyzések állnak rendelkezésünkre, így püspöki tevékenységének ezen része jól feltérképezhető.

A Marosvásárhelyen tartott zsinat egy kérdés kivételével (a házasságkötési eskü módosítása) alkalmi ügyeket tárgyalt. Ahogyan azt már a korábbi fejezetben láthatuk, ezzel kapcsolatban nem jutottak döntésre, ezért kérték a Főkonzisztóriumot, hogy legjobb belátásuk szerint járjanak el. A zsinaton beiktatták Zágoni Aranka György püspököt, valamint megválasztották főjegyzőnek Dési Lázár Györgyöt. A küldöttek jelentése csupán annyiról számol be, hogy ez pluralitate votorum történt, nem említi sem a további jelölteket, sem a szavazatok számát.⁵⁹

⁵⁶ Tasnádi: *Verestói György*, 34–36.

⁵⁷ FőkonzLvt 1766/59, Expeditionis protocollum VI. 809–810, A Főkonzisztórium levele Zágoni Aranka Györgynek, 1766. november 23.

⁵⁸ FőkonzLvt 1767/36, Zágoni Aranka György levele a Főkonzisztóriumnak, 1767. április 24.

⁵⁹ *ERZSI II.*, 399.

Kemény Gergely és Bánffy Mária perével kapcsolatban felkérték a Főkonzisztóriumot, hogy keményebben lépjenek fel a vallását megváltoztató nő ellen, különben félt, hogy egyre többen próbálják meg büntetésüket áttérés által megúszni.⁶⁰ A zsinat továbbá közvetített a marosszéki esperes és a marosvásárhelyi egyháztanács vitájában,⁶¹ valamint felszólította Bánffy Farkas örökösait, hogy az elhunyt apjuk által a szegény papokra hagyományozott 5000 forintot adják át.⁶² A zsinat alkalmával 12 lelkészt szenteltek fel, köztük két academicust.⁶³ A küldöttek szerint a szokásnak megfelelően folytak további „feles dolgok”, melyek nem érdemesek külön említésre.⁶⁴

Az ezt követő generális vizitáció fegyelmi és pénzügyi kérdéseket tisztázott. Elrendelte, hogy aki nem jelenik meg az esperes hívására a parciális zsinaton, az 12 forintot, aki pedig a püspöknek nem engedelmeskedik, 24 forintot fizessen büntetesként, aki pedig háznál szeretne házasodni, az két máriást fizessen ezért.⁶⁵

Az 1766-ban tartott kükküllővári generális zsinat Zágoni Aranka György által írt meghívóját teljes terjedelmében ismerjük.⁶⁶ Végül három fontosabb ügyet tárgyalt a gyűlés. Az első a kolozsvári egyházmegye nyolc lelkészének próbálkozása, hogy ha az esperest nem is lehet, de legalább a jegyzőt félreállítsák tiszttségéből. A jegyzőkönyv alapján ehhez hamis bizonyítékokat is szereztek, azonban ez kiderült a vizsgálat során, ezért keményen megfédették az összeesküvőket és megbékéltették a vitázó feleket.⁶⁷

A háromszéki esperest, Was Gábort, valamint Csávási nevű lelkészt azzal vádolták, hogy megkereszteltek egy-egy gyermeket, akiknek az apja arra kötelezte magát az őt megeskető papnál, hogy utódait katolikusnak kereszteli. Ebben az esetben kiderült, hogy a vád alaptalan. Az esperest ugyanakkor hat hónapra suspendálták, mivel összeadott egy Fekete nevű embert egy katolikussal – valószínűleg a katolikus püspök engedélye nélkül –, azonban mind esperesi, mind lelképásztori hivatalát megtarthatta.⁶⁸

Tűri László patrónust felkérték, hogy közvetítsen Herepei István Alpestesre való helyezésében, mivel úgy tűnt, hogy az érintettek csendesítésére lesz szükség.⁶⁹ Ezen kívül csupán kisebb jelentőségű ügyeket tárgyaltak, amelyeket a kivonatos jegyzőkönyvből ismerünk.⁷⁰ A zsinaton továbbá 22 lelkészt szenteltek fel. A küldöttek kivételes módon az új lelképásztorok teljesítményéről is beszámoltak, név szerint kiemelve három fiatal, valamint megállapítva, hogy három „gyengébb” is volt közöttük, „minthogy a talentum nem egy mértékkel adatott mindenkinek”.⁷¹

⁶⁰ Uo., 396, 400.

⁶¹ Uo., 396–397.

⁶² Uo., 398–400.

⁶³ Uo., 397, 400.

⁶⁴ Uo., 400.

⁶⁵ Uo., 400–401.

⁶⁶ Uo., 401–402.

⁶⁷ Uo., 406.

⁶⁸ Ua.

⁶⁹ Ua.

⁷⁰ Ua.

⁷¹ Uo., 405.

ÖSSZEFOGLALÓ

Zágoni Aranka György egyházfeljárói tevékenységét vizsgálva képet alkothatunk arról, hogy a 18. század második felében milyen feladatkörök tartoztak püspöki hatáskörbe. Az egyes ügyek vizsgálata életszerű és forrásokkal alátámasztható alapot nyújt ehhez, ami segíthet eltávolodni az előre megfogalmazott következtetésektől, és lehetőséget teremt a korabeli értelmezések feltérképezésére.

A bemutatott kérdéskörök életrajzi szempontból korlátozott következtetési lehetőséget engednek meg. Püspöki tevékenységéről ugyan több autográf levél is fennmaradt, de fontos szem előtt tartani, hogy ezekben tisztségviselőként szólt meg, ami nagyban befolyásolta mind azok tartalmát, mind stílusát. Ennek figyelembevételével mellett megállapíthatjuk, hogy a kutatás során egy a munkáját komolyan vevő, alapos ember képe rajzolódott meg, aki hivatását igyekezett hűségesen végezni. Miközben tisztségbeli elődeiről megbecsüléssel ír, feladatát sokszor velük szemben, illetve az általuk elkövetett mulasztások fényében határozta meg.⁷² Fegyelmi ügyekben igyekezett a törvényeknek megfelelően eljárni, de őt is jellemezte a korabeli egyházi igazságszolgáltatás azon törekvése, hogy lehetőleg a békét mozdítsa elő, és ennek érdekében adjon második esélyt az érintetteknek.⁷³

A tanulmány továbbá konkrét példákkal szemlélteti az Erdélyi Református Egyház és a katolikus államvezetés közötti feszült viszonyt. A nagyobb léptékű kérdések kapcsán (házassági esküformula megváltoztatása, aposztázia-rendelet) bemutatja az egyházon belüli álláspontokat, valamint a cselekvési stratégiákat. Mivel a vizsgált levelek és jegyzőkönyvek többsége nem kifele üzent, hanem a belső kommunikációra szolgáltak – noha valószínűleg számoltak azzal, hogy azok adott esetben idegen kézbe kerülhetnek –, hitelesebb képet alkotnak arról, hogy mi volt az egyház belső álláspontja a kérdések kapcsán. Fontos azt is látni, hogy a püspöki tevékenységhez kapcsolódó további ügyek (főleg az adminisztratív és pénzügyek) döntő többsége szintén valamilyen módon az államhatalommal, vagy annak valamely rendeletével állt kapcsolatban, sőt ez időnként még olyan belső ügyekre is kihatott, mint az egyházfegyelem.

A vizsgált témakörök továbbá példákkal támasztják alá azt, hogy mi tartozott a gyakorlatban a püspök jog- és feladatkörébe. Míg a kánon lefekteti ehhez az elvi alapokat, kérdés, hogy különböző korszakokban és esetekben ez milyen módon valósult meg. Zágoni Aranka György egyházfeljárói tevékenysége ennek konkrét példáját tárja elénk. A püspöki tevékenység vizsgálata pontosabb rálátást bizto-

⁷² Ugyanez figyelhető meg esperesi tevékenységével kapcsolatban is. A széki egyházmegye gondnoka azért javasolta Zágoni Aranka Györgyöt ezen tisztségre, mivel az előző esperes idős korából kifolyólag nem tudta ellátni a szükséges feladatokat, ami miatt a megye „sok anomáliákat és közönséges károkat szenvedett”. Tasnádi: *Út a püspökség felé*, 4.

⁷³ Esperesként az általa elnökölt zsinatokon 39 házassági perből 24 esetben engedélyezték a válást, a lelkészek ellen tett panaszoknál pedig a legtöbb esetben először csupán szóban feddték meg az érintettet, és írásos kötelezvényt kértek tőle arról, hogy életvitelét meg fogja jobbitani.

TASNÁDI István: *Zágoni Aranka György esperessége*, kézirat.

sít arra, hogy a döntéshozatalban és a kivitelezésben hol helyezkedett el maga a superintendens. A tisztség pontos körülírásához további hasonló szempontú kutatásokra van szükség (ez eddig Verestói György esetében készült el), amelyek segítséget nyújthatnak nemcsak az egyes jelenségek megértésében, de az egyház működésének feltérképezésében is.

ABSTRACT

István Tasnádi: The Episcopal Activity of György Zágoni Aranka

The Reformed Church of Transylvania – similarly to the Reformed church districts in other parts of the Kingdom of Hungary – retained the office of the bishop. Although the canons specified the rights and the duties associated with this position, it is not always clear how they were fulfilled day-by-day. Former studies mainly focused on the biography of the bishops and not on the history of the episcopal institution itself.

This paper presents the activity of György Zágoni Aranka, bishop of the Reformed Church in Transylvania between 1765–1567. Following a brief introductory paragraph on his election, the study examines various aspects of the office: conflicts between the church and the central government in Vienna, financial, administrative issues and disciplinary (canonical visitation) proceedings controlled by him, furthermore synods moderated by him as a president. To avoid the repetition of well-known clichés from the 19th century, these themes are discussed on the basis of contemporary sources (letters, synodal decisions, and royal decrees). This detailed and source-based research can be an important step towards a comprehensive study about the history of the episcopal office in the Reformed Church of Transylvania.

Keywords: Transylvania, Reformed, Bishop, 18th century, History of Institution

Deminger Orsolya

AHOL A TÖRTÉNETEK ÖSSZEÉRNEK. ADALÉKOK A TISZA-GYILKOSSÁG
ÉS A BETHESDA DIAKONISSZA KÓRHÁZ KAPCSOLATÁNAK FELTÁRÁSÁHOZ

„Édesapám nagy tisztelője volt Tiszának.
Nem csak a politikust látta benne, az államférfit [...]
hanem a református egyház világi vezérét is.”
(Bodoky Richárd)¹

ELŐSZÓ... AVAGY KIKNEK A TÖRTÉNETEI ÉRNEK ÖSSZE

1918. október 31. jelentőségteljes napként íródott be a magyar történelem nagy-könyvébe. Ez a nap a korabeli hívő, vallását gyakorló reformátusság életében a reformáció 401. évfordulóját jelentette. Erre az ünnepi napra azonban nem kisebb esemény vetett árnyékot, mint a történelmi Magyarország összeomlása, az őszirózsás forradalom kirobbanása és ennek következményeként gróf Tisza István meggyilkolása. Az egykori miniszterelnök gyilkosainak név szerinti kiléte a Tisza-per ellenére is a mai napig kérdéses, azonban a Róheim-villában történt merényletről már rendelkezik hitelt érdemlő információkkal a történetírás.

Tanulmányomban három, egykoron a Magyar Református Egyház kötelékébe tartozó személy visszaemlékezése segítségével rekonstruálom azt a napot, amelyen meggyilkolták Tisza Istvánt. Munkám rámutat arra, hogy a Bethesda Diakonissza Kórház munkatársainak, lakóinak sokkal jelentősebb szerep jutott a gyilkosság napján, mint amelyről eddig a történetírás beszámolt. A tanulmányom gerincét alkotó visszaemlékezők egyike Bácsy Gyula² lelképásztor, aki két alkalommal is felidézte a történeteket. Először még anonimitásban Horánszky Lajos Tisza monográfiája számára a harmincas években, majd ezt követően, 1942-es önéletrajzi írásában kiletét felvállalva ismerte el szerepét az eseményekben. Fontos szerep jut a Bethesda későbbi lelkészigazgatójának, a gyilkosság idején még csak tízéves Bodoky (Ifj. Biberauer)

¹ BODOKY Richárd: *Gyanútlanok – Jövevények és vándorok családtörténeti töredékek (1870–1918)*, Budapest, Luther Kiadó, 2018, 297.

² Bácsy Gyula (1873–1943) 1917–1920 között a Bethesda kórház és a Filadelfia Diakonissza Intézet gazdasági vezető lelkésze. I. Szabadi István (s. a. rend.): *Itt viharzott át felettünk. Református lelkész önéletrajzok Kárpátaljáról és a Partiumból, 1942-ből*, 1. kötet, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Levéltár, 2008, 14–38.

Richárdnak,³ akinek visszaemlékezése 2018-ban került közlésre. Rekonstrukcióm legfontosabb eleme azonban Kovácsy Margit⁴ diakonissza testvér ez idáig ismeretlen emlékirata, amelyre a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményében találtam rá 2022 januárjában. A dolgozat a felsorolt három ember szemén át mutatja be a gyilkosság napjának történéseit annak megfelelően, hogy ők milyen szerepet játszottak az eseményekben. Visszaemlékezéseiket egymás mellé illetve a Tisza-gyilkosság történéseinek egy új színezetét kapjuk meg. Általuk a már ismert történet olyan eseményekkel bővül, mint egy sikertelen menekítési kísérlet és egy a predestinációról folytatott diskurzus, a magát a Bethesda kerítésén átvető lopakodó alak ténye, egy a lövések hangjától megrémült kisgyermek alakja, a Róheim-villába telefonáló ismeretlen férfi, a holttest rendezésének körülményei. Továbbá az arra való visszaemlékezés, hogy milyen érzetet keltett a holttest tapintása. Visszaemlékezéseikben akadnak ugyan kisebb eltérések (nem közvetlen a gyilkosság után íródtak), de egymás mellé helyezve őket mégis egy kerek egész történetet alkotnak, amely egy újszerű megközelítésből követi végig a napot, amikor meggyilkolták Tisza Istvánt.

TISZA ISTVÁN REFORMÁTUS IDENTITÁSA

Tisza István korának és osztályának karakterisztikus alakja volt. Több évtizeden át övezte személyiségét egyszerre gyűlölet és rajongás. Olyan ember volt, akit sem

- ³ Ifj. Biberauer (Bodoky) Richárd (1908–1996) református lelképásztor, 1939–1951 között a Filadelfia Diakonissza Intézet és a Bethesda kórház vezetője és első lelkésze. (Nevét, több más családtagjával együtt az 1940-es évek elején, az erős németesítő törekvések idején a magyarosabb Bodoky névre változtatta.) L. KOVÁCS Bálint: D. Dr. Bodoky Richárd, a református diakonissza szolgálat tudósa (1908–1996). *Confessio* 20(1996/3), 66–74.
- ⁴ Kovácsy Margit (1890–1984) Pusztacsobokán (Baranya vármegye) született. Öccse, Kovácsy Sándor a Bethesda kórházban és zuglói gyülekezetben szolgált, mint beosztott lelkész. L. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 19. fond Filadelfia Diakonissza Egyesület iratai (továbbiakban MREZS/19), Történeti és szervezeti iratok, 3/a doboz, 4.j. tétel.
- Diakonissza jelölti státusza 1909. augusztus 2-ától datálható. Próbatestvérsége 1909. szeptember 26-án vette kezdetét. Segítő testvéri pozíciót 1911. november 8-tól töltött be. Felszentelésére 1916. december 2-án került sor. 1913. május 15-én tett vizsgát az orvosi és betegápolási tanfolyam I. évének vizsgaanyagából. Az oklevél megszerzéséhez szükséges tanfolyam II. évének vizsgaidőpontja 1914. április 5. volt. Kovácsy Margit beszélt németül (és több nyelven tolmácsolt). Az I. világháborúban a Bethesda kórházban szolgált, amely a Budapest Múcsarnok hadikórház kiegészítő kórházaként funkcionált, valamint Cseklészen gróf Esterházy Károly kastélyában kialakított hadikórházban (napjainkban: Bernolákovo, Szlovákia). Diakonissza tevékenysége az I. világháború előtt és a két háború között az alábbi tevékenységeket foglalta magába: Tíz év szolgálat a Filadelfia Diakonissza Intézet irodájában, tevékenyen segítette a háború miatt hontalanná vált vagonlakókat és a nyomornegyedekben szenvedőket. Mint szervező és kísérő, 1920–1923 között számos árva gyereket vitt Hollandiába és Svájcba a *Gyermekvédő Liga* tevékenységének keretében. Betegápolást végzett a Bethesda kórházban, magánápolást vállalt arisztokrata családok betegei körül. A Filadelfia Diakonissza Intézet megszűnését követően (1951. november 30.) részt vett az intézmény iratainak rendezésében. 1951. december 1-én nyugdíjazza az egyház. A halál a Schweitzer Albert Református Szeretetotthonban érte 1984 augusztusában. MREZSL/19. I. Szervezeti iratok, Diakonisszákkal kapcsolatos szervezeti, személyi iratok 1902–1951. 4. doboz, 6/a1 tétel.

hívei, sem pedig ellenfelei nem tudtak befolyásolni. Saját úton járt, amit meghatározott saját értékének tudata, tetteibe, eszméibe vetett hite és küldetésstudata. Zárkózott személyiség volt, akit hidegen hagyott a népszerűsége való törekedés kérdésköre.

A Tisza család nemesi származása Tisza Tamásra vezethető vissza, aki 1578-ban kapott nemesi címet Rudolf királytól. Birtokaik nagy részét a 17. században elveszítették, azonban a 18. században Tisza László egy két évtizedig tartó jogi csatározásnak köszönhetően kárpótlást harcolt ki a családnak. Ennek részét képezte a család székhelyévé váló geszti birtok is.⁵ Geszt falu a 18. század végén Bihar vármegyéhez tartozott,⁶ a megyében erős gyökeret vert a kálvinista tradíció. A Tiszák kezdetektől jelentős támogatói voltak a Debreceni Kollégiumnak,⁷ és a Türelmi Rendeletet követően az első nyilvánosan megrendezett református istentiszteletet a Tisza-kúria udvarán tartották. Az 1870-es népszéíráás szerint Bihar vármegye 80%-át reformátusok alkották felekezeti vonatkozásban. Tisza István nagyapját, Tisza Lajost 1845-ben a vármegye főispáni helytartójává nevezték ki,⁸ a família pedig nagy jelentőségre tett szert a vármegye és az ország közéletében.⁹ A család politikai pályafutása az egyházi autonómiáért folytatott küzdelmük okán ívelt fel.¹⁰ Tisza Kálmán (Tisza István apja, magyar miniszterelnök 1875–1890)¹¹ a Protestáns Pátens kibocsátását követően a pátens ellen tiltakozó mozgalom élvonalába tartozott. Mint a kelet-magyarországi református egyház egyik világi vezetője, elítélte a pátentst, melyet súlyos sérelemnek tartott és visszavonását követelte. Későbbi politikai pályafutásának felívelésében nagy szerepe volt annak, hogy a kelet-magyarországi kálvinista nemesség szószólója volt.¹²

A család erős református identitása mutatkozott meg Tisza István jellemében, mentalitásában és elveiben is. Meggyőződésesen vallotta, hogy a reformáció haladás volt az emberiség számára, mivel anyanyelvűvé tette a kultúrát, és azt, hogy a református felfogás lényegét Jézus tanítása és a szabad vizsgálódás képezi.¹³ Tisza István 1883. március 29-től töltötte be a Nagyszalontai Református Egyházmegye aljegyzőjének pozícióját, majd 1885-től a tanácsbírói feladatkört. 1902-től az egyházmegye gondnoka volt, 1907-ben választották meg a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnokává.¹⁴ Az egyházi sajtó hasábjain 1915-ben egy ismeretlen szerző a következőképpen jellemezte:

⁵ PÖLÖSKEI Ferenc: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*, Gyomaendrőd, Helikon Kiadó, 1988, 122.

⁶ VERMES Gábor: *Tisza István*, Budapest, Osiris, 2001, 35.

⁷ GÁBORJÁNI Szabó Botond: Tisza István személyisége, református karaktere, *Debreceni Szemle* 27(2019/3), 263.

⁸ Vermes: *Tisza István*, 36.

⁹ Pölöskei: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*, 12.

¹⁰ Gáborjáni: Tisza István személyisége, 272–273.

¹¹ PÖLÖSKEI Ferenc: *Tisza István*, Budapest, Gondolat, 1985, 14.

¹² Vermes: *Tisza István*, 37–38.

¹³ Gáborjáni: Tisza István személyisége, 274.

¹⁴ SZENTPÉTERI Kun Béla: Tisza István és a református egyház in: *Tisza-Emlékkönyv. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára*, Debrecen, 1928, 141–142.

„... alig volt még közéleti emberünk, aki egész egyéniségében olyan hamisítatlan református bélyeget viselne magán, mint ő. Széchenynek vagy Deáknak római katolikus volta éppúgy nem tartozik az egyéniségének megmagyarázásához, mint például Szilágyi Dezsőnek a reformátussága. Tiszáról azonban nem életrajzi, hanem jellemrajzi adat az, hogy református.”¹⁵

Tisza István egyházhoz, valláshoz, hithez fűződő viszonyát a következőképpen lehet jellemezni: A gróf azért fogadta el az egyházkerületi főgondnok tisztségét, mert Isten rendelésének, ebből adódóan pedig kötelességének tekintette. Liberális neveltetése okán nem hitte a test feltámadását, amit töröltetni akart a hitvallásból is. Erős, őszövétségi, bibliás hite volt. Ez a fajta hit a predestináció tanának félreértelmezéséből alakult ki. Számára ez nagy megnyugvást, de ugyanakkor a dolgokba való veszélyes belenyugvást is jelentette. Vallotta, hogy az Isten rendelése mindenképpen bekövetkezik, hiába próbálunk tenni ellene.¹⁶ (A későbbiekben láthatjuk, hogy az egyik visszaemlékező szerint ezen meggyőződésének adott hangot élete utolsó napján is.)

A reformátusság támogatásának ügyében igaz társra talált feleségében, Tisza Ilonában, akit 1885. szeptember 9-én vett feleségül Kolozsváron. (Elsőfokú unokatestvérek lévén a család kezdetben ellenezte egybekelésüket annak vérfertőző volta miatt, valamint a frigy egyházjogi problémákat is felvetett.) Tisza Ilona a századfordulótól datálhatóan egyre több karitatív feladatot és pozíciót látott el. 1903-tól a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület alelnöke (1901-től kapcsolódott be a tevékenységükbe), 1904-től haláláig az egyesület másodelnöki tisztségét is betöltötte. Tagja volt az Országos Protestáns Árvaegyletnek és mindemellett anyagi támogatást nyújtott a Bethesda kórháznak.¹⁷

TISZA ISTVÁN UTOLSÓ NAPJAI EGY GYERMEK SZEMÉN ÁT

Ifj. Biberauer (Bodoky) Richárd mindössze tízéves volt Tisza István meggyilkolásának időpontjában. Két alkalommal találkozott az egykori miniszterelnökkel, a meggyilkolása előtti napokban. Visszaemlékezésében az írta, hogy az első találkozás, közvetlenül az azt követő napon történt, hogy Tisza az országgyűlésben elmondta híres beszédét, melyben beismerte: „ezt a háborút elvesztettük”. Mivel erre a kijelentésre 1918. október 17-én került sor, így az első találkozás dátuma: 1918. október 18. Ifj. Biberauer (Bodoky) Richárd leírja, hogy a Bethesda kórház kapujában találkozott össze vele. Tisza beteg inasát, Dömötör Lászlót jött meglátogatni. Hatalmas, zömök férfinak látta, sötét szakállal, őszülő hajjal, aki nem viselt kabátot. Tisza rámosolygott, amitől az volt az érzése, mintha megismer-te volna. A gyermek Richárdot megdöbbenetette a férfi bátorsága, hogy egyedül

¹⁵ s. n.: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 58(1915/31) 1915. augusztus 1., 363.

¹⁶ Bodoky: *Gyanútlanok*, 298.

¹⁷ ANKA László: Gróf Tisza István társadalmi háttéré és magánélete, *Valóság* 58(2015/12), 21–25.

közlekedik az utcán, hiszen az utca a napokban már hangos volt a nép Tisza halálára vonatkozó igényének skandalásától, valamint hogy a kórházban kezelt, spanyolnáthában szenvedő betegektől sem félt. Ifj. Biberauer visszaemlékezése leírja a Tiszából áradó nyugalmat, határozott elhaladó lépteit, amit a gyermek sokáig figyelt. A második találkozásra két nappal később került sor, tehát 1918. október 20-án (tizenegy nappal a gyilkosság előtt), amikor is összetalálkoztak a kórház lépcsőházának első emeleti fordulójában. Tisza István megint egyedül volt, és megint nem viselt kabátot. Ismét rámosolygott a gyermek Richárdra, aki ennek ellenére nagyon szomorúnak látta a férfit. (Attól függetlenül, hogy Tisza jó hírt kapott: az inasa még azon a napon hazamehetett.) Ifj. Biberauer ekkor látta utoljára Tisza Istvánt életben.¹⁸

A NAP, AMIKOR MEGGYILKOLTÁK GRÓF TISZA ISTVÁNT

Egy visszautasított menekítési kísérlet I. felvonása

Bácsy Gyula, aki 1917-től a Bethesda és Filadelfia gazdasági vezető lelkésze volt, 1942-ben kelt önéletrajzában írta le, hogy miként tett kísérletet Tisza megmentésére. 1918. október 31-én, a tragédia napján már *korán* reggel a tudtára jutott, hogy az adott napon újabb merényletet terveznek Tisza István ellen. Id. Biberauer Richárd¹⁹ és ő egymás között arról értekeztek, hogy miként tudnák a volt kormányfőt megmenteni. Bácsy felvetette, hogy rejtsek el a Bethesdában, mely gondolatra Biberauer hangot adott aggodalmának, miszerint „ki lesz a felelős, ha kitudódik és a Bethesdában kő kövön nem marad”. A következő felvetődő ötlet az volt, hogy lopják ki a városból, hiszen „ha kívül lesz Pesten, mentve van.” Ezzel a felvetéssel kapcsolatban, arra jutottak, hogy „megtanácskozzák” Istennel.²⁰

Tisza István utolsó délelőttije

Tisza István élete utolsó napján nem indult el szokásos utcai sétájára. Ennek oka az volt, hogy unokahúga, Almásy Denise grófnő érkezett hozzá házfelügyelője kíséretében a városon keresztül.²¹ Almásy grófnő Tisza Istvánra mint atyai barátira, követendő példaképre tekintett (voltak, akik ennél többet feltételeztek kettejük kapcsolatáról).²² A grófnő beszámolt az utcák forradalmi hangulatáról és arról, hogy a katonák az ő és a városparancsnok, Lukachich Géza vesztét követelik. Mit sem sejtve helyzetükről Tisza még a délelőtt folyamán levelet írt gróf Hadik Jánosnak és a városparancsnoknak, melyben a rend fenntartása céljából felajánlotta

¹⁸ Bodoky: *Gyanútlanok*, 296–297.

¹⁹ Id. Biberauer Richárd (1872–1939) 1904–1939 között a Filadelfia Diakonissza Intézet és a Bethesda kórház vezetője és első lelkésze. Kovács: D. Dr. Bodoky Richárd, 67.

²⁰ *Itt vibrzott át felettünk*, 27.

²¹ Pölöskei: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*, 6.

²² GÉRA Eleonóra: *Egy Grófi Család Mindennapjai. A gyulai Almásyak*, in: Horváth J. András (szerk.): *Szívvél és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*, Budapest – Salgótarján, 2008, 150.

szolgálatait. Levelei célba juttatásáért unokahúga házmestere felelt. (A levelek sohasem érkeztek meg a címzettekhez, később felbontatlanul kerültek vissza a Tisza család tulajdonába.²³ Napjainkban a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában őrzik őket.²⁴) Almásy Denise aznap nem hagyta el a villát, a helyzet veszélyességének teljes tudatában maradt atyai barátja mellett. (A grófnő élete végéig ápolta Tisza emlékét, minden évben leróta kegyeletét annak sírjánál.)²⁵

Látogató esőkabátban

Dél körül váratlan vendégek érkeztek a Róheim-villához. Egy esőkabátot viselő és egy katonaruhás férfi. A kertész engedte be őket a kertkapun, melyet a gróf határozott kérésére nem tartottak kulcsra zárva. Az esőkabátos alak, egy harminc év körüli nyúlánk férfi kezdeményezte a beszélgetést Tiszával. Ennek a beszélgetésnek a pontos tartalma nem ismert. Lehetséges, hogy az illető támogatásáról biztosította a politikust és figyelmeztette a rá leselkedő veszélyre. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy egy terepszemléről volt szó, amely azt hivatott ellenőrizni, hogy a volt miniszterelnök elhagyta-e a várost.²⁶ Tisza István beszámolója Almásy grófnőnek (lemondó kézlegyintés kíséretében) a lejátszódott jelenet vonatkozásában arra utalt, hogy a gróf az utóbbit sejtette a látogatás mögött.²⁷

Egy visszautasított mentési kísérlet II. felvonása

Az ebédet követően id. Biberauer Richárd azt mondta Bácsynak, cselekedjen legjobb belátása szerint, de legyen óvatos. Bácsy Gyula délután 13–14 óra között (a Hermina úti bejáratot annak veszélyességére való tekintettel megkerülve), Balázs Béla volt főispán kertjén keresztül (akkoriban a kórház és Róheim-villa között elterülő egyetlen telek) a villába ment. Elmondása szerint a ház kertje és az előszoba üres volt. Kopogtatott a nagyszoba ajtaján, majd belépett, ott találta Tisza Istvánt.²⁸ Érkezésével egy időben vitte be az inas Balázs főispán levelét Tiszának, amelyben szomszédja figyelmeztette a volt kormányfőt arra, hogy élete veszélyben forog, és kérte, tegye meg a végső intézkedést. Tisza reakciója a levélre a következő volt: „A végső intézkedést ott fenn fogják megtenni” (kezével az égre mutatott).²⁹ Tisza és Bácsy között bemutatkozásra nem volt szükség, ismerték egymást. Bácsy egyből a tárgyra tért, beszélt a készülő merényletről, és arról, hogy szeretnék elvinni őt a városból.³⁰ Tisza elmosolyodott, majd a követke-

²³ Pölöskei: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*, 7–8.

²⁴ Kánási Szabolcs, MREZSL levéltáros szóbeli közlése.

²⁵ Géra: *Egy grófi család mindennapjai*, 150.

²⁶ Pölöskei: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*, 8.

²⁷ Uo., 102–103.

²⁸ *Itt vibrázott át jelettünk*, 27.

²⁹ HORÁNSZKY Lajos: *Tisza István és kora*, 2. kötet, Budapest, Teller, 1994, 1329–1330.

³⁰ Bácsy Gyula az 1930-as években Horánszky Lajosnak tett visszaemlékezésében azt közölte, hogy felajánlotta a grófnak, hogy menjen át a Bethesdába, mondván ott biztonságban lesz. Ennek a részletnek azonban ellentmond 1942-es beszámolójában. Horánszky: *Tisza István és kora*, 1330.

ző párbeszéd zajlott le közöttük: „Hisz-e a nagytiszteletű úr a predestinációban?” „Hiszek” – válaszolta Bácsy, majd magyarázni kezdte, hogy a predestináció nem jelenti azt, hogy ha lehetőség nyílik a veszedelem elől elfutni, akkor azt megtagadjuk. Tisza azzal folytatta, hogy nem bocsátkozik dogmatikai vitákba, hiszen nem szokása. A beszélgetést azzal zárta, hogy soha, semmilyen veszedelem elől nem futamodott meg, most sem teszi. A két férfi kezét fogott, majd Bácsy távozott. A lelkipásztor ekkor látta életben utoljára Tisza Istvánt.³¹

Tisza István utolsó délutánja

A Tisza házaspár (és Almásy Denise grófnő) fél négy tájban ült asztalhoz ebédelni. Velük tartott két rokon, Sándor János és báró Radvánszky Béla.³² Az ebédet követően Tisza sürgette a két rokon távozását, búcsúzóul üdvözlétét küldte a párt klubba híveinek és barátainak. A vendégek távozását követően egy újabb harminc év körüli férfi érkezett a villába, azzal az indokkal, hogy közli a telefonhíváshoz szükséges jelszavakat. Mondott is két jelszót, de ennek ellenére a telefonközpont nem kapcsolt. A délután folyamán még Rákóczi csendőr őrmester is váltott néhány szót Tiszával. (Ő a gróf védelmére kirendelt nyolc csendőr parancsnoka volt.) Jelezte, hogy miután nem érkezett váltás és nincs kenyérük sem, elhagyják a villát. A gróf ezen elcsodálkozott, mondván, hogy a helyzet semmit nem változott. Végül maradtak, és csak ketten, Bagyó Mihály és Kiss János csendőrök mentek el kenyérért.³³ A család végül a villa magasföldszintjére vonult vissza. Tisza Ilona és Almásy grófnő az egyik ablak függönye mögül figyelték az utcát. A személyzet az alagsorban végezte a teendőit. A telefont kikapcsolták.³⁴

A gyilkosság

Délután öt óra és fél hat között két katonai teherautó állt meg a villa közelében. Az autókból kiszálló katonák különböző uniformist viseltek és eltérőek voltak a náluk lévő fegyverek is. Csőre töltött fegyverrel négyen bementek a lakásba, ketten pedig lefegyverezték az alagsorban unottan kártyázó csendőröket, akik ezt követően elhagyták a házat. Néhány katona a kertet, illetve az utcát biztosította a gyilkosság időtartama alatt.

Rajner Béla újságíró a korabeli hírek, valamint Almásy Denise, a személyzet és az inas, Dömötör László vallomásai alapján a következőképp írta le a végzetes jelenetet:

Három katona a hall felé igyekezett, útjukat Dömötör László állta el.

„– Mit akarnak?

– A kegyelmes urat keressük!

– Majd megnézem itt van-e?

³¹ *Itt vibrázott át felettünk*, 27.

³² s. n.: *Pesti Hírlap* 40(1918/256), 1918. november 1., 8.

³³ Pölöskei: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*, 103.

³⁴ Uo., 9.

– Sohse nézze, mi tudjuk, hogy itt van...

Dömötör László magán kívül rohant Tisza szobájába:

– Kegyelmes uram, már megint katonák vannak itt!

– Ne féljeteK és ne gyertek folyton a nyakamra – felelte Tisza István gróf – és pár pillanattal később a három katonával állt szemközt...

Mindegyik katona kezében puska, Tisza ezredes kezében revolver.

– Mi van a kezében? – kérdezte az egyik katona.

– Fegyver, Önöknél is az van.

– Tegye le!

– Önök is tegyék le!

– Azonnal tegye le!

Pár pillanat még, Tisza a szőnyegre dobta a revolvert, amellyel legalább egy embert megölhetett volna a három közül, és azon túl fegyvertelenül állt a három férfival szemben.

– Tudja-e, hogy maga miatt nyolc éve szolgálók – kiáltotta az egyik katona. – Maga okozta a háborút, Maga miatt halt meg sok millió ember?

– Tudom, hogy sok millió ember pusztult el – felelte Tisza István – a halál megdöbbsentő, ezt én is fájlalom, de ennek nem én vagyok az oka...

Ez az izgatott beszélgetés Tisza Istvánné grófné és Tisza István második unokahúga: Almássy Denise grófnő jelenlétében folyt le. Tisza a zongorához támaszkodott, tőle jobbra felesége, balra Almássy kontesz állt.

A katonák felkiáltottak:

– Álljanak félre a nők!

– Nem megyek – felelte Tisza felesége.

– Én sem – zokogta Almássy Denise, aki ráborult Tisza Istvánra.

– Most pedig ütött a leszámolás órája – ordította az egyik katona, és a rákövetkező pillanatban eldőrdült a három fegyver.³⁵

A fegyverrántás pillanatában Tisza Ilona elájult. Tisza István és Denise grófnő pedig dulakodásba kezdett támadóikkal. A grófnő megpróbálta kicsavarni ellenfele kezéből annak fegyverét. Az eldőrdülő lövések közül kettő halálosnak bizonyult, kioltották Tisza István életét. A grófnő a fején és a fülén sérült meg, eszméletlen volt, amikor a személyzet rátalált.³⁶ A személyzet egyik tagja ezt követően elrohant orvosi segítséget kérni a szomszédos Bethesda kórházba.³⁷

Lopakodó alak a sötétben

Ifj. Biberauer Richárd 1918. október 31-én lövöldözés hangjára ébredt. Aznap nem hagyhatta el a Kobrák-villabéli lakásukat, még a kertbe sem engedték ki. Elmaradt a reformáció napi istentisztelet is. Hogy kielégítse kíváncsiságát az utcákon történő események iránt, a késő délután folyamán kiszökött lakásuk első emeleti

³⁵ Uo., 9–10.

³⁶ Géra: Egy grófi család mindennapjai, 150.

³⁷ Pölöskei: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*, 10.

balkonjára. Az erkélyről a Róheim-villából csak egy keskeny csíkot látott. A gyermek Richárd leírja, hogy piros fény kezdett derengeni az égen, nagy tűz támadt valahol. (A tüzet Kovácsy Margit is lejegyezte visszaemlékezésében. Valószínűsíthetően a rákosi rendező-pályaudvaron felcsapott lángok voltak, a tűz okaként két lehetőséget is megjelölt a *Pesti Hírlap*. Az egyik, hogy sötétedést követően ismeretlen tettesek felgyújtották a mellékvágányon feltorlódott teherkocsikat. A másik verzió szerint valaki beelőtt egy benzintartályba és ennek okán keletkezett a tűz.³⁸) Ekkora már alkonyodott, már égtek a gázlámpák. Miközben a tüzet figyelte, ifj. Biberauer lövések zajára lett figyelmes a Tisza család rezidenciája felől, majd további lövések dördültek a Hermína úton. A gyerek félni kezdett, már azon volt, hogy visszamegy a házba, amikor észrevette, hogy egy férfi közeledik felé a szomszéd kerítésen átmászva. A titokzatos alak átvette magát a Bethesda kerítésén is, majd a fal mellett lopakodva annak az épületnek a bejáratához osont, melynek erkélyéről épp az ifj. Biberauer figyelte őt, aki megrémült, s visszalépett a házba. Rohanni kezdett, a szüleit kereste. Kopogás nélkül benyitott édesapja dolgozószobájába (ehhez nagy bátorságra volt szüksége, mert soha nem tette meg, hogy nem kopog). A szobában tartózkodott még az édesanyja, Vischer Márta,³⁹ Kovácsy Margit⁴⁰ diakonissza testvér, valamint a rejtélyes lopakodó alak, akiben a gyermek nem mást vélt felfedezni, mint Tisza István szobainasát, Dömötör Lászlót. „Orvost küldjenek” – suttogta elhaló hangon a szolgál. „Lelőtték a kegyelmes urat. A Denise kontesz is megsebesült”. Ennek hallatán id. Biberauer Richárd kiadta az utasítást az indulásra, valamennyien távoztak a szobából, magára hagyva a tűzéves Richárdot.

KOVÁCSY MARGIT A HERMINA ÚT 35.-BEN

Kovácsy Margit öccsével, Sándorral rohant át a Hermína út 35.-höz. Az épület előtt egy mentőkocsit és 4-5 felfegyverzett őszirózsás katonát látott. Belépett a házba, ahol elmondása szerint még sohasem járt, visszaemlékezése nem tárgyalja, hogy testvére bement volna vele. A katonák utána kiáltottak: „majd ezt is átdurrantjuk, csak szaladjon!” A villa lépcsőjén összetalálkozott dr. Sebők Zsig-

³⁸ s. n.: *Pesti Hírlap* 40(1918/266), 1918. november 1., 9.

³⁹ Vischer Márta (1847–1933) 1901-ben ment feleségül Id. Biberauer Richárdhoz. Bodoky: *Gyanútlanok*, 129–133.

⁴⁰ Kovácsy Margit visszaemlékezésében nem tesz említést arról, hogy jelen lett volna az inas közlésénél id. Biberauer Richárd irodájában. Az ő visszaemlékezésében Vischer Márta közli vele a Tisza-merénylet hírért, és szólítja fel, hogy menjen át a Róheim-villába. Kovácsy Margit naplófeljegyzései 1917–1976, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye (továbbiakban RL), C/129 Kovácsy Margit (?–? cca 1900–1980) iratai 1866–1976, 2. doboz, Diakonissza naplók (saját és mások) 1906–1976 (továbbiakban: Kovácsy Margit naplófeljegyzései 1917–1976, RL C/129, 2 doboz); Bácsy Gyula 1942-es visszaemlékezésben a Róheim-villából a segítségkérés telefonom érkezett 17 óra körül. L. *Itt vibrázt az felettünk*, 27.

mond⁴¹ főorvossal és még egy személlyel (szintén orvos). Margit testvér ismerte őket régebbről, hangot is adott döbbenetének, hogy milyen gyorsan megjelentek. A két férfi kérte Kovácsy Margitot, hogy menjen, mert nekik már nincs dolguk, de neki még lesz. A hallban talált rá a hatalmas, mozdulatlan férfitestre. Tisza Ilona le volt roskadva férje fejénél, Denise grófnő arca vérzett. A villa személyzete dermedten állt, Róheimék az emeleten tartózkodtak, a Bethesda orvosát, Luksz doktort. (Dr. Luksz Sándor 1918-ban még csak orvostanhallgató volt, orvosi diplomát csak 1920-ban kapott. Gyakornokként vállalt ügyeletet a Bethesda kórházban. Úgy emlékezett vissza, hogy abban a tudatban ment a Róheim-villába, hogy a grófnak nagyon erős rosszulléte van, csak az épület ajtajában közölték vele, hogy merénylet történt.⁴²) és Riedel Lotti (Magyarországon született svájci állampolgárságú diakonissza)⁴³ diakonissza testvért kezdetben nem találta. Végül mégis rájuk akadt, ők is a Hungária úti kerítésen át jöttek, akárcsak előttük a kora délután folyamán Bácsy Gyula, vagy fordított irányban az inas. A súrolt seb a grófnő homlokán nem volt súlyos, ellátták. Hirtelen megszólalt a telefon,⁴⁴ senki nem nyúlt hozzá. Végül Kovácsy Margit vette fel. Bemutatkozás nélkül egy erős férfihang a következőt mondta: „Párt, hogy van a gróf úr?” A diakonissza testvér a visszaemlékezése szerint szívből válaszolta, hogy „Gyilkosoknak nincs válaszl!” Ezt követően letette a kagylót és kikapcsolta a készüléket. Az özvegy grófnő megölelte és homlokon csókolta. Tisza Ilona kérte őket, hogy vegyék le kabátjaikat. Margit testvér elmondása szerint először nem tudták, hogy hány lövés érte a grófot, mert a mentőorvosok csak hason bontották fel a halott ruháját. Luksz doktor utasítására Kovácsy Margit a halottal szemben letérdelt, bal kezét a tetem alá csúsztatta annak felemeléséhez. A művelet során a testvér keze nedves lett Tisza még meleg véréből. A doktor és Lotti testvér vele szemben állva segítettek az emelés. Észrevették, hogy az aortát átszakította a dum-dum lövedék, amely roncsolta a lapockát és a bal felsőkart. Ez a golyó átütötte a testet, és egy véres cafattal együtt a szalon egyik foteljében rögtön meg is találták. A stabilabb tartás érdekében Tisza István fejét Kovácsy Margit vállához nyomták. A testvér visszaemlékezése szerint évekkal később is emlékezett rá, hogy milyen érzés volt, amikor a gróf haja az állához ért.⁴⁵

A holttestet megmosdatták, felöltöztették és ágyra fektették a hálószobában. Kiállították a halotti bizonyítványt, melyen a következő szerepelt: gróf Tisza István ezredes. Kórismertet: lőtt seb.⁴⁶ A testvér beszámol róla, hogy látta megérkezni

⁴¹ Dr. Sebők Zsigmond a Budapesti Mentők Igazgató Főorvosa (és helyettese is) volt. s. n.: *Pesti Hírlap* 59(1937/249), 1937. november 3., 12.

⁴² CUHAVÖLGYI Klára: Dr. Luksz Sándor (1896–1969) a zirci kórház igazgató főorvosa, sebészorvos, *Zirc és Vidéke* 3(2020/13), 2020. október 20., 14–15.

⁴³ Bodoky: *Gyanútlanok*, 187.

⁴⁴ Pölöskey: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*, 105. említi, hogy a helyszínen az addig néma telefon megszólalt.

⁴⁵ Kovácsy Margit naplófeljegyzései 1917–1976, RL C/129, 2. doboz.

⁴⁶ Pölöskei: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*, 105–106.

Sándor Jánost és báró Radvánszky Bélát.⁴⁷ A villába érkezett még Hazslinszky rendőrorvos, és Sas László tüzérhadnagy. Utóbbi a hadügyminiszter megbízásából jött, hogy meggyőződjön róla, a gróf valóban meghalt. Ő volt az is, aki a kormány nevében részvétet nyilvánított. Báró Radvánszky erre indulatosan úgy reagált: „Ezt pedig nem köszönjük meg!”⁴⁸

Margit testvér és társai végül bódultan jöttek ki a villából, amely körül még mindig őszirózsás katonák álltak. A katonák gúnyos megjegyzéseket tettek rájuk. A Hungária úti kerítésen átmászva tértek haza, ahol már várták őket a társaik. A visszaút közben (Kovácsy Margit 18 órát jelölte meg) ők is látták a tüzet, melyről ifj. Biberauer is beszámol. Kovácsy úgy, ahogy volt, véres testvérruhában, véres kézzel ment id. Biberauer Richárd dolgozószobájába.⁴⁹

A dolgozószobában

Ifj. Biberauer (Bodoky) Richárd szem- és fültanúja volt Kovácsy Margit diakonissza és édesapja beszélgetésének annak dolgozószobájában a testvér visszaérkezése után. Id. Biberauer feltette a kérdést: „Él?” amire Kovácsy Margit válasza az volt, hogy „Már halott volt.” A testvér elmondta, hogy mit tettek a halottal (levetkőztették, bekötözték, befektették az ágyba), valamint hogy Luksz doktor ellátta Almásy grófnő fejsérülését. Id. Biberauer Richárd feltette a kérdést, hogy miként történhetett ez meg. Margit testvér válasza az volt, hogy eltűntek a csendőrök, valamint hogy a merénylők egymás között – az inas elmondása szerint – románul beszéltek. Beszámol mindenről, amit a lezajlott gyilkosság eseménysoráról tudott. Ifj. Biberauer visszaemlékezésében leírja, hogy a diakonissza testvér beszélt apjának a villába telefonáló ismeretlen férfiről.⁵⁰

Éjszakai ügyelet

Gyors mosdást és átöltözést követően a gyilkosság helyszínét megjárta három ember megkezdte az éjszakai munkát. Az összes orvos a kórházban tartózkodott, de a betegek nyugalomban voltak. A kórház és a testvérház épülete között veszélyes volt a közlekedés, Kovácsy Margit kötényének sarkát is átszakította egy golyó, de több hasonló esetre is sor került. Margit testvér még hajnalig figyelte az egyik emeleti ablakból a Róheim-villát. Visszaemlékezése szerint akkoriban semmi más nem jegyzett fel Tägliche Bitten könyvecskéjébe, csak annyit: gr. T. I. † 1918.⁵¹

⁴⁷ Kovácsy Margit naplófeljegyzései 1917–1976, RL, C/129, 2. doboz.

⁴⁸ Pölöskei: *A rejtélyes Tisza-gyilkosság*, 105.

⁴⁹ Kovácsy Margit naplófeljegyzései 1917–1976, RL, C/129, 2. doboz.

⁵⁰ Bodoky: *Gyanútanok*, 303–304.

⁵¹ Kovácsy Margit naplófeljegyzései 1917–1976, RL, C/129, 2. doboz.

AZ ÖSSZEÉRŐ TÖRTÉNETEK UTÓSZAVA

Ebben az írásban három ember elbeszélése találkozott össze Tisza István meggyilkolásának vonatkozásában, és egészítette ki a már ismert szálat. Megismerhettük, hogy mit érzékelt a történetekből egy tízéves gyermek, miként lett részese az eseményeknek egy diakonissza és hogyan próbálta menekülésre bírni a gróft egy lelkipásztor. Történeteik egymáshoz illesztése rámutatott arra, hogy a Bethesda kórház szolgálattevőinek milyen jelentős szerep jutott azon a történelmi napon. Elbeszéléseik új színfoltját mutatták meg a történeteknek és adalékként szolgálnak ahhoz, hogy a jövőben még többet tudjunk meg arról, mi is történt pontosan azon a napon, amikor meggyilkolták gróf Tisza Istvánt.⁵²

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Kovácsy Margit naplófeljegyzései 1917–1976, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, C/129 Kovácsy Margit (1890-1984) iratai 1866–1976, 2. doboz, Diakonissza naplók (saját és mások) 1906–1976
- Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 19. fond Filadelfia Diakonissza Egyesület iratai, Történeti és szervezeti iratok, 3/a doboz, 4.j tétel
- Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 19. fond Filadelfia Diakonissza Egyesület iratai, I. Szervezeti iratok, Diakonisszákkal kapcsolatos szervezeti, személyi iratok 1902–1951, 4. doboz, 6/a1 tétel

⁵² A tanulmány elkészültéhez nyújtott segítségéért külön köszönettel tartozom Kovács Dávid történésznek, a KRE-BTK-TI Új- és Jelenkori Történeti Tanszék docensének.

ABSTRACT

Orsolya Deminger: "Where Stories Meet..." Details of the Connection between the István Tisza Murder and the Bethesda Hospital

In this article, the day on which the Hungarian politician and prime minister, István Tisza, was murdered is reconstructed through the recollections of three people who once belonged to the Hungarian Reformed Church. Recent research has shed new light on the fact that certain associates and residents of the Bethesda Deaconess Hospital played a much more significant role on the day of the murder, than what the historiography reported. The autobiography of Reverend Gyula Bácsy (later founder and first director of the Beretke orphanage), published in 1942, is one of the memoirs that forms the backbone of this study. Richard Bodoky (Biberauer Jr.), the future pastoral director of Bethesda, who was only ten years old at the time of the murder, plays an important role. His memoir was published in 2018. The most important element of the reconstruction is the hitherto unknown memoir of sister Margit Kovácsy, a deaconess, which was discovered in the Ráday Collection (January 2022). The article tries to reconstruct the day of the Tisza-murder through the eyes of the three aforementioned witnesses and explain their role in the events. By juxtaposing their recollections, the story of the Tisza murder takes on a new dimension. It is expanded by events such as the unsuccessful evacuation of István Tisza and an interesting short discourse of the predestination, an unknown figure, who climbs over the fence of the Bethesda Hospital, a child, terrified by noisy gunshots, an unknown man calling the villa Róheim, the circumstances of the disposal of the corpse and finally remembering how it felt to touch the dead body. Although there are minor differences in their recollections, nevertheless when placed next to each other, they still form a complete story, which presents the day when István Tisza was murdered from a novel approach.

Keywords: István Tisza, political murder, Bethesda Hospital (Budapest), deaconess, Aster Revolution

Dezső Kinga Julianna

Ifj. RÉVÉSZ IMRE ÚTJA AZ EGYHÁZKORMÁNYZÓI SZÉKIG (1889–1938)¹

Ifj. Révész Imre 1889-ben látta meg a napvilágot Pápán és 1938-ban került a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki székébe. Az egyházkormányzó igencsak sokrétű utat járt be tanulmányai, majd egyháztörténeti és lelkeszi működésének szempontjából is, míg 49 éves korára Magyarország legkiterjedtebb és legtöbb hívet számláló református egyházkerületének vezetésére jelölték. Családjának nem az első nagynevű egyházi szereplője volt, ugyanis édesapja is viselte a püspöki tisztséget, bár ő a Tiszáninenni Református Egyházkerület élén, s nagyapja, id. Révész Imre is kora meghatározó egyházi személyisége volt, aki kulcsszereplője lett annak az egyházjogi harcnak, melyet a magyar protestantizmus a bécsi kormányzattal vívott 1856 és 1861 között.

Kutatásom egésze ugyan ifj. Révész Imre püspöki működését igyekszik megvilágítani különböző aspektusokból, egy áttekintő tanulmány erejéig azonban szükségesnek tartom vázolni azt az utat, amely az egyházkormányzó székig vezetett. Jelen írásban tehát a fent említett ősök, a családi háttér, a származás vázlatos bemutatására vállalkozom, illetve annak ismertetésére, hogy hol és milyen tanulmányokat folytatott, majd milyen jelentősebb mérföldkövek jelölték ki útját az 1938-as püspökké választásig. Az említettek bemutatásában elsősorban Révész önéletrajzi írása lesz segítségemre, ugyanis személyes visszaemlékezése megadja élete fontosabb eseményeinek ívét, mely visszaemlékezésre támaszkodva a kéziratári és levéltári forrásokat, illetve a szekunder forrásbázist hívom segítségül a minél teljesebb kép kialakításához. A primer forrásokat elsősorban a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának (továbbiakban: TtREL) anyagai és a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (továbbiakban: TtREK) Kéziratárának dokumentumai jelentik. Ez a vázlatos életrajzi áttekintés vélhetően segít megérteni, hogy milyen fiatalkori hatások érték, s ezek közül melyek voltak azok, amelyek hatottak később a püspöki székben meghozott döntéseire is.

¹ Jelen publikáció a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában készülő, Révész Imre püspöki működését vizsgáló disszertáció részkutatása.

CSALÁD, SZÁRMAZÁS, GYEREKKOR

Ahogy azt a bevezetőben is említettem, Révész Imre nem volt családja *homo novus*, ugyanis évszázadokra visszamenőleg számos értelmiségi volt egyenesági felmenői között mind apai, mind anyai ágon. Apai nagyapja ugyanezt a nevet viselte, s az iránta mutatott tisztelet és munkásságának méltó módon történő megörökítése fejeződött ki abban, hogy születésének 100. évfordulójára az unoka maga készítette el a nagy egyházfi életének monográfiáját.² Ennek első fejezetében³ írt a Révész család származásáról, a nemesi cím elnyeréséről, sőt a családi címer kinézetéről is. Eme leírás szerint a familia nemességszerző felmenője a Szabolcs vármegyei Révész Tamás volt, akinek 1659-ben I. Lipót adományozott nemeslevelet, kiemelve őt a jobbágyi sorból. Címerük egy zöld mezőben ágaskodó, görbe kardot tartó kétfarkú arany oroszlánt ábrázol piros-zöld és arany-zöld sisakdíszsel, illetve az ötágú koronás sisakból kiemelkedő ugyanolyan oroszlánnal. (A nemesi oklevél átírata⁴ – amelyet feltehetően valamelyik korábbi felmenő készített el – megtalálható a TtREL által őrzött, főként az id. Révész Imrere vonatkozó, de családtörténeti adatokat is tartalmazó dokumentumok között.) Már az 1700-as évek első felében volt olyan felmenő, nevezetesen Révész András, aki református lelképásztor volt a beregi egyházmegyében. Révész úgy fogalmazott családjáról, hogy „egy volt ama számos tiszavidéki kálvinista nemes famíliák közül, amelyek a [...] parasztságból [...] emelkedtek a populus Verbóczyanus soraiba, s [...] gerincoszlopává lettek a magyar nemzeti öntudatnak, s az egyházi és világi művelődésnek”.⁵

Ez a „gerincoszlop” nevelt ki olyan személyeket, mint Révész édesapja, Révész Kálmán, aki a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke volt (1918–1931); nagyapja, a már említett id. Révész Imre, a korabeli protestáns szellemi élet és a pátensharc kiemelkedő alakja; dédapja, Révész Pál, aki iskolamester volt Tiszadobon, majd jegyző Újfehértón, Tégláson és Nagykállóban; illetve ükapja, Révész János kiskunhalasi kisbirtokos és tanító. De nem csupán a Révész-ág bővelkedett olyan személyiségekben, akik meghatározó alakjai lettek az egyházi és világi művelődésnek, ugyanis apai nagyanyja, Vecsey Johanna ebből a szempontból hasonlóképpen kiemelkedő felmenőkkel rendelkezett. Az ő édesapja az a Vecsey József volt, aki a Debreceni Református Kollégium után Göttingenben is tanult, visszatérve a filozófia tanára, majd a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett; nagyapja, szintén Vecsey József, debreceni városi szenátor volt; dédapját, Vecsey Sámuel, aki Debrecen mellett Lőcsén és Franekerben is tanult, tiszántúli szuper-

² RÉVÉSZ Imre: *Révész Imre élete (1826–1881)*, Debrecen, Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, 1926.

³ Uo., 1–7.

⁴ Révész család nemesi oklevelének átírata, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban TtREL) I.25. id. Révész Imre-féle gyűjtemény c. Révész családra vonatkozó iratok.

⁵ Révész: *Révész Imre élete (1826–1881)*, 2.; A 20. század első felében nem volt egyedülálló a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökei között, hogy nemesi családból származtak (pl.: Hegy-megi Kiss Áron, Eröss Lajos, Baltazár Dezső).

intendenssé választották; ükapja, Vecsey János pedig amellet, hogy ő is külföldi egyetemen tanult (Utrecht), szintén a Tiszántúl szuperintendense lett.⁶

Ebből a „gerincoszlopból” származik tehát ifj. Révész Imre, aki a leírtak fényében tulajdonképpen a harmadik volt a családban, aki elfoglalhatta a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki székét. Teológiai önéletrajzának első, „Kassa” címet viselő fejezetében⁷ részletesen ír gyerekkoráról, s arról, hogy hogyan alakult neveltetése a kezdeti években. Az ebben foglalt információkra vonatkozóan tulajdonképpen nem ismeretes másik, hasonlóan részletes és személyes forrás. Az írásból kiderül, hogy Révész – bár élete első epizódjának meghatározó városa Kassa volt – hatéves koráig Budapesten, illetve nyaranta Debrecenben nevelkedett. Ennek az volt az oka, hogy édesanyját, Tima Honoriat két hónapos korában elvesztette, így az első hat esztendőben a Révész-nagymama, illetve nagynénje, Révész Gabriella és férje, dr. Hőgyes Ferenc viselték gondját. Édesapja, Révész Kálmán – aki 1892-ben kassai lelképásztor lett – újraházasodott, így Révészt hatéves korától édesapjával együtt mostohaanyja, Fáy Klára nevelte, akire önéletrajzában úgy emlékszik vissza, mint vér szerinti édesanyjára. Ebből a házasságból Révésznek négy féltestvére született, akikről a már említett, Kovács I. Gábor által szerkesztett adattár⁸ közöl részletesebb információkat. Mind a négyen Magyarországon házasodtak, és az Amerikai Egyesült Államokba költöztek az 1900-as évek elején, a nagy kivándorlási hullám éveiben. Öccse és egyetlen fiútestvére, Révész Kálmán feleségével Pittsburghben telepedett le és épített karriert; legidősebb húga, Révész Klára Brunswickben élt és hunyt el, férje pedig az a Bor Jenő volt, aki az USA hadseregének térképésze lett; második húga, Révész Gizella Bogár Lajosnak, a toledói magyar református egyházközség lelkészének volt a felesége és Norfolkban hunyt el; legfiatalabb húga, Révész Ilona pedig vitéz Keresztfalvy Antal újságíró neje volt, Ohioiban hunyt el.

A testvérek közül Imre volt tehát az egyetlen, aki Magyarországon maradt, pontosabban 18 esztendő koráig a szülők mellett Kassán, ahol az elemi iskolát és a gimnáziumot végezte, s ahol „...a tiszántúli református parókiák egyszerű, puritán szelleme találkozott az abauji gentry famíliáknak még a szegénységben is előkelő társadalmi légkörével”.⁹ Szintén önéletrajzának már említett „Kassa” fejezetében részletesen ír arról, hogyan formálták a tanulóévek református identitását, itt azonban annyit fontosnak tartok kiemelni, hogy elemi iskoláit evangélikus, míg a gimnáziumot a premontrei rend katolikus iskolájában végezte, s tulajdonképpen az őt itt ért hatások voltak azok, amelyek megerősítették és rendíthetetlené tették kálvinista hitében.

⁶ KOVÁCS I. Gábor (szerk.): *HIT – TUDOMÁNY – KÖZÉLET. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914-1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014, 103–105.

⁷ RÉVÉSZ Imre: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok* (Szerk. Barcza József), Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990, 12–20.

⁸ Kovács I. (szerk.), *A Debreceni Tudományegyetem Református*, 106.

⁹ Révész: *Vallomások*. 14.

EVANGÉLIKUSOK, FEHÉRPAPOK, HUGENOTTÁK – RÉVÉSZ ISKOLAI ÉVEI

Révész iskolás éveinek meghatározó helyszíne tehát Kassa volt, mivel itt végezte elemi tanulmányait az evangélikusoknál, ugyanis – ahogyan arra önéletírásában utal – a református elemi iskolát még azelőtt felszámolták Kassán, hogy édesapja megkapta ott a lelkészi állást. Az evangélikus elemi iskola számított elit iskolának, így a város értelmiségi rétege vallási hovatartozásra való tekintet nélkül járatta oda gyerekeit, s így tulajdonképpen Révész édesapja sem választhatott mást elsőszülött fiának. Az első iskolai évekre vonatkozó „Iskolai időszaki értesítőkből”¹⁰, amelyek tartalmazzák az érdemjegyeket, kiviláglik, hogy Révész szellemi tehetsége már kisiskolás korában megmutatkozott. Ezt jól mutatja az is, hogy az első év végét lezáró értesítőbe az alábbi bejegyzés került: „Igen törekvő fiúcska, csak az írásra kell több gondot fordítania”, s ezt a megjegyzést az indokolta, hogy minden jegye „kitűnő” volt, a magyar írást és szépírást viszont „csak” jelesre sikerült teljesítenie. Harmadik osztályban pedig felsejlett az, ami később, a gimnáziumi évek alatt vált nyilvánvalóvá: a kiváló eszű fiú gyenge fizikummal rendelkezik, így a testgyakorlatra csupán hármasként megfelelő minősítést kapott. A negyedik elemi iskolai év értesítője nem került elő az általam vizsgált Révész-hagyatékából, ezért nem vonható le következtetés arra nézve, hogy milyen felkészültséggel indult el a gimnáziumi tanulmányok útján, az azonban sejthető az első három évet figyelembe véve, hogy hasonlóan kimagasló eredményeket ért el azokban a tárgyakban, amelyekben nem volt szükség a szellemieken kívül másfajta készségekre (testgyakorlat, ének).

Révész 1899 őszétől a premontrei rend főgimnáziumának tanulója lett, hiszen ez volt a korabeli Kassa legjobb hírű gimnáziuma, ahová beiratkozása után édesapjától a következőket kapta útravalóul:

„Fiam, én nagyon szegény ember vagyok, a házon kívül taníttatásod még akkor is nagy terhet jelentene rám nézve, hogyha minden lehető kedvezményben részesülnél. Éppen ezért megpróbállak idejártatni a fehérpapokhoz. Itt azonban nagyon ki kell tenned magadért, mert közepes tanulóval a fehérpapok, jó barátaim előtt nem szégyenkezhetem, lelkésztársaim csöndes vádját, amiért nem kálvinista iskolába adtalak, gyöngé tanulásod esetén el nem viselhetem.”¹¹

Ezekből a sorokból kiviláglik tehát, hogy Révészén igen nagy volt az a fajta szülői elvárásból fakadó teher, melynek súlya alatt – saját visszaemlékezése szerint is – megfeszített erővel próbált teljesíteni.

A TtREK Kézirattárának Révész-hagyatéka őrzi a nyolc kassai főgimnáziumi év bizonyítványát, illetve az érettségi bizonyítványt¹² is. Az érdemjegyek tükrözik mindazt, amit fent említettem, és amiről Révész Vallomásaiban ír, nevezete-

¹⁰ Iskolai időszaki értesítők, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára Révész-hagyaték (továbbiakban: TtREK R) 7489–7492.

¹¹ Révész: *Vallomások*, 16.

¹² Iskolai és gimnáziumi bizonyítványok 1900–1907, TtREK R 7493–7500.

sen, hogy minden erejét a kiemelkedő szellemi teljesítményre koncentráta, így minden tárgyat jeles eredménnyel teljesített: jeles volt nyelvekből, történelemből, földrajzból, sőt matematikából is. A bizonyítványokban a jó magaviselet mellett a tornázás-testgyakorlás volt az egyetlen, ami mellett sohasem szerepelt jeles, mi több, a gimnázium harmadik osztályában csupán elégségest kapott, majd az utolsó két évben a tankerületi főigazgató felmentette a testnevelés alól. Mindez kiválóan mutatja, hogy nagyon korán jelentkezett az, amire felnőtt korában is oly sokszor hivatkozott, nevezetesen az állandó testi kimerültség és fáradékonyság, melynek ellensúlya volt az a kimagasló szellemi teljesítmény, amely jellemezte mind egyház-történeti, mind pedig püspöki pályafutását.

Gimnáziumi érettségi bizonyítványát tehát 1907 júniusában szerezte meg, minden tárgyból jeles eredménnyel, s a továbbtanulási szándékai afelé vitték, hogy történész és irodalmár legyen. Vallomásaiban így emlékezett vissza az útkeresés időszakára: „Úgy áll a dolog, hogy a lelkészi pályát eleinte magam sem nagyon ambicionáltam, éppúgy, mint atyám annak idején. [...] Érettségiig valahogyan mégis kialakult bennem [...] az a szándék, hogy a teológiát már csak családi hagyományból is elvégezzem, de mellette szerzek középiskolai tanári oklevelet is.”¹³ Ugyanitt ír édesapjának azon dilemmájáról, hogyan döntsön arról, hogy elsőszülött fiát – pataki teológiai tanár lévén – a kolozsvári teológiai fakultásra küldje-e, s ebben a dilemmában döntő szerepet játszott egy bizonyos Ravasz László gondolkodásmódja, akinek pataki magántanári vizsgáján Révész Kálmán is részt vett, s rácsodálkozott a túlzott teológiai liberalizmusára. Ravasz ekkor már pályázott a megüresedett kolozsvári gyakorlati teológia tanszékre, melyet 1907. szeptember 25-én el is foglalt,¹⁴ ugyanabban a tanévben, amikor Révész elkezdte ott tanulmányait, ugyanis édesapja végül – átgondolva a Ravaszról alkotott véleményt – arra az elhatározásra jutott, hogy „...mégiscsak Kolozsvárra méggy fiam. Az a fiatal ember olyan nagy tehetség, hogy rengeteget fogsz tanulni tőle”.¹⁵ Olyannyira jó volt apjának ez az intuíciója, hogy Révész nem csupán tanult Ravasztól, de később püspöktársak és jó barátok is lettek. Ennek egyik ékes bizonyítéka Ravasz László önéletírása¹⁶, melyben barátként utal Révészre és felmelegíti a közös emlékeket, illetve a TtREK Révész-hagyatékában őrzött Ravasz–Révész levelezés¹⁷, melyet nem csupán püspökségük alatt folytattak kollégákként, hanem később is, idős korban, mint régi jó barátok.

A gimnáziumi bizonyítványokhoz hasonlóan a TtREK Kézirattára őrzi a teológiai fakultás eredményeinek lenyomatát, azaz Révész Imre leckekönyvét¹⁸ is, melyből

¹³ Révész: *Vallomások*, 20.

¹⁴ HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2016, 66–67.

¹⁵ Révész: *Vallomások*, 21.

¹⁶ RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 65.

¹⁷ Révész Imre és neje Margit levelezése Ravasz Lászlóval a kezdetektől 1926-tól 1959-ig, TtREK R 7533; Révész Imréhez írt dátum nélküli Ravasz-levelek, TtREK R 7534–7535.

¹⁸ Révész Imre hittanhallgató leckekönyve, Kolozsvár, 1907. szeptember 9., TtREK R 7501.

kiderül, hogy milyen nagynevű tudós-teológus gárda nevelte őt a teológiai évek alatt. Tanára volt többek között a már említett Ravasz László, aki később, 1921 és 1948 között a Dunamellék püspöke volt; Kecskeméthy István, aki orientalista professzorként zsidó nyelvet és görög exegézist tanított; Nagy Károly, aki elkészítette Kálvin Intitutiojának fordítását és az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke is volt; Pokoly József, aki korábban Tisza Kálmán házában házi tanítóként tevékenykedett, majd az egyháztörténelem professzora lett; illetve Borsay Samu egyházzéna, akinek a nevéhez fűződik az 1892-es korálkönyv megalkotása. Ebben a szellemi környezetben nevelkedett tehát Révész és formálódott teológiai látása is, amire úgy emlékszik vissza, hogy

„...hároméves teológiai hallgatásom alatt így értettem meg azt a valamit, amit ma úgy hívunk, hogy teológiai existencia. [...] ott neveltek bennünket, éppen mint teológusokat, olyan szenvedélyes igazságszeretetre és olyan, minden melléktekintettől független, bátor vizsgálódásra, amelynek eredményeképpen egykor fölébe tudtunk emelkedni ott elsajátított álláspontunknak is.”¹⁹

A leckekönyvből kiderül továbbá, hogy a gimnáziumhoz hasonlóan a teológiát is szinte minden tárgyból jeles eredménnyel végezte, egyetlen olyan tantárgy akadt, amely a második két évben kifogott rajta: az egyházzéna vizsgáit csupán elégséges eredménnyel teljesítette. A leckekönyvben tanárai minden esetben a „szorgalmas” vagy „igen szorgalmas” bejegyzéseket rögzítették. A kolozsvári évekhez kapcsolódóan Révész visszaemlékezésében hosszasan ír arról, hogy az említett nevelőktől mit tanult, milyennek látta őket, valamint a hallgatói közösség légköréről, s az ott kötött barátságokról is.

A TtREK Kézirattárában egy másik leckekönyv²⁰ is megtalálható, amelyet a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen állítottak ki. Ennek magyarázata szintén kiolvasható a Vallomásokból, melyben Révész a következőket írta: „...a fakultást megalapító Szász Domonkosnak évtizedekre nagyszerűen bevált elgondolása szerint a teológusok a filozófiát és a pedagógiát a Ferenc József tudományegyetemen hallgatták. Így lehettem szerencsés, hogy hallgathattam a máig legnagyobb magyar filozófust, Böhm Károlyt.”²¹ leckekönyvben felsorolt pedagógiai és filozófiai tárgyak mellett ott szerepelt a „Francia nyelv haladóknak” tárgy is, amelyet anyanyelvi oktató tanított, s amelynek jeles eredménye előrevetítette a külföldi tanulmányút gördülékenységét. Ebben a leckekönyvben, ahol megjegyzés található, ott minden tárgynál az szerepel, hogy jelesen vagy kitűnően kollokvált.

¹⁹ Révész: *Vallomások*, 22.

²⁰ Révész Imre bölcsészkarai leckekönyve, Kolozsvár, 1907. szeptember 10., TtREK R 7502.

²¹ Révész: *Vallomások*, 25–26.; Révész Imre történetíró tevékenységéről és történetiszemléletéről Erős Vilmos írt [l. ERŐS Vilmos: A szellemtörténet Debrecenben: ifjabb Révész Imre, *Aetas* 37(2022/3), 80–98.]; korábbi tanítványa, Gyimesi Pálma pedig a böhmi hatást vizsgálta Révész munkásságában [l. GYIMESI Pálma: Böhm Károly hatása ifjabb Révész Imre történetelméletére, *Történeti Tanulmányok* 18(2010) 45–66.].

Az említett külföldi tanulmányutat – visszaemlékezései szerint²² – a világhírű francia teológiai professzornak, Émile Doumergue-nek köszönhette, aki 1909-es magyarországi látogatásakor Kolozsvárott – éppen Révész kollégiumi szobájában – is megfordult, s az itt látottak arra ösztönözték, hogy a dél-francia teológiai karon két ösztöndíjas helyet létesítsen magyar diákok számára. Az egyiket maga Révész pályázta és kapta meg, így az 1910/1911-es tanévet egy Montauban nevű francia kisvárosban töltötte, ahol akkoriban működött a Faculté Libre de Theologie Protestante.²³ Vallomásaiban külön fejezetet²⁴ szentelt a montauban-i élményeinek, ebben ír arról, hogyan formálta teológiai látását és saját hitének fejlődését az „ódon, álmatag” dél-francia városban eltöltött idő, kezdve a diákársakkal kialakult viszony hatásaival, egészen a nagy mentorral, Émile Doumergue-gel²⁵ való személyes kapcsolatának vizsgálatáig, akinek erőteljes kálvinistaságát úgy jellemezte, hogy olyan volt, „akárcsak valami kedves öreg papbácsi a Tisza vidékéről: körszakállas, mindig feketeruhás, keménykalapos, végtelenül egyszerű, póznélküli”²⁶.

Francia diákigazolványa²⁷ mellett fennmaradtak azok a levelek²⁸ is, amelyeket montauban-i tartózkodása alatt a szüleinek írt, s amelyekben beszámolt a franciaországi létről. A kicsit kevesebb, mint egy évből 29 db hazaküldött levél maradt meg a Révész-hagyatékban, amelyekből kirajzolódik, hogy a kezdeti honvágynak hogyan alakult át a tanév második felévére egyre magabiztosabb ott-tartózkodássá. Ezt jól mutatja, hogy a legelső hazaküldött levélben még a teológiai fakultás épületének alaprajzát is lerajzolta, s az is, hogy az első félévben kb. kétheti gyakorisággal érkeztek haza a levelek, hol édesapjához, hol édesanyjához, hol pedig nagymamájához (ebből csupán egy-kettő volt), de minden esetben külön írt nekik. Ezekben részletesen beszámolt az ott töltött időről, sok esetben még az időjárásról is, s mindig érdeklődött az otthon történetek felől. A második félévben a levelek ritkultak, s havi egy-két levélváltásra redukálódtak, ha pedig nem volt olyan számottevő történés, amelyet szeretett volna megosztani szüleinek, akkor

²² Uo., 36–37.

²³ Montauban-ban 1808-ban jött létre a Protestáns Teológiai Kar, ami 1906-ig a Toulouse-i Egyetemhez tartozott, majd az első világháborút követően áthelyezték Montepellier-be. Ma a Montepellier-i Protestáns Teológiai Kar és a Párizsi Protestáns Teológiai Kar együttesen alkotják a Párizsi Protestáns Teológiai Intézetet (L'Institut Protestant de Théologie). (<http://museeprotestant.org/notice/linstitut-protestant-de-theologie/>)

²⁴ Révész: 1990. 37–49.

²⁵ Émile Doumergue készítette el az első, modern értelemben vett, (egyház)történelmi módszerekkel megírt Kálvin-monográfiát, s még számos Kálvinnal kapcsolatos művet. *A művészet és érzélem Kálvinnál és a kálvinizmusban* című művét maga Révész fordította le, s adta ki hazánkban [DOUMERGUE, Émile: *A művészet és érzélem Kálvinnál és a kálvinizmusban* (ford. Révész Imre), Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1922]. Ehhez a fordításhoz maga Doumergue írt előszót, mely tulajdonképpen egy szeretetteljes hangvételű, Révész Imréhez írt levél, amelyben visszaemlékszik az 1909-es, öt magyarországi teológián tett látogatására. (<http://leporollak.hu/egyhtori/kalvin/DOUMERG.HTM>)

²⁶ Uo., 43.

²⁷ Carte d'étudiant á Révész, Henri, TtREK R 7503/1.

²⁸ Révész Imre levelei montauban-i tanévéből, TtREK R 7485.

csupán egy levelezőlapon írta meg néhány soros üdvözlőt. A 29 db levélen kívül 8 db képeslapot²⁹ is hazapostázott, így illusztrálva a család számára Montauban városképét, s némelyikre kommentárt is írt arról, hogy mi látható a képen, vagy éppen milyen emlék köti az adott városrészhez. Az ott eltöltött időt – saját visszaemlékezése szerint – nehezítette, hogy az otthoni vizsgákra kellett készülnie, s hazaérkezve két félév tantárgyaiból kellett kollokválnia (ez a leckekönyvből is kiderül, ugyanis az 1910/1911-es tanév első és második félévére rögzített vizsgajegyek dátuma ugyanaz). A Montauban-ban töltött időből az említetteken kívül fennmaradt az a két, francia nyelvű dokumentum³⁰, amelyeket Émile Doumergue – a kar dékánja lévén – saját kézjegyével ellátott, s amelyek igazolták a két félévet.

Montauban-ból hazatérve nem csupán a távol töltött két félév tárgyait volt szükséges teljesítenie, hanem az első lelkészképesítő vizsgát is, melynek alapján „...segédlelkészi hivatalra képesítettnek nyilvánítatik és a szent szolgálatok teljesítésére, a sakramentumok kiszolgáltatására szokott mód és szertartás szerint felhatalmaztatik.”³¹ Ezt követően egy évet töltött segédlelkészként édesapja mellett Kassán. Teológiai önéletrésében³² úgy emlékszik vissza erre az esztendőre, mint a legkiválóbb gyakorlati terepre, amit végső soron kényszerűségből tapasztalt meg. Édesapja többnyire csupán az igehirdetői szolgálatba kívánta bevonni, hogy a fennmaradó időben Imre kellően felkészülhessen a második lelkészképesítő vizsgára, de megromlott egészségi állapota arra készítette fiát, hogy a gyülekezeti lelkészség valóságával maga is többet foglalkozzon. Az egyévnyi szolgálat után Kolozsvárra visszatérve, 1912. június 21-én teljesítette második lelkészképesítő vizsgáját³³, az elsőhöz hasonlóan jeles eredménnyel.

Révész Imre tanulmányait megvizsgálva egyértelművé válik, hogy honnan eredt az a tudományos nyitottság, amellyel később az egyháztörténetet művelte, ugyanis az evangélikus elemi iskola, majd a katolikus gimnáziumi évek segítették az ökumenikus szemlélet kialakítását. Ezen túlmenően a kolozsvári teológiai légkör liberális szemléletét ellensúlyozta a franciaországi, sokkal inkább ortodox-hugenotta protestantizmusfelfogás, s mindezeket megtapasztalva tudta kijelölni saját viszonyítási pontjait, majd ezekhez igazodva kialakítani saját református identitását. Természetesen ezt tovább formálta mindaz, amit tanulmányai után tapasztalt, azonban a 23. életévét betöltő fiatal teológus biztos alappal kezdhette el megélni az egyetemi tanári lét mindennapjait.

²⁹ Montauban-i képeslapok, TtREK R 7487.

³⁰ Révész Imre montauban-i dokumentumai, Igazolás 1911. február 25., Igazolás 1911. június 1., TtREK R 7503/2–3.

³¹ Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; bizonyítvány az első lelkészképesítő vizsgáról, TtREK R 7538/1. 3.

³² Révész: *Vallomások*, 52–53.

³³ Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; bizonyítvány a második lelkészképesítő vizsgáról, TtREK R 7538/1. 4.

„A GYÖNYÖRŰSÉGES TERHES IGA” – A KOLOZSVÁRI TANÁRI ÉVEK

„A Révész Imre unokája nem készül historikusnak?” – tette fel levelében az igencsak beszédes kérdést Nagy Károly, a kolozsvári teológiai fakultás egykori igazgatója, aki Révész Imrét már montauban-i tartózkodásakor kiszemelte arra az egyháztörténeti tanári állásra, amely Pokoly József Debrecenbe történő távozása után üresen maradt. A fiatal teológusban – saját visszaemlékezései szerint – újra felcsillant a lehetősége a gyerekkora óta dédelgetett elképzelésnek, nevezetesen, hogy tanár váljon belőle, s az a gondolat, hogy a tanári és a tudományos pálya össze is fonódhat, még inkább arra ösztönözte, hogy elfogadja az állást. S bár egy ideig reménykedett abban, hogy Németországban is eltölthet egy évet azért, hogy egy másik típusú protestantizmusfelfogást is megismerjen (Ernst Troeltschben látta Doumergue baloldali ellenképét), a tanári állás elfogadásával véglegessé vált, hogy a német tanulmányútra nem fog sor kerülni.³⁴

Az 1913 októberében Kolozsváron kiállított minősítési kimutatáson³⁵ már szerepel, hogy Révész az év szeptemberében Sárospatakon tette le akadémiai magántanári vizsgáját teológiából, melynek része volt egy írásbeli dolgozat „A tudományos egyháztörténetírás” címmel, illetve egy próbaelőadás „Dévai Bíró Mátyás az első magyar kálvinista” címmel. Ugyanezen kimutatáson szerepel az is, hogy Révész „...tanárságában kifogástalanul s mindennek teljes elismerését kiérdemelve működik”, mely megjegyzés azért kerülhetett be a dokumentumba, mert – Pokoly távozásának okán – rögtön a második lelkészképesítő vizsgát követően, már 1912-ben vállalnia kellett a helyettes tanári pozíciót. Az említett kimutatásban az is szerepel, hogy „...egészséges, épszervezetű, a tanári hivatás teljesítésére alkalmas”, mindez azt jelentette tehát, hogy képesítést nyert az egyetemi tanári működésre, így az Erdélyi Református Egyházkerület Közgyűlése 1913 novemberében 99 szavazattal nyilvános rendes tanárrá választotta.³⁶

Már nyilvános rendes tanárként 1914. június 30-án házasodott meg aranyosbágyoni Váró Margittal, aki székely családból származott, s hogy mennyire lehetett erős ez a kötelék már a kapcsolatuk legelején, jól mutatja, hogy Váró Margit a házasságkötést megelőzően áttért katolikusról református hitre.³⁷ Házassági anyakönyvi kivonatuk fordítása³⁸ szintén megtalálható a TtREK Kézirattárában, s bár Révész önéletrésében a házasságkötés tényén túl nem tesz semmilyen más említést feleségéről, a kéziratári dokumentumokból kiderül, hogy 1913-ban szerzett énektanítói oklevelet, s olyan nagy formátumú személyek előtt kellett bizonyítania

³⁴ Uo., 49–51.

³⁵ Minősítési kimutatás, Kolozsvár, 1913. október 24., TtREK R 7505.

³⁶ Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; Kivonat az erdélyi református egyházkerület Kolozsvárt 1913. évi november hó 8–10. napjain tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyvéből. TtREK R 7538/1. 5.

³⁷ Révész Imre és Váró Margit anyakönyvi kivonatai és egyéb hivatalos iratai, Áttérési bizonyítvány, TtREK R 7538/2.

³⁸ Uo. – Hiteles fordítás. Házassági anyakönyvi kivonat.

tehetségét, mint Kacsóh Pongrác, Kodály Zoltán és Weiner Leó. Az is kiderül a forrásokból, hogy a Kolozsváron eltöltött utolsó tanévükben egyházi éneket és zenét tanított a teológiai fakultáson.³⁹ Házasságukból három leánygyermek született, közülük Gabriella (1915) és Margit (1916) még a kolozsvári években, bár mindkettejük Kassán jött világra, 1923-ban pedig Debrecenben született meg Zsófia.⁴⁰

Alig három oktatóval eltöltött esztendő után Kecskeméthy István, a fakultás igazgatója olyan, elismerő szolgálati bizonyítványt állított ki Révész tanári tevékenységéről, amelyben úgy fogalmazott, hogy „...előadásában könnyű, világos, modern, mély tudás és filozófiai áttekintés, széles körű tárgyainak minden részében nagy tájékozottság, biztos ítélet jellemzik. Szemináriumában az ifjúságnak a tudományos munkálkodására (egyet. ill. magy. egyháztörténeti olvasmányok) nem csak lelkes ösztönzője, hanem hivatott kalauza is.”⁴¹ Az elismerő szavak egyértelműen ellensúlyozzák Révésznek azt a kishitűségét, melyet Vallomásaiban jegyzett le oktatói tevékenységéről, nevezetesen, hogy gyengének és nagyon kezdetlegesnek érezte azt, amit a hallgatóknak adni tudott az előadásai során. A valódi egyháztörténelem művelése azonban már ekkor megmutatkozott, ugyanis – visszaemlékezései szerint – az jelenthetett valamiféle érdekességet diákjai számára, ha források feldolgozására ösztönözte, s ezáltal bevezette őket az önálló kutatómunka rejtelmeibe. Előadásainak, illetve ebben az időszakban saját kutatásainak is három fő pillére, vagy ahogy ő nevezi, „koncentrikus köre” volt: a középkorvég, a reformációtörténet, illetve Kálvin alakja és műve.⁴² Jelen írásban nem kívánom részletezni, hogy pontosan milyen óraszámokban tanította tárgyait ebben az időszakban, illetve hogyan strukturálta át a képzést Pokoly József után, hiszen ezt megtette tanulmányában⁴³ Biró István. Annyit azonban érdemesnek tartok megemlíteni, hogy nem az egyháztörténet volt az egyetlen tárgy, melyet tanított, ugyanis hozzá tartozott az egyetemes egyháztörténet, a magyar protestáns egyháztörténet, a magyar protestáns egyházi irodalomtörténet, az egyházjog, a dogmatörténet, illetve francia és német nyelvet is oktatott.

Annak ellenére, hogy a második lelkészképesítő vizsgát 1912-ben abszolválta, lelkészi diplomát⁴⁴ csak 1916-ban kapott, melyen már mint teológiai tanár szerepel, s amellyel kibocsátott lelképásztorrá vált, az anyaszentegyház által hivatalosan is felhatalmazva arra, hogy kiszolgáltassa a sákramentumokat, illetve elvégezzen minden más kötelezettséget, amely együtt jár a lelképásztori léttel. Ugyanebben az évben szerzett doktori fokozatot is a Kolozsvári Ferenc József Tudományegye-

³⁹ Uo. – Énektanítói oklevél, Hivatalos bizonyítvány.

⁴⁰ Kovács I. (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem Református*, 106–107.

⁴¹ Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; Szolgálati bizonyítvány, TtREK R 7538/1. 6.

⁴² Révész: *Vallomások*, 55.

⁴³ BIRÓ István: Az egyháztörténet oktatása a kolozsvári teológiai fakultáson 1895 és 1948 között, in: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Határtalanul a batárok között. Egyháztörténeti tanulmányok*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2020.

⁴⁴ Révész Imre lelkészi diploma, Kolozsvár, 1916. április 30., TtREK R 7507.

tem Bölcsészettudományi Karán „Bod Péter mint történétíró” című disszertációjával. A latinul kiállított doktori oklevelet⁴⁵ a TtREK Kézirattára őrzi, fejlécét kézzel rajzolt iniciálé-szerű betűk, illetve egy hatalmas, fa függőpecsét díszíti.

Annak ellenére, hogy a nyolc, Kolozsváron tanárként eltöltött év alatt számos sikerélményben lehetett része – ideértve a lelkészi diploma és a doktorátus megszerzését, a családalapítást, illetve az ösztönző visszajelzéseket –, Révésznek mégsem lehetett önfeledt a tárgyalt időszak. Csupán két éve állt a katedrán, s egy hónapja volt házas, amikor kirobbant az első világháború, melynek borzalmaira úgy emlékszik vissza, mint ami segített hitének mélyítésében. Vallomásaiban úgy fogalmaz, hogy

„Sok vívódás közepette most kezdett először felderengeni előttem a Kereszt titka, s most éreztem először, fojtogató valóságként, megváltásra szoruló voltomat. Az 1918-1920-as rettentő idők Kolozsvárt átélése pedig először tette számomra kézzelfogható bizonyossággá a megtartó és megmentő Kegyelem naponkénti csodáit s először tanított meg szakadó szívvel naponként imádkozni s a Szentírásban naponként kutatni Istenem örök akarátát és arra a napra szóló parancsát.”⁴⁶

Bíró István tanulmányában⁴⁷ rávilágít arra a tényre is, hogy mennyire megnehezítette az oktatási tevékenységet a fokozatos impériumváltás és a román bürokrácia begyűrűzése az addig teljesen magyar anyanyelvű mindennapokba, illetve a spanyolnátha miatt elrendelt oktatási szünet is.

Az összeomlás és Trianon tragédiájának körülményei között ismerte fel Révész azt a tényt, miszerint „Erdély többé nem szellemi otthon”, s – visszaemlékezése szerint – az egyébként is gyengébb és érzékenyebb idegrendszere elviselhetetlennek érezte mindazt a megpróbáltatást, amivel 1920 után szembe kellett volna néznie, ugyanis annak ellenére, hogy felesége ősi székely család sarja, és ő maga is eltöltött tizenegy esztendőt Erdélyben, lelkületében mégsem tudott erdélyivé formálódni. Ennek ellenére úgy ír Erdélyről, mint aminek hatása nélkül nem tudta volna elvégezni a Tiszántúlon rá bízott feladatokat. 1919-ben nyílt meg tehát számára az a lehetőség, mellyel élve megtapasztalhatta az önálló lelképásztori lét valóságát, ugyanis meghívták a debreceni Árpád téri gyülekezet lelkészének, s ő a meghívást készséggel el is fogadta.⁴⁸ A hazaköltözésről fennmaradt dokumentum⁴⁹ az a hazatelepülési bizonyítvány, amelyet már a román hatóságok állítottak ki, s amelynek hátoldalán külön fényképen szerepel Révész Imre és külön fényképen Váró Margit a két leánygyermekkel.

⁴⁵ Révész Imre bölcsészdoktori oklevele, Kolozsvár, 1916. június 3., TtREK R 7508.

⁴⁶ Révész: *Vallomások*, 54–55.

⁴⁷ Bíró: *Az egyháztörténet oktatása*, 288.

⁴⁸ Révész: *Vallomások*, 57–58.

⁴⁹ Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; Certificat de repatriare, TtREK R 7538/1. 8.

Nagyon beszédes, ahogyan Révész fogalmaz Vallomásaiban a kolozsvári tanári éveiről. A kiscimben említett „gyönyörűséges terhes iga”⁵⁰ kifejezésben benne foglaltatik mindaz a kettősség, amit a tanulmányok sikeres befejezése és a pályakezdés nehézségei jelentettek, ugyanis ez a kettő egy rövid ideig fedte is egymást, mi több, a doktorátus megszerzésekor már négy esztendő telt a katedrán. Gyönyörűséges lehetett a saját tanárai által belé vetett bizalom miatt, s amiatt is, mert – alapvetően szellemi és nem gyakorlati ember lévén – azzal foglalkozhatott, amit valójában szeretett: a tudománnyal, illetve annak művelésével és átadásával. Terhes lehetett azonban két okból is: egyrészt mert vélhetően ő maga még nem érezte elegendőnek tudását ahhoz, hogy a tőle alig egy-két évvel fiatalabbakkal szemben a katedrára álljon, másrészt pedig azért, mert az első világháború egésze ezekre az évekre esett, s egyre nehezebbé vált a létezés az addig biztonságot adó Alma Mater falai között.

DEBRECENI ÉVEK (LELKÉSZSÉGTŐL A PÜSPÖKSÉGIG)

Révész Imre családjával tehát 1920-ban költözött át Kolozsvárról Debrecenbe, ahol először került „közvetlen közelségbe a magyar református egyházi élet valóságával”⁵¹. Az átköltözéstől a püspöki tisztség betöltéséig eltelt időszak igen eseménydús tizennyolc esztendő t foglalt magába, amikor is amellet, hogy intenzív gyülekezeti (gyakorlati) szolgálatot végzett, egyre inkább elmélyült a tudományban és haladt előre a tudományos ranglétrán is. A püspökség előtti évek különböző működési területeit nem szeretném részletesen ismertetni, ugyanis ennek feltárása kívül esik a tanulmány témájának keretein, és sokkal inkább egy majdani monográfia feladata lesz. Ebben a rövid, összefoglaló írásban csupán felvillantani szeretném azokat a fontos eseményeket, amelyek egyaránt meghatározták Révész lelkészi és tudós pályáját. Mivel ezzel az időszakkal kapcsolatban nem végeztem mélyebb levéltári kutatást, ezért főként – ahogy eddig sok esetben tettem – Révész teológiai önéletírására, a Kovács I. Gábor által szerkesztett adattárra, illetve néhány esetben kéziratári forrásokra támaszkodom az ismertetés során.

Révész Imre áttelepülése után 1920–1930 között töltött be lelkészi tisztséget Debrecenben, mely szolgálat ideje alatt – ahogy azt Vallomásaiban részletezi⁵² – sokkal erősebb volt a missziói⁵³ beállítottsága, mint az egyházpolitikai. Ezt a fajta

⁵⁰ Révész Vallomásaiban a kifejezés után zárójelben feltüntetett egy magyarázó félmondatot, miszerint ezt a biblikus és találó kifejezést az a Nagy Károly írta egyik levelében, aki meghívta őt az egyháztörténet tanárának. (Révész: *Vallomások*, 54.)

⁵¹ Révész: *Vallomások*, 59.

⁵² Uo., 59–65.

⁵³ Ebben az időszakban a Magyarországi Református Egyházon belül több teológiai irányzat bontakozott ki, a hitvallásos egyházépítő ortodoxia, a leginkább filozofikus neokantiánus irányzat, az ortodoxiához közelítő történelmi kálvinizmus mellett helyet kapott az ébredési mozgalmakhoz köthető belmissziós irányzat. Ennek lényege, hogy a vallásos szokások ne tradíció útján öröklődjenek tovább, hanem a magukat vallásosnak nevező, de egyháztól eltávolodott emberek tapasztal-

szemléletet elsősorban a kolozsvári évek alatt megtapasztalt egyesületi kereszténység tevékenységéből tanulta és vette át, mely egyesületek elsősorban ifjúsági szabad szerveződések voltak, mint pl. a Bethánia, a Diákszövetség vagy a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE). Ezenkívül teológiai látására hatással volt Karl Barth, a nagyhatású svájci teológus, s bár Révész nem tartotta magát a „barthianus” irányzat követőjének, gondolatiságával sok esetben egyetértett, s gyakorlati szolgálatában is követendőnek tartotta a Barth által leírtakat. A felsorolt hatásokon és szemléletmódokon túl Révész debreceni lelkészsége idején felfigyelt az ökumenikus mozgalomra is, melynek külföldi tevékenységébe – állítása szerint nyelvi nehézségek miatt – nem volt módja bekapcsolódni, de szellemiségét magáénak érezte annál is inkább, mivel fiatalkora óta foglalkoztatta az „egy nyáj” gondolata, s a Krisztus-hívők egységének valamiféle megvalósulása. Bár teológiai látásmódját, s fennmaradt prédikációinak szövegeit nem vontam vizsgálat alá, de a leírtakból következik, hogy az 1920–1930 között végzett lelkészi szolgálatát a fenti hatások miatt igen tág perspektíva határozhatta meg, s vélhetően ebben a szellemben szervezte a gyülekezeti életet, s hirdette Isten igéjét.

Ahogy az korábban említettem, Révész ebben a periódusban igen sokoldalú munkásságot folytatott, s nem maradt meg csupán Debrecen egyik lelkészének a számos ígéhirdető közül. Az egyházi berkeken belüli tevékenysége több tisztség viselését jelentette, így 1921-től a debreceni református egyházmege tanácsbírája, közalapi és vasárnapügyi bizottsági tag, illetve könyvtári bizottsági elnök volt 1935-ig. 1923 májusa és 1929 májusa között töltötte be a Tiszántúli Református Egyházkerület főjegyzői pozícióját,⁵⁴ így tulajdonképpen Baltazár Dezső püspök helyettese volt, majd 1929-től a kerület tanácsbírója, 1936-tól levéltárnoka is. 1925-től tagja volt a Révész Imre bizottságnak, 1928-tól a Nagy József-alapítvány bizottságának, 1930-tól a II. lelkészképesítő vizsgabizottságnak, 1934-től a debreceni kollégiumi igazgatósági tanácsnak és a debreceni református leánygimnázium igazgatósági tanácsának, 1935-től a kollégiumi és egyetemi könyvtár bizottságának. 1930–1934 között a tanítóképző vizsgabizottsági elnöke volt. Az országos

talati úton nyerjenek bizonyosságot az Istennel való élő kapcsolatról. Tehát a missziói munka főként egyházon belülré irányult (belmisszió), de természetesen kifelé is működött a missziós törekvés. Bővebben l. BARCZA József – DIENES Dénes (kiad.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918-1990*, A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének kiadványai, 4. köt., Sárospatak, 1999, 33–42.

⁵⁴ Püspökségének szempontjából ez a pozíció kiemelkedő fontosságú, ugyanis a vállalt feladatkör és feladatmennyiség a legközelebbi betekintést nyújtotta a püspöki pozíció milyenségébe, s ezen tapasztalatok fényében tudta megítélni az egyházkormányzói pozíció elfoglalását. Arról, hogy milyen lendülettel vetette magát a munkavégzésbe, a Baltazár Dezsőről írott munka egyik fejezete árulkodik: „Az ő ajánlatára megválasztott új egyházkerületi főjegyző, dr. Révész Imre, Debrecenben, a nagy ősök örökébe állított lelkipásztorban buzgó és kész segítséget lelve, aki fiatal erejének és ambíciójának teljében örvendő szívvel vállalt át abból a munkából részt, amely a főgondnok hosszas betegeskedése miatt, szinte emberföltöttire szaporodott.” – CZEGÉLY Emánuel: *Dr. Baltazár Dezső református püspök életrajza*, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, Debrecen, 1931, 37.

egyházi életben is kiemelkedő szerepe volt már lelkészi működése alatt, ugyanis 1925–1930 között volt az egyetemes konvent tagja és jegyzője, 1928–1929-ben az egyetemes zsinat választott tagja, illetve ugyanebben az időintervallumban az egyházfegyelmi bizottság és tudományügyi bizottság tagja. Ezenkívül 1928-tól a nyíregyházi Kálvineum tanítóképző intézet igazgatótanácsának is tagja volt.⁵⁵

Tudományos tevékenysége is ezekben az években bontakozott ki, főként miután 1930-ban – sorsszerűen – ismét Pokoly Józsefet váltotta a katedrán, ugyanis nyugdíjazását követően Révész Imrét hívták meg a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karának Egyháztörténeti Tanszékére. Munkásságára azonban már korábban is felfigyeltek, ugyanis 1924-ben, négy évvel áttelepülése után a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának rendes tagjává választották.⁵⁶ Kiemelkedő tudományos teljesítményének tulajdonképpeni elismerése volt, hogy ő írhatta a Hóman Bálint által szerkesztett *A magyar történetírás új útjai*⁵⁷ kötetbe az egyháztörténet-írásról szóló tanulmányt, majd Domanovszky Sándor is rá bízta az ötkötetes *Magyar művelődéstörténetben* a Reformáció és ellenreformáció című fejezet⁵⁸ elkészítését. Önálló tudományos munkái közül az egyik legjelentősebb a *Magyar Református Egyháztörténet I. 1520–1608*,⁵⁹ amely egy tervezett sorozat első és egyetlen köteteként jelent meg, ugyanis a nagyszabású munkát püspöki szolgálata miatt nem tudta folytatni, képességei azonban megvoltak hozzá, hogy egyedül írja meg több kötetben a teljes magyarországi református egyháztörténetet. A felsorolt kiemelkedő jelentőségű munkák mellett érdemes ebből az időszakból megemlíteni, hogy ő maga készítette el a nagyapjáról szóló monográfiát⁶⁰ is. E rövid fejezet keretei nem engedik meg, hogy teljes egyháztörténet-írói munkásságát felvázoljam, annyit azonban érdemesnek tartok megjegyezni, hogy a fent említett legjelentősebb írásainak történetírói szemléletmódja a szellemtörténethez áll közel, mi több, ezt az irányzatot képviseli, ugyanis a tudományos egyháztörténet-írás nem más, mint a vallásos szellem cselekedeteinek történeti módszerekkel történő vizsgálata.

A tudományos tevékenység elismerése sem maradt el. 1927-ben a Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Hittudományi kara magántanárrá habilitálta⁶¹ „az egyháztörténelemnek a magyar protestáns egyháztörténelem különös tekintettel az irodalom és a theologia történetére” tárgy köréből, majd 1935-

⁵⁵ Kovács I. (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem Református*, 118.

⁵⁶ Révész Imre hivatalos iratai, bizonyítványai, oklevelei; Debreceni Tisza István Tudományos Társaság oklevele, TtREK R 7538/1. 9.

⁵⁷ Révész Imre: Egyháztörténelem, in: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931, 141–183.

⁵⁸ Révész Imre: Reformáció és ellenreformáció, in: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*, 3. köt., A kereszténység védőbástyája, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939–1942, 407–448.

⁵⁹ Révész Imre: *Magyar Református Egyháztörténet I. 1520–1608.*, Debrecen, Magyar Református Egyház, 1938.

⁶⁰ Révész: *Révész Imre élete (1826–1881)*.

⁶¹ Révész Imre Magántanári Oklevél, Debrecen, 1927. május 13., TtREK R 7510.

ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta⁶² (rendes tag bő tíz évvel később, 1946-ban lett). Ugyanebben az évben kapta meg Horthy Miklós kormányzótól a korszak legmagasabb tudományos-művészeti kitüntetését, a Corvin-koszorút, aminek teljes dokumentációját őrzi a TtREK Kézirattára. A gyűjteményben megtalálható a díszes oklevél, a két kísérőlevél, illetve egy színes brossúra, amely a díszjelvény alapszabályait és az ezzel járó törvénymódosításokat tartalmazza.⁶³ Munkásságát nem csupán itthon, hanem külföldön is elismerték, ugyanis abban az évben, amikor püspökké választották, a genfi egyetem díszdoktora is lett.⁶⁴ A lelkési és egyháztörténeti munkássága mellett számos lapnak volt munkatársa, így a *Hit és Élet* szerkesztője (1921–1923), a *Protestáns Szemle* társszerkesztője (1924–1938), a *Reformáció* főmunkatársa (1925–1931), a *Debreceni Protestáns Lap* főszerkesztője (1926–1933), a *Református Élet* főszerkesztője (1934–1944) és az *Igazság és Élet* füzetek szerkesztője (1935–1944) is volt.⁶⁵

Révész Imrét 1938 őszén a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökévé választották, noha saját bevallása szerint ő sohasem akarta ezt a szolgálatot, s ezzel háttérbe szorult mindaz, amit 1938-ig oly nagy szeretettel művelt: a „klasszikus” gyülekezeti lelkészség, az egyháztörténeti tevékenység, illetve az egyetemi oktatói munka is.

ÖSSZEGZÉS

Ebben a rövid, a püspöki működést megelőző életút-bemutatásban igyekeztem feltárni, hogy melyek voltak Révész Imre életének azon legfontosabb állomásai, melyek az egyházkormányzói tisztség betöltéséig meghatározták őt. A család és származás vizsgálatával érthetővé válik, hogy honnan eredt az az olthatatlan tudásszomj, amely Révést mindvégig jellemezte, ugyanis családfájának apai és anyai ágán is olyan, többgenerációs értelmiségi-láncolat rajzolódik ki, mely nem is predesztinálhatta másra. Iskolái megerősítették benne „hovatartozását”, az evangélikus elemi és katolikus gimnáziumi évek tették tulajdonképpen hitvalló reformátussá, s ezek az intézmények munkálták ki benne azt a gondolatot is, hogy továbbviszi a családi örökséget, s ő maga is református lelkész lesz. A teológiai tanulmányok hozták később azokat a lehetőségeket, amelyeknek segítségével – a nemzetközi tudományos életet is megismerve – szélesíthette látókörét és elindulhatott az egyháztörténetisé válás útján is. Az első világháború egyfajta törést jelentett az addig – mondhatni – folyamatos pályáivben, azonban kellett ahhoz, hogy az áttelepülés döntésének meghozatalával a hazai tudományos és

⁶² Magyar Tudományos Akadémia Oklevele, TtREK R 7512/A.

⁶³ Révész Imre, Corvin-koszorú, 1. Díszoklevél, Budapest, 1935. március 13., 2. Hóman levele, Budapest, 1935. március 25., 3. Hertelendy osztálytanácsos levele, Budapest, 1935. április 12., 4. A magyar Corvin-koszorú és a magyar Corvin-díszjelvény alapszabályai, TtREK R 7511/1-4.

⁶⁴ Révész Imre díszdoktori oklevele (Diplome de Docteur en Theologie Honoris Causa), Genf, 1938. szeptember 30. TtREK R 7514.

⁶⁵ Kovács I. (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem Református*, 118.

egyházi életben is új lehetőségek nyílnak előtte, s korának legkiválóbb egyháztörténésze, majd meghatározó egyházkormányzója legyen. Ifj. Révész Imrét élete 49 évének tapasztalatai felkészítették tehát arra, hogy békeidőben Magyarország legkiterjedtebb és legtöbb hívő lelket számláló egyházkerületének élére álljon, arra azonban nem, ami valójában várta az elkövetkezendő tíz és fél esztendőben, s ami miatt joggal nevezhető a 20. századi magyar református egyháztörténet egyik legmeghatározóbb alakjának.

ABSTRACT

Kinga Julianna Dezső: Imre Révész's Path to Church Governorship (1889-1938)

Imre Révész held the position of bishop of the Transibiscan Reformed Church District between 1938 and 1949. At the age of 49, he was appointed to the governorship of this church district; however, he followed a very diverse path until he was able to occupy this position. The study attempts to highlight the most important milestones that led to his election as a bishop in 1938; and the influences that shaped his attitude and his theological vision. First of all, his origin and family history, secondly, his schooling, i.e., primary, secondary and then higher education, and in addition, the most important people who influenced his world view will be mapped. Having reviewed his studies, the most important milestones after his graduation will be examined. It will also be looked into, what the reason for his moving to Debrecen was, and what offices and positions he held in the Calvinist Rome until he was able to take the leading position of the Transibiscan Reformed Church District with the largest number of believers in Hungary. My research was based on the theological autobiography of Révész and the primary sources found in the Révész Legacy.

Keywords: 20th Century History of the Reformed Church in Hungary, Bishop Imre Révész, Transibiscan Reformed Church District, church career, Debrecen

Vásárhelyi Bálint Márk

A PÉCELI KÖR ÉS AZ EGYHÁZI EGYESÜLETEK

Az első világháború utáni események komoly kihívások elé állították a Magyar Református Egyházat. A trianoni határok által szétszakított egyház az egész nemzethez és más felekezetekhez hasonlóan kereste a megújulás útját.¹ A megváltozott határok mellett továbbra is jelen voltak azok a folyamatok, amelyek már a 19. században megjelentek az egyházak életében. Ezek egyike a protestáns egyházak laicizálódása volt, ami az egyházi formák kiüresedésével járt együtt. Az iparosodás és az urbanizáció következtében egyre több református szakadt el a hagyományos vallásgyakorlástól.² Így a 20. század első felében működő Magyar Református Egyházat népegyháznak nevezhetjük, mivel tagjai többnyire magyar nemzetiségűek voltak, és így a magyar nép javára törekedtek, valamint az egyháztagok gyermekei a keresztség és a konfirmáció által lehettek egyháztagok.³

A népegyházi struktúrák ellenpontjaként a protestáns felekezetek között, illetve azokon átívelően különböző egyesületek jöttek létre, amelyek többnyire a hanyatlóban lévő lelki életet próbálták feleleveníteni, megpróbálták a vallási életet megújítani, vagy éppen szociális célokat tűztek ki. A belmisszió keretében különböző keresztyén mozgalmak tettek kísérletet a vallási élet megújítására, szembe fordulva a 19. századi liberális teológiával is.⁴

A háború utáni útkeresés egyik nagy hatású mozgalma a *Péceli Kör* volt, ez a mozgalom a *Kálvinista Szemle* olvasói körében indult el. Számukra 1920. május 26–27-én egy konferenciát rendeztek, ahol Forgács Gyula *A magyar református papság új feladatok előtt* címmel tartott előadást, ekkor merült fel a péceli lelkészértekezlet megrendezése, amire augusztus 17–20. között került sor.⁵ Ezen a lelkészértekezleten a *Péceli Program* kiadásával megalakult a *Péceli Kör*, amelynek tagjai elsősorban nem szervezeti megújulást sürgettek, hanem a lelkipásztorok és az

¹ Kiss Réka: Identitásépítés a magyar református sajtóban a XX. század első felében, in: Paál Vince (szerk.): *A sajtó kultúráközvetítő szerepe 1867–1945. Tanulmányok*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 81–98.

² Ua.

³ SÍPOS Ete Álmos: „Kérjétek az aratásnak Urát!” Forgács Gyula (1879–1941), a magyar református belmisszió úttörője, Budapest, KRE-KMTI–Harmat, 2008, 25–26.

⁴ Kiss: *Identitásépítés...*

⁵ MOLNÁR Sándor Károly: *Forgács Gyulától Deme Lászlóig. Dokumentumok a péceli református egyházköziség 20. századi történetéhez*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 2017.

egyháztagok hitének és hivatásának újbóli felébresztését tűzték ki célul,⁶ miközben a magyar református egyház keretén belül kívántak működni.

Jelen tanulmányomban a *Péceli Kör* kapcsolatát szeretném feltárni az egyházi egyesületekkel. A részt vevő lelkipásztorok közül többen tagjai voltak a különböző egyesületeknek, és az egyes körök témái, hatásai felfedezhetőek a *Péceli Programban*, illetve a *Kunhegyesi Memorandumban*. Az egyesületek közül a legnagyobbakat, illetve a Péceli Körrel leginkább összefüggésbe hozhatóakat emelem ki, így a presbiteriánus *Skót Missziót*, a liberális megújulást zászlójára tűző *Magyar Protestáns Egyletet*, a *Vasárnapi Iskolai Szövetséget*, a diákokat összefogó *Keresztény Ifjúsági Egyesületet* és a *Magyar Evangéliumi Keresztény Diákmozgalmat*, a belmissziós *Bethánia Egyletet*, a *Kálvin Szövetséget*, valamint az *Országos Református Lelkészeget*. Az egyesületek teljes bemutatására itt nem kerül sor, kifejezetten a Péceli Körrel kapcsolódó vonatkozásokat emeljük ki.

A SKÓT MISSZIÓ

A *Péceli Körre* kétségkívül nagy hatást gyakorolt a *Skót Misszió*: Forgács Gyula, a *Péceli Kör* kiemelkedő alakja 1906 és 1910 között a Skót Misszió hitoktató lelkipásztora volt;⁷ James Webster, a misszió korabeli lelkipásztora pedig jelen volt a *Péceli Kör* alakuló gyűlésén, a péceli lelkészértekezleten.⁸ A Skót Missziót 1841-ben hozta létre John Duncan, Robert Smith és William Owen Allan,⁹ akik Magyarországon a Skót Szabad Egyház megbízásából először a zsidók között kezdtek evangelizálni.¹⁰ Érdekességgéppen megemlíthetjük, hogy a skót lelkészek azért tudtak letelepedni Budapesten, mert a Lánchidat építő angol és skót mérnököknek és munkásoknak szükségük volt lelkipásztorra.¹¹ Az ige hirdető munka hatására 1843-ban családjával együtt megtért Saphir Sándor,¹² és egy évvel később a családhoz tartozó Philip Saphir megalapította a skót missziói iskolát,¹³ amely kezdetben vasárnapi iskolaként, 1846-tól pedig elemi iskolaként működött.¹⁴ Forgács Gyula megállapítása szerint „a skót elemi és polgári iskola az egyetlen iskola hazánkban, ahol a »Biblia«, mint »rendes tantárgy« tanítatik”, mégpedig nem

⁶ LADÁNYI Sándor: *A református egyház (1919–1944)*, in: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*, 2. köt., Szekszárd, Babits Kiadó, 1996–2000, 363–374, 364.

⁷ Sípos: „*Kérjétek az aratásnak Urát!*”, 63.

⁸ A lelkészértekezleten részt vettek teljes névsorát közli: Uo., 246.

⁹ KOVÁCS Ábrahám: *A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: a Skót Misszió rövid története*, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 895–914, 896.

¹⁰ FORGÁCS Gyula: *A belmissio és a cura pastoralis kézikönyve*, Pápa, Magyar Református Egyház, 1925, 194.

¹¹ Kovács: *A skót presbiterianizmus*, 897.

¹² Forgács: *A belmissio*, 195.

¹³ Kovács: *A skót presbiterianizmus*, 897.

¹⁴ RÉBAY Magdolna: *A Julianna református elemi (általános) iskola*, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten.*, 2. köt., 873–894.

hittanóráként vagy istentiszteletként, hanem a Szentírás helyes megismerésének céljából.¹⁵ A *Kunbgyesi Memorandum* bűnvalló megjegyzésekor – „Jézus Krisztus evangéliumát... nem hirdettük az iskolában”¹⁶ – Forgács és társai előtt ott állhatott modellként ez a skót elemi iskola, ahol nem csak „száraz” hittanóra, hanem bibliai tanítás hangzott el.

Maga a Skót Misszió kezdetben angol nyelven működött, majd németre tértek át.¹⁷ Andrew Moody (aki kisebb megszakítással 1864 és 1904 között volt a Skót Misszió lelkipásztora) idejében kezdték elérni a magyarul beszélő híveket is,¹⁸ de a Misszió teljes „megmagyarosodása” James Webster idején történt meg.¹⁹ A Skót Misszió „a lelki megújulásból induló keresztyén felelősséget hirdette”.²⁰ A lelki megújulás és a keresztyén felelősség előremutatott a Péceli Kör *Kunbgyesi Memorandumára*, ahol ez a megfogalmazás szerepel: „Magyar Református Egyházunk csakis abban az esetben töltheti be misszióját, ha megújul Annak Lelke által, aki mindeneket megújít.”²¹ Jól látható a lelki megújulás és a felelősségvállalás összefüggése mind a Skót Misszió, mind a Péceli Kör gondolatvilágában.

Kovács Ábrahám rámutat, hogy „a Skót Misszió keresztyén református egyházba csak a hitbeli döntés alapján lehetett kerülni. A misszió saját presbiteriánus hitvallását rendkívül komolyan vette, a társadalmi előrehaladás miatt áttérésre s az ezt megelőző hitoktatásra jelentkező zsidók motivációját, vallási álláspontját helytelenítette.”²² Ezzel a népegyházi jelleg ellen küzdöttek. A *Péceli Program* egyik célkitűzése ezzel megegyezett: a református gyülekezet „alapos és bölcs átmenettel megszűnjék a kényszertagok nehézkes tömege lenni és az Isten igéjének értelmében vett öntudatos tagok önkéntes csatlakozásával létrejött hívő gyülekezetté válják, melynek minden tagja aláveti magát az Isten igéje és a testvéri közösség felügyelésének”.²³

A Skót Misszió és a Péceli Kör között tehát két hangsúlyos ponton is szoros kapcsolatot fedezhetünk fel: a lelki megújulás és a keresztyén szolgálat egymáshoz kötődését, valamint a „kényszertagok” helyett az öntudatos, hitvalló gyülekezeti tagok csatlakozását. A népegyházasodásra, a vallástalanodásra mindkét kör a hitvallásos, református identitás megerősítésével kívánt válaszolni.

¹⁵ Forgács: *A belmissio*, 259.

¹⁶ *Kunbgyesi Memorandum*. Részletekben közli a *Dunántúli Protestáns Lap* 32(1921/37), 146–147; (1921/38), 150–151, (1921/39), 154–155).

¹⁷ Kovács: *A skót presbiterianizmus*, 898.

¹⁸ Kovács Ábrahám: A magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom kialakulása és szervezeti megerősödése, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., 997–1013, 999–1000.

¹⁹ Forgács: *A belmissio*, 257.

²⁰ Kovács: *A skót presbiterianizmus*, 899.

²¹ *Kunbgyesi Memorandum*.

²² Kovács: *A skót presbiterianizmus*, 906.

²³ *Péceli Program*. *Reformáció* 1(1920), 5–7.

A VÁSÁRNAPI ISKOLAI SZÖVETSÉG

A Vasárnapi Iskolai Szövetség története a Skót Misszióhoz kötődik. Már említettük, hogy a Skót Misszió keretein belül az áttért Saphir család munkássága nyomán megalakult az első vasárnapi, majd elemi iskola. A vasárnapi iskolai mozgalom a Skót Misszióból indult az 1880-as években. Ekkorra a Skót Misszióknak már három vasárnapi iskolája lett: a Hold utcában, Újpesten, valamint a Bethesda-kórházban. Ezek azonban a magyar nyelvű növendékeket még nem érték el.²⁴

Szabó Aladárnak ebben az időben „különösen szívügye lett a Skót Misszióban és a német egyházban már korábban meglévő vasárnapi iskola”, és az 1882/1883-as tanévben Budapesten, később pedig Sárospatakon is megpróbálta megvalósítani ezt az intézményt.²⁵ A vasárnapi iskolai mozgalmat a Keresztyén Ifjúsági Egyesület is támogatta.²⁶ Egy korabeli beszámoló alapján „az első előkészítő óra után a következő vasárnap 3 vasárnapi iskola nyílt meg, mintegy 80 gyermekkel [...] egyik a Mester utcában, másik, a legnagyobb a Stáció utcában, harmadik a Nyul utcában. Nemsokára megalakult a negyedik az Érsek utcában, az ötödik a legkisebb a Medve utcában, s a hatodik a Hermina uti iskolában.”²⁷ Már ekkor felmerült annak az igénye, hogy a vasárnapi iskolák mozgalma „vajha nőné ki magát egy erőteljes keresztyéni szellemtől áthatott társulattá”.²⁸

1903-ban Andrew Moody elnökletével bizottságot alapítottak a vasárnapi iskolák terjesztéséért.²⁹ 1904-ben megalakult a budapesti Vasárnapi Iskolai Szövetség,³⁰ amely 1909-től kezdve országos szövetséggé formálódott,³¹ és a kormány is jóváhagyta alapszabályát.³²

A vasárnapi iskola jellemzőit Forgács Gyula kiváló missziói értékűeknek jellemzi, a következő vonásokat kiemelve: „az a tény, hogy a gyermek [...] nem osztályzatért tanul, [...] a gyermek lelkében bizalmat ébreszt [...] A gyermekek és szülők önkéntelenül észre veszik, hogy a bibliának, a Krisztus váltásának valami nagyon fontos dolognak kell lennie.” Emellett hangsúlyozza, hogy a gyermeket „tanítója nemcsak tanítja, hanem törődik is vele és szereti is őt”, ami bizalmas beszélgetésekben, családlátogatásban, közös programokban nyilvánul meg.³³

A vasárnapi iskolák megszervezését a Péceli Kör tagjai „életbevágó” jelentőségűnek látták: „ott pedig, ahol egyházunk jövője készül, az *iskolában*, a legna-

²⁴ Kovács: *A magyarországi vasárnapi mozgalom*, 998–1000.

²⁵ KÓSA László: Szabó Aladár és az Új Óramutató, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 511–522, 513.

²⁶ Kovács: *A magyarországi vasárnapi mozgalom*, 1007.

²⁷ Jelentés a budapesti magyar vasárnapi iskolákról, *Protestáns Egyházi Iskolai Lap* 27(1884/21), 670–675.

²⁸ Ua.

²⁹ Forgács: *A belmissio*, 266.

³⁰ Kovács: *A magyarországi vasárnapi mozgalom...* 1009.

³¹ Uo., 1011.

³² Forgács: *A belmissio*, 266.

³³ Uo., 430.

gyobb áldozatok árán megszerkesztett vezér- és kézikönyveknek kell szabályozniok a vallásos oktatást és nevelést [...] Sőt a presbiterek és buzgó egyháztagok szervezett csapatait kell beállítani a vasárnapi iskolai, a serdülő és ifjúság között sürgősen megindítandó evangélizáló munkába.”³⁴

A KERESZTYÉN IFJÚSÁGI EGYESÜLET

A Keresztyén Ifjúsági Egyesület (továbbiakban KIE) története Magyarországon 1883-ban kezdődött, amikor Charles Fermaud, a Young Men’s Christian Association (YMCA) titkára előadásokat tartott hazánkban,³⁵ mégpedig többek között Budapesten és Debrecenben a keresztyén ifjúsági egyesületek áldásairól.³⁶ A mozgalom elnöke Szilassy Aladár lett,³⁷ és lényegében a budapesti teológián Szabó Aladár körül létrejött ébredési körből alakult ki: az ide csatlakozó diákok gyakorlatilag ugyanazok voltak, mint akik a vasárnapi iskolai mozgalomban is részt vettek.³⁸

Ebben az évben megalakul a budapesti KIE, és annak alapszabályát felterjesztették a minisztérium elé jóváhagyásra, ami azonban nem történt meg, mert a hatóságok „a keresztyén szó mögött antiszemitizmust gyanítanak”.³⁹ Az elutasítás oka ugyanakkor Fermaud szerint az, hogy az osztrák katolikus hatóságok mindenáron meg akarták akadályozni a különféle protestáns egyesületek létrejöttét.⁴⁰ Később, 1892-ben újra megpróbálták elfogadtatni az alapszabályt, és ekkor Református Ifjúsági Egyesület néven hivatalosan is megalakult a szervezet.⁴¹ A mozgalom célkitűzése a belmissziós ébresztő munka végzése volt, mégpedig különösen is a diákok között,⁴² valamint a fiatalok testi, szellemi és lelki fejlesztése, illetve feléjük szociális szolgálat végzése.⁴³ A belmissziói munka végzése a következő szakaszban bemutatott Magyar Evangéliumi Diákszövetségben is továbböröklődött, és innen jutott el a Péceli Kör gondolatvilágába is.

³⁴ *Kumbegeyi Memorandum.*

³⁵ STEUER, Kenneth: *Pursuit of an Unparalleled Opportunity. The American YMCA and Prisoner of War Diplomacy among the Central Power Nations during World War I. 1914–1923*, New York, Columbia University Press, 2009, <http://www.gutenberg-e.org/steuer/> (Letöltés: 2023. január 19.)

³⁶ KOCZOGH András: *A budapesti Keresztyén Ifjúsági Egyesület története*, Budapest, KIE, 1929, 10.

³⁷ Kovács: *A magyarországi vasárnapi mozgalom*, 1007.

³⁸ KOVÁCS Ábrahám: A budapesti református belmisszió központja. A Németajkú Ev. Ref. Leányegyház rövid története (1859–1912), *Egyháztörténeti Szemle* 17(2016/3), 3–24.

³⁹ KISS Sándor: *Ifjúsági munka a Magyar Református Egyházban*, Budapest, 1941, 196.

⁴⁰ KOVÁCS Bálint: A Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE), in: Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon*, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1993, 56–83, 60.

⁴¹ Kocogh: *A budapesti Keresztyén Ifjúsági Egyesület története*, 11.

⁴² Kovács: *A Keresztyén Ifjúsági Egyesület*, 59.

⁴³ DOBOS László Gábor: Protestáns ifjúsági egyesületek Magyarországon (1883–1953), *Confessio* 14(1990/4), 23–30.

A MAGYAR EVANGÉLIUMI DIÁKSZÖVETSÉG

A Magyar Evangéliumi Diákszövetség (továbbiakban MEKDSz) a KIE-hez hasonlóan az angol YMCA mintájára jött létre a 20. század elején. 1901-től kezdve egyes egyetemeken, főiskolákon Bethlen Gábor Köröket alakítottak: 1901-ben Budapesten, egy év múlva Kolozsváron, ismét egy év múlva pedig Debrecenben. Ezek a körök önállóak voltak, nem volt közös alapszabályuk.⁴⁴ Olyan özszejeveteleknek tekinthetőek, amelyek vallásos, tudományos és kulturális oldallal is rendelkeztek. Páll szerint „Vallásosságuk megmaradt a szokványos, liberálisan idealista, vallástörténeti és értékfilozófiai keretek között”.⁴⁵ 1904-ben a magyar protestáns főiskolákon Maclean indiai misszionárius tartott előadásokat, és „azzal a határozott főlhivással fordult a diákokhoz, hogy alakítsanak nemzeti szövetséget”, ami meg is történt Szilassy Aladár elnöksége alatt.⁴⁶ 1907 nyarán Forgács Gyula titkár megszervezte a visegrádi konferenciát.⁴⁷ A MEKDSz innen számítja saját történetét:⁴⁸ magán a gyűlésen csak tíz fő jelent meg, ezért „a visegrádi gyűlés kimondta, hogy a MEKDSz munkáját előlről kezdi. Eltekint a szervezettől és arra helyezi a súlyt, hogy a diákokat egyenként nyerje meg Krisztusnak.”⁴⁹ 1909-ben John Mott, a világszövetség főtitkára meglátogatta a magyar diákokat, előadásokat tartott, és ezzel nagyobb mértékben is megindulhatott a szövetség munkája.⁵⁰ Később, 1925-ben a MEKDSz felvette a *Magyar Diákok Pro Christo Szövetsége*, röviden *Pro Christo* nevet, valamint felekezeti csoportokat is létrehozott a mozgalmon belül.⁵¹ Az SDG-vel, valamint a Bethlen Gábor Körökkel együtt pedig 1921-ben létrehozták az Országos Magyar Protestáns Diákszövetséget (OMPDSz) a protestáns fiatalok összefogása érdekében.⁵² Ez a szövetség főként könyvkiadással foglalkozott, ugyanakkor konferenciákat is szerveztek a diákok számára.⁵³ A Magyar Evangéliumi Diákszövetség sok ponton kapcsolódott a Péceli Körhöz. Az 1904-ben megszervezett szövetség titkárává választotta Forgács Gyulát.⁵⁴ A magyar szövetséget James Webster és dr. Pruzsinszky Pál képviselte a világszövetség hol-

⁴⁴ PÁLL László: Bethlen Gábor Körök. Országos Magyar Protestáns Diákszövetség. Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség, in: Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon*, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1993, 100–113, 100–101.

⁴⁵ Uo., 101.

⁴⁶ Forgács: *A belmissio*, 280.

⁴⁷ Uo., 281.

⁴⁸ GYÖRFFY Eszter: A református egyetemi és főiskolai gyülekezet története, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 467–479, 467.

⁴⁹ Forgács: *A belmissio*, 281.

⁵⁰ Györffy: *A református egyetemi és főiskolai gyülekezet története*, 467.

⁵¹ GYÖRFFY Eszter: *A magyar református egyetemi misszió története, helyzete, különös tekintettel a budapesti református egyetemi és főiskolai gyülekezetre*, Doktori disszertáció, Budapest, 2013, 43.

⁵² Páll: *Bethlen Gábor Körök*, 103.

⁵³ ÖRSI Julianna: Törekvések a Magyar Református Egyház szellemi megújulására, *Létiünk* (2017/4), 43–58.

⁵⁴ Forgács: *A belmissio*, 281.

landiai világgyűlésén.⁵⁵ később ifj. Victor Jánost választották meg utazótitkárul.⁵⁶ A MEKDSz Diákok házának és az Erő kiadványállatnak pedig Deme László református lelkész lett az igazgatója.⁵⁷ De ennek a mozgalomnak a tagja volt Szabó Imre⁵⁸ csakúgy, mint Bereczky Albert is.⁵⁹ Ezek a személyek mindannyian szerepeltek a *Péceli Program* aláírói között.

Ugyanakkor a két mozgalmat nemcsak egyes személyek kötötték össze, hanem eszmei síkon is láthatunk kapcsolatot. A mozgalom középpontjában a bibliatanulmányozás állt,⁶⁰ olyannyira, hogy a kezdeti mozgalom az egyes diákvárosokban létrehozott bibliaolvasó körökből alakult ki.⁶¹ Fontosnak tartották ugyanakkor az evangelizációk szervezését, aminek középpontjában a Jézussal való személyes kapcsolat kialakítása állt, valamint sok kiadványuk is megjelent,⁶² amelyek közül a *Diákvilág*ot érdemes megemlíteni.⁶³ Az evangelizáció és a bibliaismeret fiatalok közti előmozdítása a Péceli Kör számára is fontos gondolat volt. Viszont amíg a MEKDSz egyháztól független mozgalom volt, a *Kunbgyesi Memorandum*ban az egyházhoz kötődő evangelizáló, belmissziói munkát kívántak felállítani: „a presbiteretek és buzgó egyháztagek szervezett csapatait kell beállítani a vasárnapi iskolai, a serdülő és ifjuság között sürgősen megindítandó evangelizáló munkába.”⁶⁴ Úgy látták, a „kényszertagság”, a népegyháziasság akkor válhat hitvalló egyháztaggá, ha a gyülekezet tagjai állnak be a fiatalok közti szolgálatba.

A BETHÁNIA EGYESÜLET

A belmisszió kiemelkedő szövetsége volt a Bethánia Egyesület, amely szintén szoros kapcsolatban állt a Péceli Kör mozgalmával. A *Péceli Program*, valamint a *Kunbgyesi Memorandum* aláírói között több bethániást is találhatunk. Ezek név szerint: Forgács Gyula, Bogdán Gyula, Nagy István, Vargha Tamás, ifj. Victor János, Takaró Géza, Csia Sándor.⁶⁵ A Bethánia alapítója és első elnöke Szabó Aladár volt,⁶⁶ aki 1903-ban hozta létre ezt a szövetséget a bostoni Christian Endeavor Society

⁵⁵ Ua.

⁵⁶ Uo., 283.

⁵⁷ Uo., 286.

⁵⁸ NAGY Zsombor: *Szabó Imre, a budapesti református egyházmegye megszervezője és első esperese*, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 580–589.

⁵⁹ KISS Réka: Bereczky Albert lelkipásztori, püspöki működése, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 600–620.; Bereczkynek az ébredési mozgalommal való korai kapcsolataihoz l.: LANYI, Gabor J.: Bishop Albert Bereczky (1893–1966) and the Revival Movement: Albert Bereczky's Conversion, *Perichoresis* 19(2021/1), 91–100.

⁶⁰ Kiss: *Ifjúsági munka a Magyar Református Egyházban*, 60.

⁶¹ Dobos: *Protestáns ifjúsági egyesületek Magyarországon*.

⁶² Páll: *Bethlen Gábor Körök*, 108.

⁶³ Forgács: *A belmissio*, 285.

⁶⁴ *Kunbgyesi Memorandum*.

⁶⁵ A közös névsort a *Kunbgyesi Memorandum* és a *Péceli Program* aláíróiból, valamint Forgács: *A belmissio* c. könyvének 286–292. oldalain olvasható nevekből állítottam össze.

⁶⁶ Kósa: *Szabó Aladár és az Új Óramutató*, 519.

mintájára.⁶⁷ Alapszabálya szerint „az egylet célja a keresztyén könyörülő szeretet gyakorlása és a keresztyén élet felvirágoztatása”,⁶⁸ aminek céljából „felolvasások és vallásos összejövetelek” tartandóak.⁶⁹ Fontos kiemelni, hogy csak az lehetett az egyesület rendes vagy rendkívüli tagja, aki „a Jézus Krisztust Megváltójának tartja s az Üdvözítő parancsolatainak teljesítésére komolyan törekszik”,⁷⁰ a tagok pedig kötelesek voltak „örkődni, hogy az egylet komoly és határozott keresztyén szellemenben vezettségük”.⁷¹ Ezzel az egyesületen belül egyfajta keresztyén fegyelmet próbáltak gyakorolni.

Az Alapszabályból is látható, hogy az egyesület a belmissziói mozgalmat kívánta felkarolni, és ehhez mértén mély, bensőséges vallásos szellem jellemezte, törekedtek az evangelizációk megszervezésére, valamint az aktív hitélet gyakorlására.⁷² Mindezekből kitűnik, hogy a Bethániát nem csupán személyi szálak kötötték a Péceli Körhöz, hanem a Péceli Kör innen is merít gondolatokat: szinte ugyanez a megfogalmazás köszön vissza a *Kunbégyesi Memorandum*-ban, ahol a hitvalló egyháztagságra utalva azt a megállapítást teszik, hogy „az a »gyülekezet«, amely élni akar [...] csakis Krisztusban hívő, a jóra igyekező minden áldozatra kész emberekből állhat”.⁷³ A *Kunbégyesi Memorandum* az egyházfegyelem kérdésében is egyetértésben állt a Bethánia Egyesülettel, amikor a rendes egyháztagokat úgy jellemzi, mint akik a „testvéries fegyelem körébe eső gyülekezeti tagok”.⁷⁴

A MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNS EGYLET

Az eddigiek közül némileg kivételt képez a Magyarországi Protestáns Egylet, amely nem belmissziói mozgalom, hanem lényegében a liberális teológia szervezett felépése.⁷⁵ Azért kell mégis megemlítenünk ebben az áttekintésben, mert ez az egyesület is az egyház megújulását kereste. Az egyik törekvésük az autonóm, államtól független egyházkormányzat, egyházszerkezet kialakítása volt.⁷⁶ Ez az a gondolat, amely rokonságba állítja a Péceli Körral, hiszen a *Kunbégyesi Memorandum* így fogalmaz: „súlyos veszedelmet látunk abban, ha Egyházunk anyagi létének biztosítékát első sorban a külső, politikai változások esélyeinek bizonytalan talaján nyugvó segélyekben keresné és elhanyagolná [...] Egyházunk buzgó tagjainak [...] áldozatkészségét.”⁷⁷ A Magyarországi Protestáns Egylet tagjai „a valláserkölcsei életnek

⁶⁷ Forgács: *A belmissio*, 287.

⁶⁸ *A Bethánia-egylet alapszabályai*, 1903. 2. §.

⁶⁹ Uo., 3. §.

⁷⁰ Uo., 4. §.

⁷¹ Uo., 5. §.

⁷² KÓSA László: Az egyesületek a budapesti reformátusság életében, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., 1077–1117, 1085.

⁷³ *Kunbégyesi Memorandum*.

⁷⁴ Ua.

⁷⁵ Kósa: *Az egyesületek a budapesti reformátusság életében*, 1081.

⁷⁶ Ua.

⁷⁷ *Kunbégyesi Memorandum*.

Jézus szellemében és az összes művelődéssel összhangzásban való megújulására törekszenek”, de ebből kimarad a Krisztussal való élő közösség, amely a belmissziói szervezetek fontos ismertetőjele.⁷⁸ Szintén fontosnak látják a lelkipásztorok utánpótlásának megoldását, valamint a missziót, de mindezt racionalista alapon, a hit evangéliumi erejének mellőzésével.⁷⁹ A lelkipásztori képzés reformját a *Kunbегyesi Memorandum* is szükségesnek látja, de az erkölcsi megújulás helyett kizárólag azt tartották helyes elvnek, ha a lelkipásztor olyan ember, „aki bizonyosságot tett már keresztyén életéről és Református Egyházunkhoz való hűségéről”.

A KÁLVIN SZÖVETSÉG

A Kálvin Szövetség a Magyarországi Protestáns Egylet lapját, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot* adta ki megalakulásától, 1908-tól kezdve. A szervezet „szorosan kapcsolódott a történelmi kálvinizmus irányzatához”, és úgy tekinthetünk rá, mint ami a liberális teológia és a történelmi kálvinizmus összekötő láncszeme.⁸⁰ A Kálvin Szövetség célkitűzését a következőképpen fogalmazták meg: „a magyar kálvinista (református) egyház híveit – a szociális érzék fejlesztése és a vallásosság megerősítése által – a társadalmi bajok felderítése, megelőzése és orvoslása végett egyesíteni”, valamint ezeket a híveket „társadalmi munkákra... előkészíteni, kiképezni, nevelni és rábírní”.⁸¹ Forgács Gyula rámutatott, hogy míg az evangéliumi egyesületek „főképp az egyén lelkével törődnek”, a Kálvin Szövetség munkája során „az egyéneket buzdítja társadalmi életük helyes és evangéliumi hasznosítására”.⁸² Forgács volt a szövetség lelkészi alelnöke, és a lelkészi jegyző, Szinok Zoltán⁸³ szintén megtalálható a *Péceli Program* aláíróinak névsorában.

Noha a Péceli Kör elsősorban nem a társadalmi élet átformálására törekedett, a *Kunbегyesi Memorandum* mégis röviden utal arra, hogy a magyar társadalom számára is hasznos lenne az egyház megújulása: „Magyar Hazánk sóvárogva várja a Krisztus evangéliumának a múltban dicső letéteményesét [...] és annak áldásos munkáját.”⁸⁴

AZ ORSZÁGOS REFORMÁTUS LELKÉSZEGYESÜLET

Az Országos Református Lelkészegyesület (továbbiakban ORLE) 1907-ben alakult Baltazar Dezső elnökle alatt. Az egyesület egyháztársadalmi célokat tűzött ki: a lelkészek érdekvédelmét hivatott képviselni, ugyanakkor a belmissziót is fel-

⁷⁸ Forgács: *A belmissio*, 200.

⁷⁹ Uo., 202.

⁸⁰ KOVÁCS György: *Kapitalizmuskép a magyar protestáns gazdaságetika tükrében*. *Gazdaságetika* 2013/6.

⁸¹ *A Kálvin-Szövetség alapszabályai*, 3. §.

⁸² Forgács: *A belmissio*, 303.

⁸³ Ua.

⁸⁴ *Kunbегyesi Memorandum*.

adatának tekintette,⁸⁵ mégpedig a lelkipásztor munkaköréhez kötve.⁸⁶ A kálvinizmust a nemzeti kultúrával akarták összekapcsolni:⁸⁷ a céljuk a kálvinista identitás felébresztése, valamint az evangéliumnak az egyházban való érvényesülése volt.⁸⁸ Az egyházi élet erkölcsi és anyagi romlását is az evangélium hirdetésével akarták orvosolni.⁸⁹ Kívánatosnak tartották ugyanakkor az egyház és az állam függetlenségét:⁹⁰ megjelent az „önsegély”, az autonómia gondolata.⁹¹ Emellett előadásorozatokat szerveztek lelkipásztoroknak, és könyvkiadó vállalatot is létrehoztak.⁹²

Az ORLE és a Péceli Kör a közös személyek (Takaró Géza, Kováts J. István, Biberauer Richárd, Uray Sándor stb.) mellett közös célkitűzéseket és problémamegoldási javaslatokat is adtak. A belmissziót az ORLE egyházépítő munkának tekintette csakúgy, mint a Péceli Kör, és a lelkipásztornak komoly feladatot szántak ebben a szolgálatban. A Péceli Kör ugyanakkor továbbmegy abban, hogy egyértelművé teszi: a presbiterek és egyéb egyháztagok feladata is részt venni a missziói munkában: „Multhatatlanul szükség van arra, hogy tanáraink, tanítónk, presbitereink és buzgó egyháztagjaink [...] a gyülekezeti munka teljesítésében a lelkipásztoroknak segítségére lehessenek.”⁹³

A SOLI DEO GLORIA SZÖVETSÉG

Ki kell térnünk röviden a Soli Deo Gloria Szövetségre (továbbiakban SDG) is, amely nem a Péceli Kör előzménye, azonban néhány ponton egybeesik annak programjával. Az SDG teológusszövetségként jött létre 1921-ben, hivatalos alakuló gyűlésüket pedig 1923-ban tartották.⁹⁴ Az alakuló gyűlésre Forgács Gyula *Lelki Próba* c. könyvecskéje nagy hatást gyakorolt.⁹⁵ Az egyházi megújulást konfesszionális módon képzelték el.⁹⁶ A céljuk a református identitás, világnézet és erkölcs propagálása volt,⁹⁷ továbbá az is, hogy a gyülekezetekben istenfélő lelkipásztorok szolgáljanak. Így fogalmaztak: „csak az lehet igazi lelkipásztor, aki találkozott lélekben Jézus Krisztussal, mint az ő személyes Megváltójával és aki élő összeköttetésben van az Örökkévaló

⁸⁵ Kósa: *Az egyesületek a budapesti reformátusság életében*, 1088.

⁸⁶ Forgács: *A belmisszió...* 307.

⁸⁷ CSOHÁNY János: Református reformprogram. Országos Református Lelkészegyesület, 1918–1925, *História* 13(1991/5–6), 10–12.

⁸⁸ Forgács: *A belmisszió*, 304.

⁸⁹ Ua.

⁹⁰ Csohány: *Református reformprogram*.

⁹¹ Forgács: *A belmisszió*, 304.

⁹² Uo., 305.

⁹³ *Kunbgyesi Memorandum*.

⁹⁴ Dobos: *Protestáns ifjúsági egyesületek Magyarországon*.

⁹⁵ DENKE Gergely: A Soli Deo Gloria Szövetség (SDG) megalakulása és belső élete, in: Tenke Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon*, 145–233, 146.

⁹⁶ Kósa: *Az egyesületek a budapesti reformátusság életében*, 1089.

⁹⁷ Dobos: *Protestáns ifjúsági egyesületek Magyarországon*.

Istennel.”⁹⁸ Fontosnak tartották a keresztyén szolgáló életet, valamint az ígéhez és a hitvallásokhoz való ragaszkodást.⁹⁹ Miközben az SDG elsősorban a diákok között jött létre (és ilyen értelemben tekinthető a KIE, majd pedig a MEKDSz után egy újabb generáció diákszövetségének), célkitűzései nagyon hasonlítottak a Péceli Kör céljaihoz. A *Kunhegyesi Memorandum* is az evangélium szolgálatában álló lelkipásztorokat és presbitereket szeretett volna látni a gyülekezetekben, és az SDG is arra törekedett, hogy „tagjai mint presbiterek, illetve lelkészek a Magyar Református Egyháznak hűséges és öntudatos munkásai legyenek”.¹⁰⁰

KONKLÚZIÓ

A fenti egyesületeket megvizsgálva elmondhatjuk, hogy a Péceli Kör nem olyan gondolatokat hozott elő, amelyek radikálisan eltértek a korábbi útkereséstől. Ebben a körben lényegében a különböző belmissziói egyesületek tagjai gyűltek össze, és olyan megállapításokat tettek, amelyeket korábban egy vagy több mozgalom is zászlójjára tűzött.

Mindenképpen újdonságnak kell azonban tekintenünk a Péceli Kör esetében, hogy a belmissziói egyesületektől eltérően egyértelműen a Magyarországi Református Egyház szervezetén belül, hitvallásos módon képzelte el a megújulás lehetőségét. Ebben minden bizonnyal nagy szerepet játszott, hogy itt elsősorban nem teológiai hallgatók vagy más egyetemek diákjai gyűltek össze, hanem református lelkipásztorok, akik gyülekezeteikben és azok által szeretnék volna elvégezni az evangéliumi, belmissziói munkát.¹⁰¹

⁹⁸ Idézi: Denke: *A Soli Deo Gloria Szövetség*, 146–147.

⁹⁹ Denke: *A Soli Deo Gloria Szövetség*, 149.

¹⁰⁰ Forgács: *A belmissio...* 321.

¹⁰¹ A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3-II-KRE-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

ABSTRACT

Márk Bálint Vásárhelyi: The Pécel Circle and the Religious Associations

After World War I, the Hungarian Reformed Church had to redefine her identity and find the ways of her survival and renewal. This process began in the 19th century already, mainly in the sphere of different associations. The inner mission wanted to change the church model from folk church to confessional church, and tried to revitalize not only the church, but also the lives of the church members according to the gospel of Christ. The Pécel Circle fits into this line of movements. This study explores the personal, mental and spiritual connections between the Pécel Circle and the main Protestant associations and movements.

Keywords: Pécel Circle, church associations, home missions, protestant revival

Pető-Veres Kata

BENKŐ ISTVÁN ÉS REICHERT GYULA VITÁJA A GYERMEKKERESZTSÉGRŐL

Az első világháború után megfigyelhető az a tendencia, hogy a háború előtt meglévő felekezeti konfliktusok nem oldódtak fel a bajban való összetartás és keresztyén összetartozás jegyében. Az első világháború előtt megindult munkák, folyamatok a kezdeti sokk és útkeresés után nehezen, de folytatódtak.¹ A 19. századi uralkodó teológiai irányzatok és sok tekintetben tapasztalható rossz, megfáradt, tartalmatlan gyakorlatok miatt² a református egyház arra kényszerült, hogy újradefiniálja magát, és a reformátori elvekhez visszatérve újra felismerje teológiai örökségének alappilléreit.³

Az egyik ilyen alappillér a csecsemőkeresztség gyakorlásának legitimitásába vetett feltétlen hit volt.⁴ A három nagy történelmi egyház számára a csecsemőkeresztség gyakorlata nem képezi vita tárgyát még akkor sem, ha időnként fellángol annak felismerése, hogy református részről a hívők gyermekeinek kívánatos megkeresztelése nem valósul meg maradéktalanul. A csecsemőkeresztség helyességéről vagy helytelenségéről szóló vitát a baptista felekezet merev elutasítása és kizárólagosan a felnőtt, hívő keresztség melletti kiállása tartja életben.⁵

Jelen tanulmányomban a 19. század második felében jelentkező és a 20. század első évtizedeiben is markánsan jelen lévő baptista, felnőttkeresztelő mozgalom

¹ Református részről már évtizedek óta folyamatban volt egy ágendáskönyv kidolgozása, ami az évtizedek alatt többgenerációs munkává forrta ki magát. A század első éveiben meginduló munka eredményeként 1927-ben jelent meg az Ágenda. RAVASZ László (szerk.): Ágenda. A Magyar Református Egyház Liturgiás Könyve, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1927.

² SZIGETI Jenő: A magyarországi szabadegyházi közösségek keletkezése és a protestáns egyházak, *Theológiai Szemle* 19(1976/3–4), 71–76.

³ A *Szabad Egyház* című független református lap 1891. évi egyik vezércikke arra kereste a választ, hogy miért képes teret hódítani a baptista és a nazarénus felekezet a református hívek között. Ennek egyik oka, hogy az iskolai hitoktatás nem vértézi fel a tanulókat teológiai ismeretekkel, és a szószéken is leginkább moralizálás és földműveléssel kapcsolatos tanácsadás folyik. SZALAY József: A nazarénizmus és baptizmus terjedésének okai, *Szabad Egyház* 8(1891/12–13), 65–66.

⁴ Heidelbergi Káté 74. kérdés–felelet. *A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai. A heidelbergi Káté, A Második Helvét Hitvallás*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2020, 135.

⁵ Id. Hafenschner Károly egy gyermekkeresztségről írt 1951-es rövid tanulmányában a reformátusokat is ideértve megfogalmazza, hogy e két felekezet számára a gyermekkeresztség helyessége a hitvallási iratok ismeretében vitán felül áll. HAFENSCHNER Károly: *A gyermekkeresztségről*, Soltvadkert, 1951. május 30. [1]. Amikor a baptisták álláspontjára utal, idézi Pröhle Károlyt. PRÖHLE Károly: *A hit világa. Bevezetés a keresztyén hittanba*, Győr, 1948, 267.

református egyházból kiváltott reakcióit szeretném bemutatni, különös tekintettel két, az 1920-as évek első felében megjelenő traktátuson keresztül, melyek szerzői pontról pontra veszik a gyermekkeresztség mellett és ellene felhozható érveket. A tanulmány mindvégig a két felekezet között a gyermekkeresztség gyakorlata miatt kialakult feszültségre fókuszál, valamint a kereszteléssel összefüggő konfliktusokra.

Ez idő tájt a református egyházban is elindult a belmissziói mozgalom, ami a lelki, egyházi élet megújítására tett erőfeszítés volt⁶ egy liturgiai reformmal is egybefonódva, mely eredetileg a Kárpát-medence reformátussága számára szeretett volna egy egységes liturgiai, istentiszteleti rendet adni. Ez a trianoni döntés után már nem valósulhatott meg.⁷

Az egyházi élet felpozícióba hozása magával hozta a hitvallásainkban foglalt tételek újbóli felfedezését is,⁸ melyek között fontossá vált a gyermekkeresztség legitimitásának védelme.⁹ Ennek a gyakorlatnak a védelme hatványozottan jelentkezett, mert a baptista, nazarénus felekezetek is egyre inkább teret nyertek a maguk felnőtt, hitvalló keresztelői gyakorlatának tanításával, amely sok esetben vonzóvá vált a gyakorló, felébredt reformátusok számára is.¹⁰

A református egyház sok tekintetben arra törekedett, hogy a „kisegyházakat”, vagy az akkori szóhasználat szerint a „szektákat” lejárassa, tanításaikat, teológiájukat és tagjaikat nevetségessé tegye. Erre kiváló példa Könyves Tóth Kálmán kunszentmiklósi, majd debreceni lelkész írása, amely *Futkározó hamis atyafi avagy a leálcázott baptista* címen jelent meg. Ezekről az írásokról tudni kell, hogy az objektivitásnak, tényszerű közléseknek a morzsáit sem fedezhetjük fel bennük. A cél a másik fél „leleplezése”, és a hozzájuk való csatlakozástól való elrettentés. Rövid idézettel szeretném bemutatni a 19. századot jellemző harcias modort, melyet feltehetünk egyházunk és tagjai iránti féltésként is.

„S még inkább visszaborzadunk attól, ha tanaikat kísérvük figyelemmel. Lelki kevélységöket színlett alázatossággal palástolják el. Ez az alázatosság, hogy

⁶ KÓSA László: Az egyesületek a budapesti reformátusság életében, in: uő: (szerk.) *Reformátusok Budapesten, 2. köt.*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1077–1121; SÁRAI SZABÓ Katalin: *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig. A belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére*, Doktori disszertáció, Budapest, 2010, 47–54.

⁷ 1903-ban a Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventje foglalkozott először az egységes liturgia ügyével.

⁸ Az első világháborút követő apatikus helyzetben többek között Sebestyén Jenő hangoztatta, hogy vissza kell térni a konfessziókhöz. A Kálvinista Szemle írásai ezt a folyamatot akarták támogatni. RÁCZ Lajos: Református egyházunk élete az 1920-as években a Kálvinista Szemle tükrében, *Theológiai Szemle* 37(1994/2), 120–126, 123–125.

⁹ A hitvallási iratok mellőzöttségére utal KÖNYVES TÓTH Kálmán: *Emlékirat a Tiszántúli Református Egyházkerület életéről*, Debrecen, 1996, 58–60.

¹⁰ Dávid Gyula *A keresztség az Írás szerint* című folytatásos sorozatában bibliai igék segítségével védelmezi a gyermekkeresztség gyakorlatát, cáfolva a baptisták és nazarénusok felnőttkereszteléshez való ragaszkodását. DÁVID Gyula: *A keresztség az Írás szerint, Szabad Egyház* 12(1895/12), 155–157.

ugy szóljunk, szolgálai meghunyászkodás, csak külső máz, festett koporsó. Mert vájjon nem lelki kevélyek-e azok kik magokat bünnélkül valóknak tartván, e szavak kíséretében avatják fel a megtérőt: »főlíratott neved a mennyben, bevéteték a kegyelembe, bűneid eltöröltettek, kimentél az állatok közül, s Isten fiává lettél egyszerűre!« Hát avagy nem ama Leyden János anabaptista messiás példáját utánozta-e Brösszel János kolozsvári szabó, ki azt állította magáról; miként őt isten azért hívta s küldötte el, hogy csudákat tegyen s arczképét árulgatván, – hirdette, hogy már maga ez arczkép kisegíti a nyomorból a szenvedőt. Csodálatos vakság! Nagy lelki kevélység!¹¹

S mily szeretetlenek saját gyermekeik iránt! Megtagadják ezektől a keresztséget, hivatkozván arra, hogy Jézus a kisdedek megkereszteltesét nem hagyta utasításul.¹²

A református és a többi történelmi egyház részéről a kipellengérezés mellett évtizedeken átívelő jelentős sérelmek is közrejátszottak, amikor ezek a vitriolos hangvételű írások napvilágot láttak. A *Kálvinista Szemle* 1923-ban megjelent számában olvashatunk egy olvasói levelet, amely egy Budapest környéki településen lejátszódó eseményt mutatott be. Pünkösdkor „egy zsinóros, fekete ruhájú, földműves-féle ember” 15-18 embert merített be egy tóba, akik közül többen korábban reformátusok voltak. Evangélium hirdetésére nem került sor, ellenben a helyi református lelkész szidalmazására igen. Az ellene felhozott vád az volt, hogy bort árul a szövetkezetnek. Amikor a jelen lévő tanú jelezte, hogy a baptista lelkész ugyanezt csinálja, kiderült, hogy az más. A szemtanú azzal zárja sorait, hogy a baptisták sok esetben azzal szereznek híveket, hogy bizalmatlanságot keltenek a református lelkészekkel szemben. Sokszor visszatérő vád az a baptistákkal szemben, hogy a belmissziós tevékenységnek köszönhetően felébredt reformátusokat elcsábítják. Így tehát az ellenszenv nem volt minden alap nélküli.¹³

A két traktátus megszületésének idején a világi hatóság is élénk érdeklődést mutatott a kisegyházak élete iránt, és azokról az illetékes kerületi parancsnokságok havi helyzetjelentéseikben pontosan beszámoltak a belügyminisztériumnak.¹⁴ A folyamatos és rendszeres hatósági jelenlét és ellenőrzés jelentette egyrészt, hogy kijelölt hatósági személyek rendszeresen részt vettek a kisegyházi összejöveteleken, a megjelenteket ellenőrizték, az elhangzottakról és a rendezvény lefolyásáról jelentést tettek, továbbá előfordult, hogy bekérítették a tagok névsorát és erkölcsi bizonyítványát.¹⁵ Mindemellett igen gyakori volt a különböző kisegyházi összejövetelek betiltása, az engedély nélkül összegyűlők bíróság elé állítása és elítélése. Az

¹¹ KÖNYVES TÓTH Kálmán: *A futkározó hamis atyafi avagy a leálcazott baptista*, Debrecen, 1882, 6.

¹² Ua.

¹³ KOVÁCS Pál: A baptisták, *Kálvinista Szemle* 4(1923/28), 250.

¹⁴ FAZEKAS Csaba: *Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban*, Budapest, Teljes Evangéliumi Diák-és Ifjúsági Szövetség – Szent Pál Akadémia, 1996, 33.

¹⁵ Fazekas: *Kisegyházak*, 34.

ítéletek önmagukban többnyire nem voltak súlyosak, de elég gyakran előfordultak ahhoz, hogy az érintettek folyamatos zaklatásként éljék meg őket.¹⁶

A kiségyházak okozta veszélyérzet meglehetősen mélyen áthatotta a református vezetői körök gondolkodását, s az ellenük való harcot ekkor még szinte kizárólag a hitélet elevebbé tételével képzelték el.¹⁷ Például Csikesz Sándor (kiségyházi ügyekben az egyik legaktívabb kálvinista teológus, ekkor még csak egyszerű lelkész)¹⁸ 1923 elején egy konferencián az ország vallási életének egyik legsúlyosabb problémájaként aposztrofálta a szektakérdést, mely saját egyházának (az ateizmus, a hitetlenség és a szekták ellen irányuló) „háromfrontos harcából” a legfontosabbá vált. Beszédének nemcsak tartalma, hanem hangvétele is erről tanúskodik: „egyesek ideig óráig meg tudnak nyugodni a két első front támadásai között. [...] De nem tudják megállani azt, hogy a szekta szó hallatán föl ne jajduljanak még azok is, akikben a hittudomány csak egyszerű történelmi emlékké zsugorodott össze, még azoknak is vérbe borulnak a szemhéjaik, ha a szektákra gondolnak.”¹⁹ A szektakérdés egyébként más zártkörű református egyházi gyűléseken is a középpontba került, például 1925 augusztusában az Országos Református Lelkészegyesület kecskeméti konferenciáján, ahol többek között „az amerikai pénzen terjeszkedő [...] baptisták, methodisták” és egyéb „szekták” elleni stratégiát vitatták meg a megjelentek.²⁰ A református hitélet fellendítése, mint a szekták elleni harc hatékony eszköze, nemcsak a vezetők gondolkodásában, hanem alsóbb szinten is elterjedt nézet lehetett. Erre utal például 1922-ben egy újonnan kiadott énekeskönyvet lelkes hangon ismertető cikk,²¹ amely a kiadvány legfőbb értékét abban látta, hogy „egyházunkban a szekták térfoglalásával szemben erős gátnak kezd bizonyulni”.²²

Általában elmondható, hogy a szektakérdés erősödése hatással volt a református hitvédelem fejlesztésének igényére, nemcsak a kiségyházakkal, hanem a katolicizmussal, illetve a külsőségekben mutatkozó modernizációval, látens ateizmus-

¹⁶ Uo., 35.

¹⁷ Erre utal a *Kálvinista Szemle*ben Csekey Sándor szalkszentmártoni lelkész, aki a baptistákkal való párbeszéd kapcsán elengedhetetlennek tartotta, hogy a református hitelvek, mint amilyen a gyermekkeresztség pártolása, elhangozzanak. CSEKEY Sándor: Egy pár szó a baptistákról, *Kálvinista Szemle* 7(1926/7), 246–247.

¹⁸ Pl. CSIKESZ Sándor: A szektákról, *Theológiai Szemle* 1(1925/1), 61–67.

¹⁹ CSIKESZ Sándor: A szekták újabb terjeszkedéséről, Előadás a budapesti református teológia konferenciáján. 1923. január 18. Idézi Fazekas: *Szektakérdés*, 55.

²⁰ SEBESTYÉN Jenő: Baptisták és reformátusok, *Kálvinista Szemle* 6(1925/37), 351.

²¹ Az ún. Baltazár-féle énekeskönyvet az utókor a „leggyengébb” református énekeskönyvként tartja számon, amely nem is vált a Kárpát-medence reformátusainak közös kincsévé. Az elszakított országrészek hamarosan megalkották a saját énekeskönyvüket. ZIH Otília Valéria: Az 1921-es énekeskönyv, Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia, 2006. november 25–26., Kolozsvár, 2–6. <https://docplayer.hu/10103341-Az-1921-es-reformatus-enekeskonyv.html> (Letöltés: 2023. március 15.)

²² MOLNÁR Zoltán: Az új énekeskönyv bevezetése Hajdúhadházon, *Debreceni Protestáns Lap* 42(1922/7), 52–53.

sal szemben is. Például az egyik egyházi lap publicisztikai írása a szektakérdést a hitvédelem általános szükségességével kapcsolta össze.²³

„Nos, kérem szeretettel, aki azalatt a haladni kell a korrallal cím alatt cifrázza a templomot, az istentiszteletet [...], beviszi egyházunkba a változatosságot, modernizálja őseink hagyományait: [...] az nem lehet igazi, hanem csak talmi református, akinek csak cégér a református vallás [...] Nagyon erősen közeledünk külső-belső kicsiségekben a pápista atyafiakhoz. Sőt a nazarénusokhoz, baptistákhoz, akik hívőknek nevezik magukat.”²⁴

BENKŐ ISTVÁN TRAKTÁTUSA A GYERMEKKERESZTSÉG MELLETT

Benkő István²⁵ rákospalotai lelkész *A gyermekkeresztség, Bibliai tanulmány* című traktátusa 1923-ban jelent meg azzal a céllal, hogy a baptista felekezet gyermekkeresztséget tagadó, és azt legitím gyakorlatnak el nem ismerő álláspontját a gyermekkeresztség már a korai egyházban meglévő gyakorlatának bizonyítékaival szembeállítsa, és bibliai vonatkozásokkal igyekezzen a gyakorlat jogosságának érvényt szerezni. Kései apológia ez, de a korszak megkívánta az ilyen apológiák megfogalmazását.

Benkő 14 fejezeten keresztül vonultat fel érveket, melyek egy része az egyházatyák beszámolóira, míg mások bibliai érvekre, református tantételekre támaszkodnak, vagy az ószövetségi párhuzamokat tárják az olvasó elé. A 13. fejezet kivételével valamennyi fejezet bibliai igével kezdődik, amelyből a gyermekkeresztség mellett felhozható érvek táplálkoznak. A 13. fejezet a régészet eredményeire támaszkodik. Az egyes fejezetek tárgya a baptista álláspont megkérdőjelezése.

Benkő István traktátusa előszavában nem finomkodik a baptistákat és nazarénusokat negatív jelzőkkel kárhóztatni, Szentírástól való eltávolodottságukat minden irányból alátámasztani.

Rövid idézet az *Előszóból*:

„Testvéreim, nemcsak arra van nekünk küldetésünk az Úrtól, hogy ennek a világnak hitetlen gyermekeinek elvigyük az intő és hívő szózatot, hanem küldetésünk van »Izráel eltévelyedett juhaihoz« is, azokhoz is, akikben »Isten iránti buzgóság van, de nem megismerés szerint« (Róm 10,2) és »amit lélekben kezdettek el, testben akarják bevégezni« (Gal 3, 3). Ilyenek pedig a róm. katolikusok és az adventisták mellett különösen a baptista atyafiak között vannak. Mert aki azt állítja magáról, hogy átadott lélek és világossága van az Úrtól, de mégis úgy gondolja, hogy szüksége van a második keresztségre is: abban a lélekben valami nagy zavar és sötétség lappang még.

- I. Az ilyen lélek nem hitte el igazán és teljesen, hogy »elég neked az én kegyelem,« hanem külső szertartások megismétlésében keresi lelkének békességét, sőt üdvösségét is. Így csalja meg magát és segít megcsalni másokat is.

²³ Fazekas: *Kisegyházak*, 63.

²⁴ Védekezzünk! *Debreceni Protestáns Lap* 49(1929/24), 221–222.

²⁵ Benkő István (1889–1959) egyházi író, szerkesztő, rákospalotai református lelkész, esperes.

- II. Isten iránti buzgóságuk tehát nem megismerés szerint való, mert nem ismerték meg igazán az Úr kijelentett akarátát és az Ő szent igéjét, hanem az Úr kicsinyeinek keresztségét sokszor kigúnyolva vétkeztek az ige ellen. Pedig sokat olvassák a Bibliát, de amikor csak olvassák, lepel borul az ő szívékre is, az elfogultság fátyola: beleélték magukat egy tévedésbe s most már a dacosság sem engedi, hogy világosan lássanak és érthessék az írásokat.
- III. Mivel pedig a Szentírás iránt engedetlenek voltak, ezért van, hogy a baptisták a legtürelmetlenebb felekezeti öntudattal vannak átitatva és ha így haladnak tovább, nemsokára kimondják azt, amit már most is sokan hisznek közülük, hogy ők az egyedül üdvözítő egyház.²²⁶
- „Meg kell tudniuk, hogy a református egyháznak vannak élő lelkű, hívő tagjai, akik jobban ismerik egyházuk bajait, mint bárki más és életük odaáldozásával küzdenek és imádkoznak a református egyház teljes megújulásáért. Éppen mi, a Lélek zsengei, biztosítékaik vagyunk annak, hogy Istennek Szentlelke a református egyházban ismét hatalmasan munkálkodik és a »felüdülésnek ideje« nincs már távol tőlünk. De a református egyház megújulását éppen a baptisták késleltették és akadályozták ma is. És pedig azzal, hogy elcsalogatták közülünk a megtért lelkeket s így hamis úton kivonták a kovászt a tésztaból. Ahol csak ébredés indul meg a református hívek között, ott a baptisták azonnal settenkedni kezdenek, és azokat, akiknek még kevés világosságuk van, igekeznek elragadni. Ezzel a ténykedésükkel végzetes bizalmatlanságot keltenek a többi református gyülekezetekben, valamint az egyház hivatalos vezetőiben az evangélizáló és ébresztő mozgalmak iránt.²²⁷
- „Ám ennek ellenére is a református egyház lelki megújulása biztosítva van még pedig azáltal, hogy a tanáiban szigorúan Isten igéjének alapján áll. Mi azért vagyunk reformátusok, mert tudjuk, hogy a református egyház hittana egészen kétségtelenül minden felekezetek között a legtisztábban vallja s hirdeti Isten igéjét s az Úr Jézus evangéliumát. [...] A baptisták pedig kétségtelenül félreértették és félremagyarázták az evangéliumot a keresztség kérdésében. Nem tudtak az evangéliumi tan tisztasága tekintetében magasabbra emelkedni a református egyháznál, tehát egy fokkal mélyebbre szállottak csak azért, hogy még ezen az áron is külön felekezetet alapítsanak.²²⁸

Benkő István legfőbb érvei a gyermekkeresztség mellett a következők:

Jézus missziói parancsa általános érvényű, nem összekeverendő a Mk 16,14–16-tal, amely a pogányokból lett keresztyénekre utal. A Mt 28,19–20 alapján „minden népeket” meg kell keresztelni. A missziói parancs alapján a keresztség felvételének nem feltétele a megtérés, a sorrend tehát nem megtérés és keresztség. Ellentétben a baptista állásponttal, Jézus itt nem az öntudatos hithez, hanem a tanítványi lét-

²²⁶ BENKŐ István: *A gyermekkeresztség. Bibliái tanulmány*, Tahitótfalu, Magyar Traktátus Társaság, 1923, 3–4.

²²⁷ Benkő: *A gyermekkeresztség*, 4–5.

²²⁸ Uo., 5. Benkő István traktátusát az 1923-ban megjelent *Dunántúli Protestáns Lap* Belmisszió rovata melegen ajánlja olyan helyeken tanulmányozni, ahol a baptisták és nazarénusok jelen vannak. VASS Vince: *Hogyan vezessünk bibliakört?* (Melléklet), *Dunántúli Protestáns Lap* 1(1923/17), 66–67.

hez köti a keresztség felvételét. A keresztyén szülők gyermekei neveltetésük által tanítványok lesznek, ami a keresztség felvételéhez kell.²⁹

Az első érv része az az állítás is, hogy Jézus sehol nem parancsolta, hogy a gyermekek megkeresztelése tiltott lenne.³⁰

A második fejezet a Benkő István által a pogányok megkeresztelésére utaló ígén (Mk 16,14–16) nyugszik. Itt valóban megelőzi a hit a keresztséget, mert itt nyílt állásfoglalás történik azáltal, hogy a pogány hitre jutását követően megkeresztelkedik.³¹

A gyermekkeresztség forrásául Benkő István a körülmetélkedést hozza, mint a szövetségteológia alappilléret (1Móz 17, 11–13).³²

Péter pünkösdi beszédében (ApCsel 2, 38–41) utal azon gyermekekre, akiknek a szülei megkeresztelkednek. Ők Isten ígéreteinek örökösei.³³

A gyermekkeresztség jogossága mellett hozott következő érv a Mk 10,14–16. Jézus megáldja a gyermekeket, akikhez mindenkinek hasonlónak kell lennie, aki Isten országát szeretné örökölni. A keresztségből miért lennének kiltva? – teszi fel a kérdést a szerző. A gyermekek alkalmasabbak a felnőtteknél a mennyek országára, akkor a keresztségből sem lehetnek kiltva.³⁴

A következő érv Jézus körülmetélkedése (Róm 15,8) és megkeresztelkedése (Lk 2,21). Jézus nyolcnapos korában lett körülmetélve, amit a keresztsége nem érvénytelenített. A keresztség pedig nem bűnei megvallásának momentuma és megtérése, hanem a törvény betöltésének jele. Ez bizonyítja, hogy a keresztség nem feltétlenül kapcsolódik össze a megtéréssel és a bűnbánattal. Nála a külső jelek felvétele arra szolgált, hogy aki belsőleg már Istené, az külső jegyeiben is legyen az. Ez igaz a hívő szülők gyermekeire is.³⁵

Benkő István következő érvét az újjászületés titokzatos munkájából meríti a Jn 3,3; 5–6 alapján. A baptisták szerint a víz az, ami által valaki újjászületik, de ha ennek ilyen csodálatos hatása van, miért nem részesülhetnek belőle a gyermekek is? Ha pedig valaki hívővé lett, de nem nyer keresztséget is, az vajon ki van zárva az üdvösségből? Jézus nem keresztelte meg a tanítványait vízzel, Pálon kívül mindenki víz nélkül vette a Szentlelket. Az újjászületéshez Szentlélekre van szükség és „szellemi víz” azaz a hívő lelkek hatására. Keresztyén szülők gyermekeinél mindkét feltétel megvalósul, ezért megkeresztelhetők az újjászületés jegyével.³⁶

A VIII. gyermekkeresztséget alátámasztó érv abban jut kifejezésre, hogy bibliai helyeket hoz annak bizonyítására, hogy már az anyaméhben levőket is megszenteli Isten, közösséget vállal velük. Aki pedig közösségben van vele, attól a kereszt-

²⁹ Benkő: *A gyermekkeresztség*, 7–9.

³⁰ Uo., 8.

³¹ Uo., 10–15.

³² Uo., 16–20.

³³ Uo., 21–23.

³⁴ Uo., 24–26.

³⁵ Uo., 27–28.

³⁶ Uo., 29–33.

séget sem lehet eltagadni (Jer, 1,15; 1Pt 1,2; Lk 1,15). Nyomós indok a felnőtt kereszttség kizárólagos gyakorlata ellen az is, hogy a Szentlélek sokakban csendben, hosszú időn keresztül munkálkodik, és nem egyszeri látványos megtérés által, amely a kereszttség felvételekor válik kézzelfoghatóvá.³⁷

A IX. érv a kereszttség Krisztus halálába való eltemetését és feltámadását (Róm 6,3–4) is jelenti, amit természetesen csak felnőttektől lehet elvárni, de mivel a gyermekek koruknál fogva a bűn elkövetésének kevésbé vannak kitéve, a testi-ség és az érzéki bűnök tekintetében ők is a halálban vannak, ahonnan reménység szerint a neveltetésük és a Szentlélek jelenléte miatt új, megszentelt életre fognak feltámadni.³⁸

A X. gyermekkeresztstéget indokló érv a predestináció tanból veszi bizonyítékait. Benkő itt három ígére hivatkozva (Rm 8,29–30; Rm 9,11–13 és Ef 1,4–5) állapítja meg, hogy Isten gyermekeit jóval születésük, megtérésük előtt kiválasztja, és ehhez nem kell öntudatos, hitvalló kereszttyén korban lenniük. Így a kereszttség annak foglata, hogy ami belsőleg Istené, annak külsőképpen is annak kell lennie.³⁹

A XI. fejezetben a gyermekek szent voltát állítja bizonyítékkul, akik szüleik hitére való tekintettel bűnbocsánatban részesültek, ahogyan a hitetlen férj vagy feleség is szent a hívő társára nézve (1Kor 7,14).⁴⁰

A XII. fejezetben Benkő István azokat az ígéket sorakoztatja fel bizonyítékként, melyekben szerepel az *oikos*, háznép kifejezés (ApCsel 16,15; 1Kor 1,16; ApCsel 11,14). Arra utal, hogy az ókorban a háznép a gyermekeket, cselédeket is magába foglalta, így több olyan újszövetségi beszámoló is van, amelyek a gyermekkereszttség egészen korai gyakorlatáról tanúskodnak.⁴¹

Az utolsó előtti, XIII. fejezetben katakombák sírfelirataiból kikövetkeztethető neofita gyermekvértanúkat is bizonyítékkul szolgál a gyermekkereszttség mellett.⁴²

A XIV. érv több ige alapján fogalmazódott meg (Zsid 10,23; Jn 13,7–10; Jel 1,5; Lk 11,38; Mk 7,4). Az utolsó fejezetben a baptisták teljes testet érintő bemeztéséhez való ragaszkodását igyekszik cáfolni a szerző. A kereszttség formája lényegtelen az általa nyert áldások mellett. Itt tárgyalja azt is, hogy a gyermekkereszttség által senkit sem lehet áztatni az üdvösséggel, mert az belső meggyőződés által történik. Ezt pedig vagy a Szentlélek vagy pedig a gonosz lélek idézheti elő. Az áztatja magát, aki elhiszi, hogy a vízzel történő kereszttség elegendő az üdvösségre. Így a baptisták sokkal jobban ki vannak téve ennek a veszélynek.⁴³

³⁷ Uo., 34–37.

³⁸ Uo., 38–39.

³⁹ Uo., 40–45.

⁴⁰ Uo., 46–48.

⁴¹ Uo., 49–51.

⁴² Uo., 52–57.

⁴³ Uo., 58–62.

REICHERT GYULA VÁLASZA BENKÓ ISTVÁN „FÜZETÉRE”,
AVAGY ÉRVEK A HITVALLÓ KERESZTSÉG MELLETT

Reichert Gyula válasza két évvel később, 1925-ben jelent meg. Írása már 1924 júliusában kész volt, de a kiadás elhúzódott a nehéz gazdasági helyzet miatt.⁴⁴

Feltételezhetjük, hogy Benkó István nem azzal a céllal írta meg gyermekkereszttség melletti apológiáját, hogy arra válasz érkezzon. Tovább árnyalja a vitát, hogy az ellenvélemény nem is baptista részről fogalmazódott meg, hanem a felnőttkeresztelő gyakorlattal azonosuló, eredetileg evangélikus lelkészként szolgáló Reichert Gyulától, aki később baptista lelkészként is szolgált.

Reichert kilenc fejezeten keresztül cáfolja Benkó István érveit.

Reichert Gyula füzete végén a felnőttkereszttség gyakorlatát fogadja el helyesnek, és saját élete eseményen keresztül nyomatékosítja mondanivalóját. Ezt a bemutatkozást alapul véve szeretnék róla néhány információt megosztani. Édesapját követve maga is evangélikus lelkésznek tanult, de a papi vizsga letétele előtt úgy döntött, hogy nem szentelteti fel magát, mert a gyermekkereszttség gyakorlatával nem tudott egyetérteni. Egy egyházi vezető biztatására mégis vállalta a lelkészi szolgálatot, és annak részeként maga is keresztelt gyermekeket és konfirmált is. Saját visszaemlékezései alapján ezek az események számára mindig lelkiismereti gondokat okoztak, ezért nem is szívesen végezte őket. A konfirmációt csak egy helytelen keresztelési gyakorlat miatt fennálló probléma kiküszöbölésének vélte, ami nem biblikus. Falusi szolgálati helyén olyan fiatalokat kellett volna konfirmálnia, rendszeres bibliaolvasásra nevelnie, és ehhez kapcsolódóan fogadalomra bírnia, akik a háború viszontagságai miatt egyáltalán nem jártak iskolába. A szülők számára csak a konfirmációi vizsga megléte volt fontos. Ebben a konfliktusos helyzetben egy methodista gyülekezetbe hívták meg lelkésznek, amit szívesen elvállalt. De mivel a methodisták is gyakorolják a gyermekkereszttséget, itt sem érezte magát teljes értékű lelkésznek. Válasza megírásakor a baptista felekezet irányába mozdult el, amit tettek is követtek, rövid élete végéig baptista pásztorként szolgált. Gyermekkeresztéssel kapcsolatos kétségeiről az előadás során bemutattott *A hívőkereszttség* című traktátusának utolsó, a *Hogyan győződtem meg a hívőkereszttség igazáról* című fejezetében írt.⁴⁵

Reichert Gyula előszavában nem hagyja szó nélkül a baptistákkal szembeni általa igazságtalannak vélt állításokat.

„Benkó István református lelkész »A gyermekkereszttség« címen egy füzetet írt, melyet bibliái tanulmánynak nevez s melyben a baptistákat erősz, sokszor igazságtalan kifejezésekkel illeti, sőt fölényes hangon támadja s olyan felfogást és gondolkodást tulajdonít nekik, amely nem felel meg a valóságnak. Így például,

⁴⁴ REICHERT Gyula: *A hívőkereszttség. Válasz Benkó Istvánnak: „A gyermekkereszttség” című füzetére*, Budapest, 1926, „Megjegyzések!” cím alatt szerepel néhány adat a kiadás körülményeivel kapcsolatban.

⁴⁵ Uo., 40–42.

egyenesen nem más elferdítésnél az a beállítás, mintha a baptisták úgy gondolnák, hogy valakinek szüksége volna a második keresztségre is. – Nem gondolják. S aki ezt gondolja róluk, az nem vett magának elég fáradságot arra, hogy utána járt volna annak, hogy mit gondolnak. Azért is nem vehetne magának jogot arra sem – pláne, egy bibliai tanulmány keretében – hogy olyan kemény és elfogult ítéletet mondjon ki felettük a keresztség dolgában való felfogásuk miatt. Ha pedig alaposan végére járt annak, hogy mit gondolnak a baptisták e dologban, akkor ferde beállításokkal ne hamisítsa meg a tényállást!⁴⁶

A második keresztség elvetésének tekintetében maga az ellenpélda, aki felnőttként újrakeresztelkedett.⁴⁷

Reichert kitért arra, hogy a többi felekezet által gyakorolt gyermekkeresztség nem az a keresztség, melyet Jézus rendelt, mert hiányzik belőle a keresztséget felvevő személyes hitvallása. Ír arról, hogy német egyházi körökben már évek óta napvilágot látnak gyermekkeresztséget ellenző írások egyházi vezetők részéről, melyek közül van, amelyik egyenes így fogalmaz: „A gyermekkeresztségnek mesterként bizonyítása a IV. század óta sohasem volt kielégítő.” „Nem törődve az esetleges félreértésekkel, mély komolysággal kimondjuk, hogy a gyermekkeresztségnek és a konfirmációnak általános meggondolatlan gyakorlatában látjuk a protestáns egyháznak terjedő és pusztító rákfenéjét.”⁴⁸

Reichert visszafordítja azt az állítást is, hogy a baptisták egyedül üdvözítő egyháznak vélnék magukat, mert Benkő azt állítja, hogy a református dogmatika áll a legbiblikusabb alapokon, ami biztosítja a lelki ébredést és egyházi megújulást.⁴⁹

Reichert azt is sérelmezi, hogy ilyen hangvételű „füzetke” megjelenhetett anélkül, hogy az református körökben bármilyen visszhangot kiváltott volna egyházvezetői szinten.⁵⁰

Reichert Gyula 9 fejezeten keresztül tárgyalja a hívőkeresztség egyedüli létjogosultságát alátámasztó érveit, a 10. fejezet pedig egy önvallomás saját, e tekintetben végbement felismeréseiről. Vannak olyan érvei is, amelyek nem Benkő írására adott cáfolatok, hanem önálló meglátások a téma kapcsán.

Reichert Gyula bizonyításának első fejezetében kiemelkedő teológusok véleményét sorakoztatja fel a tárgyban. Schleiermacherrel kezdi, aki szerint „a gyermekkeresztségnek minden nyomát, melyet az Újszövetségben feltalálni akartak, előbb úgy kellett odavinni”.⁵¹

Hivatkozik Lutherre is, aki korai Posztillájában a hívőkeresztség pártján volt, ahogyan Zwingli is jó kapcsolatot tartott fenn az újrakeresztelőkkel. Kálvin fe-

⁴⁶ Uo., 1.

⁴⁷ Uo., 43.

⁴⁸ Uo., 4–5.

⁴⁹ Uo., 4.

⁵⁰ Uo., 4. Reichert itt megjegyzi, hogy Németországban is megjelent egy írás a gyermekkeresztség mellett, de hangvételében és bizonyítási módszerében egészen más volt az a munka. A német tanulmány végső megállapítása az volt, hogy mindkét gyakorlat biblikus.

⁵¹ Uo., 8.

lesége egy újrakeresztelő lelkész özvegye volt, aki még életében Kálvin tanaihoz tért. Néhány 20. századi teológust is felsorol. Többek között Barth ide vonatkozó álláspontjára is hivatkozik, aki *Kálvin és Szervét* című munkájában azt találta írni, hogy „A gyermekkereszttség parancsát sem Jézus szájában, sem az Újszövetség bármely helyén nem lehet megtalálni; ez még csak a második és harmadik században lépett fel.”⁵²

A második fejezetben cáfolni igyekszik azt az állítást, hogy az Újszövetségben szereplő két keresztelésre vonatkozó ige különböző felszólítást tartalmazna. Mt 28,19–20 és a Mk 16,15–16 szerinte ugyanaz, az egyik nem általánosabb, míg a másik nem kifejezetten a pogányokból lett keresztyénekre vonatkozik. Reichert bibliatanulmányozása alapján a missziói parancsot nem lehet úgy értelmezni, hogy valakit a megkeresztelés tesz Jézus tanítványává. Tanítvány az lehet, aki tanulni képes. Vonatkozó igék (Mt 13,52; Lk 6,17; 7,11; 19,37; ApCsel 6,1 stb.). Ezek közül egyik sem olvasható a megkereszteléssel összefüggésben. Reichert kitér arra is, hogy a „minden népeket” kifejezés nem foglalja magába a gyermekeket is, mert a „panta et ethna” a héber „goim” kifejezésnek felel meg, ez minden olyan népet jelöl, amely nem izraelita. Ha valaki a gyermekek megkeresztelésére vonatkozó részt keres, akkor a Mk 16,15-ben a „minden teremtésnek” kifejezés utalhat rájuk, de itt is csak a nagyobb gyerekekre értendő, akik már képesek felfogni a tanítást. Nyelvtanilag cáfolja azt, hogy előbb kell valakit megkeresztelni, és csak aztán tanítani. Utal arra, hogy az Újszövetség két igét is használ a tanítás kifejezésére: az egyik a *matheteuo*, a másik pedig a *didasko*. Reichert szerint az előbbi az evangelizálást jelenti, a második pedig a haladók, az apostolok tanításával egyezik meg. A szerző szerint a kereszttségnek a két keresztelési parancs egybevetésével három fő mozzanata domborodik ki: a tanítvánnyá tevés, vagyis az evangélium prédikálása; a hívők megkeresztelése; és a megkereszteltek tanítása a példaértékű, krisztusi életre.⁵³

Reichert Gyula válaszában harmadik fejezetében Péter pünkösdi beszédéből a keresztőségnek három mozzanatát állapítja meg, melyeket más keresztelésre utaló történetekre is alkalmaz. Prédikálja az evangéliumot, ezután kérleli őket, hogy szakadjanak el a világtól, tehát tanítja őket, és csak harmadikként, az ő beszédét örömmel fogadókat kereszteli meg. Ezt a sémát alkalmazza a szerezsen főkomornyik, Saul, Kornélius és Lídia megkeresztelkedésére is.⁵⁴

A IV. Van-e nyoma a gyermekkeresztőségnek az Újszövetségben? című fejezetben a szerző kilenc keresztelésről szóló beszámolót említ az Apostolok cselekedeteiből és kettőt a korinthusiakhoz írt levelekből. Az apostolok cselekedeteiről írt könyvben négy olyan beszámoló van, amelyekben szerepel az *oikos*, háznépe kifejezés, amely a szerző megállapítása szerint nemcsak család értelemben értendő, mert a szónak vannak más jelentései is. Szerinte a háznép ugyan magába foglalja

⁵² Uo., 8–10.

⁵³ Uo., 11–15.

⁵⁴ Uo., 16–18.

a gyermekeket is, de sehol sem bizonyítható, hogy csecsemők is jelen lettek volna a tanítás hallgatásakor. Bár hozzá kell tennünk, hogy amennyiben volt csecsemő a családnál, biztosan nem hagyták magára, amíg a család többi tagja hallgatta Pál tanítását. Ez szinte elképzelhetetlen. A szerző gondolatmenetéhez visszatérve, Lídia esetében az sem bizonyított, hogy férjnél lett volna.⁵⁵

Az V. fejezet a gyermekek keresztyén gyülekezethez való tartozásáról szól. Szerinte a körülmétkedést nem lehet a keresztelés előzményének tekinteni, mert a test szerinti Istenhez tartozást az Újszövetség egyéb helyei nem támasztják alá, és sem Jézus, sem pedig az apostolok nem vonnak párhuzamot e két cselekmény között. A hívő szülők gyermekei pedig nem azért szentek, mert meg vannak keresztelve, hanem a szülők hitére nézve. A predestináció tanból vett érv Reichert szerint azért nem állja meg a helyét, mert ugyan lehet valaki Isten kiválasztottja születése előtt is, de amíg nem fogadta el Jézust megváltójának, addig nem Istené. Jézus gyermekek iránti szeretete sem bizonyítja a gyermekkeresztséget, mert Jézus nem azt mondja, hogy „ezeké”, hanem „ilyeneké” az Isten országa. Továbbá általánosságban beszél a gyermekekről és semmi nem utal arra, hogy akár csak János keresztségével meg lettek volna ezek a gyermekek keresztelve. Az 1Jn 2,12–13-ban megemlített „teknia”, „paidia”, „neaniskoí” és „pateres” szavak nem testi értelemben értendők, hanem lelki értelemben, így tehát a „teknia” szó nem kor szerinti kisgyermekre utal, mert azoknak nem írta Pál apostol levelet.⁵⁶

Reichert az apostoli atyák irataiból a gyermekkeresztségre utaló részeket sem tartja meggyőzőnek. Római Kelemen Korinthusba írt levelében nem is említi a keresztséget, némelyek mégis érvként hozzák fel a gyermekkeresztség bizonyítása mellett. Tertullianus egyenesen ellene van, Origenész egymásnak ellentmondó információkkal szolgál, amit Reichert arra vezet vissza, hogy művei eredeti példányai elvesztek, a katolikus egyháznak pedig dogmatikai érdeke fűződött hozzá, hogy a gyermekkeresztséget apostoli eredetűnek állítsa be.⁵⁷

A szerző a gyermekkeresztség eredetét a VII. fejezetben abból vezeti le, hogy már az ókorban is szokás volt az újszülöttek fürösztése, aminek csodás erőt tulajdonítottak. Az apostoli kor után a keresztelés is mindinkább erővel bíró szertartássá vált, amelynek üdvszerző, bűnbocsátó, megtisztító erőt tulajdonítottak, s amelyben így mindenkit részesíteni akartak, beleértve a még meg nem születetteket és a holtakat is.⁵⁸

A VIII. fejezetben a keresztszülői intézmény és a hiányos, öntudatlanságban keresztelt csecsemőktől később megkívánt konfirmáció ellen emel szót, mert szerinte, ha helyesen gyakorolnák a keresztséget, az nem szorulna pótlásra. A „pótlást” emberek rendelték, nem az Úr Jézus.⁵⁹

⁵⁵ Uo., 19–23.

⁵⁶ Uo., 24–29.

⁵⁷ Uo., 30–32.

⁵⁸ Uo., 33–35.

⁵⁹ Uo., 36–37.

Az utolsó előtti, IX. fejezetben a keresztelés formájáról van szó. Reichert a keresztelésnek egyedül a bemelegítéssel történő formáját fogadja el, amit a „baptizein” ige magyarázatával és keresztségi passzusokban való jelentésével magyaráz. Szerinte a keresztségnél fontos a forma, hiszen Krisztus halálába és feltámadásába való alámerülésről van szó.⁶⁰

Tanulmányom végéhez érve azt a megállapítást tehetjük, hogy a mostanra kisegyházakká szelídült felekezetek megjelenése, terjeszkedése a református egyházból kiváltott egyfajta védelmi mechanizmust, amely időnként támadásba ment át. Ennek része volt az ellenfél lejáratása, rossz hírének keltése, de időnként a párbeszédre való törekvés is. A felnőttkeresztező mozgalmak erősödése szükségessé tette a hitvallásosság megerősítését, a lelki ébredés segítségét, és saját egyházi élet újragondolását is. A gyermek- kontra felnőttkeresztezésről szóló vita minden bizonnyal időről időre fel fog lángolni, ahogyan ennek 2019-ben is láthattuk jeleit, amikor református lelkészek vitatkoztak baptista teológusokkal a Golgota gyülekezetben. A vita tanulsága az, hogy nagyon hasonló érvek jelentek meg a gyermekkeresztség gyakorlata mellett és ellen. A vita nem hozta meg a felek álláspontjának közeledését, de nem is ez volt a cél, hanem egymás gyakorlatának a tarthatatlanságára rámutatni. A vita az online térben folytatódott. Ami a legnagyobb tanulságot szolgálhat számunkra, hogy már a kiindulás sem közös platformról indul, mert egy szövetségteológiát elfogadó, nemzedékekben és egymást követő generációkban, isteni ajándékokban és örökségben gondolkodó református számára elfogadhatatlan lesz az, hogy az ő gyermeke nem részesület kisgyermekként a keresztség sákramentumában, míg egy baptista számára mindig személyre szóló lesz a megterés, s az erre válaszul érkező bemelegítés.⁶¹ Ez a vita azonban nemcsak a falainkon kívül zajlik, hanem sokszor református lelkészek is bizonytalanok a jelenlegi gyermekkeresztelesi gyakorlatunk helyességét illetően.⁶² A legfőbb problémaként azt róhatjuk fel a gyermek- vagy inkább csecsemőkeresztség gyakorlata ellen, hogy az sok esetben nem tesz eleget annak a követelésnek, hogy kizárólag a hívó szülők gyermekeit keresztelejék meg. Problémás a keresztszülők személye is, akik felekezeti hovatartozása és egyáltalán felekezethez való kötődése számtalan esetben nem tűnik megnyugtatónak. A két traktátus születésének korához képest újabb problémának látom, hogy a ténylegesen csecsemőként megkeresztelt gyermekek helyét már inkább a kisgyermek megkeresztelése veszi át, ami akkorra datálható, amikor a gyermek egyházi intézménybe való felvételijénél kedvező elbírálás alá esik a keresztlevel és a lelkészi ajánlás. Ezt megint nem tekinthetjük a hívó szülők őszinte elhatározásának.

⁶⁰ Uo., 38–39.

⁶¹ Vita a keresztségről, <https://www.youtube.com/watch?v=Y8D6uNs9eoM> (Letöltés: 2023. március 14.) és Mit tanít a Biblia a keresztségről? <https://www.youtube.com/watch?v=pAmD64WVH8k> (Letöltés: 2023. március 14.)

⁶² TATAI István: A csecsemőkeresztségről, *Theológiai Szemle* 37(1994/1), 5–11. FITA Béla – BOLYKI János – REUSS András: Hozzászólások, vélemények Tatai István tanulmányával kapcsolatban, *Theológiai Szemle* 37(1994/1), 12–17.

Végezetül ne felejtsük el, hogy bár a történelmi egyházak álláspontja sok tekintetben közeledett egymáshoz, a felnőttkeresztelő felekezetekkel ezen a ponton elbukik az ökumenikus párbeszéd.

Összegzésül elmondhatjuk, hogy az első világháború utáni években is parázs teológiai viták tanúi lehettünk, és a háború, a trianoni békediktátum okozta sokk sem volt elegendő ahhoz, hogy a korban szektáknak nevezett kisegyházak és a történelmi egyházak megbékéljenek és a bajban baráti jobbot nyújtsanak egymás felé, hanem inkább az egymás lejáratása volt jellemző, ami összefonódott az identitáskereséssel és egyházunk lelki megmaradásának őszinte félelmével.

ABSTRACT

Kata Pető Veres: The Debate between István Benkő and Gyula Reichert on Infant Baptism

After the First World War, the Hungarian Reformed Church lived, with the words of Jenő Sebestyén, "in a state of complete stupor, passive indifference." The church leaders believed that the pillars of the survival of our church were the return to the Creed and the support of the inner mission called Belmisszió. The distrust of 'sects' that had prevailed decades earlier was still present also on the part of state authorities. Some of the Reformed leaders considered the spread of Baptism and Nazareneism as one of the biggest problems, because of their predilection for luring away Reformed believers. On the Reformed side, it was typical to use almost any means to discredit and ridicule the opponent. Articles, conferences and pastors' meetings were held on the subject and a number of theses, books and pamphlets were published describing the small churches, their doctrines and practices. The aim was to inform the Reformed believers and to keep them within the bosom of the Reformed Church. An example of this is István Benkő's treatise defending infant baptism and discrediting the exclusivity of adult baptism. A response to Benkő's letter was received shortly afterwards, however, not from a Baptist, but from the Lutheran (and then Methodist pastor) Gyula Reichert, who at the time of writing sympathized with adult baptism. The aim of this paper is to show that even the world war could not sweep the antipathy towards small churches under the carpet, because it was necessary for the confessions of faith and the redefinition of Reformed identity to show what true Reformed people think and practice, and what they shun and see as a threat.

Keywords: Practise of baptism in the Reformed Church in Hungary, World War I, sects, debate, awakening, creed

Kovács Balázs

KÜLFÖLDRŐL SZÁRMAZÓ VALLÁSOS IRODALOM
BORBÉLY BÉLA VENCSELLŐI LELKIPÁSZTOR ÉLETÉBEN

ELŐSZÓ

Az államszocialista időszak egyházi személyeinek magatartásformái napjainkra már egyre inkább releváns és aktív kutatói területté váltak.¹ A fő ütközőpontot a kérdésben a hatalommal szembeni rezisztencia/rezilencia ellentétpár, valamint azok aktív és passzív mintái adják.² Jelen tanulmány kizárólag a szakirodalom jelenlegi állására szorítkozik e kérdésben, elméleti oldalról nem kíván új aspektust a felszínre hozni.

Köztudott, hogy az 1945 utáni kommunista vezetés egészen 1989-ig ellenséges vagy megtűrt társadalmi szereplőként tekintett a történelmi egyházakra. Mindez súlyosan érintette a vallásos kötetek és folyóiratok kiadását is, jellemzően hiánycikknek számított a hetvenes évekig a Biblia Magyarországon, az egyházi folyóiratokat pedig erősen cenzúrázták. Általánosságban a nem vallásos lapokban nem jelenhetett meg egyházi vonatkozású téma. A nyomdák főképp olyan külföldi köteteket jelentettek meg, amelyek „megfeleltek” a szocialista állam világnézetének. Az ötvenes évekre már olyan helyzet állt elő, hogy a vallásos emberek könyvesboltban vagy könyvtárakban alig jutottak hozzá hitméllyítő tartalomhoz. Ezt a problémát igyekezett tompítani néhány református lelkész Magyarországon, akik külföldi kapcsolataik révén (jellemzően holland, német, svájci és osztrák protestánsok által), illegálisan hozzájutottak vallásos (szép)irodalomhoz. Nyugat-Európában pedig többen felismerték a magyar – és egyben kelet-közép-európai – viszonyokat, és különböző módokon igyekeztek segíteni a hazai protestánsokon.

Az alábbi tanulmány kifejezetten egy nagyobb projekt részeként,³ már készülőfélben lévő disszertáció keretében íródott. Ennek részeként olyan 1945 és 1989 közötti református lelkészeket mutatok be, akik részt vettek egyházi szamizdat létrehozásában és terjesztésében, hozzájárultak külföldi vallásos irodalom beho-

¹ NAGY Károly Zsolt: „A szív teljességéből szól a száj”„,Tikkek és „kacsintások” a (kulturális) ellenállás értelmezésében, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2019, 273–294.

² KISS Réka: Legális-illegális-féllegális. Tiltott és tűrt pasztoráció a református egyházban a hatvanas években: források és megismerés határai, in: Kiss Réka – Lányi Gábor: *HIT 2018*, 239–271.

³ A tanulmány a Nemzeti Emlékezet Bizottsága „Vallásgyakorlás mint kulturális ellenállás” című kutatási együttműködés keretében készült.

zatalához, illetve sokszorosítottak különféle hiterősítő írásokat. Ebből kerül most közlésre egy fejezet, amelyben Borbély Béla néhai vencesellői református lelkész külföldi kapcsolatainak keresztül Magyarországra jutott vallásos könyveket és folyóiratokat mutatok be.

BORBÉLY BÉLÁRÓL⁴

Borbély Béla 1916. november 4-én született Hatvanban, a család hetedik gyermekeként. Kitűnő elemi tanulmányai és versenyeken szerzett kiemelkedő eredményei után a hatvani Klebelsberg Gimnáziumba jelentkezett.⁵ A középiskolában a matematika váltott ki benne lelkesedést, életét az 1933-as gödöllői cserkésztalálkozó változtatta meg, ahol megismerkedett a Sallay családdal, a Bethánia mozgalom lelkes tagjaival. Ők hívták meg Abonyba is, ahol barátságot kötött Szikszai Bénivel (később sógorok lettek). A harmincas évek közepétől Borbély is aktív tagja lett a Bethánia mozgalomnak.⁶

A gimnázium után, 1936-ban felvételt nyert a debreceni református teológiára. Az egyetemi évek alatt szoros kapcsolatba került a Vajda családdal, későbbi feleségének szüleivel és testvéreivel. Debrecenben bekapcsolódott a Bethánia munkájába. Eljárt szórványtelepülésekre ígét hirdetni, a „civis város” legszegényebb részein prédikált minden héten. A kápláni vizsgát 1941 őszén tette le, azután került segédlelkésznek Alcsútra.⁷

1941 októberében Szikszai Béni lett a Bethánia főtitkára, Borbély pedig előlépett utazótitkárrá. Az egész országot bejárta, szinte mindenhol tartott prédikációkat. Feladata volt összefogni a mozgalom kisebb egységeit.⁸

1943-ban elvette feleségül Vajda Erzsébetet. Őt gyermekük született, Béla 1944-ben, Zsuzsanna 1946-ban, László 1948-ban, Barnabás 1949-ben, Erzsébet Zsuzsanna 1951-ben. Közülük Zsuzsanna két hónapos korában elhunyt. Borbély Béla és Vajda Erzsébet előbbi haláláig boldog házasságban éltek.⁹

Borbély a második világháborúban táborigaznökként szolgált főhadnagyi rangban a 102. repülődandárnál.¹⁰ 1944 októberében szabadságolták és hazatért Nyír-

⁴ Borbély Béla életéről l. részletesebben KOVÁCS Balázs: „Nevelhetetlen, magabiztos ember, a tanítások leperengnek róla”. Borbély Béla viszontagságokkal teli élete a Bethánia mozgalomtól a vencesellői parókiáig, 2022, Kézirat.

⁵ SZILVÁSY János (szerk.): *A Hatvani M. Kir. Állami Klebelsberg Kunó Gróf Gimnázium értesítője*, Hatvan, Palásthy Sándor Könyvnyomda, 1936, 58, 60.

⁶ SÍPOS Szabolcs: „Emlékeztek meg a ti előjáróitokról, akik szólottak néktek az Isten beszédét”. *Borbély Béla lelképásztor élete*, Demecser, Titus Hitéleti Alapítvány, Lelki Ébresztő Füzetek II., é. n., 3.

⁷ SÍPOS: *Emlékeztek meg*, 4.

⁸ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) M-37277. „Viktor János” dosszié, 129–130.

⁹ SÍPOS: *Emlékeztek meg*, 5.

¹⁰ Ua.

egyházára. A front közeledtével újra hadba vonult, 1945 elején azonban nyugati hadifogságba került, ahonnan csak az év utolsó harmadában tért vissza.¹¹

1945 novemberétől újra a Bethánia utazótitkára lett. Az egyesület által szervezett ifjúsági konferenciákon több ezer fiatal vett részt egészen 1949-ig.¹² Ekkor a már országosan ismert Borbélyt kinevezték az Országos Református Missziói Munkaközösség evangelizáló tagjává. A Bethánia 1951-es feloszlásával átvette a Konvent, és missziói lelkésszé nevezték ki.¹³

1952-ben Nyíregyházára került segédlelkésznek Békefi Benő mellé.¹⁴ Szolgálni nem engedték, feladata a városi levéltár iratainak rendezése volt. Ez időszakban a kongruát megvonták tőle, segínyt sem kapott a család. A „bethániás” múltja miatt még a palástvesztés is szóba került, végül egyházpolitikai döntéssel elhelyezték a szabolcsi Vencsellő községbe.¹⁵

1954. február 14-én iktatták be Borbély Bélát Vencsellőn. A kezdet rendkívül nehéz volt számára, hiszen az egyházközség nem ismerte őt, teljesen új közegbe került. Tanár felesége nehezen kapott munkát, négy gyermekén kívül gondoskodnia kellett a hadiözvegy hűgárol és annak lányáról is. A szerény életviszonyt különféle segélyekkel, adományokkal élték túl.¹⁶

1956 októberében Borbély Béla aktívan nem vett részt az eseményekben, viszont a helyi kommunista pártfunkcionáriusnál tett látogatását felrótták neki csakúgy, mint a korábbi aktív bethániás szerepvállalását, ami klerikális „fenyegettségnek” számított az állambiztonságnál. Emiatt 1957 tavaszától újfent megvonták tőle a kongruát és a családi pótlékot, valamint rendőrségi felügyelet alá helyezték.¹⁷ Éveken keresztül mindig jelentkeznie kellett a rakamazi rendőrőrsön, valamint aktív megfigyelés alá is helyezték az állambiztonság részéről. A rendőrségi felügyelet 1958-ban ért véget, kongruát először 1964 karácsonyán kapott újra, míg családi pótlékot csak a következő év januárjától.¹⁸

A szorult helyzet után fokozatosan eljárt missziói szolgálatba a térség és az ország különböző részeire. Baráti összejöveteleknek és családi eseményeknek „álcázott” külső ígéhirdetések voltak ezek.¹⁹ Az egyházmegye belső feljelentés nyomán eljárást indított ellene 1966-ban a más helyeken megtartott szolgálataiért. Az egyházmegyei bíróság első fokon elmarasztalta az ügyben, de a fellebbezés utáni

¹¹ ÁBTL M-23414. „Varga Dénes” dosszié, 73.

¹² ÁBTL M-37277. „Viktor János” dosszié, 131.

¹³ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) A/1b 58/1951. 4130/1950. számú konventi lelkészi kinevezés.

¹⁴ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TtREL) I. 1. c. 529. 1782/1952. számú konventi kirendelés.

¹⁵ Sipos: *Emlékezetek meg*, 7.

¹⁶ ÁBTL M-38663. „Szabolcsi Sándor” dosszié, 36.

¹⁷ ÁBTL M-38365. „Fehérvári Viktor” dosszié, 4.

¹⁸ Sipos: *Emlékezetek meg*, 8.

¹⁹ ÁBTL M-38663/1. „Szabolcsi Sándor” dosszié. 118, 189–190.

másodfokú tárgyaláson felmentették. Az ügyben a vencesellői lelkész nem fogadott ügyvédet, saját magát védte a perben.²⁰

A hetvenes években országosan ismert csendes napokat szervezett Vencesellőn. Az „ifjúsági táborozásnak” hirdetett alkalmakon a fiatalok ifjúsági- és imaórákon, valamint úrvacsorákon vettek részt.²¹ A nyolcvanas években püspöki megbízásra Borbély elvállalta az Országos Iszákosmentő vezetését, 1983-tól pedig annak főtitkára lett.²² Ebben az évtizedben kezdődött el a napjainkig megtartott vajai csendes napok konferenciája is, ahol Borbély fiatalok körében tartott igehirdetést.²³

A rendszerváltás időszakában aktívan részt vett a Biblia Szövetség újjáalakításában. Evangélizáló alkalmain időnként több ezer ember is részt vett. Életének utolsó időszakában Berekfürdőn tartott lelki gondozói hetet, ahonnan hazatérve Debrecenbe, 1992. december 6-án hunyt el.²⁴ Életét mindvégig az ébredési szellemiség jellemezte, szerény életkörülményei között is segített másokon. Az ötvenes és hatvanas évek gyötrelmeit missziós szolgálattal feledtette. Jellemében mindig központi helyen állt a *Solī Deo Gloria!* jelszava.

BORBÉLY BÉLA NYUGAT-EURÓPAI PROTESTÁNS KAPCSOLATAI

A második világháborúban nyugati hadifogságba esett Borbély a bajor Thanham településre került, ahol földműves munkára osztották ki egy gazdacsaládhoz. Idővel engedélyt kért és kapott a helyi hatóságoktól, hogy a fogságban lévő magyar katonáknál lelki szolgálatot végezhesen.²⁵ Tevékenységével ismeretséget szerzett és idővel a közeli települések helyi lakosai is igényt formáltak a szolgálatára. Számos magyar és német visszaemlékezés szerint rendkívül mély benyomást keltett Borbély személyisége. Későbbi nyugati kapcsolataiban nagy jelentőséggel bírt a bő féléves külföldön töltött kényszeridőszaka, amiről az állambiztonsági jelentések is tanúsítanak.²⁶

A Bethánia Egylet utazótitkáraként még az 1940-es évek elején szoros barátságot kötött Macher Péterrel. Az egyházaskozári születésű Macher Baranya vármegyében volt a Bethánia tagja, innen a Borbélyval való ismeretsége. Családjával 1944-ben hagyta el az országot és Svájcba költözött. Zürich mellett, Stäfa városában kapott

²⁰ A teljes perről nagyon részletes jelentést adott „Szabolcsi Sándor” fedőnevű ügynök. ÁBTIL M-38663 „Szabolcsi Sándor” dosszié, 26–28, 36–39, 48–49, 5–54.

²¹ Sipos: *Emlékezzetek meg*, 9, ÁBTIL M-23414. „Varga Dénes” dosszié. 76.; BUMBERÁK Mária (szerk.): *Életinterjú Dankó Imréné sz. Mikó Margittal*, Debrecen, 2015. június – 2016. július, 44. <http://www.kre.hu/portal/index.php/kiadvanyok/életinterjuk/263-danko-imrene.html> (Letöltés: 2022. augusztus 11.)

²² TIMÁR Lajos – KÁDÁR Judit (szerk.): *Életinterjú Asztalos Zoltánnal*, Hajdúszoboszló, 2010–2013, 67. <http://www.kre.hu/portal/index.php/kiadvanyok/életinterjuk/106-asztalos-zoltan.html> (Letöltés: 2022. augusztus 11.)

²³ Sipos: *Emlékezzetek meg*, 10.

²⁴ TIREL I. 1. e. 123. (8.) 8/E/1992. sz. püspöki részvétnyilvántás Borbély Bélánénak.

²⁵ Sipos: *Emlékezzetek meg*, 5.

²⁶ ÁBTIL M-23424. „Varga Dénes” dosszié, 73.

lelkészi megbízást, ahol a helyi Bethánia mozgalomba is bekapcsolódott. Borbély Béla 1947-ben és 1967-ben (utóbb feleségével) látogatta meg,²⁷ kettejük barátsága egészen a hetvenes évekig szoros maradt, amiben közrejátszott, hogy Macher gyermekét Borbély keresztelte meg. A magyar-svájci férfi ezt meghívókkal, szállással, könyv- és folyóiratcsomagokkal, valamint anyagi juttatással „honorálta”.²⁸

Borbély – Macheren kívül – kapcsolatot tartott a svájci Rahm-házaspárral is. A hallai evangélikus lelkész Robert és felesége, Christa is gyakran küldtek Vencsellőre különböző kiadványokat.²⁹ Rahmékon kívül a – szintén hallai – Gasser család is jelentős könyvadománnyal látta el a lelkészt.³⁰ Utóbbi famíliával feltehetően Macheréken keresztül történt a kapcsolatfelvétel. Borbély 1967-es beszámolója szerint Rüti városának evangélikus gyülekezete, sőt a helyi esperes is küldött különféle német nyelvű kiadványokat a részére.³¹

Borbély külföldi kapcsolataiban primer helyet foglalt el Hollandia. Ezen összeköttetések kiindulópontja – a szerző eddigi kutatásai alapján – ez idáig ismeretlen. Ami bizonyos, hogy kapcsolatban állt Ungár Aladárral³² és Cserépi Zoltánnal az ötvenes évek második felében, akiken keresztül a holland szabad keresztyének megismerték a vencsellői lelkipásztort.³³ Egyes állambiztonsági jelentések rámutatnak, hogy a kapcsolattartásban még nagy szerepe volt Joó Sándornak,³⁴ Gyökössy Endrének³⁵ és Szabó Bélának³⁶ is. A hatvanas évektől Borbély valószínűsíthetően már önálló levelezés formájában tartotta a kapcsolatot holland ismerőseivel.³⁷

1971 januárjában – négy évvel a svájci útja után – Borbély útlevelekérelmet adott be egy hollandiai utazásra. A meghívót Jeni Poeder voorschoteni személy küldte neki.³⁸ A lelkész állítása szerint már több mint tíz éve volt aktív levelező viszony-

²⁷ ÁBTL M-38663/1. „Szabolcsi Sándor” dosszié, 48.

²⁸ Uo., 113.

²⁹ ÁBTL M-38663/1. „Szabolcsi Sándor” dosszié, 113.

³⁰ Ua.

³¹ Ua.

³² Ungár Aladár (1905, Budapest – 1970, Tuttlingen): a Krisztus-hívő zsidó mozgalom magyarországi vezetője. Ő nyitotta meg az Evangéliumi Könyvkereskedést Budapesten. A Magyarországi Szabadegyházak Szövetségének ügyvezető titkáráként is dolgozott a világháború előtt. Szerkesztője volt a *Vetés és Aratás* folyóiratnak. LUKÁTSI Vilma: *Igen, Atyám! Ungár Aladár élete*, Budapest, Evangéliumi Kiadó, é. n.

³³ ÁBTL M-23424. „Varga Dénes” dosszié, 128.

³⁴ Joó Sándor (1910, Kecskemét – 1970, Veszprém): református lelkipásztor. Budapest-Pasaréti Református Egyházközség megalapítója. Igehirdetései, cikkei és tanulmányai egyházi lapokban jelentek meg. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC06879/07085.htm> (Letöltés: 2022. augusztus 11.)

³⁵ Gyökössy Endre (1913, Rákospalota – 1997, Budapest): református lelkész. Pszichológusként telefonos lelki segítyt nyújtott, számos verset hagyott az utókorra az Újpesten szolgáló lelkipásztor. HIRMANN László: Gyökössy Endre, *Újpesti Hébertörténelmi Értesítő* 14(2007/2), 26–27.

³⁶ Szabó Béla (1908, Karos – 1983, Windsor): református lelkész. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/sz-77C95/szabo-bela-77CB2/> (Letöltés: 2022. augusztus 11.)

³⁷ ÁBTL M-23424. „Varga Dénes” dosszié, 128.

³⁸ ÁBTL M-38663/1. „Szabolcsi Sándor” dosszié, 72.

ban a holland református tisztviselővel. Kérelmét visszautasították, így Hollandiába nem utazhatott, de Poedertől nagyobb könyvmennyiséget kapott az évtizedes kapcsolat alatt.

Pontosan két évvel később az ÁEH – és az állambiztonság – figyelmeztetése után Borbély kénytelen volt levél formájában vallomást tenni, hogy kivel folytat levelezést, valamint milyen könyvek és folyóiratok vannak a birtokában, melyeket külföldről – főként Hollandiából – kapott. Ezen írás alapján csak 1972-ben nyolc különböző alkalommal fogadott holland ismerősöket, akik könyvekkel is ellátták őt.³⁹ Név szerint 1972. január 5–6-án G. J. Conk heerenveeni tanár és barátja járt nála Vencsellőn. Ezután J. N. van Loon sonnagai lelkész utazott el hozzá. Ez év júniusában G. van Kuellen emmeloordi személy látogatta meg egy rövid időre, majd szintén egy órára kereste fel Daan Felmers amstelveeni mérnök is júliusban. A hollandiai Urk településről érkezett még ez év nyarán T. Kapitein tisztviselő, aztán szeptemberben L. Hoekman és felesége. Az év utolsó harmadában még A. Saar emmeloordi garázmester, valamint a dronteni Walters család is Vencsellőre érkezett.⁴⁰ A látogatások és a levelezések intenzivitása arra enged következtetni, hogy Borbély Bélának rendkívül kiterjedt kapcsolatrendszere volt Hollandiában, ahonnan bőségesen kaphatott különféle adományokat.

A jelentések között még beazonosítható a brüsszeli Kunst házaspárral való kapcsolattartása, valamint az angliai Ron Easter orvossal folytatott levelezése.⁴¹ A kiadványok érkezéséből fakadóan Borbély kénytelen volt bevallani, hogy kapcsolatot ápolt Vietorisz Lajos kanadai református lelkésszel, akitől helyi magyar nyelvű folyóiratokat is kapott.⁴² Magyarázat nélkül került a felsorolásba az olaszországi Farfa, ahonnan Bibliák érkeztek Vencsellőre.⁴³ Feltehetően a Lazio tartományban lévő farfai bencés apátságából küldtek Borbély számára csomagokat.

Külön kiemelendő, hogy egy 1956-ban kelt állambiztonsági jelentésben hangsúlyozta az ügynök, hogy Borbély és Billy Graham amerikai evangélista között jó kapcsolat volt.⁴⁴ Mindezt bizonyítja, hogy 1977 szeptemberében Graham magyarországi tartózkodása idején a hortobágyi eseményen Borbély „hívatlanul” megjelent.⁴⁵ További amerikai kapcsolata is lehettek a vencsellői lelképásztornak, amiről egy másik jelentés tanúskodik, miszerint az Egyesült Államokból fogadott vendégeket a parókián.⁴⁶ Azt biztosan kijelenthetjük, hogy Borbély Bélának tengerentúli levelezőpartnerei is voltak, akiktől ugyanúgy kaphatott könyveket és egyéb adományokat, mint Svájcból vagy Hollandiából.

³⁹ ÁBTL M-38663/1. „Szabolcsi Sándor” dosszié, 112.

⁴⁰ Uo., 111.

⁴¹ Ua.

⁴² Uo., 113.

⁴³ Ua.

⁴⁴ ÁBTL M-23414. „Varga Dénes” dosszié, 128.

⁴⁵ ÁBTL M-39217/2. „Tompá Mihály” dosszié, 228.

⁴⁶ ÁBTL M-38663. „Szabolcsi Sándor” dosszié, 358–359.

A KÖNYVEK BEHOZATALÁNAK KÜLÖNBÖZŐ MÓDSZEREI

A Borbély Béla külföldi kapcsolatain keresztül Magyarországra juttatott könyvek és folyóiratok száma – becslésem szerint – megközelítette a kétezret.⁴⁷ 1954 és 1989 között változatos összetételben, de viszonylagos folytonossággal érkeztek küldemények Vencsellőre. Az írott és az elbeszélt forrásokból kitűnik, hogy Borbély nem tartotta illegális cselekedetnek a külföldről kért és kapott könyvek behozatalát, sőt azok továbbadását sem a híveknek. Egy 1966-os állambiztonsági jelentés szerint határozottan kijelentette, hogy levelezései, külföldi kapcsolattartásai és onnan kapott küldeményei „[nem] az egyház ellen és [...] [nem] az államrendszer ellen[ében]” történtek.⁴⁸ Álláspontja szerint egyetlen ilyen cselekedete sem tekinthető „szabálytalannak” és „nem vétett az egyház és egy állam ellen” sem.⁴⁹ Ennélfogva válik érthetővé, hogy miért volt annyira „látható”, sőt nyilvánvaló ez irányú tevékenysége.

A külföldről bekerült vallásos könyvek, folyóiratok és Bibliák két különböző csoportján keresztül jutottak Magyarországra. Ellentétben a romániai helyzettel,⁵⁰ hazánkba jóval nagyobb mennyiségű külföldi (illegális) „importtermék” jutott el az államszocializmus időszakában. Borbély esetében az egyik ilyen lehetőség a nyugat-európai vendégek fogadása volt. Ezen alkalmakkor – akár csak néhány órára – „baráti” látogatásra érkeztek hozzá Hollandiából, Svájcban vagy Nyugat-Németországból.⁵¹ Ilyen látogatóból évente egy tucatnyi is megfordult a vencsellői parókián.

Ennél jóval kockázatosabb módszernek számított a postai küldés. A magyar hatóságok minden valószínűség szerint tudtak Borbély Béla külföldről kapott könyvcsomagjairól, de figyelmeztetéseken kívül⁵² – jelen ismereteink szerint – más retorziót nem kellett érte elszenvednie. A „Varga Dénes” fedőnevű ügynök jelentésében még Borbély Hegyeshalomból kapott vámértésítését is jelentette felletéseinek.⁵³ Ugyanez a beszervezett személy „biztos információkra” alapozva írta, hogy „100-as csomagokban” érkeztek Borbélyhoz svájci és osztrák címekről feladott küldemények.⁵⁴ A postázások az IBUSZ Külföldi Kereskedelmi Akció intézményének keretében történtek.⁵⁵ Ez az ajándék- és segélyközvetítő állami szervezet „lehetőséget” biztosított Borbélynak és külföldi ismerőseinek a csomag- és

⁴⁷ Az értéket illetően pontos adatok nem állnak rendelkezésre, viszont a visszaemlékezések, az állambiztonsági jelentések és a gávavencsellői református egyházközség irattárában talált kötetek alapján erősen feltételezhető a becsült szám.

⁴⁸ ÁBTL M-38663. „Szabolcsi Sándor” dosszié, 37.

⁴⁹ Ua.

⁵⁰ L. erről részletesen KOVÁCS Balázs: Egyházi irodalom a szörfdeszkán és a vízaknán át a hívekig. Keresztyén kötetek csempészése Erdélybe a ceaușescu diktatúra időszakában Balogh Barnabás közreműködése nyomán, *Forrás* 55(2023/2), 47–49.

⁵¹ Uo., 47.; ÁBTL M-37277. „Viktor János” dosszié, 131.

⁵² ÁBTL O-13586/6. „Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyes elhárítása” dosszié, 209.

⁵³ ÁBTL M-23414. „Varga Dénes” dosszié, 128.

⁵⁴ Ua.

⁵⁵ ÁBTL M-38663/1. „Szabolcsi Sándor” dosszié, 96.

levélküldésre. Ennek keretében nemcsak könyvek és folyóiratok, hanem anyagi juttatások is érkeztek Vencsellőre.

Borbély Magyarországon belül is rendelkezett kapcsolatokkal, hogy hozzájusson nem hazai nyomtatásban megjelent kiadványokhoz. Erre példa Sükös Pál⁵⁶ taktabaji lelkész, aki Nyugat-Németországból kapott német nyelvű teológiai könyveket, melyeket ő maga fordított le és sokszorosított. Eredetük ismeretlen, de egy 1970-es jelentés szerint Borbély Bélához is eljutott belőlük egy példány.⁵⁷

Az eddig ismert források alapján nincs egzakt válasz arra, hogy az államhatárolom miatt „engedte” vallásos könyvek eljutasát Borbély Bélához. Mindezt úgy, hogy az ügynöki jelentések is kitérnek a külföldi kapcsolatokra, sőt a könyvek behozatalára is. A hatóságok (köztük az ÁEH) talán úgy szerették volna féken tartani Borbélyt, hogy Bibliákat és vallásos könyveket bőségesen kaphatott, viszont az egyházi vezetőségről alkotott bírálatait fokozatosan kénytelen volt visszafogni.

A BECSEMPÉSZETT IRODALOM MŰFAJI JELLEMZŐI

Borbély Béla a bő három évtized alatt legnagyobb számban Szentírást kapott nyugat-európai kapcsolatai révén, főként a hollandiai szabad keresztyéneken keresztül jutottak el Vencsellőre.⁵⁸ A csomagokban a teljes szövegeken kívül voltak Újszövetségek, valamint külön Lukács és János evangéliumok is. Ezen kiadványokból feltehetően évente 20-30 példányt⁵⁹ is kapott Borbély, melyeket aztán az istentiszteleten megkaptak a hívők. Bibliából és zsolttáros könyvekből néhány példány napjainkig megmaradt az egyházközség irattárában. Mindegyik kiadó és hely feltüntetése nélküli, de valószínűsíthetően Hollandiából származó kiadvány. Az egyik János evangéliuma kivételt képez, mivel abban feltüntették a kiadót és a kiadás helyét. Az evangéliumot St. Gallen svájci városban nyomták a winterthuri Evangélikus Európa Misszió megbízásából.⁶⁰ A Magyarországra szánt kiadásban feltüntették, hogy az „baráti szolgálat magyarok számára”.⁶¹ Ilyen kiadványból három a mai napig jó állapotban megtalálható Gávavencsellőn. Az állambiztonsági források arra is rámutatnak, hogy ezek behozatalát Borbély nem tartotta illegálisnak, hiszen hiánycikknek számított az ötvenes-hatvanas években.⁶² Összesen félezerre is tehető a Magyarországra becsempészett kötetek száma.

⁵⁶ Sükös Pál (1919, Diósgyőr – 1972, Taktabaj): teológiai tanulmányait Budapesten és Sárospatakon végezte. A borsod megyei Taktabajon rendkívül nehéz körülmények között végezte lelkészi feladatait. Könyvet írt egy nehéz sorsú pap viszontagságokkal teli életéről, amelybe több személyes vonatkozású történetet is beleszólt. L. SÜKÖS PÁL: *A keskeny úton*, Primo Kiadó, Budapest, 1990.

⁵⁷ ÁBTL O-13586/5. „Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyes elhárítása” dosszié. 505–506.

⁵⁸ ÁBTL M-23414. „Varga Dénes” dosszié, 128.

⁵⁹ ÁBTL M-38663/1. „Szabolcsi Sándor” dosszié, 111–113.

⁶⁰ *A Te leghűbb Barátod. János Evangéliuma* (Károlyi Gáspár fordítása), Evangélikus Európa Misszió, St. Gallen, é. n., ÁBTL M-38663/1. „Szabolcsi Sándor” dosszié, 113.

⁶¹ ÁBTL M-38663/1. „Szabolcsi Sándor” dosszié, 113.

⁶² Uo., 108–109.

Szorosan kapcsolódik ehhez egy 1972-es jelentés, amelyben az ügynök felhívja a tartótsízt figyelmét arra, hogy Borbély „egy Biblia címet viselő, több, mint 600 oldalas könyv[höz]” is hozzájutott.⁶³ A kötet inkább egy bibliamagyarázat, amelynek szerzője a holland Gesina Ingwersen. A szerző fiataloknak írta és látta el kommentárokkal biblikus „összefoglalóját”. A jelentés egyértelműen „propagandisztikus” célúnak minősítette, mivel a magyarázatok mellett színes képeket is tartalmaz a kiadvány. Hivatalosan „Biblia magyarázatokkal és képekkel” címmel jelent meg a kötet a hollandiai Driebergenben a Bijbel-Kiosk-Vereniging kiadásában.⁶⁴ E kiadvány körül kisebb összecsordulás is történt, mivel magyarországi terjesztése során Borbély ellentételezés nélkül adta tovább a híveknek, míg Gaál István szerint pénzért kellett volna. Ebből kifolyólag a később behozottak nyitólapján ott szerepelt, hogy „ingyenes példány”.⁶⁵

Vallásos témájú könyvekből legalább három-négytucatnyi érkezett Vencsellőre. Műfajukat tekintve megtalálhatóak voltak családi regények, elbeszélések, történelmi témájú könyvek, bibliai eseményeket feldolgozó tanítások és különböző vallásos jellegű kiadványok. A legtöbbjükben a közös pontot a kiadó jelenti, mivel jelentős számban az Evangéliumi Iratmisszió nyomdájából származtak. Borbélyhoz nagyobb mennyiségben eljutottak még az Emmaus Bibliaiskola kiadványai, valamint a Magyar Szabadegyházak Tanácsának kötetei is. Ezen kiadók szándékoltan magyar nyelvű könyveket jelentettek meg, ismerve az államszocializmus vallásos irodalomhoz fűződő viszonyát. Természetesen nem kizárólag „illegálisnak szánt” kötetek érkeztek, hanem német vagy holland nyelvű, külföldön legálisan megjelenő vallásos folyóiratok vagy kiskönyvek is.⁶⁶

Az Evangéliumi Iratmisszió nyomdájából kiindulva érkeztek Vencsellőre többek között Erich Sauertől *A Megfeszített diadala*⁶⁷ és *A Hit versenypályáján*⁶⁸ című kötetek. Watchman Nee kínai keresztény szerzőtől a *Hát ezzel mi lesz?*,⁶⁹ az *Ohyanok leszünk, mint Ő*⁷⁰ és *A normális keresztény élet*⁷¹ című teológiai irányzatú regényeket kapta meg Borbély. Közkedvelt vallásos irodalomnak számított Theodor Bovet *Felette nagy titok*⁷² és Walter Trobisch *Szerettem egy lányt*⁷³ című elbeszélő regénye is. A Biblia értelmezéséhez és megértéséhez szolgált Georg Reinhold Brinke *Elmélkedések az apostolok cselekedeteiről*,⁷⁴ valamint Alexander van Deursen *A Biblia világa*

⁶³ Uo., 110.

⁶⁴ INGWERSEN, Gesina: *Biblia magyarázatokkal és képekkel*, Driebergen. Bijbel-Kiosk-Vereniging, é. n.

⁶⁵ Uo., 1.

⁶⁶ A gávavencsellői református egyházközség irattárában talált külföldről becsmpészett kötetek és folyóiratok listája, valamint az azokról készült képek megtalálhatóak a szerző archívumában.

⁶⁷ SAUER, Erich: *A Megfeszített diadala*, Evangéliumi Iratmisszió, Stuttgart, é. n.

⁶⁸ SAUER, Erich: *A Hit versenypályáján*, Evangéliumi Iratmisszió, h. n., é. n.

⁶⁹ NEE, Watchman: *Hát ezzel mi lesz?*, k. n., h. n., é. n.

⁷⁰ NEE, Watchman: *Ohyanok leszünk, mint Ő*, Evangéliumi Iratmisszió, h. n., é. n.

⁷¹ NEE, Watchman: *A normális keresztény élet*, k. n., h. n., é. n.

⁷² BOVET, Theodor: *Felette nagy titok*, Evangéliumi Iratmisszió, h. n., é. n.

⁷³ TROBISCH, Walter: *Szerettem egy lányt*, Evangéliumi Kiadó, Budapest, é. n.

⁷⁴ BRINKE, Georg Reinhold: *Elmélkedések az apostolok cselekedeteiről*, k. n., h. n., é. n.

*képekben*⁷⁵ című kötete. Wim Malgo *József – Izrael utolsó fia*⁷⁶ című, a Biblia történetéről szóló rövid regénye szintén eljutott Vencsellőre. Érkezett még a család témaköréből Larry Christenson *A keresztyén család*⁷⁷ című regénye, továbbá tanító jelleggel Charles Willis *Unokáim szüleinek*⁷⁸ című elmélkedése is. Előbbi könyvből egy írógéppel írt, német nyelvről közvetlenül fordított, de a közreműködő megadása nélküli példány található a gávavencsellői parókián. Visszatérő szerző volt még Ole Hallesby norvég evangélikus író (*Az imádságról*),⁷⁹ Veielné Rappard Emmy svájci író (*Anyánk*),⁸⁰ Arthur Tappan Pierson amerikai presbiteriánus író (*Müller György*)⁸¹ és Hans Brandenburg német evangélikus teológus (*A hitélet gyermekbetegségei*)⁸² is. Az Iratmisszió nyomdájából, de Missziói Jegyzetek megnevezéssel került Borbélyhoz Samuel Jardine *Áradat a kiszáradt földön* (Bibliai tanítás a szent szellemről)⁸³ című teológiai jellegű regénye. Az Evangéliumi Iratmisszió kiadványai egytől egyig olyan szerzőktől származtak, akiknek műveit 1945 és 1989 között Magyarországon nem adták ki.

Az Emmaus Bibliaiskola kiadványai közül eljutott Borbélyékhoz Cyrus Ingerson Scofield amerikai teológus *Helyesen fejtegetvén az igazság beszédét*⁸⁴ című rövid teológiai értekezése. Szintén ilyen kiadású volt John Phillips *Akik az Úr Jézussal találkoztak*⁸⁵ című bibliai értelmező kiskönyve is. Az Emmaus az Evangéliumi Iratmisszió alkiadója volt, de saját megjelenéssel és külső borítóval, valamint teológiai-hitéleti jellegű kiadványaival különbözött annak alapvető jellegétől.

Külön említendő Roy Krisztina *Isten nélkül a világban*⁸⁶ című elbeszélő regénye, amely állandó „csempészeti cikk” volt Kelet-Közép-Európába.⁸⁷ Kivételes példány jutott el Vencsellőre, mivel a kötet kiadója az amerikai American Tract Society alapítvány volt. A 19. század első harmadában alapított nonprofit, evangélikál kiadótól ez az egy ismert példány, amely eljutott Magyarországra.

Borbély Béla „külföldről származó [folyóiratokkal is] bőven el [volt] látva” – olvasható egy 1972-es állambiztonsági jelentésben.⁸⁸ A külföldi kiadású folyóiratok terén elsőként megemlíthető az Evangéliumi Iratmisszió által magyar nyelven

⁷⁵ VAN DEURSEN, Alexander: *A Biblia világa képekben*, Evangéliumi Iratmisszió, h. n., é. n.

⁷⁶ MALGO, Wim: *József – Izrael utolsó fia. Krisztusra utaló gondolatok József történetében*, Evangéliumi Kiadó, h. n., k. n.

⁷⁷ CHRISTENSON, Larry: *A keresztyén család*, k. n., h. n., é. n.

⁷⁸ WILLIS, Charles: *Unokáim szüleinek*, Evangéliumi Iratmisszió, h. n., é. n.

⁷⁹ HALLESBEY, Ole: *Az imádságról*, Evangéliumi Iratmisszió, h. n., é. n.

⁸⁰ RAPPARD EMMY, Veielné: *Anyánk*, Evangéliumi Iratmisszió, h. n., é. n.

⁸¹ PIERSON, Arthur Tappan: *Müller György*, Evangéliumi Iratmisszió, h. n., é. n.

⁸² BRANDENBURG, Hans: *A hitélet gyermekbetegségei*, Evangéliumi Iratmisszió, h. n., é. n.

⁸³ JARDINE, Samuel: *Áradat a kiszáradt földön. Bibliai tanítás a szent szellemről*, Evangéliumi Kiadó, h. n., é. n.

⁸⁴ SCOFIELD, Cyrus Ingerson: *Helyesen fejtegetvén az igazság beszédét*, Evangéliumi Iratmisszió, h. n., é. n.

⁸⁵ PHILLIPS, John: *Akik az Úr Jézussal találkoztak*, Evangéliumi Kiadó, h. n., é. n.

⁸⁶ ROY, Christina: *Isten nélkül a világban*, American Tract Society. New York, é. n.

⁸⁷ KOVÁCS: *Egyházi irodalom a szörförszékén*, 48.

⁸⁸ ÁBTL M-38663/1. „Szabolcsi Sándor” dosszié, 108.

kiadott *Vetés és Aratás* című keresztyén kéthavi lap.⁸⁹ Emellett szintén a kiadótól származott a német nyelvű *In die Welt, für die Welt* című havi megjelenésű missziói füzet. Ezt Wuppertalban jelentették meg, szemben a többi Iratmissziós anyaggal, melyeket Stuttgartban nyomtak.⁹⁰

Vencsellőre a tengerentúlról is érkezett vallásos kiadvány, a New Life Canada által kiadott *Csendes percek* a Kanadába emigrált Vietorisz Lajos református lelkész által jutott el Borbélyhoz.⁹¹ A kiadvány a kanadai protestáns magyarság lapja volt, amelyben imádságok mellett különböző keresztyéni ihletettséggű szövegek jelentek meg.

A svájci kapcsolatok révén eljutottak a vencsellői lelkészhez a Ländliben a Diakonissen-Mutterhaus által megjelentetett kiadványok is. Ettől a kiadótól különböző évkönyvek, evangelizációs lapok és röplapok érkeztek Magyarországra. A Diakonissza Otthon lapjait Borbély jó barátja, Macher Péter küldte el rendszeresen, aki ezen kívül még a Svájcban megjelenő, német nyelvű *Lösungot* is gyakorta posztázta.⁹²

A fentebb felsorolt kötetek és folyóiratok feltehetően csak egy részét képezik annak az egésznek, amit nyugat-európai protestáns hívek Magyarországra csempésztek Borbély Bélához. Egy a vencsellői lelkészt jól ismerő visszaemlékezés szerint „Borbély Béla [...] tudta, honnan kell megrendelni [a könyveket és a folyóiratokat], és akkor ott nálunk le volt téve, aki kért, az megkapta”.⁹³ Röviden summázva ilyen „csempésző” és „terjesztő” munka folyt könyvek terén Vencsellőn a negyvenes évek végétől egészen a nyolcvanas évekig.

ÖSSZEGZÉS

Zárásként mindenképp kiemelendő, hogy a tanulmány nem törekedett minden olyan kötet említésére és bemutatására, amelyről feltételezhető, hogy eljutott Borbély Bélához. Mindez azért sem célszerű, mert a kötetek esetében többször csak „lerakóhelyként” szolgált a vencsellői parókia. A kutatás során bebizonyosodott, hogy rendkívül kiterjedt „hálózatként” működött Borbély külföldi kapcsolatrendszere. Ebben nagy szerepe volt a személyéhez fűződő pozitív megítéléseknek, nem mellesleg pedig az ötvenes-hatvanas években elszenvedett anyagi és lelki megpróbáltatásainak is. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy az állami szervek teljes mértékben tudatában voltak könyvekkel és folyóiratokkal való „üzérkedésének”. A kérdés – biztos források hiányában – még mindig nyitott, hogy miért nem akadályozta meg a rendőrség vagy a vámhatóság a külföldi csomagok beérkezését Magyarországra. Borbély oldaláról nézve egyértelmű, hogy ő maga nem tekintett a levelezéseire és könyvkéréseire jogellenes vagy jogsértő magatartásként. Számára ez egy alapvető lelki igény ki-

⁸⁹ Uo., 112.

⁹⁰ Ua.

⁹¹ Uo., 113.

⁹² Ua.

⁹³ *Életinterjú Dankó Imréné sz. Mikó Margittal*, 44.

elégítése volt, amivel magának és sok száz ismerősének, rokonának és a híveknek okozott feltételezhetően örömet a könyvek által.

Külön szükséges szólni arról, hogy a példányok egy bizonyos része jó állapotban megmaradt a gávavencsellői egyházközség templomának irattárában. Ezen forrásértékkel bíró kötetek hasznos kiindulópontját adták a tanulmánynak, amiért külön köszönettel tartozom Veres Péter gávavencsellői lelkipásztornak.

A kutatás további irányaihoz még támpontot adhatnak Borbély Béla leszármazottainak visszaemlékezései, illetve egy-egy olyan személy, akihez eljutott néhány példány a külföldről becsempészett könyvekből. Ezen várható kiegészítések – reményeim szerint – a doktori disszertáció Borbély Béláról szóló fejezetéhez fognak tartalmilag hozzáadni.

FORRÁSJEGYZÉK

Levéltári forrás

Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

M-23414. „Varga Dénes” dosszié

M-37277. „Viktor János” dosszié

M-38365. „Fehérvári Viktor” dosszié

M-38663. „Szabolcsi Sándor” dosszié

M-38663/1. „Szabolcsi Sándor” dosszié

M-39217/2. „Tompai Mihály” dosszié

O-13586/5. „Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyes elhárítása” dosszié

O-13586/6. „Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyes elhárítása” dosszié

Dunántúli Református Egyházkerület Ráday Levéltára

A/1b 58/1951. 4130/1950. számú konventi lelkési kinevezés

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

I. 1. c. 529. 1782/1952. számú konventi kirendelés

I. 1. e. 123. (8.) 8/E/1992. számú püspöki részvétnyilvánítás Borbély Bélánénak

Interjúk

BUMBERÁK Mária (szerk.): *Életinterjú Dankó Imréné sz. Mikó Margittal*, Debrecen, 2015. június – 2016. július, <http://www.kre.hu/portal/index.php/kiadvanyok/életinterjuk/263-danko-imrene.html> (Letöltés: 2022. augusztus. 11.)

TÍMÁR Lajos – KÁDÁR Judit (szerk.): *Életinterjú Asztalos Zoltánnal*, Hajdúszoboszló, 2010–2013, <http://www.kre.hu/portal/index.php/kiadvanyok/életinterjuk/106-asztalos-zoltan.html> (Letöltés: 2022. augusztus 11.)

Beazonosításra került csempészett kötetek

- A Te legműbb Barátod. János Evangéliuma* (Károlyi Gáspár fordítása), Evangélikus Európa Misszió, St. Gallen, é. n.
- BOVET, Theodor: *Felette nagy titok*, Evangélikumi Iratmisszió, h. n., é. n.
- BRANDENBURG, Hans: *A hitélet gyermekbetegségei*, Evangélikumi Iratmisszió, h. n., é. n.
- BRINKE, Georg Reinhold: *Elmélkedések az apostolok cselekedeteiről*, k. n., h. n., é. n.
- CHRISTENSON, Larry: *A keresztyén család*, k. n., h. n., é. n.
- HALLESBEY, Ole: *Az imádságról*, Evangélikumi Iratmisszió, h. n., é. n.
- INGWERSEN, Gesina: *Biblia magyarázatokkal és képekkel*, Driebergen, Bijbel-Kiosk-Vereniging, é. n.
- JARDINE, Samuel: *Áradat a kiszáradt földön. Bibliai tanítás a szent szellemről*, Evangélikumi Kiadó, h. n., é. n.
- MALGO, Wim: *József – Izrael utolsó fia. Krisztusra utaló gondolatok József történetében*, Evangélikumi Kiadó, h. n., é. n.
- NEE, Watchman: *A normális keresztyén élet*, k. n., h. n., é. n.
- NEE, Watchman: *Hát ezzel mi lesz?*, k. n., h. n., é. n.
- NEE, Watchman: *Olyanok leszünk, mint Ő*, Evangélikumi Iratmisszió, h. n., é. n.
- PHILLIPS, John: *Akik az Úr Jézussal találkoztak*, Evangélikumi Kiadó, h. n., é. n.
- PIERSON, Arthur Tappan: *Müller György*, Evangélikumi Iratmisszió, h. n., é. n.
- RAPPARD EMMY, Vielné: *Anyánk*, Evangélikumi Iratmisszió, h. n., é. n.
- ROY, Christina: *Isten nélkül a világban*, American Tract Society, New York, é. n.
- SAUER, Erich: *A Hit versenypályáján*, Evangélikumi Iratmisszió, h. n., é. n.
- SAUER, Erich: *A Megfeszített diadala. Újszövetségi üdvtörténet*, Evangélikumi Iratmisszió, h. n., é. n.
- SCOFIELD, Cyrus Ingerson: *Helyesen fejtegetvén az igazság beszédét*, Evangélikumi Iratmisszió, h. n., é. n.
- TROBISCH, Walter: *Szerettem egy lányt*, Evangélikumi Kiadó, Budapest, é. n.
- VAN DEURSEN, Alexander: *A Biblia világa képekben*, Evangélikumi Iratmisszió, h. n., é. n.
- WILLIS, Charles: *Unokáim szüleinek*, Evangélikumi Iratmisszió, h. n., é. n.

ABSTRACT

Balázs Kovács: Religious Literature from Abroad in the Life of the Former Pastor Béla Borbély from Vencsellő

Nowadays, the behavioural history of church people (mainly pastors) in the socialist period has become an increasingly important field of research. Open and passive resistance have become collision points. In Hungary, the regime between 1945 and 1989 was openly anti-church, which made it extremely difficult to publish religious books and magazines. As a result of this, it became a common practice to smuggle religious literature in the country from Western Europe. German, Swiss, Dutch and Austrian Protestants were partners in this endeavour, and in addition to the donation of a rich book collection, they also supported the Hungarian pastors in a miserable situation with financial benefits. Thanks to his foreign connections, the late pastor Béla Borbély from Vencsellő, stood out concerning book packages he received from Western Europe. During his nearly four decades of pastoring, he received approximately 2,000 books and magazines from abroad. With all this, he helped the church members to read forbidden religious literature, which also strengthened their own community. This study presents the books and magazines Borbély brought to Hungary, as well as the persons who participated in smuggling.

Keywords: religious literature, pastoral behaviors, Reformed Church, smuggling of prohibited books, Béla Borbély

Bíró Éva

ÁZ EGYHÁZI FÖLDEK ELVESZTÉSE AZ 1945-ÖS FÖLDREFORM
ÉS A FÖLDFELAJÁNLÁSOK KÖVETKEZTÉBEN
A SZEREMLEI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉGBEN

ÜTKÖZÉSI PONTOK AZ EGYHÁZ ÉS AZ ÁLLAM KÖZÖTT 1945 UTÁN

A második világháború után berendezkedni kezdő kommunista hatalom szinte minden területen új alapokra kívánta helyezni a társadalom életét. A politikai és gazdasági rend gyökeres átrendezésén túl különösen nagy hangsúlyt fektetett az emberek gondolkodásának, szellemi-lelki életének átformálására, az „ideológiai átnevelésre”. Ebben a folyamatban az egyik fő ellenfélnek az egyházakat tekintette, hiszen a felekezetek szervezeti önállósága, részbeni gazdasági autonómiája és nem utolsósorban a kommunista világnézettől alapjaiban eltérő, évszázados hagyományokban megerősödött szellemi-lelki bázisa akadályt jelentett a totális uralmat kiépíteni készülő rendszer számára.

Az egyházak, lelkészek, egyháztagok elleni harc több fronton zajlott – ennek főbb mozzanatait, de részletes elemzéseit is egyre szélesebb körben ismertek. Jelen tanulmányban ennek a küzdelemnek egy konkrét településen, a Bács-Kiskun vármegyei Szeremlén történt megvalósulását szeretném megvizsgálni, a község és gyülekezete rövid bemutatása után az egyház anyagi bázisa felszámolásának folyamatára fókuszálva.

SZEREMLÉNEK ÉS REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉGÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE

Szeremle napjainkban egy körülbelül 1300 főt számláló község Bács-Kiskun vármegyében, egyházközsége a Bács-Kiskunsági Református Egyházmegyéhez tartozik.

A történeti források honfoglalás kori településnek tartják. Mind a tatárjárás, mind a török hódítás súlyosan érintette, lakossága erősen megfogyatkozott vagy bujdosni kényszerült.¹ Földrajzi fekvése is gondokat okozott, a Duna gyakori ára-

¹ A törökök nem pusztították el egészen a települést, 1580–82 között 66, 1590-ben 75 házat írtak össze az akkor a bajai náhijéhez tartozó Szeremlén. BALOGH Lajos: *A szeremlei református egyház története*. Szeremle, 1967. Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (továbbiakban KREL.) Kecskeméti Református Gyülekezeti Adattár (továbbiakban KRGYA) 36/1.,1.

dása miatt többször helyet kellett változtatniuk, jelenlegi helyükre, a Duna bal partjára 1773-ban tértek vissza.²

Gazdaságilag jelentős, népes, jólétben élő település volt, sárközi kötődésű, színmagyar lakossággal. 1727 óta a kalocsai érsek volt a földesuruk, akivel 1874-ben kötötték meg az úrbéri egyezséget. A lakosság elégedetlen volt, mert bár a jobbágytelkeket megváltották, több földet reméltek, az egyházközség azonban jól járt, hiszen a lelkész 52 hold, a tanítók pedig 26-26 hold javadalmi földhöz jutottak, pedig korábban nem volt földjük.³

Arról, hogy Szeremlén mikor jelent meg a reformáció, konkrét adat sajnos nincs – hasonlóan sok hódoltságbeli gyülekezethez –, azonban a római katolikus egyházra vonatkozó források teljes hiánya és a fennmaradt szórványos adatok alapján valószínűsíthető, hogy hamar, a 16. század második felében reformátussá lehetett a község. Anyakönyveit 1743 decemberétől vezetik, jegyzőkönyveit 1809-től.

Az 1773-as áttelepülés után fölépültek az új lakóházak, és fölépült a templom – bár ideiglenes jelleggel, csak 1797-ben készült el a ma is meglévő templom.⁴ Természetesen iskola felállításáról is gondoskodtak. A második tanítói állást 1856-ban, a harmadikat 1872-ben szervezték meg. 1823-ban új iskolaépületet emeltek, amely egyben a rektor lakása is volt.⁵ Ez lett a későbbi „nagyiskola”, 1908-ban ennek helyére épült az új iskola és új rektori lakás. 1884-ben épült meg a második, ún. „kisiskola” – az államosítás idején ezzel a két iskolaépülettel rendelkezett az egyházközség.

Tóth Bálint⁶ hosszú évtizedekig, 1912 és 1948 között volt Szeremle lelképásztora. Az ő szolgálati éveinek végére, az 1945 és 1948 közötti évekre esett az egyház életét, működését drasztikusan korlátozó, bénító intézkedések legtöbbször. Az anyagi ellehetetlenítésnél is súlyosabb kárt okozott azonban a szellemi-lelki rombolás. Egyrészt az iskolák kapcsán az ifjúsággal való kapcsolat megnehezítése, a tanítók, tanárok szembefordítása az egyházzal, másrészt gyülekezeti szinten az egyház munkájának kontrollálása, például az igehirdetések terén, lelkészek részvételének kikényszerítése a téveszítés propagálásában, a szocializmus teológiai igazolása stb. Balogh László⁷ szeremlei szolgálata idején, 1949 és 1955 között már a lehetőségeiben súlyosan korlátozott egyház hétköznapi küzdelmei zajlottak.

² TÓTH Bálint: *Szeremle*. Hely és év nélkül. KREL KRGYA 36/7., 1.

³ Uo., 2.

⁴ BALOGH Lajos: *Szeremle ünnepe*. Hely és év nélkül. KREL KRGYA 36/4., 2.

⁵ BALOGH Lajos: *A szeremlei református iskola története*, Szeremle, 1967. november. KREL KRGYA 36/15., 3-4.

⁶ Tóth Bálint 1882. március 5-én született Hódmezővásárhelyen. Teológiai tanulmányait Budapesten végezte, 1910-ben szentelték lelkésszé. Pestszenterzsébetről hívták meg Szeremlére, ahol 1912 és 1948 között, nyugdíjazásáig szolgált. 1951-ben hunyt el. Felesége Jávor Katalin, négy gyermekük született. Forrás: KREL Tóth Bálint törzskönyvi lapja.

⁷ Balogh László 1917. november 30-án született a Pest vármegyei Bugyin. A kunszentmiklósi református Baksay Sándor reál gimnáziumban érettségizett, lelkészi végzettséget a budapesti teológián szerzett 1946-ban, 1947-ben szentelték fel. 1948-ban jogi doktorátust szerzett a pécsi tudományegyetemen. Segédlelkész volt hosszabb-rövidebb ideig Pándon, Kiskunfélegyházán,

AZ EGYHÁZKÖZSÉG ANYAGI ELLEHETETLENÍTÉSE

Az 1848-as jobbágyfelszabadítást kimondó törvény bolygatta meg először alapjaiban az addig kialakult magyar gazdasági rendszert, amely alapvetően – lévén agrárország – a feudális nagybirtokra épült. Bár a jobbágyok felszabadítása a törvények szentesítésével érvénybe lépett, a részletes szabályozás, és nem utolsósorban a földesurak kártalanítására vonatkozó eljárás tisztázása elhalasztódott, az 1848–49-es szabadságharc eseményei és az azt követő megtorlás miatt pedig egy időre le is került a napirendről. A konkrét megvalósításra vonatkozó császári parancsok: az „úrbéri pátens” és a hozzá kapcsolódó „kárpótlási és föld-tehermentesítési nyílt parancs” csak 1853. március 2-án jelentek meg.⁸ Ezek a végrehajtási utasítások azonban lényeges pontokon eltértek az eredeti rendelkezéstől. Például a maradvány- és irtásföldeket a parasztság a maga terhére kényszerült megváltani, a majorsági zselléreknek pedig a földesúrral kellett egyezsége jutnia mind a föld, mind az úrbéres szőlők utáni tized fizetésével kapcsolatban. Végleg megszűntek viszont a közös használatú földek (erdők és legelők), mivel a pátens elrendelte ezek egyértelmű különválasztását.⁹ A vitás kérdések rendezésére 1855-ben úrbéri törvényszékeket állítottak fel, ennek ellenére 1865-re még mindig csak a községek 43,3%-ában fejeződött be a rendezés,¹⁰ Szeremlén is csak 1874-ben történt meg.

Ahogy a község történetének felvázolásánál már kiderült, a szeremlei gyülekezet 1874-ig, a kalocsai érsekkel mint a község földesúrával történt úrbéri egyezés megkötéséig nem rendelkezett számottevő földbirtokkal, ekkor jutott a lelkipásztor 52, a tanítók pedig 26-26 kat. hold javadalmi földhöz.¹¹

A „nagybirtokrendszer felszámolásáról és a földműves nép földhöz juttatásáról” rendelkező 1945. évi VI. törvény, azaz a Nagy Imre nevéhez fűződő földreform az egyházakat is érintette. A törvény értelmében az egyházi és alapítványi¹² birtokok 100 kat. hold erejéig mentesültek a megváltás alól (szőlő és gyümöl-

Monoron, Bugyin, Szigetszentmiklóson, majd Garán 1946 májusától helyettes, 1947 augusztusától rendes lelkész. Innen választották Szeremlére 1949 decemberében, majd Uszódra 1955-ben. 1959 októberétől kecskeméti lelkipásztor, ugyanez év májusától a Bács-Kiskunsági Egyházmegye esperese. Felesége Somogyi Johanna, három gyermekük született. Forrás: KREL. Balogh László törzskönyvi lapja. 63 évesen 1980. december 4-én hunyt el Kecskeméten váratlan baleset következtében. BALOGH Andrea Johanna: *Megmarad a szeretet. Dr. Balogh László, a Bács-Kiskunsági Református Egyházmegye esperese – lelkipásztor, Kecskemét, Pro Karmine Kft., 2017, 174.*

⁸ CSORBA László: Az önkényuralom kora (1849–1867), in: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*, Budapest, Osiris, 2005, 279–326, 295.

⁹ Ua.

¹⁰ KATUS László: Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918), in: Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország története*, Budapest, Akadémiai, 2007, 488–772, 656.

¹¹ Balogh: *A szeremlei református egyház története*, 16.

¹² Az alapítványi földnek csak abban az esetben maradhatott meg a 100 kat. hold, ha az erre kijelölt bizottság az alapítványt közérdekűnek fogadja el (1945. évi VI. tc. 17. §), <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500006.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Letöltés: 2022. október 4.)

csős esetén 20 kat. hold maradhatott, erdő esetén 10 kat. hold).¹³ Ez vonatkozott a lelkészi, tanítói, kántori javadalmi földekre, az egyházközségek – többnyire kishaszonbérbe kiadott – földjeire, az iskolákhoz vagy árvaházakhoz kapcsolódó alapítványi földekre. Az iskolákhoz kapcsolódó akár javadalmi, akár alapítványi földek azonban három évvel később, 1948-ban az iskolák és azok vagyontárgyainak államosításakor kártalanítás nélkül az állam kezébe kerültek.¹⁴

A megváltás alá kerülő földbirtokok utáni kártalanítás elvileg a földbirtokrendező alapon keresztül történt, az állam „teherbíróképessége szerint”. A földbirtokrendező alapot a földhöz juttatottak által befizetett megváltási összegek alkották (a kataszteri tiszta jövedelem húszszoros összegét kellett megváltási árként megfizetni, 10, illetve 20 év alatt, az összeget terményben is fizethették).¹⁵

A református egyház 102 000 kat. hold földdel rendelkezett 1945-ben.¹⁶ Ebből az 1947. április 15–16-i konventi jegyzőkönyv szerint 54 056 kat. holdat sajátítottak ki (139 egyházközségtől 25 617, 36 intézménytől és alapítványtól 28 439 kat. holdat). Ugyanakkor juttattak 71 egyházközségnek és 1 alapnak 1 184 kat. holdat. A veszteség tehát 52 872 kat. hold.¹⁷

A gyakorlatban előfordult, hogy a 100 kat. hold alatti egyházi földeket is kiosztották.¹⁸ A Szeremlei Egyházközség 1945-ben összesen 96 kat. hold földbirtokkal rendelkezett, a törvény értelmében tehát mentesülnie kellett volna a megváltás alól. A helyi földigénylő bizottság azonban úgy döntött, s erre a törvény valóban lehetőséget kínált, hogy mivel a földigénylőket máshogyan nem tudták kielégíteni, csereingatlan felajánlása mellett részlegesen igénybe kívánják venni a református egyház földjeit is. Ezt az egyház vezetőségével előzetesen nem beszélték meg, az Országos Földbirtokrendező Tanács azonban arra utasította a helyi bizottságot, hogy „a Református Egyházzal igyekezzék megegyezést létrehozni, s azt az Országos Tanácshoz jóváhagyás végett terjessze fel.”¹⁹ A helyi földigénylő bizottság az utasításnak megfelelően járt el, s megkereste az egyház-

¹³ 1945. évi VI. tc. 12. §, 18–19. §.

¹⁴ 1948. évi XXXIII. tc. A nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94800033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei/%3Fpagenum%3D43> (Letöltés: 2022. október 4.) 3. § 1. „Az iskola fenntartását biztosító egyéb vagyon (tanítói föld, lakás stb.) mint közművelődési célvagyon, az állam tulajdonába megy át.”

¹⁵ 1945. évi VI. tc., VII. fejezet.

¹⁶ HORVÁTH Erzsébet: A református iskolák államosítása (1945–1948), habilitációs dolgozat, 2010, 12., <http://docplayer.hu/68958656-A-reformatus-iskolak-allamositasa-habilitacios-ertekezes-egyhaztortenelembol-keszitette-dr-horvath-erzsebet.html> (Letöltés: 2022. szeptember 18.)

¹⁷ FODORNÉ NAGY Sarolta: *Történelmi lecke. A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház között 1948-ban létrejött „Egyezmény” megkötésének körülményei és hatása különös tekintettel a nevelésre*, Budapest–Nagykőrös, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2006, 153.

¹⁸ Fodorné Nagy: *Történelmi lecke*, 153.

¹⁹ *Az Országos Földbirtokrendező Tanács 17.708/1945./III. számú határozata*. Budapest, 1945. szeptember 24., 6. KREL A/IV. 34. c. 105/1945.

községet az ügyben. Javaslatuk szerint meghagynának a lelkésznek 10-15 holdat, helyette pedig Baja határában kapnának csereingatlant. „Kérem az egyházat, hogy a választ írásban azonnal jelentsék be, mert a földosztást mi megkezdjük” – zárta sorait a bizottság jegyzője.²⁰

A szeremlei presbitérium 1945. november 11-i gyűlésén foglalkozott a kérdéssel, a Községi Földigénylő Bizottság elnökének és jegyzőjének jelenlétében, s arra a döntésre jutottak, hogy bár nem tartják igazságosnak a döntést, hiszen a javadalmi földek az egyházi javadalmak fizetésének biztosítására szolgálnak, ráadásul a felajánlott csereingatlant nagyon messze jelölték ki, „a szociális szempontok figyelembe vételével azonban az Egyház vezetősége sem zárkózik el egy olyan megoldástól, amely által méltányos területek visszahagyása mellett az egyházi javadalmak természetbeni szükségletei biztosíthatóak. Az így fennmaradó területek pedig a helybeli igénylőknek kiosztassanak.”²¹ Ennek értelmében a presbitérium a Földigénylő Bizottság küldöttjeivel megállapodott abban, hogy a 96 kat. hold földből 15 hold lelkészi, 10-10 hold tanítói és 4 hold harangozói javadalmi föld maradna meg, a további 57 kat. hold – csereingatlan ellenében – kiosztható, a javadalmak védelmében azonban egy évig bérlet formájában használhatnák ezeket a földeket a földhöz juttatottak, s ténylegesen csak 1946. október 15-én vehetnék azokat birtokba. Azonban ez az utóbbi kitétel lett az a pont, ami miatt az egyezés mégsem jött létre. A helyi földigénylő bizottság az egy évről szóló bérleti formát méltánytalannak tartva, illetve időhiányra hivatkozva a korábbi megegyezést tárgyalatlannak tekintette és az Országos Földrendező Tanácstól várt döntést.²²

Az egyezkedés tehát nem járt sikerrel, az ügy elakadt, így a Megyei Földbirtokrendező Tanácsnak kellett ismét közbelépnie. Bács-Bodrog vármegye Földbirtokrendező Tanácsa a 386-8/1946. számú levélben szólította fel a Bajai Földigénylő Bizottságot, „hogy lépjen érintkezésbe a szeremlei ref. Egyházközséggel az 57 kat. hold igénybevett ingatlanának Baja város határában való kártalanítása céljából”.²³ A szövegből az is kiderül, hogy az 57 kat. hold föld igénybevétele megtörtént. A további fejleményekről egy piszkozat formájában fennmaradt levél tanúskodik 1946 augusztusából (a szeremlei iktatott iratok 1948-ig csak a bejövő leveleket tartalmazzák), melyben az egyházközség tiltakozik az addigi eljárás ellen, az 1945 végi megegyezést tárgyalatlannak tekinti, és végleges döntést kér és vár az Országos Földbirtokrendező Tanácstól. Az eddig történtek összefoglalása után leszögezi:

²⁰ *A szeremlei földigénylő bizottság jegyzőjének levele Tóth Bálint lelképásztorhoz*. Szeremle, 1945. november 7. KREL A/IV. 34. c. ad 105/1945.

²¹ *A szeremlei református egyházközség presbitériumának 1945. november 11-i ülésének jegyzőkönyve*. KREL A/IV. 34. c. ad 105/1945.

²² *A szeremlei földigénylő bizottság jegyzőjének levele a ref. egyház vezetőségéhez*. [Szeremle], dátum nélkül. KREL A/IV. 34. c. ad 105/1945.

²³ *Bács-Bodrog vármegye Földbirtokrendező Tanácsának levele*. Baja, 1946. március 23. KREL A/IV. 34. c. ad 105/1945.

„Bár az Egyház az igénybevételt az alkalmazottaira nézve sérelmesnek tartotta, szociális szempontokra való tekintettel jóhiszeműen egyezsége lépett oly értelemben, hogy javadalmasai részére lelkésznek 15, két tanítójának 10-10, és a harangozónak 4 hold meghagyassék, amit az eddigi javadalmi föld fedezne (39 k. hold). Az ezen felüli részek a bajai határba téessenek át. Ugyancsak az egyesség értelmében a földhöz juttatottakat a javadalmasok kártalanítása céljából a folyó gazd. évre bérlet fizetésére kötelezi a bizottság. Mindebből a mai napig csak az történt meg, hogy a bizottság 1946 tavaszán a tanítói földeket az igénylők közt kiosztotta, de sem csereterület kimutatásáról, átadásáról, sem az említett bérlet biztosításáról nem gondoskodott. Az egyház érdeklődésére a csereterület sorsáról sem a megyei tanács, sem a bajai bizottság pozitív felvilágosítást nem adott. Erre vonatkozólag egyik helyen sem tudtak írásbeli adatot találni. Ilyen kilátástalan helyzetben – a javadalmasok nagymérvű anyagi károsodására való tekintettel, a helyi biz. egyoldalú eljárása a presbitériumot arra indította, hogy az egyességet érvénytelennek nyilvánítja és kéri az Orsz. Fb. Tanácsot is, hogy azt hatályon kívül helyezni és az eredeti állapotot visszaállítani szíveskedjék.”²⁴

Végül mégis a bajai határban lévő Mátépusztán, igen távol kaptak csereingatlant. 1946. szeptember 28-án a helyi földigénylő bizottság újabb lépésre szánta el magát, „igénybevételi határozat” formájában értesítette az egyház vezetőségét, hogy „a tulajdonát képező k. b. 4800 □[négyszög]öl házhely területét a földreform céljára igénybe vette.”²⁵ Ez a lépés azért is meglepő, mert az 1946. évi IX. tc. rendelkezése szerint 1946. január 1. után már nem lehetett ilyen igényt bejelenteni! „Azokat az ingatlanokat, amelyekre az 1946. évi január hó 1. napjáig megváltás, vagy elkobzás iránt javaslatot nem terjesztettek elő, csak az Országos Földbirtokrendező Tanács határozata alapján lehet birtokba venni és kiosztani.”²⁶

A földreform végrehajtása után megmaradt egyházi földeket különböző fizetési, beszolgáltatási kötelezettségek terhelték. A solti egyházmegye esperese II–1948. évi körlevelében tolmácsolja a püspöki hivatal javaslatát, mely szerint azok az egyházközségek, „amelyek vagyondézsma bevallást adtak be, fűzzék hozzá azt a magyarázatot, hogy a vallomást a bírságot elkerülése végett adták be és a vagyondézsma kivétele során erre hivatkozva éljen fellebbezéssel a vagyondézsma megállapítása ellen.”²⁷ Előfordult, hogy lelkészek is kuláklístára kerültek, akár lel-

²⁴ *Levél az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz*, 1946. augusztus 25. KREL A/IV. 34. c. ad 105/1945.

²⁵ *A szeremlei földigénylő bizottság levele*. Szeremle, 1946. szeptember 28. KREL A/IV. 34. c. ad 105/1945.

²⁶ 1946. évi IX. tc. 16. § (1), <https://net.jogtar.hu/ez-ev-torveny?docid=94600009.TV&searchUrl=/ez-ev-torvenyeci/%3Fpagenum/%3D42> (Letöltés: 2022. október 4.)

²⁷ *Vargha Tamás solti esperes II-1948. sz. körlevele*. 67. sz. Kunszentmiklós, 1948. február 6. KREL A/IV. 34. c. 58/1948.

készi javadalmi földjük alapján is. Pap Géza több ízben eljárta a bács-kiskunsági egyházmegye lelkészei érdekében, hogy lekerüljenek a listáról.²⁸

Vargha Tamás solti esperes 1949 októberében jelentést kért az egyházközségektől az iskolák államosítása kapcsán felvetődött, földekkel kapcsolatos problémákról, illetve a javadalmi földekre kivetett terhek kapcsán, hogy a panaszokkal a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordulhasson. „Külön előterjeszhető, vérmes remény nélkül, azok az esetek, mikor a javadalmi földnek díjlevél szerint az egyház által fizetendő földadóját a javadalmason hajtják be, s fedezetül ingóságait foglalják le.”²⁹ A földeket terhelő kötelezettségeket azonban legtöbbször nem tudták elhárítani, ezek önmagukban is arra kényszerítették a gyülekezeteket – ahogyan a parasztok tömegeit is –, hogy szabaduljanak földjeiktől.

De nemcsak a kényszerítő körülmények, hanem az egyházvezetés is erre ösztönözte őket: 1949 őszén megállapodás született a földreform után megmaradt földek állam részére történő felajánlásáról, ekkor még elvileg és hangsúlyozottan önkéntes alapon. A szöveg a földfelajánlások kapcsán kiemelten fontos, ezért teljes terjedelmében idézem.

„A KONVENTI ÉS ZSINATI ELNÖKSÉGI TANÁCS HATÁROZATA AZ EGYHÁZI FÖLDINGATLANOKRÓL

A konventi és zsinati elnökségi tanács folyó hó 13-i ülésén foglalkozott az egyházi földingatlanokra vonatkozóan a kormányzattal folytatott tárgyalások eredményével s az alábbi határozatot hozta:

Mivel a megállapodástervezet lehetőséget nyújt arra, hogy azok az egyházi ingatlantulajdonosok, amelyek ingatlanai felajánlásával kívánják élni, az általános jogszabályok feltételeinél kedvezőbb feltételek mellett ajánlhassák fel ingatlanukat s továbbá, mivel a megállapodás lehetőséget nyújt arra, hogy a felajánlás 1952. december 31-ig folyamatosan történjék meg, az elnökségi tanács kéri a konventi elnökséget, szíveskedjék a megállapodást aláírni és megfelelő tájékoztatóval együtt az egyházi hivatalos lapban közzé tétetni.

HIVATALOS KÖZLEMÉNY A MAGYAR ÁLLAM ÉS A REFORMÁTUS EGYHÁZ KÖZÖTT LÉTREJÖTT MEGÁLLAPODÁSRÓL AZ EGYHÁZI FÖLDINGATLANOK TÁRGYÁBAN.

MEGÁLLAPODÁS

mely egyrészt a magyarországi Református Egyház egyetemes konventjének elnöksége – a Magyarországi Református Egyház az Egyház önkormányzati testületeinek (egyházközségeknek, egyházmegyéknek, egyházkerületeknek), valamint az ezek kezelése, felügyelete és ellenőrzése alatt álló egyházi alapítványoknak intézményeknek és egyesületeknek megbízottjaként – mint eladó, másfelől a Magyar Állam, mint vevő között az alábbi feltételek mellett kötött:

1. A Magyarországi Református Egyház konventjének elnöksége eladja örök-

²⁸ KREL A/III. c. 159/1952; 176/1953; 347/1953; 353/1953; 362/1953. stb. iratok.

²⁹ Vargha Tamás solti esperes XVII-1949. sz. körlevele. 436. sz. Kunszentmiklós, 1949. október 13., KREL A/IV. 34. c. 137/1949.

re és visszavonhatatlanul, illetve vevő megveszi az eladó rendelkezése alatt álló mező- és erdőgazdasági ingatlanokat, azok tartozékaival és a rajtuk lévő épületekkel együtt.

2. Az adás-vétel feltételei a következők:

- a) Eladó az ingatlanokat megvételre legkésőbb 1952. december hó 31. napjáig ajánlhatja fel. Azokra az ingatlanokra nézve, melyek 1952. december hó 31. napjáig felajánlásra nem kerültek, nem a jelen megállapodás, hanem az akkor jogszabályilag meghatározott ingatlanforgalmi feltételek lesznek érvényesek.
 - b) Vevő a felajánlott ingatlanok közül azokat veszi át, amelyeket földbirtokpolitikai célokra hasznosítani kíván. E tekintetben vevőnek a felajánlástól számított harminc napon belül nyilatkoznia kell.
 - c) A vételár az 1949. év folyamán felajánlott ingatlanok minden kataszteri koronája után 70.– F; az 1950-ben felajánlott ingatlanok minden kataszteri koronája után 65.– F; az 1951–52-ben felajánlott ingatlanok minden kataszteri koronája után pedig 60.– F. Ha pedig a felajánlott ingatlanon gazdasági épület is van, annak vételára a felajánlás évétől függetlenül az önálló gazdasági egységhez tartozó terület minden kataszteri koronája után további 5.– F. Önálló gazdasági egységnek azt a területet kell tekinteni, amelynek rendeltetészerű célját a gazdasági épület szolgálja.
 - d) Vevő a vételárát – az ingatlan tényleges átvételének évétől függetlenül – a felajánlás elfogadásának évét követő év első napjától számított húsz év alatt – kamatmentesen – oly módon fizeti meg az egyetemes konvent elnökségének, hogy az első öt évben a vételár 40%-a, a második, harmadik és negyedik öt évben a vételár 20–20–20%-a kerül negyedévi egyenlő részletekben kifizetésre. Az egyes részösszegeknek a volt tulajdonosokhoz való eljuttatásáról az egyetemes konvent elnöksége gondoskodik.
3. Vevő a felajánlott ingatlan elfogadása napján szerzi meg annak tulajdonjogát, azonban eladó a felajánlás elfogadásának évében húzza még az eladott ingatlan hasznát és viseli az év végéig ennek közterheit. Amennyiben a felajánlás elfogadásának évében az ingatlanok művelésével kapcsolatban olyan költségek jelentkeznének, amelyek haszna a következő évben mutatkozik, a vetőmag ellenértékét, illetőleg a művelési költségeket – utóbbiakat a gép- és traktorállomások árszabályai szerint – vevő az eladónak megtéríti.
4. Az ingatlanokkal együtt esetleg átadásra kerülő élő- és holt felszerelési tárgyak vételára felől a szerződő felek külön állapodnak meg.
5. Az eladó az eladott ingatlanok teher- és permentességéért teljes szavatosságot vállal. Amennyiben az ingatlanokkal kapcsolatban olyan terhek merülnek fel, amelyek az átadáskor rendezésre nem kerültek, ezeket vevő a legközelebb esedékes vételárrészletekből levonásba hozhatja.
6. Eladó feltétlenül megengedi, hogy az eladott ingatlanokra vonatkozó tulajdonjog, minden további megkérdeztetése nélkül vevő javára bekebeleztesse. E célból köteles az egyes ingatlanokra vonatkozólag telekkönyvi bekebelezésre alkalmas okiratot a felajánlás alkalmával benyújtani.
7. Az ingatlanok felajánlásával és átruházásával kapcsolatos vagyónátruházási és okirati illetékek a vevőt terhelik.

8. A szerződő felek per esetében a budapesti központi járásbíróóság hatáskörét és illetékességét kötik ki.

Budapest, 1949. szeptember 14.

A magyarországi református egyház egyetemes konventje, mint eladó részéről:

Dr. Balogh Jenő s.k.
főgondnok, világi elnök

Bereczky Albert s.k.
püspök, lelkészi elnök

A magyar népköztársaság, mint vevő részéről:

Kossa István s.k.
pénzügyminiszter

TÁJÉKOZTATÓ AZ EGYHÁZI INGATLANTULAJDONOSOK SZÁMÁRA

A fenti megállapodás nem érinti az egyházi földingatlanok telekkönyvi tulajdonosainak az egyházalkotmányban meghatározott szabad rendelkezési jogát. Ez a keretmegállapodás azt állapítja meg, hogy amennyiben egyes egyházi ingatlantulajdonosok felajánlani kívánják ingatlanukat, akkor az ingatlan átvétele a fenti feltételek mellett történik.

A megállapodás nem teszi szükségessé, hogy az egyházi telekkönyvi ingatlantulajdonosok ingatlanaikat felajánlják, viszont lehetőséget nyújt arra, hogy azok a telekkönyvi tulajdonosok, amelyek ingatlanaikat felajánlani kívánják, ezt a vonatkozó általános szabályoknál kedvezőbb feltételek mellett tehessék meg.

A felajánlás kérdésében még nem kell határozni. Amikor a földművelésügyi minisztérium illetékes szervei egy-egy tájegység birtokpolitikai programját kidolgozzák, akkor a földművelésügyi minisztérium közli az egyetemes konventtel, hogy azon a tájegységen az egyházi birtokok átvétele milyen sorrendben történhet meg. Ezt a tervezetet a konventi elnökség annakidején megküldi az érdekelteknek és akkor minden ingatlantulajdonos egyházi önkormányzati terület az egyházi törvény szabálya szerint szabadon dönthet afelől, hogy kíván-e élni a fenti megállapodásban foglalt feltételek mellett a felajánlás lehetőségével. Azok a presbitériumok is tehát, amelyek már véleményt nyilvánítottak ebben a kérdésben, szükséges, hogy annakidején a fentiek figyelembevételével újra foglalkozzanak ezzel a kérdéssel.”³⁰

Ez az adásvételi szerződés formáját öltő megállapodás előnyösnek, sőt kedvezőnek igyekszik feltüntetni azt a lehetőséget, hogy az egyházközségek megváljanak a működésüket anyagilag biztosító földektől – a földeket akkor terhelő beszolgáltatások és fizetési kötelezettségek mellett tulajdonképpen ez valóban „előnyös” is volt, hosszú távon azonban mindenképpen káros. A mielőbbi felajánlást próbálták ösztönözni azzal, hogy a vételár megállapításánál használt szorzó a késlekedéssel csökkent. A teljes összeget húsz év alatt kívánták kifizetni – összhangban az Egyezményben az egyháznak szánt „lassú elhalás” idejével –, ám

³⁰ *A konventi és zsinati elnökségi tanács határozata az egyházi földingatlanokról.* Budapest, 1949. szeptember 14. Megjelent: *Református Egyház* 1(1949/15), 14–15.

kamatot nem fizettek. A megállapított vételárat nem a tulajdonos egyházközségek kapták meg közvetlenül, hanem a konvent elnöksége. Később abban is korlátozzák a gyülekezeteket, hogy a földvételár részleteit mire fordíthatják.

A lelkészek jelentéséből az egyházvezetés nyilván értesült arról, hogy – Szeremléhez hasonlóan – sok helyen igénybe vették a 100 kat. hold alatti földeket is, és annak kártalanítása, csereingatlan felajánlása és átadása előnytelen helyzetbe hozta a gyülekezeteket. 1950. február 2-án Vargha Tamás erre utalt, amikor I-1950. számú esperesi körlevelében a fent idézett 1949-es megállapodásra hívja fel a figyelmet, és javasolja az így érintett földek felajánlását:

„A püspök úr szóbeli utasítására felhívom a presbitériumokat, hogy ahol az egyházi földeket az 1945-ös földreform keretein túlmenően igénybe veszik, vagy vették, továbbá ahol a felajánlást maga a presbitérium látja szükségesnek, ezt az állam és az egyház közti földfelajánlási megállapodásra való hivatkozással (I. Ref. Egyház 1949. 15. sz.) a presbitérium név szerinti szavazással hozzon az ingatlant felajánló határozatot és kérje a megállapodásban feltüntetett vételárat az egyház részére. Helyi szervekkel igénybe vett földek vételáráról semmiképpen nem kell tárgyalni, hanem hivatkozni kell előttük az idézett megállapodásra.”³¹

A szeremlei presbitérium az esperes körlevele után nem sokkal, 1950. február 22-én már határozatot is hozott a számára előnytelenül, távoli helyen felajánlott bajai földek felajánlásáról,³² amelyek időközben egyébként is állami gazdasági területhez kerültek tagosítással – ahogy ez a felajánlási határozatból kiderül –, s értük csereingatlant ki sem jelöltek.³³ Elővigyázatosan nem is írták át az egyház nevére a telekkönyvben. Ilyen értelemben valóban „jól jártak” a felajánlással, a húsz év alatt részletekben kifizetendő vételárral – szemben az esetleges semmivel. Ugyanezt 1950. március 12-én az egyházközségi közgyűlésnek is meg kellett szavaznia.³⁴ Az eredetileg 57 kat. hold időközben tovább csökkent, mivel tartalmazott összesen csaknem 18 hold tanítói javadalmi földet is, melyet az 1948-as államosítás során vett birtokba az állam, így 1950-re, a felajánlás idejére a bajai határban lévő csereingatlan már csak 39 kat. hold 146 négyszögöl volt. Ezt ajánlották fel, s ennek vételárát 39.585 Ft-ban állapították meg, s azt 1951 januárjától kezdték folyósítani.³⁵ A vételár felhasználásáról később még lesz szó.

Megmaradt azonban még mindig a meghagyott 15 kat. hold lelkészi és 4 kat. hold harangozó javadalmi föld (a földreform után meghagyott 10-10 hold tanítói

³¹ Vargha Tamás *solti esperes I–1950. körlevele*, 91. sz. Kunszentmiklós, 1950. február 2. KREL A/IV. 34. c. 93/1950.

³² Uo.

³³ *Kivonat a szeremlei presbitérium 1950. február 22-i gyűlésének jegyzőkönyvéből*. KREL A/IV. 34. c. 166/1950.

³⁴ *Kivonat a szeremlei református egyházközség közgyűlésének 1950. március 12-i jegyzőkönyvéből*. KREL A/IV. 34. c. 166/1950.

³⁵ *A Bácskiskunmegyei Ingatlanforgalmi Bizottság véghatározata a szeremlei ref. egyház felajánlott ingatlanainak vételárának megállapítása tárgyában*. Kecskemét, 1950. július 7. KREL A/IV. 34. c. ad 166/1950.

föld 1948-ban az iskolák államosításakor szintén elveszett), és némi háztáji.³⁶ De nem sokáig. A szeremleiek ugyanis kiosztott földjeik 1950 tavaszán történt felajánlásával tulajdonképpen csak elébe mentek az elkerülhetetlennek. Hiszen ha a presbitériumok mégis megpróbálták ragaszkodni földjeikhez, vagy – ahogyan a szeremleiek – azok maradékához, ezt csak 1951 nyaráig tehették meg. 1951. július 17-én az Állami Egyházügyi Hivatal és az egyházi vezetők közötti bizalmas megbeszélésen³⁷ „önként vállalt feladatként” jelölték meg az egyház számára többek között a megmaradt egyházi földek felajánlását is az állam számára.³⁸ Az ezt követő, július 25-i újabb megbeszélésen az egyház részéről már konkrétumok hangzottak el:

„A konventi elnökség azonnal felszólít valamennyi presbitériumot, egyházi intézményt, testületet és hivatalt, hogy mindennemű egyházi földet azonnal, de legkésőbb szeptember elsejéig bezárólag ajánljanak fel az államnak úgy, hogy azokat a termény betakarítása után azonnal birtokba lehessen venni. Fel kell ajánlani az olyan földeket is, amelyeken a termés betakarítása csak szeptember 1-e után végezhető el. [...] Viszont nem kell felajánlani az egyházi tulajdonban lévő háztelkeket, az azokkal összefüggő, vagy nem összefüggő, de azokhoz tartozó és háztáji gazdálkodás keretébe esőnek tekinthető, legfeljebb 800 négyszögöl területű földet. A konventi elnökség tudomásul veszi és helyesnek tartja, hogy azokban az egyházközségekben, amelyeknek a presbitériuma esetleg nem ajánlaná fel az egyházközség tulajdonában lévő földeket, az ebből a tényből eredő minden jog-következmény egyetemlegesen a presbitériumokat terhelje. Viszont az állam garantálja, hogy ahol a föld-felajánlás – a háztelkek és háztáji gazdaságok területének kivételével – az ingatlan tulajdon teljes mennyiségére nézve megtörtént, ott az egyházközség, a lelkipásztor és azok a többi egyházi alkalmazottak, akik eddig egyházi javadalmi föld használati jogát élvezték, – mentesülnek azon terhek alól, amelyek az úgynevezett kulákokat terhelik. Ezeknek a kedvezményeknek a megszerzéséhez elegendő, ha a föld felajánlása szeptember hó elsejéig megtörténik a helyi tanácsoknál, amelyek a felajánlásról igazolást adnak. A felajánlott földbirtok átvételéhez szükséges eljárás e mellett folytatandó, és ennek szeptember 1. után való befejezése nem érinti azokat a kedvezményeket, amelyek az időben történt felajánlásoknál járnak. [...]

³⁶ A solti esperes körlevél útján kérdezte az egyházmegye lelkészeit: „Hány kat. hold földet hány aranykorona kat. t. jövedelemmel ajánlottak fel és mennyi maradt vissza?” Balogh László válasza: „Az egyházközség 39 k. h. és 146 □öl földet ajánlott fel megvételre az államnak. [...] Maradt még Szeremle határában egyháznak: 1500 □öl, harangozónak 4 k. h. és a lelkipásztornak 15 k.h.” *Vargha Tamás solti esperes XI–1950. körlevele*, 406. sz. *Kunszentmiklós, 1950. június 19.* KREL A/IV. 34. c. 287/1950. *Balogh László válasza*, dátum nélkül, ugyanezen iktatószám alatt.

³⁷ A megbeszélésen jelen voltak: az ÁEH részéről Kossa István elnök, Horváth János elnökhelyettes és Veres Pál előadó, egyházi részről Péter János tiszántúli püspök és dr. Finta István konventi főtanácsos.

³⁸ LADÁNYI Sándor: A magyarországi protestantizmus a Rákosi-diktatúra, valamint az 1956-os forradalom és szabadságharc idején, in: Uő. (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház 1956 tükrében*, Budapest, Mundus, 2006, 180–184, 182. További feladatok: gyülekezetek összevonása, a négy teológiai akadémia közül kettő megszüntetése, diakonissza szervezetek megszüntetése, egyházkerületek összevonása.

a konventi elnökség köszönettel tudomásul vette, hogy az így időben felajánlott földeket az egyház és az állam között a föld felajánlásra és föld átvételre kötött egyezmény erre vonatkozó rendelkezésétől eltérően mindenütt átveszik.”³⁹

Egyértelműen utalnak arra, hogy a beszolgáltatási és egyéb fizetési kötelezettségek alól nem mentesülhetnek, fel nem ajánlás esetén az egyházvezetés a presbitériumokra hárítja a felelősséget. Az 1951. július 30-án kiadott, 863/1951–I. számú konventi körlevél szinte szó szerint ugyanezt tartalmazza, az „úgynevezett kulákokra” való utalás nélkül, a felajánlásra vonatkozóan részletesebb utasításokkal.⁴⁰

Az 1949-es megállapodáshoz képest lényeges különbség, hogy 1949-ben még 1952. december 31. volt a határidő, ami most 1951. szeptember 1-re módosult, azaz mindössze az augusztus hónap állt rendelkezésre. Az arra történő utalás, hogy a földek fel nem ajánlása esetén minden anyagi felelősség a presbitereket terheli, a leplezetlen fenyegetésen túl nyílt beismerése annak, hogy földet birtokolni, azon gazdálkodni próbálni biztos veszteséget jelent. A legfontosabb különbség azonban az, hogy itt már szó sincs önkéntességről: „az egyházi földingatlanok tárgyában létrejött Megállapodás szerint az összes egyházi földingatlant haladéktalanul, de legkésőbb 1951. szeptember hó 1-ig ajánlják föl az államnak”.

Ennek megfelelően az esperes újabb levéllel jelentkezett 1951 augusztusában: „Az Egyetemes Konvent 863/1951–1. számú körlevele szerint minden presbitérium terjessze a föld felajánlási kérését presbitériuma elé és ha valahol a presbitérium nemleges határozatot hozna, azt azonnal jelentse nekem.”⁴¹ A szabad elhatározás nyilvánvaló megcsúfolása a kötelező presbitériumi határozat az önkéntes felajánlásról.

A szeremleiek tehát kénytelenek voltak újabb presbitéri⁴² és egyházközségi közgyűlési határozatot⁴³ hozni a még megmaradt földjeik felajánlásáról. Mindennel együtt 1 kat. hold 728 négyszögöl rétet és 17 kat. hold 787 négyszögöl szántót, összesen 18 kat. hold 1515 négyszögöl területet ajánlottak fel ekkor, amelyért „a Bácskiskunmegyei Tanács V.B. Mezőgazdasági Osztálya 8131/I. B./1–127/1951. számú és 1951. szept. 28-án kelt véghatározatában [...] 18 429. F vételárat állapított meg.”⁴⁴ Összesen tehát a már korábban felajánlott 39 kat. hol 146 négyszögöl föld után megállapított 39 585 Ft-tal együtt 58 014 Ft lett *volna* a teljes vételár.

Az 1949. szeptember 14-i megállapodás formailag tulajdonképpen egy szabályos adásvételi szerződés. A törvényes keret a későbbi kárpótlást tette gyakorlatilag lehe-

³⁹ LADÁNYI Sándor: Az evangélicizáció, missziói munka megindulásának kérdése, problémája, vitája, in: Uő. (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház 1956 tükrében*, Budapest, Mundus, 2006, 185–202, 194–195.

⁴⁰ *Az 863/1951–I. számú konventi körlevél*. Megjelent: *Református Egyház* 3(1951/14–15), 37–38.

⁴¹ *Vargha Tamás solti esperes IX–1951. körlevele*, 311. sz. Kunszentmiklós, 1951. augusztus 4. KREL A/IV. 34. c. 162/1951.

⁴² *Kivonat a szeremlei presbitérium 1951. augusztus 12-i gyűlésének jegyzőkönyvéből*. KREL A/IV. 34. c. 160/1951.

⁴³ *Kivonat a szeremlei református egyházközség közgyűlésének 1951. augusztus 12-i jegyzőkönyvéből*. KREL A/IV. 34. c. 160/1951.

⁴⁴ *Balogh László levele Pap Géza bácskiskunszági esperesnek*. Szeremle, 1954. február 4. KREL A/IV. 34. c. 15/1954.

telenné – tudvalévő, hogy földet nem lehetett visszaigényelni. Kérdés persze, hogy mennyiben volt jogszerű az az állítás, hogy a konvent elnöksége egy ilyen kérdésben a Magyarországi Református Egyház összes egyházközségének, egyházmegyéjének, egyházkerületének és minden egyéb intézményének megbízottjaként döntést hozhat. Erre a dilemmára utalhat a megállapodáshoz fűzött tájékoztató első mondata: „A fenti megállapodás nem érinti az egyházi földingatlanok telekkönyvi tulajdonosainak az egyházalkotmányban meghatározott szabad rendelkezési jogát. Ez a ketremegállapodás azt állapítja meg, hogy amennyiben egyes egyházi ingatlantulajdonosok felajánlani kívánják ingatlanukat, akkor az ingatlan átvétele a fenti feltételek mellett történik.” Ha ez igaz lett volna, akkor ez a megállapodás csupán egy adásvételi szerződés-mintát jelentett volna, vagy egyszerűen tájékoztatást a lehetőségekről.

Valószínűleg a presbitériumok közül is sokan gondolhatták így, ezért is vált szükségessé az 1951 nyarán kötött újabb megállapodás, amelyik tulajdonképpen főként éppen ebben hozott újat: immár kötelező a felajánlás. Továbbá új a dátum is, az 1949-ben megszabott 1952. december 31-i dátum 1951. szeptember 1-re módosult – mindez egy 1951. július 30-án aláírt megállapodásban, azaz egy hónapot adtak a döntésre. Ha valahol mégsem így döntenének, minden anyagi felelősség a presbitériumokat terheli. Az anyagi következmények pedig eléggé ismertek voltak a beszolgáltatás és mezőgazdasági fejlesztési járulék és egyebek terén.

Mindezekkel szemben végül a vételár-kifizetések alkalmával egy harmadik dátumot vettek figyelembe: 1951. augusztus 1-jét. „Az egyházközség 1951. augusztus 1. előtt felajánlott földingatlanai után fizetendő vételár [...] részletének kiutalása a pénzügyminisztérium részéről megtörtént” – ezzel kezdődik minden évben a konvent értesítője a vételárrészlet megérkezéséről. S valóban, csak az ez időpont előtt felajánlott földekért fizettek. Legalábbis Szeremle esete ezt mutatja: először 1950 tavaszán ajánlották fel földjeik nagyobbik részét, ez után 39 585 Ft vételárat állapítottak meg, majd 1951. augusztus 12-én ajánlották fel a még megmaradt földeket, s bár ezek vételárát is megállapították, csak a 39 585 Ft-ot fizették ki, s ebből az összegből még a konvent is levont 15% közalapi járulékot.

Az összeg felhasználásában sem kaptak szabad kezét a gyülekezetek. Egyrészt engedélyt kellett kérni a konventtől, csak akkor kaphatták meg az összeget, másrészt a felhasználhatóság körét is megszabták:

„A 38/1951. sz. konventi határozat értelmében az egyházközség presbitériumának a földvételár felhasználásáról határozatot kell hoznia, és azt egyházmegyei és egyházkerületi jóváhagyás után a konventre fel kell terjesztenie. Ebben a határozatban részletezni kell, hogy az egyházközség a kiutalandó földvételárrészletből összegszerűleg pontosan mennyit mire (pl. ennyi és ennyi Ft-ot a templom fedélszerkezetének megjavítására, vagy a lefolyócsatorna kicserélésére, ennyi és ennyi Ft-ot a közegyházi tartozások rendezésére, esetleg a javadalmas kártalanítására) kíván fordítani.”⁴⁵

⁴⁵ Dr. Harsányi György konventi közgazdasági és jogi osztályvezető levele Balogh László szeremlei lelképásztornak, Budapest, 1955. március 4. KREL A/IV. 34. c. 34/1955.

Amikor azonban 1957-ben a gyülekezet úgy döntött, hogy közalapi és szociális járulékot szeretne az összegből törleszteni – amelyek kétségtelenül közegyházi tartozások –, az alábbi választ kapták:

„A földvételár-részlet felhasználására vonatkozó presbiteri határozat jegyzőkönyvi kivonatát csatoltan visszaszámaztatom. Az idevonatkozó egyházfőhatósági rendelkezés ugyanis úgy szól, hogy a földvételárát a gyülekezetek csak úgynevezett »hasznos« beruházásokra investálhatják. Ebből az összegből tehát nem lehet sem közalapi járulékot, sem szociális járulékot törleszteni.”⁴⁶

Majd új határozat meghozatalára utasította a gyülekezetet. Pedig 1957. július 31-i dátummal ismét szó szerint az előbb idézett tájékoztatást kapták a felhasználásra vonatkozóan. A későbbiekben kialakult az a gyakorlat, hogy az esedékes részleteket ingatlan-felújításokra, épületrenoválásokra, építkezésekre fordították.

Mindezekkel a folyamatokkal párhuzamosan 1948-ban megkezdődött a fellépés a kulákká nyilvánított birtokos parasztság ellen – azon társadalmi réteg ellen, amelyik a református egyház tagságának nagy részét alkotta, s akiknek anyagi ellehetetlenítése az egyház gazdasági helyzetét is tovább rontotta, mivel egyre kevésbé tudtak így annak fenntartásában részt venni.⁴⁷ 1951 elején pedig megindult a téveszek szervezésére irányuló kampány.

Az államosítás során több mint 6 500 felekezeti iskola került állami kézbe.⁴⁸ Ezzel kapcsolatban azonban nem az anyagi veszteség volt a legnagyobb probléma, hanem az ifjúság nevelésében való részvétel lehetőségének elvesztése. Az egyházak kiszorítása az iskolákból tovább folytatódott a hittanoktatás fakultatív-vá tételével, aminek keresztülvitelére már 1947 tavaszán megindították az első kampányt, ez azonban az országos méretű ellenállás miatt akkor még kudarcba fulladt.⁴⁹ Végül 1949. szeptember 5-én, az Elnöki Tanács 1949. évi 5. sz. törvényerejű rendeletével vezették be, megszegve ezzel az 1948 őszén megkötött Egyezmény kötelező hitoktatásra vonatkozó kitételét.⁵⁰ Az immár nem kötelező hitoktatáson való részvételt pedig a továbbiakban minden lehetséges eszközzel igyekeztek akadályozni.⁵¹

⁴⁶ Pap Géza *bács-kiskunsági esperes levele Balogh Lajos szegemlei lelképásztorhoz*; Kecskemét, 1957. augusztus 15. KREL A/IV. 34. c. 1955 iktatószám nélkül.

⁴⁷ RIGÓ Róbert: Lelkészek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány – Identitás – Történelem 2019*, Budapest, KRE HTK, 2020, 165–198, 165–166.

⁴⁸ SALAMON Konrád: *Magyar történelem 1914–1990.*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998, 199.

⁴⁹ Fodorné Nagy: *Történelmi lecke*, 165–172.

⁵⁰ LADÁNYI Sándor: A református egyház megtörése és behódoltatása Magyarországon 1944/1945–1950/1952., in: Uő. (szerk.): *A magyarországi református egyház 1956 tükrében*, Budapest, Mundus, 2006, 158–170, 162.

⁵¹ „Ami később megvalósult, azt nemigen minősíthetjük fakultatív hitoktatásnak, mivel az iskolai hitoktatást – főleg a városokban – gyakorlatilag megszüntették, de a templomi hitoktatást is igyekeztek akadályozni. Ez igazolta az akkor még csak feltételezett valódi célt: az egyház meg-

A szeremlei egyházközségnek az államosítás idején két iskolája volt, két tanítóval. Bár 1872-ben megszerveztek egy harmadik tanítói állást is, ennek betöltése azonban 1896 óta szünetelt.⁵² Az iskolaépületek és a tanítói lakások, valamint a tanítóknak a földosztás után megmaradt javadalmi földje kártalanítás nélkül az államé lett. Holott az iskolák felépítése, fenntartása az elmúlt évszázadok során komoly áldozatokat követelt a gyülekezetektől.

Gazdaságilag tovább nehezítette az egyházközségek helyzetét, hogy 1948-tól a Pénzügyminisztérium már nem engedélyezte az egyházi adók együttes adókezelésbe való bevonását, azaz az állam által való beszedését.⁵³ Ez a gyakorlatban már 1947-ben elkezdődött.⁵⁴ Az egyházi adófizetés önkéntessé tétele egyébként is megfogalmazódott már mint reformtörekvés, a hitvalló egyháztagság felé történő elmozdulás egyik lépéseként. Nem mindegy azonban, hogy ez fokozatosan és önkéntesen megy végbe, vagy egy anyagilag egyébként is rendkívül nehéz helyzetben kényszeríti ki az állam. „A társadalmi változások máshol is az önkéntes egyházfenntartás irányába mutatnak, de nem hatalmi szempontokból, hanem emberi jogi megfontolásokra tekintettel, melyek hazánkban fel sem vetődtek. Ezekben az országokban törvényes keretek között történt az állam és az egyház elválásztása, míg nálunk ez legfeljebb csak propagandisztikus szólam volt.”⁵⁵

A református egyház négy püspöke, Révész Imre, Ravasz László, Győry Elemér, Enyedy Andor 1947. január 7-én kelt körlevelében szintén az önfenntartó egyház modellje mellett tett hitet, számolva azonban a változáshoz szükséges átmeneti idővel, és elvárva az államtól – többek között – a vagyon korrekt elszámolását különválás esetén.

„[...] Fel kell tárunk a gyülekezetek előtt, hogy csak a megtérő és hitvalló egyénekből álló egyház lehet önálló egyház is és megfordítva: az egyház önálló volt a egyik legbiztosabb jele annak, hogy megtérő hitvallókból áll. Meg kell nyíltan mondanunk, hogy az egyház és az állam viszonyának jelenlegi formája változni fog, legfőképpen arról lehet szó, hogy nem kiróbbanásszerűen, hanem bizonyos, aligha hosszú átmenettel fog megváltozni. Az egyház vezetősége maga ezt a változást nem kezdeményezi, de nem is fél tőle, sőt elvi szempontból főként kívánatosnak is tart egy olyan változást, amely az egyházat

fosztása egy fontos pozíciótól és az ifjúság nevelésének elsőbbségétől.” BALOGH Margit: Fakultatív hitoktatás és a konkordátum-fiasco. Hitoktatási küzdelem és körülményei, 1946–1947., *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 24(2012/3–4), 109–119, 114. http://real.mtak.hu/8148/1/Balogh%20M_Fakultat%C3%ADv%20hitoktat%C3%A1s%20%C3%A9s%20a%20konkord%C3%A1tum-fiasco%C3%B3.pdf (Letöltés: 2022. október 11.)

⁵² 1937-ben került Szeremlére Sárossi József, 1949-ig ő az első tanító. 1923 óta töltötte be a másodtanítói tisztelet Magdika Mihály, 1957-ig. Az első tanító a fiúkat oktatta, a másodtanító a lányokat, 1872 és 1896 között volt betöltve a harmadik tanítói állás a legkisebbek oktatására. Balogh: *A szeremlei református iskola története*, 8.

⁵³ *A bajai pénzügyigazgatósági kirendeltség II–1948. számú körrendelete az egyházközségek által be nem szedett egyházi adók tárgyában*. Baja, 1948. március 10. KREL A/IV. 34. c. 97/1948.

⁵⁴ Fodorné Nagy: *Történelmi lecke*, 156–157.

⁵⁵ Uo., 157.

és az államot nem állítja ellenségként szembe, de megszünteti azt az állapotot, hogy az egyház a maga fenntartásában teljesen az állam kényére és kegyére legyen utalva. Az egyház vezetősége olyan magyar államot kíván, amelynek legfőbb törvénye a Tízparancsolat és annak krisztusi summája legyen s e cél elérésére minden szellemi és erkölcsi támogatást megad továbbra is az államnak, viszont ennek fejében az államtól nem kíván egyebet, mint szabadságot, megbecsültetést, a kettejük közt fennforgó anyagi kérdések becsületes és végleges rendezését, lehetőleg olyan fundált vagyonban, mely a kisajátított földvagyonokért igazságos kárpótlást ad s ezenkívül a szent szolgálatot biztosítja. Azután pedig hitvalló tagjainak áldozatából óhajtja fenntartani magát.”⁵⁶

Mindezen gondokat tetézte, hogy Szeremle község 1947. augusztus 1-től nem kívánta tovább fizetni a református egyháznak az ún. deputátumválságot. Ez a bizonyos *deputátum* (terményben fizetendő járandóság) eredetileg kölcsönösségi alapon kötött: az egyház adott a községi jegyzőnek meghatározott mennyiségű búzát és zabot, a község pedig a lelkésznek és a tanítónak szénát és tűzifát. Ezt a gyakorlatot azonban a község már 1860-ban megkísérelte felmondani. Az egyházközség akkor is fellebbezett, az ügy Szász Károlyhoz, akkor kunszentmiklósi lelkész, solti espereshez, a későbbi püspökhöz került, aki határozottan a megállapodás fenntartása mellett foglalt állást: „...én a fentírt változtatásra nézve az esperesi engedélyt megtagadom, és az egyháznak megtiltom, hogy abba bele egyezzen. Sőt az eddigi gyakorlatot továbbra is, jövőre is fenntartani kívánom és rendelem.”⁵⁷ A gyakorlat fent is maradt. 1862-ben perre került sor, mert a községi jegyző 7 mérő búzával és 14 ¹¹/₁₂ mérő zabbal többet vett föl a magtárból, mint ami járt volna.⁵⁸

A község ezután újra és újra igyekezett e kötelezettségétől megszabadulni. Tóth Bálint 1948-ban az alispánhoz írt fellebbezésben ezt írta:

„Évszázados szerzett jogot és gyakorlatot – szerény véleményünk szerint –, melyeket a fent említett sikertelen kísérletekkel szemben a vármegyei hatóság, sőt maga a VKM is szankcionált: nem lehet egy egyszerű képviselőtestületi határozattal nullifikálni. [...] Ilyen értelmű döntést kaptunk már 1929-ben, és 1937-ben, mely egy 1850-ben kelt VKM rendelet értelmében világosan és határozottan kötelezte a polgári községet a kérdéses deputátumok kiszolgáltatására...”⁵⁹

⁵⁶ *Körlevél a magyarországi református egyház valamennyi igehirdetőjéhez a gyülekezeti igehirdetés irányelveiről.* Budapest, 1947. január 7., 3. KREL A/IV. 34. c. 66/1947.

⁵⁷ *Szász Károly solti főesperes levele a szeremlei egyház elöljáróiboz.* Kunszentmiklós, 1960. november 22. KREL A/IV. 34. c. 94/1860.

⁵⁸ *A szolgabíró levele a szeremlei egyháztanácshoz.* Hajós, 1862. november 25. KREL A/IV. 34. c. 8/1862.

⁵⁹ *A szeremlei egyházközség fellebbezése a deputátumválság megtagadása ügyében.* Szeremle, 1947. június 9. KREL A/IV. 34. c. 150/1947.

A szeremlei képviselőtestület határozata ellen tehát az egyházközség fellebbezett, s Bács-Bodrog vármegye közgyűlése 1948. január 14-én tartott rendes ülésén a fellebbezés nyomán a község határozatát hatályon kívül helyezte, s további fizetésre kötelezte őket.⁶⁰

Mind a világi, mind a felettes egyházi hatóságok tehát alkalomról alkalomra jogosnak ítélték az egyházközség kérését a deputátum fenntartására. Amikor azonban 1949 decemberében új lelkipásztor érkezett Balogh László személyében Szeremlére, a deputátum ügye már veszni látszott. Amikor esperese a helyi javadalomról tájékoztatást kért, többek között ezt írta: „Tóth Bálint testvérünk azonban még másfél öl fát is emleget, ami a községtől deputátumként járt volna. Legyen szíves Esperes Úr megírni, hogy a deputátummal kapcsolatban mi a helyzet, adja-e azokat még a község, vagy másféleképpen kell azok helyett ezeket a járandóságokat fedezni?”⁶¹ A válasz már jól tükrözi a változó viszonyokat: „Szegény kunszentmiklósi esperes hogy tudja azt, amit a szeremlei pap nem tud, hogy Szeremle község adja-e a lelkipásztornak a fajárandóságot vagy nem. Az ilyen kérdéseket helyileg kell megoldani, ahogy lehet.”⁶² Az új politikai helyzetben már aligha volt elképzelhető, hogy az állam az egyház mellé álljon egy ilyen kérdésben. Balogh László 1950. január 13-i levelében már ezt a tényt közli: „a község sem adja a fát, a szénát stb.”⁶³

LELKIPÁSZTORI MUNKA – EGY SZOCIALISTA TÁRSADALOMBAN

Balogh László azok közé a nehéz sorsból tanulással kiemelkedő lelkészek, fiatal értelmiségiek közé sorolható, akik társadalmi helyzetükből adódóan is rokon-szenveztek a baloldali eszmékkal, s valószínűleg hittek a rendszer őszinteségében. Hogy ebben meddig lehetett meghasonlás nélkül elmenni, ez a korszak átélőinek (és kutatóknak is) talán egyik legnagyobb kérdése. Mindenesetre jól jellemzik a kor ellentmondásosságát azok a levelek, amelyeket a fiatal szeremlei lelkész írt a helyi rendőrséggel történt összeütközése során, s amelyben egyházi szolgálatát minden további nélkül összeegyeztethetőnek tekintette a szocializmust építő társadalmi renddel, hitet tett ez utóbbi melletti elkötelezettségéről ugyanúgy, ahogy lelkészi elhivatottságáról is, és értetlenül, sőt felháborodva fogadta az állam hivatalosainak ellenséges megnyilvánulását.

Kihallgatásának másnapján már jelentette is az esetet egyházmegyéje esperesének, Vargha Tamásnak:

⁶⁰ *Kivonat Bács-Bodrog vármegye th. közgyűlésének 1948. január 14-én tartott rendes ülésének jegyzőkönyvéből.* KREL A/IV. 34. c. 150/1947.

⁶¹ *Balogh László levele Vargha Tamás solti espereshez.* Szeremle, 1950. január 6. KREL A/IV. 34. c. 13/1950.

⁶² *Vargha Tamás esperes válasza Balogh Lászlónak.* Kunszentmiklós, 1950. január 9. KREL A/IV. 34. c. 27/1950.

⁶³ *Balogh László levele Vargha Tamás solti espereshez.* Szeremle, 1950. január 13. KREL A/IV. 34. c. 29/1950.

„Tisztelettel jelentem, hogy f. évi február hó 3-án a bajaszentistváni rendőrség járőre: egy rendőrtörzsőrsmester és járőrtársa behívatott a szeremlei község házára, s előadták, hogy a község vezetősége azt a panaszt nyújtotta be, hogy én a késő esti órákban, s éjeleken kulákokhoz járok és ott összejöveteleket tartok, valamint a »litániákkal« akadályozom, hogy a népi szervezetek gyűlésein megjelenjenek az emberek. Erre elmondtam, hogy igaz, hogy tartok házi istentiszteleteket, minden hétfőn hat órai kezdettel, de történetesen még ez egyetlen kuláknál sem volt. Az is igaz, hogy családokat látogatok, amit házi agitációnak nyilvánítottak, de elkezdtem az 1-es házáznál, és mindig egy presbiter kíséretében folytattam, ahogy soron következtek a hívek. Azután pedig megmondtam azt is, hogy ha valaki szolt volna nekem, készséggel csináltam volna úgy munkabeszámot, hogy ne ütközzék a népi szervezetek összejöveteleivel. Ezt megtettem volna rendőrség nélkül is. Kifejeztem azt is, hogy ne gondolják azt, hogy az istentiszteletek vagy a bibliaórák miatt nem látogatják a népi szervezetek összejöveteleit. Kértem őket arra, hogy tekintsék az állammal való egyezményünket, s ne tartsanak attól, hogy én ez alkalmakat, ahol kizárólag Igét hirdetek, arra használom fel, hogy a demokrácia ellen politizáljak.”⁶⁴

Meggyőződése, hogy csak félreértés lehet a háttérben, vagy rosszindulat, az ellenséges viszonyulást nem érezte indokoltnak. A határvonalat nem a szocializmust építő, az egyházzal szemben nyíltan ellenséges állam és az egyház között látta húzódní, hanem az „elnyomók és elnyomottak” között. „A Református Egyház Egyezménye szerint a demokrácia őrei között áll, s az őrok ne egymással legyenek elfoglalva, hanem a közös ellenséggel”⁶⁵ – írja egyik, alább teljes terjedelmében közölt levelében.

Együttműködési készsége egyáltalán nem a megalkuvás irányába mutatott, sokkal inkább elvi meggyőződésére utalt. „Házi istentiszteletet még egyetlen kuláknál sem tartottam, bár egyházunk törvényei szerint azokhoz is kell mennem, mint ahogy a tanító az iskolában a kulák gyermekeit is tanítja”⁶⁶ – írta ugyanott, bár nyilván tisztában volt vele, hogy ez nem „jó pont” az állam szemében, amely a kulákságot egyértelműen ellenségként azonosította. A szocializmus melletti elvi elköteleződésének még egyértelműbben hangot adott, s mintegy számon kérte a kölcsönösség hiányát, amikor azt írta: „...hogy mégis rendőrség elé kerültem, annak az a magyarázata, hogy nem adták meg munkámhoz azt a bizalmat, amit Sztalin generalisszimusz hetvenedik születésnapján küldött köszöntésében kértem a Párttól.”⁶⁷

Hogy felháborodása mögött – a természetes és érthető ijedtség mellett – főként a megdöbbenés áll, igazolja a történeti hűség kedvéért tett megjegyzése február 4-i, espereséhez írott levelében arról, hogy egyáltalán nem bántak vele fe-

⁶⁴ Dr. Balogh László levele Vargha Tamás espereshez. Szeremle, 1950. február 4., KREL A/IV. 34. c. 84/1950.

⁶⁵ Dr. Balogh László levele. Szeremle, 1950. február 6. KREL A/IV. 34. c. 84/1950.

⁶⁶ Dr. Balogh László levele. Szeremle, 1950. február 6. KREL A/IV. 34. c. 84/1950.

⁶⁷ Dr. Balogh László levele. Szeremle, 1950. február 6. KREL A/IV. 34. c. 84/1950.

nyezetően: „Nem hallgathatom el, hogy végig tisztességes hangon, elég kedvesen beszélgettek velem, csak azért jelentem meg egyházi hatóságaimnak ezt a dolgot, hogy tudomásul szolgáljon, s esetleges tanácsokat kaphassak a mihez tartás végett, meg lehet egy olyan háló is ez, amely továbbszövődik, s jó, ha elejétől fogva ismeretes.”⁶⁸ Ugyanekkor, február 4-én egy kísérőlevelet is írt az esperesnek, melyben kérte, hogy jelentését Bereczky Alberthez is juttassa el.

Később az egész korszak egyik jellemző túlélési taktikája lesz, hogy az állam és az egyház között 1948. október 7-én megkötött egyezményre hivatkoznak, remélve, hogy legalább a megengedett lehetőségek keretei között szabadon végezhetik munkájukat. Ez az érvelés már Balogh László fent idézett levelében is megjelenik. Néhány nappal kihallgatása után, február 6-án újra tollat ragadott, s immár kissé átgondolva a vele történeteket, újra reflektált az eseményre, s ekkor már kifejezetten az egyezményre helyezte a hangsúlyt. A lelkeszi képesítés mellett jogászi végzettséggel is rendelkező Balogh László levelét érdemes hosszabban idézni (a kiemelések az eredetivel megegyezően):

„A rendőrség által foganatosított és f. év február hó 3-án történt kihallgatásom és figyelmeztetésem után a békés együttműködés kedvéért legyen szabad még egynéhány dolgot így írásban is leszögezmem:

Először is legyen szabad hivatkoznom az Állam és a Magyar Református Egyház viszonyának okmányai közül az EGYEZMÉNYRE. Kelt Budapesten, 1948. évi október 7-én. Megjelent a Magyar Közlöny Hivatalos lapjának 1948. október 9-i 227. számában. Ennek 3. pontja szerint:

»A magyar köztársaság kormánya a fennálló jogszabályoknak megfelelően az egyházi élet szabad működési körébe tartozónak tekinti az istentiszteletek tartását templomban, más erre alkalmas középületben, családi otthonokban és szabad téren; bibliórák tartását templomban, családi otthonokban, gyülekezeti házakban; az egyházi lapokban és önálló sajtótermékekben folytatott missziót, a bibliaterjesztést és iratterjesztést; gyülekezeti és országos konferenciák, evangelizáló összejövetelek tartását, szeretetmunka végzését.«

Beiktatásomtól kezdve Szeremlén is, mint előző szolgálati helyemen, ennek az EGYEZMÉNY-nek a szellemében működtem, s hirdettem az Isten Igéjét templomban, családi otthonokban, s bibliórák alkalmával gyülekezeti házukban.

Az EGYEZMÉNY értelmében mind az istentiszteletek, mind a házi istentiszteletek, mind a bibliórák, s családlátogatás egyházi életünk szabad működési körébe tartoznak, tehát semmiféle törvényellenes dolgot nem cselekedtem, amiért rendőri beavatkozás kellett volna annak az egyháznak a lelkipásztora ellen, amely az Állammal elsőnek egyezett meg, s földjeit az államnak elsőnek ajánlotta fel az 1949. évi szeptember hó 14-én kötött MEGÁLLAPODÁS szerint.

Házi istentiszteletet még egyetlen kuláknál sem tartottam, bár egyházunk törvényei szerint azokhoz is kell mennem, mint ahogy a tanító az iskolában a kulák gyermeket is tanítja. [...]

⁶⁸ Dr. Balogh László levele Vargha Tamás espereshez. Szeremle, 1950. február 4., KREL A/IV. 34. c. 84/1950.

Készséggel bocsátom rendelkezésükre a névsort, hogy hol tartottam eddig házi istentiszteletet, s meggyőződhetnek, hogy hazug beállítás volt az, hogy én „késő éjszakai órákban kulákoknál tartok összejövetelet”. Este hat órakor kezdtem, s legfeljebb 8-ra, fél kilencre véget ért. De hogy ott nem demokrácia-ellenes beszédről volt szó, arról is meg lehet győződni.

A családlátogatást elkezdtem a presbiterek után az 1-es házszámnál és sorban kerestem meg a református híveket, ahogyan következtek. [...] 13 betegnél végeztem eddig beteglátogatást. [...] Nem csak emberi, de elsősorban lelkipásztori kötelességeimnek tettem eleget. További 12 beteg testvérem várja látogatásomat. Csak lelkipásztori kötelességemet teljesítettem, amiért fizetnek, amit elvárnak tőlem felsőbb hatóságaim, s híveim egyaránt, hogy mégis rendőrség elé kerültem, annak az a magyarázata, hogy nem adták meg munkámhoz azt a bizalmat, amit Sztalin generalisszimusz hetvenedik születésnapján küldött köszöntésemben kértem a Párttól. Engem itt a lelkészválasztásból kifolyólag másfél évig gyaláztak, szórták ellenem a különböző rágalmatokat a múlt képviselőválasztásaihoz hasonló eszközökkel oly egyének – kívánatra nevüket is megmondom –, akik most annak örülnének, ha a hivatalosokat felhasználhatnák ellenem. Am meg vagyok győződve róla, hogy Önök tudják azt, hogy magának a Pártnak [az] irányvonalával kerülnének szembe, ha rendszeres lenne rendőrségi meghurcoltatásom. A Református Egyház EGYEZMÉNY-e szerint a demokrácia őrei között áll, s az örök ne egymással legyenek elfoglalva, hanem a közös ellenséggel. Én egy fél betűt sem szóltam soha rendszerünk ellen, sőt Isten Igéjének világos parancsa értelmében könyörgéseket tartok azért a felsőbbiségért, amelyet én az Isten kezéből veszek el.

Bibliaóráink, istentiszteleteink, házi áhítataink időpontját készséggel egyeztettem volna össze Népi Szerveink összejöveteleink időpontjaival – rendőrség közbejötté nélkül is –, ha szólnak. [...] Ezen munkák egyházi felsőbbiségtől előírt munkaágak, amiket végezni lelkipásztori kötelesség, amire én esküt tettem. A többire nézve egyházi felettes hatóságaimtól, Bereczky Albert püspök Úrtól eligazítást kértem, mert alkotmányra tett eskümhöz mértén nem szeretnék olyan színben járni a Helyi Vezetőség előtt, mint aki gyanús. Egyházunknak minden kérdésben megvan a maga álláspontja, amit kormánytényezők előtt írásban is lefektetett, s én nekem egyházi kötelességem azokhoz alkalmazkodnom. Ha nem Igét, hanem demokráciaellenes propagandát hirdetnék, elsősorban egyházi hatóságaimmal kerülnék szembe. [...]

Adjanak módot arra, hogy szóban is akár lakásomon, akár helyiségükben megismerkedjünk egymással és a félreértéseket kiküszöbölhessük, mert ezek nem szolgálják a falu békeességét.

Szeremle, 1950. február 6-án.

Vagyok köszöntésünkkel: »Áldás-békesség!«⁶⁹

⁶⁹ Dr. Balogh László jelentése feletteseinek. Szeremle, 1950. február 6. Kiemelések az eredetivel megegyezően. KREL A/IV. 34. c. 84/1950.

Vargha Tamás egészen gyorsan, február 9-én már válaszolt is a részben kétségbeesett, részben nagyon is öntudatos, sértett hangú levélre. Mind tartalma, mind hangvétele az idősebb, higgadtabb szolgatárs⁷⁰ lecsendesítő szavát közvetíti:

„Kedves Laci!

Jelentéssel kapcsolatban csak az Úr Jézusnak Máté 10:16-ban foglalt intésére tudlak emlékeztetni. Hogy minden egyes adott esetben mit cselekedjél, arra meg fogod kapni felülről a világosságot, ha kéred. Ha olyant, mint híveidnek házról házra való végiglátogatását kifogásolnak hatósági részről, úgy gondolom, hogy nem kell mindenáron erőltetni. De ezt csak tanácsképpen és nem parancsképpen mondom. Ahogy az Úr megmutatja. Arra vigyázz továbbra is, hogy a gyülekezet tagjainak ne csak bizonyos rétegeivel érintkezzél, hanem valamennyivel, különösképpen a szenvedőkkel.

Isten áldását kérve szolgálatodra, vagyok szeretettel
Tamás bácsi

A püspökhöz címzett jelentésedet felterjesztettem.⁷¹

Bereczky Albert válasza is hamarosan megérkezett, s nem meglepő módon jóval „vonalasabb” álláspontot képviselt. Az azonban némiképp váratlan, hogy még ezt az állammal való együttműködésben elkötelezett lelkész is azzal „vádolta”, hogy bizonyára nem elég jó a kapcsolata a helyi állami vezetőkkel.⁷²

„Kedves Barátom!

Az egyházmegye esperese felterjesztette hozzám jelentésedet arról, hogy istentiszteletek tartása ellen kifogások merültek fel és az egyik rendőrőrs komoly figyelmeztetésben is részesített.

Az esperes úr tájékoztatott arról, hogy az ügyben szükséges óvatosságra és békességre figyelmeztetett. A magam részéről ehhez az a megjegyezni valóm van, hogy az ilyen kifogások és észrevételek olyan lelkipásztorok ellen merültek és merülnek fel, akik valamilyen oknál fogva a helyi közigazgatási és politikai tényezőkkel nem tudtak kialakítani harmonikus viszonyt. Az előfordult eseted bizonyítása annak, hogy ez a viszony közted és a hivatkozott szervek között sok kívánnivalót hagy hátra. Mivel az evangélium ügyéről van szó, minden áldozatot meg kell hoznod arra, hogy ez a jóviszony kialakuljon és az ellenséged sem hozhasson gyanúba és költessen olyan vádat ellened, hogy az evangélium

⁷⁰ A solti egyházmegye az 1952-es megyerendezés során megszűnt, ezzel Vargha Tamás esperesi megbízása is véget ért. Továbbra is Kunszentmiklóson szolgált lelkipásporként. 1950-ben hatvanéves volt.

⁷¹ *Vargha Tamás esperes levele Balogh Lászlóhoz*, Kunszentmiklós, 1950. február 9. KREL A/IV. 34. c. 110/1950.

⁷² Bereczky válaszána értékelésekor érdemes figyelembe venni, hogy a szigorú fellépés mögött ott lehetett az államhatalommal való további lehetséges ütközések elkerülésére való törekvés is, lásd: LÁNYI GÁBOR: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 97.

ügyének szolgálata politikai célokra használtatik ki. Természetesen egy esetre sem lehet pontosan körülírni a magatartás megválasztását. Itt Isten lelkének és a magunk érdekei hátratételenek a szemmeltartásával kell forgolódnod a világ fiai között.

Budapest, 1950. február 21.

Atyafíúi köszöntéssel:
Bereczky Albert püspök.⁷³

A rendőrségi zaklatásoknak azonban, úgy tűnik, nem lett vége: Vargha Tamás 1950. július 19-én esperesi körlevélben kérdezte: „Volt-e akadálya házi istentiszteleteknek, a gyermekmisszióknak s általában a missziói munkának?”⁷⁴ Balogh László válasza:

„A házi istentiszteletek miatt az előjáróság a rendőrség által megfegyelmezett, hogy hagyjam abba, azonban én felmutattam az Egyezményt nekik s tovább folytattam azokat. A gyermekmisszió elé eddig különösebb akadályt a világi szervek nem gördítettek. A szerda esti evangelizációkat, amelyeknek 40–100 résztvevője szokott lenni, nagyon fájlják. E miatt már háromszor csúnya hazugságokkal kiújságotak, hogy azokon »Amerika Hangja« galád hazugságaival fertőzöm a dolgozó nép sorait. Most arra kérek választ, tartsam-e ezek után is ezeket? Mert vagy ne követelje a felsőbb hatóság a missziói munkát, vagy pedig, ha megegyeztünk az állammal, miután már a negyedik esetben ... [olvashatatlan] a missziói munkámért, indítson vizsgálatot ellenem főhatóságom, ha nem az Egyezmény szellemében működöm, ha bebizonyul, állítson félre, mert ha igaz lenne, sokat ártanék Isten ügyének további szolgálataimmal, ha pedig hazugságnak bizonyul a hazugság, mint ahogy az, akkor azt az egyházat, amelynek papjait ilyen igaztalanul bántják, ne engedjük felhasználni kifelé reklámnak, hogy itt mennyire jóban van a református egyház az állammal.”⁷⁵

A szeremlei korszakon túlmutat, de a történehez mindenképpen hozzátartozik, hogy Balogh Lászlót később, 1959-ben az állambiztonsági szervek, esperesi kinevezése előtt, hazafias alapon beszervezték, éppen az államhoz fűződő, ismert lojalitására alapozva. Ám ügynöki munkáját 1960 nyarán egyoldalúan befejezte, amikor felismerte annak „lényegét”, s lelkiismereti okokra hivatkozva nem vállalta tovább a feladatokat. Az őt beszervező operatív tervek szerint ugyanis az egyház-megye „reakciós papjairól” kellett volna kompromittáló adatokat gyűjtenie, illetve „bomlasztani” az ellenzéki lelkészek és világi vezetők köreiből.⁷⁶ A kitűzött célokkal az első találkozáson egyet is értett, ígéretet tett, hogy „egyházából kiírja a klerikális reakció maradványait, az ingadozókat meggyőzi a népi demokrácia nagyszere-

⁷³ *Bereczky Albert püspök levele Balogh Lászlóhoz*. Budapest, 1950. február 21. KREL A/IV. 34. c. 153/1950.

⁷⁴ *Vargha Tamás esperes XI–1950. sz. körlevele*, 406. sz. Kunszentmiklós, 1950. július 19. KREL A/IV. 34. c. 287/1950.

⁷⁵ *Balogh László válasza*. Szeremle, dátum nélkül. KREL A/IV. 34. c. 287/1950.

⁷⁶ SZABÓ Bence: *Református lelképásztörök a titkosszolgálat radarerényjén, kézirat*, 2022, 30–32.

rűségéről, a kecskeméti presbitériumot pedig megtisztítja »Héjjas és társaitól«⁷⁷. Megközelítése azonban, melyet beszerzői „ferde teológiai gondolkodásának” tudtak be – például, hogy „minden emberben a jót veszi észre és a negatív oldalak felett elsiklik”⁷⁸ – alkalmatlanná tette őt számukra. Jelentései az ÁEH számára használhatatlanok voltak, s amikor 1960 júniusában ismét jelentést kértek tőle, ezt már nyíltan megtagadta: „Ezt én így gondolom legálisnak, a magam részéről nyílt és becsületos eljárásnak, másképpen nem tehetek, mert az[t] nem tudom összegegyeztetni lelkiismeretemmel.”⁷⁹ Így 1961-re állami felettesei alkalmatlannak is nyilvánították erre a munkára és aktáját 1961 februárjában lezárták.⁸⁰

ÖSSZEGZÉS

Az 1945 után hatalomra kerülő kommunista párt az egyházakban ellenséget látott, s ellenük minden területen föllépni igyekezett. Birtokaik, alapítványi és egyéb vagyonuk „megszerzésével” tevékenységük anyagi alapjait igyekezett felszámolni. A földek „törvényes” megvásárlásával, illetve az azokért fizetett vételárreszletekkel a jövőbeni kárpótlás lehetőségét vette el, miközben az így juttatott összegek, amelyek felhasználása egyébként is korlátozott volt, csupán a túlélésre voltak elegendők. Holott évszázados bevált gyakorlat volt, hogy olyan alapokat (tőke vagy földbirtok, bérház stb.) hozzanak létre, amelyek bevétele biztosítja a folyamatos működést, s így biztosítja az önállóságot is – ez ma is célravezető lenne.

A javadalmi földek helyett ezután az államtól havonta érkező fizetéskiegészítés, a kongrua vált a lelkészi fizetések bázisává, függőségbe hozva őket az államhatalomtól. Az önkéntes egyházfenntartói járulékok rendszerére pedig egy olyan időszakban voltak kénytelenek átállni, amikor az egyháztagok nagy része önmagát és családját is alig-alig tudta eltartani. Ennek ellenére a gyülekezetek sokszor erejükön felül járultak hozzá ahhoz, hogy az egyházi élet tovább folytatódhasson, túlélhessen.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (KREL) Szeremlei Református Egyházközség. Iktatott iratok KREL A/IV. 34. c.
Balogh Lajos: *A szeremlei református egyház története*. Szeremle, 1967. KREL KRGYA (Kecskeméti Református Gyülekezeti Adattár) 36/1.

⁷⁷ Uo., 33.

⁷⁸ „Bartos” fedőnevű ügynök minősítése. Kecskemét, 1960. május 25. Közli: Szabó: *Református lelképásztörök a titkosszolgálat radarernyőjén*, 33.

⁷⁹ Balogh László levele Nagy Sándor rendőrfőhadnagynak. Kecskemét, 1960. július 9., idézi Szabó: *Református lelképásztörök a titkosszolgálat radarernyőjén*, 35.

⁸⁰ Szabó: *Református lelképásztörök a titkosszolgálat radarernyőjén*, 36.

Balogh Lajos: *A szeremlei református iskola története*. Szeremle, 1967. november. KREL KRGYA 36/15.

Balogh Lajos: *Szeremle ünnepe*. Hely és év nélkül. KREL KRGYA 36/4.

Tóth Bálint: *Szeremle*. Hely és év nélkül. KREL KRGYA 36/7.

Balogh László és Tóth Bálint törzskönyvi lapja

ABSTRACT

Éva Bíró: The Loss of Landed Property of the Reformed Parish of Szeremle on Account of the 1945 Land Reform and Land Offers

In its endeavour to gain full power, the Communist state saw the churches as one of its main enemies, and in addition to the ideological struggles it also sought to render the churches' existence financially unviable. One of its main elements to realize this goal was the requisition of church lands that formed the basis of the economy of parishes and church institutions. This study describes this process by the example of the Reformed Parish of Szeremle, located in Bács-Kiskun County, where almost 96 yokes of land were confiscated in the course of few years following the 1945 land reform. The church leadership also played a significant role in the requisition of the church lands at first encouraging and then obligating the parishes to offer their land to the state for sale. However, the government only paid such a sum of money, which could only be used under certain conditions and was barely enough to survive. Through the „lawful” acquisition of the lands and the installments of the purchase price paid for them, the possibility of future compensation was lost.

László Balogh was one of the Reformed pastors who, referring to the Convention concluded in 1948 between the state and the Reformed Church, tried to find areas for performing pastoral service. At least at the beginning of his ministry he seems to believe that the new Communist power wants to build a better, fairer, more humane world than the one before, and with this in mind, he looked for the possibility of cooperation with them.

Keywords: Bács-Kiskun County, Communist Collectivization, 20th Century History of the Reformed Church in Hungary, László Balogh Pastor, Church-State Relations

Bárány Zoltán

AZ SDG UTOLSÓ ÉVEI ÉS FELOSZLAT(TAT)ÁSA

Az 1921-ben mindössze 29 fiatal teológussal meginduló Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom¹ (továbbiakban SDG) önálló szervezeti formában 27 éven át működött, és a két világháború között az egyik legjelentősebb református egyesületté vált. Saját célkitűzéseik szerint abban látták a küldetésüket, hogy a református diákokat hívó és öntudatos, világnézetileg a kálvini elvekhez hű egyháztagokká neveljék. A Magyarországi Református Egyház 1934-ben fogadta el saját szervezete-ként az SDG-t, amely sokszínű aktivitást fejtett ki egyházon innen és túl: ifjúsági táborok és konferenciák, diákszociális osztály működtetése, menza és internátusok fenntartása, budapesti és vidéki bibliakörök (collegiumok) szervezése, illetve részvétel az aktuális közéleti kérdésekben (aminek legmeghatározóbb példái a *Magyar Út* c. folyóirat, illetve az 1942-es és 1943-as szárszói találkozók voltak).

Az SDG háború utáni, mindössze hároméves működése, majd megszűnése egy összetett folyamat volt, amelynek feltárását nehezítik a forráshiányok, illetve a közegyházi vezetőség részéről az igazságot elferdítő nyilatkozatok. Tanulmányomban az SDG utolsó éveiről és kényszerű feloszlásáról szeretnék írni három pontban: 1. a háború utáni újjászerveződésről, 2. a belső nehézségekről, és 3. a kommunista presszióról.

ÚJJÁSZERVEZŐDÉS

A második világháború folyamán is még igen aktív működést fejtett ki a diákmozgalom, ám a nyilas hatalomátvétellel a működés lelassult, illetve az államszervezettel teljesen megszakadt az érintkezés. Soos Géza utolsó elnöki beszámolója szerint a német megszállás kezdetekor „a Szövetség önként megszüntette jogi életműködését: megszakította a kapcsolatát az állami hatóságokkal, nem vette fel többé az amúgy is minimális állami támogatást [...] nem tartott közgyűlést és semmi jogi hatályú gyűlést; egyedül az Ellenállási Mozgalomhoz tartozó Mester Miklós államtitkár hatáskörébe tartozó ügyekben, övele tartott fenn hivatalos kapcsolatot”.

A világháború lezárulásával a diákmozgalom újjászervezésének koordinálása komoly akadályba ütközött, hiszen gyakorlatilag vezetői nélkül maradt. Soos Géza

¹ Első nevén pontosabban: Soli Deo Gloria Szövetség, mely eredetileg kizárólag a református teológusokat szeretne volna megszólítani és tömöríteni.

elnök 1944 decemberétől kezdve bő egy évig külföldön tartózkodott, majd 1946-ban végleg elhagyta az országot. Bognár István alelnök, a Magyar Függetlenségi Mozgalom egyik kulcsembere az ellenállásban mártírhalált halt. Ifj. Szabó Dániel főtitkár pedig hónapokig Balatonszárszón rekedt, mire Budapest ostroma után fel tudott utazni a fővárosba és elkezdhette újjászervezni az egyesületet. Az első feladat az volt, hogy – fizikai és lelki értelemben – eltakarítsák a romokat és számba vegyék azt, ami megmaradt. Az újjászervezés folyamatának szerény elindulását az is mutatja, hogy az évek alatt egyébként több ezer diákot megmozgató virágvasárnap konferencián 1945. március 25-én mindössze harmincan vettek részt.²

A megváltozott politikai helyzetben természetesen megindult a vezetői testület (főként az idősebb, senior tagok) részéről a gondolkodás, hogy az SDG-nek hogyan kell alkalmazkodnia és milyen elvek mentén fogalmazza meg az aktuális vízióját. A levéltári források között egy olyan feljegyzést találtam, amelyben címszavakban foglalta össze három meghatározó senior tag az SDG háború utáni teendőit. Kiss Sándor³ politikus, illetve Vatai László⁴ és Fónyad Dezső⁵ lelképásztorok a következő kérdéseket és témákat fogalmazták meg:

- Az SDG-ben hogyan érvényesülhetnek továbbra is a református princípiumok, miközben az evangelizációk egyre több embert hívnak megterésre.
- Egy időben kell gondolkodni az evangelizációról és világnézeti nevelésről, és időszerű dolgok helyett az örökkévalókhöz kell igazodni.
- Tisztázandó az SDG küldetése, helye, módszere, az egyházhoz, gyülekezetekhez és a politikához való viszonya.
- A Parasztszövetség meghívást intézett az SDG felé, illetve Balatonszárszón konferenciát kíván rendezni.

Sajnos nem került kifejtésre, hogy ezek a felvetések egészen pontosan mit takarnak, ám talán betekintést nyújtanak abba, hogy mik voltak az aktuális témák az idősebb SDG-tagok között. Mindenesetre e töredék szerint az SDG-t továbbra is időszerűnek tartották a vezetőség tagjai, így megindult az elvi újjaalapozás és tervezés.

² DENKE Gergely: *Az újrakezdéstől a megszűnésig*, in: TENKE Sándor (szerk.): *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században*, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1993, 443–448, 443.

³ (Szegedi) Kiss Sándor (1918–1982), „a bibliás politikus”, a Parasztszövetség igazgatója, illetve a Soli Deo Gloria egykori sárospataki vezetője. A MADISZ-ban (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség) aktív vezetői szerepet vállalt, ám a kommunistákkal való összetűzése miatt lemondatták. A Népbíróság a Mistéth-perben hozott ítélete nyomán közel három évet börtönben töltött. 1956-ban emigrált az Egyesült Államokba.

⁴ Vatai László (1914–1993): Református lelképásztor, irodalmár, országgyűlési képviselő (FKgP). Az SDG főtitkára 1936–1940 között, illetve egyetemi lelképásztor 1942–1947 között. 1947-ben a Mistéth-perben elítélték, majd fél év börtönbüntetés után feltételeesen szabadlábra helyezték, így az Egyesült Államokba emigrált.

⁵ Fónyad Imre Dezső (1906–1965): Református lelképásztor, publicista. Az SDG egyik leghosszabb időtartamot szolgáló fizetett lelkésze, illetve hosszú időn át senior elnöke. 1938-ban Monorra választják meg lelképásztornak, ahol élete végéig szolgál.

Soos Géza utolsó elnöki jelentése szintén az újrakezdéshez nyújt szempontokat. Még 1946 májusában kényszerűleg és titokban el kellett hagynia az országot,⁶ de az SDG utolsó elnöki jelentését az év novemberében megküldte, melyben elbúcsúzik a Szövetségtől és kéri a felmentését. Soos témákat érintő egyik legfontosabb megállapítása az alapszabály-módosítással kapcsolatos, amelyet 1946 őszének folyamán végeztek. Ez az alapszabály olyan sok ponton módosult, hogy azért nem készült hasábos összehasonlítás az előzővel, mert „a régi alapszabályt szinte teljesen át kellett írni”. A készülő új alapszabályban feltűnő, hogy többszörösen érinti a megszűnés és az öröklődés szabályait. Mintha Soos Géza kiváló jogászként megsejtette volna, hogy valami súlyos átszervezés van kilátásban, amikor ezt írta a módosítással kapcsolatban: „Én nem abban látom a további egyháziasulást, hogy alapszabályainkat feladjuk, ezzel sem Egyházunk, sem mozgalmunk semmit nem nyerne, csak veszítene, s ez ellene mond a mai világlejlődésnek is.”⁷

Miközben a vezetőség az új víziókat próbálta megfogalmazni, a Szövetség tagjai között ismét pezsgő élet bontakozott ki. Az országot ért megrázkódtatás és tragédiák után a vezetők jelentéseikben azt írják, hogy tapasztalataik szerint sok fiatal a hit felé fordult és kereste a kapaszkodót Istenben, így tehát a Szövetség életében is érezhető volt a növekvő érdeklődés. Például az 1947-es balatonszárszói konferenciákra jelentkezők közül több száz embert helyhiány miatt vissza kellett utasítani.⁸ Kulifay Albert főtitkár ezen túl arról ír jelentésében, hogy a főiskolás istentiszteletek létszáma annyira megugrott, hogy a Kálvin téri templom alsó padjait hétről hétre majdnem megtölti a főiskolás diákság. Az ébredés okozta fellendülés mellett ugyanakkor komoly gondokkal, belső feszültségekkel is szembe kellett néznie a Diákmozgalomnak.

BELSŐ NEHÉZSÉGEK

Az 1945-ben megválasztott főtitkár, majd konventi missziói lelkésszé is kinevezett Kulifay Albert egy másik missziói jelentésében beszámolt arról, hogy lelkészi működését nehezíti az a tény, hogy „sokkal több az adminisztrációs jellegű elfoglaltság, mint a lelki munka”. Ez egyrészt abból adódott, hogy a Szövetségnek a Konvent által biztosított lelkészi állásokon kívül a megszállás előtt 6 tiszteletdíjasa és 35-40 önkéntese volt, míg a háború után mindössze 10-12 szolgálattevőnek kellett beindítani a munkát, miközben a meglévő szolgálatokat és intézményeket nem akarták feladni. Ezen túl Szabó Dániel saját bevallása szerint személyében a mozgalom egy tapasztalatlan főtitkárt kapott, aki bocsánatkérések között a kö-

⁶ KISS Réka: *Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus*, in: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 755–764, 764.

⁷ NEMES Béla: *Soos Géza pályaképe és elnöki jelentése a Soli Deo Gloria Szövetség 1946. XI. 2-án tartott közgyűlésén*, in: Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 8. évf., 1997, 339–349, 349.

⁸ HAVAS Gábor – KULIFAY Albert: *A Soli Deo Gloria szövetség története*, Budapest, 1992, 224.

vetkezővel indokolta az őbenne támadt csalódást: „[az egyik évben még] szinte mindent elvégzett az elnököm és alelnököm [Soos Géza és Bognár István], a másik alatt pedig nélkülük maradtam és egyedül.”⁹

Mindazonáltal a háború után közvetlenül és az 1946-os esztendőben a Szövetség működését legsúlyosabban a magas infláció bénította. Többek közt ennek köszönhető, hogy a főtitkár a következő panaszát fogalmazta meg a Konventnek írt jelentésében: „A Szövetség ezekben az időkben egyik munkásának sem tudta biztosítani még hozzávetőlegesen sem elegendő fizetését.” A hiperinfláció miatt az 1946-os szárszói konferenciára például a budapestieknek a tábordj mellé élelmiszerjegyet kellett hozniuk, míg a vidékieknek csak alapanyagokat, ám voltak olyanok, akik az utazásuk biztosítása érdekében „néhány tojást is hoztak magukkal, mert egy hét alatt az adópengő értéke annyit romlott, hogy pénzzel nem győzték volna, a tojás ára viszont együtt emelkedett a vasútjegy árával”.¹⁰ Emellett sok háborús kárról is olvasunk beszámolót, sőt az Üllői úti fiúinternátust a Szövetségnek teljesen fel kellett adnia, mert az épület használhatatlanná vált.¹¹ Nemcsak a szolgáltatást végzőknél, hanem a tagok között is mutatkoztak válságjelenségek. Kulifay Albert jelentésében így ír: „Tagjaink jórésze 1945 vége felé kezdett hazatérni otthonaikba, s majdnem kivétel nélkül a teljes leszegényedetség állapotában.”¹²

A belső válságjelenségek közül még néhányat említenék felsorolás szintjén:

- Szabó Dániel megállapítja, hogy a „diákságunk lelki képe meglehetősen elszomorító és sívár”. Ez annak köszönhető – írja – hogy a háború után a tekintély, a hagyomány és a közvélemény súlyukat veszítették, összetörték. Ebbe vélhetően beletartozhat az SDG régi nimbusza is.
- A collegiumok megbénultak, sok iskolában teremhiánnyal és órarendütközésekkel küzdöttek.¹³ Egy fájó pontja az 1946-os évnek, hogy a nagyfokú önállósággal bíró debreceni SDG-tagszervezet feladta az autonómiáját és inkább visszaolvadt a Központba, mivel „a munkálkodó tagok nem tartották szükségesnek a szervezeti önállóságot”.
- És a legfontosabb: több jelentés is említést tesz arról, hogy az 1946-os nyári konferencián szakadás történt az evangelizációt pártolók és a világnézeti nevelést támogatók pártjai között. A Diákmozgalom történetében már egy lezajlott vitát hevítettek fel, hiszen az ún. általános keresztyénség és a hitvalló keresztyénség közötti különbséget élezték ki a szemben álló felek. Ennek politikai oldala is volt, hiszen a világnézeti nevelés szükségszerűen összekap-

⁹ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban MREZsL) 24. fond, 2. doboz, ifj. Szabó Dániel konventi missziói lelkész jelentése 1943. október 16-tól 1945. november 30-ig, 1946, 6.

¹⁰ Havas–Kulifay: A Soli Deo Gloria szövetség története, 222.

¹¹ Denke: Az újrakezdéstől a megszűnésig, 443.

¹² MREZsL 24. fond, 2. doboz, Kulifay Albert főtitkár jelentése, 1946, 1.

¹³ Emellé nyugodtan odatehetjük azt a tényt is, hogy néhány évvel később a hitoktatással szemben is ellenséges retorikát folytatott a kiépülő kommunista államhatalom, és a teremhiány, órarendütközés, bagatellizálás mind az ellehetetlenítés eszköztárához tartozott.

csolódott az aktuálpolitikával is. Ez a tény fog minket elvezetni a Szövetség megszűnésének valódi okához. Farkas József¹⁴ lelkipásztor 1958-as cikkéből idézek egy igen önkényes narratívát, mely így mutatta be a folyamatot:

„A felszabadulás után megtorpant a szövetségnek addigi lendületes munkája. A lecke világosan fel volt adva: hitben föl kell dolgozni a nagy összeomlást és az új kezdést: keresztyén felelősséggel állást kell foglalni s el kell indulni az új úton. Bognár István a háborúban elesett s ezzel az új világot építő vezetőkkel [értsd: illegális kommunista párt] megszakadt a kapcsolat. Elhallgatott az irányt mutató szó. Később némelyek megpróbálták az ifjúsági mozgalmat az új világgal szembeni ellenállás erődítményévé kiépíteni. Ez azonban a mozgalom zöménél nem sikerülhetett, mert ha bizonytalankodott is az ifjúság, ahhoz már mégis csak sokat tanult a népi írótól, hogy a régít vissza ne kívánja. A régít többé nem akarta, az új helyzetből adódó problémákkal viszont nem tudott megbirkózni, elmenekült tehát az aktuálissá vált és kemény szellemi fáradságot igénylő hívó döntések előtt a bethánista¹⁵ típusú misszióba és evangélizációba.”¹⁶

A tanulmány ezen pontján kívánom leszögezni, hogy áttekintve a fentieket, valóban komoly válságjelenségek bontakoztak ki a második világháború után.¹⁷ Ugyanakkor úgy látom, hogy egyik krízis sem eredményezett volna önmagában, de még együttesen sem olyan áthidalhatatlan akadályt, amit ne lehetett volna elhárítani. Az SDG megszűnéséhez, sok más egyesület megszűnéséhez hasonlóan a kommunista államhatalom féltékeny egyház- és ifjúságpolitikája vezetett.¹⁸ Találónan összefoglalja ezt egy későbbi párttörténeti dokumentum, mely így foglal állást: „Pártunk egész történetén végigvonul az a harc, amelyet az ifjúság [...] megnyeréséért folytatott.”¹⁹

¹⁴ Farkas József (1914–1999): Református lelkipásztor. 1941-től zsinati missziós lelkész a Kálvin téren Ravasz László mellett és az SDG-ben. 1948-ban nevezik ki a Gyulai Pál utcai gyülekezet (Klauzál téri Egyházközség) lelkipásztorává, ahol rövid kitérő után haláláig szolgált. 1955-től egy évig Bereczky Albert püspökhelyettese, ám a forradalomban lemond közegyházi tisztségéről.

¹⁵ A Bethánia CE ébredési mozgalomra tett utalás. A „bethánista” megjelölés egyébként az államvédelmi iratokban rendszerint a vallásilag szektás, politikailag a „demokratikus” államhatalmat megdönteni kívánó csoportosulásokra utalt.

¹⁶ FARKAS JÓZSEF: Evangélizáló szolgálatunk az elmúlt két évtized alatt, *Theológiai Szemle* 1(1958/1), 16. – Meg kell jegyezni, hogy Farkas József, az SDG alelnöke 1947-ben éves beszámolójában úgy fogalmazott, hogy „elvezítette a jövőjét a Szövetséget illetően”, és főként személyi ellentétek miatt távozik a Szövetségből. MREZsL 24. fond, 2. doboz, 1947. szept. 7., 5.

¹⁷ Anyagi téren is: 1948-ról 1949-re felére csökkentek a bevételek, az ígért támogatások nem érkeztek meg, vidéki misszió beszűkült, ami nélkül az egyik jelentés szerint a munka csupán „illúzió”.

¹⁸ Leninnek tulajdonítják a következő mondatot: „Adjatok nekem négy évet, hogy tanítsam a gyerekeket, és a mag, amit elvettem, soha nem lesz kitépve.”

¹⁹ KISS GYÖRGY: A magyar kommunista párt felszabadulás utáni ifjúsági politikájának néhány kérdése, *Párttörténeti közlemények* 2(1956/1), 47–69, 49.

KOMMUNISTA PRESSZIÓ

A református egyház és az állam között 1948-ban az egyházak közül elsőként megkötötték az egyezményt, Ravasz Lászlót kényszernyugdíjazták a püspöki tisztségéből és megindult a presszió az egyházi mozgáster fokozatos csökkentésére. Az SDG-re már az is baljós fényt vetett, hogy Rajk László belügyminiszter 1946-ban számos egyesületet feloszlattott, köztük a Katolikus Agrárfiújsági Legényegyesületek Országos Testületét (KALOT) és a Magyar Cserkészszövetséget. Ezen kívül a háború utáni években több SDG-s vezetőknek kellett erőszakot elszenvednie, például Főnyad Dezső senior-elnököt hamis vádak alapján a politikai rendőrség letartóztatta, vagy a Magyar Közösség elleni kirakatperben több SDG-ben aktív szerepet játszó és korábban szolgáló vezetőt idéztek be. Egy konventi levélben Vatai László lelképásztornak megüzenték, hogy miután a sajtóból értesültek arról, hogy az „állítólagos köztársaságellenes szervezkedéssel kapcsolatban Nagytiszteletű úr ellen is eljárás folyik”, az ügy kivizsgálásáig a főiskolások között szüneteltesse lelkigondozói tevékenységét.²⁰

A kommunista ifjúságpolitika nemcsak ideológiai vetélytársát látta a nem-kommunista szervezetekben, hanem céljául tűzte ki azt is, hogy egy olyan ernyőszervezetet hozzon létre, amely papíron a magyar demokráciáért küzd, a valóságban pedig a Párt érdekeit szolgálja. Ez a szervezet a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (továbbiakban MADISZ) volt. Céljaik között szerepelt többek között, hogy a MADISZ legyen az *egyetlen* ifjúsági szervezet,²¹ illetve úgy vélték, hogy „az ifjúság demokratikus átnevelése érdekében az egyik legalapvetőbb feladat az ifjúság demokratikus egységének megteremtése”.²² Ezért megtettek mindent, hogy a többi szervezet, melyeket vagy szektariánusnak, vagy jobboldali veszélynek bélyegeztek, mielőbb megszűnjön. Egy korabeli párttag hangja a következőképpen szól: „szétdarabolt, részeire bontott, egymással szembe forduló fiatalságot nem állíthatunk építőmunkába [...] [ha az egység] nem jön haladéktalanul létre, a reakciónak szabad keze lesz a magyar ifjúság soraiban. Ifjúsági egység nélkül nem lehet hasznos ifjúságunk.”²³ A kommunista párt saját megfogalmazása szerint a „proletárdiktatúra dogmatikus értelmezése következtében” az egyesületek felszámolásához taktikaként az elsorvasztást, illetve átszervezést kell alkalmazni.²⁴

²⁰ Az iratot Ravasz László írta alá, feltételezhetően már ekkor megsejtve, hogy Vatai megvádolása a mozgalomra is rossz fényt vethet.

²¹ Kiss: Az MKP felszabadulás utáni ifjúsági politikája, 61.

²² Uo., 58. – Zilahy Lajos író érvelése szerint az „úri politika előbb megölte, aztán feldarabolta a magyar ifjúság szellemét”, ezért nem sikerült egységet teremteni még protestáns vonalon sem az ifjúság között (hiszen az SDG hitvallásosan református volt). L. ZILAHY Lajos: Az oldott kéve, *Szabadság* 1(1945/79), 1945. ápr. 21., 1.

²³ KENDE István: Új magyar ifjúságot, *Szabad Nép* 3(1945/25), 1945. ápr. 24., 1. idézi: Kiss: Az MKP felszabadulás utáni ifjúsági politikája, 57.

²⁴ SZARVAS Lászlóné: Ifjúságpolitika és ifjúsági mozgalom a szocialista Magyarországon, *Társadalom, tudomány, egészségügy* (1985/1), 409–414, 411.

A MADISZ mellett felsőoktatási rétegszervezetet is létrehoztak, így a Magyar Egyetemi és Főiskolás Egyesületek Szövetségét (továbbiakban MEFESZ), amely azonban nem hozott áttörő sikert az ifjúság egységesítésében,²⁵ ugyanakkor egy párttörténeti áttekintés szerint legalább „lényegében sikerült megakadályozni a reakciónak azt a tervét, hogy az egyetemi ifjúság jelentős részét megnyerje bázisul”.²⁶ Az ifjúsági egység és az „egy blokkba terelés” lényegében egy dolgról szólt: „Célunk alulról olyan helyzetet teremteni [...] hogy a magyar ifjúság széles tömegei minél rövidebb idő alatt a kommunista párt irányvonalát kövessék.”²⁷

Az SDG-t összehangolt sajtótámadások érték nemcsak a fentiek miatt, hanem a Magyar Közösséggel és a feltételezett összeesküvéssel való kapcsolata okán is, amelyről a *Szabad Nép* 1947. február 14-i számában a következő olvasható:²⁸

„A Parasztszövetség összeesküvői [...] lázasan kerestek megbízható szövetségeseket. Vass Gyula²⁹ [a Mistéth-per kilencedrendű vádlottja] – az összeesküvés egyik vezetője [...] felsorolja azokat a szervezeteket, amelyek ellenségesen állnak szemben a demokráciával és amelyekre ezért az összeesküvők számíthatnak. Ezek a Turul, KIE, Könyvbarátok, Soli Deo Gloria, Ébredők, a Legitimisták, a Trockijisták, a Turánisták. Ezek a szervezetek szolgáltatják a megbízható elemeket. És ezek az összeesküvők...”³⁰

A Mistéth-pert több sajtóorgánum is igyekezett a Soli Deo Gloriával kapcsolatba hozni, így például 1947. január 23-án ezt olvashatták a *Szabad Nép*ben: „[a Magyar Közösségnek] sikerült teljes egészében megszállni a Soli Deo Gloriát is.”³¹ Január 25-én a *Néplap*ban: „[a Magyar Közösség összeesküvői] a Kiszgazdapárt megszállását, s a Parasztszövetség meghódítását tűzték ki. A Soli Deo Gloria egyesületet, melynek külföldi összeköttetései vannak, behálózták, Arany Bálint vallo-mása szerint ők döntöttek Mistéth kinevezése felől is.”³² Illetve a *Vásárhely népe*

²⁵ „Miután egy szervezeten belül meghiúsult az egység, most az új helyzetben célul kell kitűzni a különálló egyesületek, beleértve az egyházi szervezetek összefogását egy blokkban.”: PI Archívum 274. f. 17.ór. idézi: Szarvas: Ifjúságpolitika, 410. Az új blokkot a MIOT jelentette volna (Magyar Ifjúság Országos Tanácsa).

²⁶ Kiss: Az MKP felszabadulás utáni ifjúsági politikája, 67.

²⁷ GÁL Lajos (szerk.): „Egységbe ifjúság!”, Budapest, Kossuth, 1973, 411–422., idézi: Szarvas: Ifjúságpolitika, 410.

²⁸ s. n.: A Pesti haza és a Turul, *Szabad nép* 5(1947/37), 1947. feb. 14., 5.

²⁹ Vass Gyula: A magyar Parasztszövetség szervezetének kiépítése, propagandájának egységesítése és cselekvőképességének fokozása című állítólagos iratában olvashatóak a fenti sorok. Ezt a dokumentumot Kiss Sándor ellen is vádként hozzák fel, l. PÓTOR Imre: *A biblíus politikus. Kiss Sándor Isten s a haza szolgálatában emigrációba vonuláság*, (Habilitációs értekezés egyháztörténelemből), Vásárosnamény, 2003, 458. lábjegyzet.

³⁰ Hasonló tartalmú cikket közöl a *Szabad Magyarországnak* (Észak-Magyarországi kommunista napilap): s. n.: A betiltott politikai és egyházi szervezetekre akartak támaszkodni az összeesküvők, *Szabad Magyarországnak* 4(1947/38), 1947. febr. 15., 3.

³¹ s. n.: Cél: a Horthy-rendszer visszaállítása, Rajk László belügyminiszter 3 órás beszédének kivonata, *Szabad Nép* 5(1947/18), 1947. jan. 23., 3.

³² s. n.: A parasztnapok volt az összeesküvés próbamozgósítása, *Néplap* 4(1947/21), 1947. jan. 25., 1.

címlapján szintén január 25-én a következő volt olvasható: „[az összeesküvőknek] sikerült ezenkívül teljes egészében megszállniuk a Soli Deo Gloriát is, amelynek külföldi kapcsolatait használták fel titkos diplomáciai vonaluk kiépítésére.”³³

A sajtótámadások korai előzményének tekinthető egy kínos történettel kapcsolatos „leleplező” írás is. A *Népszava* 1946. november 10-i számában „Vigyázat!” címmel írtak egy rövid cikket az SDG-ről.³⁴ A szerző szerint a mozgalom fasiszta könyvek és gondolatok terjesztésével képzelet el az ifjúság „demokratikus átnevelését”. Az 1946. évi protestáns napok kapcsán olyan programfüzeteket osztottak szét az SDG tagjai, amelyben a középiskolai collegiumok ajánlott négyéves kurzusát mutatták be, és ebben szerepelt „modern proféták” címszó alatt Mussolini és Hitler is, illetve „modern kór” témakörében előadási javaslatok az ateizmus és internacionalizmus tárgyában. Vélhetően egy évvel ezelőtti, nyomtatásban már korábban megjelent füzetet terjesztettek, és valóban szerencsétlen dolog volt ajánlott irodalomként Hitler és Mussolini könyveit megjelölt füzetet osztani a világháború után, ám ha érzékenyek vagyunk a cikk szerzőjének szándékára, azt láthatjuk, hogy nemcsak a tartalom, de már maga a cím is arra utal, hogy az egész SDG mozgalomtól óvakodni kell, sőt az ifjúságra káros és fasiszta szervezetről van szó.

Az SDG önálló szervezeti egységként 1948. április 25-én szűnt meg és csatlakozott a Református Missziói Munkaközösséghez. Egyik oldalról bedarálásnak minősíthető és nem példa nélküli ez a fajta intézkedés. Másrészről az SDG régóta óhajtotta azt, hogy ténylegesen ismerje el a mozgalmat az egyház, és legyen annak szerves részévé (és ez ekkor éppen megegyezett a pártállam aktuális szándékaival).³⁵ Az igazság vélhetően ott keresendő, hogy Ravasz utolsó intézkedései között Makkai Sándort nevezte ki konventi missziói előadónak,³⁶ és talán ezzel akarta biztosítani az értékmentést az egyházon belül. Sajnos csak részben és csak egy ideig sikerült. Az utolsó közgyűlés 1949. december 17-én ülésezett, kimondta a Szövetség megszűnését, vagyis akaratlanul is a Párt legfőbb kívánságát teljesítette, mikor kényszerűleg deklarálta az önkéntes feloszlást.³⁷ Egy furcsa kiegészíté-

³³ s. n. Rajk belügyminiszter beszámolója az összeesküvésről a parasztképviselők előtt, *Vásárhelyi népe* 4(1947/20), 1947. jan. 25., 1.

³⁴ MÁTÉ Iván: Vigyázat!, *Népszava* 74(1946/14), 1946. nov. 10., 8.

³⁵ Már 1943-ban a közgyűlés következőket fogalmazta meg: „Határozatai között a Közgyűlés kimondja, hogy az anyaszentegyház minél erőteljesebb szolgálata a célja; a Szövetség csak külső körülmények kényszerítése folytán működik egyesületi formában, de nem akar egyesület lenni, hanem az anyaszentegyház missziós szerve [...] Kéri az Egyetemes Konventet: az anyaszentegyház ifjúsági missziói munkájának egységét lehetőleg minél előbb létrehozni szíveskedjék.” MREZsL 24. fond 2. doboz, 1943. okt. 16. közgyűlés, 14.

³⁶ „Akarsz-e Magyarországon egyetlen püspök lenni? – Elcsodálkozott, de megértette, mire gondolok, mikor arra kértem, vállalja el a konventi missziói bizottság előadói állását. – Sokkal építőbb, lelkibb, nagyobb hatósugarú bármely püspöki állásnál. Te leszel köztünk az elsőpüspök. – Pár év múlva az egyetlen volt s nemsokára, úgy láttam, az utolsó.” – RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 184.

³⁷ A legtöbb esetben az indoklás az volt, hogy az egyház „átvette” a feladatokat, így nincs szükség többé külön egyesületre. A kommunisták kifinomult módszere volt az, hogy „önkéntesen” mondták ki a szervezet megszűnését.

szítéssel zárult az utolsó közgyűlés jegyzőkönyve (amely melleleg be sem került a jegyzőkönyvek kötetébe, hanem egy különálló papíron található). A feloszlátás és „feleslegessé válás” megindoklása alapján nem csupán az egyház vette át az SDG feladatait, hanem „mindazokat a célkitűzéseket, amit az SDG szolgált, azt a Református Egyház és *állami szervek* megvalósítják, ezért kimondja a Szövetség a feloszlását”.³⁸ Az alapszabályban rögzített öröklődési szabályt a feloszlást aláíró elnök nem tartotta szem előtt; Hegyaljai György³⁹ arra kérte az Egyetemes Konvent elnökségét, hogy az egyházi énekmisszió ügyére fordítsák a Szövetség vagyonát.⁴⁰

Fontos adalékként azt is hozzá kell tenni a történetekhez, hogy az SDG korábbi vezetőségének (Soos, Vatai, Bognár) távozása után egy olyan grémium került a szervezet élére, amely kompetenciájában nem ért fel elődeihez, sőt úgy tűnik, igyekeztek alkalmazkodni az új irányhoz. Orgoványi György⁴¹ elnököt 1948. július 25-én választották meg, és első beszédében a következőket fogalmazta meg: „Tudom, hogy ez a választás nem ment simán. Arról volt szó, hogy a Szövetségünk vállalja-e, hogy szervezetében is az ifjúságé lesz, és hogy teljesen rá tud-e lépni a hit és az engedelmesség keskeny útjára.”⁴² A keskeny út teológiájának egyházpolitikai programmá emelése jellegzetesen Bereczky Albert dunamelléki püspökhöz kötődik, aki közismerten ugyanezen évben vette át a püspökséget a kényszerűleg lemondott Ravasz László után. Ezek után 1950-ben a Testvéri Izenet c. körlevél és a Missziói Szabályrendelet módosítása csak szöveget ütött a szabad diákevangelizáció koporsójába, és a következő évtizedek arról szóltak, hogy olykor dohos parókiákon konfirmációs óra keretében, néha leplezett nyári táborokban nyílt lehetőség a tiszta evangélium hirdetésére a fiatalok között.

Befejezésképpen csupán azt szeretném kiemelni, hogy akkor vagyunk hűek Isten igazságához, ha mindezen felül elhisszük a bibliai ígéretet, hogy „az Isten ígéje nincsen bilincsbe verve”. Vallották ezt azok, akik a lehetőségeikhez képest, a tiltás ellenére sokszor titokban végezték az ifjúság között a munkát, és látták a beteljesedését azok, akik túléltek a kommunizmust, és újr alapították a Diákmozgalom utódjaiként a máig működő új SDG-t és a REFISZ-t. Mindezzért legyen egyedül Istené a dicsőség!

³⁸ MREZsL 24. fond, 2. doboz, 1949. dec. 17.

³⁹ Hegyaljai György (1913–2014): Református lelképásztor Pesthidegkúton (1947–1964), majd Nagyvárad téren (1964–1973). Elnöki megválasztásának körülményei igen hektikusak voltak, székfoglaló beszédében a következőket mondta: „Ma délben tudtam meg, hogy az Intézőbizottság elnöknek javasolt.” A júliusi közgyűlésen leszögezte, hogy a gyülekezeti szolgálatai és az akkor éppen épülő templom minden energiáját lefoglalja, így az őszig nem tud különösebb gondot fordítani a mozgalom vezetésére. MREZsL 24. fond, 2. doboz, 1949. júl. 2., 131.

⁴⁰ Ez azért róható fel sérelemként, mert évtizedes hagyományként az alapszabály úgy rendelkezett, hogy megszűnés esetén a Szövetség vagyonát az egyház az ifjúsági misszió céljára fordítja.

⁴¹ Orgoványi György (1913–1985): Református lelképásztor. Missziói segédlelkész az SDG-ben (1947–1948), majd egyetemi missziói lelkész (1948–1950), lelképásztor Karcagon (1950–1956), Jászkiséren (1956–1959), Cegléden (1959–1966) és Budapest-Kőbányán (1966–1985).

⁴² MREZsL 24. fond, 2. doboz, 1948. július 25., 101.

ABSTRACT

Zoltán Bárány: The Last Years of the Soli Deo Gloria Reformed Students' Movement and its "Voluntary" Disbandment

The Soli Deo Gloria Reformed Students' Movement, which started in 1921 with only 29 young theologians, operated as an independent organization for 27 years and became one of the most important Reformed associations between the two world wars. The movement was active in a wide range of activities inside and outside the church: it organized youth camps and conferences, ran a student social department and a canteen, organized Bible schools in Budapest and in the countryside, and participated in current public issues. After World War II, there were several signs of crisis, but a revival seemed to have made the movement stronger. Meanwhile, the SDG lost several of its prominent leaders (because of death, escape or show trials). Suspicion was cast on the SDG in the trial of the Hungarian Fraternal Community and was subject to synchronized press attacks. Besides, the communist youth policy was jealous of any association that provided independent ideological education, and within a few years, the movement was absorbed into the church and "voluntarily" disbanded in 1949.

Keywords: Soli Deo Gloria, communism, youth policy, reformed church, student mission

KÖTETÜNK SZERZŐI

ABLONCZY BALÁZS (PhD, habil.) történész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a Művelődéstörténeti Tanszék egyetemi docense és az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpontjában, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa, a Lendület-Trianon 100 Kutatócsoport vezetője. Kutatási területe: a 20. század első felének magyar történelme.

ablonczy.balazs@abtk.hu

BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR (dr.) nyugalmazott főmuzeológus Wosinsky Mór Múzeum Szekszárd. Kutatási terület: Reformáció a Dél-Dunántúlon.

balkovacs54@gmail.com

BÁRÁNY ZOLTÁN református lelkipásztor, II. évf. doktorandusz (KRE-HTK, Hit-tudományi Doktori Iskola).

bzoli196@gmail.com

BERECZ ÁGNES (PhD) irodalomtörténész, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének igazgatója. Kutatási területe: 18–19. századi művelődéstörténet, irodalomtörténet, egyháztörténet.

berecz@rgy.hu

BÍRÓ ÉVA református lelkész, történelem alapszakos bölcsész, a Kecskeméti Református Egyházközség levéltárosa. Kutatási terület: 20. századi magyar református egyháztörténet.

biroeva826@gmail.com

BOZZAY RÉKA (PhD, habil.) történész-néderlandista, a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének docense, fő kutatási területe a holland–magyar kapcsolatok és egyetemstörténet a kora újkorban és az újkorban.

bozzay.reka@arts.unideb.hu

CZEGLÉDI SÁNDOR (PhD) történelem-latin szakos középiskolai tanár, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszékének egyetemi adjunktusa. Kutatási területe: neveléstörténet, emlékeztörténet, a történelemtanítás szakmódszertana.

czegsand@gmail.com

DEMINGER ORSOLYA PhD-hallgató, Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar, Történeti Tudományok Tanszéke.

demiorsi95@gmail.com

DEZSŐ KINGA JULIANNA történész, doktoranda, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának PhD-hallgatója. Kutatási területe: ifj. Révész Imre püspöki működése, közéleti-politikai szerepvállalása.
dezsokinga93@gmail.com

DÖBRÖSSY LAJOS (PhD) kutató orvos, az ENSZ Egészségügyi Világszervezete Rákkontroll programjának nyugdíjas igazgatója. Kutatási területe: a rákbetegség epidemiológiája, a rákkontroll populációsintű lehetőségei.
dobrossy@freemail.hu

ERDŐS KRISTÓF (PhD) történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos főmunkatársa. Kutatási területei: 1945–1990 közötti református egyháztörténet, illetve emigrációtörténet.
kristof.erdos@neb.hu

FAZAKAS ZOLTÁN JÓZSEF (PhD) jogász, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Magánjogi Intézet Kereskedelmi Jogi Tanszékének egyetemi docense. Kutatási területe: magánjog, magánjogtörténet, alkotmányjog-történet.
fazakas.zoltan.jozsef@kgre.hu

GÁRDONYI MÁTÉ (Prof. dr.) teológus-egyháztörténész, tanszékvezető egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara, újkori katolikus egyháztörténet.
gardonyi.mate@btk.ppke.hu

GYULAI EDIT mesterpedagógus, vezetőtanár, Hajdúböszörményi Bocskai István Gimnázium. Kutatási területe: iskolatörténet.
gyulaie14@gmail.com

HEGYI ÁDÁM (PhD, habil.) történész, a Szegedi Tudományegyetem docense. Kutatási területe a református egyház története a 18. században.
hegyi@bibl.u-szeged.hu

HELTAI JÁNOS (Dr. acad) magyar–latin szakos tanár, a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának professzor emeritusa. Kutatási területe: 16–17. századi irodalom- és művelődéstörténet.

HUDI JÓZSEF (PhD) főlevéltáros, levéltárvezető, Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. Kutatási területe: Magyarország társadalomtörténete a 16–19. században.
hudi@papacollege.hu

KIRÁLY LEVENTE ZOLTÁN programozó matematikus, teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának doktorandusza. Elsődleges kutatási területe: patrisztika.

lev.z.kiraly@gmail.com

KÖBEL SZILVIA (PhD, habil.) a Károli Gáspár Református Egyetem Állam és Jogtudományi Karának egyetemi docense.

kobel.szilvia@kre.hu

KOVÁCS BALÁZS (MSc) történész, kutató, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár munkatársa. Kutatási területe az 1956 utáni magyar politika- és eszmetörténet.

kovacsbalazs210@gmail.com

KRÁNITZ MIHÁLY (PhD, habil.) teológus, tanszékvezető egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar. Kutatási területe: vallástörténet, ekkleziológia, ökumenizmus.

kranitz.mihaly@htk.ppke.hu

LEEUV VAN WEENEN, MARCO DE mérnök-fizikus, misszionárius, a Tolnai Református Egyházmegye missziói munkatársa. Kutatási területe: a protestáns politikai-közjogi gondolkodás története, különös tekintettel a holland református forradalomellenes irányzatra.

marko.tolna@gmail.com

LÉVAI ATTILA (Doc. ThDr., PhD.) református lelkipásztor (a felvidéki Csicsó, Füss és Kolozsóna gyülekezeteinek lelkipásztora), egyetemi docens, dékánhelyettes (Selye János Egyetem – Komárom, Református Teológiai Kar). Kutatási területei: újkori egyháztörténet, vallástörténet, a 20. század felvidéki reformátusságának oktatástörténete, hiedelmek alakjai és lényei az egyes vallásokban.

levaia@njs.sk

MIRÁK KATALIN történész, a Magyarországi Evangélikus Egyház Tényfeltáró Bizottságának elnöke, és az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) tudományos munkatársa. Kutatási területe: az evangélikus egyház 20. századi története, a kommunista diktatúra állambiztonsági szervei és az evangélikus egyház kapcsolata, az ügynökhálózatba beszervezett lelkészek, egyházvezetők tevékenysége.

katalin.mirak@lutheran.hu

ÓSZ SÁNDOR ELŐD (PhD) református lelkipásztor, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet adjunktusa, az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár levéltárosa. Kutatási területe: református iskola- és intézménytörténet, a reformátori teológia hazai elterjedése, könyvtörténet.

oszsandorelod@gmail.com

PETHEŐ ATTILA (PhD) történész, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának mb. főiskolai docense, a Selye János Egyetem Református Teológiai Karának tudományos munkatársa. Kutatási területe: két világháború közötti csehszlovákiai magyar egyháztörténet.

petheo.attila@szte.hu

PETŐ-VERES KATA teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Doktori Iskolájának hallgatója, Budapest-Budafoki Református Egyházkerület beosztott lelkésze. Kutatási területe: a Magyar Református Egyház keresztléti gyakorlatának múltja és jelene.

veres.kata18@gmail.com

PETRŐCZI ÉVA (Dr. habil.) irodalomtörténész, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, nyugalmazott intézetvezető docense. Kutatási területe: az angol és magyar puritanizmus irodalma.

hetpetty@hungarnet.hu

PUSZTAI GÁBOR (PhD, habil.) néderlandista, irodalomtörténész, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Néderlandisztika Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. Kutatási területe: holland–magyar kapcsolatok.

gpusztai@unideb.hu

RIGÓ RÓBERT (PhD) történész, szociológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának kutatási osztályvezetője. Kutatási területe: a 20. századi magyar társadalom- és egyháztörténet.

rigo.robert@kre.hu

SÁRAI SZABÓ KATALIN (PhD) történész-etnográfus, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének tudományos főmunkatársa. Kutatási területe: társadalomtörténet, nőtörténet és egyháztörténet 19. század, 20. század első fele.

sszkata@gmail.com

SIBA BALÁZS (PhD, Prof. Dr.) református lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara Valláspedagógiai és Pasztorálpszichológiai Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

siba.balazs@kre.hu

SIPÓS GÁBOR (PhD, habil.) történész, emeritus professor kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézet, nyug. főlevéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár.

gsipos13@gmail.com

SZABÓ ANDRÁS (DSc, Prof. Dr.) irodalomtörténész, professzor emeritus, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Régi és Klasszikus Magyar Irodalmi Tanszék. Kutatási területe: a magyar reformáció és késő humanizmus irodalma.

szabo.andras@kre.hu

SZABÓ ELŐD (PhD, Dr. habil., Prof. dr.) református lelkipásztor, a Pápai Református Teológiai Akadémia Szisztematikus-történeti Intézetének intézetvezető egyetemi tanára. Kutatási területe: a Dunántúli Református Egyházkerület története.

szaboelod75@gmail.com

SZAMBOROVSKYKÉ NYAGY IBOLYA (PhD) történész, könyvtárigazgató, beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Kutatási terület: 1944 utáni szovjet egyházpolitika, Kárpátaljai Református Egyházkerület története 1944–1991.

sznibolya@kmf.uz.ua

SZÁSZ LAJOS (PhD) teológus, történész, a Budapest-Budafoki Református Egyházközség lelkipásztora. Kutatási területe: 19–20. századi protestáns egyház-történet.

ludvig.szasz@gmail.com

SZULOVSKY JÁNOS (a történettudomány kandidátusa, PhD) történész-etnográfus, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa. Kutatási területe: a magyarországi kézművesipar története az újkorban; a kézműves kulturális örökség feltárása és megőrzése; anyagi kultúra, történeti térinformatika, társadalom- és várostörténet; historiográfia; történeti és vallási néprajz; paraszti írásbeliség.

szulovszky.janos@abtk.hu

TASNÁDI ISTVÁN teológus-bölcsész, az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárának munkatársa, valamint a Kolozsvár-Belvárosi Református Egyházközség beosztott lelkipásztora. Kutatási területe: a püspöki intézmény a 18. századi Erdélyi Református Egyházban.

tasnadiistvan1@gmail.com

VÁSÁRHELYI BÁLINT MÁRK teológus-lelkipásztor, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának PhD-hallgatója. Kutatási területe: a Péceli Kör.

balint.mark.vasarhelyi@gmail.com

ZSIGMOND ATTILA (PhD) református lelkipásztor, egyház- és művészettörténész, Fugyi Református Egyházközség. Kutatási területe: a Szilágyság protestáns egyház- és oktatástörténete, peregrinációtörténet, protestáns egyházművészet.

azsigmond@gmail.com

A REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE SZOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2018*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, L'Harmattan, 2019, 482 pp.
2. *Vértelen ellenreformáció*, szerk. Csorba Dávid, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 310 pp.
- 3/1. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2019, I. kötet*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 470 pp.
- 3/2. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2019, II. kötet*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 468 pp.
4. *Lányi Gábor: Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 255 pp.
5. *Szabó Gábor: Emlékeim. Alsósesztől Kecskemélig*, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021, 271 pp.
6. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2020*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021, 428 pp.
- 7/1. „...Tanácsaid Hűség és Igazság” *Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára*, I. kötet, szerk. Csorba Dávid – Szatmári Emília, Bp. - Sárospatak, Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, Tiszáninneri Egyházkerület, 2021, 383 pp.
- 7/2. „...Tanácsaid Hűség és Igazság” *Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára*, II. kötet, szerk. Csorba Dávid – Szatmári Emília, Bp. - Sárospatak, Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, Tiszáninneri Egyházkerület, 2021, 399 pp.
8. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT2021*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 400 pp.
9. *Ravasz 100 Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László beiktatásának 100 éves évfordulójára alkalmából / Ravasz László püspöki jelentései 1922-1948*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Dunamelléki Református Egyházkerület – Kálvin Kiadó, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 478 pp.